

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FƏLSƏFƏ, SOSİOLOGİYA VƏ HÜQUQ İNSTİTUTU

ELMİ ƏSƏRLƏR

Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal

№ 2 (19)

BAKİ-2012

BAŞ REDAKTOR:
İlham MƏMMƏDZADƏ, *fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor*

BAŞ REDAKTOR MÜAVİNİ:
Bəhram ZAHİDOV, *hüquq üzrə elmlər doktoru, professor*
Roida RZAYEVA, *fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru*

MƏSUL KATİBLƏR:
Həbib HÜSEYNOV, *fəlsəfə doktoru*
Zeynəddin ŞABANOV, *fəlsəfə doktoru*
Rəşad İLYASOV, *fəlsəfə doktoru*

REDAKSIYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ:

<u>FƏLSƏFƏ ELMLƏRİ ÜZRƏ</u> Səlahəddin XƏLİLOV , <i>fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, AMEA-nın müxbir üzvü</i> Sevda MƏMMƏDƏLİYEVƏ , <i>fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, AMEA-nın müxbir üzvü</i> Adil ƏSƏDOV , <i>fəlsəfə üzrə elmlər doktoru</i> Əli ABASOV , <i>fəlsəfə üzrə elmlər doktoru</i> Lalə MÖVSÜMOVA , <i>fəlsəfə üzrə elmlər doktoru</i> Füzuli QURBANOV , <i>fəlsəfə üzrə elmlər doktoru</i> Arzu HACIYEVƏ , <i>fəlsəfə üzrə elmlər doktoru</i>	<u>HÜQUQ ELMLƏRİ ÜZRƏ</u> İsaxan VƏLİYEV , <i>hüquq üzrə elmlər doktoru</i> Mirəğa CƏFƏRQULİYEV , <i>hüquq üzrə elmlər doktoru, professor</i> Həbil QURBANOV , <i>hüquq üzrə elmlər doktoru, professor</i> Əli RZAYEV , <i>hüquq üzrə fəlsəfə doktoru</i> Aqşin QULİYEV , <i>hüquq üzrə fəlsəfə doktoru</i> Rauf QARAYEV , <i>hüquq üzrə fəlsəfə doktoru</i> Mirafərim SEYİDOV , <i>hüquq üzrə fəlsəfə doktoru</i> <u>BEYNƏLXALQ REDAKSIYA HEYƏTİ</u> Aleksandr ÇUMAKOV (Rusiya) <i>fəlsəfə elmləri doktoru, professor</i> Eduard QİRUSOV (Rusiya) <i>fəlsəfə elmləri doktoru, professor</i> Oleq BAKSANSKİ (Rusiya) <i>fəlsəfə elmləri doktoru, professor</i> Valentina FEDOTOVA (Rusiya) <i>fəlsəfə elmləri doktoru, professor</i> Nizami MƏMMƏDOV (Rusiya) <i>fəlsəfə elmləri doktoru, professor</i> Tom ROKMOR (ABŞ) Professor Fuat KEYMAN (Türkiyə) <i>Professor, fəlsəfə doktoru</i> Doğan ÖZLƏM (Türkiyə) <i>Professor, fəlsəfə doktoru</i> Taxir MAHAMATOV (Rusiya) <i>fəlsəfə elmləri doktoru, professor</i> Yuriy POPKOV (Rusiya) <i>fəlsəfə elmləri doktoru, professor</i> Məhmud Erol KILIÇ (Türkiyə) <i>Professor, fəlsəfə doktoru</i> Şaban Teoman DURALI (Türkiyə) <i>Professor, fəlsəfə doktoru</i> Cafer Sadıq YARAN (Türkiyə) <i>Professor, fəlsəfə doktoru</i> Ömer Mahir ALPER (Türkiyə) , <i>professor, fəlsəfə doktoru</i> Paul BALLANFAT (Fransa) <i>fəlsəfə doktoru</i> Victor Palleja de BUSTINZA (İspaniya) <i>professor, fəlsəfə doktoru</i>
--	---

REDAKSIYA HEYƏTİNİN ÜNVANI:

*Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri, Hüseyn Cavid pr.31, AMEA-nın əsas binası, IV mərtəbə.
Tel.: 537-22-79; Faks: (99412) 537-11-39; e-mail: elmieserler @gmail.com.*

ISBN 9952 428-03-0

*AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun Elmi Şurasının
qərarı ilə çap olunur. (protokol № .)*

*Jurnal Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir. Qeydiyyat № 1704. 17.02.06
Azərbaycan Respublikası AAK-nın 30.IV.2010-cu il tarixli qərarı ilə
elmi nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.*

THE INSTITUTE OF PHILOSOPHY, SOCIOLOGY
AND LAW OF AZERBAIJAN NATIONAL
ACADEMY OF SCIENCES

SCIENTIFIC WORKS

*The International Scientific and
Theoretical Journal*

№ 2 (19)

BAKU-2012

EDITOR-IN-CHIEF:

Ilham MAMMADZADE, *doctor of philosophical sciences, professor*

DEPUTIES EDITOR-IN-CHIEF:

Bahram ZAHIDOV, *doctor of curidical sciences, professor*

Roida RZAYEVA, *doctor of philosophy*

EXECUTIVE SECRETARIES:

Habib HUSEYNOV, *doctor of philosophy*

Zeynaddin SHABANOV, *doctor of philosophy*

Rashad ILYASOV, *doctor of philosophy*

EDITORIAL BOARD MEMBERS:**ON PHILOSOPHICAL SCIENCES**

Salakhaddin KHALILOV, *doctor of philosophical sciences, Associate Member of the ANAS*

Sevda MAMMADALIYEVA, *doctor of philosophical sciences, Associate Member of the ANAS*

Adil ASADOV, *doctor of philosophical sciences*

Ali ABASOV, *doctor of philosophical sciences*

Lala MOVSUMOVA, *doctor of philosophical sciences*

Fuzuli GURBANOV, *doctor of philosophical sciences*

Arzu HAJIYEVA, *doctor of philosophical sciences*

ON SOCIOLOGICAL SCIENCES

Abulhasan ABBASOV, *doctor of philosophical sciences, professor*

Rena MIRZAZADEH, *doctor of philosophical sciences*

Rafiga AZIMOVA, *doctor of philosophical sciences*

Hussein GARASHOV, *doctor of sociological sciences*

Rafael HASANOV, *doctor of sociological sciences*

ON POLITICAL SCIENCES

Alikram TAGIYEV, *doctor of philosophical sciences, professor*

Hasan ALIBEYLI, *doctor of historical sciences, professor*

Ramiz SEVDIMALIYEV, *doctor of policy*

Azer MUSTAFAYEV, *doctor of philosophical sciences*

ON THEOLOGICAL SCIENCES

Sakit HUSEINOV, *doctor of philosophical sciences*

Aydin ALIZADEH, *doctor of philosophical sciences*

Elsever SAMADOV, *doctor of philosophy*

ON PSYCHOLOGICAL SCIENCES

Bakhtiyar ALIYEV, *doctor of psychological sciences, Associate Member of the ANAS*

Kamila ALIYEVA, *doctor of psychological sciences, professor*

Svetlana MAJIDOVA, *doctor of psychological sciences*

Rena IBRAHIMBEYOVA, *doctor of philosophy on psychology*

ON CURIDICAL SCIENCES

Isahan VELIYEV, *doctor of curidical sciences*

Miragha JAFARGULIYEV, *doctor of curidical sciences, professor*

Habil GURBANOV, *doctor of curidical sciences, professor*

Ali RZAYEV, *doctor of philosophy in law*

Agshin GULIYEV, *doctor of philosophy in law*

Rauf GARAYEV, *doctor of philosophy in law*

Miraferim SEYIDOV, *doctor of philosophy in law*

THE INTERNATIONAL EDITORIAL BOARD

Alexander CHUMAKOV

Doctor of philosophical sciences, professor

Eduard GIRUSOV (Russia),

Doctor of philosophical sciences, professor

Oleg BAKSANSKY (Russia),

Doctor of philosophical sciences, professor

Valentina FEDOTOVA (Russia),

Doctor of philosophical sciences, professor

Nizami MAMMADOV (Russia),

Doctor of philosophical sciences, professor

Tom ROCKMORE (USA) Professor

Fuat KEYMAN (Turkey), *professor, Ph.D*

Doghan OZLEM (Turkey), *professor, Ph.D*

Takhir MAKHAMMATOV (Russia),

Doctor of philosophical sciences, professor

Juriy POPKOV (Russia),

Doctor of philosophical sciences, professor

Mahmud Erol KILICH (Turkey),

Professor, Ph.D

Shaban Teoman DURALY (Turkey),

Professor, Ph.D

Cafer Sadik YARAN (Turkey),

Professor, Ph.D

Omer Mahir ALPER (Turkey), *professor, Ph.D*

Paul BALLANFAT (France) *Ph.D*

Victor Palleja de BUSTINZA (Spain)

Professor, Ph.D

ADDRESS OF EDITORIAL STAFF:

Azerbaicani Rep., Baku c., Huseyn Javid ave.31, The basic building of ANAS, the IV floor.

Tel.: 537-22-79; Fax: (99412) 537-11-39; e-mail: elmieserler @gmail.com.

ISBN 9952 428-03-0

Published by Resolution of Scientific Council of the Institute of Philosophy, Sociology and Law of ANAS(proceedings №)

The counal has been registered by the Ministry of Justice. Registration № 1704. 17.02.06.

By the decision of SSC of the Azerbaicani Republic dated 30.IV.2010 was included into the list of scientific editions.

MÜNDƏRİCAT

MÜNDƏRİCAT	5
-------------------------	----------

FƏLSƏFƏ BÖLMƏSİ

Ильхам МАМЕДЗАДЕ

Всеобщее благо и интерес: некоторые аспекты концепта

Роида РЗАЕВА

Постмодернити и модернити: аналитические дискурсы и некоторые подходы.....

Zümrüd QULUZADƏ, Rəna İBRAHİMBƏYOVA

Azərbaycanda gender münasibətlərinin tədqiqinin fəlsəfi-psixoloji aspektləri.....

Абульгасан АББАСОВ

Философия сложности: конвергенционные основы и сущность.....

Könül BÜNYADZADƏ

XVII əsrdə – Qərb təfəkkürünün identifikasiyasının başlanğıc dövründə insan fenomeni

Qərib ALLAHVERDİYEV

Azadlıq ilə məsuliyyətin ayrılmazlığı

Xatirə QULİYEVƏ

Maarifçilik dövrü fəlsəfi fikrində etika məsələləri.....

Vüsal ZÜLFÜQAROV

Elmin tarixi inkişaf dinamikasının fəlsəfi təhlili (orta əsrlər).....

Füzuli QURBANOV

Elmlərin konvergensiyası fənlərarası yanaşmanın işığında.....

Əyyub KƏRİMOV

Qloballaşma və demokratiya qarşılıqlı təsir prizmasında

Afaq RÜSTƏMOVA

Sosiomədəni modernləşmə və kommunikasiya prosesləri.....

Faiq ƏLƏKBƏROV

Əhməd bəy Ağaoğlunun dünyagörüşündə İslamçılıq - «İslam millətçiliyi»nin fəlsəfi-ideoloji anlamı.....

Çingiz NƏBİYEV

Ölüm faktı və tanatoloji duyum

Adilə NƏZƏROVA

Azərbaycan dilində fəlsəfə terminlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri.....

XARİCİ ÖLKƏ TƏDQIQATLARI

Нияз Хатмуллович ХАМЗИН, Айдын АЛИ-ЗАДЕ

Общественно-политическая мысль татар на рубеже XIX-XX вв.

Марина Фёдоровна БЫКОВА

Немецкий идеализм и его место в российских историко-философских исследованиях второй половины XX столетия.....

Том РОКМОР

Гегельянский марксизм Ильенкова и конструктивизм К.Маркса

Esma SAYIN

Tasavvuf və psixoloji açılarından İbnü'l-Vakt kavramının etkileri

SOSIOLOGİYA BÖLMƏSİ

Yusif ŞİRAZI

Təhsil prosesində yaşamaq qabiliyyətinin tədrisi.....

Puribadi Xütbəsəra İNAYƏTULLAH

Təhsil sosial sistem kimi

PSIXOLOGİYA BÖLMƏSİ

İlham MİRZƏYEV

Qarabağ müharibəsi iştirakçılarının sosial mühitə adaptasiyasının eksperimental təhlili

Vüqar MUXTAROV

Lokal müharibə və hərbi münaqişələrdə düşmənin informasiya-psixoloji təsirinin qarşısının alınması

SIYASI ELMLƏR BÖLMƏSİ

Анар БАГИРОВ

Анализ проблем партийного строительства на десятом съезде Российской Коммунистической Партии.....

Elnur ASLANOV

Siyasi modernləşmə proseslərinə təsir edən həlledici amillər

Etibar ƏSƏDOV

Müharibə və sülh problemi siyasi realizm və siyasi idealizm arasında ziddiyyətlərin kəsişmə nöqtəsi kimi.....

Xalid NİYAZOV

Siyasi sistem və dövlətin informasiya siyasəti: ənənə və təcrübə

Günel MƏLİKLİ

Dövlət sosial siyasətin başlıca subyekti kimi

Azər SƏFƏROV

Kür və Araz çaylarının beynəlxalq hüquqi statusu: tarixi və hüquqi aspektlər

Təyyibə İBRAHİMİ

Beynəlxalq sənədlərdə əməyin diskriminasiyasına yol verilməməsi prinsipləri

Leyli HƏMİDOVA

Türkiyə və Avropa İttifaqı münasibətlərində islam amili

İLAHİYYAT VƏ DİNŞÜNASLIQ BÖLMƏSİ

Şölət ZEYNALOV

Sivilizasiyalararası dialoq müasir Qərb fəlsəfəsi kontekstində

HÜQUQ BÖLMƏSİ

Habil QURBANOV

Azərbaycanda hüquq elminin və tədrisinin inkişafı üzrə
bəzi mülahizələr

Ziyafət ƏSGƏROV

Məhkəmələrin müstəqilliyi hüquqi dövlətin təməl
prinsiplərindən biri kimi

İsaxan VƏLİYEV

Milli cinayət-mühakimə icraatının bəzi normaları ümumdünya
insan hüquqları bəyannaməsi kontekstində

Midhəd QƏFƏROV

Cinayət prosesində məcburiyyətin nəzəri əsasları və
tətbiqi problemləri

Əbülfəz HÜSEYNOV

Hüquq mədəniyyətinin inkişafının metodoloji
məsələlərinə dair

Rafael CƏBRAYİLOV

Hüququn analogiyası qanunvericilikdə boşluqların
tamamlanmasının əsas vasitəsi kimi

Nazim ƏLİYEV

İştirakçıların cinayətdən sonrakı davranışı məsuliyyətin
differensiasiyasının əsası kimi

Mirafərim SEYİDOV

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda siyasi-hüquqi
vəziyyət, yeni dövlət idarəçiliyinin bərqərar olması

Nazim ƏLİYEV

Cinayətkarlığın regional tədqiqinin kriminoloji əsasları

Fikrət NƏBİYEV

Qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinin bəzi
nəzəri məsələləri

Вугар МАМЕДОВ, Нигяр КАЛАНДАРЛИ

Эвтаназия или смерть «по собственному желанию»

Матанат АСКЕРОВА

Объем правовой помощи по уголовным делам
между государствами

Nərmən BAXŞIYEV

Azərbaycan Respublikasında inzibati məhkəmə icraatının ümumi xarakteristikası.....

Rüfət GÖYÜŞOV

Kredit müqaviləsinin anlayışı və əlamətləri

Ромелла ГЮЛЬАЛИЕВА

Формы и виды проявления множественности
преступлений в уголовном праве

Bəhrüz KƏRİMOV

Əmlak müsadirəsindən xüsusi müsadirəyə: cinayət
qanunvericiliyinin təkmilləşməsinə doğru atılan addım

Aydın ƏLİYEV

Vəkil statusunun bəzi məsələləri

Samirə MƏMMƏDZADƏ

Övladlığa götürmənin ümumi xarakteristikası

Теймур ЭЙБАТОВ

Преступления против интересов службы в банках

Samir NAGIYEV

Milli təhlükəsizlik sisteminin təşəkkülü və inkişafı.....

Ədalət RƏHİMLİ

İnsan hüquqları pozuntuları və BMT-nin
humanitar müdaxilə səlahiyyəti.....

Tərlan ALIYEV

İlkin yoxlama subyektlərinin dairəsinə və prosessual
vəziyyətinə dair mülahizələr.....

Айтен АББАСОВА

Охрана трубопроводов в Азербайджане и Казахстане
(Сравнительно-правовой анализ)

Təranə ZEYNALOVA

C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığında ictimai-siyasi və
hüquqi ideyalar

Rəfail EYVAZOV

Cinayətin törədilməsinə imkan yaradan halların (səbəb və şəraitin)
müəyyən edilməsi və aradan qaldırılması haqqında

İlqar EYYUBOV

AR CPM-in 95-ci maddəsinin təkmilləşdirilməsi haqqında
mülahizələr

Məhəmməd PAŞAZADƏ

Azərbaycan Respublikasının cinayət prosesində
prosessual forma haqqında.....

Həmidə QULİYEVƏ

Mülki prosessual müddətlərin nəzəri məsələləri

Aygün HÜMBƏTOVA

Azərbaycanda qadın cinayətkarlığının əsas inkişaf meyilləri
(Məhkəmə təcrübəsinin materialları əsasında)

Lalə SƏFƏRƏLİ

Transmilli korporasiyalarla neft hasil edən dövlətlərin
qarşılıqlı münasibətlərinin formaları

Cəmil NƏSİROV

İranın nüvə proqramının Yaxın və Orta Şərq regionunu
sülh və təhlükəsizliyinin təmin olunmasına təsiri.....

Rauf QASIMZADƏ

Dövlət xadiminin və ya ictimai xadimin həyatına sui-qəsd etmə
(terror aktı). Cinayətlərinin vəziyyəti, dinamikası və inkişaf meyilləri

Yubileylər

Elmi həyat

Yeni nəşrlər

C O N T E N T S

C O N T E N T S.....	5
----------------------	---

PHILOSOPHY SECTION

Ilham MAMMADZADE

Common good and interest: some aspects of concept.....

Roida RZAYEVA

Postmodernity and Modernity: Analytic Discourses and
Some Approaches.....

Zumrud GULUZADE, Rena IBRAHIMBEYOVA

Philosophical and psychological aspects of
gender relations in Azerbaijan.....

Abulhasan ABBASOV

Philosophy of complexity: foundations of
convergence and essence

Konul BUNYADZADE

The phenomenon of the human being in the XVII century
at early identification of western thought.....

Garib ALLAHVERDIYEV

Integrity of responsibility and freedom.....

Khatira KULIYEVA

Ethical issues of philosophical thought in the Age
of the Enlightenment.....

Vusal ZULFUGAROV

Philosophical analysis of dynamics of historical
development of science

Fuzuli GURBANOV

Convergence of sciences in the light of
interdisciplinary approach

Eyyub KERIMOV

Globalization and democracy in terms
of the reciprocal impact.....

Afag RUSTAMOVA

Socio-cultural modernization and
communicative processes

Faik ALEKPEROV

Philosophical-ideological comprehension of Islamism – «Islamic
nationalism» in world outlook of Ahmadbey Aghaoglu

Chingiz NABIYEV

The fact of death and sense of death.....

Adilya NAZAROVA

Lexical-semantic peculiarities of philosophical terms
in the Azerbaijanian language

FROM FOREIGN RESEARCHES

Niaz Hatmullovich XAMZIN, Aydin ALIZADEH

Socio-political thought of the Tatars on the
boundary of the XIX-XX centuries.....

Marina Fyodorovna BYKOVA

German idealism and its place in the Russian historical and
philosophical researches of the second half of the XX century

Tom ROCKMORE

Hegelian Marxism of Ilyenkov and constructivism of K.Marx

Esma SAYIN

Concept in terms of Sufism and psychology, the effects of Ibnu'l-vact.....

SOCIOLOGY SECTION

Yusif SHIRAZI

Ability to live in the educational process

Puribadi Khutbasara INAYATULLAH

Education as the social system.....

PSYCHOLOGY SECTION

Ilham MIRZOYEV

Experimental analysis of social adaptation among the
participants of the Karabakh war.....

Vugar MUKHTAROV

Counteraction to information-psychological influence
of the enemy in local wars and armed conflicts

SECTION OF THE POLITICAL SCIENCES

Anar BAGIROV

Analysis of the problems of party building at
the tenth congress of the Russian communist party.....

Elnur ASLANOV

Determinant factors of influence on processes
of political modernization.....

Etibar ASADOV

Problem of war and peace as a point of intersection of contradictions between
political realism and political idealism

Khalid NIYAZOV

Political system and information policy of the State: experience and tradition

Gunel MELIKLI

State as a main subject of social policy.....

Azer SAFAROV

International legal status of the Kur and Araz rivers: historical and legal aspects

Tayyiba IBRAHIMI

The main principles for removing labour discrimination
in international documents.....

Leyli HAMIDOVA

Islamic factor in relations of Turkey with the European Union

THEOLOGY AND RELIGIOUS STUDIES SECTION

Sholat ZEYNALOV

Modern western philosophy and the problem of dialogue and
cooperation of civilizations

LAW SECTION

Habil GURBANOV

Some considerations on development of law science and education in Azerbaijan.....

Ziyafet ASGEROV

Independence of the courts as one of the basic principles of legal State

Isakhan VELIYEV

Some norms of national criminal legal proceedings in a context of the World
Declaration of Human Rights

Midhad GAFAROV

Theoretical bases and application problems of coercion in criminal trial

Abulfaz HUSEYNOV

To methodological issues of the development of the legal culture

Rafael JEBRAYILOV

Analogy of law as the basic means in making up the lacunas in legislation.....

Nazim ALIYEV

Post criminal action of accomplices as a basis of differentiation of responsibility

Miraferim SEYIDOV

Political-legal situation in Azerbaijan at the beginning of the XIX century and establishment of a new State governing

Nazim ALIYEV

The criminological bases of regional study of criminality

Fikret NABIEV

On the problems of legislation improvement

Vugar MAMMADOV, Nigyar KALANDARLI

Euthanasia or death «at one's own request»

Matanat ASGAROVA

Legal assistance volume in the criminal cases between states

Narmin BAKSHIYEVA

General characteristics of administrative legal proceedings in the Azerbaijan Republic

Rufat GEYUSHOV

Notion of credit agreement and its signs

Romella GULALIYEVA

Forms and types of manifestation of crimes plurality in criminal law

Bakhruz KERIMOV

From property confiscation to the special confiscation: a step towards improving Criminal Law

Aydin ALIYEV

Some issues of advocate status

Samira MAMMADZADE

General characteristics of the adoption

Teymur HEYBATOV

Crimes against the interests of service in banks

Samir NAGIEV

Origin and development of national security system

Adalat RAHIMLI

The human rights violations and UN humanitarian interference competence

Tarlan ALYIEV

Judgments about a circle of subjects of preliminary check and their procedural situation

Ayten ABBASOVA

Protection of pipelines in Azerbaijan and Kazakhstan

(Comparative and legal analysis)

Tarana ZEYNALOVA

Political and legal ideas in the creative work of J.Mammadguluzade.....

Rafael EYVAZOV

About establishment and elimination of reasons and conditions, promoting the
commitment of a crime.....

Ilgar EYUBOV

Judgements about perfection of Article 95 of CPC AP

Muhammad PASHAZADE

About procedural form of criminal trial of Azerbaijan Republic.....

Anniversaries

Scientific life

New publications

FƏLSƏFƏ BÖLMƏSİ

УДК 17.02

Ильхам МАМЕДЗАДЕ

*доктор наук по философии, профессор,
директор ИФСП НАНА*

**ВСЕОБЩЕЕ БЛАГО И ИНТЕРЕС: НЕКОТОРЫЕ
АСПЕКТЫ КОНЦЕПТА***

Тема всеобщего блага - центральная в классической этике, в каком-то смысле она концептуальна для философии. Сочетание в названии статьи понятий «благо» и «интерес» свидетельствует об актуальности этой темы, на которую мы вышли при подготовке нашего доклада «Индивидуальность и собственность: в контексте социокультурных проблем», который был прочитан на конференции в Университете Ниццы (Франция) 14 декабря 2012 года. Стало понятно, что интерес включает в себя и ту часть, которая определяется как частный, корыстный интерес, который нами до сих пор игнорировался.

Для многих из нас понятие «корыстный интерес индивида» относится к сферам политической и экономической, но мы не можем согласиться с тем, что оно не должно исследоваться этикой, философией. Многие будут считать, что «интерес к интересу» вызван исключительно редукцией этики к экономике и политике. Однако дело не в редукции, а в том, что еще в советское время создалось определенное представление об этической тематике, философии, стилях, в том, что мы стали отрицать, отвергать диалектику между добром и злом, необходимость для философии уточнять историю, содержание и взаимосвязи понятий, а теперь не хотим переосмыслить свои подходы и представления. Данное «нехотение» не только сдерживает понимание современности, так как догматически понимаемая этика и философия теряют полностью связь с действительностью, моральными процессами, общественной жизнью. Известный американский философ Р.Нозик еще в начале 70-х годов прошлого века в своей фундаментальной книге «Анархия, государство и утопия» (2008) убедительно рассмотрел связи между интересами индивида, моралью, государством и справедливостью. Его идеи в принципе перекликаются с мыслями Т.Парсонса, изложенными им в его «Структуре социального действия», о чем упоминает, к примеру, А.Гоулднер. Он пишет, что «...Парсонс придерживался взгляда...», согласно которому «...действия людей рассматриваются как определяемые их собственной волей, желаниями, решениями, выбором и стремлениями и как главный элемент во взаимодействующей системе социальных сил» (1, с.221). В 70-80-х годах М.Фуко в каком-то смысле как философ европейский и по своим позициям противоположный Нозик, Парсонсу в своих лекциях писал о рождении новых экспериментальных форм взаимоотношений между людьми – форм, конституирующих различие между тем, что Фуко называл пространством современности и пространством будущего. Он также отмечал, говоря об античной морали, наличие нескольких стилей моралей, форм свободы, а также подчеркивал, что «...у морали греческой античности нет ничего общего с современной моралью. Зато, если мы возьмем эти морали с точки зрения того,

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d. Dilarə Müslümzadə tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

что они предписывают, предлагают и советуют, то они чрезвычайно близки. Речь идет именно о том, чтобы выявить эту близость и это различие, и – через их взаимодействие – показать, как один и тот же совет, данный античной моралью, может играть иную роль в современном стиле морали» (2, с.277).

Таким образом, абсолютизация «добра и зла», проведение барьеров, стен между понятиями, моральями, справедливостью и государством, экономикой, политикой чревато непониманием того, что все в мире относительно - даже принципы, ценности и нормы. Их изменчивость, однако, не повод отрицать мораль и этику, а лишь мотив к тому, что они должны изучаться. И более того, если вспомнить Делеза и Гваттари, они концептуальны для философии, они неотъемлемая часть философии, хотя могут рассматриваться по-разному (3). Если и есть здесь некоторый релятивизм, то только потому, что научный поиск даже в этике релятивен, так как предполагает постоянную проверку и перепроверку любых утверждений. Но дело не только в научном поиске, так как без темы интереса в этическом контексте понятия мы не сможем осмыслить всеобщее благо, справедливость в конкретной жизни общества. Всеобщее благо неразрывно привязано к общественному интересу, которого не бывает без интересов групп и индивидов. Вместе с тем, к примеру, и проблема справедливости зависит от сочетания интересов, от различных представлений о справедливости. Чем сложнее общество, тем значение их больше. Иными словами, следует анализировать взаимодействие интересов, их содержание и связи на понятийном уровне.

Всеобщее благо может идти или исходить от государства, может быть частью консенсуса между гражданами, но в любом случае оно формируется с учетом интересов всех граждан, а их учет предполагает поиск меры между интересами, в некотором смысле математизацию этики интереса и добра. Как мы считаем, именно исходя из этого Д.Муслим-заде пишет, что «Дифференциация государства и общества и налаживание их взаимодействия может реализоваться в свободных, индивидуалистически ориентированных обществах только при условии использования в равной мере принципов рынка и демократии как инструментов координации, но не посредством властно-авторитарных решений» (4, с. 226). Автор, как мы считаем, несколько упрощает положение, вероятно для того, чтобы представить рынок и демократию как «инструменты координации», инструменты меры. На деле же рынок не часто становится «инструментом координации». И что делать тем, у кого он не работает в силу различных причин в должной мере в роли этого «инструмента». На деле «мудрый государь» (Н.Макиавелли) учитывает в своем интересе, который у него выступает как всеобщий (в этом таится его мудрость) интерес и справедливость каждого, видит «цену» каждого, а демократия нередко становится «плутократией» (Аристотель), когда групповой интерес называет себя всеобщим, но подавляет интерес каждого. Недаром, кстати, Фуко много размышлял на тему крайнего рационализма господства в Европе, а до него тема «разумного государства» находилась в центре классической и современной немецкой философии. На наш взгляд, учет, понимание и расчет всеобщего интереса как «суммы интересов» связаны с рынком, но не в полной мере и не всегда. Тут причина коренится прежде всего в сознании, ценностных предпочтениях, в способности к ценностному консенсусу в обществе, в конце концов, зависит от воли государя.

Проблема всеобщего блага (интереса) и интереса (индивидуального, корыстного) связана тесно со справедливостью, с тем, как сознание воспринимает и понимает справедливость. Об этом пишет Н.Сафаров в книге «Экономическая философия» (2006), хотя и не использует понятие «сознание»: «...Для реализации заложенного в новой технологии потенциала роста необходимы институциональные, поведенческие и

идеологические изменения» (5. с. 31). Этот вопрос рассматривается и в книге М.Сафаровой «Məqsəd və vəsitələrin etik təhlili» (2004) в контексте проблемы цели и средств, когда справедливость каждого есть средство для достижения всеобщего блага, цели и т.д. Но оба автора и не пытаются проложить связи между благом, справедливостью, идеологией, целями, интересами, т.е., проще говоря, между экономическим интересом и моралью, сознанием индивида и социальностью, не говоря уже о связях между индивидом, моралью, этикой, экономической деятельностью и философией. Они связаны между собой прочно, даже если мы в размышлениях своих эту связь игнорируем. Связь эта проявляется для этиков в моральном языке, для философов - в создании концептов, связывающих в данном конкретном случае сознание и действительность интересов, справедливости и действий индивида и т.д.

Понятно, что цели, ценности, убеждения проявляют себя в обществе, где не только наличествуют различные интересы, но имеют место действия людей, которые противоречат друг другу. Очевидно, что в таком ракурсе сложнее становится разобраться с ними, измерить их, прийти к консенсусу. Всеобщее благо приходится искать в конфликте конкурирующих интересов, но необходимо также обосновать конкретные требования, определить поведенческие стандарты и принципы для этих интересов-действий в смысле всеобщего блага. В истории морали нередко всеобщий интерес для различных групп, страт (буржуа и пролетарий) по-разному и определяется. Мы все еще нередко в марксистском духе исходим из того, что для одних групп населения всеобщее благо - лишь словесная оболочка, которая призвана скрыть частные эгоистические и групповые интересы, а для других потеря ориентации на всеобщее благо является опасным симптомом кризиса. На наш взгляд, для различных групп населения в зависимости от их опыта, знаний, субкультуры различное понимание всеобщего интереса неизбежно и, более того, чем более демократично общество, тем разрыв становится больше, шире. Но наряду с этим складывается, формируется и поддерживается сфера общего в понимании всеобщего. Эта сфера включает в себя не только принципы и нормы взаимоотношений и действий, но и справедливость, которая находит свое отражение не только в философских концептах, но и идеологических конструктах.

Надо заметить, что в этом контексте мы используем понятия «всеобщий интерес» и «всеобщее благо» как совпадающие. Однако определение и установление таких отношений между интересами и всеобщим благом возможно лишь в том случае, если мы воспринимаем интересы как то, что безусловно свойственно всем людям. Надо признать, что у нас, как и везде, немало тех, кто ставит себя выше интересов, видя в них только что-то грязное, и может лишь выражать недоверие и неприязнь к конфликту интересов. Вспомним, как часто в нашей публицистической литературе говорится о единстве и как редко определяется, что единство есть результат определенного компромисса по поводу интересов. Однако такое отношение противоречит как будто бы мнению, что человеческая деятельность может быть только деятельностью «на благо чего-то»; другими словами, что человек действует и может действовать ради того, что ему кажется достойным. Этот вопрос затрагивался нами в монографии «Опыт интерпретации морали», в которой мы считали нужным подчеркнуть, что жизнь может восприниматься как игра, которая ведется по правилам (7, с. 37). В таком срезе эти правила становятся частью всеобщего интереса. И тут как бы неважно отношение к правилам (достойны они или нет), их надо соблюдать в любом случае, иначе не будет самой игры (жизни). Как правило, их придерживаются там, где гражданское общество только формируется, устанавливает государство со всеми позитивами и, признаем, противоречиями этого

процесса. Или: в западной этике многих исследователей интересует особая разновидность игры – сделка. Отметим, что для многих из нас сделка как моральное понятие – негативна, хотя в жизни мы нередко встречаемся с ней, а для современных последователей аналитической философии и этики – она нейтральна. Она хороша (рациональна), когда выполняются правила. Поэтому Дж.Бьюкенен, Г.Таллок или Д.Готиер используют понятие «теория и этика рациональной сделки».

Прямо говоря, позиция, когда человек и культура базируются на материальной основе, представляется более верной, она не оставляет мораль в сфере абсолюта, а, напротив, включает ее в жизнь. В таком случае, моральность и этичность будут не игнорировать или противопоставлять интересы, а сочетать их в определенной пропорции, в рамках правил, традиций. Конечно, существуют не только материальные, но и социальные, культурные и духовные интересы, и они сталкивают людей, но они и скрывают материальные интересы. Однако человек не удовлетворяет их инстинктивно, а интерпретирует в некотором (или определенном) социально-культурном контексте, более того, он их творит, создает, конструирует. Именно это и означает — преобразовывать желания, потребности в интересы. Мы удовлетворяем наши потребности как духовно-коммуникативные существа в культурных и культурно изменяемых формах, ибо мы живем намерениями; ибо мы сознательно руководствуемся целями; ибо мы в конкурентной борьбе различных ценностей, целей и интересов можем устанавливать свои и общественные принципы, убеждения и приоритеты. Интерес для нас, таким образом, значимая категория, позиция.

Всеобщее благо и интерес – актуальная этическая проблема, но осмысление их связи с индивидуальным интересом выводит ее актуальность за грань этики. Исторически так сложилось, что интересы людей вступают в конкурентную борьбу за ограниченные материальные и социальные блага (позиции); потому-то они ведут к конфликтам, противоречиям, но и к развитию обществ. Развитие может быть основано на принуждении и силе, так как интересы должны содействовать друг другу. Но разумная сила основана все-таки на доверии, на сочетании интересов. Отсюда становится понятным, что демократия отличается от других политических систем тем, что использует силу, но рассчитывает на солидарность и доверие.

Обратим внимание на то, что в работах современных западных философов понятие всеобщего интереса используется как правило в нескольких смыслах. В работах современных постсоветских исследователей – это понятие все еще оказывается показателем субъективности, то есть под ним скрывается некоторый негативизм. Так, Б.Н.Кашников, анализируя моральную теорию Д.Готиера, отмечает, что либералы основанием рационального выбора считают даже не интерес, а, как он пишет, предпочтение – еще более субъективное понятие. Польза при этом является всего-навсего мерой обоснованного и взвешенного субъективного предпочтения, ее можно измерить количественно, придав цифровое значение. Он считает, что эта мораль по соглашению может лечь в основу теории российского либерализма (8, с. 32-43). Всеобщий интерес соответствует одновременно собственным интересам личностей и групп в качестве правильно понятого интереса. Ибо полное восприятие интересов происходит в переплетении многочисленных интересов.

Установление, налаживание связей между понятиями обуславливают в потенции становление правил игры. Не будем утверждать, что этого достаточно. Но опыт западной философии свидетельствует о том, что мыслительные «упражнения» позволяют конструировать реальность. Для того, чтобы уяснить, насколько важно

осмыслить содержание этических понятий блага, интереса, справедливости, обратимся к тому, что именуется в нашей научной литературе как теория гражданского общества.

Становление рыночного (гражданского) общества в стране приводит к тому, что мы больше не можем понимать всеобщее благо и интерес только в государственном смысле и не должны обходить вниманием западную философию, которая раньше нас столкнулась с этой дифференциацией. Сегодня в условиях дифференциации общества и государства следует различать общее благо в абсолютном смысле и его же в узком смысле, подразумевая политический аспект. Это же деление необходимо отнести и к понятию справедливости. Возникает необходимость зафиксировать три уровня справедливости: справедливость всеобщая в абсолютном смысле слова – сфера религиозная, операциональная (или функциональная), общая в узком смысле слова, то есть правовая, и частная, индивидуальная. Человека мы можем рассматривать частью целого, но вернее, что в социальной кооперации, сотрудничестве порождается то, что мы часто неточно называем всеобщим благом. Это всеобщее благо становится служебной ценностью. Оно нацелено на благополучие не целого вообще, а граждан, - на благополучие, которое привязано к условиям общности.

Современная философия, в отличие от этики, неохотно использует понятие всеобщего блага, она не занимается уточнением иерархии и содержания понятий. Но для нас почти очевидно, что она не может обойтись без того, чтобы не уточнить их: от всеобщего интереса вниз, и от индивидуального, корыстного, свободного интереса вверх. В том числе и интереса свободных граждан при демократии, который только условно основывается на общих ценностных убеждениях. Условность в этом случае подразумевает ценностный плюрализм демократического порядка. Всеобщее благо становится лишь регулятивной идеей, которая должна быть эффективной, моральной, справедливой в человеческом контексте, но не более того.

Ключевые слова: всеобщее благо (всеобщий интерес), индивидуальный интерес, компромисс интересов, концепт, мораль, идеологические конструкты, диалектика между добром и злом.

Список использованной литературы

1. Гоулднер А.У. Наступающий кризис западной социологии. С.Пб, «НАУКА», 2003.
2. Фуко М. Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью. В 3-х т. М., Праксис, 2005-2006.
3. Делез Ж., Гваттари Ф. Что такое философия? М., Академический проект, 2009.
4. Муслим-заде Д.М. Идея дифференциации общества и государства: опыт философско-этического анализа. Баку, 2006.
5. Сафаров Н. Экономическая философия. 2006.
6. Safarova M. Magsad ve vasitalarin etik tahlili. 2004.
7. Мамед-заде И.Р. Опыт интерпретации морали. 2006.
8. Кашников Б.Н. «Мораль по соглашению» Давида Готиера как теория российского либерализма. Вопросы философии, №4, 2006.
9. Gauthier D. Moral by Agreement. Oxford, Clarendon Press, 1985.
10. Козин Н.Г. Испытание либерализмом. Вопросы философии, № 9, 2006.

İlham MƏMMƏDZADƏ

ÜMUMİ RİFAH VƏ MARAQ: KONSEPTİN BƏZİ ASPEKTLƏRİ

Xülasə

Klassik etikanın əsas mövzularından olan ümumi rifah məsələsi müəyyən mənada fəlsəfə üçün də konseptualdır. Tarixən belə gətirib ki, insanların maraqları maddi və sosial rifahın (mövqenin) əldə olunmasına istiqamətlənib. Bu isə münaqişə və qarşıdurmalara, eyni zamanda cəmiyyətin inkişafına gətirib çıxarır. İnkişaf məcburiyyəti və gücə əsaslanma bilər, belə ki, maraqlar bir-birinə uyğun gəlməlidir. Son nəticədə əqli qüvvə maraqları nəzərə alaraq həmrəylik və inama əsaslanır.

Hazırda cəmiyyət və dövlətin differensiasiyası şəraitində siyasi aspekti nəzərə alaraq, ümumi rifahın mütləq və dar çərçivəsini fərqləndirmək olar.

Açar sözlər: ümumi rifah, ümumi maraq, fərdi maraq, maraqların kompromissi, konsept, əxlaq, ideoloji konstruktlar, xeyir və şər arasındakı dialektika.

Ilham MAMMADZADE

COMMON GOOD AND INTEREST: SOME ASPECTS OF CONCEPT

Summary

The theme of common good, the central one in classical ethics, is in some sense, conceptual for philosophy. It has been historically established so that the interests of people enter the competitive struggle for limited material and social welfare (positions). This leads to conflicts, contradictions, at the same time to progress of societies too. It is possible that development might rely on violence and force, as the interests have to agree with each other. For all that the reasonable force is grounded on confidence and combination of interests. Hence, it becomes clear that democracy differs from other political systems by that it uses force, but counts on solidarity and confidence.

At present, in conditions of differentiation of society and state, one should distinguish out common good in its absolut sense and this one in a narrow sense, implying the political aspect.

Keywords: common good (common interest), individual interest, compromise of interest, concept, moral, ideological constructs, dialectics, between good and evil.

УДК 1 (092)

Роида РЗАЕВА

д.ф. по философии, зам. директора ИФСП НАНА

ПОСТМОДЕРНИТИ И МОДЕРНИТИ: АНАЛИТИЧЕСКИЕ ДИСКУРСЫ И НЕКОТОРЫЕ ПОДХОДЫ*

Вопрос корреляции постмодернизма и модернизма характеризуется различными подходами. По-разному интерпретируется и распространённая точка зрения относительно возможности проведения между ними параллелей. Идея дискурсивного анализа репрезентативна в силу выявления контекстуальных точек соприкосновения модернизма и постмодернизма, а также определения спектра флуктуаций этих терминов. Данный подход обнаруживает связь, в определённой степени и опосредованную, отмеченных концептов друг с другом и вариативность понятийных полей, в которых эти концепты и их дериваты могут быть «прочтены».

Существует несколько толкований постмодернизма, среди которых можно отметить его характеристику как перехода к чему-то принципиально иному и оценку его как продолжения модернизма. Усмотрение связи постмодернизма с модернизмом обусловлено в первую очередь приставкой «пост», которая отсылает к состоянию, следующему за данным, т.е. сам термин «постмодернизм» буквально означает то, что после «модерна». Данная связь может быть проинтерпретирована как генетическая.

Если исходить из предметно-содержательного, а не лингвосемантического значения данных концептов, то следует отметить следующее: в целом можно выделить две группы понимания постмодернизма. Первая группа толкований сводится к критике модернити. В этом значении можно отметить подход Гидденса, хотя он не называл ее «постмодерн» (5). Вторая же группа рассматривает и определяет постмодернити как производное от модернити, как особое состояние последней. Примером этой призывы является «классический» источник – «Состояние постмодерна» Ж.-Ф.Лиотара.

В целом, под широким углом зрения и на основе данных из разных сфер можно отметить, что наличествуют показатели, аргументы, подтверждающие оба подхода (13, с. 8).

Однако дискурсивные анализы выявляют области и точки пересечения, в которых соотношение постмодернити и модернити обусловлено именно контекстом, а не только подходами, о чём речь пойдёт далее.

Постмодерн как критика модерна

Наряду с дискуссиями о том, является ли постмодернити историческим продолжением модернити или разрывом с ней, утверждается бесспорность того, что она серьёзная критика модернити (2, с.231-239).

«Постмодерн» настроен «критически» в отношении западной рациональности, логоцентризма, гуманизма, наследия Просвещения, централизованного субъекта и др. «Во имя чего критика?» – наиболее часто повторяющееся выражение среди оппозиционеров постмодернизма. Согласно Ричарду Бернштейну, «сама «грамматика»

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d., prof. İlham Məmmədşadə tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

критики требует некоего стандарта, мерила, основы для критики, в противном случае, как утверждает Хабермас, критический мотив несёт в себе угрозу истощения себя» (1).

Постмодернизм как философский дискурс, предлагающий в то же время радикальную критику общества модерна (современного общества), согласно Фуко и Деррида, и постмодернити с критикой позиции модернити, основанной на гипотезе об объективности, универсальности, независимости от социальных актов, предусмотренной модернити рациональной, основанной на субъекте науки, выдвигают идею, что в самой модернити лежит понятие современной личности (индивида). Сведение понятий различных индивидов к понятию «современная личность» в той степени, в которой модернити пренебрегает отличиями и своеобразиями, – нормализующее и дисциплинирующее, а не освобождающее явление. Эти критики и составляют основу постмодернизма (8, с.92-93).

В этом значении постмодернити трактуют не как разрыв с модернити или его отрицание, а как его соединение, даже своего рода его реконструкцию (восстановление), реставрацию, т.е. не как полное отвержение модернити, а, наоборот, как обновление тех ее аспектов, которые в историческом процессе обнаружили свою безуспешность и недостаточность. В то же время постмодернити характеризуется как своего рода шаг назад, отступление, оттачивание крайностей (9, с.124-126).

Данный подход корреспондирует с характеристикой постмодернизма как «переписывания современности». Недостаточность постмодернизма в этом случае усматривается в том, что он не отражает позиции «сейчас», в отсутствии корреляции с «теперь», с неким «now». В этом измерении постмодернизм трактуется не как новая эпоха, а как всего лишь переписывание некоторых черт в соответствии с вызовами современности, а приставка «пост» указывает на переосмысление постмодернизмом классической стадии эволюции новоевропейской культуры (14, с.103).

Следовательно, формирование основных концептуальных положений постмодернизма объясняется безуспешностью модернизма.

С этой точки зрения, примечательно утверждение, что постмодернити в контексте «рефлексивности модернити» может быть охарактеризована как «модернити, которая рассматривает себя в большей степени не изнутри, а на определённом расстоянии, проводит инвентаризацию достижений и проблем, подвергает себя психоанализу» (21, с.VII).

Однако модернити – не «сейчас (теперь)» того, что абсолютно модерн. Модернити – долгий период исторической трансформации, стимулируемый научным и технологическим развитием и распространением капиталистической рыночной экономики – в большом масштабе на мировом уровне и ощутимо духовно. В период модерна культурные, философские и политические дискуссии указывали на интеллектуальное пространство между, с одной стороны, ослабевающим авторитетом церкви и, с другой стороны, экономическими и техническими трудностями, оказывающими давление на темп изменений (23, с.183).

На протяжении долгой истории модернити характеризуется напряжённостью в отношениях между критическими и скептическими импульсами во всех проявлениях – деструктивными или негативными и более положительными, утверждающими другими импульсами – импульсами надежды и тоски. Динамика модернити порождена сплетением этих конструктивных и деструктивных тенденций (23, с.186).

В статье Хабермаса «Модернити: незавершённый проект» («Modernity: An Incomplete Project») (24) открыто отмечается, что он отвергает «постмодернизм». Если, согласно Лиотару и новым французским философам, которых Хабермас впоследствии

назвал «молодыми консерваторами», ни одно из повествований модернити – «освобождение» (в значении эмансипации) и прогресс – не дали плодов, то это не значит, что они никогда не будут развиты, а больше означает, что ещё полностью не развиты (6, с. 22.).

Хабермас проблему, с которой сталкиваются в позднем модерне, определяя как «дробление жизненных миров» с развитием всевозрастающего абстрагирования в области знания (науки), практической жизни (политики) и художественных практик и специализации во время модерна, предлагает реконструировать проект Просвещения, направляющий прогресс на идеальное благо человеческого рода. В силу этого, представителям высших практик необходимо доказать правомерность своих абстрагирований, касающихся жизненного мира (6, с.22).

Лиотар предлагает не оказывать давление, больше акцентировать непримиримость и даже экспериментально ее усиливать. Вариативный опыт породит новые правила «снизу вверх», чем будет принимать нормы и правила, навязываемые «сверху вниз» условиями или проектом (6, с.23).

Характеризуя посмодернизм как критику модернистской проблематики и Просвещения, необходимо иметь в виду, что постмодернизм характеризуется плюрализмом и в отличие от всякого антимодернизма включает в себя именно модернизм.

Постмодерн как противоположность модерна

Хотя впервые слово «постмодернизм» было отмечено в 1870-х годах, однако во второй половине XX века оно приобрело значение контрреакции модернизму и модернити.

Постмодернизм – это комплексное культурное движение, скептически относящееся ко многим принципам и гипотезам, на которых построено западное мышление и общественная жизнь на протяжении последних нескольких столетий. Модернизм как культурный этос бескомпромиссно поступателен (обращён в будущее) и выдвигает гипотезу о том, что настоящая цивилизация, по меньшей мере в завуалированной форме, с точки зрения знаний и технической сложности, должна считаться лучше прежней. Постмодернизм, вызывая сомнение в приверженности модернизма прогрессу и его идеологии и стимулируя диалог между прошлым и настоящим в мышлении и искусствах, перевернул такого рода идеи (21, с.362).

Постмодернизм рассматривается также как сохраняющая свою актуальность на определённом этапе развития культуры в целом «традиция контпросвещения» (Ю.Хабермас) (20, с. 202).

В ряде случаев постмодерн определяется как отрицание модерна или его преодоление.

Постмодернити – оппозиция, протест против того, что присуще модернити как продукту, в особенности Просвещения: гуманизма, отрицающего всё то, источником чего не является человек; рационализма, отрицающего всё то, что вне разума; универсальности, отвергающей каждую ценность, не могущую выйти за локальные рамки (19, с.13-14).

Однако зачастую разрыв, характеризующий связь модернизма с постмодернизмом, определяется и как преемственность, но отрицательная (7, с. 168).

Постмодернизм может рассматриваться как продолжение критического, скептического, оппозиционного, даже нигилистского импульса модернити. Многими

критиками оценивается именно таким образом и именно в этом усматривается проблема. Оппозиция в «состоянии постмодерна» принимает общий характер: это может делать необходимым «принципиально оппозицию» или даже «оппозицию всему возможному» (23, с. 187).

Постмодернизм, постоянно выступающий с оппозиционных позиций, как заявляет своё отличие от предыдущей традиции оппозиции – модернизма, так и делает ударение на позиции, которые разделяет со своими предшественниками. Этого постмодернизм добивается двумя способами: как конец модернизма и его низвержение и как модернизм под новым управлением (23, с. 186).

Однако постмодернити, ставя многоточие (т.е. указывая на недосказанность) после универсальности, развития (прогресса), рациональности в противовес модернити, которая приобретает репрессивный характер, признавая все локальности, принимая универсальную действительность и т.п., сама превращается в другую недосказанность. Дискуссии ведутся относительно того, насколько эта ситуация отражает реальность. Этот подход можно резюмировать следующим образом: если модернисти «чрезмерность», то постмодернити «крайность» (8, с. 107).

«В конце концов, модернизм, по большому счету, есть не что иное, как предпочтение одного *Zeitgeist** другому, каждый из которых заявляет права на исключительное положение, каждый отклоняет маятник слишком далеко в свою сторону, каждый прибегает к военной тактике шока, боевого клича и исключения» (25).

То есть, постмодерн характеризуют как интеллектуальное состояние (умонастроение) среди других, но в существенной степени очевидное (21, с. IX).

Однако есть точка зрения, склоняющаяся к отказу от примитивного противопоставления модерна и постмодерна, обусловленного ложным по содержанию пониманием постмодерна как антимодерна (3, с. 136).

Аналитические дискурсы

Связь постмодернизма и модернизма и их философских оснований может быть рассмотрена в ряде дискурсов, каждый из которых раскрывает различные аспекты проблемы.

В частности, постмодернизм рассматривается как культурная логика позднего капитализма, как объяснение культурной структуры постиндустриального общества, как своеобразный стиль искусства, как «философия идентичности», как критика модернистской проблематики и Просвещения. Все эти дискурсы основаны на различных подходах к нему.

Параллели между постмодернити и модернити можно провести в плоскости искусства.

Постмодернити в первую очередь может быть понята посредством «чтений» (*кавычки наши* – Р.Р.О) тенденций, выражающихся в плоскости искусства. Это в то же время не умаляет значение и сферу постмодернити. Прежде всего, это интеллектуальное состояние, порождённое каким-либо общественным явлением, так как искусство в конечном счёте – форма времени. С другой стороны, искусство, самостоятельно являясь областью творения (созидания), в то же время сохраняет все элементы, отражающие определённый период и систему мышления. Поэтому «ответы» (реакция) искусства,

* В значении «дух времени», «эпоха». – Прим. Р.Р.О.

если будут внимательно прочтены и правильно проанализированы, могут считаться более важными, нежели политические показатели (13, с.8).

Это свойственно и модернити. Модернити, распространяясь от физики до политики и сооружая себя во времени, в XX столетии нашло выражение в первую очередь в сфере искусства (17). По этой причине разница между теоретическим модернити и его отражением в искусстве может быть понята через выражение последнего под названием «модернизм» в истории западной цивилизации. Поэтому и модернизм, являющийся творческим восприятием, как сейчас и предлагается в контексте постмодернити, – процесс и определяющий модернити как явление, и полностью её критикующий. В этом значении модернити по отношению к модернизму и внутреннее, и внешнее явление. Примечательно, что фактическая связь модернити - модернизм проявляет себя в отличной форме: модернизм является сферой производства модернити, в то же время модернити его сооружает (создаёт), то есть речь идёт о двустороннем, взаимном влиянии (13, с.9).

При перенесении этой фактической ситуации на постмодернити, мы сталкиваемся с аналогичными результатами. Если оставить в стороне другие области, самые значительные и впечатляющие примеры могут быть приведены из мира искусства. Это свидетельствует о том, чем обусловлена трансформация внутри модернити, какими восприятиями, другими словами, как формируется время, что обуславливает поиск причин этого формирования. С этой точки зрения, то есть в бытийном аспекте (в онтическом отношении) искусство априори сознанию. К тому же, когда речь идёт о сугубо постмодернити, это неизбежно, так как постмодернити вызывает не надлом, радикальный разрыв, а трансформацию, изгиб, если посмотреть на ее внутренние особенности. Следовательно, имманентна модернити. Однако, с другой стороны, она занимает критическую позицию по отношению к ее наследию посредством дискурса вне ее и воли развития позиции и, приобретая преобразующую особенность. Это историческое измерение постмодернити, в котором она пребывает для преодоления модернити. Эти явления обнаруживаются во время проявления постмодернити как творческой реальности (реальности искусства) и в формах выражения. В этом контексте интеллектуальный фон постмодернистского искусства входит в асимметричную и анахроничную связь с модернити. Его проблематичность в отношениях с модернити связана с этим (13, с.9).

С другой стороны, речь идёт и о более специфичной причине, делающей необходимым «чтение» постмодернити как проявления искусства. Появление постмодернити как стиля архитектуры, более того, как понятия, в сущности, это возникновение его в очень «экспрессионистской» форме и в той степени, что его невозможно было игнорировать. И до этого понятия, являющегося предметом дискуссий в истории архитектуры и мастеров, его создающих, давших первые его образцы, в разных сферах производства искусства можно обнаружить много названий и произведений, отличных от «ставших классическими» дебютов модернизма. Это произведения, характеризующиеся как новая модернити, когда впервые появились, или как новый этап внутри модернити. Последующие апостериорные чтения же фиксировали их как ранние постмодернистские тенденции (4).

Это противоречие и очень интересное, и очень многозначное. Прежде всего оно показывает, где начался разрыв. Характеристика произведений 1970-х годов как модернистских, несмотря на все различия, наряду с определением произведений 1980-х годов как постмодернистских, хотя они и включали некоторые классические элементы, особенности модернити, указывают на внутренние проблемы восприятия какой-либо

реальности в культурном и интеллектуальном контекстах. Вместе с тем, это свидетельствует о более динамичном подъёме в 1980-х годах. Эти произведения были созданы уже не из желания компромисса, а из протеста, включающего и компромисс. Они демонстрируют новое восприятие, в особенности в вопросах времени, пространства, идентичности. Попытка осмысления того, что за импульс способствует их оформлению в такой форме, – точка отсчёта определения постмодернити как интеллектуального состояния, так как критичность, свойственная постмодернити и синхронная ей, связанная с модернити генеалогия проявляют себя в этот момент. Это точка, когда она как интеллектуальное состояние аналогична и симметрична модернити (13, с.10).

Еще одна призма, в которой может быть проведена параллель между постмодернизмом и модернизмом – это диалог, где диалогичность постмодернизма противопоставляется монологичности модернизма.

Коллективизм и, в особенности, индивидуализм сменяется радикальным плюрализмом, свойственным постмодернизму как новой социальной парадигме (7, с. 171).

Следовательно, постмодерное общество плюралистично. Эта установка проявляется в крушении Целого, проявляющегося в поощрении многообразия, множественности» (3, с. 133). Постмодерн – это как диалог традиции и новации, так и «культурная полифония». Постмодернизм предполагает новый разум – интерпретативный, который основания знания ищет не в метафизике, а в коммуникации, общении, диалоге (18, с. 556).

В этом измерении диалогизм выступает в качестве принципа постмодерна.

Следующая призма, в которой можно провести параллели между модернизмом и постмодернизмом, – это разум и/или рациональность. Если модернизм связывается с разумом, с рациональностью, то постмодернизм с иррациональным.

В силу конфликта между Просвещением и иррациональным, модернизм против иррационального, в то время как в период постмодерна темой разговора становится некое возвращение к иррациональному (13, с.183).

То, что разум является инструментом и его превращение в инструмент, не одно и то же. Его инструментальная сторона акцентируется тогда, когда разум характеризуется как сама плоскость абстрагирования, необходимая для достижения какого-нибудь результата. Это имманентный всем и пишущийся с маленькой буквы разум. В то время как после модернизма разум – это уже сама система, конституирующая всё с целью направления, контролирования человека и соответствия его определённой дисциплине. Разум используется только для того, чтобы построить систему, её воспринять и оставаться внутри неё и в той форме, в которой система его характеризует и оформляет. В данном случае он берётся безотносительно к человеку. Имеет абстрактную центральную власть. Этот процесс – отчуждение личности от себя внутри себя. Индивид, который не может ощущать свою свободу, не отчуждаться с помощью разума, используя его силу абстрагирования, вынужден постоянно быть гомогенным и единообразным посредством включения Разума, находящегося на другой стороне и контролирующегося с центра. Таким образом, отныне Разум – унифицирующее явление. В этом случае отпадает возможность говорить о специфичности субъекта. Выдвигается мысль о том, что сегодня субъект поменялся местами с конституирующим разумом-объектом (13, с. 186, 193).

В социокультурном измерении процесс характеризуется как борьба постмодернизма с современностью, созданной Новым временем.

Социокультурное содержание Нового времени, т.е. современности, характеризуется триединством – Разумом, Прогрессом и Эмансипацией (свободой, даруемой научным знанием), в котором главным является Разум, от которого зависят другие (7, с.168).

В то же время отмечается, что постмодернистская критика разума не связана с абсолютным разумом. Постмодерн оспаривает идею прогресса, опирающуюся на материалистический и позитивистский проект и его инициативу, постепенно скрывающую индивидуальность (13, с.193). То есть критика постмодернизма направлена на просвещенческий проект, а не сами по себе разум, прогресс и эмансипацию. Объектом критики становятся чрезмерная инструментальность и недостаточная коммуникативность, универсальность разума, исключая локальность и индивидуальность, техногенность прогресса с негативными последствиями для культуры (7, с. 176).

Постмодернистский дискурс отстаивает право на определение своих судеб зонами, регионами, которые должны принять решение. Однако есть точка зрения, согласно которой там, где предпринимается попытка преодолеть Разум Просвещения, хаотический подход нуждается в изучении и развитии (13, с. 194-195), так как отмечается, что постмодернисты приняли хаос как факт и прониклись к нему «чувством интимности» (11, с. 211).

Следующая призма: постмодернизм включает постструктурализм, а модернизм отождествляется со структурализмом. В целом, с точки зрения исторической хронологии, постструктурализм – это деконструкция (7, с. 171).

Постмодернизм включает постструктурализм и даже отождествляется с ним. Постструктурализм характеризуется как наследник структурализма, претерпевшего процесс трансформации, модификацию исходных постулатов (10, с. 270), (15), (16). В сугубо философской компаративистике в отношении этого вопроса мы можем говорить о деконструктивизме постмодернизма. Деконструкция Жака Деррида стала самым сильным выражением постструктуралистского этоса.

Исходя из вышеизложенного, можно отметить, что «постмодернизм» и «модернизм» не тождественны, однако тесно связаны между собой концептуально. И тот, и другой – неотъемлемая часть характеристики современности и составляют сегодняшний культурный контекст. Данные положения обуславливают необходимость философского анализа отмеченных концептов – постмодернизма и модернизма – с учётом разных подходов и выведения стержневых параллелей между их основными закономерностями.

Ключевые слова: постмодернити, модернити, философия, подходы, культура, общество, дискурсы.

Список использованной литературы

1. Bernstein R.J. The New Constellation: The Ethical-Political Horizons of Modernity/Postmodernity. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1990.
2. Bulaç A. Din ve Modernizm. İstanbul, İz Yay., 1995.
3. Вельш В. «Постмодерн». Генеалогия и значение одного спорного понятия // Путь, М., 1992, № 1, с. 109-136.
4. Wheale N. ed., The Postmodern Arts: An Introductory Reader. Londra, New York,

Routledge, 1995.

5. Giddens A. The Consequences of Modernity. Stanford University Press, 1991.
6. Grant I.H. Postmodernizm ve Politika // Stuart Sim, Postmodern Düşüncenin Eleştirel Sözlüğü, Çev. Mukadder Erkan, Ali Utku, 1. bs., Ankara, eabil Yayıncılık, 2006.
7. Гречко Л.К. Интеллектуальный импорт, или О периферийном постмодернизме // Общественные науки и современность, 2000, №1.
8. Demirci F. Modernite Sorunsalında Postmodernite // Düşünen Siyaset Birikimler I, Düşünce Dergisi, Sayı 15, Aralık 2000, Ankara, Lotus Yayınları, s. 83-108.
9. Cangızbay K. Sosyolojiler değil Sosyoloji. 1. Baskı. Ankara, Öteki Yay., 1996.
10. Ильин И. Постмодернизм от истоков до конца столетия: эволюция научного мифа. М.: Интрада, 1998.
11. Ильин И. П. Постмодернизм. Словарь терминов. М.: ИНИОН РАН, INTRADA, 2001.
12. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества // Политические исследования, 1997, № 4.
13. Kahraman H.B. Postmodernite ile Modernite Arasında Türkiye 1980 Sonrası Zihinsel, Toplumsal, Siyasal Dönüşüm. İstanbul, Agora Kitaplığı, 2007.
14. Лиотар Ж.-Ф. Переписать современность. //Ступени: Философский журнал, 1994, № 2.
15. Липовецкий М. Русский постмодернизм. Очерки исторической поэтики. Екатеринбург, Урал. гос пед. ун-т, 1997.
16. Маньковская Н.Б. Эстетика постмодернизма. М., Всеросс. гос. ин-т кинематографии, 2000.
17. Nattoli J., Hutcheon L. ed., A Postmodern Reader, New York: State University of New York Press, 1993.
18. Рзаева Р.О. К вопросу о диалогичности постмодерна // Диалог культур в условиях глобализации / Материалы Бакинского форума, посвящённого памяти Гейдара Алиева. М.: Канон+РООИ «Реабилитация», 2012.
19. Sarıbay A.Y. Postmodernite Sivil Toplum ve İslam, 2. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 1995.
20. Середкина Е.В. Может ли «Проект Просвещения» быть завершённым? (К вопросу о культурном потенциале классической философии). Вызовы современности и философия: Материалы «Круглого стола», посвященного Дню философии ЮНЕСКО. Кыргызско-Российский славянский университет /Под общ.ред. И.И. Ивановой). Бишкек, 2004, с.191-202, http://anthropology.ru/ru/texts/seredkina/modphil02_24.html;
21. Sim S. Postmodern Düşüncenin Eleştirel Sözlüğü, Çev. Mukadder Erkan, Ali Utku, 1. bs. Ankara, eabil Yayıncılık, 2006.
22. Sim S. Postmodernizm ve Felsefe // Postmodern Düşüncenin Eleştirel Sözlüğü. Stuart Sim (Çev.: M.Erkan, A.Utku), 1. Baskı, Ankara, Babil Yayıncılık, 2006, c. 3-15.
23. Spencer L. Postmodernizm, Modernite ve Muhalefet Geleneği // Stuart Sim, Postmodern Düşüncenin Eleştirel Sözlüğü, Çev. Mukadder Erkan, Ali Utku, 1. bs., Ankara, eabil Yayıncılık, 2006, s.183-195.
24. Хабермас Ю. Модерн – незавершённый проект //Постмодернизм и культура /Библиотека Гумер. Философия. http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Articles/Hab_Modern.php
25. Чарльз Дженкс: взлет. Корпус 3 Постмодернизм. <http://cih.ru/k3/jenx.html>

Roida RZAYEVA

POSTMODERNİTİ VƏ MODERNİTİ: ANALİTİK DİSKURLAR VƏ BƏZİ YANAŞMALAR

Xülasə

Postmodernizmin çoxsaylı şərtləri arasında postmodernizmi prinsipial olaraq fərqli nəyə isə keçid və modernizmin davamı kimi səciyyələndirilməsini qeyd etmək olar. Postmodernizm ilə modernizmin əlaqəsi ilk növbədə hazırkı vəziyyətdən sonrakı vəziyyətə “göndərən” “post” şəkilçisi ilə şərtlənir, belə ki, “postmodernizm” termini hərfən “moderndən sonrakı” mənasını verir. Bunu genetik əlaqə kimi şərh etmək olar. Postmodernizm və modernizm arasındakı paralellərin aparıla bildiyi müstəvilərdən biri dialoqdur, burada postmodernizmin dialoqu modernizmin monoloquna qarşı qoyulur. Digər bir müstəvidə isə postmodernizm poststrukturalizmi ehtiva edir, modernizm isə strukturalizm ilə eyniləşdirilir. Ümumiyyətlə, poststrukturalizm tarixi xronologiya nöqtəyi-nəzərindən “dekonstruksiya”dır (dağılmadır). Deyilənlərdən bu nəticəyə gəlmək olar ki, “postmodernizm” ilə “modernizm” eyni deyil, onlar ancaq öz aralarında konseptual olaraq sıx əlaqədardırlar. Həm bu, həm də digəri müasirliyin ayrılmaz xüsusiyyətidir və hazırda mədəni konteksti təşkil edir. Bu məqamlar qeyd olunan konseptlərin (postmodernizm və modernizmin) müxtəlif yanaşmalar və onların əsas qanunauyğunluqları arasındakı paralelləri nəzərə almaqla, fəlsəfi analizinin zəruriliyini şərtləndirir.

Açar sözlər: postmoderniti, moderniti, fəlsəfə, yanaşmalar, mədəniyyət, cəmiyyət, diskurslar.

Roida RZAYEVA

POSTMODERNITY AND MODERNITY: ANALYTIC DISCOURSES AND SOME APPROACHES

Summary

There are some interpretations of postmodernism among which it is possible to note the postmodernism characteristic as transition to something essentially different and its estimation as the continuation of modernism. The seeing of the relationship between postmodernism and modernism is caused first of all by a prefix “post” which refers to condition, following the given one, i.e. the term “postmodernism” means literally what goes after “modernism”. The given connection can be interpreted as genetic. The connection between postmodernism and modernism and their philosophical bases can be considered in a number of discourses, each of which discloses the various aspects of the problem. In some cases postmodern is defined as denial of modern or its overcoming. One prism through which the parallel between postmodernism and modernism can be drawn is a dialogue where dialogic nature of postmodernism is opposed to monologicality of modernism. The other prism – postmodernism includes poststructuralism, and modernism is identified with structuralism. Proceeding from the above-stated, it is possible to notice that “modernism” and “postmodernism” are not identical, but closely connected with each other conceptually. Both are an integral part of the characteristic of modernity and make up the present cultural context. The given theses cause the necessity of the philosophical analysis of the given concepts – modernism and postmodernism – with regard for the different approaches and deducing the pivotal parallels between their basic regularities.

Keywords: postmodernity, modernity, philosophy, approaches, culture, society, discourses.

Zümrüd QULUZADƏ
AMEA FSHİ, b.e.i., fəlsəfə ü.f.d.

Rəna İBRAHİMBƏYOVA
*BDU, kafedra müdiri, psixologiya ü.f.d.,
dosent*

AZƏRBAYCANDA GENDER MÜNASİBƏTLƏRİNİN TƏDQIQININ FƏLSƏFİ-PSIXOLOJİ ASPEKTLƏRİ*

Gender problemi cins fərqlərinin biofiziologiyasından bəhrələnərək insani həyat çərçivəsində dramatik bir məsələyə çevrilir. Məsələnin drammatizmi isə ondan ibarətdir ki, cinslərin bioloji fərqlərini təbii və şübhəsiz qəbul edərək onların sosial oxşarlığını, bəlkə də identikliyi müəyyən edərək hətta təsdiqləmək lazım gəlir. Bunun üçün miniillər boyu qatılşmış kişi-qadın sosial münasibətlərinin qeyri-bərabər olması haqqında stereotiplərdən və cəmiyyətin buna olan müqavimətindən azad olmaq zəruridir. Bu məqsədlərə çatmaq üçün bəşəriyyətin inkişafının özəyi olan şəxsiyyətə, onun formalaşmasına və ictimai həyatın subyekt kimi fəaliyyət göstərməsinə diqqət yetirilməlidir.

Psixoloji təhlil şəxsiyyətin təkamülündə cinsi fərqləri səciyyələndirir və cinslərin psixi xüsusiyyətlərinin fərqli olduğunu qadının möhtəşəm bioloji yükü ilə səbəbləndirir. Görkəmli Azərbaycan psixoloqu F.İbrahimbəyov buna misal kimi intuisiyanı göstərir. Onun fikrincə, intuisiya instinktin dixotomizasiyası (bölünməsi) nəticəsində inkişaf edib və qadınlarda diffuz, məişət tipini saxlayaraq kişilərdə getdikcə intellektə qovuşub, elmi və bədii intuisiya formalarında bürüzə olub. Lakin belə vəziyyəti F.İbrahimbəyov fələki hesab etmir. O yazırdı: "Cəmiyyətdə qadınların vəziyyəti dəyişdikcə, bu cür şəxsiyyət fərqləri tədricən azalır"(1, s.63). Həqiqətən, tarixə gender baxımından nəzər saldıqda bunu müşahidə etmək olar. XX əsrin 70-ci illərindən bəri keçdiyi dövrdə isə bu prosesin hətta sürətləndirildiyini nkar etmək qeyri-mümkündür.

Keçmişdən bu günə kimi gender bərabərsizliyi hər bir ictimai-tarixi formasiyalarda, bəşəriyyətin bütün mədəniyyətlərində mövcud olmuş və matriarxat dövründə heç də patriarxat dövründəki qeyri-bərabərlikdən zəif olmayıb. O miflərdə və dinlərdə, qanunlarda və folklorda, ədəbiyyat və incəsəntdə öz təşəkkülünü tapmışdır.

Azərbaycan - dünyanın ən qədim regionlarından biri kimi xüsusi sosio-mədəni xüsusiyyətlərə malikdir. Burada gender münasibətləri polimədəni (mədəniyyətlər müxtəlifliyi) şəraitdə formalaşaraq özünəməxsus yol ilə inkişaf etmişdir. Bu isə öz növbəsində münasibətlərin tarixi təkamülünü və bununla yanaşı genderin lokal keyfiyyətlərinin, eləcə də global qanunauyğunluqlarının təzahür formalarını müəyyən etmişdir.

Ölkənin coğrafi vəziyyəti, iqlim şəraiti, yeraltı sərvətləri, flora və faunasının zənginliyi onu ən qədim dövrlərdən insanların məskunlaşması üçün yararlı etdi. 2-1,5 milyon il e.ə. Azərbaycanda insanlar artıq məskunlaşmışdı. Azərbaycanın Füzuli rayonunun yaxınlığında aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində Paleolit dövründən qalmış məşhur Azıx mağarası aşkar edilmişdir. Burada daş dövrünün əmək alətləri, mənzilləri, ayı kəllələri saxlanan xəlvətxana tapılmışdır. Maraqlıdır ki, kəllələrin birinin üzərində 8 dənə xətt çərilmişdir. Tədqiqatçılar bunun əsasında qədim sakinlərin müəyyən inamları olması haqqında nəticə çıxarırlar. Şərait

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d., prof. İlham Məmmədzaadə tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

təsərrüfatın, sosial və mədəni inkişafın intensiv irəliləməsi üçün əlverişli idi. Zaman keçdikcə ölkədə paleolit mədəniyyəti daha yüksək mezolit, neolit, eneolit mədəniyyətləri ilə əvəz edilir; ölkə mis, bürünc və dəmir dövrlərini yaşayır, dəyişən dövrlər müvafiq mədəniyyətlərlə, oturaq həyat tərz, əkinçilik, bağçılıq, müxtəlif sənət növlərinin yaranması ilə müşayiət edilir (2, s.7-13). Azərbaycan sakini qlobal tarixin bütün bu dövrlərindən keçərək şəxsiyyət və fərdiyyət kimi gender də daxil olmaqla, müxtəlif sahələrdə təşəkkül tapır, təkmilləşir. O, ətraf dünyanı və özünü bir sosial cins kimi dərk edir. Həyatın müxtəlif sahələrində - təsərrüfat, siyasət, hüquq, əxlaq, din və bu kimi sahələrdə o özünü təsdiq edir ki, bu haqda da bizə ayrı-ayrı dövrlərə aid abidələr xəbər verir. Həmin abidələrin köməyi ilə biz cinslərin hüquqi statusu, ölkədə gender və gender münasibətlərinin təkamülü, xüsusən gender bərabərsizliyi tarixinin arasıkəsilməzliyi haqqında məlumat alırıq. Bu bərabərsizlik isə, çox təəssüf ki, həm qlobal dünya sivilizasiyası, həm də Azərbaycan miqyasında gender münasibətlərinin inkişaf qanunauyğunluğudur.

Tarixi məlumatların şəhadətinə görə erkən Neolit dövründə Azərbaycan sakinləri icmalar halında yaşayırdılar. Bu dövrdə qadının ailədə, təsərrüfatda, dünyaya uşaq gətirmədə rolları birləşərək ona gender münasibətlərində üstünlük verir. Cəmiyyət matriarxat dövrünü yaşayır. Həmin dövr öz zirvəsinə çataraq patriarxatla əvəz olunur.

Azərbaycan tarixçilərinə görə Qobustanın qayaüstü qadın rəsmləri, eləcə də Azərbaycan tarixinin neolit və ondan erkən dövrlərinə aid müxtəlif ölçülü qadın heykəlləri o zamanlar qadının cəmiyyətdəki yüksək rolunu göstərir. Qadının Azərbaycanın, qədim dövrlər də daxil olmaqla mədəniyyəti tarixində rolu haqqında məlumatı bu problemin xüsusi tədqiqatçısı L.Mövsumova verir (3, s.11-14). Azıx mağarasında (yaşı təxminən 2 mln. il müəyyən edilmiş) 1,8 m. hündürlüyü olan örtüyə bürünmüş və ətrafına rəngbərəng muncuqlar səpələnmiş qadın heykəlinin olması və çiyində kaman olan çoxsaylı qədim qayaüstü qadın təsvirləri qadına olan yüksək hörmətə, onun ailə ocağının mühafizəçisi və cəngavər döyüşçü kimi cəmiyyətdə sərbəstliyinə və ləyaqətinə dəlalət edir.

Bürünc dövründə təsərrüfat sahəsindəki dəyişikliklər gender münasibətlərində kişinin rolunun və əhəmiyyətinin artmasına səbəb oldu. Bu dövr kişi qəbirlərinin tədqiqi, onların zəngin bəzəyi, ordakı kiçik boylu kişi heykəllərinin olması tədqiqatçıların zənninə görə ocaq qoruyucusu – qadın kultundan kişi kultuna keçidə dəlalət edirdi. (4, s.15) Həmin dövr Azərbaycan əhalisi üçün patriarxata keçid kimi səciyyələnə bilər. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, matriarxatdan patriarxata keçid tədricən və nisbətən uzun zaman ərzində baş vermişdir. Qadın soy və ailənin əsas problemlərinin həllində hökm verməkdə birincilikdən geri çəkilsə də hələ uzun zaman dolay yollarla öz təsirini saxlaya bilib. Doğrudur, tarixən bunun da məhdudlaşdırılması istiqamətində proses davam edirdi.

Tarixi məlumatlar Azərbaycanda matriarxatın patriarxatla uzun dövr paralel mövcudluğunu eramızın birinci minilliyində radikal üsullarla öz hakimiyyət problemlərini həll edən cəngavər qadın-amazonkaların olmasını təsdiq edir.

Amazonkalar ölkəsi matriarxatı tarixən mövcud əvvəlki ənənəvi matriarxatdan fərqlənirdi. Əcdadları çiyində kaman Qobustan qayaüstü rəsmlərdə əks edilmiş qadınlar olan amazonkalar cəmiyyətləri Azərbaycanda artıq patriarxat hakimiyyətinin geniş yayıldığı dövrdə də mövcud idilər. Bu cəngavər qadınlar hakimiyyət və azadlıqlarını mühafizə naminə kişiləri öz cəmiyyətlərindən xaric edib bütün problemlərini müstəqil həll edirdilər. Onların müstəqilliyinin rəhni - azadlıqları uğrunda birlik və qətiyyətləri idi. Tarixdən məlumdur ki, amazonkalar təkcə özlərini yox, yeri gəldikdə düşmən zərbəsinə məruz qalmış, cəmiyyətlərində patriarxat hökm sürən qonşularını da müdafiə edirdilər.

İldə bir dəfə amazonkalar nəsil artımı naminə kişiləri öz cəmiyyətlərinə buraxır, sonra isə anadan olmuş qızları özləri ilə saxlayır, oğlanları isə böyüyəndən sonra atalarına qaytarırdılar.

Bu cür radikal ölçülərlə patriarxatın qələbə çaldığı cəmiyyətdə qadınlar birgə təşkilatlanaraq nəinki öz azadlıq və hakimiyyətlərini qoruya bilməmiş, eyni zamanda onlar bütün gələcək dövrlərə sübut edə bilməmişlər ki, həqiqətdə qadın patriarxat dövrünün ona «zəif cins» adı verdiyi köməksiz, biçarə cins deyil. Qadınlardakı fitri ağıl, bacarıqla istifadə etdikləri fiziki güc və qətiyyət heç də kişilərdə olduğundan az olmayıb (5).

Azərbaycanda qədim, Orta əsr və yeni dövrdə gender problemləri üzrə zəngin məlumatları bizə müxtəlif dövrlərdə xalqın mentalitetini əks etdirən tarixi mənbələrlə yanaşı, çoxjanrlı bədii ədəbiyyatımız verir. Azərbaycanda patriarxat dövründə yaranmış mənəvi mədəniyyətin özünəməxsusluğu kimi Azərbaycan klassik ədəbiyyatının qadına ehtiram və pərəstişini göstərmək olar; qadın haqqında yazan kişilər qadının siyasi və ictimai həyatda layiqli yerini, azadlığını və hüquq bərabərliyini göstərməklə yanaşı, çox vaxt onun kişilərə nisbətən intellektual və mənəvi üstünlüklərini də vurğulayırlar. Amazonkaların həyat tərzini haqqında tarixi mənbələrlə yanaşı, eyni zamanda Azərbaycan klassik ədəbiyyatı da məlumat verir. Məsələn, Nizaminin «İskəndər-namə» poemasında Nüşabənin təsviri müəyyən mənada amazonkaların mədəşahlığını xatırladır. Onu da qeyd etməliyik ki, həmin poema keçmişin hadisələrini obyektiv əksətdirmə baxımından bir çox tədqiqatçılar tərəfindən tarixi roman və məxəz kimi qəbul edilirdi. Nizami öz poemasında Nüşabənin hakimiyyətini Azərbaycanın Bərdə şəhərində təsvir edir. Müdrikliyin və əmin-amanlığın hökm sürdüyü bu şəhərdə dövlət işləri qadınlar vasitəsi ilə icra edilirdi. Onun təbəələrindən bir kişi belə onun üzünü görməmiş, şəxsən ondan tapşırıq almamış, lakin hər biri onun uğrunda ölümə getməyə hazır idi.

Bu qadınlar dövlətini dahi Nizami böyük məhəbbət və hörmətlə təsvir edir: qadınların cəsurluğu, cəngavərliyi onların sülhsevərliyi, insanpərvərliyi, mənəvi uralığı ilə vəhdət təşkil edir. Poemada Nüşabənin ləyaqəti, məntiqi və fitri müdrikliyi Makedoniyalı İskəndəri təslim edir. Nüşabə İskəndərə yemək kimi qızıl və daş-qaşdan mahiranə düzəlmiş nemətlər təklif etməklə dünya mal-dövləti üçün qanlı müharibələrin mənasızlığını göstərir. Hökmdar-qadının siyasəti poemada insanların sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşamasının rəmzi kimi verilir. Qeyd etmək lazımdır ki, klassik ədəbiyyatla yanaşı Azərbaycanın real qədim və Orta əsr tarixi də qadınların patriarxat dövründə siyasətdə və siyasi hakimiyyətdə fəal rol oynaması, kişilərə örnək ola bilməsi haqqında kifayət qədər məlumat verir. Hərçənd kişilər tərəfindən «kişi marağına uyğun» yazılan ictimai-siyasi tarix Azərbaycan qadınlarının cəsarəti və müdrikliyi haqqında mövcud faktların kiçik bir hissəsini bu günə çatdırıb, lakin bu kiçik hissə belə tarix boyu qadını patriarxat şəraitdə kişilərdən nəinki geri qalan, bir çox hallarda onların önündə gedən sosial cins kimi nümayiş etdirir.

Tarix bizə müdrik və cəsur massagetlərin çarıçası Tomris haqqında, XII-XIII əsrlərdə yaşamış siyasi xadimlər - Qətibə xanım (Qızıl Arslanın xanımı) və Mehrican xanım (Özbək xanın xanımı), XV əsrdə yaşamış Əleykə xanım (hökmdar Qara Yusifin xanımı) ki, oğlu Cavanşirlə çiyin-çiyinə döyüşlərdə iştirak edib, XV əsrdə məşhur diplomat xanımlar – hökmdar Uzun Həsənin anası Sara xatun və xanımı Despina xatun, XVIII əsrdə orduya başçılıq edən Tuti Bikə (Quba xanı Fətəli xanın xanımı) və onlarla başqa adı əfsanəyə çevrilmiş qadınlar haqqında məlumat verir. XV əsrdə Sara xatun Qərb və Şərq ölkələrində fəal siyasi xadim və diplomat kimi tanınmışdı. Türkiyə sultanı II Mehmet ilə müharibədə oğlu Uzun Həsən üçün məğlubiyyət təhlükəsi yarandıqda Sara xatun səfir kimi sultan II Mehmetin yanına gedir və diplomatik məharətindən istifadə edərək təhlükəni ölkəsindən yayındırır. Uzun Həsənin xanımı Despina xatun diplomatik yolla dövlət daxilində müxtəlif dinli təbəələr arasında əmin-amanlığa nail olur (6, s.89-92). XVIII əsrdə müstəsna sərkərdə məharəti və cəsurluğu ilə Tuti Bikə ad qazanır. Alicənablığı, müdrikliyi, cəsurluğu və sair bacarığı ilə tariximizi zadəgan silkindən olan qəhrəmanlarla yanaşı, dövlət və ortodoks dinə müxalif cərəyan və hərəkətlərdə iştirak edən, adları Şərq və Azərbaycan tarixindən silinməz Nigar

xanım (XVII əsr Koroğlunun silahdaşı), Həcər xanım (XVIII – XIX əsrlər Qaçaq Nəbinin silahdaşı), Həbibə xanım (XIX əsr Qatır Məmmədin silahdaşı), Babi üsyanına başçılıq edənlərdən Zərrintac Qürrətüleyin (XIX əsr), Rüstəmə (XIX əsr) və yüzlərcə başqa qadınlar təmsil ediblər (7). Azərbaycanın «kişi» tarixini şərəfləndirən qadınların sayı adı çəkilənlərdən qat-qat çoxdur. Sadalanan qadınlarla bağlı cinslərin hüquq və vəzifələri problemini məhz “kişi” tarixi açıqlayır.

Şübhəsiz, adı çəkilən qadınlar parlaq və təkraredilməz şəxsiyyətlərdir. Bu qadınların hər birinin qeyri-adi şəxsi keyfiyyətləri var idi, lakin buna baxmayaraq onlar həm tarixdə, həm ictimai şüurda, həm də xalqın kollektiv hafizəsində müvafiq kişinin yanında - ikinci planda, bir gədər arxada görünürlər. Buna sübut odur ki, adətən onların adları tarixi əhəmiyyətə malik olmuş kişinin adından sonra çəkilir və ya onunla əlaqədar dəqiqləşdirilir.

Tomris isə tarixdə və xalqın yaddaşında təməmilə başqa cür saxlanmışdır. Onun adı çəkilərkən ona yaxın olan kişinin - oğlunun, qardaşının, ərinin və ya atasının adını deməyə lüzum yoxdur. Hətta onları tanımaq üçün Tomrisin adı çəkilməlidir. Tomrisin bütövlükdə davranışı - cins mənsubiyyətinin dəqiqləşdirilməsini tələb etməyən məsuliyyətli, müdrik və son dərəcə cəsarətli şəxsiyyətin davranışdır. Məlumdur ki, İran şahı Kir e.ə. VI əsrdə Şimali Azərbaycanda dul qalmış hökmdar-qadın Tomrisə elçi göndərir. Nikah Tomrisin dövlətinin Kirdən asılılığı demək idi. Tomris Kirin elçilərini rədd etdikdə təhqir olunmuş şah Tomrisin dövlətinə qarşı müharibəyə başlayır. Döyüşlərin birində Kir Tomrisin oğlunu əsir alır və güman edir ki, bu yolla Tomrisi nikaha razı sala bilər. Lakin Tomrisin oğlu vətəninə və anasını şəərəfsiz asılılıqdan azad etmək üçün intihar edir. Qadınların da fəal iştirak etdiyi orduya başçılıq edən Tomris şaha qalib gəlir. O əmr edir ki, Kirin boynunu vursunlar və başını qanla dolu tuluğa atsinlar ki, qan şəhvətilə yaşayan Kir şahı ölümündən sonra qandan doya bilsin (Heradotun «Tarix» kitabı).

XII əsr Azərbaycan tarixinə öz unikalılığı ilə seçilməklə və şəxsiyyət azadlığının, qadın hüquq və azadlığının təkrarolunmaz nümunəsi kimi daxil olan filosof-şairə Məhsəti Gəncəvi olmuşdur. Məhsəti qadınlara müxtəlif növ təzyiqlər göstərilən Orta əsr şəraitində hakim mentalitetə qarşı üsyan kimi səslənən məhəbbətdə, yaradıcılığında və mənəvi həyatda qadın azadlığını tərənnüm edərək dövrün təqiblərinə məruz qalmışdı. Bu proses əsrlər boyu davam edirdi. Belə qadınlar sırasında Azərbaycan mənəvi mədəniyyətini fəaliyyətlərlə rəvnəqləndirən Ağabəyim Ağabacı, Xurşid Banu Natəvan, Fatma xanım Kəminə, Şəhnigar xanım, Heyran xanımın adını çəkmək olar.

Lakin Azərbaycan qadınları özünütəsdiq imkanından məhrum olaraq ildən ilə, əsrdən-əsrə keçdikcə başqa patriarxal ölkələrdə olduğu kimi kişilərə daha çox tabe olur və hüquqlarını itirirdi.

Bəs bu gender bərabərsizliyinin artmasının əsasında nə dururdu: maddi və ya mənəvi amillərmi?

Bizə belə gəlir ki, sosio-mədəni məkanda gender münasibətlərinin təşəkkülünün əsas faktoru - mənəvi ilə maddinin sintezindən ibarət olan, dünyanın qavrayışını və dərkedilməsini müvafiq tərz-i-hərəkət prinsipləri, həyat tərz-i ilə birləşdirən hakim mentalitetdir. Əgər bir tərəfdən mentalitet sosial-iqtisadi və siyasi amillər vasitəsilə formalaşırsa, digər tərəfdən onu nisbətən uzunmüddətli, sürətli dəyişmələrə az meyilli dinlər, tarixən təşəkkül tapmış adət və ənənələr yaradırdı.

Nəzərə alaraq ki, cinslərin qarşılıqlı əlaqəsinin yaranmasında mentalitet təyinedici rol oynayırdı, Azərbaycan qadınının bir cins kimi mentalitetini müəyyən edən bəzi anlara diqqət yetirək.

Azərbaycanda bir-birinə paralel mövcud olan oturaq, yarımköçəri və köçəri sivilizasiyalar Azərbaycan qadınını özünəməxsus tərzdə bir sosial cins kimi formalaşdırır və

onun qadın kimi mentalitetini müəyyən edirdi. Köçəri və yarımköçəri həyat sürən qadın at və silahdan mahirənə istifadə edən, döyüş qaydalarını bilən, döyüş meydanında dəfələrlə özünü və mənsub olduğu soyu müdafiə və xilas edən qadın idi. Ruhən və əməlləri ilə o amazonkalara yaxın, oturaq həyat sürən şəhər və kənd qadınları ilə müqayisədə təbii ki, bir cins kimi özünü təsdiq üçün daha çox imkan, hüquq və azadlıqlara malik idi. Lakin bu qadınların da hüquqları feodal patriarxal cəmiyyətində məhdud idi və bu məhdudluq onların mentalitetində öz əksini tapmışdı. Məsələn, «Kitabi Dədə Qorqud» eposunda cəsurluqla oğlunu xilas edən Dirsə xanın arvadı, sevgilisini ölümdən qurtaran Selcan xatun, canını əri yolunda Əzrayıla verən Dəli Domrulun arvadı kişilərlə nəinki hüquqən bərabər deyildilər, hətta onlar ailələrində belə kişilərin təhqir və zorakılığına məhkum idilər. Eposda Dirsə xan ona sadıq arvadını doğmadığına görə təhqir edir, hədələyir. Döyüşdə sevgilisini ölümdən azad etmiş Selcan xatunu nişanlısı Qanturalı öldürmək istəyir; çünki qorxur ki, qadın tərəfindən xilas edildiyini bildikdə, ona gülürlər. Selcan xatunun bu məqamda Qanturalıya ünvanlanmış sözləri cəmiyyətin əxlaq normalarını, milli mentalitetini, bu mentalitet çərçivəsində qadının hüquq və vəzifələrini aydınlaşdırır. Diqqəti cəlb edən burasıdır ki, Selcan xatunu bu normalara daxilən təbii hal kimi qəbul edir və Qanturalıya müraciət edərək cəsur hərəkəti ilə öyünməyəcəyini, «öyünərsə, ər öyünsün, çünki aslandır» deyir. «Lovğalanmaq arvad üçün nöqsandır. Öyünməklə arvaddan kişi olmaz». O özü belə inanır ki, qadının cəsurluğu ilə öyünməyi qəbahətdir, cəsurluğu ilə öyünmək ancaq kişiyə yaraşar, öyünərək qadın kişi ola bilməz (8, s. 190). Kişidən ləyaqət, mərdlik və cəsarətdə geri qalmayan, bir sıra hallarda hətta onu üstələyən qadın nəinki kişilər tərəfindən, eynilə qadınlar tərəfindən də kişiyə bərabər sayılmırdı. Sosiomədəni həyatda kişiyə aid edilən bütün vəzifələri yerinə yetirən Selcan xatun bu bərabərsizliyə hətta etiraz belə etmir. «Kitabi Dədə Qorqud»da qadın azadlığını Qərbin feminist cərəyanları ilə eyniləşdirmək olmaz» deyən R. Bədəlov tamamilə haqlıdır. (9, s.32).

Ən paradoksal isə odur ki, o özü-özünün natamam sosial rolunda olduğuna inanır, cəmiyyət tərəfindən onun üçün müəyyən edilmiş və kişi tərəfindən ona verilən kəsik hüquqlarla razılaşaraq protest etməkdə tələbat və ehtiyac duymur. Selcan xatunun sözləri bunun əyani sübutudur.

Sözünə və verdiyi qərara qadının sadıqlığı özünü ancaq sevgilisinə vəfalı olduğunu göstərdikdə mentalitet ona müəyyən dərəcədə bəraət qazandırır. Bu haqda Azərbaycan məhəbbət dastanları zəngin məlumat verir.

Azərbaycanda gender münasibətləri atalar sözündə də parlaq əksini tapıb. Folklor mənbələrinin məziyyəti onda özünü göstərir ki, yaranma tarixi naməlum olan bu mənbələr əsrdən-əsrə xalqın aforizm şəkli almış tarix, adət və ənənələrini əks etdirən dünyagörüşünü çatdırırlar. Folklorun çatdırdığı məlumatlar müəyyən hallarda bu günün problemlərini də əks etdirir. Səciyyəvi olan burasıdır ki, ictimai şüurun sakrallaşdırdığı (müqəddəsləşdirdiyi) atalar sözü bütün əsrlərdə Azərbaycan qadınından hər şeydən əvvəl mənəvi təmizlik tələb edir və bu təmizliyi qadının onu seçmiş və almış yeganə kişiye sadıqlığında görür. Mənəvi təmizlik məfhumu qadının şərəf, nəciblik və ləyaqəti ilə bərabər onunla bağlı olan kişilərin də (atasının, ərinin, qardaşının, oğlunun və s.) şərəf və ləyaqətini əhatə edir. Atalar sözündə deyilir: «Arvadın isməti – ərin izzəti», «Qızın isməti – atanın dövləti». Məhz bu baxışlar aşağıdakı öyüd-nəsihətlərin əsasında durur: «Əsil al, çirkin olsun, bədəsil gözəl alma», «Qaçan qızdan – xanım, gəzəyən qızdan gəlin olmaz». Qızın anadan olmasına bir sıra hallarda, başqa ölkə xalqlarında olduğu kimi, Azərbaycanda da sevinmirdilər. Qızın doğulmasına münasibət qız adlarında da öz əksini tapıb: Bəsti, Kifayət, Qızıyət və s. Hətta «qeyrətli oğuldansa, qeyrətli qız yaxşıdır» aforizminə rast gəlməmişik. Atalar sözünə görə, hər şeydən qəbul edilməz və dözülməz hal cinsə müvafiq olmamaqdır: «Arvad üzlü kişidən və kişi üzlü arvaddan həzər» (10, s.62-77).

Atalar sözü nikahda kişi-qadın, ər-arvad münasibətlərini də açıqlayır: «Ata evi – meydan evi, ər evi – zindan evi». Göstərilən etik normaların hökm sürdüyü şəraitdə bu normalar beyninə, qanına hopmuş qadın: «Ər ağacı – gül ağacı, təqsirim var – vur ağacı», – deyir. Məlumdur ki, kişi oğul doğmayan qadınla istədiyi kimi rəftar edə bilərdi. Bu fakt özlüyündə nikahın pozulmasına belə əsas verirdi (3, s.113). Bəs din, qanunlar, mentalitet XX əsrə qədər qadına hansı hüquq və azadlıqları verirdi? Azərbaycanda qadından hansı sosial təbəqəyə və dinə mənsub olmasından asılı olmayaraq mənəvi təmizlik tələb edilirdi, nikahdan əvvəl və ya kənar seksual münasibətlər ictimai fikir tərəfindən kəskin məzəmmət olunur, qanunlar tərəfindən isə cinayət kimi cəzalandırılırdı. Ata evində qızdan ataya və ondan yaşca böyük hər iki cinsdən olan qohumlara dinməz tabe olmaq tələb edilirdi (oğlana isə əsasən kişilərə tabe olmaq tələqin edilirdi). Beləliklə, qız artıq uşaq vaxtından başlayaraq sözsüz tabe olmağı öz cinsinin təbii halı kimi, əxlaq və ləyaqətinin ayrılmaz elementi kimi qavrayır və qəbul edirdi. Ər evinə köçdükdə ona hökm edənlərin sayı artır və tabe olma tələbləri ağır və bir çox hallarda dözülməz xarakter alırdı.

Qadın taleyində ən dəhşətli bu idi ki, əsrdən-əsrə qadın kişiye tabe olmasını təbii hal kimi qəbul edir və bu vəziyyətə əksər hallarda etiraz belə etmirdi. Beləliklə, etirazın səmərəsizliyi ictimai şüura, xüsusən qadın şüuruna aşılır, onun üzvi hissəsinə çevrilirdi. Azərbaycan mentalitetində sabitləşmiş bu cəhət 70 il Sovet dövründə yaşamış Azərbaycan qadının həyatında hazırda da keçmişin ənənəsi kimi bir sıra hallarda bu və ya digər şəkildə özünü göstərməkdədir.

Nəzərə alaraq ki, VII əsrdən Azərbaycanda yayılmağa başlamış İslam indiyədək əksər əhalinin dinidir, onun genderə münasibəti üzərində bir qədər müfəssəl dayanırıq. Quran və İslam hüququnda hər iki cinsin mülkiyyət hüququ, nikahda hüquq və vəzifələri, ailə və cəmiyyətdə qarşılıqlı əlaqələri, nikah pozulduqda vəzifə və hüquqları, xüsusən ərini südəmər uşağı olan qadına münasibəti öz aydın və dəqiq əksini tapmışdır. Bütövlükdə Quran qadına qarşı hörmət və insanpərvər münasibət tələb edir. Bu münasibət üçün yeganə şərt – qadının ərinə tabe olmasıdır. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, əsrlər boyu mentalitetdə qadın və arvadın kişi və ərə tabe olması (bu haqda dəfələrlə yazılıb və yazılır) heç də ancaq dinlə bağlı olmayıb. Din bu məsələdə ictimai şüurun başqa formaları ilə birgə çıxış edib. Məsələn, XIII əsrin görkəmli alim və filosofu Nəsirəddin Tusi etikaya həsr edilmiş «Əxlaqi Nasiri» əsərində ailə münasibətlərinə toxunaraq ərə arvadı itaətdə saxlamaq üçün xüsusi məsləhətlər verir. İslam dininə gəldikdə, bu dinin qadına münasibəti dediyimiz kimi, mahiyyət etibarı ilə humanizm və qadın hüquqlarını müdafiə ilə fərqlənir. Məlumdur ki, bir sıra hallarda cinayət törətmiş qadının cəzası kişiye nisbətən ikiqat yüngül olur. Qadının şərəf və ləyaqətinə təcavüz etmiş, qadını zorlamış kişi daş-qalaq yolu ilə qətlə yetirilir.

Tarixdən məlumdur ki, Məhəmməd peyğəmbər və ilk xəlifələrin xanımlarından başlayaraq bir çox qadınlar kişilərlə birgə ictimai işlərdə iştirak ediblər, mühüm dövlət işlərinin həllində səs hüququna malik olublar, moizə ilə və müəllim kimi çıxışlar ediblər. Lakin bununla bərabər arvadın İslamda ərini iradəsinə (hökmünə) tabe olmağı tələbi İslam ölkələri xalqlarının mentalitetində mövcud olan patriarxal məzmunlu adət-ənənə ilə birlikdə qadınları əksər hallarda kişilər alan ali təhsili almaqdan və kişilərlə bərabər ictimai həyatda iştirak etmək imkanından məhrum edirdilər. İş ki qaldı erkən təhsil səviyyəsinə, Orta əsrlərdə qızlar da oğlanlar kimi təhsil alırdı. Bu haqda mədəniyyət tarixi, xüsusən klassik ədəbiyyat məlumat verir. Nümunə kimi Nizaminin «Leyli və Məcnun» poemasında Qeyslə Leylinin birgə məktəbdə oxumasını göstərə bilərik. Lakin bütün istinad etdiyimiz və çoxsaylı istinad edə bilmədiyimiz İslamın qadına humanist yanaşması müddəalarına baxmayaraq İslam da qadınla kişinin, arvad və ərini bərabər hüquqluğunu inkar edir; yəhudi dini və xristianlıq kimi o da qadının kişiye tabe olmasını ilahi buyruqla bağlayır. Quranda Ən-Nisa surəsinin 34-cü

ayəsində göstərilir: «Kişilər qadınlar üzərində ixtiyar sahibidirlər. Bu, Allahın onlardan birini digərinə üstün etməsi və kişilərin öz mallarından [qadınları üçün] sərf etməsinə görədir. Əməlisaleh qadınlar [ərlərinə] itaət edib, Allahın himayəsi sayəsində gizli şeyləri [ərlərinin sirlərini, mal-dövlətini, namus və şərəfini] qoruyub saxlayırlar. [Ey kişilər!] Özbaşınalıq etmələrindən qorxduğunuz qadınlara nəsihət edin, [yola gəlməzlərsə], onlardan yatağınızı ayırın və döyün! Sizə itaət etdikdə isə daha onlara [əziyyət vermək üçün] başqa yol axtarmayın. Əlbəttə, Allah uca və böyükdür!» (11, s.190). Əgər kişinin qadın üzərində ixtiyar sahibi olmasının ikinci səbəbi iqtisadi asılılıqla bağlıdırsa və qadın ərinin iqtisadi dəstəyindən imtina edə bilsə, birinci səbəb – Allahın hökmüdür və qadın tərəfindən heç vəchlə inkar edilə bilməz. Qadına bu cür münasibətlə, təəssüf ki, bütün patriarxal aləmin adət və ənənələrində rastlaşırıq və qismən müasir dövr də hələ bu növ münasibətlərdən azad ola bilməyib. Məhz bu bərabərsizlik müasir sivil aləmi qadına qarşı hər cür zorakılıqla mübarizəyə sövq edir.

Orta əsrlərdə gender problemləri və qadın hüquqlarının tədqiqi ilə əlaqədar qeyri-İslam və İslam bölgəsinin çoxsaylı qeyri-ortodoks, panteist dünyagörüşlü sosiomədəni cərəyanlarına müraciət maraq doğurur (3, s.113). Bu cərəyanlar cinsindən asılı olmayaraq kamil insanları ilahiləşdirirdilər. Məsələn, sufilik, hürufilik və s. ideoloji cərəyanlarda qadın bir insan və şəxsiyyət kimi hüquq, azadlıq və imkan baxımından kişidən fərqləndirilmir. O, sosial hərəkətlərdə kişi ilə eyni hüquqla iştirak edib və bəzən bu hərəkətlərdə lider rolu oynayır. Məlumdur ki, xürrəmilər hərəkətinin rəhbəri Cavidanın arvadı ərinin ölümündən sonra (VIII əsr) Babəkin xürrəmilərə rəhbər təyin edilmə mərasiminə şəxsən başçılıq edib. Hürufilik hərəkətinin rəhbəri Fəzlullah Nəiminin qızı isə XV əsrdə Təbrizdə hürufi üsyanına rəhbərlik etdiyinə görə üsyan yatırıldıqdan sonra 500 üsyançı ilə birgə qətlə yetirilib. Azərbaycan tarixində uzun əsrlər boyu mövcud olmuş qeyri-ortodoks İslam cərəyanları, onların klassik Azərbaycan mədəniyyətində geniş surətdə öz əksini tapmış kamil insan və Allah haqqında təlimləri də Azərbaycanın etnik mentalitetinin təşəkkülündə müəyyən rol oynamışdır.

Bu cərəyanların çoxu kainat ahənginin əsasında duran məhəbbət fəlsəfəsindən çıxış edirdilər və onların batini (ezoterik) təlimlərində Allah qadın simasında Gözəl Sevgili (Yar, Məhbubə) surətində mədh edilir, aşiq ilə məşuqə eyniləşdirilir, bərabərləşdirilirdi. İnsanın üstünlüyü bu cərəyanlarda onun cinsi yox, kamilliyi ilə əlaqələndirilir. Lakin həyata gəldikdə ötən əsrlərin hətta mahiyyəti etibarilə qeyri-ortodoks və demokratik cərəyanlarında belə qadın hüquqları dövrədən asılı olaraq məhdud idi.

Məsələn, bir sıra türk xalqlarının qeyri-ortodoks, demokratik dünya görüşünü əks etdirən Koroğlu eposunun Azərbaycan variantında (XVIII əsr) üsyançıların hərəkətində iştirak edən qadınların həyat tərzini təsvir edilir; üsyançılar dəstəsində yaşayan qadınlar hüquq baxımından bir çox məqamlarda kişilərlə bərabərdirlər, onlar kişilərə məsləhətləri ilə kömək edir, lazım gəldikdə üsyançıları, o cümlədən Koroğlunun özünü belə məzəmmət və kəskin tənqid edirlər.

Üsyançılar düşərgəsində Koroğlunun silahdaşı, sadıq dostu, məsləhətçisi və sevgili arvadı Nigar xanım xüsusi hörmət və rəğbətə malikdir. Koroğlunun Nigar xanıma məhəbbəti, onların həmrəyliyi eposun əsas motivlərindəndir. Lakin eposda eyni zamanda Koroğlunun bir çox qadınlara məhəbbətindən və onlarla evlənməsindən də bəhs edilir.

Bir dəfə növbəti arvadı Mominə xanımın şərəfinə ziyafət düzəltəndikdə Nigar xanımın ağladığını gören Koroğlu sazı əlinə alır və «ağlama, o da mənim sevgilimdir» deyərək onu ovundurur. Nigar xanım öz qadın taleyi ilə razılaşmaq məcburiyyəti qarşısında qalır. Azərbaycan xalqının və təbii ki, Azərbaycan qadınının mentalitetinin təşəkkülündə İslam dini ilə yanaşı ölkədə tarixən mövcud olmuş başqa dinlərin də rolu olub. Azərbaycan xalqının tarixi yaddaşına onun mentalitetinin təşəkkülündə iştirak etmiş keçmiş (İslama qədərki) dinlər də, xüsusən qədim Azərbaycanda (Midiya və Atropatenada) dövlət dini olmuş, sonra isə əsrlər

boyu Azərbaycan əhalisinin bir hissəsinin dini olan zərdüştilik dini də həkk olunmuşdur. Məlumdur ki, bu din qadına yüksək rol ayırırdı. Digər bir çox dinlərdən fərqli olaraq zərdüştilikdə qadın da kişi ilə birlikdə itaət obyektı idi. Meri Boysun tədqiqatında zərdüştilərin misal gətirildiyi duasında yazılıb: «Mövcud kişi və qadınlardan hansını Axura Mazda itaət üçün daha yaxşı hesab edirsə, biz həqiqətən onlara itaət edirik» (12). Zərdüştlüyün qadına münasibətini zərdüştilərin allahlar panteonunda qadın ilahələrə ayrılmış ikinci yox, birinci rollar göstərir (3, s.45-58).

Beləliklə, milli mentalitetin təşəkkül və inkişafı ayrılıqda din, o cümlədən İslam, iqtisadiyyat, siyasət və sairə bağlı deyil, onların ictimai şüurda sintezi və bu şüurun cəmiyyətdə, gender münasibətləri də daxil olmaqla, davranış qaydalarının təşəkkülünə təsiri, onlarla (yəni davranış qaydalarıyla) vəhdəti ilə bağlıdır. Buna görə də gender münasibətlərinin tədqiqi zamanı onların ancaq cəmiyyətin iqtisadi yaxud dini görüş və münasibətlərindən asılılığını vurğulamaqdansa, həmin münasibətləri mentalitetlə bağlı araşdırmaq daha məqsədəuyğundur.

Gender münasibətlərinin təşəkkülündə həlledici amil olan və dəfələrlə müraciət etdiyimiz mentalitet anlayışının şərhı üzərində bir qədər ətraflı dayanaq. Mentalitet - varlığın dərkinin (dünya və özünüdərk) və onunla şərtlənmiş davranış prinsipləri sisteminin sintezini ehtiva edən fenomendir, sosiomədəniyyətin törəməsi olaraq o sosiomədəniyyətə fəal təsir göstərir. Müxtəlif maddi və mənəvi amillərin təsiri nəticəsində təşəkkül tapması onda dəyişkənlik və sabitliklə səciyyələnən cəhətləri birləşdirir, bir fenomen kimi onun özünəməxsusluğunu müəyyən edir. Əgər iqtisadi inkişaf və siyasətlə bağlılıq mentaliteti nisbətən sürətlə dəyişməyə və yeniləşməyə istiqamətləndirirsə, onun təşəkkülünü şərtləndirən digər amillər – adət, ənənə, din həmin dəyişkənliyi ləngidir, tarixi yaddaşı, keçmiş mədəniyyətlərin təcrübəsini mühafizə edərək sabitliyə və qismən konservatizmə meyil yaradır. Mentalitet ətalətli və durğun hadisə olmayaraq daim hərəkət və inkişafdadır, onun dəyişkənlik və inkişaf sürəti isə cəmiyyətin siyasi həyatı ilə daha sıx bağlıdır. Sosial baxımdan müxtəlif tərkibli cəmiyyətdə müxtəlif təbəqələrin mentalitetləri fərqlidir. Fərdin mentalitetinə onun intellektual səviyyəsi ciddi təsir göstərir. Təbii ki, cinslərin mentalitetləri arasında, onların özünüdərk, cəmiyyətə və əks-cinsə münasibətlərini müəyyənləndirmədə fərqlər mövcuddur. Mentalitetə xas olan bu universal xüsusiyyətlər Azərbaycan tarixinin müxtəlif dövrlərində gender münasibətlərinin tədqiqi zamanı nəzərə alınmalıdır. Mentalitet cinsin əks-cinslə yanaşı yaşama zamanı özünü təsdiq imkanlarını müəyyən edir.

Məlumdur ki, XIX-XX əsrlərdə biz qlobal miqyasda və ümumiləşdirilmiş formada cinslərarası münasibətlərdə ziddiyyətlərin arasы kəsilmədən artdığını müşahidə edirik. Avropanın bir sıra inkişaf etmiş ölkələrində gender qarşılıqlı təşkilatlanmış xarakter alır. Əvvəlki XIX əsrə qədər olan əsrlərdə ayrı-ayrı qadınların onların hüquq bərabərsizliyinə qarşı çıxmaqlarına baxmayaraq kütləvi, təşkilatlanmış və uğurlu etirazlarının olması haqqında məlumat yoxdur. Həmin dövrdə Azərbaycanda gender münasibətlərinin özünəməxsusluğu ondan ibarət idi ki, onun hüquq və azadlığı uğrunda yüksək inkişaf etmiş milli mədəniyyətin humanist və demokratik prinsipləri üzərində tərbiyə görmüş, əsasən kişilərlə təmsil edilmiş milli ziyalılar çıxış edirdilər.

Nəticədə, Azərbaycanda feminizm hərəkatının yaranması üçün obyektiv imkanlar mövcud olmadığından gender əksdurması burada Qərbə xas olan sərt xarakter almadı. Kişilərin bir hissəsinin qadın hüquqları uğrunda fəal mübarizəsi gender əksdurmasının kəskinliyini və qadınların mübarizəyə girişməsi məsələsini sanki aradan götürürdü.

XIX əsr məlum olduğu kimi Azərbaycan mədəni inkişafında dönüş dövrü idi. Bu dövrdə Azərbaycan sosiomədəni həyatında tərəqqi, sivilizasiya və humanizm baxımından bir çox qeyri-məqbul hadisələri işıqlandıran Abbas Qulu Ağa Bakıxanovun adıyla bağlı Maarifçilik

cərəyanı təşəkkül tapır. Zaman keçdikcə bu cərəyan genişlənir, inkişaf edir. Maarifçiliyin mübarizə hədəflərindən biri -xalqın inkişafına mane olan Azərbaycan qadınının hüquqsuzluğu və savadsızlığı idi.

Milli ideologiyada dönüş qanunauyğun idi, çünki dünyanın bir sıra ölkələrində artıq neçə əsr ərzində kapitalizm inkişaf etdiyi zaman təsərrüfatında erkən Orta əsrlərdə mülkədara işləmə rentası ilə paralel məhsul və pul rentaları mövcud olan Azərbaycan - müxtəlif növ ekspansionistlərin əzici kolonial siyasəti nəticəsində, kişi-qadın münasibətləri də daxil olmaqla, əhalisinin azadlıq və hüququ hüdudsuz tapdalanan, geridə qalmış feodal ölkə idi. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində kapitalist münasibətlərinin inkişafı feodal təsərrüfatçılığının geri qalmış formaları ilə birləşərək ölkədə sosial təbəqələşmə və sinfi ziddiyyətlərlə birlikdə gender sahəsindəki ziddiyyətlərin də kəskinləşməsinə gətirdi.

Azərbaycan xalqının mütərəqqi ideoloqları getdikcə qadının ailə və cəmiyyətdə hüquqsuzluğu şəraitində milli inkişafın qeyri-mümkünlüyünü dərk edərək müxtəlif yol və üsullarla cinslərin bərabər hüquqlu olması uğrunda mübarizəyə qoşulurlar. Qadın problemləri, qadının hər cür diskriminasiyadan, bilavasitə zordan xilas, onun təhsili, ictimai həyata qatılması Azərbaycan ideoloji həyatında romantizm, demokratik və marksist cərəyanlarının üzvi hissəsini təşkil edib. Qadınların real hüquq bərabərliyinin müdafiəsində Azərbaycan romantiklərindən M.Hadi, A.Şaiq və H.Cavidin parlaq bədii əsərləri xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Ölkədə ideoloji və siyasi mübarizədə fəal çıxış edən inqilabi-demokratik və marksist cərəyanlarda qadın hüquq və azadlıqları uğrunda mübarizə xüsusi yer tutur, problem aydın qoyulur, proqram səciyyəsi daşıyırdı. Tarix gender bərabərliyini, qadın hüquqlarını müdafiə edən Azərbaycanın maarifçi, demokrat, marksist ziyalı və siyasətçilərinin adını hifz etməkdədir. Mirzə Fətəli Axundov, Mirzə Şəfi Vazeh, Həsən bəy Zərdabi, Cəlil Məmmədquluzadə, Firidun bəy Köçərli, Mirzə Ələkbər Sabir, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əhməd Ağa oğlu, Nəriman Nərimanov, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Seyid Hüseyn, Cəfər Cabbarlı və yüzlərlə başqa mütəfəkkir, siyasətçi və ədib öz çıxış və əsərlərində qadın hüquqlarını siyasətdə, təhsildə, ailədə müdafiə edərək bu hüquqlar uğrunda fəal siyasi və ideoloji mübarizə aparmışlar. Ən vacib məsələ isə qadınların maarifləndirilməsi məsələsi idi. Ona görə yox ki, onlar tamamilə oxumaqdan məhrum idilər (mədrəsələrdə oxuyan qızlar az deyildi). Məlumdur ki, əvvəlki əsrlərdə təhsilin bu və ya digər səviyyəsinə yiyələnmək ancaq kübar ailələrdən olan qızlar üçün mümkün idi və bu təhsilin özünəməxsus siması var idi. Qızlara din və dini elmlər, şeir, musiqi, rəsm, tətbiqi sənət növləri, bəzi hallarda hərbi sənət təlim edilirdi. Bu növ təhsil Azərbaycan qadınlarının çox az qisminə nəşib olurdu. Qadınların əsas kütləsi və xüsusən qızlar təhsildən kənarda qalırdılar. Onların bir qismi mədrəsələrdə oxuyurdu, lakin alınan təhsil zamanının tələblərinə cavab vermirdi və qadınları müasir bilik sahələrindən uzaq saxlayaraq bütün cəmiyyəti uçuruma aparırdı. Buna görə də Azərbaycanda dünyəvi, karteziyan prinsipləri əsasında tədris prosesini quran məktəbin qızlar üçün təşkil tarixi əhəmiyyətə malik idi (13). Belə məktəb 1901-ci ildə neft milyonçusu Zeynalabdin Tağıyev tərəfindən təşkil edilmişdir.

Milləti parçalayan, alçaldan cinslərin hüquq bərabərsizliyinə və bu bərabərsizliyin əsas amillərindən olan qadının təhsildən ayrılığı probleminə son qoymaq üçün Azərbaycan qadınlarının özü də bura qoşularaq çoxsaylı işgüzar tədbirlər həyata keçiriblər. Bunlardan tədris işində fəal iştirak edən Hənifə xanım Məlikova (Azərbaycan qız və qadınlarını dram sənətinə cəlb edən) Səkinə xanım Axundzadə, Həmidə xanım Cəvanşir Məmmədquluzadə, Şəfiqə xanım Əfəndizadə, Xədicə xanım Əlibəyova (qadın «İşıq» jurnalının redaktoru), «Şərq qadını» jurnalının ilk redaktoru Ayna xanım Sultanova, Mina xanım Mirzəyeva, qadın hüquqları uğrunda fəal mübariz, dünyada məşhur ilk hüquqşünas şərq qadını, qadın hüquqlarının müdafiəçisi Sürəyə Ağaoğlu və başqalarının adını çəkmək olar (7). Səciyyəvidir

ki, adı çəkilən maarifpərvər qadınların çoxu öz ərləri – Həsən bəy Zərdabi, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Şəfi Vazeh və başqa kişi maarifçilərlə birgə fəaliyyət göstərmişlər (14, s.88-96; s.302-316).

İctimai fikri qadının azadlıq və bərabərliyini dərk, qəbul və reallaşdırmağa, qadınların hüquq bərabərliyi uğrunda mübarizəyə hazırlamaqda Azərbaycanın dövrü mətbuatı xüsusi rol oynayıb. Bu sahədə dünyada şöhrət qazanmış, Azərbaycan, İslam Şərqi, Rusiya və s. ölkələrdə yayılan C.Məmmədquluzadənin nəşr etdiyi «Molla Nəsrəddin» jurnalı təkraredilməz əhəmiyyəti ilə demokratiya və humanizm tarixində silinməz yer tutdu. Ölkədə demokratiyaya, o cümlədən cinslərin hüquq bərabərliyinə aparan əsas yolu isə ziyalılar cəhalət və istibdadı aradan qaldıra biləcək təhsildə görür və ən çox əzilən cinsin – qadınların təhsili uğrunda çoxtərəfli və düşünülmüş mübarizə aparırdılar.

Azərbaycanın sosiomədəni həyatının bu sahədə özünəməxsusluqlarından biri də ziyalı İslam ruhanilərinin, şeyxülislam və müftilərin qadın təhsili sahəsində fəaliyyətidir. Nümunə kimi Zaqafqaziya sünni idarəsinin sədri müfti Mirzə Hüseyn Əfəndi Qayıbovu, axund Mirzə Əbu Turabı, Ağa Əlizadəni və digərlərini göstərmək olar. XIX-XX əsrlərdə müxtəlif cərəyan və istiqamətləri təmsil edən Azərbaycan ziyalılarının fəaliyyəti nəticəsində tədricən millətin ictimai şüuru, onun qəbul etdiyi dəyərlər sistemi təkamül edir, qadın və qızlara hüquq, azadlıq və imkanlar verilməsi üçün cəmiyyətdə real şəraitin yaranmasına cəhd göstərilir. Onlar hər şeydən əvvəl nisbətən geniş miqyasda müxtəlif səviyyəli qadın təhsil ocaqlarının yaranması yolu ilə təhsilə cəlb edilirlər. Ziyalılığın rəmzi olan bu alim-axundlar maarifpərvərlik, xüsusilə qadın maarifi sahəsində ən fəal təbliğatçılar olublar (14, s.302-316). XIX əsrin sonunda Yelizavetpol (hazırda Gəncə) quberniyasında bütövlükdə savadlı əhali 4,8%, Bakı quberniyasında isə – 7,9% təşkil edirdi. Azərbaycanın qadın gimnaziyalarında oxuyan 227 nəfər qızdan ancaq 27 qız azərbaycanlı idi (15, s.115).

1901-ci ildə Hacı Zeynalabdin Tağıyevin Bakıda açdığı müsəlman qızları üçün dünyəvi təmayüllü məktəb zəminində 1915-ci ildə ikiillik pedaqoji kurslar yarandı. Eyni vaxtda Azərbaycanın müxtəlif şəhər və kəndlərində səviyyələri ilə fərqlənən məktəb, dünyəvi təmayüllü kollec və kurslar açılırdı. Lakin məktəblərin, xüsusən kənd məktəblərinin azlığı artıq XX əsrin əvvəlində kəndin demək olar tam savadsızlığı Azərbaycan ziyalılarının tələsinə səbəb olur. Bu mövzuya həsr edilmiş çoxsaylı yazılar arasında kənd məktəblərinə həsr edilmiş məqalələr silsiləsi nəzəri xüsusilə cəlb edir (16, s.322, 499, 518).

XIX əsr - xüsusən onun ikinci yarısı və XX əsrin əvvəli Azərbaycan ziyalı qadınlarının ictimai həyata xeyriyyəçi simasında qatılması ilə də əlamətdardır. «Gender və qadın problemlərinin tarixi inkişafı» adlı yazıda XIX-XX əsrlərdə Azərbaycanda qadın xeyriyyəçilik təşkilatlarının geniş şəbəkəsinin yaranması haqqında təfəssilatlı məlumat verilir (17, s.11). Əgər əvvəllər qadınların fəaliyyəti əsasən fərdi özünüdəstəkləşmə şəklində təzahür edirdisə, bu dövrdə təşkilatlanmış qadın cəmiyyət və qrupları yaranır. Gövhər xanım Qacar, Həmidə xanım Cavanşir, Nigar xanım Şıxlinskaya və başqa Azərbaycan maarifçi qadınları geniş proqram üzrə fəaliyyət göstərən Qafqaz Müsəlman Qadınları Xeyriyyə Cəmiyyəti yaradırlar. Bakı və Bakı quberniyasında da qadınlar böyük iş aparırdılar. Bu dövr xeyriyyəçi qadın hərəkatı tarixinə Hənifə xanım Məlikova, Rübabə xanım Qasıмова, Nəbat xanım Aşurbəyli və onlarla başqa xanımların adları daxil oldu. Qadın təşkilatları Şəki, Lənkəran, Zaqatala və Azərbaycanın başqa şəhər və rayonlarında da yaranırdı (18, s.11). Həmin dövrdə xüsusi qadınlar üçün qadın təhsilinə həsr edilmiş «İşıq» adlı jurnal nəşr edilir (Sonralar jurnalın adı 2 dəfə dəyişir) (17, s.11).

Məlumdur ki, hakimiyyətə gəlmiş Azərbaycan demokratik və digər sosialist respublikalarının qarşılarına qoyduğu məqsədlərdən biri – əhalinin hər iki cinsinin hüquqi və faktik bərabərliyinə nail olmaq idi. Nəzərə alsaq ki, hüquqları məhdudlaşdırılan cins qadın

cinsi idi, təbii ki, yeni dövlətlərin fəaliyyət mərkəzində qadınların inkişafı, onların sosiomədəni həyatın bütün sahələrində hüquqlarının müdafiəsi dururdu. Təəccüblü deyil ki, 1907-ci ildə Rusiya Dövlət Dumasının Azərbaycandan olan nümayəndəsi X.Xasməmmədov Dumada çıxış edərək Azərbaycan qadınlarına seçki hüququ verilməsi məsələsini qaldırır və ondan sonra Dumada müsəlman təşkilatı müsəlman qadınlarına səsvermə hüququ haqqında qərar qəbul edir (19). Yenə də məlumdur ki, ümumdövlət seçkilərində fəal iştirak üçün hüququ Azərbaycan qadını Böyük Britaniya, İslandiya və Kanada qadınları ilə eyni vaxtda, 1918-ci ildə aldı (19). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hakimiyyəti dövründə kişi və qadınların bərabər hüquq və azadlıqlarını təmin etmək üçün aşağıdakı addımlar atıldı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamentinin II iclasında (10.12.1918) Proqramın «Fəhlə məsələsi» bölməsinin xüsusi maddələrində hər iki cinsin hüquqları göstərilir: Azərbaycanda Sovet dövlətinin yaranmasından sonra qadın tədricən kişilərlə əvvəl hüquqi, sonra isə real bərabərlik əldə etmə istiqamətində sosial cins kimi inkişaf edir. Bu dövrdə qadın bütövlükdə əmək hüquqlarını əldə edir, yəni iqtisadi azadlığa və öz ləyaqətini müdafiə etmək imkanına nail olunması yolu ilə irəliləyir.

Qanunvericilik, müvafiq dövlət və ictimai qurumlar bir qayda olaraq qadını müxtəlif növ zorakılıqdan, əldə etdiyi hüquqların məhdudlaşdırılmasından hüquqi zəmanət verir. Azərbaycan SSRİ-nin Konstitusiyasında həyatın bütün sahələrində qadın və kişi hüquqlarının bərabərliyi təsbit edilməklə yanaşı, qadınlara orqanizmlərinin spesifikliyini və analıq funksiyalarını nəzərə alaraq əlavə bir sıra hüquqlar da verilir. Cinslərin hüquq bərabərliyinin reallaşması, əlavə hüquq və çoxsaylı imtiyazların qadına verilməsi sosializmdən əvvəlki dövrlərdə gender tarazlığına mane olan qadın hüquqsuzluğunun surətlə aradan qaldırılmasına yönəldilir. Bir çox sahələrdə - ailədə və ictimai həyatda qadınların hüquqlarının reallaşması mümkün olmuşdur. Lakin müəyyən hallarda, xüsusilə də qərar qəbul etmə prosesində qadınların iştirakı ilə əlaqədar elan edilmiş niyyətlər niyyət kimi qalmış, hüquqi azadlıqlar (de-yure) de-fakto bərabərliyinə gətirib çıxarmamışdır. Müftəxorluqla mübarizə aparan hakimiyyət ev zəhmətinə görə əmək haqqı ödənilməyən qadınlardan ictimai istehsal və təsərrüfatda (zavod, kolxoz, sovxoz və s.) mütləq iştirak etməyi tələb edirdi. Başqa sözlə, sovet hakimiyyəti qadını həm ailə və həm də ailədən kənar işləməyə məcbur edirdi; bu isə qadın hüquqlarının məhdudlaşdırılması, onun ikiqat istismarı demək idi. Buna baxmayaraq, elan edilən ideoloji prinsiplərə zidd olaraq sistemin ən yüksək səviyyələrində qadınların sayı ya heç zaman kifayət qədər olmamış və ya qərar qəbul etməkdə həqiqi qüvvəyə malik olmayan hallarda (məsələn, Ali Sovetdə) faiz etibarilə kişi və qadınların sayı bir-birinə yaxınlaşdırılırdı. ADR dövründə hüquqi təməli qoyulmuş, (20, s.55-56) gender bərabərliyi prinsipinə 70 illik Sovet dövrü ərzində ən çox hüquqi baxımdan və müəyyən sahələrlə bağlı (məsələn, təhsildə qadınların 100%-ə yaxın savadlılığı əldə edilmişdir) real həllini tapmışdır (21, s.44). 1918-ci il may ayında xalq seçkiləri ilə seçilmiş Azərbaycan Milli İslam Şurasının altı bənddən ibarət olan İstiqlal Bəyannaməsində deyilirdi: «Azərbaycan Demokratik Respublikası öz sərhədləri daxilində milliyyətindən, dinindən, sosial vəziyyətindən və cinsindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlara vətəndaşlıq və siyasi hüquqlar təmin edir».

Azərbaycan Demokratik Respublikasının və Sovet dövrünün gender siyasətinin müsbət tərəfləri müasir Azərbaycanda davam etdirilmişdir. Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin bərqərar olması SSRİ və sosialist ölkələri məkanında “keçid” dövrünə təsadüf edir.

Keçid dövrü (1988-ci ildən) Azərbaycanda faciə ilə başladı. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi zəminində Ermənistandan əsrlər boyu orada yaşamış 209 min azərbaycanlı qovulmuş, Ermənistanın təcavüzi nəticəsində Azərbaycan torpaqlarının 20%-i zəbt olunmuş və orada yaşayan 700 min nəfər insan didərgin düşmüşdü. Beləliklə, 900 min nəfər azərbaycanlı dinc əhali yurd-obasından çıxmalı olmuş və ölkə boyu qaşqın və məcburi köçkün kimi

səpələnmişdir. Bunların əksəriyyəti qadın və uşaqlar idi. Eyni vaxtda yeni dövrdə demokratikləşməyə, humanist yönümlü siyasətə qədəm qoymaqla gender bərabərliyi məsələsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Sovet totalitarizmindən azad olmağın reallığını hiss edən kütlələr böyük entuziazmla siyasi fəaliyyətə qoşuldular. Qeyri-hökumət təşkilatları intensiv formalaşmağa başladı. Bunların sırasında qadın təşkilatları önəmli yer tuturdu. Bu təşkilatlar hələ ki, Sovet dövründəki qadın “məsələsi”nin prinsiplərini nəzərdə tutaraq fəallıq göstərirdilər. Lakin bu ikinci plandakı iş kimi görünürdü. Ona görə ki, dərin iqtisadi böhran, siyasi qeyri-sabitlik, aktiv müharibə şəraitində hərbi təcavüzün qurbanlarına - bərbad vəziyyətdə olan qaçqın və məcburi köçkünlərə təxirəsalınmaz yardım göstərilməli idi. Bunu qadın təşkilatları fədakarcasına edirdi.

1993-cü ilə qədər davam edən belə vəziyyət Heydər Əliyevin hakimiyyət başına gəlməsi məqamından ardıcılıqla dəyişməyə başladı. Əvvəl o 1994-cü il mayın 8-də tərəflər arasında atəşkəsin əldə edilməsi barədə «Bişkek protokolu»nun (mayın 12-də qüvvəyə minib) və sonra sentyabrın 20-də Əsrin kontraktının (8 ölkənin 13 neft şirkətləri ilə) imzalanmasına nail oldu. Bununla belə ölkənin inkişafı və xalqın layiqli yaşaması üçün imkanlar yarandı. Gender məsələsi də yaddan çıxmamışdı. 1994-cü ilin dekabr ayında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin sərəncamı ilə 4-cü Ümumdünya qadınlar konfransına hazırlıq komitəsi təşkil edildi.

Buna əsasən 1995-ci ildə (mart) BMT-də (Nyu-Yorkda) Pekin konfransı ərəfəsində “Müharibə zonalarında girov götürülmüş qadın və uşaqların azad olunması haqqında” beynəlxalq sənəd qəbul olunmuşdur. Bu sənəd Azərbaycanın təşəbbüsü ilə hazırlanmış və ona əsasən Azərbaycan nümayəndə heyətinin səyləri nəticəsində Pekin Fəaliyyət Platformasına (116-ci bənd) qadınların girov götürülməsinin zorakılıq növü kimi qiymətləndirilməsi haqqında düzəliş daxil edilmişdir. XX əsrin ən vacib forumlarından biri hesab edilən bu konfransda həm rəsmi (25 nəfər), həm də QHT (70 nəfərə qədər) nümayəndələrindən ibarət müstəqil Azərbaycan Respublikasının nümayəndə heyəti deleqasiyası iştirak etmişdir.

Konfransın sənədləri (Pekin Bəyannaməsi və Fəaliyyət Platforması) XXI əsrdə gender strategiyasını və görülməli işlərin istiqamətlərini müəyyən etmişdir. Buna və 1995-ci ilin may ayında Azərbaycanın qoşulduğu CEDAW Konvensiyasına uyğun olaraq Azərbaycanda bir sıra ölkələrdə olduğu kimi BMT-nin Azərbaycan hökuməti ilə birgə “Gender inkişafda layihəsi” (1997-2000) fəaliyyətə başladı. 1998-ci ildə Dövlət Qadın Komitəsi yaradıldı və “Qadınların rolunun cəmiyyətdə artırılması haqqında ” və 2000-ci ildə “Dövlət qadın siyasəti haqqında” Prezidentin fərmanları çıxdı (22).

“Gender inkişafda layihəsi” uğurlu oldu və onun hərtərəfli - operasional və institusional yardımını nəticəsində ölkədə qısa müddətdə qadın hərəkəti beynəlxalq normalara uyğun inkişaf etdi. 20 rayonu əhatə edən gender şəbəkəsi, AMEA-da gender şöbəsi və “Genderologiya jurnalının” nəşri, Qərb Universitetində (ACİ ilə birlikdə) və BDU-da gender tədqiqatları mərkəzlərini misal olaraq göstərmək olar. 2000-ci ildə Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə Qadınların problemləri üzrə Respublikanın 5 illik Fəaliyyət Planı qəbul olundu. Dövlət Qadın Komitəsi və 2004-cü ildən Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi bu istiqamətdə məqsədyönlü və ardıcıl iş aparırdı. Belə işlərdən xüsusi əhəmiyyət kəsb edən ölkədə qadınların elektorat fəallığının artırılması işidir ki, bunun nəticəsi 2009-cu ilin bələdiyyə və 2010-cu ilin Milli Məclisə seçkilərində özünü göstərdi. Qadınlar bu seçkilərdə həm seçici kimi, həm də seçiləcək namizəd kimi fəal iştirak etdi və nəticədə seçilmiş deputatların 17 faizini (ötən illərdə 10-11 faiz) və bələdiyyələrdə 29 faizini (ötən illərdə 2-5 faiz) təşkil etdi.

2003-cü ildə Azərbaycanın yeni prezidenti - İlham Əliyev seçildi. O, Heydər Əliyev strategiyasının həm xarici siyasətdə, həm də ölkə daxilində davamçısı oldu. Eləcə də gender

sahəsində vacib addımların atılması davam edildi. Milli qanunvericilikdə çox mühüm hadisələr baş verdi – beynəlxalq təşkilatlar (BMT Əhali Fondu, ATƏT) məsləhətləşmələr aparmaqla “Gender bərabərliyinin təminatı haqqında” (2006) və “Məişət zorakılığına qarşı mübarizə haqqında” (2010) Azərbaycan Respublikasının qanunları qəbul olundu. Azərbaycan və Avropa Şurası tərəfindən Bakıda "Gender bərabərliyi" mövzusunda beynəlxalq konfrans keçirildi (24 may 2010). Gender inkişafı baxımından açarı əhəmiyyətə malik bir fakt da odur ki, ölkə Prezidenti İlham Əliyevin həyat yoldaşı Mehriban xanım ictimai və siyasi lider kimi həm ölkədə, həm də Azərbaycandan kənarda özünü tanıtdı (23, s.22-23). Bununla o adətən ölkə başçılarından həyat yoldaşlarının cəlb olunduqları filantropiya ilə məşğul olmaq zərurətindən kənara çıxaraq qat-qat məsuliyyətli səylər tələb edən beynəlxalq münasibətlər, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və digər sahələrdə fəaliyyət göstərir. BMT-nin 2007-ci ilin İnsan İnkişafı haqqında Hesabatında qeyd edilir: “O, aktiv ictimai xadim və müxtəlif sosial qruplardan olan qadınlar üçün canlı nümunədir” (24, s.19). Şübhəsiz, hər hansı bir ailədə, hətta ən yüksək sosial təbəqəyə aid edilən ailələrdə qadının ailədən kənar fəaliyyəti qarşılıqlı anlaşma və ailə başçısı olan kişinin dəstəyi olmadan səmərəli ola bilməz. Bu isə kişinin gender baxımından həssas olmasını və qadının (konkret halda həyat yoldaşını) özünəbərabər şəxsiyyət kimi qəbul edilməsini tələb edir. Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin qadına münasibətini müzakirəsiz onun “Bakı” jurnalına verdiyi müsahibən görmək olar. Burada o, kişi və qadın şəxsi xüsusiyyətlərindən danışarkən hər ikisi üçün eyni ardıcılıqla “ləyaqət” və “ağıl” keyfiyyətlərini üstün hesab edib (25).

Beləliklə, Azərbaycanda gender münasibətlərinin sosiomədəni kontekstdə ümumiləşdirilmiş xülasəsi ölkənin tarixən sosiomədəni inkişafındakı müxtəlifliyi və bu zəmində təşəkkül tapan genderin təkamülünü açıqlamağa, ölkədə gender münasibətlərinin gələcək inkişafını görməyə və müəyyən dərəcədə proqnozlaşdırmağa imkan verə bilər.

Açar sözlər: gender, şəxsiyyət, asılılıq, ictimai şüur, insan hüququ.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ибрагимбеков Ф.А. Эволюция личности. В сб. «Проблемы личности». Материалы симпозиума, т.II. М., 1970.
2. «Azərbaycan tarixi». С. I. Bakı, 1979.
3. Мовсумова Л.Д. Проблема женщины в духовной культуре Азербайджана. Баку, 1996.
4. История Азербайджана. Баку, 1979.
5. Алиев И. Античные историки об истории Азербайджана. Баку, 1987, с.22, 62-63, 103; Тревер К.Б. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М.-Л., 1959, с.102-103; и др.
6. İmanov O. XV əsrin qadın diplomatları. Azərbaycanda gender tədqiqatları. Bakı, 2002.
7. Gəncəli S. Qadın, gözəllik və ülvüyyət. Ensiklopedik toplusu. Bakı, 2001.
8. Kitabı Dədə Qorqud. Bakı, 1988.
9. Бадалов Р. Женские образы в «Китаби Деде Коркут. «Gender: qadın problemlərinin yeni mərhələsi». Bakı, 1998.
10. Atalar sözü, Bakı, 1982.
11. Qurani-Kərim. Ərəb dilindən tərcümə edənlər Ziya Bünyadov və Vasim Məmmədəliyevdir. Bakı, 1991.

12. Məmmədov R. Zərdüştün qatalarında qadın-kişi münasibətləri. «Genderşünaslıq», №2, Bakı, 2000.
13. Azərbaycanca insan inkişafı haqqında hesabat. Bakı, 1997.
14. Nəzirli Ş. Arxivlərin sirri açılır. Bakı, 1999; Qılman İlkin. Bakı və bakılılar. Bakı, 1999.
15. Qeybullayev G. Azərbaycanca ailə və nikah. C.1. Bakı, 1994.
16. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (1909-1914). Bakı, 2001.
17. Gender Azərbaycanca. Bülleten II. Bakı, 1998.
18. Qadınların vəziyyətinə həsr olunmuş IV Ümumdünya Konfransında Azərbaycan Respublikasının təqdim etdiyi Milli Məruzə. Azərbaycanca qadınların qurultayı. Bakı, 1998.
19. Seyidzadə D. Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: Müstəqilliyə aparan yollar. Bakı, 1998.
20. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) Parlament. Stenoqrafik hesabatlar. Bakı, 1998.
21. Nəsimzadə N. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı, 1990.
22. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları – yanvar 1998, mart 2000.
23. İbrahimbəyova R., Axundova S., Mikayılova Ü. Qadınlar siyasətdə. Bakı, 2008.
24. Azərbaycan Respublikasında İnsan İnkişafı haqqında Hesabat – 2007. “Azərbaycan Gender münasibətləri: tendensiyalar və problemlər”, Bakı, 2007.
25. Президент Азербайджана Ильхам Алиев. Журн. «Баку», №1, 2007.

Зюмруд ГУЛУЗАДЕ, Рена ИБРАГИМБЕКОВА

ФИЛОСОФСКИ-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ГЕНДЕРНЫХ ОТНОШЕНИЙ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Резюме

Гендерная проблема, питаемая биофизиологией половых различий на уровне человеческого бытия, превращается в драматическую проблему. Драматизм ситуации состоит в том, что принимая без колебаний биологические различия полов, необходимо признать, что их социальные функции схожи, а в некоторых случаях даже идентичны. Для этого надо избавиться от закостенелых стереотипов в сфере социальных взаимоотношений мужчин и женщин и преодолеть сопротивление общества этой идее. Для достижения поставленной цели следует обратить внимание на особенности формирования личности и ее активность как субъекта общественной деятельности.

В данной статье сделана попытка проанализировать эти процессы на различных этапах историко-культурного развития Азербайджана.

Ключевые слова: гендер, личность, зависимость, общественное сознание, права человека.

Zumrud GULUZADE, Rena IBRAHIMBEYOVA

**PHILOSOPHICAL AND PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF
GENDER RELATIONS IN AZERBAIJAN**

Summary

Gender issue feeded by biophysiology of sex differences on the level of human existence, transforms into a dramatic one. The dramatic character of the situation lies in that taking without hesitation the biological differences between sexes, it should be recognized that their social functions are similar and in some cases, identical. For this, one should get rid of stubborn stereotypes in the sphere of social relations between men and women and overcome resistance of a society to this idea. To achieve the goal set it should be paid attention to the peculiarities of personality formation, and his activeness as a subject of public activity.

In the present article an attempt has been made of analyzing these processes on the various stages of historical and cultural development of Azerbaijan.

Keywords: gender, personality, dependency, public consciousness, human rights.

УДК 1:001

Абульгасан АББАСОВ

гл.н.с. ИФСП НАНА,

доктор философских наук, профессор

ФИЛОСОФИЯ СЛОЖНОСТИ: КОНВЕРГЕНЦИОННЫЕ ОСНОВЫ И СУЩНОСТЬ*

В последние десятилетия трудно указать сферу науки или практики, где человек не имел бы дело со сложными системами. И чем дальше, тем больше возрастает необходимость «столкновения» с объектами, сложными не только в поэлементно-количественном смысле, но и по совокупности всех иных признаков (информационных, генетических, эволюционных, функциональных, управленческих, саморегуляционных и т. д.). Сегодня именно «сложная система» является центральным понятием не только системного подхода, но и всего комплекса научных дисциплин. Произошло закономерное смещение в исследовательских установках и акцентах: от «системы» вообще – к «сложной системе», от традиционного «объекта познания» - к «феномену сложности».

Как правило сложные системы не поддаются познанию и освоению с помощью обычных традиционных приемов и средств. Потому приходится вырабатывать новые, неординарные подходы, процедуры и методы, разрабатывать качественно нетрадиционные теории и концепции. А это, разумеется, прежде всего дело специальных дисциплин, каждая из которых на уровне своих целей и задач пытается познать собственные предметы исследования как конкретные сложные системы. Но сам по себе необходимый специфический подход к сложным объектам со стороны отдельных конкретных дисциплин в условиях, когда отсутствует междисциплинарная *общая конструкция* исследовательских процедур и методов, не избавляет совокупное знание о том или ином объекте от излишнего партикуляризма, от ненужной разобщенности и несогласованности между различными слоями, уровнями и аспектами знания. Это, несомненно, негативно сказывается как на эффективности познания конкретных систем, так и на общем состоянии развития научного знания. Возрастание же тормозящих моментов и факторов в эволюции науки, естественно, отрицательно влияет на саму общественную практику.

Таким образом, складывается объективная необходимость в разработке «единого языка» («общего слуха») как основы для эффективного исследования феномена сложности. Понятно, что реализация данной потребности не только и не столько задача отдельных узкоспецифических дисциплин. В своей относительной полноте и завершенности задача выполнима на уровне общетеоретических суждений и построений. И роль философии, ее универсального теоретического арсенала в данном случае неоспорима.

Опираясь на философский концептуальный аппарат, на общетеоретическое видение проблем, можно достичь заметного успеха в попытках переноса наличного знания о сложности из одних сфер науки и практики в другие, в создании общей исследовательской конструкции. Благодаря общепризнанному видению принципиальных сторон, особенностей в становлении, функционировании и эволюции сложностей возможно формирование конструктивных и достаточных условий для выявления правильных путей, подходов и процедур в изучении, управлении и конструировании конкретных сложных систем разной природы. Эта особенность уже делает любую специфическую задачу какой-

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d. Əli Abbasov tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

либо отдельной науки, занимающейся «своими» системами, неспецифической. Анализ проблем структурообразования и системности, самоорганизации и самодвижения, субстанциональной определенности и саморегуляции, принципиальных вопросов соотношения порядка и беспорядка (хаоса), стабильности и неравновесия, разнообразия и единства, функциональной чувствительности и структурной устойчивости и т. д. с философских позиций позволяет четче и обоснованнее формулировать теоретические построения специальных дисциплин касательно их собственных объектов-сложностей, находить изоморфные законы в разных областях, отыскивать аналогии (1).

Насколько значимо и актуально философское осмысление диалектики развития сложных систем, да и самого феномена сложности, особенно очевидно на примере исследования общемировых проблем современности – экологических, демографических, энергетических, финансово-экономических, глобализационных в целом и др. (2, с.125). Как известно, разрешение этих проблем требует привлечения огромных ресурсов (финансовых, людских, временных, интеллектуальных). К тому же, сложности глобального порядка трудно поддаются реальному экспериментированию. Нет здесь возможности искать ответы методом проб и ошибок (да она и неприемлема!), а «навязать» объекту-сложности необходимое поведение весьма проблематично. Получается, что реальный выход – обратиться к наличному знанию о физических, химических, биологических и психологических системах (не с точки зрения знания об этих системах как сформировавшихся данностей, а в аспекте их становления и эволюции – «диаграммы перспектив»). Разумеется, существенную роль здесь будет играть возможно-наличное знание о самих глобальных сложностях (в прошлой и настоящей их жизнедеятельности). Но дело в том, что «стыковка» двух этих слоев знания – не механический акт и отнюдь не простая задача. Синтез знаний на уровне их творческой конвергенции возможен только на основе и с помощью общей эпистемологической конструкции. Опираясь на нее, можно найти ответы на вопросы, чем и как воздействовать на глобальную систему (экологическую ли, демографическую ли и т. д.), чтобы придать ей нужное поведение.

Одним словом, разработка «*философии сложности*», ее изучение и пропаганда – веление времени, которое усиливается с каждым днем в условиях неординарных, качественных изменений в мире. Философия сложности, думается, есть философия современной эпохи и будущего. Она представляет собой важнейший атрибут не только в прогрессе науки и научного мировоззрения, но также духовного развития, человеческой практики в целом. Ее идеи и принципы необходимы как полезные компоненты в индивидуальной, общественной и глобальной практике. В драматических условиях общественных и глобальных трансформаций она способна дать позитивные ориентиры, наметить пути и быть опорой для индивида, общества и мира в их стремлении избежать нарастания хаотизации (турбулентности) и достичь нового «спокойного состояния» и благополучия.

«Философия сложности» является необходимым и важнейшим компонентом того фундамента, который зиждется в основе современного научно-теоретического мышления, которое я условно называю *критическо-синергетическим*. Впрочем однозначно можно утверждать, что именно критическо-синергетический тип мышления представляет собой основной «инструмент» как в позитивной трансформации азербайджанского общества, так и в достижении справедливого, взаимовыгодного сотрудничества в мире, в развитии его коммуникативных и толерантных качеств. Ибо внутренняя диалогичность, творческо-продуктивная конвергенция, разрешение противоречий путем схождения и согласования, стремление к единству посредством разнообразия – неотъемлемые качества такого мышления.

Человечество погрязло в лабиринтах новой сложности, все опасности которой, с одной стороны, трудно понимает, а с другой, – не желает признать мировая элита. Под лозунгом глобального лидерства происходит абсолютизация одной цивилизации, видения одной страны или «клуба избранных». Всесильная мировая элита не готова согласиться с тем, что демократия и прогресс человечества несовместимы с культурной гомогенизацией, лишенной морального содержания и социальной сущности. Она не желает признать, что экспансионистская глобализация, идентичная культурной гомогенизации и тотальному господству «совершенного», есть конкретное порождение идеологии суперматериализма и в качестве таковой изначально лишена заботы о социальной и международной справедливости, подлинной демократии, духовности, морали и этики. Эта элита не хочет считаться с тем, что массированное формирование ложной убежденности в правоте философии суперматериализма и рыночного фундаментализма чревато полной потерей человечеством способности оценить направление и масштабы грядущего надлома, всеобщего противостояния и глобального хаоса. В этой связи Клаус Майнцер пишет: «В эпоху глобализации условия жизни человека становятся все более сложными и труднообозримыми. Мы ежедневно сталкиваемся с неустойчивыми равновесными состояниями в политике, экономике и обществе. Некоторые страны опасаются потери привычного уровня и уклада жизни и наступления хаоса. Другие видят возможности творческого обновления и завоевания новых рынков» (2, с.125). Одним словом, «спасайся, кто как может!» - поодиночке или, в лучшем случае, в стае. Но спасет ли мир от катастрофы такое избирательно-единичное выживание? Трудно сказать «да!». Облаченная властью и суперполномочиями мировая элита, оказывается, немошна перед новой сложностью, образовавшейся в эволюции человечества. Она запуталась в подборе ключей к этой сложности. В противном случае она не искала бы выход в идеологии, основанной на откровенном эгоизме и двойных стандартах, цинично, жестоко и нагло отменяя исторические традиции, а также великолепные наработки человечества на пути к нравственному идеалу.

В результате такого «подхода к сложности» мировая элита все больше и больше освобождает себя от моральных обязательств, а следовательно и от ответственности. И совсем не случайно, как это метко подчеркивает Дж. Сорос, что «нынешние политические доктрины рыночного фундаментализма и геополитического реализма предпочитают избегать упоминания об этих обязательствах» (6, с.196). Прежде всего тех обязательств, в которых востребованы современные общества, человечество в целом. Это – справедливое распределение ресурсов и национальных богатств, отказ от односторонней гегемонии «супер силы», поощрение и поддержка развития демократии на деле для всех народов и стран, глобальное ограничение эгоистических пространств и устремлений, усиление заботы об общественном благе, обеспечение надежной защиты от военных угроз, сепаратизма, этнических чисток и т. п.

Одним словом, адекватный «подход к сложности» глобализирующегося мира предполагает прежде всего надежность моральных оснований и доброй воли, а не псевдоэтических оправданий аморальному поведению, провоцирующему скачкообразное ухудшение состояния на локальном, региональном и глобальном уровнях. Стержнем же *нового кодекса поведения* мирового сообщества должна стать забота о Человеке, а следовательно – борьба с бедностью и социальным неравенством, невежеством и угнетением, диктатом и произволом. Лишь таким образом можно преодолеть порождения политической ориентации и политического менталитета, базирующихся на своеобразной смеси макиавеллизма и ницшеанства, в том числе – международный терроризм. Без

человечного подхода к новой сложности мы, наверняка, не остановим движения к ещё большему хаосу и краху.

Основная цель разработки философии сложности заключается в том, чтобы на основе общетеоретического анализа выявить характерные особенности существования, функционирования, эволюции сложных систем и, опираясь на это, наметить пути, выработать рекомендации для более действенного, эффективного познания систем, их модернизации и управления.

Каковы закономерности формирования (построения) организации, как возникает упорядоченность и каким образом она достигается в процессе усложнения (и самоусложнения) или упрощения систем? Какими законами, принципами сохранения и ограничения должна «обрастать» система, чтобы сохраниться и стабильно развиваться в условиях радикального изменения и самосовершенствования своей природы? Каковы наиболее приемлемые типы и формы связей системы с внешней средой в этих условиях? В чем заключается особенность эволюционного периода, который охватывает промежуток между начальным состоянием равновесия и бифуркационным состоянием, когда система теряет стабильность и может развиваться в сторону многих различных режимов (каналов поведения)? И почему в состоянии неравновесия, как это видно из поведения систем разной природы и что констатируют ученые-специалисты, система оказывается *чувствительной* к некоторым аспектам собственной реальности, которые были несущественны в состоянии равновесия? Можно ли определить саму *меру* неравновесия (а есть ли она?!), вне которой система теряет чувствительность в указанном смысле? Всегда ли единственно состояние равновесия сложных систем?

Эти вопросы не указывают на простое случайное незнание, которое легко преодолеть в случае необходимости, а подчеркивают серьезность трудноразрешимых проблем, их принципиальность. Подобные вопросы имеют смысл уже для таких «мертвых существ», как физико-химические системы. Тем более они важны и существенны для психологических, экономических, биологических, социальных и глобальных систем. Совокупность этих и других смежных вопросов выводит нас на ту проблему, которую разделяют или обязаны разделять представители различных отраслей знания, – проблему становления, функционирования и развития сложных систем. Данная проблема, междисциплинарная по своему характеру, ставит в центр внимания задачу: отыскать единую (конвергенционную) основу организации мира, выразить в теории те аспекты единства мира, которые связаны с общими свойствами саморегуляции и саморазвития сложных систем, наконец, определить, если это возможно, минимальный набор фундаментальных законов, управляющих процессами самоорганизации материи и духа.

На этом пути уже сделаны определенные серьезные шаги. Я имею в виду, прежде всего, достижения относительно новой науки – *синергетики*, основы которой фактически были заложены в конце 70-х годов XX века главным образом благодаря, усилиям двух научных школ – брюссельской под руководством Ильи Пригожина и штутгартской во главе с Германом Хакеном. Но мне представляется, что глобальное разрешение проблемы выходит за рамки синергетики, ее компетенции, если судить исходя из состояния и мощи данной науки на сегодняшний день. В своей относительной универсальности данная проблема – компетенция, видимо, какой-то иной, более глобальной и комплексной науки. Быть может, ее правильнее было бы пока называть *Х-наукой*, а синергетику – одной из важнейших составляющих (подсистем) этой науки. *Х-наука* есть нечто «большее», чем синергетика, которая в реальности подразумевает и

выражает лишь налично-возможное содержание постнеоклассической X-науки на сегодня.

Дело в том, что синергетика накопила довольно богатый материал и обширные знания применительно к сложным системам неорганической природы. В последние годы отдельные успешные шаги предпринимались некоторыми учеными в направлении применения методов синергетики и ее аналогий для анализа сложных систем органической и духовной природы. В каком-то смысле она - конкретизация X-науки в сфере механики и физики, химии и математики, а также, пожалуй, отчасти в области биологии, психологии и педагогики. На уровне ее удивительных и действительно важных аналогий находят свои обобщения специалисты по лазеру и фазовым переходам, по статистической механике и термодинамике необратимых процессов, по математической теории катастроф и бифуркаций и т.д. А касательно систем органической, тем более – духовной или глобальной природы, синергетика сама по себе остается недостаточным «орудием» с точки зрения выявления, изучения всей гаммы реальных процессов. Многие аспекты становления, функционирования и развития живого, духовного, социального, глобального как сложностей особого качества необъяснимы на уровне лишь только обобщений и аналогий синергетики, пусть даже очень важных и значимых в соответствующих областях реальности. Прямая экстраполяция синергетических знаний, пожалуй, может иметь негативные последствия. В подтверждение этой мысли можно привести достаточно примеров.

Следовательно, неправомерно отождествлять целиком и полностью научное направление, занимающееся исследованием процессов самоорганизации, образования, функционирования, перестройки и распада структур в системах самой различной природы (от физической до духовной и глобальной), с синергетикой. Речь скорее всего должна идти о некой «науке сложности», которую выше я обозначил как X-науку, и философии сложности. Кстати, в США и на Западе в основном оперируют именно понятием «наука сложности». И не случайно, что знаменитый Институт в США, в Санта-Фе, созданный в 1983-м году по инициативе и с участием четырех лауреатов Нобелевской премии (два экономиста, физик Мюррей Гелл-Манн и химик Джордж Коуэн), называется Институтом Сложности. Замечу, что этот Институт, занимающийся в основном междисциплинарными проектами и разработкой весьма влиятельных теорий (например, теория управляемого хаоса, структурно-демографическая теория, теория перепроизводства элит, теория модернизаций и т.п.), многие считают местом зарождения науки о сложности. С точки зрения конкретно-практического применения и масштабности действия, особенно в контексте решения геополитических и геостратегических задач, а также проблем глобальных трансформаций, финансово-экономических перестроек, развития информационно-коммуникационной службы и расширения демократических практик, с этим мнением, пожалуй, можно согласиться. Доля правды в нем, безусловно, есть, но подлинная истина обстоит несколько иначе.

Дело в том, что непосредственное изучение феномена сложности, самого акта усложнения в процессе эволюции, флуктуационно-бифуркационных и самоорганизационных явлений, да и многих других вопросов, сопряженных с искомой проблематикой, началось намного раньше – по меньшей мере с начала 50-х годов XX столетия, если не упоминать гениальные суждения Гегеля, (прежде всего в его «Философии природы») о сложности, времени, самореализации, локализации в пространстве-времени (5), а также идеи А.Богданова и др. Имею в виду идеи биологов (Л.Берталанфи «Общая теория систем» (1951), М.Эйгена, И.И.Шмальгаузена, П.К.Анохина), математиков (Л.Заде, А.Н.Колмогорова, Г.Чейтина, Дж.фон Неймана,

Дж.Б.Форрестера, Г.Кастлера, У.Р.Эшби), физиков и химиков (В.Гейзенберга, Н.Бора, Х.Юкава, Г.Николиса, И.Пригожина, И.Стенгерса, Дж.Коуэна, Г.Хакена, Дж.Карери), психологов (Д.Н.Узнадзе, В.Франкла, Л.С.Выгодского, А.Е.Шерозия) и многих других известных ученых. Уже одно это упоминание указывает, с одной стороны, на «последовательное движение» к сложности еще до создания «Института Санта-Фе», с другой, – на изначальную междисциплинарность проблематики, на конвергенционность её основ в самом позитивном смысле.

Разумеется, когда профессионально говорят о науке и философии сложности, то имеют в виду не только то, что разработано Г.Николисом, И.Пригожиным, Г.Хакеном и их школами в плане становления и развития синергетики (теория диссипативных структур, закономерности самоорганизации и динамика бифуркационных явлений, концепция сложноорганизованного функционального времени и т.д.). Речь идет о той общей совокупности знаний, которая так или иначе служит познанию тайн феномена сложности, в формировании которой несомненна роль и многих других знаменитых ученых, например, Л.Заде, М.Месаровича и Я.Такахара, Р.Акоффа и Ф.Эмерна, Р.Тома и Дж.Томпсона, М.Эйгена и П.Шустера, Дж.Карери и В.Эбелинга, а также других. Конечно, суть дела не только в личностях, хотя и это очень важно, но и в тех новых и новейших направлениях, теориях и концепциях, которые в совокупности составляют конвергенционную основу как постнеоклассической науки о сложности, так и постнеоклассической эпистемологии.

В этом ряду нетрадиционных направлений, теорий и концепций можно отметить, например, саму синергетику, теорию особенностей и перестроек, теорию бифуркаций, теорию катастроф (новый уровень), теорию хаоса (новый взгляд), теорию критических явлений, нечеткую математику и нечеткую логику Л.Заде, его же «мягкие вычисления», финансово-экономическую теорию рефлексивности Дж.Сороса, нейрокомпьютинг, эволюционный и вероятностный компьютеринг, Soft Computing и теорию интеллектуальных гибридных систем Р.А.Алиева, теорию искусственного интеллекта, теорию принятия решений, теорию оптимального управления, концепцию критически-синергетического мышления и т.д. Они, будучи конвергенционной основой, свидетельствуют и о таком важнейшем факте: как наука и философия сложности, так и тесно сопряженная с ними постнеоклассическая эпистемология зарождались и формируются на основе единства наук, а потому весьма продуктивны и эвристичны.

Для полноты информации и корректности подчеркну, что постнеоклассическая эпистемология в органической форме включает в себя иные, в основном – нетрадиционные, эпистемологии. А именно: эволюционную (Д.Сэмпбелл, К.Поппер, Ст.Тулмин), историко-эволюционную (Т.Кун), генетическую (Ж.Пиаже), антропологическую (М.Полани), тематическую (Дж.Холтон), натурализованную (У.Куайн), гипотезо-дедуктивную, кумулятивистскую и др. В свое время Э.Агацци, выражая свое отношение к сложившейся ситуации, говорил, что эпистемология XX века рисует совсем другой образ науки. Возможно, он в качестве такого образа предполагал именно то, что сегодня мы называем постнеоклассикой. В любом случае, возникает логичный вопрос: какая связь между постнеоклассической эпистемологией и всеми иными, отмеченными выше?

Думается, что постнеоклассическая эпистемология, хотя и включает в себя органичным образом элементы названных других эпистемологий, не является их обычным обобщением, некой «алгебраической суммой». Она есть нечто большее – в том смысле, что представляет собой качественно новую сущность. Во-первых, сущность, способную продуцировать и иные, не отмеченные выше, частные эпистемологии, то есть

она являет собой единое «целое» по отношению к наличным и возможным «частям». Во-вторых, она изначально междисциплинарна – по истокам зарождения и процессу становления, - иначе говоря, универсальна. В-третьих, постнеоклассическая эпистемология более эвристична и прагматична в силу не только своей универсальности, но и большей познавательной конкретности, инструментальности и толерантности. Речь идет о толерантности в смысле обеспечения наибольшего согласия, органичного единства между объектом и субъектом познания и действия. Более подробно необходимость, сущность и особенности, система идей и принципов постнеоклассической эпистемологии освещена в предыдущих работах автора (3, 4).

Ключевые слова: сложность, синергетика, функциональное время, постнеоклассическая эпистемология, флуктуация, полибифуркационное состояние, социальная энтропия, управляемый хаос, нечеткость (размытость).

Список использованной литературы

1. Аббасов А.Ф. Философия сложности. Баку, “MBN”, 2008.
2. Майнцер К. Сложность бросает нам вызов в XXI веке: динамика и самоорганизация в век глобализации //Стратегии динамического развития России: единство самоорганизации и управления. Т. 3, М., Проспект, 2004.
3. Müasir fəlsəfə və Azərbaycan: tarix, nəzəriyyə, tədris. Bakı, “Elm”, 2011.
4. Müasir elm, fəlsəfə və mədəniyyət: postqeyri-klassik epistemologiya. Bakı, “Təknur”, 2011.
5. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: новый диалог человека с природой. М., Наука, 1986.
6. Сорос Дж. О глобализации. М., 2004.

Əbülhəsən ABBASOV

MÜRƏKKƏBLİK FƏLSƏFƏSİ: KONVERGENSIYON ƏSASLARI VƏ MAHİYYƏTİ

Xülasə

Müasir (postneoklassik) elmi epistemologiyanın əsaslarını təşkil edən mürəkkəblik fəlsəfəsi bu gün çox aktual və diqqət çəkən sahədir. Belə ki, məhz bu fəlsəfinin ideya və prinsiplərinin vəsiğəsilə bir çox fenomenləri daha səlis və adekvat anlamaq, mənimsəmək mümkündür. Həm təbiət, həm də ictimai elmlər üçün əhəmiyyətli olan mürəkkəblik fəlsəfəsinin özünəməxsus təşəkkül tarixi olmuş, elmlərarası mübadilədən qaynaqlanan zəminləri formalaşmışdır. Məqalədə bu təfərrüatlar açıqlanır, bir sıra ziddiyyətli, mübahisəli məqamlara aydınlıq gətirilir. Eyni zamanda mürəkkəblik fəlsəfəsinin məzmun-mahiyyətini ifadə edən aparıcı təəvvürlər sisteminə, tarixi və milli səciyyəyə diqqət yetirilir. Mürəkkəblik fəlsəfəsinin sinergetika ilə qarşılıqlı əlaqəsinə münasibət bildirilir.

Açar sözlər: mürəkkəblik, sinergetika, funksional zaman, postneoklassik epistemologiya, fluktuasiya, polibifurkasiya vəziyyəti, sosial entropiya, idarəolunan kaos, qeyri-səlislik.

Abulhasan ABBASOV

PHILOSOPHY OF COMPLEXITY: FOUNDATIONS OF CONVERGENCE AND ESSENCE

Summary

The present day the philosophy of complexity forming the foundations of modern (post-neoclassical) scientific epistemology is a sphere of greater actuality and interest arousing. So, owing to the idea and principles of namely this philosophy it is possible to comprehend and adopt more profoundly and adequately most phenomena. Philosophy of complexity, significant for natural and social sciences, possessing history specific to it, has formed the bases originating from inter-science exchange. In the article these details are brought to light, a number of controversial and debatable points are made clear. At the same time an attention is paid to the system, reflecting the content-essence of the philosophy of complexity, its history and the national character. The attitude to interrelation between philosophy of complexity and synergetics is expressed.

Keywords: complexity, synergetics, functional time, postneoclassical epistemology, fluctuation, polybifurcational state, social entropy, controlled chaos, carelessness (furileness).

Könül BÜNYADZADƏ
AMEA FSHİ, baş e.i., fəlsəfə ü.e.d.

XVII ƏSRDƏ – QƏRB TƏFƏKKÜRÜNÜN İDENTİKLƏŞMƏSİNİN BAŞLANGIC DÖVRÜNDƏ İNSAN FENOMENİ*

XVII əsr fəlsəfə tarixində ehtiva etdiyi faktlara və hadisələrə görə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Hər şeydən əvvəl, məhz bu dövrdə yalnız coğrafi baxımdan deyil, təfəkkür baxımından da Şərq və Qərbin dəqiq konturları müəyyənləşməyə və formalaşmağa başladı. Yəni bu, qərbli və şərqli obrazının dəqiqləşməsi dövrüdür. Bunun ilk əlamətləri isə özünü əsasən elmə, cəmiyyətə və insana münasibətdə göstərdi və nəticə olaraq Şərq və Qərb qütbləşməsi yarandı, təfəkkürlər fərqli – bir-birinə zidd olan istiqamətlər boyunca inkişafa başladı, və bu gün eyni nöqtədən başlayıb getdikcə uzaqlaşan iki şüa arasındakı məsafə o dərəcədə artıb ki, hətta onların eyni kökdən qaynaqlanması belə təəccüb doğurur.

XVII əsr həm də əhəmiyyətli kəşflərin, cəsarətli addımların, bir sıra millətlərin özünüdərk əsri hesab olunduğundan bəzi sahələrin tədqiqatçıları tərəfindən hərtərəfli araşdırılmışdır. Təbii ki, fəlsəfə tarixində də bu dövr diqqətdən kənarda qalmamışdır. Lakin biz bu dövrü iki əhəmiyyətli faktı nəzərə almaqla tədqiq etməyi düşünürük: qədimdən bəri insanlıq anlayışının sabit meyarlarının – inkişaf xəttinin dövrün tələbi ilə hansı istiqamətə döndüyünü (bu xəttin qırılmadığından, yaxud yalnız əylərək əsas kursdan çıxıb köməkçi amilə çevrilməsindən və s. bənzər hadisələrdən danışa bilərik) və onun məhz Şərq-Qərb kontekstində hansı cəhətlərin hansı bölgə üçün daha xarakterik olmasını və bunun təfəkkürlərdəki əhəmiyyətini təyinləşdirmək.

Müəyyən təhlilə keçməzdən əvvəl əhəmiyyətli bir məqamı xatırladaq və vurğulayaq: Renessans Şərq və Qərbin, qədim və çağdaş dövrün ən humanist, tərəqqipərvər, potensiya dolu ideyalarını özündə cəmləşdirməyinə baxmayaraq, o, Qərb hadisəsi idi. Təbii ki, onun üzərində təşəkkül tapan yeni istiqamətlər, yeni ideyalar da Qərb təfəkkürünün tərkib hissəsi olub, onun formalaşmasına xidmət etdi. Bu inkişaf o dərəcədə dinamik və geniş miqyasda getdi ki, tezliklə özü də müəyyən təsir qüvvəsinə malik oldu.

XVII əsr – Renessansın əks-sədası kimi

XVII əsr fəlsəfə tarixində bir sıra cəhətlərinə görə ayrıca bir dövr kimi səciyyələndirilir. Əvvəla, bu dövr Renessansdan sonra gələn və müəyyən mənada həmin mərhələnin düşüncələrdə yaratdığı dəyişikliklərin, yaxud yeni rüşeymlərin boy atdığı bir dövrdür, daha dəqiq desək, Renessans dövründə başlanmış oyanışın, çevrilişlərin müəyyən mənada davamıdır. Yəni nəticədir. Təsadüfi deyil ki, XVII əsr tarixdə bəzən “dahilər dövrü” də adlandırılır. Sonrakı əsrləri məhz bu yeni ideyaların, kəşflərin inkişaf etdirilməsi ilə xarakterizə etmək olar. Renessans dövründə oyanmış və müəyyən dərəcədə artıq “boy atmış” ideyalar bu dövrdə sistemləşməyə, daha yüksək səviyyəyə qalxmağa başlamışdı. Eyni zamanda, məhz bu dövrdə həm kilsənin məngənəsindən qurtarmağa çalışan insanın yeni ideyalarının inkişaf mərhələlərini və trayektoriyasını izləmək, həm dövrün aparıcı ideyalarının, mühitin insan təfəkküründə buraxdığı təsirləri aydın görmək, həm də Şərq və Qərb təfəkkürlərinin qütbləşməsinin ilk səbəblərini və ilk nəticələri müşahidə etmək mümkündür.

* Məqalə fəlsəfə ü.f.d. Roida Rzayeva tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

XVII əsr əhəmiyyətli və spesifik cəhətlərindən biri, bəlkə də birincisi, məhz bu dövrdə Şərq və Qərb təfəkkürlü insanların təfəkküründə inkişafın fərqli istiqamətlərdə getməsidir. Belə ki, əgər orta əsrlərdə orta nöqtələr daha çoxdursa, Renessans dövründə az qala bir vəhdət məqamı yaşayırlarsa, XVII əsrdən başlayaraq belə nöqtələr get-gedə azalmağa başlayır. Məsələn, X əsr sufi mütəfəkkiri Mənsur Həllacın və XIV əsr alman teoloqu Meyster Eckhartın görüşləri arasında bənzər məqamlar kifayət qədər çoxdur. Sonrakı dövrlərdə isə, daha doğrusu, XVII əsrdən başlayaraq təfəkkürlər arasında bir ayrılma – uzaqlaşma sezilməyə başladı. Hər şeydən əvvəl, Qərbə məxsus görüşlərdə elmin verdiyi bir instinktlə, eyni zamanda qüdrətlə kamilliyə istiqamətlənən inkişaf yolu maddi dünya ilə məhdudlaşdırıldı. Lakin bunun nəticəsi olaraq insanı bir pessimist ruh bürüməyə başladı. Məsələn, Cəlaləddin Ruminin məşhur qamış obrazına Blez Paskalda da rast gəlinir, sadəcə fərqli bir təqdimatda. Hər iki mütəfəkkirdə qamış sanki bir insanın təcəssümüdür. Mövlanada qamışdan düzəldilmiş ney keçmiş məkanının, əsl vətəninə həsrətindən nalə çəkir. O, bilir ki, daha uca və ali bir məkana aiddir və buraya – bu maddi aləmə düşməklə o, əzab çəkir. Paskalın da qamışı düşüncəli, qəmlidir, çünki bu nəhəng dünyada, sonsuzluqda öz zəifliyini, acizliyini dərk edir. Onun nə bir güman yeri, nə də tutacaq dəstəyi var və yalnız şüurunun çata biləcəyi şeylərlə hər hansı əlaqəsi mümkündür (11, s. 285). Düzdür, Paskal da sufilər kimi bütün dünyanı insanın simasında, şəxsində axtarır. Lakin bu, artıq makro və mikro aləmlər deyil. Bu, insanın təbiətin bir hissəsi, daha doğrusu, qara kiçik bir nöqtəsi olmasıdır. Elmi kəşflər sayəsində insan birdən birə nəhəng bir sonsuzluq qarşısında tək və gücsüz qaldı. E.Kassirer yazır: “Kopernik sistemi XVII əsrdə inkişaf edən fəlsəfi aqnostisizm və skeptisizmin ən qüdrətli silahı oldu” (6, s. 17). Bəli, insan özünə güvənir və öz dünyasında məhdudlaşırdı. Lakin sonsuzluğa – əbədiyyətə bir qapı açılmadığına görə, bu, sonsuz dünya qarşısında sonlu bir varlıq – insan daha da kiçildi, daraldı. Paskal yazır: “İnsan öyrənməni özündən başlasa, anlayardı ki, onun öz hüdudlarından çıxmaq imkanı yoxdur. Mümkün deyil ki, hissə tamı dərk etsin! – Bəlkə ümid var ki, tamın elə hissələrini dərk etsin ki, onun ölçülərinə müvafiq gəlsin? Lakin bu dünyada hər şey elə dolaşlıq və qarşılıqlı əlaqəlidir ki, bir şeyin başqasından və ümumiyyətlə bütöv dünyadan ayrı şəkildə mənə qeyri-mümkün görünür” (11, s. 285).

Yalnız Paskalda deyil, həmin dövr bir çox Avropa mütəfəkkirində orta əsrlərin ənənəsinin – insanın mənəvi dünyasına müraciət etmək, kamilliyin nümunəsini ilahi aləmdə axtarmaq və s. – izlərini görmək mümkündür. Yəni bir sıra tədqiqatçının da təsdiqlədiyi kimi, XVI-XVII, hətta XVIII əsr də keçid dövrü idi (1, s.147-148) və hər bir keçid dövrü kimi prioritet, ideologiya problemi yaşanırdı. Maraqlıdır ki, həmin dövrün hadisələri də – inqilablar, elmi kəşflər, ixtiralar, elm və din arasında hələ də soyumaq bilməyən çəkişmələr və s. bir növ bu keçidin ağırlı təzahürləri idi. Yəni insan bir-birinin ardınca yeniliklərlə üzləşir və onların hansı nəticəyə səbəb olacağını təqribi bilərək bəzən kor-korana, bəzən də müəyyən plan və layihələr əsasında onları inkişaf etdirirdi. Bu – yeni təfəkkürə, Qərb təfəkkürünə keçid idi.

Qütbləşmə prosesinin başlanğıcı

XVII əsrin daha bir spesifik cəhəti – düşüncənin, daha dəqiq desək, idrak prosesinin iki fərqli, lakin bir-birini tamamlamalı olan – rəşional və irrasional mərhələlərin əks qütblərə çəkilməsidir. Düzdür, bu proses əvvəlki əsrlərdə artıq başlanmışdı və kifayət qədər irəliləmişdi. Yəni rəşional təfəkkür praqmatikliyinə, insanı var olduğu maddi dünyada daha əmin və hakim hiss etdirdiyinə görə daha çox tərəfdar toplaya bilirdi. Əvəzində qidası ilahi aləmdən gələn, insanın mütləq şəkildə fəvqəlvüvvə ilə əlaqəsini şərtləndirən irrasional idrak uduzmaqda idi. Başqa sözlə desək, keçidlik cəhəti özünü burada da göstərirdi və bunun gözəl nümunəsini Gottfried Vilhelm von Leibnizin (1646-1716) ardınca Giambattista Vikonun (1668-1744)

prinsiplərində görmək olar: “Allah dünya haqqında kamil biliyə sahibdir, çünki Özü yaradıb. İnsan Yaradılmış olduğuna görə, dünya haqqında bilikləri də kamil deyil. ...Biz ancaq özümüzün edə bildiyi və yaratdığı şeyi bilmək qüdrətindəyik” (12, s. 317-318). Bəli, insan bir şeyi tam və kamil bilməsi üçün onu özü yaratmalıdır. Özü yaratdığı dünyada Kamil ola bilirsə, onun başqa bir dünyaya ehtiyacı yoxdur. Ağılın gücü artırdı və insan onun maddi xeyrini həm məişətdə, həm də cəmiyyətdə gördükcə, mənəviyyatının da xeyrini ona bağlamağa çalışırdı.

Hələ Renessans dövründə əsas qoyulmuş bu hiss – kilsədən, sxolastikadan uzaqlaşma və bundan ruhlanaraq imana, dini döqmalara ağılın gücü və mövqeyindən dəyər verməkdə özünü göstərdi. Yeni Dövrə təfəkkürlərdəki müəyyən azadlıq istəyi daha da dərinləşməyə başladı. Haydegger yazır: “Yeni Dövrün tarixinin mahiyyəti azadlığın növlərinin bütün diapazonunun reallaşmasıdır. Bu azadlığa hökmən bəşəriyyətin məqsədlərinin müstəqil təyini üçün insanın mütləq hakimiyyət hüququ da daxil olduğu və belə bir hüquq mahiyyətə və qəti olaraq hakimiyyətin dayağını şərtləndirdiyinə görə, yalnız Yeni Dövrün tarixində və bu tarixin özü olaraq hakimiyyətin özü özünə səlahiyyət verməsi əsas reallığa çevrilir” (13, s. 268).

Onu da əlavə etmək lazımdır ki, bu istiqamətlərdən hər biri böyük çətinlik və qurbanlar hesabına başa gəlirdi. XVII əsrin başlanğıcında Cordano Brunonun yandırılması, Qalileyin öz ideyalarından məcburi şəkildə imtina etdirilməsi və s. bənzər addımlar həmin vaxtlar inkvizisiyanın düşüncə sahiblərində ikrah dolu bir qorxu hissi aşılayırdı və get-gedə bir növ sıxılmış yay effekti yaranırdı. Bu özünü iki fərqli istiqamətdə göstərdi: bir tərəfdən, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Avropa ölkələrini inqilablar bürüdü, digər tərəfdən, düşüncə sahibləri çox yumşaq şəkildə kilsə siyasətindən aralanmağa başladılar. Əslində bu ənənənin başlanğıcını Frensis Bekonla bağlayırlar. Bununla belə, məhz fəlsəfələrindən çıxış etsək, belə nəticəyə gəlmək olar ki, Bekon daha çox insanı keçmişin “kabuslarından” – idollarından xilas etməyə çalışır və bu xilas yolunu elmdə, ağılda görünür.

Kilsənin nüfuzu yanında elmin real güvvəsini isə ilk olaraq Dekart fəlsəfəsində daha aydın görünür. Təsadüfi deyil ki, bəzən XVII əsr Dekart əsri də adlandırırlar. Əhəmiyyətli haldır ki, Dekart Allahın varlığını, sonsuzluğunu, idrak fəvqündə durduğunu və kamilliyini qəbul edir (4, s. 321). Başqa cür ola da bilməzdi, çünki kilsənin hökmü hələ davam etməkdə idi. Eyni zamanda, insanın bədəni müəyyən bir mexanizm kimi Allah tərəfindən yaradılmasına (4, s. 322) baxmayaraq, o, “düşündüyünə görə mövcuddur” (4, s. 316) və o, hörmətə yalnız bir səbəbə layiqdir: “azad iradə və öz istəklərinə öz hökmünün olmasına” görə (5, s. 321). Deməli, insan öz ağılı ilə mövcuddur və müəyyən məhdud kamilliyə də məhz bu vasitə ilə çata bilər. Çünki İlahi kamillik onun fəvqündədir. Dekart insanın bütün mövcudluğunu ağılla əlaqələndirdiyinə görə, onun “funksiyalarını” da artırır: ağıl – ağıllı ruhdu, düşünmə aktını həyata keçirəndir, bədənədən ayrı və ayrılan bir substansiyadır (3, s. 461-463). Daha vacibi isə, ağılın hər hansı “fitri ideyalara, anlayışlara, yaxud aksiomalara ehtiyacı yoxdur: onun sadəcə düşünmək qabiliyyəti onun fəaliyyətini həyata keçirmək üçün kifayətdir” (3, s.463). Eyni zamanda, bu ağıl məhduddur və Allahın yaratdığı bütün kamilliyi dərk etmək qüdrətində deyil. Yaradılmış insan portretinə bir daha baxaq: Allah tərəfindən yaradılmış, düşünməyi bacaran və düşüncəsi ilə öz varlığını sabitləşdirən, nə fitrən, nə sonradan ilahi aləmdən hər hansı bilik almır. Digər tərəfdən, ağıl məhduddur və bir çox həqiqətləri dərk etmək qüdrətində deyil. İnsan öz ağılının düşünə biləcəyi qədər mövcuddur və onun kamilliyi ağılın imkanları qədərdir. Əslində, tezislər orta əsr İslam filosoflarının dediklərindən o qədər də fərqlənmir və Dekartın Qəzali fəlsəfəsindən yararlanması faktını nəzərə alsaq, bu, təəccüblü deyil. Dekart fəlsəfəsində sanki bir eklektiklik var və bu, təsadüfi deyil. Səlahəddin Xəlilov yazır: “Dekart doğrudan da, müasir Avropanın ideya əsasını qoyanlardan biridir. Lakin, ona görə yox ki, o, rasionalist təlimin banisidir; ona görə ki, o, bir növ renesans alimi kimi çıxış edərək, bir tərəfdən qədim yunanların, digər tərəfdən də orta əsr Şərq (İslam) filosoflarının rasionalist

ideyalarını Yeni Dövrün əsas uğuru sayılmalı olan təcrübi elmlərlə birləşdirir və bu elmi prosesin fəlsəfi səviyyədə özünüdərkinə təşəbbüs göstərir” (14, s.135).

Bəli, Dekart fəlsəfəsi məhz Renessansın əks-sədasıdır, sadəcə üzü rasionallığa doğru istiqamətlənməklə. O yazır: “İnsanın ali kamilliyi onun iradə azadlığıdır. ...Şübhəsiz, biz özümüz üçün həqiqəti seçəndə daha çox təqdir olunuruq, çünki bunu könüllü edirik, məcburi yox” (4, s.328). Dekarta görə, insan mexanizmdir, insan ağılı isə bu mexanizmi idarə edən ustadır. Əslində, Dekart təkcə ağılın “funksiyasını” təyin etmədi, həm də ilahi məfhumların elmi üsullarla izah etdi. Burada nəzərə çarpan daha bir cəhət də, insanın var olduğu dünyada Allahın rolunun azaldılması, insanı öz dünyasının hakimi etmək istəyi idi. Sonralar Kuzanlı, yaxud Spinoza da bu elmi üsuldən istifadə etdilər. Bu düşüncə tərzinin və üslubun ustadlarından biri, şübhəsiz ki, Leibnizdir. Filosofun fəlsəfə tarixində tutduğu yerin əhəmiyyətini və məsələyə spesifik yanaşmasını nəzərə alaraq, onun kamillik haqqında görüşləri üzərində nisbətən geniş dayanaq.

İman və ağılın harmoniya fəlsəfəsi

Leibnizin fəlsəfəsində, daha konkret desək, kamillik və insan haqqında düşüncələrində bir neçə vacib və qeyri-ənənəvi məqamı vurğulamaq lazımdır:

1. *Allah – yeganə mütləq kamillik sahibi və nümunəsidir.*
2. *İnsan yaradılmış varlıq kimi məhdud olsa da, kilsənin iddia etdiyi kimi rəzil deyil.*
3. *Ağıl və iman kamilliyə aparan yoldur.*

Bu tezislərdən hər birinə ayrıca şərh versək, kamilliyin mənzərəsi daha da aydınlaşar.

Leibniz: “Allah mütləq kamildir, çünki kamillik, sözün ciddi mənasında götürəndə, şeylərə məxsus hədd və ya sərhədlərsiz olmadan, müsbət reallığın dəyərindən başqa bir şey deyildir. O yerdə ki, heç bir sərhəd yoxdur, yəni Allahda, orada kamillik mütləq olaraq sonsuzdur” (7, s. 420), – deməklə *Allahı yeganə mütləq kamillik sahibi olduğunu qəbul edir*. Filosof kamilliyin məhz insan prizmasından meyarlarını təyin etməklə həm də Allahın kamillik nümunəsi olmasını təsdiqləyir. Onun fikrinə görə, Allahın kamilliyinin 3 təzahürü var: qüdrət, müdriklik və xeyir. “Qüdrət varlığa gətirir, müdriklik və ya ağıl – həqiqətə, iradə isə xeyirə” (9, s.135; 7, s.421). Deyilənlərdən belə məlum olur ki, Leibniz bir tərəfdən vahid Allah kimi ənənəvi kilsə qanunlarından fərqli bir fikir irəli sürür, digər tərəfdən, Allaha bəşəri sifətlərin ən kamil dərəcəsini şamil edir və bununla Allahla insan arasındakı mümkün əlaqəni göstərir. Leibniz yazır: “Tək Allah ilkin Vahiddir yaxud əzəli sadə substansiyadır. Bütün monadalar, yaradılmış və ya törəmə, Onun yaratdıqlarıdır və belə demək mümkündürsə, zaman zaman İlahidən baş verən və yaradılmışın qəbul etmə bacarığı ilə məhdudlaşdırılan sürəkli şüalanmadan doğulurlar – belə ki, məhdud olmaq sonuncuların təbiətidir” (7, s. 421).

Onu da xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, Leibnizə görə, məhdudluq günahdan daha böyük naqislikdir: “Qəbul eləmək lazımdır ki, hər bir yaradılmışda hələ günahdan əvvəl təbiətən qeyri-kamillik mövcuddur, çünki hər bir yaradılmış öz mahiyyətinə görə məhduddur” (9, s.144). İnsan-yaradılmışın və Yaradanın eyni sifətlərə malik olması əslində insan üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Və buradan bizim ikinci tezisə keçmək və iddia etmək mümkündür ki, *insan yaradılmış varlıq kimi məhdud olsa da, kilsənin iddia etdiyi kimi rəzil deyil*. Filosof ümumiyyətlə insanın naqis sifətlərini deyil, kamil sifətlərini tərənnüm etməyi təklif edir ki, onlar daha da inkişaf etsin: “İnsanın rəzilliyi haqqında əsərlər, məsələn, papa II İnnokentinin kitabı, mənə çox da xeyirli görünmür, əksinə onlar diqqəti yönəltməklə bəlaları ikiqat artırır. Halbuki zəruridir ki, insanların diqqətini onlardan yayındırıb bəlalardan qat-qat çox olan xeyirə yönəlsinlər” (9, s.139). Leibniz Yaradan və yaradılmışı müqayisə etməklə bir məsələni ön plana çəkir: insan daşıyıcısı olduğu kamil sifətləri inkişaf etdirməklə sonsuzluğa

yaxınlaşır, öz məhdudluğuna qapılmaqla isə məhz şəxə və rəzilliyə doğru gedir, çünki “Yaradılmışlar öz kamilliyini Allahın təsirindən alırlar. Qeyri kamilliyi isə özlərinin sonsuz ola bilməyən şəxsi təbiətlərindən alırlar. Və bununla Allahdan fərqlənirlər” (7, s.420). Məhz bu məqamdan, yəni insanın digər yaradılmışlardan fərqli olaraq kamilliyə ucalma qüdrətində olması üçüncü tezisə keçməyə imkan verir: *ağıl və iman kamilliyə aparan yoldur*.

Yeri gəlmişkən, zənnimizcə, fəlsəfəsinin məhz bu məqamı Leibnizi, tədqiqatçıların iddia etdiyi kimi, XVII əsri tamamlayan filosof, XVIII əsrin və klassik alman fəlsəfəsinin sələfi kimi tanıdır. Bu fikirlə razılaşmaqla yanaşı, onu da əlavə etmək istəyirik ki, Leibniz fəlsəfəsi imanın bəlkə də ən sonuncu güclü xilac cəhdi idi. Eyni zamanda, filosofun görüşlərini müəyyən mənada Şərq və Qərb təfəkkürünün ideal vəhdəti, daha doğrusu, onun hələ parçalanmamış, qütbləşməmiş forması da adlandırmaq olar. Və bu fəlsəfənin gücü idi ki, nəinki klassik alman fəlsəfəsi üçün təkan oldu, həm də XX əsrdə fenomenologiya fəlsəfəsinin bir qolu da mənəbəyini ordan götürdü. Qayıdaq filosofun ağıl və iman haqqında düşüncələrinə.

Leibniz sanki kilsənin mövqeyi ilə elm arasında bir balans tapmağa çalışmaqla imanı və bununla da insanı xilas edir: “Fərd, bir tərəfdən, insan istəklərinin və məqsədlərinin rəzilliyini, digər tərəfdən, təbiətdə və ideya dünyasında təzahür edən aliliyini və ecəzkar nizamı hiss edir. O, öz varlığını bir zindan məhbusu kimi görməyə başlayır və yalnız Kainatı bütövlükdə nə isə bir vahid və dərk olunmuş şey kimi qəbul edir” (15, s.13). Bu baxımdan, o, müəyyən mənada kilsəyə təqiblərə görə haqq qazandırsa da, onu da insan üçün dini hissənin daha vacib olduğunu bildirir: “Anlamaq çətin deyil ki, nə üçün ayrı-ayrı cərəyanların kilsələri həmişə elmlə mübarizə aparıb, onun tərəfdarlarını təqib edib. Amma digər tərəfdən, mən təsdiq edirəm ki, kosmik dini hissənin elmi araşdırmanın ən güclü və mərhəmətli yayıdır” (15, s. 14). Bir daha xüsusilə vurğulayaq ki, dini hissə, ilahi aləmlə əlaqə yaradıcılığın əsas təkanverici qüvvəsidir və Leibniz də diqqəti kilsədən ayıraraq, məhz bu ideya üzərinə yönəlir.

Leibniz insanın kamilliyə meylini normal, hətta zəruri hesab etsə də, bu hissənin digər hisslər arasında itib-batdığını bildirir: “Hər bir *həzz* müəyyən bir kamilliyin hiss edilməsidir: biz şeyi onda hiss etdiyimiz kamillik qədər sevirik; ancaq heç nə ilahi kamillikdən artıq deyil, burdan belə çıxır ki, Allaha olan rəhm və sevgi təsəvvür edə bildiyin ən böyük zövq verir. Bu hisslər insanlarda nadirdir, çünki onlar onların ehtirasına aid olan şeylərlə məşğuldurlar və aludə olublar” (9, s. 319). Bu hissənin, yəni kamilləşmək istəyinin güclənməsi və digər hissləri üstələməsində başlıca “silah” insanın ilahi aləmlə əlaqəsi olan imandır. Daha vacibi isə filosof imanı sxolastika çərçivəsində, bir kilsə nümayəndəsi, apologet kimi izah etmir. Əksinə, o, imanı öz dövründə inkişaf etməkdə olan materialist görüşə də yad olmadığını, hətta onun əhəmiyyətli bir stimulu kimi dəyərləndirir: “Belə insanlar (elmdə yüksək mövqə qazanan şəxslər – K.B.) gücü kosmik dini hissədən alırlar. Bizim müasirlərdən biri haqlı olaraq demişdi ki, bizim materialist əsrimizdə ancaq dərinlən iman gətirən insanlar alim ola bilərlər” (15, s. 15). Yeri gəlmişkən, eyni mövqeyi fərqli şəkildə Frensis Bekon da bildirmişdi: “Həqiqətən, səthi fəlsəfə insanı ateizmə meylləndirir, fəlsəfənin dərinlikləri isə insanların ağılını dinə yönəldir” (2, s. 386). Bu sözlər insanın biliyinin, idrakının tam olması üçün dini və elmi təfəkkürün, ağıl və imana istinad edən rəşadət və irrəşadət idrakının harmoniyasının əhəmiyyətini vurğulayır. İman məhz ağılın aciz qaldığı ilahi aləmdən bilik alma imkanı deməkdir. Leibniz yazır: “Elə şahidlik var ki, bizim ən yüksək dərəcədə razılığımızı tələb edir – bu, *vəhd*, yəni Allahın şahidliyi. O, nə aldada bilər, nə aldana. Bizim Onunla razılığımız *iman* adlanır və o da hər hansı şəkli, o cümlədən ən dürüst idrakı qəti şəkildə istisna edir” (8, s. 488). Onu da bildirmək lazımdır ki, bunu yalnız kilsənin müəyyən nüfuzu və ideoloji gücünün qalması ilə izah etmək düzgün olmazdı. İnsan tapdığı yeni həqiqəti mərhələ-mərhələ açırdı. Və Leibniz: “İlkin ideyalar – mümkününü sübut olunmayan ideyalardır; mahiyyətə onlar Allahın atributundan başqa bir şey deyillər,” (10, s. 548) kimi bir ideya irəli sürür. Lakin

xatırladaq ki, kamilliyə gedən yolda imanla sıx əlaqədə olan digər vasitə də ağıldır. Bu baxımdan təsadüfi deyil ki, Leibniz Allahın ideyalarının rəqəmlər və dəqiq hesablamalarla sezilməsini də qəbul edir (9, s. 298). Əslində, Leibnizin fəlsəfəsində iman və ağılın qarşılıqlı əlaqəli şəkildə tam bütöv kamilliyə aparması məqamı gözəl ifadə olunsada, burada fərqli bir məqamı da vurğulamaq lazımdır. Yuxarıda dediyimiz kimi, tərəzinin gözü tədricən əyilməkdə idi və təbii ki, bu tədricilik özünü filosofların görüşlərində özünü göstərirdi – əvvəlcə dini təfəkkürün yanında xırda bir işartı qədər görünən rəşional üsul, elmi izahlar tərəzinin gözündə ağır gəlməyə başlayırdı. Leibnizin ilahi həqiqətləri ağıl vasitəsilə idrak etməyi iddia etməsi də tərəzinin əyilməsinin daha bir əlaməti idi. Bu, həm də insanın mövcudluq çevrəsinin mərkəzinin Allahdan insana keçməsi və sitayiş obyektinin göylərdən yerə endirilməsi demək idi. Eyni zamanda, bu, insanın ilahi hakimiyyətin “təzyiqindən” qurtararaq öz mülkündə – maddi aləmdə öz mütləq hakimiyyətini bərqərar etməyə başlaması, bu aləmi – təbiəti özünə rəm etməyə çalışması idi. Və Leibnizin fəlsəfəsini bütün mahiyyəti ilə öz dövrünün – XVII əsrin tamamı, XVIII əsrin – elm hakimiyyətinin başlanğıcının kamil bir nümunəsi hesab etmək olar.

Nəticə

Beləliklə, biz XVII əsrin yalnız bir neçə əhəmiyyətli məqamını araşdırdıq: insan və kamilliyin meyarları haqqında düşüncələrin işığında Qərb təfəkkürünün identifikasiyasını və bununla da Şərq təfəkküründən ayrılmasını. Əslində XVII əsr fəlsəfə tarixində istər Renessansla Yeni dövr arasında keçid mərhələsi, istərsə də zəngin elmi kəşfləri, yaxud cəmiyyətin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayan inqilablar dövrü xüsusi yeri və rolu var. Bu baxımdan, bu gün dünyada hakim mövqə tutan Qərb təfəkkürünün, eyni zamanda, müasir insanın araşdırılmasında da XVII əsrin müstəsna rolu vardır.

Açar sözlər: Qərb təfəkkürü, Şərq təfəkkürü, ağıl, iman, Renessans, XVII əsr.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Бердяев Н.А. Смысл истории. Новое средневековье. Сост. и комм. В.В.Сапова. М., Канон+, 2002.
2. Бэкон Ф. Опыты или Наставления нравственные и политические // Сочинения в 2 т., т. 2, М., 1978.
3. Декарт Р. Замечания на некую программу // Сочинения в 2-х т., т. I, М., «Мысль», 1989.
4. Декарт Р. Первоначал философии // Сочинения в 2-х т., т. I, М., «Мысль», 1989.
5. Декарт Р. Страсть души // Сочинения в 2-х т., т. I, М., «Мысль», 1989.
6. Кассирер Э. Опыт о человеке: введение в философию человеческой культуры. Что такое человек? // Проблема человека в западной философии. М., «Прогресс», 1988.
7. Лейбниц Г.В. Монадология // Сочинения в 4-х томах, т.1, Москва, «Мысль», 1982.
8. Лейбниц Г.В. Новые опыты о человеческом разумении автора системы предусмотренной гармонии // Сочинения в 4-х томах, т. 2, Москва, «Мысль», 1983.
9. Лейбниц Г.В. Опыты теодицеи о благодати божией, свободе человека и начале зла // Сочинения в 4-х томах, т. 4, Москва, «Мысль», 1989.
10. Лейбниц Г.В. Размышления об «Опыте о человеческом разумении» г-на Локка // Сочинения в 4-х томах, т. 2, Москва, «Мысль», 1983.
11. Паскаль. Мысли // Человек: Мыслители прошлого и настоящего о его жизни, смерти и бессмертии. Древний мир – эпоха Просвещения. М., Политиздат, 1991.

12. Рассел Б. Мудрость Запада. М., Республика, 1998.
13. Хайдеггер М.. Европейский нигилизм // Проблема человека в западной философии. Сборник переводов.- М.:Прогресс,1988.
14. Xəlilov S. Fəlsəfə: tarix və müasirlik (Fəlsəfi komparativistika). Bakı, «Azərbaycan Universiteti» nəşriyyatı, 2006.
15. Эйнштейн А. Религия и наука // Эволюция физики. Москва, Устойчивый мир, 2001.

Кенуль БУНЬЯДЗАДЕ

ФЕНОМЕН ЧЕЛОВЕКА В XVII ВЕКЕ В НАЧАЛЕ ИДЕНТИФИКАЦИИ ЗАПАДНОГО МЫШЛЕНИЯ

Резюме

Цель статьи - раскрыть специфические черты человека в XVII веке как в переходном периоде, имеющем большое значение в истории философии. Исходя из этого, дается философский анализ двух основных черт этого периода: во-первых, этот период дальнейшего развития основных идей Ренессанса, воплотившихся в революциях, восстаниях, а также научных открытиях, изобретений, рассматриваются как первые моменты идентификации западного мышления и отдалении от восточного мышления; во-вторых, этот период, явился источником идей для XVIII века. Особо отмечается, что наряду с возрастанием силы и роли рационального мышления и разума, были попытки сохранения значения иррационального мышления и веры.

Ключевые слова: восточное мышление, западное мышление, ум, вера, Ренессанс, XVII век.

Konul BUNYADZADE

THE PHENOMENON OF THE HUMAN BEING IN THE XVII CENTURY AT EARLY IDENTIFICATION OF WESTERN THOUGHT

Summary

The purpose of article is to reveal the specific features of the human being in the XVII century as a period of transition, which has great importance in the history of philosophy. Proceeding from it the author gives the philosophical analysis of the two main features of this period. Firstly, this period is characterized as a period of development of the main ideas of the Renaissance, incarnated in revolutions, uprisings, and scientific discoveries inventions, considered as the first moments of identification of Western thought and separation from the Eastern thought.

Secondly, this period became the ground and a source of ideas for the XVIII century. It specifies that in addition to increasing the power of rational thought and reason, there were attempts to preserve the values of irrational thinking and faith.

Keywords: Eastern thought, western thought, reason, faith, Renaissance, the XVII century.

Qərib ALLAHVERDİYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

fəlsəfə ü.f.d., dosent

AZADLIQ İLƏ MƏSULİYYƏTİN AYRILMAZLIĞI*

Azadlığın sosial fəlsəfi təhlilinin mərkəzində, ona insan – cəmiyyət münasibətləri kontekstində yanaşılması durur. Bu o deməkdir ki, hər bir sosial subyektin azadlığı təkbəşinə həyata keçirilə bilməz, o mütləq digər insanların və bütövlükdə cəmiyyətin maraqları ilə ayrılmaz əlaqədə götürülməlidir. Sosial həyatın fundamental xassəsi olan kollektivlik azadlığın məsuliyyət ilə sıx əlaqəliliyini və ayrılmazlığını zəruri edir.

Azadlıq cəmiyyətdə subyektin sosial statusunu səciyyələndirən başlıca keyfiyyət olmaqla, mütləq digər insanların müvafiq göstəricisi ilə münasibətdə çıxış edir. Bu mənada azadlığın mütləqliyini əsaslandırmağa çalışan hər cür nəzəri və praktiki cəhd qeyri realdır. Azadlığın nisbi olması, onun məsuliyyətdən ayrılmazlığının əsasında durur. Elmi ədəbiyyatda haqlı olaraq qeyd edilir ki, azadlığın nisbi xarakteri öz ifadəsini, fərdin digər insanlar və bütövlükdə cəmiyyət qarşısında məsuliyyətində tapır. Şəxsiyyətin azadlığı ilə məsuliyyəti arasında mütənasib asılılıq mövcuddur: cəmiyyət insana nə qədər çox azadlıqlar verirsə, onlardan istifadə üçün onun məsuliyyəti də bir o qədər artır. Əks halda cəmiyyəti didib – parçalayan anarxiya hökmranlıq edir. (6, s. 292).

Cəmiyyətdə insan azadlığının bütün növləri (siyasi, iqtisadi, sosial və mənəvi), hətta onun mühüm tərəfi olan idraki (qnoseoloji) azadlıq da məsuliyyət ilə sıx qarşılıqlı təsirdə mövcuddur.

Azadlıq ilə məsuliyyətin əlaqəliliyi bütün dövrlərdə fəaliyyət göstərən ümumsosioloji prinsip olsa da, onun xarakteri və konkret məzmunu, ictimai inkişafın hər bir pilləsində özünün mühüm özünəməxsusluqları ilə səciyyələnir. Ümumilikdə tarixi prosesdə belə bir meyl müşahidə olunur: azadlığın miqyasları genişləndikcə, onun məsuliyyət ilə əlaqələri və qarşılıqlı təsiri daha da güclənir, insanın inkişafının bu iki başlıca tərəfinin vəhdəti durmadan möhkəmlənir.

Azadlığın əsasında duran zərurət və onun dərk olunması, eynilə də məsuliyyətin özülünü təşkil edir. Başqa sözlə deyilsə, sosial zərurət azadlığı doğurduğu kimi, insan fəaliyyətinin bütün sahələrində məsuliyyəti də ləbədür. İnsanın fəaliyyətinin təkbəşinə deyil, digər fərdlərlə universal qarşılıqlı təsirdə həyata keçirilməsi həm azadlığın, həm də məsuliyyətin ilkin müqəddəm şərtidir. Onların ayrılmazlığı hər şeydən əvvəl onunla izah edilməlidir. Sözügedən qarşılıqlı təsir prosesində təzahür edən imkanlar və variantlar müxtəlifliyi azad seçimi mümkün və zəruri edir. Azad davranışın və hərəkətin digər fərdlərin maraqları ilə əlaqələndirilməsi və uzlaşdırılması zəruriliyi isə sosial məsuliyyəti törədir. Buradan aydın olur ki, məsuliyyət, zəruri olan ilə mümkün olanı səmərəli nisbətdə həyata keçirməyə yönəlmiş azad seçimin nəticəsi kimi çıxış edir. Azadlıq ilə məsuliyyətin eyni mənbədən (insanın sosial mahiyyətindən) qaynaqlanması, onların hər ikisində obyektiv və subyektiv tərəflərin üzvi əlaqəsində də aşkara çıxır. Belə ki, həm azadlıq, həm də məsuliyyət obyektiv zərurətin passiv nəticəsi deyildir, onlarda insanın ətraf aləmə subyektiv və aktiv münasibəti ifadə olunur. Azadlığın subyektiv tərəfinin çox mühüm göstəriciləri olan seçimin dəlilləri və seçim aktının özü, həm də məsuliyyətin məzmununu əks etdirən vacib keyfiyyətlərdir.

* Məqalə fəlsəfə ü.f.d. Nurəddin Rəhimov tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

Məsuliyyət insanın sosial mahiyyətini ifadə edən əsas keyfiyyətlərdən olmaqla, öz məzmununa görə son dərəcə mürəkkəbdir. Çünki o hər bir fəaliyyət sahəsində subyektlərin yerinə yetirdikləri funksiyaların və rolların bir – birilə əlaqələndirilməsini təmin edən çoxsaylı üsulların və vasitələrin məcmusudur. Adi danışqda bu anlayış çox vaxt kiminsə etdiyi əmələ görə cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması kimi, yəni yalnız hərəkətin nəticəsini ifadə edən mənada işlənir. Əslində elmi baxımdan yanaşdıqda, məsuliyyət anlayışı daha geniş olub, həm də ediləcək hərəkətə və əmələ qabaqcadan şüurlu və düşünülmüş münasibəti, onun əldə olunmasını da əhatə edir. Bu kontekstdə götürülən məsuliyyətin azadlıq ilə əlaqələri daha qabarıq nəzərə çarpır. Belə ki, həmin anlayışların hər ikisinin sosial məzmununu daha adekvat əks etdirir. Azadlıq kimi məsuliyyət də çoxsaylı amillərin təsiri (mövcud cəmiyyətin ictimai münasibətləri, maddi şəraiti, mədəniyyəti və ideya mühiti, ənənələri, dəyərlər sistemi və s.) altında formalaşır.

Məsuliyyətlə əhatə olunan müxtəlif səpkilər sırasında aşağıdakılar xüsusilə mühümdür: ictimai tələblərin ödənilməsi (ictimai borc), müvafiq sosial birlik forması qarşısında görülən iş üçün hesabat verilməsi, fəaliyyət prosesində müsbət tələbat və maraqların formalaşdırılması, həmçinin edilən hərəkətlərə görə xidmətin və ya günahın müəyyənləşdirilməsi. Deyilənlərlə yanaşı məsuliyyət subyektin daxili mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşması kimi çox mühüm aspekti də ehtiva edir. Qeyd olunan bütün tərəflərdə məsuliyyət az – çox sosial əhəmiyyət kəsb edən hərəkətlərdə ictimai və fərdi maraqların tənzim edilməsində azadlıq ilə vəhdətdə özünü göstərir. Bu onunla şərtlənir ki, fəaliyyətin istənilən növü və sahəsində azadlıq olduğu dərəcədə, məsuliyyət də vardır. Çünki, «məsuliyyətdən kənarda azadlıq, azadlıqdan kənarda isə məsuliyyət yoxdur». (3, s. 67).

Azadlığı insanın heç bir məhdudiyyət qoyulmadan hər kəsin öz istədiyini etməsi kimi təsəvvür edən nəzəriyyəçilər (xüsusilə də A.Sopenhauer və F.Nitsşe) onun məsuliyyətlə hər cür əlaqələrini də inkar edirlər. Məsələn, Sopenhauerin fikrincə, insan tərəfindən hər hansı həyati məsələlərin həllində azad məsuliyyətli seçim aktları sosial əhəmiyyətə malik deyildir, onlar xarici mühit ilə deyil, insanın anadangəlmə xarakteri ilə şərtlənir. F.Nitsşe də insanın öz davranışı üçün heç bir məsuliyyət daşmadığı ideyasını irəli sürürdü. Onun nəzərinə, sosial davranışda heç bir sosial və ya əxlaqi prinsip və norma ilə tənzim olunmayan «zooloji individualizm» mövcuddur. (8, s. 52). Bu qəbildən olan baxışlar həyati əsaslardan məlum olub, anarxizmi və özbaşınalığı təbliğ edir. Onlar mütləq «iradə azadlığı» tərəfdarları olmaqla, məsuliyyəti tamamilə inkar edirlər. Bununla əlaqədar qeyd edək ki, insanın fəaliyyətini tale ilə bağlayan baxışlar da əsassızdır. Bu mövqe yanlış olaraq belə hesab edir ki, insanın bütün hərəkətləri qabaqcadan tale tərəfindən müəyyənləşdirilmiş olduğu üçün o, öz hərəkətlərinə görə heç bir məsuliyyət daşımamalıdır.

Əslində insanın davranışı, onun azad iradəsi üzrə, yəni subyektiv qərarı üzrə baş verdiyi üçün o öz hərəkəti üçün məsuliyyət daşmalıdır. Əgər insan bu və ya digər hərəkəti tam iradə azadlığına malik olmaqla etmirsə, onda o həmin hərəkəti üçün məsuliyyətdən azad olur. Bu münasibətdə Z.Koqanın aşağıdakı fikri ilə razılaşmaq olar. «Məsuliyyət olmadan azadlıq qeyri – mümkündür. Əgər insan azad seçim edirsə, onda həmin seçim üçün məsuliyyəti də öz üzərinə götürməsi lazım gəlir». (4, s. 164).

Azadlıq öz mahiyyətinə görə müəyyən şəraitdə mümkün olan davranış və hərəkət imkanlarının (onlardan birini seçim etməklə) subyekt tərəfindən gerçəkliyə çevrilməsi olduğu üçün, məsuliyyətdən ayrılmazdır. Həm də nəzərə alınmalıdır ki, məsuliyyətin də sosial – fəlsəfi məzmunu dərk olunmuş zərurətin, yəni azadlığın subyektin davranışına verdiyi tələblər məcmusunu əhatə edir. Buna görə də məsuliyyətli fəaliyyət göstərmək öz təbiətinə görə azad hərəkət deməkdir.

Məsuliyyət geniş məzmunla malik olub, özündə subyektin şüurlu varlıq kimi yaradıcı qabiliyyəti və imkanlarını könüllü olaraq məqsədinə çatmaq əzmini və vasitələrini, buna sövq edən motivləri, habelə işin nəticələrinin digər insanlar və cəmiyyət tərəfindən rəğbətlə, yoxsa qınaqla (hətta hüquqi cəza ilə) qarşılanacağını irəlicədən başa düşməsi və sair məsələləri əhatə edir. Sosial məsuliyyət ictimai, kollektiv və fərdi maraqların vəhdətini ifadə edir və həmin tərəflər arasında ziddiyyətlərin qarşısını almağın və həll etməyin xüsusi formasıdır. O, ictimai mənafelərin pozulmasına cəmiyyətin qiymətvermə və reaksiyaları sistemi rolunu oynayır, şəxsi məsuliyyət isə cəmiyyətin tələblərinə fərdin qiymətvermə və reaksiyası kimi çıxış edir. Əslində məsuliyyətli olmaq bu deməkdir ki, insan öz fəaliyyətinin törədəcəyi nəticələri irəlicədən görür, onları şəxsi və ictimai mövqedən düzgün qiymətləndirir. Belə qabaqgörəmə və proqnozlaşdırma insanın oxşar hərəkətlərinin keçmişdə törətdiyi nəticələrin ümumiləşdirilməsi əsasında baş verir. Bununla yanaşı cəmiyyətdə mövcud olan sosial normalar da bu prosesdə əhəmiyyətli yer tutur. Qeyd edək ki, məsuliyyətin yalnız subyektiv tərəfinin nəzərə alınması, yəni insanın, davranış və hərəkətləri üçün özü qarşısında məsuliyyət daşması fikri məhduddur. Həqiqi məsuliyyət insanın davranışına görə cəmiyyət qarşısında cavabdehliyi deməkdir. A.Mislivçenko haqlı olaraq yazır:

«Sosial məsuliyyət hissi, insan azadlığının bütün təzahürlərinə hopmalıdır». (7, s. 133).

Məsuliyyət subyektin davranışında vacib olan ilə mümkün olanın ayırd edilməsində, öz hərəkətlərinin yaxın və perspektiv nəticələrinin başa düşülməsində, qarşısına qoyduğu məqsədi yerinə yetirmək üçün düzgün vasitələr və yollar axtarılıb tapılmasında böyük rol oynayır. Məsuliyyət tərəfindən subyektin davranışını tənzim etmək, onu ictimai maraq istiqamətinə yönəltmək funksiyasının özü iki formada təzahür edir. Onlardan birincisi zahir (xarici) cavabdehlik, ikincisi isə subyektin öz daxilindən, əqidəsindən irəli gələn öz məsuliyyətidir. Azadlıq ilə vəhdət prizmasında yanaşdıqda, ikinci daha mühümdür. Müasir cəmiyyətdə onun xüsusi çəkisi və təsir dairəsi genişlənməkdədir ki, bu, subyektin daxili azadlığı və məsuliyyətinin qovuşması məqamını ifadə edir.

Azadlığın ictimai və şəxsi növlərinə uyğun olaraq məsuliyyətdə də onlar mövcuddur. Həm də qeyd olunmalıdır ki, hər ikisində ictimai forma üstün yer tutur. Bununla belə, şəxsi azadlığın və şəxsi məsuliyyətin mühüm rolu danılmazdır. Məhz onlarda insanın əqidəsi, siyasi və mənəvi yetkinliyi, dünyagörüşü, dəyərləri və iradi keyfiyyətləri özünün mərkəzləşmiş ifadəsini tapır. Şəxsi azadlığa və məsuliyyətə lazımi diqqət yetirilməməsi, onların nisbətinin gözlənilməməsi iki ifrat hədd ilə nəticələnmə bilər. Onlardan birincisi individuallığın (fərdiyyətçiliyin) həddən artıq şişirdilməsi, ikincisi isə konformizm (mütilik) adlanır. Hər iki meyl birtərəfli və məhduddur. Belə ki, fərdiliyin rolunun mütləqləşdirilməsi, qeyri – ixtiyari surətdə sosial birliyin və ümum cəmiyyətin mövqe və maraqlarını kölgədə qoyur. Digər ifrat hədd isə ona görə zərərli ki, şəxsiyyətin fərdiliyinə, özünəməxsusluğuna məhəl qoymur, onda mütilik və standartlıq aşılamağa çalışır. Belə şəxsiyyət real həyatda çox vaxt məsuliyyətdən kənara qaçmağa səy göstərir, ondan həddindən artıq qorxur. Odur ki, sözügedən tərəflərin düzgün nisbətini təmin etmək çox vacibdir.

Totalitar rejimin hökmranlığı dövründə yalnız ictimai azadlıqdan bəhs olunur, şəxsi azadlığa lazımi diqqət yetirilmirdi. Məsuliyyətin isə hüquqi növü, yəni fərd tərəfindən müəyyən qanuni və nortativ aktı pozmaq üstündə cəza kimi anlaşılməsi əsas yer tuturdu. Buna görə də məsuliyyətin digər növləri, xüsusən də mənəvi məsuliyyətin və daxili məsuliyyətin rolu kifayət qədər qiymətləndirilmirdi. Açıq, demokratik cəmiyyət quruculuğu dövründə azadlığın bütün növlərinin (o cümlədən də, şəxsi) hərtərəfli və dolğun inkişafına müvafiq olaraq məsuliyyətin də mənəvi tərəflərinə və səpkilərinə diqqət daha çox yetirilir.

Sözügedən meyl çox mühüm ictimai mənaya malikdir. Belə ki, o məsuliyyəti bir növ öhdəlik çərçivəsindən çıxararaq onu ictimai borcun dərk olunması və mənəvi kamillik kimi

səciyyələndirir. Şəxsiyyətin öz azad seçimi və hərəkətləri üçün məsuliyyətini dərk etməsi, onun yetkinliyinin çox mühüm göstəricisi və meyarıdır. Müasir dövrün tanınmış filosofu K.Popper qeyd edirdi ki, müasir cəmiyyətin humanist proqramının əsasında duran birinci prinsip azadlığın möhkəmləndirilməsi və ondan irəli gələn məsuliyyətin başa düşülməsidir. «Hər gün məsuliyyətini bir qədər artır. Bu sənin azadlıq naminə görə biləcəyin ən yaxşı işidir». (9, s. 488 - 490).

Azadlığın çox mühüm tərəfi olan iradə azadlığı insanın məqsədyönlü aktivliyini ifadə edir. Həmçinin o fərdin subyektiv, yaradıcı mahiyyətini göstərdiyi üçün onu məsuliyyətdən kənar təsəvvür etmək qeyri – mümkündür. Burada məsuliyyətin həddləri, azadlığın daxili və xarici formalarının nisbəti ilə müəyyən olunur. Sonuncu tərəfin üstün yer tutduğu vəziyyətdə məsuliyyət daha zəruri və tam şəkildə mövcud olur. Məsələnin bu tərəfini qeyd etməklə yanaşı, həm də göstərməlidir ki, azad iradəli seçim, azadlığı hələ tam əhatə etmir, bundan sonra qərar qəbul etmə və sözün əsl mənasında göstərilən fəaliyyət azadlığı gəlir. Sonuncu fazalarda da azadlıq məsuliyyət ilə sıx qarşılıqlı təsirdədir.

Həm də qeyd olunmalıdır ki, daxili azadlıqda məsuliyyətlik məqamı durmadan artır. Popperin fikrincə bu mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki onun xüsusi çəkisi çoxaldıqca, məsuliyyəti əks etdirən məcburi sanksiyaların və mexanizmlərin təsir dairəsi azalır. Onların yerini getdikcə daha çox mənəvi təsir vasitələri tutur.

Azadlıq ilə məsuliyyətin vəhdəti insanın məqsəd seçimi və onu reallaşdırmaq üçün vasitələr müəyyən etməsində özünü daha aydın göstərir. İnsan öz davranışının həm məqsədlərini, həm də onlara nail olmaq vasitələrini şəxsi seçimi əsasında həyata keçirir. Bu isə onun öz qarşısında və aid olduğu sosial birlik qarşısında məsuliyyətini artırır. Deyilənlərdən aydın olur ki, azadlığın daxili forması məsuliyyət ilə daha sıx bağlıdır. Əslində onun məzmunu idrak azadlığı seçim və iradə azadlığı ilə yanaşı, həm də məsuliyyəti əhatə edir. Məsuliyyət daxili azadlığın digər ifadə formaları ilə də vəhdətdədir. Bu öz ifadəsini insanın malik olduğu zəruri sosial – psixoloji keyfiyyətlərdə (özünütəbiyə, özünütəhlil, özünütənzimləmə, özünənəzarət və sair) də tapır. İnsanın həyat fəaliyyətində müstəsna dərəcədə böyük rol oynayan bu keyfiyyətlərdə azadlıq ilə məsuliyyəti bir – birindən ayırmaq faktiki olaraq qeyri – mümkündür.

Sözün əsl mənasında qeyd olunan azadlıq formal xarakter daşımamalı, şüurlu varlıq olan insanın sərbəst seçiminə görə özü qarşısında və bütövlükdə cəmiyyət qarşısında məsuliyyət hissinə malik olmasına arxalanmalıdır. Bu məsələdən danışarkən, belə bir məqama da diqqət yetirilməlidir. Bəzən insanın öz hərəkətləri üçün məsuliyyət dərəcəsini azaldır və ya ondan tamamilə azad edirlər. Bu halda formal əsas kimi insanın hərəkət və davranışlarının özündən asılı olmadan, yəni kənar təsirlərin diktəsi altında baş verdiyi göstərilir. Bu aşağıdakı iki səbəbə görə doğru deyildir. Əvvəla, insan şüurlu və məqsədyönlü fəaliyyət göstərən mövcudat olduğu üçün öz hərəkətlərini tamamilə kənar amillərin təsiri ilə edə bilməz. İkincisi bir tərəfdən, istənilən davranış və hərəkət, fərdin öz həyat təcrübəsi, dünyagörüşü, mənəvi – psixoloji və hissi – emosional durumundan keçərək baş verir.

Deyilənlər sübut edir ki, azadlıq və məsuliyyət insanın vahid fəaliyyət posesinin bir – birindən ayrılmaz iki tərəfidir. Bu, onların daxili təbiəti və mahiyyətindən irəli gəlir. Belə ki, azadlıq həmin fəaliyyətin obyektiv şəraitini və mümkün olan seçim variantlarını öyrənmək əsasında subyektin motivlərinə və məqsədinə müvafiq qərar qəbul etməsi və onu həyata keçirməsi deməkdir. Məsuliyyət də öz növbəsində obyektiv şəraiti nəzərə almaqla, o məqsədini həyata keçirmək üçün müvafiq davranış xətti seçməyi nəzərdə tutur. Azadlıq ilə məsuliyyətin ayrılmaz vəhdəti aşağıdakı fikirdə tam dəqiqliyi ilə ifadə olunmuşdur: «Azadlıq məsuliyyəti doğurur, məsuliyyət isə azadlığı istiqamətləndirir». (5, s. 72).

İnsan hansı fəaliyyət növü və sahəsi ilə məşğul olmasından asılı olmayaraq, bir tərəfdən həmin prosesdə sosial mühitin təsirinə məruz qalır, onu özündə hiss edir. Digər tərəfdən, şüurlu və məqsədyönlü aktiv mövcudat kimi sonuncuya mühüm əks təsir göstərir. Sözügedən qarşılıqlı təsirin hər iki formasında azadlıq və məsuliyyət bir – birindən ayrılmaz əlaqələrdə çıxış edir. Elmi ədəbiyyatda haqlı olaraq qeyd edilir ki, «azadlığın səviyyəsi subyektin məsuliyyət dərəcəsini müəyyən edir. Subyekt öz hərəkətlərində azad olmaqla, onlar üçün məsuliyyət daşımaya bilməz.

Azadlıq ilə məsuliyyətin münasibətlərini təhlil edərkən, onun yalnız pozitiv səpkisini göstərməklə kifayətlənmək doğru olmazdı. Bu tərəfin əsas yer tutduğunu vurğulamaqla yanaşı, həm də qeyd edilməlidir ki, onlar arasında müəyyən ayrılıqlar və uyğunsuzluqlar özünü göstərə bilir. Sonuncuları törədən müxtəlif səbəblər arasında aşağıdakılar xüsusi yer tutur: cəmiyyətdə insanların mənafe müxtəlifliyi ilə bağlı olan amillər, subyektlərin sosial rolları və funksiyalarının, rəngarəngliyi, ümidlər və gözləmələr ilə real nəticələrin üst – üstə düşməməsi halları, məsuliyyətə görə tətbiq olunan sanksiyalarda bəzən özünü göstərən qeyri – müəyyənlik, insanların dəyərlər seçimi və dəyərlər oriyentasiyasındakı fərqlilik, azad seçimin sosial normalar tərəfindən məhdudlaşdırılmasında və özünüməhdudlaşdırmada ölçülərinin pozulması və sairədə özünü göstərir.

Müasir dövrdə seçim və fəaliyyət azadlığının təsir dairəsinin genişlənməsinə müvafiq surətdə məsuliyyətin də ənənəvi növləri (siyasi, hüquqi, iqtisadi, mənəvi, peşə və sair) yeni məzmunla tamamlanır, hətta əvvəllərdə o qədər də diqqət yetirilməyən bir növ – ətraf mühitin qorunması və təbii sərvətlərdən ağıllı istifadə etmək məsuliyyəti yaradır. Azadlıq məsuliyyətlə düz mütənəsb olduğu üçün, onun məhdudlaşdırılması məsuliyyətə də zəiflədici təsir göstərir. Əksinə, azadlığın genişləndirilməsi öz növbəsində məsuliyyətin də artması ilə müşayiət olunur.

Azadlıq və məsuliyyət insanın ən mühüm mənəvi – əxlaqi və sosial – psixoloji keyfiyyətləri kimi, onun subyektiv inkişafının və özünü təsdiqinin iki ayrılmaz tərəfini təşkil edir. Bununla birlikdə insanın fəaliyyəti digər fərdlər və bütövlükdə cəmiyyətlə vəhdətdə olduğundan, onun bu istiqamətdə təkmilləşməsi təkcə şəxsi miqyas ilə məhdudlaşmır, həm də ictimai inkişaf baxımından müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Müstəqil dövlət quruculuğu yoluna qədəm qoymuş Azərbaycanda azadlıq və məsuliyyət kimi ümumbəşəri dəyərlərə arxalanan demokratik cəmiyyət yaradılmaqdadır. Xalqımızın ümummilli lideri H.Əliyev demişdir:

«Bizim məqsədimiz Azərbaycanda, respublikanın vətəndaşlarını bütün azadlıq növləri – söz azadlığı, vicdan azadlığı, sahibkarlıq azadlığı ilə təmin edən hüquqi, demokratik cəmiyyət qurmaqdır». (2, s. 98).

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında ölkəmizin vətəndaşlarına verilən geniş miqyaslı azadlıqlar təsbit olunmuşdur. Burada göstərilir ki, hər kəs fikir və söz azadlığına, vicdan azadlığına, sərbəst toplaşmaq azadlığına, məlumat almaq, yaradıcılıq azadlığına və sair malikdir. Başlıcası isə budur ki, həmin azadlıqların həyata keçirilməsinə dövlət təminatı verilir, onların qorunması dövlətin ali məqsədi hesab edilir. Əsas Qanunda həm də azadlıqlar məsuliyyət ilə sıx əlaqədə göstərilir. 24 – cü maddənin II bəndində deyilir: «... azadlıqlar hər kəsin cəmiyyət və başqa şəxslər qarşısında məsuliyyətini və vəzifəsini də əhatə edir». (1, s. 10).

Açıq cəmiyyətə keçid dövründə şəxsiyyətin azad inkişafı və fəallığının yüksəlməsi üçün hərtərəfli şərait yaranır. Buna müvafiq surətdə məsuliyyət də təkmilləşir. Sonuncu prosesin başlıca istiqaməti budur ki, məsuliyyətin hüquqi sanksiyalarla təsbit olan məcburi növü ilə yanaşı mənəvi, ictimai borcu başa düşməkdən irəli gələn növünün xüsusi çəkisi artır və təsir dairəsi genişlənir. Hazırda ölkəmizdə baş verən transformasiya prosesləri azadlıq ilə məsuliyyətinin vəhdətini daha da möhkəmləndirir. Bunun nəticəsində subyektlər tədricən öz davranış və hərəkətlərində azadlığın və məsuliyyətin həddlərini daha düzgün müəyyənləşdirməyə alışırlar. Müasir cəmiyyətdə həyata keçirilən əsaslı dəyişikliklər gedişində azadlıq ilə

məsuliyyət, kütləvi şüura və ictimai psixologiyaya geniş yayılmaqdadır. Bu isə onların rolunu və təsir gücünü daha da çoxaldır. Odur ki, indi cəmiyyətin bütün üzvlərində həqiqi azadlıq və məsuliyyətlik şüurunun formalaşması müstəsna əhəmiyyət alır. Bu təsadüfi olmayıb, hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu tələblərindən irəli gələn təbii haldır. Buna görə də cəmiyyətimizdə ictimai təhsil və tərbiyə sistemi ilə yanaşı, həm də özünütərbiyənin bu məqsədə yönəldilməsi vacibdir.

Beləliklə, sosial-fəlsəfi təhlil sübut edir ki, azadlıq təkcə zərurət ilə deyil, həm də məsuliyyət ilə çulğalaşmış halda özünü göstərir. Buna görə də hazırda azadlığın hər bir növünün inkişafı prosesində onun məsuliyyət ilə vəhdəti möhkəmlənir, onların qarşılıqlı surətdə bir-birinə nüfuz etməsi baş verir.

Açar sözlər: azadlıq, məsuliyyət, insanın sosial mahiyyəti, ictimai maraq, şəxsi azadlıq və şəxsi məsuliyyət, hüquqi azadlıq və hüquqi məsuliyyət.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, «Qanun». 2005, 62.s.
2. Шукуров И., Ибрагимов Н. Гейдар Алиев Открывает миру Азербайджан. Баку: Азернешер, 1994, с. 173.
3. Гылыджев И.С. Свобода и ответственность. Баку: Нур, 1999, с. 148.
4. Коган Л.Н. Человек и его судьба. М.: Мысль, 1987, 272с.
5. Косолапов Р.И., Марков В.С. Свобода и ответственность. М.: Политиздат. 1989, 119 с.
6. Кранивенский С.Е. Социальная философия. М.: Владос, 1998, 411 с.
7. Мысливченко А.Г. Человек как предмет философского познания. М.: Мысль, 1982, 190 с.
8. Пеньков Е.М. Социальные нормы: управление, воспитание, поведение. М.: Высшая школа, 1990, 175 с.
9. Поппер К. Открытое общество и его враги. М.: Феникс, 1992, т.ЫЫ, 528 с.

Гариб АЛЛАХВЕРДИЕВ

НЕРАЗРЫВНОСТЬ СВОБОДЫ И ОТВЕТСТВЕННОСТИ

Резюме

Статья посвящена анализу единства свободы и ответственности. В ней констатируется, что тесная связь свободы социального субъекта с интересами других людей лежит в основе неразрывности этих двух феноменов. В этом аспекте критикуются позиции волюнтаризма и фатализма. Далее подчеркивается, что при свободном выборе в деятельности и поведении за его результаты человек наряду со своей совестью должен нести ответственность и перед обществом.

В статье отводится значительное место выяснению взаимодействий и единства различных видов свободы и ответственности, при этом подчеркивается возрастающая роль ответственности во внутренней свободе.

Ключевые слова: ответственность, свобода, социальная сущность человека, общественный интерес, личная свобода и личная ответственность, правовая свобода и юридическая ответственность.

Garib ALLAHVERDIYEV

INTEGRITY OF RESPONSIBILITY AND FREEDOM

Summary

The article is dedicated to the analysis of unity of responsibility with freedom. Here is stated that the tight relation of freedom of a social subject with the interests of other people stands for the basis of the integrity of these two phenomena. In this aspect there are criticized the positions of voluntarism and fatalism. Further it is emphasized that if a man makes a free choice in his activity and behaviour, he shouldn't only bear responsibility for his conscience's sake, but bear responsibility before the society for the results of his choice.

In the article clearing up interaction and unity of different kinds of responsibility and freedom takes a considerable place and with this the increasing role of responsibility in internal freedom is emphasized.

Keywords: responsibility, freedom, social essence of human being, public interest, personal freedom and personal responsibility, legal freedom and legal responsibility.

Xatirə QULİYEVA
AMEA FSHİ, a.e.i., filologiya ü.f.d.

MAARİFÇİLİK DÖVRÜ FƏLSƏFİ FİKRİNDƏ ETİKA MƏSƏLƏLƏRİ*

Məlumdur ki, dünya ictimai-siyasi tarixinə yeni bir sivilizasiya kimi daxil olmuş Maarifçilik dövrü özünün fəlsəfi etika və estetikasını da, eyni zamanda ədəbiyyat və sənəti də yaradıb, formalaşdırmışdır.

Başında Volter, Didro, Russo, Şiller, Lessinq kimi görkəmli mütəfəkkirlər dayanan dünya ədəbi-estetik fikri dövrün mənəvi dəyərlərinin dəyişməsi, İnsan probleminin həlli, daha konkret desək gənc adam və müsbət qəhrəmanın yaranması üçün öz fəlsəfi düşüncələrini irəli sürür və bu düşüncələrdən bütün dünya maarifçiləri faydalanmasına zəmin yaradır.

Əvvəla qeyd edək ki, maarifçiliyin həyatı tələb olaraq meydana çıxdığı dövrdə məhz insanlar arasında münasibətlərin vəziyyəti bütün dəyər keyfiyyətlərin sıradan çıxdığını, çox sarsıldığını ifadə edirdi. Həm də yeni İnsan problemi ümumbəşəri xarakter daşıdığından bütün dünyanı əhatə edən milli mədəniyyət proqramı, həmçinin də əxlaqi sərvətlər nəzəriyyəsinin yaranmasına şərait yaratmışdı.

Çox təbii və xarakterik haldır ki, böyük alman filosofu İ.Kantın “moralizm” nəzəriyyəsi, onun davamçıları olan fəlsəfə tarixinə neokantçılar kimi daxil olmuş Freyburq (Baden) fəlsəfi məktəbi nümayəndələrinin adı ilə tanınan dəyərlər-əxlaqi sərvətlər nəzəriyyəsi, bəhrələnən dünya maarifçiləri bütün fəaliyyətində Əxlaq – Yeni Əxlaq düşüncəsindən çıxış edirdilər.

Dəyərlər nəzəriyyəsinə görə İnsanın daxil olduğu və onu əhatə edən bütün obyektiv aləm, maddi və mənəvi dəyərlərdən ibarətdir. Lakin bu dəyərlərdən mənəvi olanlar - əxlaqi sərvətlər insana daha çox aiddir və kütlə, yaxud da kütlədən ayrılmış fərdlər-xalq-vətəndaşlar maddi olan dəyərlərdən daha artıq dərəcə də mənəvi olan dəyərlərə maraqla birləşirlər.

Bu dəyərlər üç əsas qrupa ayrılır: 1. din; 2. əxlaq, 3. mədəniyyət.

Göründüyü kimi Əxlaqi sərvətlərin mənəvi dəyərlərinə bütün bəşər övladını maraqlandıran, onun həyatının məzmununu təşkil edən Din, Əxlaq, Mədəniyyət kimi geniş mahiyyət kəsb edən mənəvi-hissi şüur hadisələri daxildir.

Bu 3 qrupun daxilində də fəlsəfi mahiyyət daşıyan bölgülər diqqəti cəlb edir. 1.Həqiqət, 2.Xeyir, 3.Gözəllik.

Əgər biz bu sonuncu 3 kateqoriyanın daxilində müəyyən fikir bölgüsü aparsaq onların oxşar və əks mənalarını nəzərdən keçirsək, o zaman İnsanın doğulandan ölənə kimi bütün həyatı boyu yaşadığı hisslərin, məsələn, Xeyir-Şər, həqiqət, ədalət, məhəbbət, nifrət, ülvilik, həzz, zövq, habelə dini-mənəvi hisslər, dini tərbiyə və s. kimi dolğun mənzərəsi ilə qarşılaşırıq.

Bu keyfiyyətlər əlbəttə ki, bütün xalqların özünəməxsus Yeni İnsanı üçün xarakterik olmuşdur. Başqa sözlə, hər yeni sivilizasiya –özündən əvvəlki tarixi mərhələnin çatışmayan, yaxud da zəifləmiş bu Mənəvi dəyərlərini bərpa etməklə mahiyyətə maarifçilik missiyasını həyata keçirərək öz sözünü demişdir.

XVIII əsrin ilk onilliyində yaranıb, XIX əsrin iyirminci illərində bütün dünyaya yayılmış, tarixə konkret olaraq Maarifçilik dövrü kimi daxil olmuş sivilizasiya isə tarixi məqsəd olaraq bilavasitə deyil, birvasitə olaraq əxlaqi dəyərləri irəli sürmüşdür.

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d. İlham Məmmədzadə tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

Bu Əxlaqi dəyərlər ilk növbədə köhnə Əxlaq qaydalarının kökündən tənqidlə islahını tələb edirdi.

Fransız dramaturqu Fransua Mari Arue de Volterin 1715-ci ildə – XIV Lüdovik əsrinin bitdiyi dövrdə yazdığı (qeyd edək ki, məhz bu dövrdə Fransua Mari Arue "de Volter" familiyasını qəbul edir və bu vaxtdan sonranı fransızlar "Volter əsri" adlandırırlar – X.Q.), 1718-ci ildə isə Parisdə müvəffəqiyyətlə oynanılan "Edip" faciəsi buna yaxşı misaldır. Bu əsərində Volter kralı bütün insanların büründükləri örtüyə bürümüş, bununla hakimin bir insan olaraq fərqlənmədiyi düşüncəsini Əxlaqi fəlsəfənin Ədalət və Xeyirxahlıq prinsiplərindən çıxış edərək ifadə etmişdir.

"Edip" əsərinin qəhrəmanlarından birinin "mənim aldığım xeyirxahlıq dərslərini çıxmaqla mən demək olar ki, kral oğluyam. Yalnız sadə prinsəm" fikri Volterin yeni İnsan, yeni cəmiyyət, yeni Əxlaq maarifçi arzu və məqsədlərini yaxşı ifadə edir. Volterin insanları XIV Herixi öz qardaşları kimi qəbul etməyə çağırması da bu ideyadan qaynaqlanır.

Etik tərbiyə işində maarifçilər bir qayda olaraq teatr-səhnə sənətinin əhəmiyyətini xüsusi qeyd edir, hətta bu estetik fəaliyyət sahəsini öz estetik tərbiyə funksiyasına görə digər incəsənət növlərindən daha yüksək qiymətləndirirdilər.

İngilis maarifçiləri "etika elmlərin elmidir" – nəzəri konsepsiyasını əsaslandırır və bu nöqteyi-nəzərdən də cəmiyyətin bütün mahiyyət və məzmun məsələsini "tərbiyə" ilə bağlayırdılar.

Alman və ümumiyyətlə, dünya maarifçiliyinin görkəmli simalarından biri, kantçı, həm də tribuna şairi adlanan Fridrix Şiller də ingilis maarifçilərinin öz ölkələrində, hətta dövlət quruculuğunda əsaslanmış olduğu "moral" – mənəviyyat hadisəsinin aliliyi prinsipinə bağlı olduğunu göstərir.

O, Kantın "moralizm" konsepsiyasını öz bədii yaradıcılığında, habelə fəlsəfəsində davam və inkişaf etdirmiş, eyni zamanda maarifçi estetikani əhəmiyyətli fikirləri ilə zənginləşdirmişdir.

Məsələn, alman maarifçi yazıçısı Şiller belə hesab edirdi ki, "insanlığın xilas – incəsənətin kateqoriyaları ilə düşünmək yolu ilə mümkündür" (12).

F.Şillerin 1793-1794-cü illərdə yazdığı "İnsanın estetik tərbiyəsi haqqında" məqaləsi onun maarifçi estetikasını ətraflı şəkildə işıqlandıran ən maraqlı əsərlərindəndir. Şiller bu əsərində əxlaq, ümumilikdə mənəviyyat məsələsini tarixi kontekstdə təhlil edir, insanın öz azadlığı uğrunda mübarizəyə qalxmasını əsaslandıraraq, estetik tərbiyəni siyasi problem həddinə çatdırır. Onun qənaətinə görə "... insanlığın xilas-incəsənətin kateqoriyaları ilə düşünmək yolu ilə mümkündür. ... Bu, incəsənətin köməyi, tərbiyələnmə vasitəsilə həyata keçə bilər"(12,s.169-170).

Alman maarifçisi Şiller Fransa inqilabının təsiri altında öz xalqının gələcəyini düşünür, hətta köhnə siyasi quruluşu yıxmaq yollarını incəsənətdən istifadə vasitəsi ilə mümkünliyünü planlaşdırırdı. Onun fikrincə, insan böyük mübarizə gücünə malikdir və layiq olduğu tarixi səviyyədən çox-çox aşağıdadır. İnsanın siyasi tələblər irəli sürməyə mənəvi imkanları yol vermir. Deməli, siyasi azadlıq arzusuna çatmış İnsanın bu məqsədi dərk etməsi, ona çalışması üçün, ilk növbədə, O – İnsan tərbiyələnməlidir.

F.Şiller "İnsanın estetik tərbiyəsi haqqında" əsərinin iyirmi üçüncü məktubunda da etika, əxlaq-mənəviyyat məsələsi ilə bağlı fikirlərini geniş şərh etmişdir: "Estetik vəziyyətdən məntiqi və mənəvi olana (gözəllikdən həqiqətə və borca) addım atmaq, sözsüz ki, asandır, nəinki fiziki vəziyyətdən estetik olana (yəni sadə kor həyatdan formaya)... Estetik tərəfdən qurulmuş, hazırlanmış insan ümuməhəmiyyətli mühakimələr irəli sürəcək, istəyəcəyi təqdirdə ümuməhəmiyyətli işlərdə iştirak edəcək-

dir. Təbiət onun kobud materiyadan gözəlliyə doğru addımlarını yüngülləşdirməlidir. "...mənəviyyat məsələsinin inkişafı fiziki olan vasitəsilə deyil, yalnız estetiklik vasitəsi ilə mümkün ola bilər"(12, s.268-269).

Ümumiyyətlə Şiller "hissi insanın ağıllı olmasını yalnız onun əvvəl estetik edilməsi" yolu ilə mümkünlüyü fikrini irəli sürüb, müdafiə edirdi (12).

Estetikaya belə yüksək münasibət bildirən, onu ağıl, mənəviyyat nəzəriyyəsində vacib komponent hesab edən Şiller, təsadüfi deyil ki, (estetikliyin zəngin ifadə forması – X.Q.) teatra böyük ümüdlər bəsləyirdi: "... teatr təcrübə mənada müdriklik məktəbidir. O, vətəndaş həyatının istiqamətləndiricisidir, insan qəlbinə sirli yolun həyatı açarındır" (12, s.19).

Digər bir misal da Şillerin maarifçi dünyagörüşündə maarifçilik dövründə etikikanın əhəmiyyətini ifadə edən fikirlərini işıqlandırır: "Mənəvi tərbiyənləndirmə işində teatrın əhəmiyyəti nəhəng və çoxmənalıdır. Onun əhəmiyyəti aqlı maarifləndirmə sahəsi ilə müqayisədə heç də az deyildir. Məhz burada - bu yüksək səviyyədə əsl vətənpərvər böyük ağıl qazana bilər" (12, s. 21).

Teatrı maarifçilik idarəsi adlandıran F.Şiller mənəvi tərbiyə məsələsi ilə bağlı onu da qeyd edirdi ki, "kütlə (xalq mənasında – X.Q.) öz teatrı üçün maariflənməlidir. Əgər belə olmazsa, teatr öz kütləsini maarifləndirə bilməz" (12, s. 7).

Əlbəttə, Şiller maariflənməlidir, – deyəndə təmsil etdiyi alman maarifçilərinin mənəvi tərbiyə konsepsiyasından çıxış edirdi.

Alman maarifçi-estetiki Q.E.Lessinq də maarifçilik dövrünün ən görkəmli fikir sahiblərindən biri hesab olunur. Lessinqin 1766-1769-cu illərdə yazdığı "Laokoon" və "Hamburq dramaturgiyası" əsərləri alman maarifçiliyinin dünya estetik fikrinə, o cümlədən maarifçi estetik tarixinə bəxş etdiyi ən qiymətli elmi əsərlərdir.

Bu əsərlər köhnə estetik və eyni zamanda etik təsəvvürlərə tənqidi münasibətlə, yeni sənət səviyyəsinin meydana çıxmasına zəruri ehtiyac yarandığı məntiqi ideyasını əsaslandırır.

Həmçinin də Lessinqin bu nəzəriyyəsi maarifçilik ideyalarının, daha dəqiq desək, dünya xalqları mədəniyyəti tarixinin öyrənilib, dəyərləndirilməsi tələbinə cavab verirdi. Lessinq öz konsepsiyasını işlərkən Avropa mədəniyyətinin beşiyi, kökü sayılan Yunan incəsənətinə, ümumiyyətlə Yunan sənət təsəvvürlərinə üz tutur, hər şeyi yenidən başlamaq, estetik zövqün özünü ilkin mahiyyətinə qaytarıb, sənəti "xilas etmək", bununla da bədii estetikani inkişaf etdirmək ideyasından çıxış edirdi.

Böyük alman maarifçisinin ilkin mədəniyyət abidəsi sayılan Yunan incəsənətinə əsaslanmasının digər bir səbəbi də həmin dövrdə estetikanın ülvilik kateqoriyasından böyük siyasi azadlıq ideyalarının həyata keçirilməsində istifadə edilməsi hadisəsi ilə bağlı idi. Lessinq yunanların azadlıq tərənnüm edən zəngin bədii irsində yeni dövrün xarakterik kanonlarına və İnsan probleminin həlli məsələsində uyğunluq görürdü.

Tanınmış rus ədəbiyyatşünası V.R.Qrib Lessinq estetikasının qiymətli cəhətlərini, dəyər və əhəmiyyətini izah edərkən göstərmişdir: "Əgər Lessinq ictimai fəaliyyətdə fransız maarifçiləri ilə bərabər addımlayırdısa, estetik məsələlər səviyyəsində onlardan irəlində gedirdi. Didro, Volter deyil, məhz Lessinq XVIII əsrdə realist sənətin müdafiəsini davam etdirmişdi. Fransız maarifçiləri klassisizmin estetik nüfuzundan xilas ola bilmədikləri üçün onlardan heç biri Şekspiri qiymətləndirə bilməmişdir" (6, s.70).

Bundan başqa dünya maarifçiləri öz əsərlərində birinci vəzifə olaraq dövrün dəyərlər nəzəriyyəsinə, mədəniyyət proqramına cavab verən məsələləri işıqlandırır, "biliksizlikdən biliyə, az bilikdən tərəqqiyə, inkişafa" şüarı ilə çıxış edir və ən başlıcası belə hesab edirdilər ki, yalnız elmi tərəqqinin sayəsində yeni ictimai-iqtisadi, mədəni

inqilab pilləsinə qalxmaq mümkündür. Təsadüfi deyil ki, Volter maarifçilik dövründə İngiltərəni "ağıl adası" adlandırmışdır.

Maarifçilərin həmrəy olduqları ümumbəşəri ideyalar arasında tarixi sosial reallıqlar zəmnində yetişən burjua cəmiyyətində milli mədəniyyətin inkişafını təmin etmək, güclü ağılla milli şüur konsepsiyasını həyata keçirmək, xalq ziyalılarının fəaliyyətini bədii yaradıcılıqda əks etdirmək və bundan ümuminqilab işində faydalanmaq, habelə şəxsiyyət meydana çıxarmaq, millətin millət kimi formalaşması vəzifələri var idi ki, bunlar bu zümrəni sürətlə dünya xalqlarının qabaqcıl düşüncələrinə yaxınlaşdırır, müxtəlif yerlərdə maarifçilik hərəkatının, bunun nəticəsində yeni dövrün maarifçi etika və estetikasının yaranmasına gətirib çıxarırdı. Dünya maarifçiliyinin "tənqid" prinsipi də global xarakter daşıyırdı.

Maarifçilər köhnəliyin bütün sosial atributlarını, hətta köklərini tənqidlə sıradan çıxarmaq məqsədi ilə çıxış edirdilər.

Bu baxımdan dünya maarifçilər nəslinin İnsan məsələsinin, onun etik düşüncəsinin həllində güclü hissi-mənəvi baza olan dinə tənqidi münasibətləri, din daşıyıcılarının mövhumat cəbhəsini məhv etmələri, ümumilikdə dini dünyagörüşə qarşı mübarizə formaları xüsusilə diqqət cəlb edir.

Volterin ətrafında toplanan və dinə qarşı mübarizə aparan Fransa maarifçiləri Paris küçələrində kral və kilsə hökmüranlığı üzərində ümumxalq qələbəsini bayram etmişlər.

Bu qələbənin mahiyyəti maarifçiliyin inkişafı üçün nə dərəcədə əhəmiyyətlidirsə, fikrimizcə maarifçi etikanın özünün təsdiqində də o qədər fəal təsirli hesab olunmalıdır. Belə ki, Volter ilk növbədə ictimai-siyasi ideyadan daha artıq, estetik ideala malik sənətkar, dramaturq idi. Onun fəaliyyəti bədii yaradıcılığın istiqamətini müəyyənləşdir-məkdə, estetik fikrə xidmətdə heç şəxsizdir ki, dəyər və əhəmiyyət kəsb edir.

Lessinq də köhnəliyin kökündən və bütün atributları ilə bərabər tənqidi xarakterini daşıyan yeni tərəqqi-ağıl dövrünü təmsil edərək dinə və din xadimlərinə münasibət bildirir, xüsusilə bədii yaradıcılıqda bu təsirin əleyhinə çıxırdı. "Hamburq dramaturgiyası" əsərindən aşağıdakı misallar bunu təsdiqləyir. Lessinq səhnə sənəti yaradıcılarına özünün tarixi və müasir həyatın tələblərinə uyğun olan tövsiyəsini bildirərək yazır: "Mənim sizə məsləhətim belədir: bu vaxta qədər məlum olan xristian faciələrindən birini də səhnəyə qoymayın" (13,s.11).

Həmin məqalənin başqa bir yerində Lessinq yenidən bu məsələ üzərinə qayıdarkən qeyd edir ki, "din xadimləri yalandan olduğu kimi həqiqətən də məkrli işlər görürlər. Əlbəttə, onlar bunu məhz din xadimləri olduqlarına görə etmədirlər. Din xadimləri təbiətən axmaq adamlardır və buna görə də özlərinin çirkin ehtiraslarının xeyrinə bütün başqa fərdlərin hüququna toxunurlar" (13.)

Lessinq bu fikirlərini din xadimlərinin teatri "Düz cəhənnəmə aparan böyük yol" adlandırmaları ilə əlaqədar söyləyərkən teatrın əxlaqi tərbiyəvi əhəmiyyəti məsələsi üzərində ciddi dayanır və dövrün bu estetik fəaliyyət sahəsinə "cəmiyyət" kimi baxmaq, onu məktəb mahiyyətində qiymətləndirmək estetik münasibətindən çıxış edirdi.

İngiltərədə də etik bünövrəyə əsaslanan maarifçilər dini xurafatı şəxsiyyətin formalaşmasında ciddi maneə kimi görür və ona qarşı ateist mövqedə dayanırdılar.

Avropa maarifçiləri vahid platformada bu və ya digər dərəcədə dini tənqid etmiş, bu məsələdə eyni prinsipial mövqeni təmsil etmişlər. Bütün feodal quruluşuna qarşı çıxan maarifçilər üçün dini sxolastikanın kökündən ifşası ədəbiyyatın vasitəsi ilə özünün yüksək səviyyəsinə çatmışdır.

İnsan, onun cəmiyyətdə yeri və rolu barədə maarifçilərin gəldikləri ümumi qənaət

belə idi: “əsl xeyirxah odur ki, həyatını öz xalqına həsr etsin” (7.s.17).

Ümumiyyətlə, sosial şəraitin, bu mühitin yetişdirdiyi şəxsiyyətin özünün dəyişməsi maarifçilərin etik-fəlsəfi idealının ifadəsi olaraq diqqəti cəlb edir. Onlar insani, bu insanın xarakterini inkişafda götürür və onu cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədə, eyni zamanda tarixi təkamül meyarı ilə qiymətləndirirdilər.

Məsələn, Avropa ədəbiyyatı tədqiqatçılarından V.R.Qrib qeyd edirdi ki, "Maarifçilərin ictimai ideali mərkəzində özünü ümumi mənafeyə qeyd-şərtsiz, sözsüz olaraq, bütünlüklə həsr etməyi qanunauyğun hesab edən azad, bütöv insan dayanırdı" (6, s.54).

Lessinqin "qəhrəman insan olmalıdır, insan, qəhrəman" düşüncəsi bu baxımdan dövrün İnsan – şəxsiyyət meyarını dolğun əks etdirir (14,s.313).

Bu düşüncə və qənaətlər isə əlbəttə ki, yeni dövrün əxlaqi simasını, etik əsaslarını ifadə edirdi. Maarifçilərə görə yeni əxlaq dini-xurafata-mövhumata uymayan ağıllı, təhsilli, azad, müstəqil, mübariz, eyni zamanda xeyirxah, ədalətli, ləyaqətli, vicdanlı və s. müsbət keyfiyyətlərlə dolğun şəxsiyyətdə cəmlənmişdir və bu məhz şəxsiyyət cəmiyyəti irəli aparmağa qadirdir. Ədəbiyyat və sənət isə yeni əxlaqı təmsil edən qüvvəni müsbət qəhrəman kimi tərənnüm etməlidir.

Bələliklə deyə bilərik ki, maarifçilik dövrünün klassikləri etik dəyərləri cəmiyyətin inkişafı, yeni İnsanın yaranması, formalaşması üçün bir mənalı şəkildə əsas problem hesab edir, eyni zamanda meydana çıxan ədəbi-estetik fikirdən bu keyfiyyətlərə cavab verən əsərlər tələb edirdilər.

Heç də təsadüfi deyil ki, XVIII əsrdə meydana çıxmış və XX əsrin əvvəllərinə kimi bütün dünyanı əhatəsinə almış maarifçilik dövrü ədəbiyyat və sənəti öz dövrünün bu və bu kimi mütərəqqi fəlsəfi düşüncəsindən faydalanaraq bəşər fikrinə əbədi iz salmış nəhəng əsərlərini yaratmışdır.

Açar sözlər: maarifçilik, mədəniyyət, əxlaq, fəlsəfə, etika, insan problemi, insan.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Айзенштейн Н.А. К вопросу о просвительстве в Турции вкп. Просвительстве в литературах Востока. Из. Наука, М., 1973. 319 с.
2. Брагинский И., Комиссаров Д. Персидская литература. Б.: Наука, 1963, 377 с.
3. Век просвещения. М-П, Издательство Наука, 1970, 243 с.
4. Виноградова А.Б. «Гомхольд Эффаум Лессинг и страсть к истине». Санкт-Петербург, «Алтарь», 2002, 475 с.
5. Гилберт К., Кун Г. История эстетики. М.: Изд.иностр.лит., 1960, 684 с.
6. Грив В. Избранные работы. Статьи и лекции по зарубежной литературе. М.: Гослитиздат, 1956, 416 с.
7. Quliyeva X. Azərbaycanca maarifçi estetikası. Bakı: Elm, 2000. 212 s.
8. Quliyeva X. "Aksiologiya və siyasət" Xəbərlər, № 4, Bakı: Elm, 2004, 295 s.
9. Quliyeva X. "Maarifçilik dövrünün ədəbi-estetik prinsipləri aksioloji nəzəriyyə kontekstində". Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. № 6, Bakı: Mütərcim, 2009, s.136-139.
10. Quliyeva X. "Dünya maarifçi ədəbi-estetik fikrinin əsas prinsipləri" // Azərbaycan jurnalı, №11, Bakı: Azərbaycan, 2009, 173 s.
11. Quliyeva X. Azərbaycan maarifçilərinin dünyagörüşü. EA Xəbərlər. jurnalı, 2010, № 2.324 s.

12. Шиллер Ф. Статьи по эстетике. М.-Л.: 1935. 671 с.
13. Лессинг Г.Э. Гамбургская драматургия. М.-Л.: Academia, 1936. 455 с.
14. Просветительство в литературах Востока: сб.статей. М.: Наука, 1973, 319 с.

Хатира КУЛИЕВА

ЭТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ФИЛОСОФСКОЙ МЫСЛИ В ЭПОХУ ПРОСВЕЩЕНИЯ

Резюме

В статье рассматриваются этические проблемы эпохи Просвещения, зародившегося во Франции в XVIII в., и оказавшего серьезное влияние на общественно-политическую, философскую, литературно-эстетическую мысль многих народов.

Автор исходит из того, что нравственно-этические проблемы предполагают осмысление философских воззрений И.Канта, Вольтера и др. классиков просвещения в контексте современного человековедения и аксиологии и сделала попытку определения значения этого наследия для современной философии.

Ключевые слова: Просвещение, философия, этика, культура, проблема человека, воспитание, нравственность, мораль, человек.

Khatira KULIYEVA

ETHICAL ISSUES OF PHILOSOPHICAL THOUGHT IN THE AGE OF THE ENLIGHTENMENT

Summary

The article considers the ethical problems of the Age of Enlightenment, arisen in France in the XVIII c. and exerted a serious influence on socio-political, philosophical, literary-ethical thought of many peoples.

The author proceeds from that the ethical-moral problems assume comprehension of the philosophical views of I.Kant, Voltaire and other classics of the enlightenment in the context of modern human study and axiology and made an attempt of determining the significance of this legacy for modern philosophy.

Keywords: Enlightenment, philosophy, ethics, culture, human problem, education, morally, man.

Vüsal ZÜLFÜQAROV

AMEA Rəyasət Heyəti,
elmi-təşkilat şöbəsinin əməkdaşı

ELMİN TARİXİ İNKİŞAF DİNAMİKASININ FƏLSƏFİ TƏHLİLİ (ORTA ƏSRLƏR)*

Elmin inkişaf tarixinə dərinədən nüfuz etdikcə dünya mədəniyyətinə İslam elminin verdiyi töhfənin nə qədər böyük olduğunu anlamaq çətin olmur. İslam dini meydana gəldiyi gündən etibarən ümumdünyəvi səciyyə daşıyan müsəlman ideologiyasını formalaşdırmağa və onu işğal etdiyi ərazilərdə yaymağa cəhd etmişdir. Bu böyük işin öhdəsindən gəlmək üçün isə, zənnimizcə, İslam ideoloqları daha üstün mədəniyyətə və dünyagörüşünə sahib çıxmağa müvəffəq olmalı idilər. Bu həm də, o zərurətdən irəli gəlirdi ki, zəbt edilən əksər ərazilərdə mövcud olan mədəniyyətin səviyyəsi (məs., İran, Misir, Orta Asiya) ərəblərin dəyərlərindən daha üstün durumda idi. Belə bir nəhəng missiyanın yerinə yetirilməsi isə dini və fəlsəfi biliklərlə yanaşı, elmi təfəkkürün də inkişaf etdirilməsini zəruri şəkildə gündəmə gətirirdi. Yəqin ki, bu səbəbdən xəlifələrin bəziləri elmi biliklərin inkişafına xüsusi diqqət və qayğı göstərmişlər. Eyni zamanda bir mühüm faktı da yaddan çıxarmaq olmaz ki, Məhəmməd peyğəmbərin özü də elmlərə və xüsusən alim əməyinə həmişə yüksək qiymət və önəm vermişdir.

Elmə göstərilən qayğı xüsusən Abbasi sülaləsindən olan xəlifələrin dövründə daha da qüvvələndi. Şübhəsiz ki, elmin inkişafı həm də xilafətin iqtisadi qüdrətinin artmasından, mərkəzləşdirilmiş böyük bir imperiyanın əldə etdiyi geniş imkanlardan (iqtisadi, sosial, mənəvi və s.) irəli gəlirdi. C.Bernalın fikirlərindən məlum olur ki, İslam mədəniyyətində elmə göstərilən diqqət o qədər yüksək idi ki, xəlifələr, sultanlar və əmirlərlə yanaşı hətta tanınmış tacirlər və iş adamları belə elmə qayğı göstərməkdən çəkinmirdilər (4, s.162). C.Bernalın da qeyd etdiyi kimi, məhz bu dəstəyin hesabına müsəlman Şərqi dünyəvi elm inkişaf edə bilir, müsəlman alimləri, həkimləri və astronomları müxtəlif təcrübələr aparmağa müvəffəq olurdular (4, s.162). Hesab edirik ki, ərəbdilli alimlərin xüsusən tibb və kimya sahələrində apardığı təcrübələrin xarakteri Qərb tarixçiləri tərəfindən İntibah və xüsusən də Yeni Dövrün nailiyyəti kimi dəyərləndirilən eksperiment metodunun tətbiqi üsulundan köklü surətdə fərqlənmirdi. Əslində elə müasir elmin əsaslarının yaradılması məhz ərəbdilli İslam elminin nailiyyətləri hesabına mümkün olmuşdur. Ona görə ki, nəzəriyyə ilə eksperimentin birgə tətbiqi artıq orta əsr müsəlman elmindən etibarən özünü biruzə verməyə başlamışdır. S.A.Lebedevin gəldiyi qənaətə görə, əsl elmi ortaya çıxaran əsas şərt nəzəri və empirik fəaliyyətin birgə təzahürüdür (8, s.59).

Dünya şöhrətli alim Əbdüs-Səlam müasir elmin meydana gəlməsini belə izah edir: «Elm» adlandırdığımız hadisə, Avropaya ərəblər tərəfindən gətirilən təcrübə, müşahidə və ölçmə metodları nəticəsində doğmuşdur. (Müasir) elm, İslam mədəniyyətinin dünyaya ən qiymətli hədiyyəsidir...» (1, s.31).

Amma bir qisim tədqiqatçıların İslam elminin nailiyyətlərinə nə dərəcədə biganə olduqları açıq-aşkar hiss edilir və təəssüf doğurur. Məsələn, professor S.A.Lebedevin redaktəsi ilə nəşr edilən dərslikdə elmin tarixinə həsr edilmiş bölmədə orta əsrlərə dair mühakimələrlə bağlı bir cümlə də olsun ərəbdilli islam elmi haqqında söhbət aparılmır [8, s.38-50]. Konkret

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d. Füzuli Qurbanov tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

olaraq, bu dərsliyin müəllifləri hesab edirlər ki, orta əsrlərdə elm tamamilə dinin təsiri altında olmuşdur [8, s.41-42]. Fikrimizcə, ilk baxışdan düzgün əsaslandırılmış bu mövqə orta əsrlər xristian elminin vəziyyətini düzgün xarakterizə etdiyi halda, İslam elminə birmənalı şəkildə şamil edilə bilməz. Xristianlıq yarandığı vaxtdan azadfikirliliyin və elmi tədqiqatın əleyhinə olmuşdur [3, s.145]. İslam isə yarandığı vaxtdan nəinki elmə qadağa qoymamış, hətta insanları elmi fəaliyyətə sövq etmişdir. İslam dini öz təsir dairəsini də daha konkret müəyyənləşdirmiş, insanların ancaq mənəvi aləmi və həyat tərzini müəyyən etməklə, onların peşə və ixtisas fəaliyyətinə bilavasitə nüfuz etməməyə çalışmışdır [3, s.145]. Məlumdur ki, ərəbdilli elmin bir çox böyük nümayəndələri (əl-Xorezmi, İbn-Sina, əl-Biruni, İbn-Rüşd, Ömər Xəyyam və b.) dinin ortodoksal müddəalarına uyğun gəlməyən fikirlər söyləmiş və bir qayda olaraq, azad fikirli mövqeləri ilə fərqlənmişlər. Bu cür vəziyyət Avropa elmində yalnız İntibah dövründən etibarən özünü büruzə vermişdir (yəni 5 əsr sonra).

Ərəbdilli elmə qərəzli münasibəti ifşa edən Qərb islamşünası U.Montqomeri öz tədqiqatında [9] konkret faktlarla əsaslandırır ki, belə mövqə heç də təsadüfi olmamış və dini-siyasi motivlərdən irəli gəlmişdir. Belə ki, mədəniyyətin bütün sahələrində İslamın əldə etdiyi nəticələrdən əhəmiyyətli dərəcədə geri qalan X-XI əsrlər xristian Qərbində müsəlmanların hər bir fəaliyyət istiqamətindəki (xüsusən hərbi və elmi-texniki) uğurları həm qorxu, həm də qısqanclıq hissi ilə qarşılanırdı. Xüsusən müsəlman sivilizasiyasının yüksək mədəniyyəti avropalılarda “natamamlıq” kompleksinin formalaşmasına səbəb olmuşdu ki, bunu aradan qaldırmaq üçün Qərbin xristian ideoloqları İslam dinini şər qüvvəsi kimi təqdim etməyə çalışmış və tədricən məkrli niyyətlərini reallaşdırmağa nail ola bilmişlər. Şübhəsiz ki, səlib yürüşlərinin meydana gəlməsi faktı da məhz bu ideologiyadan qaynaqlanmışdır. Həmin səbəbdən, avropalılar ərəbdilli elmin nəticələrindən valeh olsalar da və onları mənimsəməyi özləri üçün həyati əhəmiyyət daşıyan vacib məsələ hesab etsələr də, özlərini sistemə şəkildə yunanların və romalıların davamçıları kimi qələmə verməyə çalışmış, öz uğurlarını yalnız antik elmin irsinə sahib çıxmaları və onu daha da inkişaf etdirmələri faktı kimi qələmə verməyə cəhd göstərmiş və son nəticə etibarilə, öz niyyətlərini gerçəkləşdirməyi bacarmışlar.

U.Montqomerinin fikirlərindən [9] bir daha məlum olur ki, Qərbi avropalılar ərəb elmi və mədəniyyətinə İspaniyada və Cənubi İtaliyada (Siciliyada) məskunlaşmış və sivililik baxımından onlardan qat-qat üstün səviyyədə dayanan müsəlmanlarla ünsiyyət hesabına sahib çıxıb bilmişlər. Ərəbdilli alimlərin əsərlərinin latın dilinə tərcüməsi (XI-XIII əsrlər arası), daha sonra bu biliklərin dərinə və sistemə şəkildə mənimsənilməsi prosesi də əsasən həmin bölgələrdə həyata keçirilmiş və buradan da Qərb ölkələrinin digər elmi mərkəzlərinə yayılmışdır.

Deyilənlərlə yanaşı daha bir sualın cavablandırılması zəruri şəkildə ortaya çıxır – nə üçün müsəlmanların özləri əldə etdikləri uğurları daha da inkişaf etdirə bilmədilər? Etiraf edək ki, bu sualın birmənalı şəkildə cavablandırılması kifayət qədər çətin, lakin, müəyyən mülahizələrin ifadə edilməsi mümkündür. İlk növbədə mühüm bir məqamı vurğulayaq ki, elmdə köklü dəyişikliklərin baş verməsi fəlsəfi təfəkkürdə baş qaldıran fərqli dünyagörüşlə bilavasitə əlaqədardır. Bu baxımdan biz qeyd edə bilərik ki, ərəbdilli elm yunan fəlsəfəsinin kainat haqqındakı məhdud dünyagörüşündən kənara çıxıb bilməmişdir. Gəlin C.Bernal tərəfindən ərəbdilli elmin böyük dühası olan Biruninin dünyagörüşü haqqında onun öz sözləri ilə xüsusi olaraq önə çəkilən bir məqama diqqət yetirək: «Biz qədim alimlərin əldə etdikləri ilə kifayətlənməli və təkmilləşdiriləsi nə varsa, onu təkmilləşdirməliyik» [4, s.163]. Demək olar ki, şərhə ehtiyac qalmır. C.Bernal qeyd edir ki, ərəblərin əldə etdikləri uğurlar yunan fəlsəfəsinin daxilindən kənara çıxmamışdır. Zənnimizcə, Platon və Aristotel fəlsəfinə olan aludəçilik ərəbdilli alimləri yeni elmi dünyagörüşə aparan həlledici addımdan məhrum

etmişdir.

Gəlin optik cihazların inkişaf dinamikasına diqqət yetirməklə dediklərimizi əyani şəkildə şərh edək. Məlumdur ki, əl-Heysam linzaların müxtəlif növlərini tədqiq etmiş və onun geniş istehsalına şərait yaratmışdır [6, s.263]. O da məlumdur ki, teleskopun strukturu ən sadə halda iki linzanın bir-birinin ardınca düzülüşündən başqa bir şey deyildir. Bu quruluş nə qədər sadə olsa da, ilk teleskopun kəşfi yalnız Avropada mümkün olur və XV əsrdə bu cihazı Q.Qaliley düzəldir. Sual olunur: əgər bu iş deyilən qədər sadə idisə, nə üçün onu ərəbdilli alimlər özləri etməmişlər? Cavab çox sadədir – çünki buna ehtiyac olmamışdır! Aristotelin Kosmos haqqındakı baxışları ortodoksal dini dünyagörüşün ierarxik strukturlu dünya haqqındakı təsəvvürlərinə tam cavab verirdi. Həmin səbəbdən ərəbdilli elmin də heç bir ehiyacı yox idi ki, göy qütbündən sonra nəyin yerləşdiyini təcrübi yollarla müəyyən etsin.

Digər tərəfdən qərbyönlü tədqiqatçılar Şərqdə azad təfəkkürün olmaması, patriarxal dövlət strukturunun, inzibati-amirlik sisteminin bərqərar olması, fərdi təşəbbüsün olmaması barədə fikirlər söyləmiş və bu amillər əsasında da İslam dünyasında elmin inkişafı üçün sosiomədəni mühitin olmamasını əsas dəlil kimi önə çəkmişlər. Biz isə ən azı belə bir tarixi faktı vurğulaya bilərik ki, hələ Abbasilər dövründə mötəzililərin İslamın əsas müddəalarına uyğun gəlməyən radikal baxışları xilafətin dini ideologiyasının əsaslarını təşkil etmişdir. Hamıya yaxşı məlumdur ki, mötəzililərin fikirləri İslam dininin aparıcı müddəaları ilə ciddi ziddiyyət təşkil etmişdir. Onların baxışları sözün tam mənasında azad fikirlilik xüsusiyyəti ilə səciyyələnmişdir. Abbasilərin dövründə mötəzilizm ən mükəmməl ilahiyyat sistemi kimi dövlət dini elan edilmişdir [2, 296]. Lakin, bu dini baxışlar sülalənin süqutu ilə öz təsir dairəsini tamamilə itirmiş və ortodoksal din yenidən fikirlərə tam hakim kəsilmişdir. Mötəzililik yenidən «küfr» elan edilmişdir [2, 296]. Eyni zamanda o da məlumdur ki, ərəbdilli mütəfəkkirlərin, xüsusən peripatetik yönlü alimlərin əksəriyyəti azadfikirli insanlar olmuş və dinin müddəalarına uyğun gəlməyən müxtəlif baxışlar irəli sürmüşlər (məs., əl-Fərabinin materiyanın əbədi mövcud olması haqqındakı müddəası). Lakin bu baxışlar əsasən elmi mühitin təsir dairəsindən kənara çıxmamışdır. Həm də, İslam dünyasında azadfikirliliyi ilə səciyyələnən müxtəlif təriqətlər (sufizm, hürufizm və s.) mövcud idi ki, bu təlimlərin də aparıcı şəxsləri əsasən azad təfəkkürə malik insanlar olmuşlar. Lakin həmin təlimlər daha çox tərkidünya həyat tərzinə üstünlük vermiş və yaqın bu səbəbdən də geniş sosial təbəqələrin ideologiyasına çevrilə bilməmişdir. Bir sözlə, Avropadan ən azı hələ dörd əsr əvvəl Şərqdə azadfikirlilik mövcud olmuş və dünyanın obyektiv əsaslarda öyrənilməsi məsələsi adlarını çəkdiyimiz bir çox görkəmli alimlərin tədqiqatlarında özünə yer tapmışdır. Qətiyyətlə söyləmək olar ki, müasir elmin formalaşması üçün Şərqdə elmin həm nəzəri, həm də praktik funksiyaları reallaşdırılmış, tədqiqat üsulları sırasında təcrübələrdən və eksperimentdən bir metod kimi istifadə edilmişdir. Məhz bu böyük işin sayəsində ərəbdilli alimlərin yaradıcılığına tədrisən yiyələnməyi bacaran xristian dünyası Avropada İntibah dövrünün baş qaldırması üçün həm nəzəri, həm də praktik elmi bazaya malik olmuşdur. Xristian Qərbində, məlum olduğu kimi, əsasən astronomiya, optika, kimya və riyaziyyat elmlərinin, yəni ərəbdilli alimlər tərəfindən yüksək səviyyədə işlənmiş elm sahələrinin daha da inkişaf etdirilməsinə cəhd göstərilmiş və bu məqsəd ardıcıl şəkildə həyata keçirilmişdir. Lakin hansı əsas determinantın hesabına? Söylədiyimiz mühakimələrdən belə qərara gəlmək mümkündür ki, fəlsəfi dünyagörüşdə baş verən inqilabi dəyişikliyin hesabına, hansını ki, böyük mütəfəkkir Nikolay Kuzanlı ilk dəfə olaraq həyata keçirə bilmişdir [7].

Şübhəsiz ki, Avropada yeni fəlsəfi dünyagörüşün meydana gəlməsi (XIV əsrdə) hələ insanların təfəkküründə inqilabi dəyişikliklərin baş verməsi demək deyildi. Sadəcə, başlayan bu prosesin özəlliyi ondan ibarət idi ki, əgər Şərqdə yeni fikirlərin daşıyıcıları (məsələn,

mötəzililər) özlərinə geniş sosial baza yarada bilmədilərsə və Abbasilər sülaləsinin süquta uğraması ilə tezliklə ortodoks din tərəfdarları tərəfindən aparıcı qüvvə kimi sosial mühitdən sıxışdırıldırsa, Avropada yaranan Reformasiya hərəkəti, əksinə, katolik kilsənin təzyiqlərinə davam gətirdi və genişlənərək böyük xalq kütlələrini öz ideologiyası arxasınca apara bildi. Bu fikirlə biz onu da demək istəyirik ki, klassik elmin meydana gəlməsində həm internalist, həm də eksternalist determinantların böyük rolu olmuşdur. Lakin bir daha hesab edirik ki, aparıcı determinant məhz yeni fəlsəfi dünyagörüşün meydana gəlməsi ilə bağlı olmuşdur. Məsələ burasındadır ki, Avropada böyük alimlərin və mütəfəkkirlərin, demək olar ki, hamısı eyni zamanda katolik kilsənin görkəmli nümayəndələri olmuşlar. Bu baxımdan Avropada cərəyan edən proseslərin özəlliyi həm də ondan ibarət idi ki, Reformasiya hərəkətinin önündə gedən aparıcı din xadimləri (M.Lyuter, J.Kalvin və b.) fəlsəfədə və elmdə baş verən inqilabi dəyişikliklərdən (N.Kuzanlı, N.Kopernik, C.Bruno və s.) [7] xəbərdar idilər və ən əsası isə o idi ki, onlar bu yeniliklərin geniş xalq kütlələrinin beynində və həyat tərzində əks etdirilməsinə nail ola bildilər. Dolayısı ilə belə bir fikir irəli sürmək mümkündür ki, Avropada yeni iqtisadi münasibətlərin yaranması, yəni feodalizm sistemindəki iqtisadi münasibətlərin yeni yaranan burjua münasibətləri ilə əvəzlənməsi prosesinin əsasında reformatorların apardığı güclü ideoloji işin bəhrəsi dayanır. Belə bir sual maraq doğurur: nə üçün burjua münasibətləri ilk öncə Hollandiyada, İngiltərədə və daha sonra isə Almaniya formalaşdı? Ona görə ki, Reformasiya hərəkəti məhz bu bölgələrdə baş qaldırdı və tezliklə genişləndi. Belə ki, onun liderləri protestantizm ideologiyasının Avropanın şimal bölgələrində bərqərar edilməsi istiqamətində katolik kilsə ilə amansız mübarizəyə qalxdılar, burada məskunlaşmış xalq kütlələrini öz arxasınca apara bildilər və son nəticə etibarilə bu böyük mücadiləni müvəffəqiyyətlə başa çatdırdılar. Əslində M.Veberin əsəri [5, s.44-344] verdiyimiz cavabın düzgün olmasına heç bir şübhə yeri qoymur. Bəli, məhz protestant etikasının hesabına, yəni fərdi əməyi, işgüzarlığı, şəxsi təşəbbüskarlığı və bu kimi digər dəyərləri özündə ehtiva edən yeni yaranmış protestantizmin təsiri nəticəsində insanların dünyagörüşündə və praktik fəaliyyətində yeni iqtisadi münasibətlərin qurulması üçün mənəvi zəmin formalaşdırıldı. Dünyanın mexaniki mənzərəsinin ictimai şüurda yer alması məsələsi də bilavasitə protestantizmin yaratdığı sosiomədəni mühitin hesabına mümkün olmuşdur.

Açar sözlər: elm, İslam, eksperiment, İntibah, Reformasiya.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Elm adamları elm haqqında (professor Səlahəddin Xəlilovun təqdimatında). Bakı: Çarşıoğlu, 2010, 312 s.
2. Fəlsəfə ensiklopedik lüğəti. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası NPB, 1997, 520 s.
3. Xəlilov S. Şərq və Qərb: ümumbəşəri ideala doğru. Bakı: "Azərbaycan Universiteti", 2004, 624 s.
4. Бернал Дж. Наука в истории общества. М.: Иностранная литература, 1956, 735 с.
5. Вебер М. Избранные произведения. М.: Прогресс, 1990, 808 с.
6. Виргинский В.С., Хотеев В.Ф. Очерки истории науки и техники с древнейших времен до середины XV века. М.: Просвещение, 1993, 290 с.
7. Гайденок П.П. Эволюция понятия науки (XVII-XVIII). М.: Наука, 1987, 448 с.
8. История и философия науки (учебное пособие для ВУЗ-ов под ред. Лебедева С.А.). М.: Академический проект, 2007, 607 с.
9. Монтгомери У. Влияние ислама на средневековую Европу.

Вусал ЗУЛЬФУГАРОВ

ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ ДИНАМИКИ ИСТОРИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ НАУКИ

Резюме

В статье рассматриваются особенности развития исламской науки средних веков. Обосновывается формирование основ современной науки благодаря деятельности арабоязычных ученых в исламской цивилизации. В то же время исследуются положительные моменты влияния социальной среды Европы на развитие науки в период Возрождения.

Ключевые слова: наука, Ислам, эксперимент, Ренессанс, Реформация.

Vusal ZULFUGAROV

PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF DYNAMICS OF HISTORICAL DEVELOPMENT OF SCIENCE

Summary

In the article the features of development of Islamic science of the Middle Ages are considered. The formation of the foundations of modern science owing to the Arabic-speaking scientists' activities in Islamic civilization is substantiated. At the same time the positive points of the influence of social medium of Europe on advancement of science in the period of Renaissance are being studied.

Keywords: science, Islam, experiment, the Renaissance, Reformation.

Füzuli QURBANOV

AMEA FSHİ, fəlsəfə ü.e.d., şöbə müdiri

ELMLƏRİN KONVERGENSIYASI FƏNLƏRARASI YANAŞMANIN İŞİĞİNDƏ*

Müasir elmlər ciddi bir qnoseoloji və metodoloji çətinliklə üz-üzədir. Bu çətinlik klassik elmin formalaşdırdığı dünyagörüşündən qaynaqlanır. Bir neçə əsrdir ki, elm parçalanmış – fənlərə bölünmüş formada mövcuddur. Kartezian yanaşması onu bir-birindən kəskin fərqlənən qütblərə ayırdı. Elmin çoxlu sayda qolları zaman getdikcə bir-birindən aralanan nəhəng mənbəyə bənzərdir. Onu adətən “ağac” metaforası ilə təqdim edirlər. Yəni mənbə eynidir, təkamül trayektoriyaları isə fərqli. Ola bilər. Lakin bu fərqliliyin dünyanın özünün mahiyyətə bir-birindən fərqlənən qollarını ifadə etməsi haqqındakı təsəvvürün möhkəmlənməsi artıq tarixi səhv idi. Çünki bu cür elmi yanaşma dünyanı bir-birindən fərqlənən fraqmentlərə ayırmağa və onların hansının daha əhəmiyyətli olduğu barədə insanın “mütləq hakimlik rolu” oynamasına rəvac verdi. İnsan dünyanın vəhdətini hər an özündə təsdiqləyən fraqment olaraq, həmin vəhdəti kökündən inkar edən mövqe tutmuş oldu. Bununla insan hər şeydən öncə özündə ziddiyyət yaratdı və bütöv varlıq kimi parçalandı.

Beləliklə, elmi idrak əsrlərdir ki, bir-birindən uzaqlaşdırdığı dünya fraqmentlərini birləşdirməli, onları vəhdət halına gətirməlidir. Bu, prinsipcə mümkündürmü? Mümkündürsə, konkret yolu nədən ibarətdir? Əvvəlcə, Qərb fəlsəfi və elmi fikrində yer almış bir ideyaya nəzər salaq.

Marşall Makyüen “Hutenberq qalaktikası” kitabında antropoloq Edvard Hollun aşağıdakı fikrini verib. E.Holl “Səssiz nitq” kitabında yazıb: “Hazırkı dövrdə insan əvvəllər öz bədəni vasitəsi ilə etdikləri hər bir şey üçün texniki genişlənmə yaradıb. Silahın təkamülü dişlər və yumruqlardan başlayır, atom bombası ilə qurtarır. Geyim və binalar temperatur nəzarətinin bioloji mexanizmlərinin genişləndirilməsini ifadə edirlər. Bardaş qurub oturmamaq və ya torpaq üzərində əyləşməmək üçün mebel meydana gəldi. Elektrik avadanlıqları, televizorlar, telefonlar və kitablar insan səsinin məkan və zamanı qətimləməsi (və ya aşması – F.Q.) vasitələri kimi, maddi genişlənmə nümunələridir. Pul əməyin saxlanması və genişlənməsi üsulundan başqa bir şey deyil. Müasir nəqliyyat vasitələri isə bir zamanlar ayaq və belin işlədiyi yerlərdə çalışırlar. Doğrudan da, insan tərəfindən istehsal edilən bütün maddi əşyalara insanın bir vaxtlar öz bədəni və ya onun hansısa üzvünün yerinə yetirdiklərinin genişlənməsi kimi baxıla bilər” (, s.79). Antropoloqun fikrinə görə, insanın elmi-texnoloji sahədə yaratdığı hər bir şeyin əslində onun daxili aləmi ilə əlaqəsi var. İnsanın əlinin gördüyü işi çəkic yerinə yetirməsi bu mənada əlin orqan olaraq funksiyalarının texniki üsulla genişləndirilməsidir. Lakin bu proses insanın daxili ruhi və emosional dünyası ilə sıx bağlıdır. Onda faktiki olaraq texnikanı yaratmaq prosesi insanın daxili aləminin xarici proyeksiyasını həyata keçirməkdən ibarətdir. Amerika etnoloq və antropoloqu Lesli Uayt bu barədə daha konkret fikir yürüdür. O, “Mədəniyyət haqqında elm” kitabında qeyd edir ki, hisslərin ifadəsi və təzahürləşdirilməsi və ya **dil, nitq** (seçim bizimdir – F.Q.) özlüyündə “insana asan ötürməyi və maksimal səmərəli istifadə etmək şansı yaradan təcrübə və bilik toplamağa imkan verən bir vasitədir” (2, s.240). M.Maklyüen bunu belə ifadə edir ki, “dil nəinki təcrübəni saxlayan, hətta təcrübəni bir formadan digərinə çevirən metaforadır” (3, s.9). Həm də bu keyfiyyət ümumiyyətlə bizim rasionallıq qabiliyyətimizdən, yəni təbiətimizdən qaynaqlanır. Biz hər an hissləri bir formadan

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d. Rəhman Bədəlov tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

digərinə çeviririk. Lakin bu texnoloji vasitələr ucbatından (məsələn, əlifba və ya radio) böyük miqyasda genişlənən hisslərimiz qapalı sistemlər yaradırlar (3, s.9). Nəticədə insan fəaliyyəti bir-birindən nisbi təcrid olunmuş nəhəng qapalı dairələrdən ibarət olur. İndi isə “bizim çox genişlənmiş qabiliyyət və hisslərimiz kollektiv dərk edilməsi tələb olunan vahid təcrübə sahəsini konstruksiya edir”(3, s.10). Bu da həmin qapalı dairələr arasında qarşılıqlı əlaqələri tapmağı gündəmə gətirir. Başqa sözlə, M.Maklyuen insanın daxili aləminin vəhdətinə uyğun olaraq texnologiyaların da bütövlüyünün təmin edilməsi məsələsini qaldırır. Anı olaraq görüntü, səs və hərəkətin dünyanın istənilən yerinə ötürülməsi gerçəkliyi, bunların mənbəyində duran insanın mənəvi, əxlaqi, hissi və ruhani dünyasının bütövlüyünü texnologilərin bütövlüyünə “çevirən metafora” tapmağı meydana gətirir. Görüntü, səs və hərəkətin vəhdəti uyğun ideal konstruksiyada əksini tapa bilər. Yəni söhbət elə bir elmi yanaşma formalaşdırmaqdan ibarətdir ki, insanın qabiliyyət və hisslərinin vəhdəti ilə onların genişlənməsini ifadə edən texnologilərin bütövlüyü təmin edilsin. Burada təbii olaraq insanın daxili aləmi ilə texnologilərin vəhdəti məsələsi də həllini tapmalıdır.

Beləliklə, yuxarıda qoyduğumuz sualın cavabı məsələsinə qayıdaq. Qərb elmi idrakının təkamülü elm sahələrini bir-birindən ayırır. Elmin fənlərə bölünməsi idrakın müxtəlif fərqli trayektoriyalarını əmələ gətirib. Ancaq bununla Kainatın quruluş qaydası dəyişməyib. Başqa sözlə, elm sahələri “azad mövcudolma” (O.Şpenqler) səviyyəsində bir-birindən fərqlənirlər. Mahiyyətdə isə vahid dünyanın müxtəlif aspektlərini əks etdirirlər. Dünya fraktaldır, insan da onun fraqmenti kimi fraktaldır. Onun hər bir fəaliyyəti dünyanın vəhdətindən kənara çıxa bilməz. İnsanın idraki fəaliyyəti daxili özünəoxşarlığı ətraf mühitə “köçürmək”dən ibarətdirsə, bununla vəhdəti də xaricə transfer etmiş olur. Onda ayrı-ayrı fənlər yalnız dil və terminlər səviyyəsində bir-birindən təcrid olunmuş vəziyyətdədirlər. Onların öz sahəsi çərçivəsində məzmunu da bir-birindən fərqlənir. Bu fərqlər mahiyyətə aid deyillər. Onlar eyni bir mahiyyətin müxtəlif təzahürləri olaraq qəbul edilməlidirlər. Deməli, elmlərin qarşılıqlı əlaqəsi əsasən dil və ifadə üsulu arasında münasibətlərin qurulması məsələsi ilə sıx bağlıdır. Burada “dil və ifadə üsulu” deyimində nələri nəzərdə tutduğumuzu izah etməyə ehtiyac var. Elmi dilin formalaşması tədqiqat sahəsinin özəllikləri ilə birbaşa əlaqəlidir. Hər bir fənnin konseptual aparatı həm biliyin məzmununu müəyyənləşdirir. Məsələ yalnız işlənən terminlərin semantik olaraq bir-birindən fərqlənməsindən ibarət deyil. Əgər idrak prosesini insan varoluşunun təməl şərti kimi qəbul etsək (biz bu mövqedəyik), onda söz (anlayış, termin) klassik elmi idrakda qəbul edildiyindən daha dərin və geniş statusa sahib olur. Yəni dil faktiki olaraq insanın mövcudluq sahəsidir. Elm sahələrinin konseptual aparatı da konkret fənnin mövcudluq sahəsidir. Bir sözlə, elm dildə mövcuddur. Əgər müxtəlif elm sahələrində fərqli terminlər formalaşırsa və buna görə həmin sahələrin adamları bir-birlərini başa düşməkdə çətinlik çəkirlərsə, elmlərarası əlaqə məsələsi ortaqlıq dil probleminə gəlib çıxır.

Digər tərəfdən, hər bir elmi anlayışın və ya terminin yaranma tarixçəsi vardır. Problemin bu aspekti fəlsəfə tarixində çox fərqli ideyaların meydana gəlməsi ilə xarakterizə olunur. Polyak mikrobioloqu, həkim və filosofu Lüdvik Flek həmin aspektdə maraqlı bir elmi yanaşma işləmişdi (bax: 4). Onda L.Flekin elmi faktların yaranması və inkişaf etməsi haqqında fikirləri yaxşı qəbul edilmədi. Faktların belə təkamül etməsini klassik elmi düşüncə çətin qəbul edirdi. L.Flek özü isə “təfəkkür üsulu” və “mütəfəkkirlər kollektivi” anlayışlarını daxil edərək, elmi fəaliyyətdə onların fundamental rolunu qeyd edirdi (4, s.148-167). L.Flekə görə, hər bir tarixi dövrün fərqli düşüncə tərz, təfəkkür üsulu olur. Bu, elmi ideyaları seçməyə və onlardan hansılarına üstünlük verilməsi lazım gəldiyini müəyyən etməyə imkan verir.

Müasir dövr üçün əsas idraki məqamın insanın, cəmiyyətin, bəşəriyyətin və Kainatın bütövlüyünün eyni şərtlərdən qaynaqlandığını fəlsəfi və elmi sübut etməkdən ibarət olduğunu

deyə bilərik. Elmlərarası əlaqələr bəşəriyyətin yeni inkişaf səviyyəsinə keçidi prizmasında hansı məqamları önə çıxarır?

Özlüyündə müasir elmlərarası əlaqələr mürəkkəb mexanizmə malikdir. Konkret olaraq, fənlərarası yanaşma işığında elmlərin integrasiyası və konvergensiyası prosesi arasında sıx əlaqə olduğu görünür. “İnteqrasiya” anlayışı “integratio” latın sözündəndir və “bərpa etmək”, “tamamlamaq”, “bütövləmək” mənasını verir. “İnteger” bütöv deməkdir. Müasir fənlərarası yanaşmada integrasiya anlayışı sistemin hissələri və funksiyalarının bütöv əmələ gətirən əlaqələrini ifadə edir. Eyni zamanda, o, bütövləşməyə doğru aparan prosesi əks etdirir. Yəni integrasiya elə bir prosesdir ki, onun nəticəsi birləşmə, bütövlüyün təmin edilməsidir. Həm də inkişafın müxtəlif tərəf və elementlərini bütövə birləşdirən aspektidir (5, s.181 və 6, s.210). R.Vulf və V.Drayden integrasiyanı eklektikadan fərqləndirərək birincinin nəzəri olduğunu yazırlar. İnteqrasiya konvergentdir, tərkib hissələrinin cəmindən çox olana nail olmaqdır. Eklektika isə texnikidir, yığmaqdır, seçimdir, mövcud olanı tətbiq etməkdir. Bu mənada eklektika hissələrin cəmlənməsidir, empirizmdir (7, s. 261).

Hazırda inkar edilməsi mümkün olmayan bir proses gedir – müxtəlif elm sahələri arasında əlaqələr genişlənir və dərinləşir. Onun konkret situasiyalarda fərqli məzmun və forması ola bilər. İndi alimlər nanotexnologiya, nanobiologiya, nanokimya və s. yeni sahələr arasındakı konvergensiyadan perspektivli tendensiya qismində yazırlar. Özü də elm tarix sübut edir ki, elmlərarası əlaqələrdə konkret problemlərin tədqiqi integrasiya prosesinin əsasını qoya bilər. Klassik nəzəriyyələr arasında integrasiya bir sahənin metodunun digər sahəyə tətbiqi üzrə baş verirdisə, qeyri-klassik nəzəriyyələrdə bu proses daxili sahədə yaranmış problemlərin həllindən qaynaqlanır. Burada bir məqamı qeyd etmək lazımdır.

Müxtəlif elm sahələrinə aid olan problemlərin həllindən sonra yaranmış vəziyyət integrasiya məsələsini aktuallaşdırıb. Fərz edək ki, lazerin yaranması mexanizmi ilə kimyəvi saatların işləməsi mexanizmi arasında oxşarlıq hər iki məsələni eyni riyazi formula ilə ifadə etmək ideyasını formalaşdırdı. Fizika və kimyaya aid olan metodlar burada yardımçı rolunu oynadılar. Özlüyündə həmin metodlar universal məzmun kəsb etmirlər. Daha çox riyazi metodlar müxtəlif elm sahələri üçün ortaq olan problemlərin həllində yararlı olurlar. Ancaq bunun üçün konkret elm sahəsində problemin tədqiqi aparılmalıdır. Buradan görünür ki, elmlərarası metodlar yalnız elmlərarası problemin formalaşmasından sonra formalaşa bilər. Bu isə keyfiyyətə yeni səviyyədə tədqiqatların aparılması və metodologiyanın işlənməsi deməkdir. Onda söhbət mövcud nəzəriyyələrin integrasiyasından getməməlidir. Nəzəriyyələrin öztəkamül gedişində hər biri üçün ortaq sayıla bilən problemlərin həlli zamanı sintetik yanaşma və ya metod formalaşdırmasından danışmaq olar. Əgər bi istiqamətdə kifayət qədər nəzəri və praktiki nəticələr alınarsa, yeni elmi-tədqiqat istiqaməti meydana çıxa bilər. Sinergetika, avtopyezis, mürəkkəb sistemlər nəzəriyyəsi, özünütəşkil edən böhranlıq nəzəriyyəsi və XX əsrin ikinci yarısında meydana gələn digər istiqamətlər bu mexanizm üzrə formalaşdı. H.Haken özünütəşkil proseslərinin fiziki, kimyəvi, bioloji, kosmoloji və s. sahələrdə eyni mexanizmlə getməsinə riyazi ifadə edə bilən elmi istiqamət yaratdı. Əgər müxtəlif sahələrə aid olan proseslər üçün ortaq ifadə, metodologiya və prinsiplər formalaşdırmaq mümkün olmasaydı, yeni elmi istiqamətdən danışmaq yersizdi. Hətta indi də sinergetikanın özünü elmi istiqamət kimi qəbul etməyənlər var.

Digər tərəfdən, elm o sürətlə təkamül edir ki, “yeni sintetik elmi istiqamət” ifadəsi nisbi məzmun kəsb edir. Deyək ki, artıq sinergetikanı “yeni elm” adlandırmaq çətindir. Əlbəttə, həmin çərçivədə hələ çox tədqiqatlar aparılmalıdır. İndi “sinergetika 2” və “endosinergetika” kimi anlayışlara da rast gəlirik. Həmin anlayışlar sinergetik tədqiqatların daha geniş və fərqli sahələrə nüfuz etməsi ilə yanaşı, elmi idrakın özündə keyfiyyət dəyişikliyinə səbəb olmasından qaynaqlanırlar. Bu, elmlərarası əlaqələrdə prinsipə yeni bir idraki situasiyanın yarandığını

göstərir. XXI əsrin başlanğıcında həmin fenomeni elmi idrakın əsas təkamül əlaməti hesab edirik. Yəni “kreativlik təşəbbüsü” klassik elm sahələrinin əlindən çıxıb. İndi fizika yox, biofizika, fiziki kimya, endofizika və başqa yeni istiqamətlər elmi inkişafın “start meydanı” rolunu oynayırlar. Eyni ilə nanofizika, nanokimya, nanobiologiya, nanotibb, sinergetika, avtopyezis, mürəkkəb sistemlər nəzəriyyəsi, böhranlı özünü təşkil nəzəriyyəsi və s. yeni ineqrasiya formalarının “sifarişçiləri” və daşıyıcılarıdır.

Belə nəticə çıxara bilərik ki, elm tarixində integrativ prosesləri iki mərhələyə ayırmaq olar. Birinci mərhələ klassik elm sahələrinin formalaşmasından başlayır və yeni sintetik elmi istiqamətlərin yaranması ilə sonuclanır. İkinci mərhələ sintetik elmi istiqamətlərin qarşılıqlı təsirləri nəticəsində özünü göstərən ineqrativ proseslərlə başlayır və hələ başa çatmayıb.

Bu proses elmi idrakı bütövləşdirə bilərmi? Və yaxud elm sahələri vahid bir elm əmələ gətirə bilərmi? Başqa sözlə, “inqrasiya” termininin semantikasından olan “tamlıq”, “birlik”, “bütövlük”, “vəhdət” ideyaları konkret elmi təsdiqini tapa bilərmi? Bu suallara cavab vermək üçün “konvergensiya” terminini də izah edək. Bu termin latınca “convergo”dan olub, “yaxınlaşmaq”, “bir nöqtəyə vurmaq” mənasını verir. Elmi tətbiqdə konvergensiya bir-birinə yaxınlaşan sahələrin eyni əlamətlərinin meydana gəlməsini ifadə edir.

Elmlərin konvergensiyası sahəsində ciddi tədqiqatlar aparmış alimə müraciət edək. Rusiya alimi M.V.Kovalçuk elmlərin konvergensiyasına həsr etdiyi məqalədə yazır: “Bu məqalə elmin necə transformasiya etdiyinə, sivilizasiyanın inkişafına uyğun olaraq onun paradigmasının dəyişməsinə və yeni elmi-texnoloji situasiyanın XXI əsrdə bəşəriyyətin sıçrayışlı inkişafını necə təmin etməli olduğuna həsr edilib. Söhbət konvergensiyadan – elm və texnologiyaların birləşməsindən, qarşılıqlı nüfuz etməsindən gedəcək. Bu yeni elmi-texnoloji sahə NBİK-texnologiyalara əsaslanır. Burada N – nanodur, B – biodur, İ – informasiya texnologiyalarıdır, K – şüurun, canlı varlıqların və ilk növbədə insanın öyrənilməsinə əsaslanan koqnitiv texnologiyadır”(8, s.13). Yəni M.V.Kovalçuk elmlərin konvergensiyasına nanotexnologiya, biotexnologiya, informasiya texnologiyaları və koqnitiv texnologiyaların sintezi prizmasında baxır. Onları ümumi sahə kimi NBİK olaraq adlandırır. Faktiki olaraq konvergensiya konkret seçilmiş istiqamət üzrə nəzərdən keçirilir. Lakin NBİK-in kreativ-qnoseoloji əhatəsi çox genişdir. M.V.Kovalçuk da məqaləsində qeyd edir ki, bu üsulla “biz “aşağıdan”, atom səviyyəsindən başlayırıq, onlardan kubiklərdən olduğu kimi material və sistemlər düzəldirik” (8, s.16). Sonra alim qeyd edir ki, söhbət faktiki olaraq istənilən materialın atom-molekulyar konstruksiyasından gedir. Buradan aydındır ki, konvergensiya elə unuversal metodların hazırlanmasını nəzərdə tutur ki, atmo-molekulyar səviyyəsində müxtəlif təbiətli sistemlər düzəltmək mümkün olsun. Təbii ki, bunun üçün fənlərarası yanaşma lazımdır. Başqa sözlə, elmi idrak sahəsində canlı və cansız təbiətin yaxınlaşdırılması gərəkdir. Ona görə də M.V.Kovalçuk yazır ki, “atomlarla manipulyasiya edən, onlardan yeni maddələr düzəldən alim özünü fizik, kimyaçı və ya bioloq adlandırma bilməz. Bu alim 300 il bundan öncə Nyuton kimi təbiətşünasdır, ancaq keyfiyyətə yeni...“bilik səviyyəsində” təbiətşünasdır” (8, s.16).

Deməli, M.V.Kovalçukun təqdimatında elmlərin konvergensiyası ilə ineqrasiyası arasında məzmun səviyyəsində elə bir fərq yoxdur. Konvergensiya müxtəlif elm sahəsinə aid olan alimlərin birgə fəaliyyətini nəzərdə tutur. Nano, bio, kimya, info, koqni sahələri üçün ortaq olan metod əsasında atomar səviyyədə bütün növ maddələr və ya sistemlər (canlı və cansız) hazırlamaq bu elmi strategiyanın başlıca məqsədidir. Bu aspektdə V.İ.Arşinovun bir fikrini vurğulamaq yerinə düşərdi: “İndi “şüur-beyin-materiya” çoxpilləli probleminin bütün cəbhəsi boyu postqeyri-klassik fənlərarası (hətta transfənn xarakterli) yanaşma zəruridir. Bu yanaşma artıq uğurla formalaşır. Onun ən yaxın illərdə aktiv olaraq lazımlığının təsdiq olacağına tam əsas vardır. Həmin yanaşmanın konvergensiya texnologiyaları adlanan sahədəki tədqiqatlar və araşdırmalarla stimullaşacağına inanıram. Mən nanotexnologiyaların,

biotexnologiyaların, informasiya texnologiyalarının, koqnitiv və sosio-humanitar elmlərin sinergetik konvergensiyasını nəzərdə tuturam...” (9, s.60).

V.İ.Arşinovun elmlərin sinergetik konvergensiyasının fənlərarası yanaşmanın formalaşmasını stimullaşdıracağı fikrini irəli sürməsi əsassız deyil. Bu mənada elmlərin “bir nöqtədə uzlaşması” ortaq tədqiqat sahəsinin formalaşması deməkdir. Atomar səviyyədə müxtəlif elm sahəsinin təmsilçilərinin vahid tədqiqat proqramı ətrafında birləşməsi bu baxımdan konkret nümunədir. Məsələn ondan ibarətdir ki, müxtəlif səviyyələrdə elmlərin integrasiyasından danışılır, lakin konkret kompleks tədqiqat proqramlarının reallaşmasında ciddi dil çətinlikləri meydana çıxır. Ona görə də nano səviyyədə tədqiqatçı və alimlərin birgə işləməyin konkret nümunəsini göstərə bilmələri elmlərarası əlaqələrdə ciddi irəliləyişin təsdiqidir.

Beləliklə, fənlərarası yanaşma çərçivəsində integrasiya və konvergensiya bir çox aspektlərdə eyni prosesi ifadə edirlər. Fəlsəfi səviyyədə integrasiya son məqsədin məzmunu etibarı ilə konvergensiya fərqlənir. Konkret elmi problemin təhlili səviyyəsində işçi anlayış statusunda isə bu terminlər arasında fərq yoxdur. Elmi idrakın hazırkı təkamül səviyyəsində konvergensiya lokal sahələrdə inetqrativ proseslərin əyani təsdiqi kimi çıxış edir. O cümlədən, nano-, bio-, info-, koqni- və ximo - texnologiyaların sintezi atomar miqyasda çox perspektivli nəticələrə gətirib çıxara bilər və yeni elmi istiqamət meydana çıxar.

Nanotexnologiyaların vüsət alması ilə bu proses yeni səviyyəyə qalxıb. M.V.Kovalçukun yuxarıda xatırlatdığımız məqaləsində informasiya texnologiyaları ilə nanotexnologiyaların sintezi elmlərin konvergensiyasının ana xətti kimi təqdim edilir. O, yazır: “...İnformasiya texnologiyaları bütün elm və texnologiyaları birləşdirən “üzükdür”. İnformasiya texnologiyaları metodoloji nöqteyi-nəzərdən prinsipial olaraq yeni oldular – onlar mövcud olan fənlərin növbəti zənciri olmadılar, ancaq ümumi metodoloji baza olmaqla onları birləşdirdilər” (8, s.14).

Yuxarıdakı təhlillər elmlərarası əlaqələrdə integrasiya tendensiyasının üstünlük təşkil etdiyini təsdiqləyir. Eyni zamanda, integrasiya və ya konvergensiya prosesi avtomatik olaraq fənlərarası yanaşma hadisəsini önə çıxarır. Yəni elmlərin integrasiyası adlanan proses birbaşa fənlərarası yanaşma məsələsinə bağlıdır. Bunlardan hansı digərini şərtləndirir – integrasiya fənlərarası yanaşma formalaşdırır, yoxsa fənlərarası yanaşma integrasiya prosesini təmin edir? Bunların hər biri həm səbəbdir, həm də nəticə. Onlar bir-birilərini şərtləndirirlər. Prosesin başlanğıcı isə konkret elm sahələrində (daha çox fizika və biologiyada) müyyən problemlərin həllindən sonra materiyanın müxtəlif səviyyələrindəki sistemlərin oxşar mexanizmlərə malik olmasının aydınlaşmasından qaynaqlanır. Sonrakı mərhələdə həmin prosesləri bir mövqedən öyrənməyə imkan verən metodlar hazırlandı. Artıq həmin mərhələdən sonra integrasiya və fənlərarası yanaşma bir-birini “dövri” (“dairəvi”) formada stimullaşdırdı. Bütün bunlar fənlərarası yanaşmanın müasir elmi idrakda böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərir. Elmlərin integrasiyası və konvergensiyası bu yanaşmanın formalaşması dərəcəsindən asılıdır.

Açar sözlər: konvergensiya, elmlərin integrasiyası, fənlərarası yanaşma, sinergetika, endosinergetika, kreasivlik.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Edward T.Hall. The Silent Language. New York: Doubleday and Company, 1959, 240 p.
2. White L. The Science of Culture. A Study of Man and Civilization. NY., 1969, 444 p.

3. Мак-Люэн М. Галактика Гутенберга: Сотворение человека печатной культуры. Киев: Ника-Центр, 2003, 432 с.

4. Флек Л. Возникновение и развитие научного факта: Введение в теорию стиля мышления и мыслительного коллектива. Состав. предисл., перевод с англ., нем., польск. яз., общая ред. Поруса В.Н. М., Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 1999, 220 с.

5. Философский энциклопедический словарь /Губский Е.Ф., Кораблева Г.В., Лутченко В. А. М., Инфра-М, 1997, 576 с.

6. Философский энциклопедический словарь. Гл. ред. Ильичев Л.Ф., Федосеев П.Н. и др. М., Советская энциклопедия, 1983, 840 с.

7. Ray Woolfe, Windy Dryden. Handbook of counselling psychology Sage Publications, 1996, p. 662.

8. Ковальчук М.И. Конвергенция наук и технологий – прорыв в будущее /Журн."Российские нанотехнологии" т.6, № 1-2, 2011.

9. Аршинов В.И. Синергетика встречается со сложностью /Синергетическая парадигма: синергетика инновационной сложности: к 70-летию В.И. Аршинова: сборник /отв. ред. В.И. Аршинов. М., Прогресс-Традиция, 2011.

Физули ГУРБАНОВ

КОНВЕРГЕНЦИЯ НАУК В СВЕТЕ МЕЖДИСЦИПЛИНАРНОГО ПОДХОДА

Резюме

В статье конвергенция наук как процесс анализируется в свете междисциплинарного подхода. Проводится сравнительный анализ между интеграцией и конвергенцией наук. Автор выдвигает тезис о том, что только в рамках междисциплинарного подхода возможно обоснованное исследование методологических проблем конвергенций наук. В этом аспекте перспективными представляются методологические разработки, которые ведутся в рамках нанотехнологий. Вместе с тем автор не сомневается в необходимости развития синергетического подхода. Именно этот подход имеет широкие когнитивные возможности в исследовании сложных систем разной природы.

Ключевые слова: конвергенция, интеграция наук, междисциплинарный подход, синергетика, эндосинергетика, креативность.

Fuzuli GURBANOV

CONVERGENCE OF SCIENCES IN THE LIGHT OF INTERDISCIPLINARY APPROACH

Summary

In the article convergence of sciences as a process is being analysed in the light of interdisciplinary approach. The comparative analysis is made between integration and convergence of sciences. The author puts forward the thesis on that only within the bounds of interdisciplinary approach theoretically substantiated research into methodological problems of convergence of sciences is possible. In this aspect the methodological elaborations, which are carried out within the frames of nanotechnologies, represent the perspective ones. At the same time the author makes no doubt of necessity to develop synergetic approach. This very approach possesses ample opportunities for investigation of the complicated systems of different nature.

Keywords: convergence, integration of sciences, interdisciplinary approach, synergetics, endosynergetics, creativity.

Əyyub KƏRİMOV
AzTU, fəls. ü.f.d., dosent

QLOBALLAŞMA VƏ DEMOKRATIYA QARŞILIQLI TƏSİR PRİZMASINDA*

Müasir dövrdə qloballaşma, yəni müxtəlif ölkələrin və xalqların vahid axında birləşməsi prosesi gedir: bəşəriyyətin inkişafının hazırkı mərhələsi vahid sivilizasiyanın formalaşmasına, həyatın bütün sahələrini əhatə edən vahid sistemin bərqərar olmasına istiqamətlənmişdir.

Ümumiyyətlə, qloballaşma probleminin formalaşma tarixi XVI-XVII əsrlərə təsadüf etsə də, son 20 ildə daha qabarıq formada nəzərə çarpmağa başlamışdır. Bu baxımdan Avropa və Amerikada, o cümlədən Rusiyada artıq bu problemə dair çoxlu sayda məqalələr və kitablar dərc olunmuşdur. Azərbaycanada isə etiraf etmək lazımdır ki, bəzi istisnalarla bu problemə zəruri bir tədqiqat sahəsi kimi o qədər də diqqət yetirilməmişdir. Odur ki, ölkəmizdə bu mövzunun tədqiqinə böyük ehtiyac vardır. Təsadüfi deyildir ki, ümummilli liderimiz Heydər Əliyev 7 sentyabr 2000-ci ildə Nyu-York şəhərində Minilliyin Zirvə görüşündə çıxış edərkən demişdir: “Dünyanın inkişafının indiki mərhələsinin başlıca meyli - qloballaşmadır. Bu mürəkkəb və heç də birmənalı olmayan prosesin perspektivləri bizim hamımızı düşündürür. Qloballaşma dövlətlərin sabit inkişafının, bütövlüyünün və idarəetmə sistemlərinin sabilliyinin təmin olunmasına, iqtisadi münasibətlərdə ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılmasına, xalqların rifah halının yüksəldilməsinə kömək etməlidir”.

“Açıq cəmiyyət” ideyasının bir növ yüksək əsasda davamı olan qloballaşma özünün həm müsbət, həm də mənfi elementləri ilə inkişaf edir və eyni zamanda cəmiyyətlərarası integrasiyanı getdikcə daha da gücləndirir. Bu proses isə öz növbəsində qloballaşmanı doğrudan da zamanəmizin ən vacib və aktual problemlərindən birinə çevirməkdədir. Bütün bunlarla yanaşı onu da qeyd etmək lazımdır ki, adətən qloballaşma milli iqtisadiyyatların vahid ümumdünya sistemi kimi başa düşülsə də, əslində o insan həyatının nəinki iqtisadi, siyasi, həm də mədəni və mədəni aspektlərini də əhatə edir. Deməli, qloballaşmanın təsir etmədiyi elə bir sahə, ölkə yaxud dövlət tapmaq qeyri-mümkündür.

Bildiyimiz kimi, SSRİ dağıldıqdan sonra müstəqil dövlətlər yaranmağa başladı. Gənc milli dövlətlər beynəlxalq iqtisadi qurumlara daxil olaraq öz iqtisadiyyatlarını qloballaşma proseslərinə cəlb etmək istiqamətində qurmağa başladılar. Bu mənada respublikamız da qloballaşma prosesinin tələbləri əsasında öz milli iqtisadiyyatını yenidən formalaşdırmağa başladı. Düzdür, ölkəmiz bu baxımdan bir sıra çətinliklərlə üzləşsə də, xüsusilə iqtisadi qloballaşma sahəsində mühüm addımlar atmışdır.

XX əsrin sonu - XXI əsrin əvvəlləri aşağıdakı üç böyük nailiyyətlərlə tarixə düşmüşdür:

1) bir-biri ilə qarşılıqlı asılılıqda olan xalqların və ölkələrin vahid dünyada birləşməsini əks etdirən qloballaşma;

2) yeni texnologiyalar vasitəsilə informasiya cəmiyyətinə keçid;

3) “Açıq cəmiyyət” ideyasının reallaşması imkanının qarşısızalınmazlığı.

Qloballaşma beynəlmillələşmə olmasa da, onunla aşağıdakı ümumi cəhətlərə malikdir:

- təsərrüfat əlaqələrinin ümumdünya xarakteri və onlara adekvat olan nəqliyyat və kommunikasiya sistemlərinin meydana çıxması;

- “informasiya inqilabı” adlanan proses ümumplanetar ünsiyyəti mümkün edir, bu ünsiyyət isə öz növbəsində məkan və zaman çərçivəsinə sığışmır;

*Məqalə fəlsəfə ü.e.d. Sakit Hüseynov tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

- bazar əlaqələrinin ümumi liberallaşması: ticarət sahəsində bəzi məhdudlaşdırılmalar istisna olmaqla kapitalın azad hərəkəti sahəsində maneəsizlik;

- ekoloji böhranın ümumbəşəri, planetar problem kimi dərk edilməsi.

Qloballaşmanın inkar edilməsi, daha dəqiq desək ölkələrin iqtisadiyyatda, siyasətdə və mədəniyyət məsələlərində qarşılıqlı asılılığı məsələsinin mübahisə və ya müzakirə obyektini kimi seçilməsi o qədər də konstruktiv hesab oluna bilməz. Qloballaşma XXI əsrin reallığıdır. Ona görə də söhbət qloballaşma ilə sosial ədalət arasında tarazlığın axtarışından getməlidir. Həyatın əsas sahələrinin beynəlmilləşməsi dünyamızdakı qeyri-bərabərliyin nisbətən aradan qalxmasına, ümumdünya mədəniyyətinin çiçəklənməsinə aparıb çıxara bilər. Qloballaşmanı eyni zamanda dünyanın Avropa dəyərlər sisteminə transformasiyasının bir mərhələsi də hesab edirlər. Əslində cəmiyyətlərin dəyərlər sisteminin təkamülünün qloballaşmaya gətirib çıxardığı heç kimdə şübhə doğurmamalıdır. Lakin Avropa xristian dəyərlərinin yeganə dəyər kimi təqdim olunaraq yayılması əksər hallarda haqlı reaksiyaya səbəb olur. Azərbaycan xalqının mentalitetinə yad olan komponentlərin qəzet, radio, televiziya vasitəsi ilə yayılmasına rəvac verilməsi çox böyük mənfi nəticələrə gətirib çıxara bilər.

Dünya ictimai-siyasi fikrində qloballaşmaya dair bir sıra nəzəriyyə və fikirlər mövcuddur:

- qloballaşmanın radikal tərəfdarlarına görə, sənayeləşmənin formalaşdırdığı sistem olan milli dövlətlər yeni çağda öz əhəmiyyətini itirir. Tələb-təklif prinsipi ilə işləyən sərbəst bazar hökumətlərdən daha rəşional, daha operativ hərəkət etməklə dövlətin bu sahədə rolunu azaldır. Bu qəbildən olan qloballaşma tərəfdarları bazar münasibətlərini siyasətdən daha ön plana çıxarır, siyasətçilərin insanların həyatına təsirlərinin getdikcə azaldığını düşünürlər. Siyasət və siyasətçilər məhəlli və milli ərazilərdə təsir imkanlarını hələlik qorumağı bacarsalar da, qlobal iqtisadiyyata müdaxilə edəcək güclərini itirirlər. Giddensə görə, bir çox ölkələrdə vətəndaşların siyasətə marağının və siyasətçilərə ümidlərinin azalmasının əsas səbəbləri yuxarıda qeyd olunanlardır. Başqa sözlə, «bazar dövlətdən güclüdür» tezi radikal qlobalistlər üçün əsas dəlildir. Ancaq bu prinsip belə, qloballaşmanın radikal tərəfdarlarını tam şəkildə öz ətrafında cəmləyə bilmir. Məsələn, neoliberal bazarın və fərdlərin dövlətin fəvqünə qalxmasından sevindikləri halda, neomarksistlər qloballaşmanı çağdaş kapitalizmin təzyiqi hesab edərək məyusluq hissi keçirirlər. Bu cür ideoloji ziddiyyətlər müstəvisində onları birləşdirən yer üzünün vahid iqtisadi məkana çevrilməsi rəyidir.

- skeptiklər, başqa sözlə qloballaşmanın əleyhdarları, Giddensin çox sərrast ifadə etdiyi kimi, bütün istiqamətlərdə prosesin uğurlarını şübhə altına alanlardır. Onlar dünyada yeni heç bir prosesin getmədiyini və nəticə olaraq heç nəyin dəyişmədiyini iddia edirlər. Skeptiklər XIX yüzillikdəki sərmayə qoyuluşlarını və o zaman insanların pasportdan istifadə etmədiklərini yada salırlar. Onların düşüncəsinə görə, qloballaşma insanları irəliyə aparmaq yox, geriye qaytarmaq cəhdidir. «Qloballaşma» terminini bəsit adlandıran skeptiklər ona göstərilən böyük marağı ideologiyaların hazırkı durumu ilə izah edirlər. Skeptiklərin məşhur nümayəndələrindən Gerbiyer qloballaşmanı «geoiqtisadi imperiализm», Çomski isə «totalitar qurumların tiranlığı» kimi təqdim edir.

- yuxarıda adını çəkdiyimiz Giddensin də sıralarında olduğu transformasiyaçılar isə qloballaşmanı çağdaş cəmiyyətləri və dünya sistemini ərsəyə gətirən güclü iqtisadi, sosial və siyasi faktor olaraq qəbul edirlər. Onlar nəinki ötən əsrdən, hətta 15-20 il öncə olduğundan daha fərqli bazar münasibətlərinin formalaşdığını vurğulayır, mal mübadiləsinin əvvəlki dövrlərlə müqayisə olunmayacaq dərəcədə artdığına diqqət çəkirlər. Daha vacibi isə budur ki, iqtisadiyyat xidmət sektoruna getdikcə daha çox bağlanır, informasiya, kommunikasiya, əyləncə, elektron və maliyyə xidmətləri bu sahədə ön plana çıxır. Kommunikasiyanın inkişafı nəticəsində köhnə vərdişlər unudulmağa, mədəniyyətlər inteqrasiya etməyə, qarşılıqlı təsirlər

güclənməyə başlayıb. Transformasiyaçılar qloballaşmanın milli dövlətlərdə hökumətlərin funksiyalarına ciddi təsir göstərdiyini düşünür, lakin «milli dövlətlərin sonudur», «dünyada heç nə dəyişmir» kimi rəylərlə razılaşırlar. Bununla belə, transformasiyaçılar mövqə etibarlı ilə skeptiklərə deyil, radikallara yaxın sayılırlar.

- rus akademiki, professor Y.Yakovets qloballaşmanın iki modeli olduğunu qeyd edir. Onun fikrincə, bu modellər qloballaşmanın iki fərqli inkişaf yolu, magistralıdır. Yakovets bu modellərin birini «texnoloji», digərini «humanist» adlandırır; onların hər birinin çoxşaxəli olduğunu, digər adlar altında tanınmasının mümkünlüyünü söyləyir. Texnoloji modelin əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1. XX yüzilliyin sonlarında kapitalizmin əsas alternativini olan sosializm sıradan çıxıb; azad bazar iqtisadiyyatı, demokratiya və insan haqları kimi Qərb dəyərlər sistemi inkişafın yeganə konsepsiyasına çevrilib. F.Fukuyama qeyd edilən prosesi «tarixin sonu» adlandırır. Bu, dünyanın inkişaf dinamikasının əsas fonudur.

2. Bu fonda prosesin avanqardları, qloballaşmanın liderləri meydana çıxır. Bu liderlər mütləq güclü iqtisadiyyata və demokratik cəmiyyətlərə malik olan, son illər sırasına Yaponiyanın da əlavə edildiyi ABŞ, İngiltərə, Fransa, Almaniya kimi dövlətlər ola bilər.

3. Neoliberalizm post-industrial dövrdə sivilizasiyanın əsas forması olan informasiya cəmiyyətini formalaşdırır. Buna görə də, informasiya cəmiyyəti qloballaşmaya təkan verən əsas faktorlardan biridir və öz növbəsində toplumların iqtisadi potensialına arxalanır. Çünki statistika göstərir ki, gəlir səviyyəsi yüksək olan təbəqələr internetdən daha çox istifadə edirlər.

4. Neoliberal modelin gerçəkləşməsi dünyanın yenidən düzənlənməsini şərtləndirir. Bu ortamda ABŞ-ın hegemonluğu ortaya çıxır və burada F.Fukuyamanın «qloballaşma – amerikanlaşmanın başqa bir adıdır» mülahizəsini xatırlatmaq yerinə düşər.

5. Qloballaşmanın sosiomədəni nüvəsini Qərb dəyərlər sistemi təşkil edir. Bu dəyərlər internet, telekommunikasiya şəbəkələri, qeyri-hökumət təşkilatları, beynəlxalq qurumlar və s. ilə bütün dünyaya yayılır; insanların tələbatları, həyat tərzləri, idealları eyniləşir, davranışları modifikasiya edilir. Bu zaman qloballaşmanın əleyhdarları meydana çıxır, ancaq bu etirazlar prosesin qarşısını alacaq gücdə deyil.

Son nəticədə qloballaşmanın başqa - humanist modelinə ehtiyac yaranır. Bu modelin başlıca cəhətləri hansılardır?

- o, hər şeydən öncə maşınlara yox, insanlara istinad edir; fərdlərin və toplumların inkişafına, «istismarçı insan»la «cəzalandırılan təbiət» arasında harmoniyaya nail olmağa can atır.

- qloballaşmanın bu modelində sivilizasiyaların və mədəniyyətlərin müxtəlifliyi özünü qorumaq şansına malikdir. BMT və YUNESKO kimi təşkilatlar sivilizasiyaların, mədəniyyətlərin qorunmasına çalışmaqqla yanaşı, onlar arasında dialoqun genişlənməsinə cəhd göstərirlər.

- bu model dünyanın çoxqütblü olmasına tərəfdar çıxır, inhisarın uzun sürə bilməyəcəyinə inanır; Fələstin-İsrail savaşının timsalında maraqların təmin olunması üçün silahın fayda vermədiyini və sivilizasiyanın inkişafı üçün tolerantlığın güclənməsinin vacibliyini təbliğ edir.

- sosiomədəni baxımdan bu model «dəyərlər mübadiləsi»nə tərəfdar çıxır. Bu modelə görə, dəyərlər mübadiləsi sivilizasiyanın inkişafı üçün yeni imkanlar açır, dünyada barışı gücləndirə bilər. Belə bir nəticə üçün turizmin və sivilizasiyalar arasında dialoqun genişlənməsi əsas şərtidir.

Sırr deyil ki, qloballaşma prosesində öndə gedən, liderlik edən dövlətlər buna həm də haradasa elmin və təhsilin inkişafı sayəsində nail olmuşdur. Kadrların yüksək ixtisas və savadı, istehsalın texniki-iqtisadi və sosial aspektlərinin ciddi tədqiqi, geniş informasiya şəbəkəsinin yaradılması, elmi tədqiqatların səviyyə və nəticəsinin yüksəldilməsi, kompyuterləşmə, ən yeni

texnologiyalar - bütün bunlar qloballaşma prosesində Qərbin üstünlüyünü, hətta dünyanın “qərbləşmə”sindən söhbət getdiyini günün reallığına çevirmişdir. Belə bir şəraitdə Azərbaycanda da elm və təhsilin qlobal integrasiyası çox aktual problem olmuşdur.

XXI əsrin birinci yarısında dünya birliyinin inkişafı əvvəlki yüzilliklərdə olduğu kimi, Qərbin bir lider olaraq ona iqtisadi, elmi güc göstəriciləri baxımından çatmağa çalışan yerdə qalan regionlarla qarşıdurması davam edəcəkdir. Müasir tendensiyaların mövcudluğu şəraitində Qərbin minimum bir neçə on il avanqard rolunda çıxış etmək potensialı saxlanacaqdır. Qərb həmin dövrdə dünyanın elmi laboratoriyası, planetar universiteti, humanitar və texniki biliklərin mənbəyi, yüksək mürəkkəb sistemli texnoloji istehsalın avanqardı, təkrarolunmaz xidmət mədəniyyəti, dünya investoru, hərbi qüdrətin mərkəzləşdiyi yer və sair kimi nüfuzunu saxlaya biləcəkdir. Qloballaşma Qərbin təkmilləşdirilmiş istehsalına və firavanlıqdan tənəlləşməyə doğru gedən xalqlarına böyük imkanlar versə də, eyni zamanda o Şərqi oyanmış zəhmətkeş əhəlisinə də mühüm şanslar yaradacaqdır. Qərbin canfəşanlılığına baxmayaraq, Şərqə sadıq qalıb həmişə oradan doğan günəş və bütövlükdə bəşəriyyət vaxtilə Şərqdən Qərbə köçmüş “mütləq ruhun” yenidən Şərqə qayıdışının şahidi olacaqdır.

Lakin qloballaşmanı hamı eyni cür, yəni tək-cə mütərəqqi hadisə kimi qəbul etmir. Məsələn, alman tədqiqatçıları Q.Martin və X.Şumanın “Qloballaşma tələsi” adlı kitabında 10 müxtəlif yol qeyd olunur [4, s.315-318].

Hələ 1999-cu ildə ABŞ-ın yüksək hazırlıqlı mütəxəssisləşmiş fəhlələri Sietl küçələrinə çıxaraq qloballaşmanın sərbətsizliyinə öz etirazlarını bildirmişlər. Bu cür hadisə Avropanın da bir sıra ölkə və şəhərlərində baş vermişdi. Eyni zamanda nəhəng regionlar da, məsələn, Afrika da qloballaşmanın qurbanına çevrilir, bəlkə də artıq çevrilmişdir, desək daha doğru olardı. Yerdə qalan ölkələrin isə qarşısında dayanan əsas vəzifə informatika və idarəçilik sahəsindəki tərəqqidən istifadə edərək yüksək inkişafa nail olmaqdır. Lakin bu sahədəki tərəqqi milli elitanın hazırlığı və fəaliyyətindən çox asılı olacaqdır.

Ümumiyyətlə, uzunmüddətli planlarda beynəlxalq rəqabətin nəticəsi bilavasitə iqtisadi qarşıdurma ilə müəyyən edilmir, onun həm neqativ, həm də pozitiv nəticələrinə cəmiyyətin reaksiyası ilə müəyyən olunur. Tarixdə bu baxımdan kifayət qədər paradoksal hadisələr olmuşdur ki, iqtisadi iflas milləti birləşdirərək ona inkişaf üçün yeni impulslar vermiş, əksinə iqtisadiyyatın çiçəklənməsi və cari təsərrüfat problemlərinin uğurla həll edilməsi fundamental ziddiyyətlərin kəskinləşməsi və katastrofik tənəzzülə səbəb olmuşdur.

Ona görə də ölkənin uzunmüddətli sabitliyinin təmin edilməsinin strateji şərti ictimai identikliyə nail olunması və saxlanılmasıdır. Qloballaşma prosesinə başçılıq edən ABŞ-ın hələ bir müddət bu mövqeyi öz əlində saxlayacağına inam mövcuddur. Lakin bu inamın saxlanması üçün Zbiqnev Bjezinskiyin dediyi kimi, “Amerika siyasətinin son məqsədi xoşməramlı və ali olmalıdır” [3, s.7].

Dünya ölkələrinin, Latın Amerikasından tutmuş Asiya, Şərqi Avropa ölkələrindəki demokratiyaya keçidin qanunauyğunluqlarını, xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirdikdə, xüsusən də “ərəb baharı” inqilablarını və bu gün dünyada baş verənləri təhlil etdikdə belə bir məntiqi nəticə alınır ki, qloballaşma ilə demokratikləşmə bir-biri ilə qarşılıqlı təsirdə olan proseslərdir. Onlar nəinki bir-birini inkar etmir, əksinə bir-birinə stimül verir, imkan və şərait yaradır. Belə ki, XIX əsrdən başlayaraq dünya tarixində demokratiya dalğaları daim baş vermiş, gah səngiyib geriləmiş, gah da güclənib hücum çəkmişdir. Getdikcə bu dalğalar daha güclü olur, daha çox əraziləri əhatə edir və onların arasında zaman məsafəsi daralır. İndi artıq dünya siyasi elmində fikir daha çox ona köklənir ki, demokratiya ümumbəşəri anlayışdır. Yəni harada yaşamasından, hansı dinə aid olmasından asılı olmayaraq hər bir xalq üçün bu, qloballaşan dünyada ən optimal, hamını qane edən, inkişafı təmin edən bir sistemdir. Bunun kökündə dayanan dünyanın inkişafı, qloballaşma prosesi və onun nəticələridir. Bu çərçivədə

qloballaşma insan haqlarına hörməti dövlətlərin daxili problemi olmaqdan çıxarmış və qlobal toplumun maraq dairəsinə almışdır. Bu isə, ənənəvi hegemonluq anlayışının və hüquqa baxışın böyük ölçüdə dəyişməsi mənasını verir. Millət - dövlətlər artıq sadəcə insan haqları ilə bağlı beynəlxalq sənədlərə imza atdıqları üçün deyil, dünyada nüfuz və hörmətlərini saxlamaq, legitim siyasi qurum olaraq rəftar görə bilmələri üçün də ölkələrində yaşayan insanların təməl haqlarına hörmətlə yanaşmaq məcburiyyətindədirlər. İnsan haqlarının qorunması və demokratiya qlobal əxlaqın baş standartı halına gəlmişdir. Artıq heç bir dövlət öz vətəndaşlarına istədiyi kimi rəftar edə bilməyəcəkdir. Qlobal qurumların BMT vasitəsi ilə millət - dövlətlərin daxili işlərinə müdaxiləsi reallıqdır. Bu çərçivədə hegemonluğun heç bir dövlətə insani yardımı rədd etmə səlahiyyəti vermədiyi, insani məqsədlərlə müdaxilənin mümkünlüyü qəbul edilməkdədir. İnsani müdaxilə mövzusunda beynəlxalq toplumun hər hansı bir dəvət olmadan hərəkətə keçməkdəki istəkliliyi, beynəlxalq sistemin ənənəvi təməli olan daxili işlərə qarışmama qaydasının dəyərini azaltmaqdadır. Dövlətin hegemonluğunu azaldan başqa bir cəhət dövlətə qarşı işlənmiş olsa belə, cinayət işlətdiyi iddia olunan insanları mühakimə etmək üzrə beynəlxalq məhkəmələrin qurulmasıdır.

Reallıqdır ki, demokratiya olmayan ölkələrdə korrupsiya baş alıb gedir, insan haqları pozulur, ölkə normal inkişaf edə bilmir. Hər bir xalq xoşbəxt, firavan yaşamasını, övladlarının taleyinə, onların yaxşı təhsil, işlə təmin olunacağına dövlətin zəmanət verməsini istəyir. Bu, bütün xalqların arzusudur. Hər bir ölkənin öz siyasi təcrübəsi, siyasi mədəniyyəti olmasına baxmayaraq qloballaşma bu sərhədləri vurub dağıdır, ümumdünya şəbəkələri və sistemləri formalaşdırır. İnternet, müasir kommunikasiyanın digər növləri imkan verir ki, hər bir azərbaycanlı, ya rus, ingilis və ya digər millətlər eyni vaxtda, eyni prosesləri izləyə bilsinlər. İndi dünya daha çox bir ailə, bir millət kimi yaşamağa başlayır.

Fikrimi akademik R.Mehdiyevin aşağıdakı sözləri ilə bitirmək istərdim:

«Dünyanın maliyyə-iqtisadi xəritəsinin bu cür rekonfigurasiyası böyük dövlətlərin və beynəlxalq dağıdıcı qüvvələrin geosiyasi maraqları sistemində olan kiçik ölkələr üçün ciddi sınağa çevrilir. Bu gün özünü qoruyub saxlamaq üçün zəruri resurslara, zamanın sərt çağırışlarına dözüb dayanmaq qabiliyyətinə malik olmaqla yanaşı, cəmiyyətin salamat qalmasını, ölkənin rəqabət qabiliyyətini təmin edən tamamilə yeni ideyalar və qeyri-standart qərarlar lazımdır» [1].

Açar sözlər: qloballaşma, demokratiya, açıq cəmiyyət, neoliberalizm, texnoloji model.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Mehdiyev R. XXI əsrdə Azərbaycan ideyası kreativ millət kontekstində. «Azərbaycan» qəz., 28 iyun 2012-ci il.
2. Bjezinski Z. Böyük şahmat taxtası. Bakı, «Qanun», 2011.
3. Şükürov A.M. Fəlsəfə və qloballaşma. Bakı, 2002.
4. Мартин Г.П., Шуманн Х. «Западная глобализация». Атака на процветание и демократию. М., Алпина. 2001.
5. Маклюен М. С появлением спутника. М., «Кентавр», 1994, Н-1.
6. Сорос Ч. Тезисы о глобализации. Вестник Европы, Т.2. 2001.

Эййуб КЕРИМОВ

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ И ДЕМОКРАТИЯ В ПРИЗМЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ

Резюме

В современную эпоху идет процесс глобализации, направленный на формирование единой цивилизации, охватывающей все сферы жизни.

Рассматривая закономерности и особенности перехода к демократии различных стран мира, анализируя революции «Арабской весны», можно прийти к заключению, что глобализация и демократия – это взаимодействующие процессы, которые не только не отрицают друг друга, а наоборот, стимулируют, создают возможности и условия для их осуществления.

Сейчас в политической науке укрепилось мнение, что демократия – понятие универсальное. Независимо от места проживания и веры исповедания для каждой нации в мире глобализации демократия является самой оптимальной, удовлетворительной системой, способной обеспечить развитие.

Ключевые слова: глобализация, демократия, открытое общество, неолиберализм, технологическая модель.

Eyyub KERIMOV

GLOBALIZATION AND DEMOCRACY IN TERMS OF THE RECIPROCAL IMPACT

Summary

In the modern epoch globalization process directed at the formation of the united civilization, embracing all the spheres of life goes on.

Considering the regularities and the peculiarities of transition to democracy by different countries, analyzing the revolutions of «the Arabian Spring» we may conclude that globalization and democracy are the interacting processes which not only neglect each other, on the contrary, stimulate create opportunities and conditions for their realization.

At present, in political science the opinion that democracy is a universal notion has taken root. In the world of globalization democracy represents the most optimum, satisfactory system able to provide progress for every nation irrespective of the place of residence and faith.

Keywords: globalization, democracy, open society, neoliberalism, technological model.

Afaq RÜSTƏMOVA

AMEA FSHİ, a.e.i., fəlsəfə ü.e.d.

SOSİOMƏDƏNİ MODERNLƏŞMƏ VƏ KOMMUNİKASIYA PROSESLƏRİ*

Modernləşmə dedikdə, ilk növbədə, fikrimizə Qərb ölkələri gəlir. Qərb ölkələri modernləşmə inkişaf yolunu tutduqdan, bunun sayəsində sürətlə inkişaf yoluna qədəm qoyduqdan sonra digər ölkələr də bu yolu seçdilər və nümunə olaraq Qərb ölkələrinin göturdülər. Lakin Qərb ölkələri ilə fərqlər hər zaman özünü göstərir və təcrübələr belə bir qənaətə rəvac verir ki, modernləşmə proseslərinin həyata keçirilməsində hər bir ölkənin özünəməxsusluqları nəzərə alınmalı, kontekstə müvafiq olaraq, inkişaf istiqamətləri müəyyənləşdirilməlidir. Bu o qədər də asan məsələ deyil. Lakin, gün kimi aydındır ki, kor-koranə təqlid müsbət nəticələr vermir. Qərbin təcrübələri ilə digər ölkələrin təcrübələrinin birə-bir üst-üstə düşməsi mümkün deyil və bu da qanunauyğun olaraq bir çox məsələlərdə mənfi nəticələrə səbəb olur.

Tədqiqatçıları modernləşmə baş verən cəmiyyətlərin bir-birinə oxşaması məsələsi düşündürür. Konvergensiya nəzəriyyəsinə görə (“konvergensiya” çoxmənalı anlayışdır, lakin bu gün bu termin daha çox integrasiyanı əks etdirən proseslərin izahında işlədilir. Bəşəri integrasiya inkişafın mahiyyətində ümumi sosial-iqtisadi, elmi-texniki tendensiyalar və imperativlər mövcuddur. Onlar konvergensiyayı, yəni oxşarlığı, yaxınlaşmanı təmin edirlər.) sənayeləşmə mərhələsini yeni keçən cəmiyyətlər bir-birilərindən köklü surətdə fərqlənirlər və bu proses, əsasən, iki cəhətdən izah olunur. Birinci cəhət ondan ibarətdir ki, cəmiyyətlər müxtəlif ənənələrin təsiri altında formalaşmışlar. Digər cəhət isə, hər bir cəmiyyətdə elita nümayəndələrinin təhsil səviyyələrinin, sahibkarlıq fəaliyyətində təcrübələrinin və sosial-iqtisadi statusların fərqli olmasını nəzərdə tutur. Lakin sənayeləşmə mərhələsində istər-istəməz müxtəlif səpkili iqtisadi və texniki amillərin təsiri nəticəsində oxşarlıq artır. Bununla belə bir məsələ mütləq qeyd olunmalıdır ki, hər bir cəmiyyət üçün bu prosesin müsbət və mənfi tərəflərinin nəzərə alınması məsələnin mühüm məqamlarındandır.

Müşahidələr onu göstərir ki, modernləşmə əldə edilmiş təcrübə, inkişaf səviyyəsi və tarixən formalaşmış, oturmuş mədəniyyət üzərində qurulmalıdır. Başqa sözlə, milli modernləşmə modelini inkişaf etdirərkən hər bir cəmiyyət ona lazım olan modernləşmə tipini müəyyənləşdirməlidir. Buna bariz nümunə Çin, Yaponiya modernləşmə istiqamətidir. Bu xalqlar, xüsusilə yaponlar, dilə, ədəbiyyata, tarixə, ənənəyə, vahid yönəliklik sisteminə və etiqada malik etnik bütövlükdür. Bu ölkədə müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərən insanlarda qrup dəyərlərinə üstünlük vermək, fərdin maraqlarını qrupun maraqları ilə eyniləşdirmək, ziddiyyətli konfliktlərin həllində harmoniya və qarşılıqlı güzəşt prinsiplərinə riayət etmək, bacarıq və qabiliyyəti inkişaf etdirmək, böyüklərə ehtiram göstərmək, son dərəcə əməksevərlik kimi xüsusiyyətlər formalaşmışdır. Məhz bu cəhətlərə istinad edərək yaponlar uğurlu modernləşmə siyasətini həyata keçirə bilmişlər və bu gün də bunu davam etdirirlər.

Azərbaycanın tarixinə nəzər yetirdikdə burada yaşayan xalqların bütün dövrlərdə inkişafa, tərəqqiyə can atdıqlarının şahidi oluruq. Xalqımız hər zaman elmə, maarifə böyük qiymət vermişdir, zamanın tələbinə müvafiq olaraq övladlarını yetgin, savadlı görmək istəmişdir. Lakin tarixi tale belə gətirib ki, xalqımız uzun illər müəyyən imperiyaların təsiri altında olub. Bununla belə bütün dövrlərdə öz dinini, dilini, milli “Mən”ini qoruyub saxlayıb

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d. Sakit Hüseynov tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

və inkişaf etdirməyə çalışıb. Sovet İttifaqının tərkibində olduğu illərdə Azərbaycan (bu ittifaqın tərkibində olan bütün respublikalar kimi) həyatın bütün sahələrinin inkişafı Rusiyadan asılı idi. Lakin, bunu da qeyd etmək lazımdır ki, məhz bu illərdə sosiomədəni sahədə pozitiv dəyişikliklər də həyata keçirilmişdir. Bu sırada elm sahəsini xüsusilə qeyd etmək istərdik. Məhz keçən əsrin 30-50-ci illərindən elmin bütün sahələri sürətlə inkişaf etməyə başlamışdır. Təbii ki, bu sahənin inkişafı insan fəaliyyətini əhatə edən digər istiqamətlərin modernləşməsinə də öz müsbət təsirini göstərmişdir.

Azərbaycanda intelligensiya XIX əsrdə formalaşmağa başlamışdır. Və artıq özünün ilk inkişaf mərhələlərində parlaq ağıla və qeyri-adi bədii təfəkkürə malik Mirzə Fətəli Axundzadə kimi mütəfəkkir meydana gəlmişdir. Yazılarında M.F.Axundzadə o dövrdə Azərbaycanın modernləşməsinə dair arzu və istəklərini ifadə edirdi. Bu sırada ilk yerdə duran və mühüm sayılan təhsilin inkişaf etdirilməsi idi. XIX əsrdə modernləşmə tərəfdarlarının ümdə məqsədi maarifçilik ideyalarının təbliğ edilməsi idi. Hədəf olaraq isə, İslam dini inkar edilmədən, sekulyarizm (dünyaviləşmə) konsepsiyası nəzərdə tutulurdu. Intelligensiyanın əsas fəaliyyət sahələrindən biri də Azərbaycan ədəbiyyatının intibahı, oyanışı istiqaməti idi. Çünki ədəbi intibah mümkün qədər çox sayda insanlar arasında onların anladığı dildə maarifçilik ideyalarının yayılmasını nəzərdə tuturdu.

XIX əsrin 70-ci illərində intelligensiyanın ikinci nəslinin yaranması ilə ədəbi intibah öz yetkinlik mərhələsinə qədəm qoydu. Qeyd edək ki, artıq ziyalı insanlar təcrid olunmuş şəkildə deyil, bir-biri ilə sıx əlaqəli fəaliyyətə malik idilər. İnsanların əsas məqsədi kommunikasiya əlaqələrinin genişləndirilməsi idi. Əsas niyyət isə ənənələrlə buxovlanmış cəmiyyətdə yeni ideyalar yaymaq idi. Yeni kommunikasiya növlərinin, yəni teatrın, mətbuatın yaranması da məhz bu məqsədlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tuturdu. M.F.Axundzadə əmin idi ki, dramaturgiyanın hədəfi xalqın şüurunun, yaşam tərzinin inkişaf etdirilməsidir və əhalisinin çox hissəsinin savadsızlardan ibarət olduğu bir ölkədə teatr yeni ideyaların yayılmasında çox böyük imkanlara malik bir vasitədir. Məlumdur ki, onun əsərləri ömrünün axırına yaxın Bakı gimnaziyasının müəllimi Həsən bəy Zərdabının səyi nəticəsində səhnəyə qoyuldu.

Təqribən teatrın yaranması ilə eyni zamanda Həsən bəy Zərdabının cəhdləri nəticəsində Azərbaycan mətbuatı da yaranmağa başladı. 1875-ci ildə o, Bakıda “Əkinçi” qəzetinin ilk nömrəsini nəşr etdirdi. O dövrün durumuna müvafiq olaraq dil məsələsi mübahisə obyektinə çevrildi. Zərdabi yazıların nəşrini Azərbaycan dilində məqbul sayırdı, lakin bir çoxları bu dili çap üçün yararlı olmadığını iddia edirdilər. Hər bir xalqın öz ana dilində qəzetə sahib olması çox böyük hadisədir. Lakin çarizm milli mətbuatın bünövrəsini qoymağa çalışan maarifçilərin hər vəchlə bütün təşəbbüslərinin qarşısını almağa çalışırdı. Bu da səbəbsiz deyildi. Çünki mətbuat çox güclü kommunikasiya imkanlarına malikdir. İstər keçmişlə əlaqələr, istər mövcud problemlərin önə çıxarılması, istərsə də xalqın gələcəyə düzgün yönəlikliyini təmin etmək baxımından bu hadisə (yəni milli mətbuatın yaranması) o dövrün mühüm hadisələrindən sayılır. Qəzetin ictimai və mədəni tərəqqidə rolu əvəzsizdir. Təsadüfi deyil ki, M.F.Axundzadə Mirzə Şəfi ilə birlikdə Azərbaycan mətbəəsi açmaq istədikdə hökumətdən yardım əvəzinə sərt təpki almışdı. O dövrün bir çox mütəfəkkirlərinin, o cümlədən, Axundzadənin, Bakıxanovun Azərbaycan dilində qəzet nəşr etdirmək arzusunu həyata keçirmək Zərdabiyə qismət olmuşdur.

“Əkinçi” qəzeti geniş xalq kütləsinə təmənnasız xidmətin, ictimai və milli zülmə qarşı mübarizənin, doğma ana dilinin təbliğinin bariz nümunəsidir. “Əkinçi”nin gördüyü ən böyük işlərdən biri ondan ibarət olmuşdur ki, qəzet bağlanandan çox illər sonra belə Azərbaycan ədəbiyyatının və mətbuatının qabaqcıl nümayəndələri onun əhəmiyyətini itirməyən maarifçilik ideyalarından bəhrələnmişlər. Buna ən bariz nümunə “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşr olunmasıdır. Jurnalın birinci sayı 1906-cı il aprel ayının 7-də Tiflisdə nəşr edilib və fasilələrlə 25 il şap olunub. Redaktoru və müəllifi Cəlil Məmmədquluzadə olub. Jurnal Azərbaycanın

mütərəqqi qüvvələrini öz ətrafında toplamışdı. Əsas məqsədi isə xalqı yeniliyə, tərəqqiyə, müasirliyə istiqamətləndirmək idi. Bütövlükdə, ölkənin modernləşməsinə, gerilikdən, cəhəldən xilas olmasını təbliğ edən jurnalın səhifələrində işıqlandırılan məsələlər dünən də aktual idi, bu gün də aktualdır, yaqın ki, sabah da aktual olacaq. Çünki mövzuların mənə tutumunda Azərbaycanda milli tərəkkürün inkişafı, xalqın maariflənməsi məsələləri aparıcı mövqeyə malik idi. Jurnalın Azərbaycan türkçəsində, xalqa yaxın, onun başa düşə biləcəyi bir dildə çap olunması isə məsələnin tamamilə başqa bir mühüm cəhətini özündə ehtiva edir. Elə, jurnalın ilk nömrəsində Azərbaycan dilinin varlığının və təmizliyinin qorunub saxlanması mövzusu ön plana çəkilib. Məhz o dövrlərdə Azərbaycan ziyalıları arasında Azərbaycan dilinin inkişaf perspektivləri istiqamətində çox güclü mübahisələr aparılırdı və mövqələrdə mühüm ziddiyyətlər mövcud idi. C.Məmmədquluzadə və bir sıra başqa Azərbaycan ziyalıları dilin inkişafını məhz xalq dili zəminində görürdülər və bu gün biz bu seçimin, bu ideyanın çox düzgün olduğunun şahidiyik.

Postsovet dövründə Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra sosiomədəni mühitin modernləşməsinə real, pozitiv imkanlar yaranmışdır. Azərbaycanın sosiomədəni modernləşməsi təkcə yeni texnologiyaların və bazar mexanizmlərinin tez bir zamanda tətbiqini deyil, həmçinin keyfiyyətə yeni qarşılıqlı münasibətlərin, kreativ və innovation şüurun köməyi ilə millətin sivil yeniləşməsinə şərtləndirə bilən institutların yaranmasını nəzərdə tutur. (2) Azərbaycanda çoxlu sayda etnoslar yaşayırlar. Bu etnosların müxtəlif dini inancları, mədəni ənənələri, adətləri vardır. Tarixən bu etnoslar sülh və qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşamışlar. Qeyd edək ki, mədəniyyətlərarası ünsiyyət problemi siyasi və iqtisadi məsələlərdən az əhəmiyyət kəsb etmir, bir çox hallarda isə məhz bu sahələrin rəvan inkişafının həyata keçirilməsi mədəniyyətlərarası ünsiyyətin düzgün qurulmasından asılı olur. Bu gün Azərbaycan Avropada və ümumdünya miqyasında baş verən proseslərdə aktiv iştirak edir. Bu da digər xalqların mədəni özünəməxsusluqlarını ətraflı öyrənmək zərurətini yaradır. Lakin bu çox mühüm fəaliyyəti həyata keçirmək asan məsələ deyil. Bu şərait mədəniyyətlərarası kommunikasiya məsələlərinin hərtərəfli araşdırılmasına ehtiyacı artırır, araşdırmaları yeni nəzəri təhlillərin aparılmasına istiqamətləndirir, ənənəvi ideyaların yenidən dəyərləndirilməsinə və bu zəmində müvafiq paradigmalardan formalaşdırılmasına zərurət yaradır. Yəni köhnə imkanlarla yeni dünyada müvafiq əlaqələrin qurulması mümkün deyil.

Qloballaşma, müasir sivilizasiyanın inkişaf mərhələsi kimi, yeni dünya düzənini, insanlar arasında əsrlərdən bəri nizamlanmış ünsiyyət üsullarını və stereotipləri kökündən dəyişən yeni münasibətlər sisteminə keçidi xarakterizə edir. Yeni dünya düzəninin müəyyənəşməsi çox mürəkkəb və ziddiyyətli proses kimi təzahür edir. Bu, dünyanın aparıcı dövlətlərində cəmiyyətin postsənaye mərhələsinə, eləcə də çox çətin şəraitdə bazar münasibətlərinə keçidində özünü göstərir. Bu kontekstdə daha dərin təzadlar və təzadlardan törənən dəyişikliklər, ilk növbədə, müasir sosial gerçəkliyin kommunikasiya mühitinə öz təsirini göstərir. Digər xalqın dilini, coğrafiyasını bilmək yad mədəniyyətə alışmaq, onu anlamaq üçün yetərli deyil. Ona görə ki, hər bir xalqın, etnosun özünəməxsus tarixən formalaşmış stereotipləri mövcuddur. Stereotiplər qaçılmaz təzahürlərdir və onları dərk etməyə çalışmaq lazımdır. Qeyd etmək lazımdır ki, stereotip mövzusu sosial tədqiqatların aparıcı mövzularındandır. Bu fenomenə yüksək maraq onunla izah olunur ki, stereotiplər, ilk növbədə, fərdin sosial varlığının əsas tənzimləyici xüsusiyyəti kimi çıxış edir. Stereotiplər tərəkkürə ehtiyacı olmayan sosial reallığı ifadə edir. Burada sosiallıq gündəlik qeyri-reflektiv, təkrar xarakterli hadisə və ya məlum olan, bəlli gerçəklik kimi təzahür edir. Fərd subyektivlikdən kənarlaşır, hadisələrə reaksiya təbii şəkildə həyata keçir. Stereotiplərdə latent (gizli), ümumiləşdirilmiş formada insan həyatının bütün sahələri ifadə oluna bilər. Stereotiplər bizi dünyanı başa düşməyə, ona bələd olmağa kömək edir, çünki onların sayəsində insan

cəmiyyətdə müxtəlif şəraitlərə uyğunlaşa bilər. Bütün yer kürəsini bürümüş, hər yerə sirayət etmiş və hər şeyi canına çəkmiş integrasiya prosesləri sosial gerçəkliyi dəyişən və cəmiyyəti başqa şəkllə salan, kütləvi istehsal mədəniyyətini transformasiya edən yeni ünsiyyət və davranış formalarını, stereotipləri insanların şüuruna gizli şəkildə yeridir. (1, 8) Stereotipləri öyrənən bir sıra alimlərin fikrincə, bu hadisə insan təfəkkürünün məhsulu kimi təbii qəbul edilir və qavrayışı asanlaşdıran məqam kimi nəzərdən keçirilir. Bu nöqtəyi-nəzərdən stereotipləri aradan qaldırmaq yox, əksinə, onlarla davranmağı öyrənmək və lazım gələndə, onlardan çıxış edərək mövcud hadisəyə düzgün, obyektiv qiymət verməyi bacarmaq lazımdır. Bu şərait, xüsusilə, ünsiyyət prosesində böyük önəm daşıyır. İstər ayrı-ayrı fərdlər, istər xalqlar arasınca, istərsə də beynəlxalq səviyyədə qarşılıqlı əlaqələrin gerçəkliyə daha müvafiq şəkildə qurulması üçün ünsiyyət prosesində stereotiplərin nəzərə alınması çox mühüm məsələdir. Çünki stereotiplərin mahiyyəti, əsasən, tarixən formalaşaraq (hər dövrün özünəməxsus stereotiplərinin mövcud olması da nəzərdən qaçırılmamalıdır) hər bir xalqın dilində öz təzahürünü tapır və onların əsas mahiyyəti qarşılıqlı əlaqələrdə, kommunikasiya, ünsiyyət proseslərində açılır, yerində deyilməmiş bir söz, bir ifadə bəzən mühüm bir problemin həll olunmasında anlaşılmazlıqlar yarada bilər. Stereotiplərin digər ümdə məqamlarından biri də ondan ibarətdir ki, onlar mövcud situasiyanı qiymətləndirməkdə mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər. Lakin stereotiplərin pozitiv mahiyyətləri ilə yanaşı, neqativ tərəfləri də mövcuddur. Başqa sözlə, onların təbiəti ikili xarakterə malikdir. Stereotiplər şüur və davranışın müəyyənləşdirilməsində mühüm əhəmiyyət daşıyır, həm də insanın öz ətrafında və dünyada baş verənləri anlaması, dərk etməsi və müvafiq qərarların qəbul edilməsi üçün ona müvafiq şərait yaradırlar. Digər tərəfdən isə, stereotiplər idrakin dəqiqliyini, analitik təhlilini əhatə edə bilmirlər, onlar, əsasən, müəyyən olunmuş stereotiplər çərçivəsində emosiyadan qaynaqlanan hər hansı bir informasiyanın qəbul edilib-edilməməsi davranışına reaksiya imkanı yaradırlar. Təbiidir ki, gündəlik həyatda insan artıq oturmuş ənənələri, qaydaları, dəyərləri, davranışları və s. saf-çürük etmək imkanına malik deyil. Həmçinin onun hadisələrə münasibət bildirmək və onları qiymətləndirmək üçün informasiyası da ətraflı deyil. Ona görə də gündəlik həyatda insanlar artıq zamanla müəyyənlanmış stereotiplərə əsaslanaraq hərəkət edirlər. Bu, onlara, xüsusi analitik təhlilə ehtiyac olmadan, mövcud situasiyalara reaksiya verməyə imkan yaradır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ictimai inkişafın ilkin mərhələlərində kommunikativ əlaqələr məhdud olmuşdur. Elə bu cəhət də solum daxilində ictimai əlaqələrin sabitliyinə, sosiomədəni varisliyin sosial mexanizmlərinin formalaşmasına, bir çox nəsillərin sosial təcrübəsinin möhkəmlənməsinə, təkrarlanmasına, zamanın təsirlərinə müvafiq olaraq, yeniləşməsinə şərait yaradırdı. Sivilizasiyanın nailiyyəti hesab olunan qlobal İnternet sistemi müasir dünyada vahid informasiya-kommunikativ məkanın yaranmasına səbəb olmuşdur. Əlaqə imkanlarının genişlənməsi, böyük insan kütləsinin qarşılıqlı mübadilələr qurmasında yaranan və getdikcə inkişaf edən imkanlar belə bir təsəvvür yaradır ki, bu obyektiv əlaqələr insanların birləşmək cəhdlərini gücləndirməli, onların arasında harmonik, insani münasibətləri inkişaf etdirməli, bəşəriyyət qarşısında duran sosial, iqtisadi və müasir dünyanı təhdid edən saysız-hesabsız problemlərin həllində yeni yolların aşkar edilməsinə vəsilə olmalıdır. Gerçəkdə isə, dünyanın müasir durumu tamamilə yeni mahiyyətli problemlər ortaya çıxarır. Bu, ilk növbədə, sosial reallığın mədəni-kommunikativ sahədə özünü büruzə verir. Mövcud situasiyada ümdə məqam ondan ibarətdir ki, heç bir xalq öz mədəniyyətini digər mədəniyyətlərdən üstün hesab etməməlidir. Lakin bu şəraiti tənziqləmək asan məsələ deyil, çünki dünyada müxtəlif inkişaf səviyyələrinə malik xalqlar yaşayırlar və bu xalqlar arasında hər sahədə qarşılıqlı, mütənasib kommunikativ mübadilənin qurulması çətin məsələdir. Bununla belə, insanın hər bir fəaliyyətinin özülündə niyyət durur. Bu niyyət hökmranlığı deyil, qarşdakını qavramağa, qəbul etməyə yönəlsə dünya daha ahəngdar yaşam tərzi əldə edə bilər. Bu mənada, sözsüz ki, daha

çox məsuliyyət inkişaf etmiş ölkələrin üzərinə düşür. Lakin müasir gerçəklik onu göstərir ki, bu ölkələr bu gün əksər hallarda məsələlərə daha çox öz mənafeələrindən, ikili standartlardan yanaşırlar. Bu şərait qarşılıqlı anlaşmaya qulluq edə bilməz və təbii olaraq mövcud situasiya xalqlar arasında gərginliyin artmasına, yeni-yeni konfliktlərin yaranmasına səbəb olur. Hər bir mədəniyyətin əsas cəhətlərindən biri fikirlərin, dəyərlərin, biliklərin mübadiləsinə şərait yarada biləcək kommunikatativ mühitin formalaşdırılmasını təmin etmək olmalıdır. Bu sırada mədəniyyətin subyektini də, obyektini də insan təşkil edir. Ümumiyyətlə, mədəniyyətlərarası kommunikasiya problemləri müasir elmin aktual mövzularındandır. Bəlkə də bu məsələ, şüurun analizində yeni ontoloji problem kimi təqdim edilsə, gerçəkliyə daha müvafiq olar.

Açar sözlər: modernləşmə, konvergensiya, stereotiplər, milli təfəkkür, sosiomədəniyyət, mədəniyyətlərarası kommunikasiya.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Mehdiyev R. Modernləşmə xətti yenə də gündəmdədir. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2008.
2. Məmmədzaadə İ. İnformasiya cəmiyyətinə aparan yol: modernləşmə və Azərbaycan elmi qarşısında duran problemlər, vəzifələr. <http://phillaw-az.org/?p=469>
3. А.Ослон. У. Липпман о стереотипах: выписки из книги «Общественное мнение» //Социальная реальность, 2006.

Афғ РҮСТАМОВА

СОЦИОКУЛЬТУРНАЯ МОДЕРНИЗАЦИЯ И КОММУНИКАТИВНЫЕ ПРОЦЕССЫ

Резюме

Автор отмечает, что на современном этапе в динамике социокультурных явлений происходят существенные изменения. Исходя из этого, становится важным теоретическое осмысление отмеченных проблем и создание условий для развития национальных культур в условиях модернизации. Она создает благоприятные возможности для развития общества, то есть открытость социокультурной среды помогает человеку реализовать индивидуальные качества и способности. Однако, именно эта особенность создает много трудностей и негативных моментов в социокультурном плане.

Автор особое внимание уделяет роли коммуникативных процессов в социокультурной модернизации азербайджанского общества. Рассматривая роль стереотипов в межкультурной коммуникации, автор приходит к выводу, что осознание чужих стереотипов способствует взаимопониманию носителей различных культур.

Ключевые слова: модернизация, конвергенция, стереотипы, национальное мышление, социокультура, межкультурная коммуникация.

Afag RUSTAMOVA

SOCIO-CULTURAL MODERNIZATION AND COMMUNICATIVE PROCESSES

Summary

The author notes that in the modern stage of the cultural sphere in the dynamic of the social and cultural phenomena the significant changes take place. Proceeding from this theoretical comprehension of the indicated problems and creation of conditions for development of national culture within the frame of modernization becomes important. It creates favorable opportunities for development of a society. In other words, transparence of the social cultural environment helps to carry out personal possibilities and capabilities. However, namely this peculiarity creates a huge of difficulties and negative points in the socio-cultural sphere.

The author pays a particular attention to the role of communicative processes in socio-cultural modernization of Azerbaijani society. Considering the role of stereotypes for intercultural communication the author comes to the conclusion that comprehension of alien stereotypes promotes the mutual understanding between the representatives of different cultures.

Keywords: modernization, convergence, stereotypes, national thinking, socio-culture, intercultural communication.

Faiq ƏLƏKBƏROV
AMEA FSHİ, b.e.i., fəlsəfə ü.f.d.

**ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLUNUN DÜNYAGÖRÜŞÜNDƏ İSLAMÇILIQ -
«İSLAM MİLLƏTÇİLİYİ»NİN FƏLSƏFİ-İDEOLOJİ ANLAMİ***

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda milli ideologiyanın formalaşmasında başlıca rol oynamış milli-dini və demokratik cərəyanın dini-siyasi təlimlərindən biri də **islamçılıq** olmuşdur. Xüsusilə, 1900-1910-cu illərdə bəzi ziyalılar (Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadə, Q.Qarabəyov və b.) milli ideyada olan boşluğu doldurmaq üçün ən doğru nəzəriyyə kimi islamçılığı qəbul etmişdilər. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları milli qurtuluşu «islam birliyi»ndə görür və onu bütün sahələrdə təbliğ edirdilər. Həmin dövrdə xarici ədəbiyyatda, o cümlədən Rusiya və Avropanın bəzi mütəfəkkirlərinin əsərlərində islamçılığı təbliğ edənlər «panislamist» adlandırılır, bu dini-ideoloji təlim isə «panislamizm» kimi qələmə verilirdi. Bu ənənə keçmiş SSRİ dönməndə də davam etdirilmişdir.

Sovet ədəbiyyatında da Azərbaycan burjuaziyasının millətçilik ideologiyasına mürtəcə dini-siyasi təlim olan «panislamizm»in təsir göstərdiyi qeyd olunurdu. Belə ki, «panislamizm» sultan Türkiyəsində yaranmış və islam dininə itaət edən bütün xalqları vahid müsəlman dövləti halında birləşdirməyi təbliğ etmişdir. Sovet ideoloqlarının fikrincə, «panislamistlər» feodal keçmişi, köhnəliyi və patriarxal həyat tərzini ideallaşdırır, müsəlmanları keçmiş birliyə qayıtmağa çağırır, islamı «müsəlman xalqının dirçəlməsi və yeniləşməsi» üçün yeganə vasitə kimi tərifləyirdilər» (1, s.40). Bəzi təhrifləri və şişirtmələri nəzərə almasaq, burada islamçılıqla bağlı qeyd olunanlarda həqiqət də var. Sovet ideoloqları ilk növbədə, islamçılıq ideyası uğrunda mübarizə aparanları bütövlükdə «panislamizm»in nümayəndələri kimi qələmə verməklə təhrifə yol verirdilər. Belə ki, həmin dövrdə və sonralar «panislamist» kimi qələmə verilənlər əslində üç qrupa: 1) ifrat tərəqqipərvər islamçılar; 2) mötədil tərəqqipərvər islamçılar; və 3) mühafizəkar islamçılara bölünürdülər.

Şübhəsiz, bütün dövrlərdə antiislam, antitürk mövqeli ideoloqların bu məsələ ilə bağlı yazdıqlarında belə bir həqiqət də var ki, mühafizəkar islamçılar (Ə.Axundoğlu, Q.Qarabəyov və b.) birmənalı şəkildə keçmiş islam həyat tərzini ideallaşdırır və yeniləşməyə qarşı çıxırdılar. Ancaq islamçıların mühafizəkar qismi ilə yanaşı, mötədil tərəqqipərvər qrupu da var idi ki, onlar çar, daşnak, marksist-leninçi və s. ideoloqların yazdıqları kimi heç də keçmişi ideallaşdırmır, ondakı müsbət dəyərlərlə yanaşı, yenilşməni də vacib hesab edirdilər. Xüsusilə, islamçıların tərəqqipərvər qisminin əsas ideoloqları (Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadə və b.) hesab edirdilər ki, sosial durumundan asılı olmyaraq bütün müsəlmanların ümummilli vəzifələri və mənafe birliyi vardır, bu baxımdan da sinfi mübarizədən danışmaq mənasızdır. İslam əsasında milli mübarizəni önə çəkən islamçılığın əsas ideoloqları qeyd edirdilər ki, dini və milli özünüdərin hər şeydən əvvəl gəlir. Xüsusilə, Ə.Ağaoğlu dini və milli özünüdərin kimi «islam millətçiliyi»ni irəli sürürdü. Eyni zamanda, islamçılığın əsas ideoloqları inanırdılar ki, başqa dinlərə deyil, yalnız islama tapınmış türklər milli mənsubiyyətlərini itirməmişlər. Mötədil tərəqqipərvər islamçıların ideyalarını isə marksist-leninçilər zəhmətkeşlərin beynəlmiləl birliyinə zərbə vurmaq və müsəlman zəhmətkeşlərini inqilabi hərəkətdən yayındırmaq kimi qiymətləndirirdilər (1, s.40).

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d., prof. Əlikram Tağıyev tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

Göründüyü kimi, antiislam, antitürk ruhlu ideoloqlar mötədil tərəqqipərvər islamçılarla mühafizəkar islamçıları bir-birindən ayırmamış və onların əsas məqsədləri bütövlükdə islamçılığı mürtəce bir dini-siyasi, millətçi təlim kimi tanıtmğa çalışmaları olmuşdur. Eyni zamanda, maraqlıdır ki, vaxt keçdikcə antitürk, antiislam mövqedən çıxış edən qüvvələr, yəni marksist-leninçilər və məhz milli-dini, demokratik ruhlu islamçılarla, türkçülərlə deyil, mühafizəkar islamçılarla və ifrat tərəqqiçilərlə əməkdaşlıq etmişlər. Bu bir daha onu göstərir ki, antitürk, antiislam mövqeli qüvvələr həmişə Azərbaycan türk millətinin ruhunda əsl millətçiliyin və islamçılığın deyil, süni «millətçiliyin» və «islamçılığın» aşılmasına çalışmışlar.

Həmin dövrdə, Azərbaycan türkləri arasında islamçılığın əsas mövqe tutması isə fikrimizcə, çox təbii bir hadisə olmuşdur. Əgər nəzərə alsaq ki, islamçılıq bir təlim kimi XIX əsrin sonlarında bütün müsəlman dünyasında, xüsusilə Türkiyədə geniş yayılmışdı, artıq bütün əksər türklər kimi 12-13 əsrdən bəri islama tapınan Azərbaycan türklərinin də həyatında onun əhəmiyyəti başa düşüləndir. Doğrudur, islamçılıq bir dini-siyasi təlim kimi ilk olaraq Türkiyədə qəbul edilmiş və geniş yayılmışdır. Ancaq bununla yanaşı hesab edirik ki, islamçılığı Azərbaycan türkləri ilə bağlayan iki vacib faktoru: 1) ilkin islam ideyasını irəli sürərək ruhanilərin təbliğ etdikləri islama qarşı çıxanları, yəni mədəni islamçıları (A.A.Bakıxanov, H.B.Zərdabi və b.); 2) islamçılığın banisinin, yəni Ş.C.Əfqaninin Azərbaycan türkü olmasını unutmamalıyıq.

Birinci faktorla bağlı demək istərdik ki, A.A.Bakıxanov, H.B.Zərdabi və b. mədəni-maarifçi islamçılıq mövqeyindən əsil islamla ruhanilərin təbliğ etdiyi islam arasındakı fərqləri göstərməyə, islamın ibtidasının dünyəvi elmlərə zidd olmadığını ifadə etməyə çalışmışlar. Bir sözlə, onların bu dövrdəki fəaliyyəti daha çox mədəni islamçılıq olmuşdur. İkinci faktora gəlincə, islamçılığın ən böyük nəzəriyyəçisi Ş.C.Əfqani öz xələflərinə deyirdi ki, nəhəng bir vücut olan islam başını İstanbulda yerə qoyub, qolları isə Şimali Afrika, Kırım və Orenburq üzərindən Çinə uzadıb, ayaqları isə bütün Qərbi Asiya boyunca dolaşır (2, s.332). Belə bir vəziyyətdə olan islam dünyasının xilasını müsəlmanların ilkin islamı mənimsəmək və əməl etməklə yanaşı, milli mədəniyyətlərinə sahib çıxmaları, həmçinin milli varlıqlarını qoruyub saxlamalarıdır. Əfqani islam dünyasının yaşaya bilməsini, inkişafını, müsəlman millətlərinin şüurlu milliyyətçi olmaları və milliyyətləri daxilində tərəqqi etmələr ilə bağlı görmüşdü. Onun fəlsəfəsində din, dil, mədəniyyət və s. amillər bir yerdə milli vəhdət təşkil edirdi. Ancaq Y.Akçuraoglunun da qeyd etdiyi kimi Əfqani yalnız böyük bir müsəlman, böyük bir şərqli (3, s.82) deyil, həm də böyük bir türkçüdür. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan türk ziyalılarından Ə.Ağaoğlu, M.Ə.Rəsulzadə və b. islamçılıq və türkçülük yolunda özlərini A.A.Bakıxanov, H.B.Zərdabi və başqaları qədər Ş.C.Əfqaninin də davamçısı hesab etmişlər.

Bütövlükdə, fikrimizcə, islamçılıq həm millətin neçə əsrlərdən bəri tapındığı bir dinin təzahürü kimi, həm də yeni dövrlə çulğalaşmaq istəyən bir fikir cərəyanı olaraq Azərbaycan türk ziyalıları üçün doğma olmuşdur. Bu doğmalığın nəticəsi olaraq XX əsrin əvvəllərində islamçılıq nəzəriyyəsinin bütün türk dünyasında olduğu kimi Azərbaycanda da əsas dini-siyasi və fəlsəfi-ideoloji təlimlərdən birinə çevrilməsi başa düşüləndir. Xüsusilə, islama tapınan bütün türklər kimi Azərbaycan türklərinin zaman-zaman milli kimliklərini «müsəlman» olaraq görmələri, milli və dini keyfiyyətlərini son dərəcədə bir-biri ilə çulğalaşdırmaları islamçılığın Azərbaycanda özünə asanlıqla yer tapmasında mühüm rol oynamışdır. Bu baxımdan milli azadlıq hərəkətinin inkişafı yeni bir dönəmə daxil olan Azərbaycan türklərinin, onların ziyalılarının əksəriyyətinin, ilk olaraq islama müraciət etmələri təbii idi. Xüsusilə, Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadə, Q.Qarabəyov, H.İ.Vəzirov və b. bütün türklərin, o cümlədən Azərbaycan türklərinin qurtuluş yollarından biri və birincisi kimi islamı və islamçılıq ideyasını görmüşlər. Şübhəsiz, onların arasında Ə.Ağaoğlu islamçılığı daha dərinlən mənimsəməklə yanaşı, Azərbaycan türkləri arasında, ilk dəfə islamçılığın elmi-rasional nəzəriyyəsinə irəli sürmüş və

onu dini-siyasi mənada milli birlik kimi qavramışdır. Azərbaycan türk mühacir ziyalılarından H.Baykaranın fikrincə də, 20-ci əsrin əvvəllərində ideologiya baxımından mübahisələr «avropalaşmaq, türkləşmək və islamlaşmaq» ətrafında getmiş, bu dövrün ziyalılarından Ə.Ağaoğlu isə islamçılığa daha çox üstünlük vermiş, geniş və dərin, nəzəri şəkildə «islam millətçiliyi»ni təbliğ etmişdir (10, s.112).

Bizə elə gəlir ki, 19-cu əsr Azərbaycan türk ziyalıları A.A.Bakıxanov, M.F.Axundzadə, H.B.Zərdabi, Ş.C.Əfqani və başqalarının 20-ci əsrin əvvəllərində, ilk məfkurə davamçılarından biri, bəlkə də birincisi olan Azərbaycan türk ideoloqu və mütəfəkkiri **Əhməd bəy Ağaoğlu** olmuşdur. Ağaoğlu sələfləri H.Zərdabi, Ş.C.Əfqani və b. kimi əvvəllər, xüsusilə 1900-1910-cu illərdə islamçılıq ideyasına tapınmış və bütün müsəlmanların, o cümlədən türklərin xoşbəxt gələcəyini və müstəqilliyini islam dinində görmüş və dini-siyasi, fəlsəfi-ideoloji yönü «islam millətçiliyi» nəzəriyyəsini irəli sürmüşdür. Fikrimizcə, islamçılığın siyasiləşməsi, yəni «islam millətçiliyi» nəzəriyyəsinin yaranması milli məsələnin gündəmə gəlməsi üçün təkanverici rol oynamış, həmin ideyanın əsasında siyasi türkçülük və daha sonra Azərbaycan türkçülüüyü təşəkkül tapmışdır. Şübhəsiz, islamçılıqdan türkçülüyə, «islam millətçiliyi»ndən (siyasi islamçılıqdan), Azərbaycan türkçülüyünə (siyasi türkçülüyə) gedən yol təkamül nəticəsində baş vermişdir. Bu baxımdan, Ə.Ağaoğlu ilk dövrlərdə islamçılıq-«islam millətçiliyi» uğrunda nə qədər mübarizə aparsa da, müəyyən vaxtdan sonra türkçülüyə meyil etmiş və beləliklə, «Azərbaycan türkçülüüyü» ideyasının meydana gəlməsinə zəmin hazırlamışdır.

Ə.Ağaoğlunun islamçılığa əsaslanan «islam millətçiliyi» nəzəriyyəsi onun «İslama görə və islamda qadın», «Müsəlman xalqlarının vəziyyəti», «Panislamizm və onun xarakteri», «Axund, İslam və Hatifülqeyb» və digər əsərlərində, həmçinin çoxsaylı elmi-nəzəri məqalələrində öz əksini tapmışdır. «Müsəlman xalqlarının vəziyyəti» (1903-1904) silsilə məqalələrində Ş.C.Əfqani kimi hazırda islam dünyasının yarımcan vəziyyətdə olması fikrini qəbul edən Ağaoğlunun fikrincə, taleyin zərbələrindən sarsılıb məyus olmuş müsəlmanlar indi gəzib bu fəlakətin onların üzərinə haradan gəldiyini axtarır və vəziyyəti düzəltmək haqqında fikirləşirlər. 1900-cu illərdə isə, bu məsələ ilə bağlı müsəlmanlar arasında bir-birindən tamamilə fərqlənən üç cərəyan: 1) tərəqqipərvərlər (gənc türklərdən ibarət ifrat tərəqqiçilər); 2) mühafizəkarlar (köhnəpərəstlər); 3) ilk iki cərəyanın arasında özünə yer alan panislamistlər (mötədillər) cərəyanı mövcud idi (4, s.332).

1900-1910-cu illərdə **tərəqqiçilərin** bir qrupu, yəni ifrat-radikal qanadı Qərb mədəniyyətinin, Avropa həyat tərzini təftiş edilmədən, yaxud da müəyyən dərəcədə saf-çürük edilərək islam ölkələrində tətbiqini irəli sürürdülər. Xüsusilə, Türkiyədə yenilikçi-isləhatçı Midhət Paşanın (o, ilk dəfə 1877-1878-ci illərdə Türkiyədə Konstitutsiyalı monarxiya idarə üsulu yaratmışdı) yolunu davam etdirən ifrat tərəqqiçilər, yəni gənc türklər hesab edirdilər ki, nicat yolu islamçıların və türkçülərin öz partiyalarını yaratmaları və hakimiyyətə gəlmələridir. Ə.Ağaoğlu isə bütövlükdə, gənc türklərin doğru yol tutduqlarını qəbul etməklə yanaşı, əsasən iki məsələdə: 1) Avropa ideyalarını ifrat şəkildə təqlid etdiklərinə; 2) islamçılığın elmi nəzəriyyəsi yaranmadan onu siyasiləşdirdiklərinə, yəni siyasi partiya halına gətirdiklərinə görə onlarla razılaşmırdı. O, yazır: «Bəziləri (ifrat tərəqqiçilər–F.Ə.) belə düşünürlər ki, bütün fəlakətlərin səbəbi müsəlmanların geriliyindən, onların dininin həyat uğrunda mübarizəyə yararsız olmalarından irəli gəlir və bu vəziyyəti aradan qaldırmaq üçün bütün həyat quruluşunu dəyişdirmək, Avropanı təqlidə başlamaq lazımdır. Belələri Avropa təsisatının qüvvəsinə hədsiz inamla yanaşaraq onu yoxlamadan, saf-çürük edib araşdırmadan, ölkələrində tətbiq etməyin zəruriliyi haqqında moizələr oxuyurlar» (4, s. 33).

Bununla da, Ağaoğlu belə bir qənaətə gəlmişdir ki, ifrat tərəqqiçilər və mühafizəkarlar arasında mütləq və bəzi ziddiyyət mövcud olmaqla yanaşı arada, Avropa sayəsində ümumi bir yaxınlıq nöqtəsi də vardır. Belə ki, tərəqqiçilər ilk dövrlərdə, yəni 19-cu əsrin sonlarına

qədər islamı Avropa elmləri və ideyaları ilə müalicə etmək yolu ilə canlandırmağa çalışmaqla düzgün yol tutsalar da, onlardan bəziləri, xüsusilə səbirsiz olanları (gənc türklər) son nəticəni çıxarmağa tələsdilər. Halbuki din, siyasət, dövlət və s. məsələlərdə elmi həqiqətlərə çatmaq üçün səbir və təmkinlə hərəkət etmək lazım idi. Ə. Ağaoğluna görə, ifrat tərəqqiçilər (gənc türklər) siyasi məsələlərə qarışmaqla bütün şərqin inkişafına maneçilik yaratdılar: «Hərəkət həqiqi obyektivlik və rasionallığı itirdi, siyasiləşdi, partiyalaşdı və arxalandığı xalqı qeyb etdi» (4, s.336). Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, Ağaoğlu ümumilikdə, islamçılığın siyasiləşməsinin əleyhinə olmasa da, onun elmi-nəzəri əsasları yaranmadan, ən azı müəyyən bir mərhələ keçmədən belə bir addımın atılmasını doğru hesab etməmişdir. Bu baxımdan, onun fikrincə, Türkiyədə yenilikçi Midhət Paşanın və onun davamçıları olan ifrat tərəqqiçilərin (gənc türklərin) ideyalarının türk xalqları arasında özünə geniş tərəfdar kütləsi tapmamasının başlıca səbəbi islamçılığın elmi nəzəriyyəsi yaranmamışdan siyasətdən qaynaqlanması olmuşdur. O, yazır: «Həmin kütlələr nə mənəvi, nə də zehni cəhətdən «gənc türkləri» qavramağa hazır deyildir» (4, s.337). Əhməd bəyin fikrincə, ifrat tərəqqiçilərin islamda yeniləşmə hərəkətini siyasiləşdirməsi mənfi nəticələrdən başqa bir şey verməmişdir. Üstəlik, bununla da elmi-raisonal hərəkət şübhə altına alınmışdı (4, s.338).

Ancaq onu da qeyd etməliyik ki, 1905-ci ilə qədər Ağaoğlu islamçılığın elmi-nəzəri əsaslarını yaratmadan «gənc türkləri» onu siyasiləşdirməkdə ittiham etsə də, sonrakı dövrlərdə bir çox səbəblərə görə, özü də siyasi islamçılığa meyl etmişdir. Belə ki, Ə. Ağaoğlu islama söykənən dini-siyasi, fəlsəfi-ideoloji məzmunlu «islam millətçiliyi» nəzəriyyəsini irəli sürmüş, bununla da rəqibləri (marksist-leninçilər və b.) onu da «panislamizmin ideoloqu» kimi tənqid etmişlər. Fikrimizcə, Ə. Ağaoğlunun elmi-rasionala islamçılıqdan kənara çıxıb dini-siyasi islamçılığa («islam millətçiliyi»inə) meyl etməsində ən başlıca amil Qafqazda ruslaşdırma, farslaşdırma siyasəti, o cümlədən 1905-1906-cı illərdə çar Rusyasının əli ilə baş verən erməni-türk münaqişəsi olmuşdur. Xüsusilə, Ə. Ağaoğlunun həmin dövrdə «Difai» partiyasını yaratması onu göstərir ki, o, istər-istəməz siyasi-ideoloji məsələlərə qarışmağa məcbur olmuşdur. Digər tərəfdən, Ə. Ağaoğlu Türkiyədəki ifrat tərəqqiçiləri, yəni «gənc türkləri» siyasi partiya yaratmaqda ittiham etsə də, özü də təxminən Azərbaycanda həmin məfkurəyə əsaslanan, yəni milli-radikal proqramlı partiyanın – «Difai»nin əsasını qoymuşdur. Üstəlik, 1908-ci ildə çar hökuməti ona qarşı təzyiqləri artırdığı bir zamanda Türkiyədə hakimiyyətə gələn, «ifrat tərəqqiçilər» adlandırdığı «gənc türklər»ə pənah aparmışdır. Bütün bunlar bir daha göstərir ki, Ə. Ağaoğlu islamçılığın elmi-nəzəri əsaslarının yaranmasından sonra bu hərəkətin elmi-rasional çərçivədən kənara çıxaraq siyasiləşməsinin tərəfdarı olsa da, dövründə baş verən hadisələr onun özünü də, «gənc türklər» kimi daha tez siyasi islamçılığa-«islam millətçiliyi»nə üz tutmağa sövq etmişdir.

1900-1910-cu illərdə **mühafizəkarların** yeritdikləri ideya xətti haqqında isə Ə. Ağaoğlu belə hesab edirdi ki, onlar da həddən artıq yeniləşməyə qarşı çıxmaqla səhvə yol vermişlər. Bu baxımdan, o, müsəlmanların mövhumat, cəhalət içində qalaraq, yeniləşməkdən-müasirləşməkdən tamamilə imtina etmələrinin də doğru olmadığı qənaətində idi. O, yazır: «Bəziləri (mühafizəkarlar – F.Ə.) isə əksinə, belə fikirləşməyə başlamışlar ki, müsəlmanların bütün fəlakətləri onların köhnə adət-ənənələrdən üz çevrilmələri ilə bağlıdır. Əxlaq pozğunluğu, özbaşnalıq, keçmişə sayğısızlıq və sərbəst düşüncə də məhz bunun sayəsində meydana çıxmışdır. Buradan da onlar belə nəticəyə gəlirlər ki, xilas yolu nə Avropada, nə də həyatın məntiqinin axtarılmasındadır. Sadəcə, şəfəverici keçmişə qayıtmaq lazımdır. Bu keçmiş öz ecəzkar qüvvəsi ilə müsəlman aləmini xilas edəcəkdir» (4, s.333). Bu məsələdə də Ş.C.Əfqaninin yolunu davam etdirən Ə. Ağaoğlu sübut etməyə çalışırdı ki, müsəlmanların geriliyinin, nadanlılığının, cəhalətinin və s. səbəbkarı islam deyil, yaxın dövr əcdadlarımız, eləcə də mühafizəkar dindarlardır. Belə ki, onlar öz əcdadlarının əqli və mənəvi sərvətlərini unudub

sonrakı nəsillərə miras əvəzinə yalnız zülmət və nadanlıq, mövhumat və xurafat, əldən düşmüş bədən, quru və kütləşmiş beyinlər qoyub gediblər. Ə. Ağaoğlu yazır: «Ah, bu keçmiş! Axı o bizdən nə istəyir? Onun bizi hər mənada – həm maddi, həm zehni, həm mənəvi baxımdan məhv etməsi, dilimizi, dinimizi, xalqımızı, xəlqiliyimizi məhv etməsi yetməzmi!» (2, s.304). Beləliklə, Ə. Ağaoğlu ifrat tərəqqiçilər və mühafizəkarlar arasında oxşarlıqları tapmağa çalışaraq belə qənaətə gəlmişdir ki, müsəlmanların tutacağı orta yol panislamistlərlə – mötədil tərəqqiçilərlə bağlıdır: «Ağıllı ünsürlər hər iki ifrat cərəyanı birləşdirəcək və hər iki tərəfi razı sala biləcək elə bir yol-ideya yaratmaq istəyirlər ki, ifrat mütərəqqiçilərin xəyal etdikləri kimi nə mücərrəd-zəminsiz, nə də köhnəpərəstilik kimi zamanənin ruhuna və dövrün tələbinə zidd olsun... Bu panislamizmdir» (6, 290).

Bütövlükdə, o, 1900-1910-cu illərdə islamçılığa əsaslanan «**islam millətçiliyi**» nəzəriyyəsi ilə bağlı üç məsələyə diqqət yetirilməsini zəruri sayırdı: 1) islam dünyasının fəlakətlərinin səbəbləri obyektiv təhlil edilməli və islam millətlərinin qurtuluş yolu ruhanilərin təbliğ etdiyi islamda deyil, orijinal islamda axtarılmalı; 2) dini kimliklə milli kimlik, dini özünüdərinlə milli özünüdərin bir-birinə nəinki ziddir, hətta bir-birini tamamlayır; 3) milli xüsusiyyətləri qorumaqla yanaşı, yeniləşməli və Avropa mədəniyyətinin müsbət ideyaları mənimsənilməlidir.

1890-cı illərdə Parisdə təhsil alarkən Avropanın təzyiqindən sarsılmış islam dünyasının fəlakətlərinin səbəblərini axtaran Ş.C. Əfqani şəxsən həmsöhbət olduğu Ə. Ağaoğluya dərin təsir bağışlamışdır. Həmin təsir altında Ağaoğlu 1899-cu ildə «Kaspi» qəzetində nəşr olunan bir məqaləsində qeyd edirdi ki, əslən Həmədandan olan Əfqani özündə cəsarət tapıb birinci olaraq müsəlmanların ailə və cəmiyyət həyatlarının köhnəliyini, çağdaş dövrə uyğun olmadığını və bunlara səbəb ruhanilərin özlərinin köhnəlməsi, hakimiyyətin kütlüyü və nadanlılığı olduğunu qeyd etmişdir. Ağaoğlu qeyd edir ki, Əfqani «...müsəlman xalqlarını ilkin islama qayıtmağa, ləyaqətsiz hökmdarlara qarşı açıq mübarizəyə qoşulmağa çağırırdı. Eyni zamanda o, ruhaniləri amansızcasına tənqid edir, onların «boş dialektika və sxolastikasını» məsxərəyə qoyur, onların riyakarlığına və həyasızlığına gülürdü. O, öz mühakimə və mülahizələrini Qurandan gətirilən iqtibaslarla, müsəlman tarixinə aid misallar və əfsanələrlə əsaslandırır. Onun bütün gücü də məhz belə «uyğunlaşmaq» bacarığında idi. Bütün ölkələrin müsəlmanları onun səsinə nə isə tanış, eyni zamanda yeni çalarlar hiss edirdilər» (7, s.136). Əfqaninin bu ideyalarını müsbət dəyərləndirən Ağaoğlunun fikrincə, Şərqdə nümunəvi ictimai xadim olan bu şəxs, eyni zamanda özünün gələcək davamçılarının fəaliyyəti üçün proqram tərtib etmiş və bu davamçıların inkişaf etdirməli olduqları ideyaları göstərmişdir.

«İslama görə və islamda qadın» (1901) əsərində də Ə. Ağaoğlu qeyd edirdi ki, müsəlmanların islahat dövrünü keçmələrinin vaxtı çatmışdır. Müsəlmanların qurtuluşu üçün isə, islahatlar ilk növbədə qadınlara azadlıq verilməsindən və əlifbanın islahından başlamalıdır. O, yazır: «Qadının vəziyyəti və əlifba məsələsi – islam dünyasının qatı düşmənləri, onu ölümə sürükləyən sağalmaz xəstəliklərdir» (5, s.49). Eyni zamanda, o, müsəlmanları qəflət yuxusundan oyatmaq üçün, Əfqani kimi müsəlman islahatçısının yolunu gözləyirdi: «Müsəlman dünyasının qəflət yuxusundan oyadılması, onun mədəni xalqlar sırasına daxil olması üçün güclü sarsılma (mədəni zəlzələ - F.Ə.) olmalıdır ki, müsəlmanlar da öz islahedilmə mərhələlərinə keçsinlər və nəticədə onlardan da möhkəm iradəyə malik, canından keçməyə hazır olan bir rəhbər çıxmış olsun, həmin islahatçı isə islamın özündə, onun tarixində və ənənələrində bərəkətli bir zəmin tapacaq» (5, s.49-50). Bu baxımdan Ə. Ağaoğlu hesab edirdi ki, hər bir müsəlman milləti ilkin islama əməl etməklə, milli mədəni dəyərlərə sahib çıxmaqla yanaşı, qərb mədəniyyətinin müsbət dəyərlərini də mənimsəməli və Avropa millətləri kimi inkişaf etməlidirlər. Çünki islam bədbinlik deyil, nikbinlik və tərəqqipərvərlik dinidir. O, yazır: «Nə Quran, nə də şəriət özlüyündə tərəqqinin düşməni deyildir: özlərini islam ideyasının

daşıyıcıları hesab edən şeyxlər və üləmalar bəd məqsədlərlə oradakı fikirləri təhrif edib, onları mədəniyyətin barışmaz düşmənlərinə çevirmişlər» (5, s.50).

O, «İslam, Axund və Hatifülqeyb» (1904) adlı əsərində də ən çox islamla bağlı olaraq yaranmış mövhumata, xurafata, dini fanatizmə və s. diqqət yetirmişdir. Burada Ə. Ağaoğlu ruhanilərə başa salmaq istəmişdir ki, onların islamın adı ilə bağlı gördükləri işlər bu dinə mənfi təsir göstərmiş, onun qüdrətini zəiflətməmişdir. Axundlar islamın xadimi olduqları halda, uzun zamandır ki, bu dini odlara yaxmış, bununla da bütün dünyada islamın nüfuzuna xələl gətirmişdir. Hatifülqeyb də hər bir millət arasında yüzlərlə məzhəbin, təriqətin olmasının günahkarı din xadimləri olduğunu göstərir (4, s.35). Əsərdən məlum olur ki, müsəlmanların çoxu islamın, Quranın əsil mahiyyətini bilmir və burada da əsas günahkar din xadimləridir.

Ə. Ağaoğlu 1-ci rus inqilabı illərində də «Həyat», «İrşad» və digər qəzet və jurnallarda islam aləminin birlik və bərabərliyindən bəhs etmişdir. Quran ənənələri ilə öz dövrünü müqayisə edən Ağaoğlu islamın əsas prinsiplərinə üstünlük verməklə yanaşı, yeniləşmənin də zəruriliyini qeyd etmişdir. O, «İslam və hüriyyət» məqaləsində islamın heç bir siyasi, vicdani, mənəvi və s. azadlığa zidd olmadığını və əksinə, bu amillərin Quranda öz əksini tapdığını göstərmişdir. Eyni zamanda, Ə. Ağaoğlunun «Həyat» qəzetinin 96 və 102-ci saylarında həzrət Əli ibn Əbu Talibin vəfatı ilə əlaqədar yazdığı məqalələri də onun ən çox «islam birliyi»nə meyilli olmasının bir ifadəsidir. Halbuki həmin dövrdə Ə. Topçubaşov və b. ondan fərqli olaraq daha çox liberal fikirlər irəli sürmüşdü.

Fikrimizcə, Ə. Ağaoğlu 1905-ci ilə qədər əsasən, islamçılıq məsələsi ilə məşğul olduğu halda sonralar islamçılıqla yanaşı, **türkçülüyə** də meyil etmişdir. «Kaspi», «Həyat» və «İrşad» qəzetlərində dərc olunan məqalələrində o, ruslaşdırmaya, farslaşdırmaya, o cümlədən erməni millətçiliyinə qarşı çıxaraq milli mənsubiyyət məsələsinə geniş yer vermiş, türk adət-ənənələri və mədəniyyətini təbliğ etmiş, sünni-şiə ayrılıqlarına qarşı olmuş, milli hüquq və azadlıqlarından bəhs etmişdir. Ağaoğlu özü çar hökumətinin ruslaşdırma siyasətinə qarşı «Hüriyyət, Müsavat, Ədalət!» devizi ilə nəşr olunan «İrşad» qəzetinin tutduğu məsləki belə izah edir: Birincisi rus hökumətinə qarşı mücadilə edərək türk ünsürünün siyasi hüquqların təmin etməkdən, ikincisi isə, türk ünsüründə birlik fikrini yaratmaqdan ibarət idi (3, s.228). Doğrudan da, Ə. Ağaoğlu həmin dövrdə çar hökumətinin müsəlmanlara qarşı yeritdiyi riyakar siyasətini ifşa etməyə çalışmışdır. Onun fikrincə, çar hökumətinin siyasəti ilə sadə rusların müsəlmanlara, türklərə olan münasibətindən tamamilə fərqlidir. Belə ki, sadə ruslarla türklər, tatarlar arasında gizli bir doğmalığ, yaxınlıq vardır, çünki rusların damaralarında türk-tatar qanı çoxdur. Tatarların bir neçə yüz il davam etmiş hökmranlığı hədəf almamış, hər iki irq bir-birinə möhkəm qaynayıb qarşımışdır. Bir sözlə, ruslarla türk-tatarlar aralarındakı din ayrılığına baxmayaraq, tatarların öz antropoloji xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamaqla yanaşı, bir çox rus ailələrinin də damarlarından tatar qanı axır. Ancaq türk-tatarlarla ruslar arasındakı bu doğmalığa, yaxınlığa rəğmən, 1-ci rus inqilabına qədər çar Rusiyası «mənfur məzhəbçilik-ruslaşdırma siyasəti» aparmış, onları ən mühüm hüquqlardan belə məhrum etmişdir. Ə. Ağaoğlu yazır: «Biz indiyə qədər doğrudan da ümumi anamız olan Vətənin ögey oğulları olmuşuq, bizə etibar etmədilər, bizi kənarda saxlayırdılar, bizi ən mühüm hüquqlardan məhrum edirdilər, Yer kürəsinin bütün xalqlarına verilmiş ən bəsit və eyni zamanda gərəkli mədəniyyət müəssisələrini bizə verməkdən imtina edirdilər» (8, s.40).

Deməli, ruslaşdırma siyasətində başlıca rolu rus hökuməti həyata keçirmiş və bu zaman onlar türk-tatarlar arasındakı yaxınlıqlarını nəinki nəzərə almamış, hətta onları vəhşi, yarım-insan kimi qələmə vermişlər. Maraqlıdır ki, vəziyyətin bu dərəcəyə çatmasında isə rus məmurları mərkəzi hökuməti deyil, türk-tatarlarının özlərini günahkar saymışlar. Belə ki, Ə. Ağaoğlu və b. ziyalıların ruslaşdırma ilə bağlı imperiya məmurlarına yönəlmiş ittihamlarına onların cavabı belə olmuşdur: təqsir sizin özünüzdədir, axı siz nə üçün səsinizi çıxarmırdınız, nə üçün

indiye qədər özünüzü göstərmirdiniz və s. Ə. Ağaoğlu isə, rus məmurlarının bu iradlarını acı həqiqət kimi dərk edib sarsıldıqlarını bildirmişdilər (8, s.41). Fikrimizcə, rus məmurları bu iradlarında, əsasən heç də haqlı deyildilər. Buna ən bariz nümunə kimi «Əkinçi»nin bağlanması, uzun müddət türk dilində qəzetlərin nəşrinə qadağan qoyulmasını, çar zülmünə qarşı tək-tük çıxanların ya öldürülməsini, ya da Sibirə sürgün edilməsini və s. göstərə bilərik.

Fikrimizcə, rus məmurlarının dediklərində həqiqətə oxşayan, yalnız türk-tatarların milli birlik məsələsində yetərinə iş görməmələri, əksəriyyətinin haqsızlığa, ədalətsizliyə qarşı dözümlülük (!!!) nümayiş etdirmələridir. Ağaoğlu yazır: «Bu, bizim tərbiyəmizin birinci kreddosudur, valideynlərimizdən aldığımız birinci öyüddür. Bizim bütün şairlərimiz, yazıçılarımız, müdriklərimiz dinməməyi gəncliyin ən böyük bəzəyi, qocaların müdrikliyi kimi tərənnüm edirlər» (8, s.41). Bir sözlə, müsəlmanlar arasında «susmaq qızıldır», «səbr yaxşı şeydir» kimi fikirlər hamıya məlumdur. Minilliklər boyu, şahlar və xanlar, ikiüzlü ruhanilər və başqaları «özlərinin əmin-amanlığı naminə bizim müqəddəs dinimizi istismar etmişlər, onlar bizim qəlbimizlə oynamışlar və biz buna da dözüürük» (8, s.42). Deməli, yüzilliklər boyu «susmaq»ın nəticəsi idi ki, həm ruhən, həm də cismən əzilmiş bir millət «lal» olmuşdur. Halbuki rus inqilabı illərində «danışmaq» qabiliyyətinə çox ehtiyac duyulurdu və millətin gələcək mövcudluğu da bundan asılı idi. Bunu nəzərə alaraq Ağaoğlu yazır: «Rusiyalı müsəlmanlar üçün də köhnə dəyərləri yenidən qiymətləndirmək üçün tarixi məqam yetişmişdir. Biz özümüzün «tarixi sükutumuzu» da, onunla birlikdə insanların taleyinə hansısa möcüzəli bir ilahi qüvvənin müdaxilə edəcəyinə tarixi inamı da bir kənara atmalıyıq. Biz müsəlmanlar nədənsə belə düşünməyə vərmiş etmişik ki, guya biz heç nə etməsək də, ulu Tanrı bizim qeydimizə qalacaq və işlərimizi lap yaxşı yoluna qoyacaqdır. Bu cür düşüncə ilk növbədə Qurana ziddir. Quranda göstərilir ki, insanın bütün taleyi, onun bütün qisməti özünün enerjisindən və əməyindən asılıdır» (8, s.42).

Ə. Ağaoğlu açıq şəkildə qeyd edir ki, heç bir iş görmədən, əmək sərf etmədən, sutkada 18 saat yataraq, kef edərək fəvqəltəbii möcüzələrlə 18 saat işləyən, əl-ələ verib yaşayan xalqlarla rəqabət apamağı düşünmək çox yanlışdır və daha belə yaşamaq yaramaz. Artıq özümüzü cansız, ölü portretlərin yerinə qoymaqdan əl çəkməli, işləməli, özümüz özümüzün qeydinə qalmalı, ehtiyaclarımız barədə düşünməli və onun təmin edilməsi üsullarını öyrənməliyik: «İndi bütün Rusiya qarşısızalmaz və qüdrətli bir tərzdə yeniləşdiyi bir dövrdə biz müsəlmanlar da yeniləşməliyik, əks təqdirdə biz yenə geridə qalacayıq, yenə hamı bizi ötüb keçəcək» (8, s.43). Ağaoğlu qeyd edir ki, Rusiyada həyata keçirilən islahatlardan maksimum yararlanmaq, yeni həyat formaları arasında başımızı itirməmək, həmin formalara ağılabatan tərzdə uyğunlaşmaq, ətrafımızdakı xalqların səviyyəsinə çatmaq və özümüzlə layiqli yer tumaq lazımdır: «Bundan ötrü isə: 1) elə bu saat, dərhal ictimai həyatda bizim zəifliyimizin, indifferentlyimizin, davadalaşın, şəxsi qərəzliyin bütün səbəblərini bir kənara atmalıyıq; 2) hər yerdə və hər işdə ağıla, zəkaya, işguzarlığa, biliklərə, namusluluğa üstünlük verməli, onları yerlibazlığın, qohumbazlığın və şəxsi qərəzliyin közlərinə çevirməməliyik; 3) müsəlmanlara hər yerdə və hər işdə, həmçinin müsəlman ziyalılarına tam etimad göstərilməli, onları özləri üçün rəhbər seçməli, onların məsləhət və göstərişlərinə əməl etməlidirlər, çünki yeni həyatın tələblərini, bu tələblərin təmin edilməsi üsullarını ən yaxşı bilən həmin ziyalılardır» (8, s.44).

Ə. Ağaoğlunun bu tezislərində açıq aşkar siyasi ünsürlər də öz əksini tapmışdır. Çünki o, Rusiyadakı müsəlman türkləri eyni ideyanı, dini və etnik mənsubiyyəti nəzərə almaqla, birləşməyə çağırır və əsas yükü ziyalıların çiyinə qoyurdu. Birinci növbədə ziyalılar bütün qüvvələrini cəmləşdirməli, gecə-gündüz yorulmaq bilmədən işləməli və ölkə yeni həyata qədəm qoyduğu andan etibarən buna hazır olmalıdırlar. Çünki ziyalılar «öz xalqlarının taleyini müəyyənləşdirən məsələləri həll etməli olacaqlar. Məhz buna görə də ziyalılar təxirəsalmadan bu məsələlər üzərində düşünməli, onları hərtərəfli, ağılla götür-qoy etməli, heç bir sentimental və ya nəzəri ideologiyaya uymamalıdırlar» (8, s.45). Ağaoğlunun fikrincə, ziyalılar Qafqazda

müsəlman türkləri çoxluq təşkil edən bir millət olduğuna görə, mövcud olan rəsmi dövlət orqanları və başqa təşkilatları, eyni zamanda diyarın özünü hərtərəfli öyrənməlidirlər. Əgər bu baş verərsə, onda türklər Qafqazın ən sanballı ünsürü kimi diyarın həyatında onun sayına və mövqeyinə uyğun yer tuta biləcək və indiyə qədər olduğu kimi kənarda qalmayacaqdır (8, s.45).

Eyni zamanda, o, bir çox rus mətbu orqanlarının erməni-türk münaqişəsi zamanı (1905-1906) türkləri talançı və qəddar kimi göstərmələrinə qarşı çıxmışdır. O, yazır ki, həmin qırğınlarda müsəlman ruhaniləri insanpərvərlik rolu oynamış, bu hərəkətləri ilə bu diyarın həqiqi mənafeələrini yüksək tutmuş və iki xalq arasında sevgi, birlik və barışın yaranmasına çalışmışlar. Lakin buna baxmayaraq, rus mətbuatının müsəlmanlara və onların dini başçılarına böhtan atmalarını dözülməz hal hesab edən Ağaoğlu qeyd edir ki, bununla da, ermənilərlə türklər arasında münaqişə daha da kəskinləşmişdir. Beləliklə, Ə. Ağaoğlu belə qənaətə gəlirdi ki, münaqişənin səbəbkarı mollalar deyil, çar hökuməti və onun təbliğat maşınıdır, bu təbliğatın zəhərli toxumları isə müsəlman və erməni ziyallılarının orqanizminə yeridildikcə nicat yolu olmayacaqdır.

Beləliklə, o, 1905-ci ilə qədər islamçılığın elmi-rasional nəzəriyyəsini yaratmağa çalışsa da, inqilab illərində Ağaoğlunun siyasi islamçılıqla səsleşən belə bir fikri var idi ki, Rusiyadakı müsəlman cəmiyyəti yalnız dini xarakterə deyil, həm də milli xarakterə malikdir. Deməli, 1-ci rus inqilabi illərində Ağaoğlu türkçülüüyü mədəni-maarifçi yöndən qiymətləndirməklə yanaşı, onun sünni-şiə ayrılığının aradan qalxmasında, eləcə də farslaşma və ruslaşma siyasəti qarşısında mühüm siyasi faktor olduğunu anlamışdır. Akçuraoğlunun təbrincə desək, ruslaşdırmaya, farslaşdırmaya qarşı dayanmaq, məzhəb ayrılığına son qoyaraq düşmənlərinə fürsət verməmək və s. baxımından Ə. Ağaoğlu, Ə. Hüseynzadə, Ə. Topçubaşov və b. Qafqaz türklüyündə birliyin yaranmasına çalışmışlar (3, s.228). Bu baxımdan Ə. Ağaoğlu nə qədər elmi-rasional islamçılıq mövqeyində dayansa da, Azərbaycan türk millətinin oyanması baxımından gördüyü milli işləri, xüsusilə «Difai»nin lideri kimi apardığı mübarizə onu haqlı olaraq həm islamçılığın ideoloqu, həm də türkçü adlandırmağa layiq edir.

Ə. Ağaoğlu özülündə islamçılıq və türkçülük dayanan panislamizmə («islam millətçiliyi»nə) əsas rəqib cərəyan kimi marksizmi görür və bu təlimi tənqid edirdi. «Materializmin təntənəsi və əsassızlığı» məqaləsində fəlsəfədə materializm cərəyanının əsassızlığını sübut etməyə çalışan Ağaoğlunun fikrincə, müəyyən bir dövrdə «qalib» durumda olan Marksın materialist təlimi hazırda öz əhəmiyyətini itirmişdir (9).

Həmin dövrdə Ə. Ağaoğlunun islam əsasında dini-milli birliyini-«islam millətçiliyi» nəzəriyyəsini qəbul etməyən marksist-leninçilər və bəzi bitərəf ziyalılar isə hesab edirdilər ki, bu təlim, yəni «panislamizm» ideyası fəhlə və kəndlilərin mənafeyinə ziddir. Məsələn, bitərəf demokratik ziyalılardan Cəlil Məmmədqulzadə qeyd edirdi ki, Ə. Ağaoğlu bəylə kəndli, varlı ilə yoxsul arasında fərq qoymur və onları eyni zümrənin nümayəndəsi kimi qələmə verir. Halbuki, hər hansı bir bəy kəndlini görəndə nəinki onu özünə tay hesab edir, hətta ona salam verməyi belə özünə təhqir sayır (11, s.76). Başqa bir bitərəf ziyalı Məhəmmədəğa Şahtaxtlı isə Ə. Ağaoğlu, Ə. Topçubaşov başda olmaqla mötədil tərəqqiçiləri qeyri-səmimilikdə ittiham edir, onları islamçılığın qabaqcılları kimi görmədiyini qeyd edirdi (7, s.57). M. Şahtaxtlının fikrincə, onların ideyalarının təərənnümçüsü olan «Kaspi» qəzeti rus qəzeti olduğundan onun mühakiməsi rus cəmiyyətinə aiddir. Yəni Ə. Ağaoğlu və Ə. Topçubaşov zahirən milli-dini birlik tərəfdarlarıdır, daxilən isə rus cəmiyyətinə işləyirlər (12, s.105-106).

Ancaq 1900-1910-cu illərdə və sonralar Ə. Ağaoğlunu tənqid edənlərlə yanaşı, onun islamçılıq və türkçülüklə bağlı milli-dini ruhlu fikirlərini qəbul edən və ona dəstək olanlardan Y. Akçuraoğlunu, Ə. Hüseynzadəni, F. B. Köçərini, Ö. F. Nəmanzadəni və b. ziyalıları göstərmək olar. Məsələn, siyasi türkçülüyn banilərindən Y. Akçuraoğlu qeyd edir ki, Azərbaycan tü-

rkçülüynü oyanmağa, şüurlanmağa, milli və insani haqlarını müdafiə etməyə dəvət edən Əhməd bəyin bu baxışları rus hökuməti tərəfindən təhlükəli və zərərli sayılmışdır (3, s.236). F.B.Köçərliyə görə, milli məsələləri, milli ehtiyaclarımızı yalnız şairlər deyil, bütün ziyalılar düşünməli, xüsusilə H.Zərdabi, Ə.Ağaoğlu və başqaları kimi millətinin oyanışına, maariflənməsinə, elm və mərifət əldə etməsinə çalışmalıdırlar (2, s.97). Başqa bir ziyalımız Ö.F.Nemanzadə isə qeyd edir ki, islamı biz ruhanilərin dilindən deyil, Ə.Ağaoğlu kimi əsil elm adamların əsərlərindən oxuyub öyrənməliyik. Belə ki, Ə.Ağaoğlu indiyə qədər pərdə arxasında qalan bir çox keçmiş islam adət-ənənələrimizi, mədəniyyətimizi, eləcə də xilas yolumuzu göstərir (13, s.36-37).

Fikrimizcə, yuxarıda onu tənqid və müdafiə edənlərin mülahizələri də bir daha təsdiq edir ki, 1900-1910-cu illərdə Azərbaycanda islamçılığın ən görkəmli nümayəndəsi, sovet ədəbiyyatında da etiraf olunduğu kimi «Azərbaycan burjaziyasının ideoloqu» (1, s.199) Ə.Ağaoğlu Azərbaycan milli ideologiyasının formalaşmasında mühüm rolu olmuşdur. Ə.Ağaoğlunu digər fikirdaşlarından fərqləndirən əsas cəhət islamçılığı əsas hədəf kimi götürməsi, islam əsasında milli dövlətlərin, hətta islam dövlətlərinin arasında «islam birliyi»nin yarana bilməsi inancı idi.

Açar sözlər: islam, islamçılıq, «panislamizm», türkçülük, «pantürkizm», mühafizəkarlıq, tərəqqiçilər, müasirləşmək və s.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Kommunist Partiyasının öçerkləri. İki cildə. I cild, Bakı, Azərnəşr, 1986, 503 s.
2. Azərbaycan publisistikası antologiyası. Bakı, «Şərq-Qərb», 2007, 688 s.
3. Akçuraoglu Yusif. Türkçülüyn tarixi. Bakı, Qanun, 2010, 272 s.
4. Ağaoğlu Əhməd. Seçilmiş əsərləri. Bakı, «Şərq-Qərb», 2007, 392 s.
5. Ağaoğlu Əhməd. İslama görə və islamda qadın. «Mədəniyyət dünyası» - elmi-nəzəri məcmuə, 12-ci buraxılış, Bakı, 2006, 452 s.
6. Rüstəmov Y.İ. Siyasi-hüquqi təlimlər tarixi (mühazirə kursu). Bakı, «Azərbaycan Universiteti» nəşriyyatı, 2000, 318 s.
7. Azərbaycan mətbuat tarixi antologiyası (2 cildə 1 cild). Bakı, «Elm və təhsil», 2010, 440 s.
8. Hüseynov Ş. Mətbu irsimizdən səhifələr. Bakı, «Çənlibel», 2007, 484 s.
9. Ağaoğlu Əhməd. Materializmin təntənəsi və əsassızlığı. Bakı, «Kaspi» qəz., №3, 4 yanvar 1908-ci il.
10. Baykara H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı, 1992, 276 s.
11. Məmmədquluzadə Cəlil. Əsərləri. IV cildə, II cild. Bakı, 2004, 584 s.
12. Şahtaxtı M.A. Seçilmiş əsərləri. Bakı, «Çaşıoğlu», 2006, 432 s.
13. Nemanzadə Ö.F. Seçilmiş əsərləri. Bakı, «Şərq-Qərb», 2006, 352 s.

Файк АЛЕКПЕРОВ

ФИЛОСОФСКО-ИДЕОЛОГИЧЕСКОЕ ПОНИМАНИЕ ИСЛАМИЗМА –
ИСЛАМСКОГО НАЦИОНАЛИЗМА» В МИРОВОЗЗРЕНИИ
АХМЕД БЕКА АГАОГЛУ

Резюме

В начале XX в. исламизм сыграл большую роль в формировании национальной идеологии в Азербайджане.

В 1900-1910 гг. такие представители интеллигенции Азербайджана, как А.Агаоглу, А.Гусейнзаде, Г.Гарабеков чтобы заполнить национальный идейный вакуум приняли исламизм.

В отличие от других идеологов, Агаоглу был сторонником формирования национальных государств на основе ислама и их объединения.

Ключевые слова: ислам, исламизм, панисламизм, тюркизм, пантюркизм, консерватизм, прогрессисты, осовременивание.

Faik ALEKPEROV

PHILOSOPHICAL-IDEOLOGICAL COMPREHENSION OF ISLAMISM – «ISLAMIC NATIONALISM» IN WORLD OUTLOOK OF AHMADBAY AGHAOGLU

Summary

At the beginning of the XX c. Islamism played a great role in the formation of national ideology in Azerbaijan.

In 1900-1910 some representatives of Azerbaijani intelligentsia A.Aghaoglu, A.Huseinzadeh, G.Garabeyov adopted Islamism as the only right theory to fill up the gap in national ideology.

In contrast to other ideologists Aghaoglu was a supporter of the formation of national states on the basis of Islam and their union.

Keywords: Islam, Islamism, pan-Islamism, Turkism, pan-Turkism, conservatism, the progress-minded, modernizing.

ÖLÜM FAKTI VƏ TANATALOJİ DUYUM*

Ölüm problemini fəlsəfi tədqiqatın obyektı kimi göstərməyin səbəbi, şübhəsiz ki, hər kəsdə yaranan ölüm qorxusudur. Alman filosofu Artur Şopenhauer təsdiq edir ki, “fəlakətlərdən ən böyüyü, insanı hər şeydən daha çox qorxuda biləcək amil – ölümdür; ən güclü qorxu – ölüm qorxusudur”. O, bu qorxudan qurtuluşu isə fəlsəfədə axtarır və təbii ki ölümün fəlsəfi problem olması fikrini də təsdiqləyirdi: “Ölüm – fəlsəfənin həqiqi ilhamlandırıcısı və ya ilham mənbəyidir... Hətta ölümsüz fəlsəfənin mövcud ola bilməsinə az ehtimal var. Ona görə də tamamilə təbiidir ki, mən ölümün xüsusi tədqiqatını özümün axıncı, ən ciddi və əhəmiyyətli əsərimdə birinci yerə qoymuşam” (1, s. 120, 142-143).

Ölüm haqqında təsəvvürlərə Nitschenin əlavəsi "Tanrının ölümü" ideyası ilə bağlıdır. "Tanrının ölümü" ideyası Nitschədə yeni dünya anlayışını yaratdı və bu anlayışa uyğun olaraq dünya nə başlanğıclara, nə də məqsədlərə malik deyildir. Xristian ənənələrində əxlaq və həqiqət Tanrıya köklənmişdir. Beləliklə, əgər tanrı ölüdürsə, onda etikanın və həqiqətin əsası da yoxdur. Heç nə "həqiqi" deyildir və "hər bir şeyə icazə verilir!" Nitschenin nəzərində xristianlıq "xalq üçün platonizmdir", qərb metafizikasının vülqar nəşridir. Qərbin həyatı təkzib edən dünya anlamı həm xristianlıqda, həm də metafizikada aşkar edilir: hissi, dünyəvi olan ideyaların (və ya Tanrının) işığında, "səmavi", "əsl" və "həqiqi" dünyanın işığında şərh olunur. Dünyəvi olan "qeyri-real", "yalançı", "məvəqqəti" kimi dəyərsizləşdirilir. Nitschenin bütün təfəkkürü mövcud olmağa, bu nöqteyi-nəzəri 180 dərəcə çevirməyə yönəlmişdir. Elə buna görə də o, öz təfəkkürünü "çevrilmiş" platonizm kimi və ya bütün dəyərlərin yenidən qiymətləndirilməsi kimi şərh edir. Bunun da nəticəsi "Tanrının ölümüdür".

Tanrıdan iqtibas gətirərkən, Nitsche hansısa dini qüvvəni deyil, hər şeydən öncə dəyərlərin müstəqil olan obyektivliyini nəzərdə tutur; yəni onu nəzərdə tutur ki, dəyərlər ən yüksək nemət kimi Tanrıda müəyyən əsasla malikdirlər. Din, etika və fəlsəfə insani özgələşdirmənin simptomlarıdır. Anlayışın bu formalarının darmadağın edilməsi bizə insanı onun demək olar ki, iki min il səcdə və dua etdiyinə yaradıcısı kimi şərh etmək imkanını verir. Nitsche üçün "Tanrının ölümü" dəyərlərin transsendental xarakterinin bütün formalarının ləğv edilməsi və dəyərlərin insani yaradıcılıq kimi yenidən kəşf olunması deməkdir (2, s. 113).

Ölümün daha bir orijinal izahını Ziqmund Freyd verir. Freyd ölümü hər şeydən öncə yuxugörmənin izahı kontekstində əsaslandırmağa çalışır. O, təsdiq edir ki, yuxugörmənin gizli fikirləri senzura məruz qalır. Sadələşdirilmiş şəkildə demək olar ki, sıxışdırılmış və qadağan olunmuş arzular şüurda meydana çıxmaq üçün "senzuradan" keçməlidir. Senzuradan keçmək üçün, yuxugörmənin işi yuxugörmənin gizli fikirlərini yuxugörmənin məzmununa transformasiya edir. Yuxugörmə, biz onu xatırladığımız kimi bizim şüurumuza kontrabanda yolu ilə qəbul olunan gizli, kodlaşdırılmış məlumatı özünə ehtiva edir. Biz yuxugörmənin aşkar məzmununa sirri tapılmalı olan müəmma kimi baxa bilərik. Yalnız psixanalitik kodu tapdığı zaman yuxugörmə yeni məna alır. Bu gizli məna nədən ibarətdir? Freyd qeyd edir ki, yaşlıların yuxugörmələri çox vaxt seksual bələdləşdirilmiş olur və şahvanə arzuları ifadə edir. (Sonrakı Freyd aqressiyanın və ya ölümün unikal instinkti barədə təsəvvürü daxil etdiyi zaman bu nəticə xüsusən problematik olur. Son əsərlərində, Freyd həyat instinkti ilə (Eros) ölüm instinkti

* Məqalə fəlsəfə ü.f.d. Sərdar Mustafayev tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

(Tanatos) arasındakı fərqi göstərir. O, vurğulayır ki, bu iki əsas instinkt bir ideya olaraq artıq yunan fəlsəfəsində məlum idi. Freydin xüsusi ölüm instinkti barədə ideyası psixoanalitik dairələrin güclü müqaviməti ilə rastlaşdı və kifayət qədər mübahisəli olaraq qalır. Freyd ölüm instinktinə daxil edərək, təcavüz və müharibə kimi hadisələri izah etmək istəyirdi. Amma o, həmçinin vurğulayırdı ki, seksual təcavüz elementinin həddindən artıq olması məşuqu onun ehtiras predmetinin qatilinə çevirə bilər. Təcavüz həm beynəlləşdirici həm də dağıdıcı ola bilər. Bütün erotik enerjini Freyd libido adlandırır. Libido obyektədən obyektə ötürülə və ya müəyyən obyektlərdə təsbit edilə bilər. Biz görürük ki, Freyd Erosa əlavə olaraq, ölüm instinktinə (Tanatos) də müraciət edir. Ölüm instinkti canlı orqanizmə pozğunluq salır və onu ilkin, qeyri-üzvi vəziyyətə qaytarır. Bu instinktin necə fəaliyyət göstərdiyini anlamaq o qədər də asan deyildir. Freyd belə hesab edir ki, bu instinkt qismən xarici dünyanın əleyhinə yönəlir və özünü aqressiv və dağıdıcı əməllərdə aşkar edir. Xaricə yönələn (ekstravertiv) aqressiyanın məhdudlaşdırılması fərddə həmişə mövcud olan və özünə doğru istiqamətlənən dağıdıcı fəaliyyəti gücləndirir. Tanatos həmçinin Erosla "qarışa" da bilər ki, bunun da nümunəsi sadizmdir. Eyni zamanda daxilə yönələn (introvertiv) dağıdıcı instinktlərlə seksuallıq arasındakı qarşılıqlı əlaqəni mazoxizm də illüstrasiya edir. Freyd belə hesab edirdi ki, insan "zölmün", aqressiyanın və sərtliyin anadangəlmə tələbatına malikdir. Təcavüz - bütün insanlara xas olan anadangəlmə, müstəqil instinktdir. Lakin mədəniyyətə Eros kömək edir. Onun məqsədi insanı ailəyə, tayfaya, millətə və, son nəticədə, ən böyük birliyə – bəşəriyyətə - assimilyasiya etməkdir. Freyde görə, Eros tərəfindən reallaşdırılan fəaliyyət proqramı ölüm instinkti ilə konfliktədir. Mədəniyyətin bu proqramına aqressivliyin təbii instinkti, hamının hamıya münasibətdə düşmənçiliyi qarşı durur. Beləliklə, mədəniyyətin inkişafı Erosun və Tanatosun, həyat qüvvəsinin və ölüm instinktinin döyüşünü nümayiş etdirir. Elə buna görə də, mədəni inkişafı "bəşəriyyətin həyat uğrunda mübarizəsi" adlandırmaq olar. Freyd zəkanı tənqid edir. Bizim öncə davranışın və yönəltmələrin rəasional izahı hesab etdiyimizi Freyd "rəasionalizasiya" olaraq, dərk olunmayan və təhrifə uğrayan reallıq kimi ifşa edir. Azad və rəasional fərd ideyası öz yersizliyini aşkar edir. Biz öz gizli tələbatlarımızın və arzularımızın qaranlıq okeanı ilə yalnız, tənha qalmış oluruq. Maarifçilik və bilik - sadəcə olaraq xarici və etibarsız örtükdür və ona etibar etmək həddindən artıq təhlükəli illüziya olardı. Bütün sivilizasiya intizama öyrədir və buna görə də onunla bağlı olan "diskomfort", son nəticədə, qarşısı alınmaz şəkildə alır. Biz daimi dünyaya utopik bir tərzdə ümid etmədən, öz ölüm instinktimizin əleyhinə mübarizədə öz destruktivliyimizi məhdudlaşdırmağa səy edə bilərik. Beləliklə, ekzistensialist fəlsəfənin əsas xüsusiyyəti belə bir müddəadan ibarətdir ki, hər bir fərd öz şəxsi həyatının sərhədlərini dərk etməlidir (və buna görə məsuliyyət daşmalıdır). Belə bir ekzistensial təfəkkür üsulunun köməyi ilə - hər bir kəsin öz ölümünün qaçılmazlığını şəxsən dərk etməsi ilə - insanlar oyanmağa yönəmlı signal alırlar, demək olar ki, təzədən doğulurlar, amma artıq daha dərinliklərə nüfuz edən şüur ilə (2, s. 112).

Ölümü fəlsəfi refleksiyaya məruz qoyan ekzistensialistlərlə yanaşı, onu və onun xüsusi təzahürlərini sosioloji analizə məruz qoyan digər alimlərin, xüsusən sosioloqların baxışları da maraq kəsb edir.

Fransız sosioloqu Dürkheymin intihar nəzəriyyəsi bu nöqteyi-nəzərdən çox maraqlıdır. İntihar o, insanlar arasında həmrəyliyin zəifləməsi ilə izah edirdi.

Dürkheym elə hesab edirdi ki, ona müasir olan Fransa zəifləmiş həmrəyliyə malik olan, yəni xəstə olan cəmiyyətdir. O, belə bir təsəvvürü rədd edirdi ki, sosiologiya elə sosial anlayışlardan istifadə etməlidir ki, cəmiyyət üzvləri öz xüsusi sosial qarşılıqlı təsirlərini başa düşmək üçün onlardan istifadə edirlər. Dürkheymə görə, sosiologiya digər və daha yaxşı anlayışları tapmalıdır. O, bu müddəanı intihar anlayışının köməyi ilə illüstrasiya edir. Gündəlik dildən və adi həyatdan uzaqlaşaraq, Dürkheym intiharın elə bir konsepsiyasını işləyib hazırlamağa səy edir ki, intiharların tezliyi ilə müxtəlif sosial şəraitlər, yəni psixoloji xarakterə

malik olmayan şəraitlər arasındakı əlaqəni müəyyənləşdirərək, onu statistik cəhətdən emal etmək mümkün olsun. İntiharın müxtəlif emosional və fərdi aspektlərindən – insanların intiharla bağlı olaraq hiss etdiklərindən və düşüncələrindən - mücərrədləşərək, Dürkheym bir sosioloq olaraq psixologiyadan uzaqlaşır. O, intiharların tezliyində cinsindən, yaşından, ailə vəziyyətindən, dinindən, milliyyətindən, sosial sinfindən və i.ə. asılı olaraq statistik dəyişiklikləri tapmağa səy edir. Toplanmış statistik məlumatlar Dürkheymın bir sosioloq olaraq nəzəri fəaliyyətinin əsasını təşkil edirlər. Amma o, statistikada dayanmır. Onlara istinad edərək, Dürkheym cəmiyyət nəzəriyyəsini, yəni ictimai həmrəylik nəzəriyyəsini ifadə edir. Bu nəzəriyyəyə görə, intiharların yüksək tezliyi zəifləmiş həmrəylik hissinin göstəricisidir. İntiharlara dair statistik materiallara əsaslanaraq çıxış edərək, Dürkheym güman etmişdir ki, o, sosial həmrəyliyi izah etməyi və onun zəifləməsinin səbəblərini göstərməyi bacarmışdır. O, sosial həmrəyliyin bu zəifləməsini anomiya (yunanca, a-nomi - qanunun, normanın yoxluğu), yəni "normasızlıq" adlandırır. Qısaca olaraq belə demək olar ki, anomiya vəziyyəti – elə bir vəziyyətdir ki, burada insanları birləşdirən əlaqələr zəifləmiş olur. Anomiyə vəziyyətində fərdlər çətinliklərə daha az dözümlü olurlar və bu da ki, intiharların tezliyinin artmasına aparıb çıxarır. Dürkheym belə hesab edirdi ki, statistik məlumatlara əsaslanaraq təsdiq etmək olar ki, anomiyə evlilər arasında subaylar arasında olduğuna nisbətən, uşaqly ailələrdə uşaqsız ailələrə nisbətən, katoliklərdə protestantlara nisbətən, kiçik icmalarda böyük şəhər adamlarına nisbətən daha azdır. Nikah, ailə və din həyatın sosial formaları olaraq cəmiyyəti möhkəmləndirən amillərdir. Sosial həmrəylik nə qədər güclüdürsə, intihar imkanı bir o qədər azdır (2, s. 118).

İnsan yeganə canlıdır ki, öz ölümünü dərk edir və onu fikirlərinin əsas təyinedicisi hesab edir. Bu, onun nadirliyidir. Bununla belə insan dərk edir ki, o ömür boyu mövcud olub. Üstəlik də insan özünün ölümsüzlüyünə qəlbinin dərinliklərində inanır. Bu zaman onun fiziki ölümü nəzərdə tutulmur. Həmçinin insanın maddi cəhətdən yüksək təminatı onu gündəlik və qayğılardan azad edir. Buna görə də o, kəskin formada gözlənilən ölüm haqqında fikirləşir (3, s. 4).

Əsasən ölüm problemi haqqında yox, ölümsüzlük problemi haqqında danışmaq adət halını almışdır. İstər qədim və orta əsr filosofları, istərsə də müasir filosoflar üçün ölümsüzlük ideyası həmişə böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur. Ölümsüzlük ideyası hətta Allah ideyasından daha mühüm rol oynamışdır. Uilyam Ceyms yazırdı: "Həqiqətən, ağ irqin adamlarının böyük əksəriyyəti üçün din hər şeydən əvvəl ölümsüzlük deməkdir – və bəlkə də başqa heç nə. Allah ölümsüzlüyün yaradıcısıdır". Amerika filosofu Korliss Lamont "Ölümsüzlük xülyası" kitabından belə bir iqtibas gətirir: "Kişilərin və qadınların əksəriyyəti hər şeydən daha çox özlərinə daimi həyat təmin etmək istərdilər. Əgər daimi həyatın üstünlüyü satış predmeti olsaydı o insanlara təklif olunan malların hamısından daha baha qiymətə satılardı. Hesab etmək olar ki, o Allahdan da daha çox qiymətləndirilərdi" (4, s. 16).

Ölüm qarşısında müasir fəlsəfənin bir çox cərəyanları üçün səciyyəvi olan məhkumluq və ümitsizlik ideyalarının (bununla yanaşı insanın məsuliyyətsizliyinin) tam şəkildə aradan qaldırılması yalnız istər ölümün elmi dərkini və istərsə də onun mənəvi cəhətdən qiymətləndirilməsini öz məzmununa daxil edən həqiqi humanist dünyagörüşü əsasında mümkündür. Bu cür dünyagörüşü nəinki insan həyatı və şəxsiyyətinin təkraredilməzliyindən, onların müstəqil dəyərindən, eyni zamanda insan davranışının onların iradəsindən gələcəkdə də asılı olmasının başa düşülməsi mövqeyindən çıxış edir.

İnsan təbiətinin ziddiyyətli mahiyyəti, onun məhvini və özünü saxlamaq cəhdini birləşdirir. Onun təbii olaraq ölümü qəbul etməməsi, öz varlığını davam etdirmək arzusu ölümsüzlükdən məhrum həyatın boş və mənasız olduğunu sübut etmək üçün dindən istifadə edilir. Ancaq İnsanın ölümsüzlüyü haqqındakı fikrin özü mənasızdır. Ölümsüz insanın həyatının mənası haqqında, onun xeyir və şər əməlləri haqqında və mənəvi borcu haqqında

danışmaq olarmı? Onu nalayiq hərəkətlərə və boş vaxt keçirməsinə görə danlamağa dəyərmı? Həyatın mənası haqqında yalnız o zaman danışmaq olar ki, həyat müəyyən bir müddətlə məhdudlaşmış olsun, insan düşünəndə ki, ona ayrılmış bu qısa vaxtdan necə etsin ki, daha yaxşı isitfadə etsin (5, s. 119)

İnsanlara ölümdən qorxmağı öyrətməkdənsə, onları ölümün gözüne dik baxmağa, ölümün də təbiətin bir qanunu olduğunu öyrətmək daha düzgün olardı. Hind filosofu Vivekananda belə hesab edirdi ki, ölüm zəifliyin bir ifadəçisidir: Zəifin nə bu dünyada, nə də başqa dünyada yeri yoxdur. Vivekananda zəiflik ölümdür deyirdi (6, s. 109).

Elə bir insan yoxdur ki, ada kimi tək-tənha dayanıb dursun: hər insan Qitənin bir parçası, Qurunun bir parçasıdır; Dalğalar sahildə dikələn qayanı qoparıb dənizə aparsa, sahilin bir guşəsini qoynuna alsın, sənin, ya sənin dostunun Qəsrini uçurub dağıtsa, Avropa kiçilsin; hər insanın ölümü də eləcə, mənim ömrümü qısaldır, çünki mən Bəşəriyyətlə vəhdətdəyəm, ona görə kilsə zənginin harayını eşitsən, heç vaxt soruşma ki, kimdir dünyadan köçən? Sənsən dünyadan köçən!” (Con Donn) (7, s. 10).

Müəllif həyatın başlıca prinsipi olaraq reallığın ideala yüksəldilməsini qəbul etdiyindən, ölümün mənasını da reallığı ideala doğru yüksəldən daxili meylin tükənməsində görür və elə bu əsasdan da çıxış edərək həm də mənəvi ölümün də səciyyəsinə verir. O, qeyd edir ki, mənəvi ölüm həyatı məqsədin gerçəkləşdirilməsinə yönəlməyən həyatı ifadə edir. Müəllif burada mənəvi ölümü tədrici ölümün bir forması olaraq nəzərdən keçirir.

Açar sözlər: ölüm faktı, tanatoloji duyum, ölümsüzlük problemi həyatın mənası, ekzistensialist fəlsəfə.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Мечников И.И. Этюды о природе человека. М., 1961.
2. Skirbekk Q., Gilye N. Fəlsəfə tarixi: Müasir dünyanın fəlsəfi qaynaqlarına bir baxış. B., 2007.
3. Ахундова Севда. Идея бессмертия души человека. Автореферат, Баку, 1998.
4. Корлисс Ламонт. Иллюзия бессмертия. М., 1984.
5. Əlizadə H. İnsan fəlsəfəsi. Bakı, Nurlan, 2003.
6. Мир философии. М., Издательство политической литературы. 1991.
7. Heminqуey E. Əcəl zəngi. Bakı. Yazıçı, 1986.

Чингиз НАБИЕВ

ФАКТ СМЕРТИ И ЧУВСТВО СМЕРТИ

Резюме

Поскольку один из основных принципов жизни направлен на возвышение реальности до идеала, смысл смерти заключается во внутреннем стремлении к возвышению до реальности. Этим характеризуется моральная смерть человека. Моральная смерть означает жизнь, не направленную на реализацию жизненных целей.

Люди вправе знать, живут ли, могут ли жить их сознание и душа вне тела. Если, исходя от не зависящих от нас объективных законов, душа человека, находящегося в состоянии клинической смерти продолжает существовать, то и лечить его нужно соответственно. В противном случае лечение должно проводиться с учетом последних достижений науки.

Ключевые слова: факт смерти, чувство танатологии, проблема бессмертия, смысл жизни, философия экзистенциализма.

Chingiz NABIYEV

THE FACT OF DEATH AND SENSE OF DEATH

Summary

As one of main principles of life is directed at an eminence of a reality to an ideal, the sense of death consists in internal aspiration to an eminence to a reality. It characterizes moral death of a person. The moral death reflects the life which has been not directed at realization of the vital purpose. People have a right to know whether they and whether their consciousness and soul can live out of a body. If proceeding from the objective laws not dependent on us, the person been in a state of enduring clinical death, continues to exist, it is necessary to treat him accordingly. Otherwise, treatment should be carried out taking into account the recent achievements of a science.

Keywords: the fact of death, feeling of thanatology, problem of immortality, sense of life, philosophy of existentialism.

Adilə NƏZƏROVA

Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutunun dissertantı

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FƏLSƏFƏ TERMINLƏRİNİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ*

Fəlsəfə terminologiyası spesifik xüsusiyyətlərinə görə xüsusi leksik lay təşkil edir. Fəlsəfə terminləri paradigmatik xarakter daşıyır və elmin terminosisteminin alt hissəsini təşkil edir. Eyni zamanda fəlsəfə terminologiyası sintaqmatik xarakter daşıyır və bu onun funksional tərəfləri ilə bağlıdır.

Dilçilik elmində sahə nəzəriyyəsinə daxil olan yaruslardan biri də leksik-semantik sahədir. Bu sahədə söz, termin başlıca nüvə kimi çıxış edir. “Söz, ümumiyyətlə, dil sisteminin əsas, müstəqil və ayrıca işarə vahididir. Mənalandırılma və işarələndirilmə vəzifələrini daşıyan bu mərkəzi dil vahidi səslənmənin, mənanın və real varlığa münasibətin üzvü surətdə bir-birinə bağlılığı nəticəsində meydana çıxır. “Məna” xəttinin inkişafı, “mənadən gerçəkliyə doğru” istiqamət sözün, terminin əsasını təşkil edir (1, s.103-129).

Terminlərə xas olan əlamətlərdən biri də leksik-semantik xüsusiyyətlərdir. Fəlsəfədə leksik-semantik əlamətlər iki məna istiqamətində nəzərdən keçirilir: ümumi, əsas fəlsəfi mənalər; ikinci dərəcəli fəlsəfi mənalər.

Öncə fəlsəfə terminlərinin ümumi mənalarını müəyyənləşdirmək lazımdır. “Ümumi məna” özü əsas və yardımcı mənalara bölünür. Məsələn, fəlsəfədə başlıca terminlərdən sayılan “varlıq” terminini götürək. Varlıq – var olma, mövcud olma (ümumi məna); “can”, “vücud”, “insan”, “canlı orqanizm”, “həyat” və s. yardımcı mənalardır.

“Materiya” – insan şüurundan kənarda və ondan asılı olmayaraq mövcud olan obyektiv varlıq-terminin ümumi mənasıdır. Digər mənalər “maddə”, “cisim” terminləri ətrafında birləşir və üzə çıxır. Burada leksik-semantik qanunauyğunluq gözlənilir.

“Mahiyyət” – daxili məzmun, xüsusiyyət, məsələnin mahiyyəti (ümumi məna); əsil, məğz, əsas, məna, mətləb terminləri kimi yardımcı mənaların ətrafında mərkəzləşir.

Terminlərin leksik-semantik əlamətlərini aydınlaşdırmaq üçün bir sıra izahedici üsullar müəyyənləşdirilmişdir. Bu üsulla terminlərin mənalarının aydınlaşdırılması həm də elmi əsərlərin yayılmasına imkan yaradır. A.Əlizadə aşağıdakı izahedici vasitələrin terminlərin leksik-semantik cəhətlərinin müəyyənləşdirilməsində, əsas rol oynadığını göstərir. Birincisi, terminlərə tərif verilmə yolu ilə mənaların aydınlaşdırılması; ikincisi, müəyyən sahələr üzrə terminlərin mənalarının müəyyənləşdirilməsi (3, s.55-56).

Termin adı sözlər kimi söz mühiti ilə (kontekstlə) deyil, anlayışlar sistemi – müəyyən bir terminoloji sahə ilə əlaqədardır. Terminlərdən tələb olunan əsas cəhət təkmənalılıqdır, yəni termin aid olduğu sahədə yalnız bir mənada işlənməlidir. Onsuz termini və ümumiyyətlə, elmi dilin dəqiqliyini təmin etmək mümkün deyildir (4, s.268).

Azərbaycan dilində fəlsəfə terminlərini leksik-semantik yöndə təhlil etmək üçün, ilk növbədə, ona aid olan leksik-semantik təsnifatı nəzərə almaq lazım gəlir. Bu əlamətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq məqsədəmüvafiqdir:

1. ümumfəlsəfi anlayışlarla əlaqədar terminlər: materiya, ideal, mənəviyyat, dünyagörüşü, kateqoriya, qanun, hərəkət, məkan və zaman və s.

* Məqalə filologiya e.d. İsmayıl Kazımov tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

2. idrak nəzəriyyəsi, prosesi ilə bağlı terminlər: idrak, idrak vasitələri, struktura, idrakın subyekti, idrakın obyektı, idrakın formaları, dərkətmə, dərkətmə prosesi, qanunları dərk etmək, idrak nəzəriyyəsi, qnoseologiya, məntiqi idrak və s.

“İdrak” termininin fəlsəfi mənası belə müəyyənləşdirilmişdir: İdrak obyektiv aləmin, onun qanun və qanunauyğunluqlarının insan beynində müəyyən məqsədə yönələn fəal inikasıdır.

İdrak nəzəriyyəsinə aid terminlərdən biri “**duyğu**” adlanır. Həmin sözün terminoloji mənası: “Materiyanın bizim hiss orqanlarımıza təsiri nəticəsində “xarici qıcıqlandırma enerjiasının, şüur faktına çevrilməsidir”. Maddi aləm bizim duyğularımızın mənbəyidir. “Duyğu obyektiv aləmin subyektiv obrazıdır”. Duyğu xarici aləmin obrazı, surətidir. Duyğular - bizi əhatə edən xarici aləm haqqında bütün biliklərimizin mənbəyidir. Hisslərimiz, duyğularımız sahəsində biz xarici aləmlə əlaqəyə giririk. Onu dərk edirik və onun vasitəsilə davranışımızı nizamlayırıq. Lakin duyğu - dərkətmə prosesinin ancaq birinci pilləsidir. Duyğu fəlsəfə elmində hissi idrakın əsas forması sayılır. Təfəkkür - dərkətmənin ən yüksək pilləsi, duyğuların verdiyi şeyləri təsəvvürlərə, anlayışlara, qanunlara və s. çevirir ki, bunlar da obyektiv aləmi daha dərin bir surətdə əks etdirir və bunların düzgünlüyü praktika ilə yoxlanılır (8, s. 62).

Məntiqi idrak idrakın inkişafında keyfiyyətə yeni, ən yüksək mərhələdir. Onun rolu predmetin əsas xassələrini və əlamətlərini aşkara çıxarmaqdan ibarətdir.

İdrakın formalarına aşağıdakı terminlər aiddir: duyğu, qavrayış, təsəvvür, məntiqi idrak, anlayış, mühakimə, hipotez, empirizm, rəasionalizm, ontologiya, qnoseologiya və s.

İdrakın metod və vasitələrini əks etdirən terminlər bunlardır: müşahidə, metodologiya, eksperiment, modelləşdirmə, təhlil, sintez, aksiom, induksiya, deduksiya və s.

3. fəlsəfənin tərkib hissələrini və fəlsəfə elmini ifadə edən terminlər: meta-fizika (varlıq), fəlsəfə, fəlsəfi baxışdan insan, fəlsəfi bilik, fəlsəfi dünyagörüşü və s.

4. fəlsəfi istiqamətləri, cərəyan və məktəbləri ifadə edən terminlər: fəlsəfi isti-qamətlər, fəlsəfi təlim, fəlsəfi məktəblər, sxolastika, sxolastik fikir, fəlsəfi ideal və s.

“Fəlsəfi istiqamətlər” fəlsəfi cərəyanların (eləcə də təlim və məktəblərin) toplusudur. Bir qayda olaraq, fəlsəfi istiqamətlər uzun tarixi dövr ərzində formalaşır. Fəlsəfi istiqamətləri əhatə edən terminlər bunlardır: materializm, idealizm, empirizm, rəasionalizm, irrəasionalizm, nepozitivizm, personalizm və s.

“Fəlsəfi məktəblər” terminin məzmunu əsas ideya prinsipləri bazasında birləşən fəlsəfi təlimlərin toplusu ilə birbaşa əlaqədardır. Bu istiqamət adlarının əsas quruluş tipi dildə – **izm** şəkilçisi ilə yaranmışdır. Məsələn: determinizm, neorealizm və s.

5. fəlsəfi istiqamətlərin, cərəyanların, məktəblərin kimə məxsus, kimə aid olduğunu ifadə edən terminlər: Kant fəlsəfəsi, Volf fəlsəfəsi, Platon fəlsəfəsi, Hegel fəlsəfəsi və s.

Fəlsəfə terminlərin quruluşu coğrafi istiqamətlərə görə də qruplaşır. Məsələn, Qərb fəlsəfəsi, Şərq fəlsəfəsi, klassik fəlsəfə və s.

İkinci tərəfi “filosof” sözündən ibarət olanlar: marksist filosoflar, idealist filosoflar və s.

“Fəlsəfi istiqamətlər, cərəyan və məktəblər özünəməxsus terminləri doğurur” (5, s.36)

Filosoflar tərəfindən yaradılan və elmə gətirilən terminləri də leksik-semantik bölgünün tərkibinə daxil etmək olar. Məsələn, bəllidir ki, “metafizika” termini Aristotelin davamçılarından biri olan Andronik Rodoslu tərəfindən filosofun təbiətin dərk edilməsinə aid olmayan və elmi-təbii axtarışlardan kənara çıxan fikirlərini ifadə etmək üçün irəli sürülmüşdür (7, s.24).

Fəlsəfənin yeni sahələri gücləndikcə təbii olaraq yeni terminlər də əmələ gəlir. Belə terminoloji vahidlərin əksəriyyəti məhz müxtəlif istiqamətli, müxtəlif əqidəli fəlsəfə məktəbləri ilə bağlı olur.

Eyni fəlsəfi prosesi adlandıran termin variantlarına da mövcudluq haqqı olma baxımından yanaşmaq doğrudur. Həmin paralellərin bir tərəfi, adətən, alınmalardan ibarətdir, bunlar qarşılıq təşkil edirlər: adekvat-eyniyyət, yarus-qat-səviyyə, antinomiya - əkslik və s. Alınma terminlərin əvvəlcədən dildə olmayan qarşılığı da ani yaranmır; buradakı paralellər sabitləşməyə qədərki yolun təbii mənzərəsini inikas etdirir. Terminlərin istifadə olunmasında fəlsəfə cərəyanların onlara verdiyi status da nəzərdə tutulmalıdır.

Fəlsəfi cərəyanlara aid olan terminlərdən biri “*fenomenologiya*” adlanır. Fenomenologiya yunanca “*phainomen*” - təzahür edən və “*logos*” - söz, təlim” deməkdir. Bu elə fəlsəfi cərəyandır ki, fəlsəfi şüuru, subyekt və obyektı kəskin şəkildə bir-birindən ayıran naturalist fikirlərdən azad etməyə, idrakın, insanın mövcudluğunun və mədəniyyətin ilkin əsasını tapıb üzə çıxarmağa səy göstərir. Əgər klassik fəlsəfədə fenomenologiya məntiq və metafizika sistemlərinə aid olmuşsa, XX əsr Avropa fəlsəfəsində o “təmiz şüur”un və insanın mövcudluğunun aprior strukturunun təhlili metodu kimi çıxış edir (6, s.59-60).

Leksik-semantik cəhətdən başqa termin qrupunu fəlsəfi cərəyan terminləri təşkil edir. Məsələn: skeptisizm, epikurçuluq, stoisizm və s.

Fəlsəfi məktəblər terminlərin birinci tərəfini şəhər adından götürərək, özünəməxsus terminlərini ortaya qoymuşdur: Yunan fəlsəfi məktəbi, Milet məktəbi, Eleya məktəbi, Sofistlər məktəbi, etik məktəblər, Stoya (Afina) fəlsəfi məktəbi, Pifaqor məktəbi. Onlar ən çox aşağıdakı fəlsəfə terminlərindən istifadə etmişlər: apoqonik sübut (yunanca: aradode-nəticə) - dolayı, vasitəli sübut; eklektizm-bir-birinə zidd olan fikir və nəzəriyyələrin mexaniki olaraq birləşdirilməsi; sofizm- formal olaraq düzgün görünən, bir-birilə yanlış çıxarılmış əqli nəticə. Sofizm anlayışların iki mənalılığına əsaslanır. Hadisələrin ayrı-ayrı tərəflərinə üstünlük verilir.

Eleya şəhərinin adı ilə bağlı olan Eleya məktəbinə daxil olan terminlər bunlar idi: ruh, atom, varlıq, qeyri-varlıq və s.

“Sofist” termini-intellektual fokusçu, fırıldaqçı, dələduz anlamındadır. Qədim yunanlarda “sofist” “müdrək” sözünün ifadəsi kimi işlədilir. Sonrakı dövrlərdə “sofist” termini “natiqlik” termininin mahiyyəti kimi istifadə olundu.

“Ellin fəlsəfəsi” İskəndərin yürüşündən sonra Asiyada yunan dilində yaranmış fəlsəfə idi. Ellin mədəniyyətinin, elm və fəlsəfəsinin yaranmasında təkcə yunanlar deyil, Kiçik və Ön Asiya'nın bir çox xalqlarının nümayəndələri iştirak etmişlər.

6. tarixi fəlsəfi terminlər: fəlsəfi təlim, fəlsəfə tarixi, Qədim Şərq ölkələrində fəlsəfi fikir, qədim Hindistanda fəlsəfi fikir, Qədim Çində fəlsəfi fikir, Qədim Yunanıstanda fəlsəfi fikir, Qədim Misirdə fəlsəfi fikir və s.

Tarixi fəlsəfi proseslərin ilkin çıxış vahidi bu və ya başqa təfəkkür sahiblərinin əmələ gətirdiyi fəlsəfi təlimdir. Həmin anlayış-termin müəyyən, bir-birilə məntiqi ardıcılıqla sıralanan dünyagörüşlər sistemidir. Bu təlimlər sinonim terminlər cərgəsini yarada bilmişdir. Həmin terminlər biri digərinin əlavəsi kimi də işlədilə bilər. Məsələn, Platonun ardıcılıqları - platoniklər, Avqustinin ardıcılıqları - avqustinçilər, Marksın ardıcılıqları - marksistlər və s.

Bu tip tarixi fəlsəfi terminlər lingvistik baxımdan, tərkib etibarilə onomastik vahidlərdən ibarət olur. Ölkə adları bu baxımdan istisna təşkil etmir.

Həmin tip fəlsəfə terminlərinin bir qismi dövrləşmə mərhələləri ilə əlaqədar olur: antik fəlsəfə, II-XIV əsrlərdə Qədim Avropada fəlsəfə, Orta əsrlərdə Yaxın və orta Şərq ölkələrində fəlsəfə, Orta əsrlərdə Azərbaycan fəlsəfəsi, Avropada İntibah dövrü fəlsəfəsi, XVII-XVIII əsrlərdə Avropa fəlsəfəsi, XVIII əsrdə fransız fəlsəfəsi, XVIII əsrdə alman klassik fəlsəfəsi, XIX əsrdə Azərbaycan fəlsəfəsi və s.

Paralelizm tarixi fəlsəfə terminləri üçün xarakterikdir: politeizm- çoxallahlıq, kahinlər varnası - brəhmənlər, hərbi aristokratiya varnası - kşatrilər, əkinçilər, sənətkarlar, tacirlər varnası - vayşilər, aşağı varna-şudralar, ved - bilik və s.

7. məntiqi anlayışları ifadə edən terminlər: məntiqi, məntiqilik, məntiqi yanaşma və s.

Bir çox terminlər təkcə dar elmi çərçivədə deyil, müxtəlif elm sahələrində də istifadə olunur. Məsələn, «presuppozisiya» terminini götürək: bu termin-anlayış XX yüzilliyin 50-ci illərində P.Strosen tərəfindən irəli sürülmüşdür. İlk şəkildə presuppozisiya obyektlərin varlığı və vahidliyini inikas etdirən bütün konstruksiyalara aid edilirdi (2, s.23). Bu anlayış-termin ilk dəfə fəlsəfi məntiqdə əmələ gəlmişdir və hökmün semantik komponentini ifadə edir. Kontekstdə hökmün doğru və ya yalan olması üçün presuppozisiya obyektiv olmalıdır. Hökmdə həqiqi mənada presuppozisiya olmadıqda, hökm konkret mətnə ya yersiz, ya da ümumiyyətlə, semantik cəhətdən mənasız olur.

Fəlsəfədə presuppozisiyanın 3 növündən bəhs olunur: 1) faktik presuppozisiya. Məsələn, “Müəllim bilir ki, Ləman zəif şagirdidir”, “Müəllim bilmir ki, Ləman zəif şagirdidir”; 2) kateqorial presuppozisiya. Semantik baxımdan belə ehtimallar və fərziyyələrdə uyuşmazlıq hiss edilir. Məsələn, Dağlar, dərələr də bilir onun sirrini (Ş.İsmayıl). Dağlar, dərələr cansız olduğu üçün hər hansı bir sirri qavramaq, bilmək gücünə malik deyil, amma ifadədəki obrazlılığı metaforikləşmə (troplaşma) hadisəsi yaratmışdır; 3) presuppozisiyanın ekzistensiallığı. Həmin növ fəlsəfi presuppozisiya konkret-referent ad qrupuna aid olan mənənin varlığını və birtipliliyini ifadə edir. Məsələn, “Kosmosu kəşf edən şəxs” ifadəsi belə bir presuppozisiyanın mövcudluğunu əsaslandırır. Elə bir alim var ki, (və ya olmuşdur ki) o, kosmosu kəşf etmişdir. Əgər bu presuppozisiya olmasaydı, “kosmosu kəşf edən şəxs” ifadəsi asementik bir varlığa çevrilərdi.

Beləliklə, sözügedən bu termin həm fəlsəfə, məntiq elmlərində, həm də dilçilik elmində öz məntiqi anlamını tapır. Məntiq elmində bu termin mühakimələrin təhlili gedişində, hökmlərin düzgün və səhv olmasının müəyyən edilməsində istifadə edilirsə, linqvistikada onun rolu başqa istiqamətdədir. Linqvistikada “presuppozisiya” termin-anlayışı təbii dildəki söyləmlərin linqvistik təhlil vasitəsi vəzifəsini kəsb edir. Əslində, məntiqi-fəlsəfi problemlərin mənə ilə bağlı aspektlərində presuppozisiya istifadə olunur ki, bu da onun linqvistika ilə təmas nöqtələrində baş verir.

8. təbiəti əks etdirən terminlər: təbiət, mifoloji baxışlar, qədim mifologiya, antropomorflaşma, “ana-təbiət”, təbiət- “yaşayış məskəni”, biosfer, ellinizm, ekoloji gərginlik, ekoloji situasiya, ekoloji böhran və s.

“Biosfer” terminini ilk dəfə olaraq J.B.Lamark işlətməmişdir. Avstriya alimi E.Zyese XIX yüzilliyin sonlarında bu termini geoloji mənada istifadə etmişdir.

“Ekoloji böhran” terminoloji birləşməsinin mənası belədir: təbiətin ona nadan, yırtıcı münasibətinə qarşı intiqam.

Ekoloji tərbiyəyə dair bir sıra terminlərdən istifadə olunur: ekoloji siyasət, ekoloji iqtisadiyyat, ekoloji etika və s.

Ekoloji aspektin doğurduğu terminlər: demografik, urbanistik, urbanizasiya və s.

9. sosial fəlsəfəni əks etdirən terminlər. Sosial həyatın qarşılıqlı təsirdə və əlaqədə olan bütün tərəfləri ilə vəhdətdə bütöv bir proses kimi sosial fəlsəfə nəzərdən keçirərək öyrənir. Cəmiyyət həyatında baş verən dəyişikliklər, ictimai hadisələr arasındakı üzvü əlaqələr; eləcə də əlaqəsi olmayan hadisələr və s. bir sıra fəlsəfə terminləri yaratmış və həmin terminoloji vahidlər cəmiyyət və insan fəlsəfəsi leksik-semantik nüvəsində toplanmışdır. Bunlara aşağıdakıları aid etmək olar: sülh fəlsəfəsi, keçid dövrünün fəlsəfəsi, milli həmrəylik fəlsəfəsi; ictimai şüur, məhsuldar qüvvələr, ictimai varlıq, sosial birlik, sosial determinizm, futurologiya, proqnoz, proqnozlaşdırmaq, tarixin fəlsəfəsi və s.

“İctimai varlıq” termin-anlayışının leksik-semantik nüvəsi: 1) ictimai varlıq ictimai qanunauyğunluqla eyniyyət təşkil edir; 2) ictimai varlıq iqtisadi bazisdir; 3) ictimai varlıq

maddi nemətlərin istehsal üsuludur; 4) ictimai varlıq insan cəmiyyəti həyatının bütün maddi şəraiti və münasibətləridir (7, s.332).

“Futurologiya” - latınca “futurum” sözündən götürülüb - gələcək, “loqos” isə yunanca söz, təlim alamlarında istifadə olunur. Bu terminin leksik-semantik nüvəsində hərfi anlamda gələcək haqqında təlim; geniş anlamda futurologiya vəziyyətin gələcəyi barədə təsəvvürlər toplusudur, məhdud mənada isə sosial proseslərin gələcəyini əhatə edən elmi bilik sahəsidir. “Futurologiya” “proqnozlaşdırma” termininin sinonimi kimi də istifadə olunur.

“Tarixin fəlsəfəsi” terminoloji vahidi fransız maarifçisi Volterə məxsus olsa da, tarixi inkişafın ümumi qanunları haqqında məsələni ilk dəfə alman maarifçisi İohan Qotfrid Herder “Bəşəriyyətin tarix fəlsəfəsi ideyasına dair” (1784) kitabında irəli sürmüşdür.

“Tarix” termininin leksik-semantik nüvəsində 1) ümumiyyətlə, keçmiş; 2) keçmişin yazılı şəkildə təsviri; 3) keçmişin öyrənilməsi ilə bilavasitə əlaqədə olan rəşəkar akademik fənn nəzərdə tutulur.

Fəlsəfədə cəmiyyət inkişafının müvafiq mərhələləri də bir sıra terminləri meydana gətirmişdir: aqrar mərhələ, industrial mərhələ, postindustrial mərhələ, informasiya cəmiyyət və s.

Bu terminoloji vahidlərin bir-birindən fərqli leksik-semantik xüsusiyyəti vardır.

Azərbaycan dilində fəlsəfə terminlərinin leksik arsenalı və semantik diapozonu genişlənməmişdir. Fəlsəfi anlayışlar leksik arsenalə (leksik ehtiyat) görə müəyyənləşir. Semantik sistem isə əsas fəlsəfi kateqoriyalar üzrə müəyyən edilir. Leksik arsenal bəzən eyni mənə ətrafında bir çox terminoloji vahidlərin işlənmə tempi ilə seçilir. Məsələn, abstrak təsəvvür - mücərrəd təsəvvür, abstraksiya; ziddiyyət-aidlik-təzad və s.

Digər leksik-semantik sistemlərdən fərqlənən terminoloji vahidlər emosional-ekspressiv, metaforik, polisemantik keyfiyyətlərə çox meyillidir. Həmin semasioloji keyfiyyətlər ən çox da sosial-siyasi, fəlsəfi anlayışları, hadisələri inikas etdirən terminlərə aiddir. Beləki, tarixi proseslərin dəyişməsi və cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq fəlsəfə terminlərinin də enantiosemiyası da dəyişkənliyə məruz qalır, yeni semantik çalarlar formalaşır.

Terminlərin leksik-semantik cəhətdən polisemantikliyə meyilliliyi, hər şeydən öncə, həmin vahidlərin funksionallaşan tətbiq sahələrinin artıb çoxalması, genişlənməsi ilə əlaqədardır. Bu əlamət fəlsəfə terminlərinə də aiddir.

Açar sözlər: leksik-semantik sahə, leksik-semantik nüvə, ümumi mənə, əsas mənə, ikinci dərəcəli mənə.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. A.Ələkbərov. Söz nəzəriyyəsinə giriş. Müasir Azərbaycan dili. I cild, Bakı, Elm, 1978.
2. Axundova S. Presuppozisiya və mətn əlaqələri. Bakı, “Nurlan”. 2011.
3. Əlizadə A.J. Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu (1901-1920-ci illər). Bakı, “Ozan”, 1997.
4. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, “Maarif”, 1989.
5. Канке В.А. Основные философские направления и концепции науки. Итки XX столетия. М.: «Логос», 2000.
6. Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии. Москва: «Дом интеллектуальной книги», 1999.
7. Rüstəmov Y. Fəlsəfənin əsasları. Bakı, 2004, s. 24.
8. Müxtəsər fəlsəfə lüğəti. M.Rozentalın və P.Yudinin redaktəsi ilə. Azərnəşr, Siyasi ədəbiyyat şöbəsi, Bakı, 1941.

Адиля НАЗАРОВА

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФИЛОСОФСКИХ ТЕРМИНОВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

В статье анализируются философские термины азербайджанского языка с точки зрения лексико-семантики. Наряду с общими и главными значениями терминов, выявляются их второстепенные значения. Уточняется лексико-семантическое ядро многих терминов. Терминологические единицы имеют различные между собой лексико-семантические особенности. Созданные со стороны философов и внесенные в науку термины можно также включить в состав лексико-семантического раздела.

Ключевые слова: лексико-семантическая область, лексико-семантическое ядро, общее значение, главное значение, второстепенное значение.

Adilya NAZAROVA

LEXICAL-SEMANTIC PECULIARITIES OF PHILOSOPHICAL TERMS IN THE AZERBAIJANIAN LANGUAGE

Summary

The article analyses philosophical terms of Azerbaijanian language from the lexical-semantic standpoint side by side with the general and main meaning of terms, their secondary meaning is revealed too. Lexical-semantic kernel of the Azerbaijanian language is defined more precisely. Terminology lexical-semantic features of the units are different from each other. Brought up by philosophers and science terms can be included in the lexical-semantic division.

Keywords: lexical-semantic sphere, lexical-semantic kernel, general meaning, main meaning, secondary meaning.

XARİCİ ÖLKƏ TƏDQİQATLARI

УДК 1 (091)

Нияз Хатмуллович ХАМЗИН

*научный сотрудник Государственного Бюджетного
учреждения (ГБУ) «Центр исламоведческих исследований*

Айдын АЛИ-ЗАДЕ

доктор философских наук, гл.н.с. ИФСП НАНА

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ МЫСЛЬ ТАТАР НА РУБЕЖЕ XIX-XX ВВ.*

В конце XIX – начале XX вв. в татарском обществе сложились условия для формирования общественно-политического движения. Факторы обусловившие становление и эволюцию общественно-политического сознания татарского народа – это процесс демократизации в России, а также политическая атмосфера и социокультурные изменения, произошедшие в демократических слоях в пореформенный период. Ведущую роль в становлении общественно-политической культуры татарской нации сыграли традиции татарского религиозного реформаторства и просветительства XIX в. (Х.Фаизханова, Ш.Марджани и К.Насыри).

Формирование социальных слоев интеллигенции и буржуазии, а также осознание ими своих общественно-политических и социально-экономических устремлений, наличие у них политической воли определили условия возникновения татарского общественно-политического движения (1, с.176). Выражением таких устремлений явилось зарождение в конце XIX в. Реформаторского мусульманского движения джадидизма, ставшего идеологической основой татарской общественно-политической мысли. Развиваясь синкретически, а именно с религиозно-просветительской составляющей и общественно-политической направленностью, джадидизм оказал огромное влияние на культуру народа, повысил его национальное самосознание, вывел татарское общество на новый уровень исторического развития и европейской культуры. Деятельность джадидов (И.Гаспринский, Р.Фахраддин, М.Бигиев, Г.Исхаки и др.) стимулировала эволюцию общественно-политической мысли и стала важным этапом в формировании национальной, преимущественно либеральной идеологии у татар.

Джадидизм как компонент реформаторства и просветительства явился социокультурным этапом в эволюции татарского общественно-политического движения. С началом революции 1905-1907 годов это движение принимает политическую окраску и вступает на новый социально-политический этап своего развития.

Проблемы, с которыми столкнулись джадиды, во многом созвучны современным этнополитическим тенденциям, хотя и на другом уровне. В связи с этим обращение к наследию татарской общественно-политической и религиозной мысли XIX - начала XX веков представляется вполне оправданным, так как специального исследования по историографии проблемы до сих пор нет. Изучение научных концепций и направлений по истории татарской общественно-политической мысли указанного периода сегодня весьма актуальна и в контексте современной национальной политики России.

* Məqalə fəlsəfə ü.f.d. Roida Rzayeva tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

Татарская общественная мысль начала XX в. в совокупности проблематики различных течений и направлений была нацеленна на формирование национальной идеологии и определение основных идей национально-освободительного движения, национального самосознания. Этот период ознаменовался выходом на общественную арену новых сил, качественным изменением общественного сознания: на базе религиозного реформаторства, традиционализма и либеральных идей формировались основные направления общественной мысли, которые образовали теоретическую основу последовавшего мощного подъема национального движения среди татар (2, с.163).

В это время были серьезно поколеблены основы традиционного мировоззрения, заложены основы секуляризации теоретической мысли. Эти тенденции особенно отчетливо проявились после революции 1905-1907 годов, когда широкое распространение получили периодические издания, светское образование, пробудился интерес к достижениям современной науки и техники, появилась возможность создавать политические партии и объединения, относительно свободно выражать свои политические взгляды.

Именно в этот период возник широкий интерес к наследию прошлого, к национальным корням, духовным и религиозно-этическим традициям. Одновременно изучались и осмысливались литературные и культурно-политические взаимосвязи с Западом и Востоком. Недовольство условиями существования народа пробуждало у татарской интеллигенции особый интерес к проблемам государственной власти. Широкое распространение получили идеи свободы, конституционализма и парламентаризма. В начале XX в. в татарской общественной мысли появилось целое направление политического радикализма - от революционного демократизма и позднего народничества (эсеров) до марксизма (большевиков и меньшевиков).

Значительный след в истории татарского общественно-политического движения начала XX в. оставила организация либерально-демократической партии, вошедшей в историю под названием «Иттифак ал-муслимин» («Союз мусульман»). Она возникла как либеральное крыло татаро-мусульманского движения, и в условиях, когда татарское общественно-политическое движение вступило в новый этап своего развития - социально-политический, «Иттифак» как партия российских мусульман становится реальной политической силой российского общества. Будучи самой крупной и влиятельной политической организацией татаро-мусульман в период и после революции 1905-1907 гг., «Иттифак ал-муслимин», а вместе с ней и мусульманская фракция в Государственной Думе, опирающаяся на программу и идеи иттифаковцев, составили основу татарского либерально-демократического движения, политические требования которого соответствовали национально-демократическому этапу татарского национального движения (3, с.367). Татарские либералы, будучи убежденными сторонниками демократического и эволюционного развития российского общества и государства, создали теоретическую модель устройства правового государства, которая отвечала всем общедемократическим требованиям европейской общественно-политической мысли и сыграла заметную и позитивную роль в политической жизни России.

Татаро-мусульманское общественно-политическое движение, сформировавшееся в ходе первой российской революции, развивалось по трем направлениям: консервативное, стремившееся к политической деятельности в рамках исключительно мусульманского социума, тем самым загоняя себя в ограниченные рамки; либеральное и социалистическое, которые осуществляли свою деятельность в сотрудничестве с теми или иными русскими партиями в контексте этнокультурной автономии в рамках

общероссийской политической культуры. Первое направление было представлено политической организацией «Сират ал-мустаким» («Истинный путь»), организационно оформившейся в пореволюционный период из традиционалистов-кадимистов и трансформировавшей свою идеологию сохранения социокультурной изоляции и общественно-политического консерватизма в плоскость политической деятельности. «Сират ал-мустаким», являясь главным политическим оппонентом татарских либералов (партии «Иттифак ал-муслимин»), выступал против политических реформ, был противником модернизации татарского общества. Партия занимала правый фланг татаро-мусульманского общественно-политического движения и представляла радикально-консервативный лагерь татарского национального движения.

Хотелось бы поподробнее остановиться на деятельности общественно-политических деятелей рубежа XIX – XX века.

Марджани - религиозный деятель, просветитель, философ, историк. Он становится видным идеологом религиозного реформаторства, продолжившим и углубившим в новых исторических условиях традиции своих предшественников А.Курсави и А.Утыз-Имяни. Религиозно-реформаторские взгляды Марджани включали концепцию «открытия дверей иджтихада», а также обращение к временам Пророка Мухаммеда (Корану, Сунне, словам муджтахидов) для "очищения" ислама от позднейших наслоений, реформу преподавания в медресе. Возврат к временам Пророка Мухаммеда он мыслил как "обновление веры". Его "возврат к прошлому" заключался в том, чтобы, "очистив" ислам от позднейших наслоений, сделать его доступным для понимания в новой социокультурной ситуации, возникшей в Казанском крае во второй половине XIX в.

Муса Бигиев является ярчайшим представителем плеяды блистательных татарских религиозных мыслителей начала XX в., не побоявшихся воскресить дух и подлинные ценности ислама и боровшихся против мертвой концепции религиозности, парализовавшей общественное развитие мусульманского мира. В то время Муса Бигиев был едва ли не самым известным знатоком исламских наук. Однако он никогда не был «кабинетным» ученым, оторванным от реалий повседневности. Одним из первых мусульманских мыслителей М.Бигиев, великолепно знавший божественный глагол Корана, стал придавать важное значение опыту. Творчество М.Бигиева являет собой образец принципиально нового подхода к опыту, к вызовам жизни, а именно: татарский мыслитель осознал необходимость принимать вызовы в качестве первичного явления, а затем исследовать их в свете указаний, содержащихся в Писании, и находить в этих вызовах то, что заложено в них Богом, для того чтобы продолжалось дальнейшее движение и развитие человечества (4, с. 24).

Баруди (Галиев) Галимджан (1857-1921). Религиозный и общественный деятель. Один из идеологов джадизма. Он был основателем и руководителем медресе "Мухаммадия", которое назвал именем своего отца. Оно долгое время являлось центром новометодного образования и стало самым большим мусульманским учебным заведением во всей России.

Р.Фахратдин в истории татарской общественной мысли и культуры известен как пропагандист научных знаний, истории, литературы и культуры, философии, светских знаний и как учёный-богослов, призывающий к рационалистическому мышлению. Науку и просвещение он считал единственным путём, дающим избавление от всех злодеяний, царящих в общественной жизни того времени.

Ученый, широким научным огул кругозором Р.Фахратдин устанавливал и поддерживал тесные связи с общественными деятелями и учёными разных стран.

Последние годы жизни этот самоотверженный труженик науки жил в тяжёлых материальных условиях. В такое трудное время к нему несколько раз обращаются из Венской академии наук с просьбой продать за огромные деньги его личный архив, однако он отказывает им. Большую часть своих рукописей по просьбе известного востоковеда, академика А.Н.Самойловича Р.Фахратдин передаёт в архив Ленинградского отделения Института востоковедения Академии наук СССР, где они хранятся по сей день.

Современный этап развития народов России связан с процессом роста значения этнического фактора в обществе, многонациональность и мультикультура которого имеет длительную историю. Утверждаются этнополитический и социокультурный подходы к проблемам духовного развития с акцентом на равноценность культур. В связи с этим обновляются многие историко-политические оценки и трактовки исторического развития татарского народа в XIX -начале XX вв. Переосмысление истории татарского просветительства, религиозного и политического реформаторства как общественно-политических явлений нередко связано с преодолением идеологических наслоений в трактовке татарских просветителей. Начало XX века стало эпохой динамичного и стремительного роста самосознания татарского и других народов Поволжья, периодом ренессанса духовной культуры, широкого развития просветительства, образования и активизации политической жизни. Именно этот переломный период ознаменован глубокими изменениями в социальной, экономической и политической жизни татарского народа. Лейтмотивом перемен стала модернизация общества в русле приобщения его к общеевропейским ценностям. Комплексные общественно-политические изменения базировались на ценностях модели общедемократического общественного развития, которые в Новое время выполняли цивилизаторскую миссию для многих тюркских и мусульманских народов России.

Некоторые важные аспекты просветительства тесно связаны с традициями государственности, национальным движением, зарождением политических течений и партий. Квинтэссенцию связующей, импульсной роли просветительства в развертывании лозунгов национального движения отражают слова Гаяза Исхаки о том, что «образование - это первый шаг к свободе». Именно победа новометодного движения к началу XX в. обусловила обретение татарской нацией параметров нации буржуазной, европейской по основным своим социокультурным характеристикам.

Ключевые слова: джадидизм, реформаторство, либерализм, просветительство, этнополитика.

Список использованной литературы

1. Бусыгин Е.П. Русское население Среднего Поволжья. Казань, 1996.
2. Исхаков Д.М. Феномен татарского джадидизма. Введение к социокультурному осмыслению. Казань: Изд-во «Иман», 1997.
3. Материалы по истории татарского народа. Казань, 1995.
4. Формирование и развитие просветительства среди татар Поволжья. Казань, 2002.

Niyaz Xatmulloviç XAMZİN, Aydın ƏLİZADƏ

**XIX – XX-Cİ YÜZİLLİKLƏR QOVŞAĞINDA TATAR
İCTİMAİ-SİYASİ DÜŞÜNCƏSİ**

Xülasə

Məqalədə XIX-XX-ci yüzilliklərin qovşağında inkişaf edən tatar ictimai-siyasi düşüncəsinin tarixi-fəlsəfi təhlili aparılmışdır. Burada təfəsilatlarla “cədidçilik” adlanan müsəlman islahatçılığının ideyaları və onların Rusiya imperiyasında yaşayan başqa müsəlman xalqların oyanışına təsiri göstərilmişdir. Daha sonra məqalədə tatar xalqının Rusiya Dumasında təmsil olunmuş “İttifaqül-Müslimin” kimi siyasi təşkilatlarının ideyaları açıqlanmışdır.

Məqalənin sonunda Bigiyev, Mərcani, Bərudi, Fəxrəddin, İshagi kimi tatar mütəfəkkirlərinin dini və fəlsəfi fikirləri açıqlanmışdır.

Açar sözlər: cədidçilik, islahatçılıq, liberalizm, maarifçilik, etnopolitika.

Niaz Hatmullovich XAMZIN, Aydın ALIZADEH

**SOCIO-POLITICAL THOUGHT OF THE TATARS ON THE
BOUNDARY OF THE XIX-XX CENTURIES**

Summary

The article presents the historical and philosophical analysis of the Tatar political thought on the turn of the XIX-XX centuries. The reformatory Muslim jadidism movement has been analyzed in detail and its influence on world outlook of the Muslim peoples of the Russian Empire indicated. Further, we have discussed the various political movements of the Tatar people like party "Ittifaq al-Muslimin", which was presented in the State Duma. As well in the article the main ideas of the great thinkers of the Tatar people such as Bigiev, Marjani, Barodi, Fakhreddin, Ishaqi are presented.

Keywords: jadidism, reformism, liberalism, enlightenment, ethnopolitics.

УДК 1(091) (4/9)

Марина Фёдоровна БЫКОВА

*доктор филос. наук, проф. университета Северной
Каролины (США), главный редактор журнала
Russian Studies in Philosophy*

НЕМЕЦКИЙ ИДЕАЛИЗМ И ЕГО МЕСТО В РОССИЙСКИХ ИСТОРИКО-ФИЛОСОФСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XX СТОЛЕТИЯ*

В последние годы появилось значительное число фундаментальных работ, посвященных анализу развития философии в России в советский период. Такой анализ является чрезвычайно важным как в аспекте осмысления достижений отечественной философской мысли XX столетия, так и с точки зрения признания и устранения тех существенных проблем и пробелов в изучении мирового философского наследия, которые образовались в советское время в результате чрезмерной идеологизации и формализации философских исследований. Одной из таких «болевых точек» отечественной философской науки советского периода, как это ни парадоксально, является ее крайне противоречивая оценка немецкой классики, в частности и в особенности немецкого идеализма. При всей значимости немецкой философской классики для советского марксизма, его отношение к немецким идеалистам всегда было сложным и неоднозначным. В данной статье предпринимается попытка обозначить основные подходы к немецкому идеализму, которые являлись определяющими для советской философии на протяжении десятилетий, вскрыть их реальные причины, а также проанализировать их – не всегда позитивные – последствия для развития отечественной истории философии. Речь пойдет о своеобразной – марксистско-гегельянской – рецепции и специфической – идеологической – интерпретации немецкого идеализма в отечественной философии. Временные рамки анализа будут ограничены второй половиной прошлого столетия – периодом, связанным с кардинальными переменами во всех областях жизни России, что нашло свое отражение в радикальных изменениях ценностей и ценностных установок, в том числе и в историко-философской науке.

Но прежде чем обратиться непосредственно к теме статьи, сделаю ряд предварительных замечаний, которые необходимы для понимания той своеобразной ситуации, которая сложилась в отношении немецкого идеализма в России к середине XX века.

Следует прежде всего подчеркнуть, что вся философия в советской России являлась ареной борьбы между материализмом и идеализмом. Материализм объявлялся единственно верным учением и ассоциировался с прогрессивным развитием философской мысли, в то время как идеализму вменялось в вину искажение истины и он отождествлялся с упадком и регрессом. Поэтому все, на что налагалось клеймо идеализма, – будь то философские теории, направления, или отдельные мыслители – ожидала трагическая судьба: все должно было быть неминуемо обличено, низвергнуто и искоренино как ошибочное и вредоносное. Ясно, что данная участь не могла минуть и

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d., prof. İlham Məmmədşadə tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

немецких идеалистов, особенно Канта, которого Ленин критиковал за то, что он «недостаточно материалист», обличая его как «мелкого мыслителя» и реакционного философа, подрывающего основы мышления и идеалистически отстаивающего непознаваемость и потусторонность «вещи-в-себе». В работе «Материализм и эмпириокритицизм» Ленин открыто заявлял: «Основная черта философии Канта есть примирение материализма с идеализмом, компромисс между тем и другим, сочетание в одной системе разнородных, противоположных философских направлений. Когда Кант допускает, что нашим представлениям соответствует нечто вне нас, какая-то вещь в себе,— то тут Кант материалист. Когда он объявляет эту вещь в себе непознаваемой, трансцендентной, потусторонней,— Кант выступает как идеалист» (1, с. 206).

В условиях жесточайшего политического и идеологического контроля это означало официальное отрицание и критику немецкого идеализма и запрет на сколь-нибудь позитивную его оценку. Но парадоксальность ситуации состояла в том, что тот же Ленин, как известно, рассматривал немецкую классическую философию как один из источников и составных частей марксизма (2, с.40-48). Это открывало ряд возможностей для исследований немецкого идеализма, даже в условиях строжайшего идеологического режима. И больше всего здесь «повезло» Гегелю, чему способствовало два обстоятельства. Во-первых, в советском марксизме получила активное развитие концепция лестничного поступательного развития немецкой классической философии, в соответствии с которой каждая последующая философская теория превосходила предыдущую, на смену которой она приходила. В результате оказывалось, что Гегель и его философская система – это венец развития немецкого идеализма, а философские системы Канта, Фихте и Шеллинга рассматривались лишь в качестве промежуточных ступеней, неминуемо ведущих к Гегелю. Подчеркну, что существенную лепту в разработку и распространение столь принципиально неверного подхода к немецкой классике внес Ф.Энгельс своей работой «Людвиг Фейербах и конец немецкой классической философии» (1886 г.), в которой он представил лестничное толкование развития немецкой философской мысли XIX века. Кстати, именно с «легкой руки» Энгельса был введен в обращение и сам термин «немецкая классическая философия», который укоренился в советской марксистской традиции и все еще употребляется в отечественной литературе, во многом искажая существо самого дела. При таком понимании немецкая классическая философия включает в себя не только идеалистические системы Канта, Фихте, Шеллинга и Гегеля, но также и материалистическое учение Фейербаха, который якобы сумел существенно превзойти Гегеля и, по словам Энгельса, «в известном отношении является посредствующим звеном между философией Гегеля и нашей [его и Маркса – МБ.] теорией» (3, с. 269).

Вторым важным обстоятельством, обусловившим интерес к Гегелю, было то, что диалектика Гегеля уже давно рассматривалась как основное достижение немецкой классической мысли, развитие которой, как утверждалось, вело к Марксу. Поэтому после упрочения марксистско-ленинской идеологии в советской России исследовательский интерес существенно переместился в сторону Гегеля и упор в изучении его философии был сделан на диалектику. В то время как, на первый взгляд, такое развитие предстает как весьма прогрессивное – и справедливости ради надо заметить, что это позволило предпринять ряд успешных проектов, включая проект по

переводу и изданию (начиная с 1929 года) 14-томного Собрания сочинений Гегеля (4),* – в действительности это был скорее негативный результат. В попытке продемонстрировать свою преданность режиму, официальная философия того периода начала активно принижать гегелевский идеализм с тем, чтобы воздвигнуть на пьедестал его диалектику, неверно представляя ее в качестве единственного живого элемента принципиально ложной философской системы. Подобный подход не мог быть успешным уже потому, что у Гегеля диалектика и система нераздельно связаны друг с другом и невозможно понять специфическую природу его диалектики без ясного понимания содержания его системы.

Хрущевская «оттепель» оказала значительное влияние на возрождение серьезного философского интереса к немецкому идеализму. Причиной этому послужила не только сама атмосфера идеологического послабления, создававшая определенные возможности для обмена идеями и литературой, в том числе и с западными философами, и одновременно позволявшая относительно цензурные исследования и публикацию книг. Все это было, несомненно, важно, хотя являлось скорее неким социальным фоном. Новое оживление в исследовании немецкого идеализма объяснялось скорее внутрифилософскими причинами и было в большей степени связано с теми переменами, которые происходили в отечественном марксеведении того времени. Я имею в виду прежде всего обращение к теоретическому наследию Маркса с целью его аутентичного прочтения. Это, в свою очередь, требовало не только осмысления философских истоков Марксова учения, но также и обсуждение его реального содержания в контексте мировой (и, прежде всего, немецкой) историко-философской традиции.

Марксистский гегельянизм и гегельянский марксизм

Рецепция Маркса в России (как, впрочем, и во всем мире) имеет весьма драматическую историю. На глазах одного поколения произошла невиданная трансформация от практически принудительного цитирования Маркса и обязательного восхваления его идей к нынешнему его почти тотальному игнорированию. Существенную лепту в данный процесс внес догматический марксизм, который не только не делал никакого различия между оригинальными идеями мыслителя и их свободной (нередко весьма искаженной) интерпретацией, но и всегда выступал от имени самого Маркса. Поэтому не случайно, что как у нас, так и за рубежом, Маркс часто ассоциируется с марксизмом, причем обычно с его наиболее ортодоксальными формами. Одним из наиболее ярких примеров догматического марксизма являлся традиционный советский марксизм ленинского типа (особенно в той «кондовой» форме, в какой он существовал до хрущевской «оттепели»), который использовал Маркса в чисто политических и идеологических целях. На протяжении десятилетий марксизм-ленинизм являлся не просто господствовавшей, а в буквальном смысле слова единственной официальной философией в советской России.

В конце 1950-х - начале 1960-х годов (отчасти под влиянием хрущевской «оттепели») в советской философии происходит коренной перелом. Наряду с чисто идеологическим, догматическим марксизмом в стране зарождается принципиально новая разновидность марксизма, который позже стали называть творческим. По своему замыслу и реальному содержанию это не был марксизм *per se*. Скорее это была попытка добросовестного

* Следует подчеркнуть, что данное издание включало весьма добротные для того времени переводы основных работ Гегеля. Ряд этих переводов не утратили своей ценности и по сей день. Одним из таких примеров является ставший классическим перевод Г.Шпета гегелевской «Феноменологии духа» (4., т. 4).

философского анализа сочинений Маркса, его «Капитала» и отчасти его ранних работ, которые оказались в поле исследования уже в 70-х гг. (5). В сущности, это был отход от «кандового» марксизма в сторону добротного философского марксоведения, что отчасти совпало по времени с возрождением интереса и новым обращением к Марксу в мировой философии. До 50-60-х годов в нашей стране работы Маркса активно (и даже принудительно) цитировались, но их не знали; идеи и теории Маркса имели широкое хождение, неизменно твердили об их непреходящей ценности, но они оставались непонятыми. Значение Маркса видели главным образом в материалистическом переосмыслении Гегеля, но это переосмысление толковалось как механическое «переворачивание с головы на ноги». Было недостаточно глубоким как знание Гегеля и немецкого идеализма в целом, так и осмысление работ Маркса, в частности и особенности его «Капитала». Серьезное осмысление и грамотный анализ диалектической логики «Капитала» начался только в конце 50-х годов. Одной из первых работ в этом направлении является книга Э.В.Ильенкова «Диалектика абстрактного и конкретного в «Капитале» Маркса» (6). Следует отметить, что научным руководителем диссертации Э.В.Ильенкова был в то время еще молодой доцент Т.И. Ойзерман, который в 1947-1955 годах читал на философском факультете МГУ курс лекций по формированию философии марксизма. Позже данный цикл лекций был положен в основу одноименной монографии (7), которая служила пособием при изучении становления марксизма для целого поколения отечественных и зарубежных философов. Хотя сама работа была еще выполнена в традициях ортодоксального марксизма как по своей проблематике, так и по уровню исполнения, тем не менее она является добротным марксоведческим трудом, в котором эволюция взглядов молодых Маркса и Энгельса воссоздавалась на основе серьезного анализа их собственных текстов и хорошо обоснованных исторических фактов. На материале «Капитала» Маркса была также выполнена и кандидатская диссертация А.А.Зиновьева (8). Эти работы положили начало исследованиям по диалектической логике. Примерно в тот же период появляются марксоведческие работы и других авторов: первые статьи М.К.Мамардашвили о «превращенных формах сознания» у Маркса, книги Ю.Н.Давыдова и Н.И.Лапина, статьи М.Б.Туровского и Г.С.Батищева. В течение нескольких последующих лет были опубликованы труды П.В.Копнина, Е.П.Ситковского, М.М.Розенталя, В.А.Лекторского, В.А.Вазюлина и других, которые в той или иной степени посвящены осмыслению философского наследия Маркса.

Но значение коренного изменения в советской философии 60-х годов не сводилось лишь к формированию и развитию серьезного отечественного марксоведения. Подробно о формировании нового образа Маркса в отечественной философии 50-70-х годов и его влиянии на дальнейшее развитие философской мысли в России говорится в работе Н.В.Мотрошиловой «Отечественная философия 50-80-х годов XX века и западная мысль» (9, с. 52-64). Стало ясно, что изучение Маркса требует переосмысления отношения советской философии к немецкому идеализму и прежде всего к Гегелю и его диалектике. Недаром, в философских работах этого периода, посвященных Марксу, их авторы так или иначе обращались к Гегелю и его анализу противоречий, диалектики логического и исторического, единичного и всеобщего, и т.д. Это, по-существу, были первые в мире исследования, которые, к сожалению, в силу идеологических причин в то время так и остались незамеченными, и которые убедительно продемонстрировали гегельянизм Маркса и его «Капитала». Так, уже в 1968 г. В.А.Вазюлин (10) убедительно показал, что, развиваясь по тройной спирали, Марксова мысль воспроизводит движение «Логики» Гегеля: от бытия к сущности, затем к явлению и, наконец, к реальности (самой

этой сущности). Десятью годами позже подобная интерпретация была предложена М.Тённисеном в его знаменитой книге «Бытие и сущность» (11, с. 142). Такие исследования отнюдь не были безопасным занятием, поскольку в официальных кругах это интерпретировалось как «посягание на святыню» и открыто преследовалось. Но данные результаты имели огромное пробуждающее значение как с точки зрения развития отечественной историко-философской науки вообще, так и в контексте возрождения идеологически-неангажированного интереса к учениям немецкой философской классики. То был период начинающегося подъема советского гегелеведения и кантоведения, а также значительного углубления исследований систем Фихте и Шеллинга, особенно их диалектических идей. Здесь следует назвать таких исследователей как В.Ф.Асмус, А.В.Гулыга, К.С.Бакрадзе, А.С.Богомолов, и другие, которые внесли существенный вклад в изучение философских систем немецких идеалистов и тем самым подготовили основу для дальнейшей более глубокой рецепции их идей на отечественной почве. Здесь, пожалуй самым большим достижением было издание текстов ряда немецких идеалистов в серии «Философское наследие». Из немецких идеалистов первыми в этой серии были изданы работы Канта (12) и Шеллинга (13). В начале 70-х за ними последовали некоторые работы Гегеля (14, 15, 16, 17). И только в конце 80-х вышло в свет 2-х томное издание Шеллинга (18). Подборка работ немецких идеалистов в серии «Философское наследие» увенчалась публикацией «Философии права» Гегеля (19). Работы Фихте в этой серии не издавались. Примечателен тот факт, что работы Фейербаха были изданы одними из первых (20) и за несколько лет до работ Гегеля, что, несомненно, носило определенную идеологическую окраску, подчеркивая, что при решении основного вопроса философии, предпочтение отдавалось материализму. Кроме того, главное значение самого Фейербаха в основном ассоциировалось с его материалистической критикой Гегеля и немецкого классического идеализма в целом, что полностью соответствовало господствующей в России (марксистской) модели немецкой классической философии, наряду с немецкими идеалистами также включающей Фейербаха. Далеко не все переводы были одинаково хорошего качества, большинство из них представляли собой простую перепечатку ранних переводов без внесения каких-либо корректировок, которые были необходимы. Но уже тот факт, что тексты стали доступными, способствовал росту интереса к немецким классикам и их философским системам.

И все же в 60-е годы наибольшее внимание уделялось изучению гегелевского учения как источника диалектики К.Маркса. Ибо все еще господствовала тенденция так называемого «лестничного» подхода к немецкой философской мысли, когда учения Канта, Фихте и Шеллинга, если и имели значение, то не сами по себе, а как «предтечи» или, точнее, подготовительные ступени, ведущие к системе Гегеля. Поэтому не случайно, что многие видные отечественные философы, такие как М.К.Мамардашвили, В.Ж.Келле, Ю.Н.Давыдов и другие, начали свой путь в науку с изучения философии Гегеля, некоторые из них даже и позже развивали идеи гегельянского марксизма.

Ясно, что такая «лестничная» схема существенно искажала как историю развития немецкого классического идеализма в целом, так и реальное содержание и значение философских систем каждого из мыслителей, принадлежащих этой традиции. И речь идет не только об отказе в самостоятельном значении Канту, Фихте и Шеллингу и их интерпретации лишь через «призму» Гегеля. Целые пласты и направления историко-философского наследия оказывались за пределами внимания отечественных исследователей. Примером тому являлась небезызвестная дискредитация (лишь недавно восстановленного в своих правах) немецкого Просвещения (21, 22) и практически

полное, длящееся и по сей день, забвение раннего немецкого романтизма, которое, как известно, оказало существенное влияние на развитие идей немецких классиков. Кроме того, для марксистской интерпретации немецкого классического идеализма того периода характерны постоянные поиски скрытого материализма, революционности и не всегда оправданные рассуждения о диалектике (особенно в отношении Канта или Шеллинга).

Немецкий идеализм в отечественных историко-философских исследованиях после хрущевской «оттепели»

К концу 70-х годов ситуация с изучением немецкой классической мысли стала меняться, что проявилось прежде всего в новом увлечении философией Канта. Это было вызвано как идеологическими, так и чисто практическими причинами. Во-первых, в ВУЗах повсеместно были введены курсы по немецкой классической философии, в которых Гегель фигурировал наряду с другими мыслителями, принадлежащими этой традиции. А поскольку Кант в марксистской философии всегда рассматривался как родоначальник всего направления, изучение его философской системы стало насущной задачей. Во-вторых, в этот период на передний план в советских философских исследованиях впервые выдвигается морально-правовая проблематика, что объясняет рост интереса к моральной философии Канта. И, в-третьих, в результате хрущевской «оттепели» открылись (правда все еще ограниченные) возможности для контактов с философами за рубежом и приоткрылся доступ к западной философской литературе. В последней же явно превалировали исследования по Канту, ибо в это время западная философия переживала своеобразный кантовский «бум». В результате всех этих процессов в стране стало расти число публикаций по философии Канта. Справедливости ради замечу, что не все были выполнены на одинаково хорошем философском уровне, многие из них были написаны в «лучших» традициях догматического марксизма. Однако именно в этот период появились фундаментальные исследования, разъясняющие различие между кантовскими понятиями «вещь в себе» и явление (П.П.Гайденко, Т.И.Ойзерман), а также анализирующие кантовские концепции интуиции, рассудка и антиномий разума (А.В.Гулыга, И.С.Нарский). Кроме того, под воздействием развития исследований о Канте, а также в силу растущего интереса марксистской философии к теме свободы и проблематике практической деятельности примерно в тот же период пробуждается серьезный интерес к философии Фихте и занимающей в его системе центральное место концепции активности как средства реализации свободы. Особый интерес представляют здесь работы П.П.Гайденко, которая одна из первых в советской философии обратилась к серьезному текстологическому изучению различных вариантов наукоучения Фихте. Замысел наукоучения также оказывается в центре рассмотрения А.В.Гулыги и Т.Б.Длугач. Однако наибольшее внимание отечественных исследователей данного периода привлекает вклад Фихте в разработку диалектики. См., например, работы К.С.Бакрадзе, Г.М.Каландаришвили, Т.И.Ойзермана, И.С.Нарского. И хотя исследования, посвященные исключительно философии Гегеля, не превалировали в этот период, советское гегелеведение продолжало существовать и успешно развиваться, что проявилось в том числе и в переводах новых текстов Гегеля. Здесь следует отметить уже упомянутую публикацию работ Гегеля в серии «Философское наследие», особенно двухтомник «Работы разных лет» (15), куда вошли ранее не переведенные на русский язык сочинения и письма философа, относящиеся к йенскому и берлинскому периодам его жизни. Данное издание стало результатом работы творческого коллектива

комментаторов и переводчиков, которые не только прекрасно владели немецким языком (что само по себе было отнюдь не частым явлением в том период), но и великолепно разбирались в тонкостях гегелевской мысли. Издание предваряла вступительная статья А.В.Гулыги, а переводы были выполнены Б.А.Драгуном, Ц.Г.Арзаканьяном, А.В.Михайловым, Э.В.Ильенковым, А.В.Гулыгой, И.С.Нарским, Е.А.Фроловой, и другими. Успешному развитию советского гегелеведения также способствовал проведенный летом 1974 г. в Москве по инициативе Международного гегелевского объединения (Internationale Hegel-Vereinigung). Международный гегелевский конгресс. Наряду с видными западными гегелеведами в нем приняли участие отечественные специалисты по Гегелю, такие как М.Ф.Овсянников, Т.И.Ойзерман, А.В.Гулыга, Н.В.Мотрошилова, М.А.Киссель, А.С.Богомолов, И.С.Нарский, Е.П.Ситковский, В.С.Нерсисянц, Д.А.Керимов и др. (9, с. 84-92).

Однако жесткий идеологический контроль середины 70-х годов и последующая общеполитическая ситуация застоя сказывались и на исследованиях в области истории философии. Хотя в те годы уже существовали возможности не только транслировать в страну, но и творчески осваивать новейшую (западную) историко-философскую мысль, под мощным идеологическим давлением и под влиянием искренне усвоенных мифологем и марксистских штампов далеко не всегда ее можно было адекватно выразить и тем более понять. Поэтому по своей сути и по своему содержанию исследования по немецкой классике, как и многие другие историко-философские исследования этого периода, были по преимуществу марксистскими и часто идеологически-ангажированными. Показательным в этой связи является известное высказывание А.В.Гулыги в 1974 году. Размышляя в кругу собеседников о современной тогда ситуации в отечественной философии, он заметил, что у нас есть серьезные философы - небольшое количество кантианцев (к которым он в том числе относил и себя), есть гегельянцы (Э.В.Ильенков и другие), экзистенциалисты (здесь он называл Э.Ю.Соловьева и П.П.Гайденко), есть немало позитивистов и один платоник (имел в виду А.Ф.Лосева). На недоуменный вопрос собеседницы (это была известная тогда писательница и математик И.Грекова) о том, как же в таком случае с марксистами, Гулыга не без огорчения констатировал: «а они все марксисты» (23). И это очень точно отражает тогдашнюю ситуацию в историко-философской науке.

Кардинальные изменения и небывалый расцвет отечественных исследований философии немецкого идеализма начался в середине 80-х годов. Он был вызван прежде всего гегелевским и кантовским ренессансом, который в это время переживала Западная Европа, особенно Германия, и который выражался в существенном развитии текстологических исследований, основанных на недавно обнаруженных и опубликованных в Германии работ Канта и Гегеля. Благодаря восстановлению контактов с западными специалистами, а также полученному доступу к западной литературе, впервые за несколько десятилетий отечественные исследователи немецкой философской классики получили возможность принять участие в мировых дискуссиях по предмету, что нашло свое отражение в ряде публикаций на Западе аналитических работ отечественных авторов по философии Канта и Гегеля. Здесь, прежде всего следует назвать статьи Т.И.Ойзермана, И.С.Нарского, А.С.Богомолова, Н.В.Мотрошиловой, В.А.Лекторского, В.Погосьяна и В.Нерсисянца, которые были опубликованы в Германии в материалах Международного гегелевского симпозиума (24). Несколькими годами раньше статья А.В.Гулыги, посвященная эстетике Канта, была переведена на английский язык и опубликована в журнале «Soviet Studies in Philosophy» (25). К этому же периоду относится и публикация во франкфуртском издательстве Suhrkamp

сборника статей отечественных историков философии под редакцией Н.В.Мотрошиловой (26). Среди авторов сборника выдающиеся отечественные исследователи Канта и Гегеля – такие, как П.П.Гайденко, Э.Ю.Соловьев, Н.В.Мотрошилова, В.А.Лекторский и др. Внутри страны выросло количество специальных работ по конкретным вопросам кантовской и гегелевской философии, которые основывались на внимательном текстологическом анализе недавно вышедших в Германии произведений немецких классиков. Примерно в это же время также существенно возрос объем исследований по философским системам Фихте и Шеллинга, оригинальные тексты которых, в том числе и ранее неизвестные, стали также доступны. Исследования данного периода были принципиально новыми как по своему характеру, так и по уровню; они стали выполняться на основе анализа текстов на языке оригинала, что в силу закрытости советского общества, а также плохого знания иностранных языков было не под силу предшествующему поколению исследователей. Здесь следует назвать труды таких известных отечественных специалистов по немецкой классике, как А.В.Гулыга, Э.Ю.Соловьев, Т.И.Ойзерман, Н.В.Мотрошилова, П.П.Гайденко, Т.Б.Длугач, В.А.Жучков, Ю.Н.Давыдов, М.А.Киссель, А.М.Каримский, В.И.Шинкарук, А.И.Володин, В.С.Нерсисянц, Д.А.Керимов, Л.С.Мамут, а также работы появившихся уже во второй половине 80-х годов представителей более молодого поколения исследователей (А.В.Кричевский, М.Ф.Быкова и А.Судаков).

Не вдаваясь в историко-философские детали, скажу лишь, что происходящие в этот период изменения были действительно парадигмального характера. Они касались не только включения в сферу исследования новых, до этого находящихся за пределами интересов отечественных историков философии работ немецких классиков, но также представляли попытку нового прочтения и интерпретации уже известных произведений и традиционных тем и концепций. Эта новизна, кроме прочего, касалась и освобождения от предвзятости относительно немецких идеалистов. Так, на основе текстологического анализа работ Гегеля наряду с уже известным логицистским прочтением его философской парадигмы были предложены теософская и теологическая интерпретация его системы. Одним из таких примеров является интерпретация гегелевского проекта, данная в диссертации А.В.Кричевского. В более кратком виде эта позиция изложена в работе М.Ф.Быковой «Абсолютная идея и абсолютный дух в философии Гегеля» (27). Это было бы невиданным несколькими годами раньше, в ситуации господства воинствующего материализма и атеизма. Кроме того, как известно, в период абсолютного доминирования (ортодоксального) марксизма, если и было позволено обсуждать немецких мыслителей в позитивном ключе, то только в аспекте их вклада в развитие материализма и диалектики; все остальное должно было быть подвергнуто разрушительному критицизму. К концу 80-х годов эта тенденция уверенно искоренялась.

Правда, на смену ей пришла другая тенденция, которая особенно рельефно проявилась в 90-е годы - после распада Советского Союза и отказа от марксистской идеологии. Это тенденция огульного охаивания и неизменного отрицания всего, что имело хотя бы какое-то, пусть даже весьма отдаленное, отношение к марксизму. И здесь особенно досталось Гегелю. Неприятие Гегеля и его философии в посткоммунистической России стало настолько сильным, что некоторые попытались не только разгромить его, но и избавиться от него раз и навсегда. Его начали критиковать не только за абстрактные мысли и спекулятивные конструкции; на основе социально-политической и социально-этической модели его философии его обвинили в том, что он де выступил теоретиком абсолютной власти и даже тоталитарного режима. Такое понимание во многом созвучно

позиции, когда-то высказанной Эрнстом Кассирером и Карлом Поппером. Однако эти идеи уже давно модифицированы и не вызывают никакого резонанса на Западе, но отечественное философское сообщество познакомилось с этими идеями только после распада Советского Союза. Гегеля-метафизика обвинили в создании культа всеобщего и в его абсолютизации за счет подавления единичного, индивидуального и личного. Поэтому не случайно, что серьезные гегелеведческие работы практически отсутствовали в России до начала 2000-х годов. Да и сегодня подобные работы все еще остаются редкостью.

* * *

Говоря о достижениях отечественных историков философии – специалистов в области немецкой классики - необходимо подчеркнуть, что они никогда не занимались эпигонством; они не повторяли и не копировали ни самих немецких мыслителей, ни того, как они интерпретировались на Западе. Простая имитация и копирование было всегда чуждо историко-философским исследованиям в России. И это верно как в отношении рецепции немецкого идеализма в дореволюционной русской философии, так и в марксистской философии советского периода. Российская рецепция немецкого идеализма всегда была самобытной, и в любых, даже самых тяжелых условиях, отражала специфические культурно-интеллектуальные потребности того или иного периода в жизни общества и связанных с ним философских задач.

Несмотря (и вопреки) непростым идеологическим и политическим условиям советского периода, все эти годы российские исследования по немецкой классике, в частности и в особенности по немецкому идеализму, не только велись (и весьма активно), но сумели достичь значительных результатов. При этом как сами исследования, так и их результаты были весьма специфичны и отражали темы и проблемы, существенные для самой России.

Идейными узлами интереса России к немецкой классике всегда были морально-правовая и антропологическая проблематики. И это относится не только к Канту, но также к Фихте и Гегелю. Центральные для немецких идеалистов темы свободы и автономии человека, темы значимости человеческой субъективности, а также роль морального и правового самосознания в становлении и развитии личности не только находили отклик в широкой российской академической и вне-академической среде, но также неизменно являлись предметом изучения профессиональными историками философии. Все это привлекало внимание к немецкой классике и одновременно создавало условия для глубокой философской рефлексии относительно нравственно-этических и правовых тем и проблем - особенно тех, которые относились к современным реалиям России. Поэтому лучшие работы таких авторов, как Э.Ю.Соловьев, А.А.Гусейнов, Н.В.Мотрошилова, А.М.Каримский, П.П.Гайденко и др., по морально-правовой и антропологической проблематике выходят за рамки традиционных кантоведческих, гегелеведческих или фихтеведческих исследований, внося значительный вклад в развитие специальных философских дисциплин – таких, как этика, философия права, моральная философия, социальная и политическая философия.

Кроме того, благодаря серьезному (хотя первоначально идеологически-ангажированному) интересу к диалектике, в частности и особенности к диалектике Гегеля, удалось разработать основные идеи диалектической логики, в рамках которой стало возможным адекватно объяснить такие ключевые понятия и концепции диалектики, как противоречие, отрицание, отчуждение, единство противоположностей, восхождение от абстрактному к конкретному и др. В мировой литературе до сих пор можно встретить не так много работ, посвященных вопросам диалектики, и среди них

совсем мало таких, которые обсуждали бы основные диалектические понятия и принципы, как они выработаны у Гегеля. Без особого преувеличения можно сказать, что лучшее представление гегелевской диалектики дано в работах отечественных авторов, особенно Э.В.Ильенкова, Т.И.Ойзермана, Н.В.Мотрошиловой, А.М.Каримского, В.С.Нерсисянца и др. При этом расширение диалектической проблематики способствовало развитию диалектики как логике мышления. Что, в свою очередь, вывело на обсуждение таких тем, как стандарты разума, взаимоотношение рассудка и разума в познавательном процессе, а также более широкой проблематики мышления, где обращение к работам немецких идеалистов давало бесценный материал и позволяло по-новому взглянуть на структуру и содержание мышления, а также на его природу.

Подчеркну, что в отечественной историко-философской литературе дискуссия о гегелевском понимании общественной природы мышления началась задолго до того, как это стало важнейшей темой в западном гегелеведении. Подобно тому как осознание социального характера фихтевской концепции свободы пришло в отечественную философию раньше, чем это произошло в ряде западных стран. И таких примеров можно найти немало, и не только в аспекте осмысления философских систем немецких идеалистов.

Хочется надеяться, что подобная практика будет шириться и преумножаться, и что нынешняя политика открытости и сотрудничества, а также свободный от каких бы то ни было идеологических и политических предрассудков философский диалог позволит отечественным идеям быть услышанными и занять достойное место в мировых философских дискуссиях.

Ключевые слова: морально-правовая и антропологическая проблематика, тема свободы и автономии человека, рецензия немецкого идеализма, немецкая классика, догматический марксизм, творческий марксизм.

Список использованной литературы

1. Ленин В.И. Полн. собр. соч., т. 18.
2. Ленин В.И. Полн. собр. соч., т. 23.
3. Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинение, 2-е изд., т. 21.
4. Гегель Г.В.Ф. Собрание сочинений в 14-ти томах. М., Соцгиз, 1929-1959.
5. Лапин Н.И. Молодой Маркс. М., Политиздат, 1976.
6. Ильенков Э.В. Диалектика абстрактного и конкретного в «Капитале» Маркса. М., Академия наук СССР, 1960.
7. Ойзерман Т.И. Формирование философии марксизма. М., Мысль, 1962.
8. Зиновьев А.А. Восхождение от абстрактного к конкретному (на материале «Капитала» К.Маркса). М.,: ИФ РАН, 2002.
9. Мотрошилова Н.В. Отечественная философия 50-80-х годов XX века и западная мысль. М., Академический Проект, 2012.
10. Вазюлин В.А. Логика «Капитала» Маркса. М., МГУ, 1968.
11. Theunissen M. Sein und Schein, Frankfurt/Main: Suhrkamp, 1978.
12. Кант И. Соч. в 6-ти томах. М., Мысль, 1963-66.
13. Шеллинг Ф.В.Й. Философия искусства, М., Мысль, 1966.
14. Гегель Г.В.Ф. Наука логики в 3-х тт. М., Мысль, 1970-72.
15. Гегель Г.В.Ф. Работы разных лет в 2-х тт. М., Мысль., 1970-71.

16. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук в 3х тт., М., Мысль, 1974-75, 1977.
17. Гегель Г.В.Ф. Философия религии в 2-х тт. М., Мысль, 1975, 1977.
18. Шеллинг Ф.В.Й. Сочинения, в 2-х тт. М., Мысль, 1987, 1989.
19. Гегель Г.В.Ф. Философии права. М., Мысль, 1990.
20. Фейербах Л. Собрание произведений в 3-х тт. М., Мысль, 1967.
21. Жучков В.А. Из истории немецкой философии XVIII века. Предклассический период. От вольфовской школы до раннего Канта. М., ИФ РАН, 1996.
22. Круглов А.Н. Тетенс, Кант и дискуссия о метафизике в Германии второй половины XVIII века. М., Феноменология-Герменевтика, 2008.
23. <http://www.situation-rus.narod.ru/dialectic.htm>
24. Hegels Wissenschaft der Logik. Formation und Rekonstruktion. /Hrsg. von Dieter Henrich. Stuttgart: Klett-Kotta, 1986.
25. Gulyga, A. V. "The Beautiful: Its Principles." //Soviet Studies in Philosophy, 22 (3), Winter 1983–84, p. 49–67.
26. Studien zur Geschichte der westlichen Philosophie. / Hrsg. von Nelly Motroschilova. Frankfurt/Main: Suhrkamp. 1986.
27. Быкова М.Ф., Кричевский А.В. Абсолютная идея и абсолютный дух в философии Гегеля. М., Наука, 1993.

Marina Fyodorovna BIKOVA

ALMAN İDEALİZMİ VƏ ONUN XX ƏSRİN II YARISININ RUS TARİXİ-FƏLSƏFİ TƏDQİQATLARINDA YERİ

Xülasə

Məqalədə sovet fəlsəfəsinə onilliklər ərzində əhəmiyyətli təsir etmiş alman idealizminə olan əsas yanaşmaların real səbəblərinin açıqlamasına cəhd edilir. Eyni zamanda onların sovet fəlsəfəsi tarixinə neqativ və pozitiv təsirinin nəticələri təhlil olunur. Söhbət özünəməxsus marksist-hegelçi fəlsəfənin mənimsənilməsindən və sovet fəlsəfəsindəki alman idealizminin spesifik interpretasiyasından gedir. Təhlil Rusiya həyatının bütün sahələrindəki kardinal dəyişikliklərlə əhatə olunan tarix-fəlsəfə elmində dəyərlər və onların kursunun radikal dəyişiklikləri öz əksini tapan XX əsrin II yarısı ilə məhdudlaşır.

Açar sözlər: əxlaqi-hüquqi və antropoloji problem, insanın azadlığı və muxtariyyəti, alman idealizminin mənimsənilməsi, alman klassisizmi, ehkamçı marksizm, yaradıcı marksizm.

Marina Fyodorovna BYKOVA

GERMAN IDEALISM AND ITS PLACE IN THE RUSSIAN HISTORICAL AND PHILOSOPHICAL RESEARCHES OF THE SECOND HALF OF THE XX CENTURY

Summary

In the present article an attempt is undertaken to designate the basic approaches to the German idealism, which were determining ones for the Soviet philosophy in the course of dec-

ades, to expose their real reasons, as well to analyze their (not always positive) consequences for development of home history of philosophy. The mater is distinctive-Marxist and Hegelian, reception and specific (ideological) interpretation of German idealism in country's philosophy. Temporary frames of the analysis are limited by the second half of the XX century – period connected with cardinal changes in all fields of life in Russia, what was reflected in the radical changes of the value and value directives, including also those in historical-philosophical science.

Keywords: ethical-legal and anthropological problems, theme of freedom and autonomy of a man, reception of German idealism, German classics, creative Marxism.

УДК 1(091) (4/9)

Том РОКМОР
профессор (США)

ГЕГЕЛЬЯНСКИЙ МАРКСИЗМ ИЛЬЕНКОВА И КОНСТРУКТИВИЗМ К.МАРКСА*

Еще со времен Сократа отношения между философией и политикой всегда были сложные. В мрачные дни советской власти, когда в ней была очень сильна тенденция смешения философии и политики, Ильенков противостоял ей, опираясь на понимание отношения Маркса к Гегелю, фокусируясь на методе Маркса в «Капитале» и исследуя диалектический метод. Теперь, когда колесо истории совершило свой оборот, настало время рассмотреть ильенковское понимание смысла ключевого отношения Маркса к Гегелю.

Хотя я ценю вклад Ильенкова в философию, однако не согласен с его трактовкой теории Маркса. Как и многие марксисты он понимает позицию Маркса прежде всего как научную форму эмпиризма, предположительно связанную с переходом от идеализма к материализму. Мои замечания по поводу ильенковской интерпретации Маркса и марксизма имеют две цели: оценить вклад Ильенкова в философию на строго философских основаниях и привлечь внимание к конструктивизму Маркса.

Ильенков о диалектической логике

Работая в третьей четверти XX в., Ильенков был свидетелем нового и весьма интересного развития русской философии в дни угасания - хотя тогда этого никто не знал - советского периода. Но теперь, после очередного поворота колеса истории, его подход кажется менее значимым, позитивным, если оценивать его с чисто философских позиций. Теперь становится ясно что Ильенков не разрывает, а скорее продолжает марксистскую фикцию безупречной последовательности между Марксом, Энгельсом и Лениным.

Однако после распада Советского Союза, чтобы спасти Маркса, необычайно важного и влиятельного мыслителя от забвения, нам нужно отказаться от особого подхода к нему и применять те же научные стандарты, что и в любой другой дискуссии.

Отношение Ильенкова к советскому марксизму подобно отношению Лукача к марксизму Энгельса. Оба они стремятся найти аргументы в поддержку взглядов, которые часто просто утверждаются. Вклад Ильенкова в эту дискуссию определился почти одновременной публикацией на русском языке «Парижских рукописей», 1844 («Экономическо-философские рукописи 1844 года». Примеч. наше. – Ред.) Маркса и его «Grundrisse»: (der Kritik der politischen Ökonomie), которые оказали серьезное влияние не только на него, но и на марксизм в целом.

Особое влияние на Ильенкова оказал «Grundrisse». Он сосредоточился на проблеме диалектики, в более широком смысле «диалектического материализма», столь важного для советского марксизма. Напомним, если об этом забыли, что Сталин, участвовавший в дискуссии между механицистами и диалектиками, решил, что диалектический материализм соответствует так называемой пролетарской концепции мироздания.

*Məqalə fəlsəfə ü.e.d., prof. İlham Məmmədşadə tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

Термин «диалектический материализм», отсутствовавший у Маркса, предположительно был введен в 1887 г. после его смерти Иосифом Дицгеном. Маркс упоминает о «материалистической концепции истории», которую Энгельс позднее назовет «историческим материализмом». Отметим также, что Энгельс говорил о «материалистической диалектике», но не о «диалектическом материализме» в «Анти-Дюринге» и в своей неоконченной «Диалектике природы». По-видимому, отец русского марксизма Плеханов ввел «диалектический материализм» в марксистские дискуссии, где впоследствии это понятие легло в основу доктрины марксизма-ленинизма наряду с энгельсовским учением о диалектике природы. В предисловии ко второму изданию «Анти-Дюринга» Энгельс, расширяя понятие диалектики, писал, что она демонстрирует те же законы, что и история.

Трактовка диалектики Энгельсом показывает, что он недостаточно усвоил самые основные философские понятия. Ильенков, несравненно более утонченный, сосредоточился на разработке материалистической альтернативы идеалистической диалектике. Со времен Энгельса традиционно считалось, что именно материализм отличал Маркса и марксизм от идеализма, в частности и в философии вообще. Энгельс и последующие марксисты понимали материализм как отрицание идеализма и трактовали его по-разному. Поэтому неудивительно, что Ильенков постоянно был озабочен значением этого термина в текстах того времени.

Ретроспективно можно утверждать, что вклад Ильенкова в философию состоит в ослаблении оков догматического марксизма-ленинизма, для которого, согласно марксистской теории отражения, марксистская философия принимает форму более или менее верного отражения советской политики. Стремясь выйти за рамки догмы, Ильенков пытался создать «подлинную» марксистскую философию или философский подход к Марксу и марксизму. Он был заинтересован в восстановлении и/или формулировании философских позиций, основанных на подлинных текстах.

Ильенков и проблема метода Маркса

Ильенков исследует метод Маркса двумя путями: 1) с помощью перехода от абстрактного к конкретному; 2) выстраиванием материалистического варианта диалектической логики. Его подход к марксизму-ленинизму был заложен в книге «Диалектика абстрактного и конкретного в «Капитале» К.Маркса» (1960) и привлекло внимание. Название книги взято из «Введения» к «Grundrisse». Маркс пишет, что «Гегель впал в иллюзию, понимая реальное как результат себя в себе синтезирующего, в себя углубляющегося и из самого себя развивающегося мышления, между тем как метод восхождения от абстрактного к конкретному есть лишь тот способ, при помощи которого мышление усваивает конкретное, воспроизводит его как духовно конкретное».¹ Этот переход наводит на мысль, что Гегель ошибочно подставляет мышление на место внешнего мира. Напротив, он правильно понимает, что мы можем постичь (grasp) внешний мир, воссоздавая его в мышлении в концептуальном процессе перехода от абстрактного к конкретному.

В пяти главах книги Ильенкова подробно комментируется материалистическая диалектика, начиная с общих замечаний о проблеме абстрактного и конкретного и включая главу о логическом развитии и конкретном историцизме. В пятой главе книги дается анализ метода абстрактного и конкретного в «Капитале».

¹ Маркс К. («Grundrisse»: основания критики политической экономии) (набросок).

Как исследование о «Капитале» Маркса книгу Ильенкова необходимо сравнить с другими аналогичными работами К.Хартмана, Л.Альтюссера, Й.Зеленого, Р.Роздольского, Т.Смита и многих других, которые утверждали, что Маркс в своем анализе капитализма¹ опирался на гегелевскую логику. Ильенковский анализ различия между абстрактным и конкретным предполагает ключевое марксистское различие между идеализмом и материализмом. Эту проблему можно представить как вопрос: если Гегеля интересует переход от абстрактного к конкретному и если Маркс следует подходу Гегеля, в чем же разница между идеализмом и материализмом?

Анализ диалектической логики Ильенкова тонкий, эрудированный и интересный. Он хорошо знал работы Маркса и Гегеля, глубоко изучив их. Марксисты, немарксисты и антимарксисты всегда в общем соглашались в том, что Маркса надо понимать в контексте и терминах его реакции на теории Гегеля. Однако ни Энгельс, ни Ленин, ни другие ранние марксисты не владели философией настолько, чтобы понять Гегеля или понять Маркса через Гегеля.

Гегельянский марксизм, открытый почти одновременно Лукачем и Коршем, причем больше Лукачем, впервые был достаточно изучен в его работах. Позднее Лукач заинтересовался гегельянской логикой, которую он считал несовместимой с гегельянской феноменологией².

Работа Ильенкова развивалась в другом контексте, при других политических условиях. Хотя Ленин и не был философом, однако в Советском Союзе пользовался большим авторитетом. Согласно Ленину, мы «должны организовать **систематическое** изучение диалектики Гегеля с материалистической точки зрения»³. Ильенков в общем следует ленинскому интересу к гегелевской диалектике, формулируя так называемую материалистическую диалектику. Он идет дальше Лукача и Корша, и дальше Ленина, который был не очень знаком ни с работами Гегеля и Маркса, но опирался в основном на работы Энгельса, рассматривая в деталях марксовское и гегелевское понимание диалектической логики.

Ильенковское исследование достигает кульминации в 5-й главе при анализе роли так называемых универсальных логических элементов в трактовке Марксом эмпирических элементов. Ильенков как и Маркс рассматривает категорию труда как экономическую универсалию. Другие марксисты, например, Корш считают марксовы категории специфическими для современного индустриального общества.⁴ Есть основания предположить, что в споре с Ильенковым прав Корш. Можно представить себе день, когда при некоей форме общества, выходящей за пределы капитализма, категория труда не будет применима.

Ильенкова особенно привлекает вопрос о противоречии, считая его главным как для метафизики (в которой оно субъективно), так и для диалектики (в которой оно объективно), принимая то, что он считает необходимой логической формой мышления.

¹ Утверждалось, что Маркс уже сделал это в «Grundrisse», который послужил ранней версией проекта, сформулированного в «Капитале». См.: Mark E. Meaney. Capital as Organic Unity: The Role of Hegel's Science of Logic in Marx's «Grundrisse». Dordrecht: Kluwer, 2002. Основной тезис Мини состоит в том, что, формулируя критику политической экономии в «Grundrisse», Маркс критически освоил гегелевскую «Науку логики». См.: Мини. Там же. См. также: Hiroshi Uchida. Marx's «Grundrisse» and Hegel's Logic». London: Routledge, 1988.

² См.: Georg Lukacs. Hegels Dialektik "mitten im Dünge der Widersprüche", Zur Ontologie Des Gesellschaftlichen Seins - Erster Halbband.

³ Ленин В.И. О значении воинствующего материализма // Полное собрание сочинений, т. 45, с. 30.

⁴ См.: Karl Korsch. Marxism and Philosophy. London: NLB, 1972, p.29.

Согласно Ильенкову, диалектическая теория предполагает, что действительность разворачивается через внутренние противоречия, которые разрешаются в рамках самого процесса.

Ильенков в основном пересказывает взгляды Гегеля. Он расходится с Гегелем в своей версии известного марксистского тезиса о превосходстве диалектико-материалистической версии гегельянского идеализма. Ильенков, которому неясно, как надо понимать противоречие, доказывает, что только диалектический материализм Маркса и Энгельса может разрешить противоречие между материей и духом. Хотя он и не говорит, к чему это сводится, ответ, по-видимому, лежит в исследовании конкретных фактов. Это одна из центральных тем гегелевской диалектической логики. Можно представить дело так, что Ильенков, знающий Гегеля, предполагает, что, исследуя материальный мир, марксизм добивается успеха там, где терпит неудачу называемое марксистами буржуазное мышление. По мнению Ильенкова, марксова трактовка противоречия играет вдвойне центральную роль: для восхождения от абстрактного к конкретному и с точки зрения решающего противостояния идеализму. Согласно Ильенкову, есть нечто данное, которого мы достигаем непосредственно на доконцептуальном уровне и именно посредством марксовой теории стоимости. В важном фрагменте Ильенков пишет: «И только при таком понимании, предполагающем конкретно-исторический подход к вещам, становится возможным специальный анализ формы стоимости, специальное исследование конкретного содержания всеобщей категории - анализ стоимости не как понятия, а как конкретной чувственно данной реальности, как простейшей экономической конкретности. Стоимость анализируется не как умственное отвлечение общего, а как вполне специфическая экономическая реальность, фактически находящаяся перед глазами и поэтому могущая быть специально исследованной как реальность, обладающая своим собственным конкретно-историческим содержанием, теоретическое раскрытие которого совпадает с выработкой определений понятия стоимости»¹.

Утверждая, что реальность дана непосредственно, Ильенков следует традиционной марксистской интерпретации Маркса. Я полагаю, что Ильенков хочет сказать, что метод Маркса в «Капитале» основан на так называемом доконцептуальном опыте. В этом предположении можно увидеть аналогии с гусерлианской и постгусерлианской феноменологией, а также с позитивистским эмпиризмом, например, с ранней карнаповской теорией так называемых протокольных высказываний. Опуская то, что они называли метафизикой, ранние логические позитивисты отстаивали протокольные высказывания как этап на пути от непосредственного опыта к науке (выводу) как непрерывной цепи рассуждений. Опираясь на ошибочное - что можно доказать - прочтение «Трактата» Витгенштейна, Карнап и другие приняли так называемый эмпирический критерий осмысленности, согласно которому высказывание осмысленно тогда и только тогда, когда оно основано на наблюдаемых фактах. Эта попытка затем была оставлена в связи с возражением Нейрата, что протоколов в карнаповском смысле не существует.

Ранние логические позитивисты придерживались так называемого научного эмпиризма. Интерпретируя Маркса, Ильенков опирается на один из вариантов этого подхода. Но нам представляется, что научный эмпиризм несовместим с практикой Маркса. Маркса никак нельзя назвать эмпириком, хотя в его позиции есть сильная

¹ Ильенков Э.В. Диалектика абстрактного и конкретного в «Капитале» К.Маркса. М.: Изд-во АН СССР, 1960, с. 243-244.

эмпирическая составляющая. Скорее, он следует Канту и Гегелю, утверждая, что нам нужен категориальный каркас, чтобы усвоить то, что не дано и не может быть дано непосредственно.

Ильенков рассматривает теорию стоимости Маркса как решение конкретного противоречия, восходящего в итоге к различению потребительской и меновой стоимости. Это различие играет главную роль в том, что Ильенков называет «тайной» «Капитала». Он утверждает, что диалектический материализм разрешает это противоречие тем, что сводится к конкретному описанию, другими словами, следуя движению самой реальности. Получается, что для Маркса, как и для Гегеля, хотя Ильенков этого и не говорит, внешнее противоречие, в данном случае противоречие между двумя основными формами стоимости коренится в самом предмете. С этой точки зрения, диалектика есть не более чем внутренние противоречия реальности и метод Маркса материалистический в том смысле, что он занимается объективным противоречием. Но поскольку Гегель очевидным образом претендует на то же самое, различие между Марксом и Гегелем надо объяснить, а не просто утверждать.

Ильенков заинтересован в демонстрации превосходства материализма, известной философской концепции, восходящей еще к античной философии. Он обосновывает различие между идеализмом и материализмом, ссылаясь на взгляды Гегеля и Маркса. Согласно Ильенкову, для Гегеля реальность – не субстанция, а скорее развивающийся субъект. Точно так же Ильенков предполагает, что Маркс показывает внутреннее противоречие через материалистическую диалектику, которая в «Капитале» принимает экономическую форму.

Этот тезис исходит из того, что Ильенков утверждает, но не доказывает, не пытается доказать, что есть непосредственный доступ к реальности, в данном случае к экономической реальности, существующей за понятиями или скорее до них. Вслед за Лукачем в таком случае можно было бы указать, что только марксизм позволяет нам прорвать занавес идеологической иллюзии и овладеть социальной истиной. Ильенков рассуждает иначе. Его точка зрения, которая кажется не до конца ясной, исходит, по-видимому, либо из непосредственной интуиции того, что есть (точка зрения, обсуждавшаяся еще со времен Платона – философы способны «видеть» реальность), либо, возможно, из пресловутой теории отражения, к которой он прибегает, утверждая, что экономические теории «Капитала» отражают реальность объективно и независимо от их теоретической интерпретации. Однако никто еще не придумал аргумента, который показал бы, что мы действительно интуитивно или как-то еще постигаем реальность таковой, какова она есть. И никто еще не показал, как отразить независимый от сознания мир на уровне сознания. И наконец, следуя Гегелю, Маркс отрицает претензии непосредственного эмпиризма, опираясь на категориальную реконструкцию.

Идеализм, материализм и диалектическая логика

Ильенков развивает свой подход в известном сборнике эссе «Диалектическая логика. Очерки истории и теории» (1974). Здесь он отстаивает подход Маркса в терминах гегелевского понимания логики. Материал он излагает подробно и интересно и намного превосходит знакомые нам марксистские попытки просто дискредитировать немарксистские подходы.

Вслед за Лениным Ильенков утверждает, что понимание «Капитала» Маркса

требует понимания «Логике» Гегеля¹. Он согласен с мнением Ленина, что Маркс объединил логику, научную диалектику и материалистическую теорию познания, а также с его тезисом, что единственным шагом далее Гегеля является материализм.

Ильенков, исходящий из пресловутой теории отражения, считает, что логика является научной, если она отражает, а потому воспроизводит в форме понятий независимый от сознания внешний объект. «В общем и целом наш «предмет» - мышление, и диалектическая логика имеет своей целью развернуть его научное изображение в тех необходимых моментах и притом в той необходимой последовательности, которые нисколько не зависят ни от воли нашей, ни от сознания»².

На подходе Ильенкова к вопросу различия между материализмом и идеализмом сказался его взгляд на роль Спинозы. Последний был важен для таких советских марксистов, как Аксельрод³ и Деборин,⁴ так же как и для французского марксиста Альтюссера, который утверждает, что Гегель историцизировал Спинозу⁵. Ильенков выдвигает другие аргументы: во-первых, Спиноза увидел, что привычный картезианский дуализм можно преодолеть с помощью более глубокого монизма; во-вторых, Маркс и Энгельс опирались на эту идею в своем диалектическом материализме.

Вслед за Энгельсом и другими марксистами Ильенков утверждает, что Гегель не сумел постичь внешний мир, который можно верно постичь только посредством диалектического материализма. Гегель показал, что идеализм терпит поражение потому, что понятия раскрывают нам подлинную природу вещей. Согласно Ильенкову, Гегель, которого особенно интересовало тождество субъекта и объекта, не мог перейти от понятий к миру через теорию тождества, которая у Шеллинга и Гегеля не вмещала в себя реальность.

Ильенков сопоставляет свои взгляды на Гегеля, который предположительно никогда не покидает сферы мышления, а потому подчиняется ложному богу, со своим взглядом на Маркса, постигающего реальность вне сознания. Гегель некритически начинает не с природы, а с мышления. Маркс превосходит Гегеля в том, что постигает противоречия в современном обществе. Согласно Ильенкову, противоречия теории стоимости труда - не противоречия в мысли, а реальные противоречия в объекте.

Этот аргумент представляет собой вариацию на тему метафизического реализма. Он опирается на ключевое предположение, которое никогда не было доказано, что на самом деле возможно постичь независимый от сознания мир таким, каков он есть. Маркс, напротив, как и Гегель, опирается на понятия, имеющие целью познать то, что дано в восприятии, но не таким, каково оно независимо от нас. Мы не знаем и не можем знать, что понятия говорят нам о том, каков мир на самом деле. Самое большее, мы можем знать, что наши теории о мире не опровергаются опытом. Мы не знаем также,

¹ Ilyenkov E.V. *Dialectical Logic: Essays on Its History and Theory*, (Trans. by H.Campbell Creighton). M.: Progress Publishers, 1977.

² Ильенков Э.В. Диалектическая логика. Очерки истории и теории. М.: Политиздат, 1974, с.1 и 4. «Логика обязана показать, как развивается мышление, если оно научно, если оно отражает, т.е. воспроизводит в понятиях существующий вне и независимо от сознания и воли предмет...»; Ilyenkov E.V. *Dialectical Logic...*, p.7.

³ См. Akselrod (Ortodoks) L.I. Spinoza and Materialism in «*Spinoza in Soviet Philosophy*». (Selected and translated by George L. Kline). New York: Humanities Press, 1952, pp.61-89; Spinoza and Materialism in "Red Virgin Soil," 1925, No 7, pp.144-168.

⁴ Deborin A.M. Spinoza's World-View in «*Spinoza in Soviet Philosophy: A Series of Essays*». (Selected and translated and with an introduction by George L.Kline) London: Routledge and Paul, 1952, pp.90-119. A translation of «Mirovozzreniye Spinozy» in *Vestnik kommunisticheskoi akademii*, Bk. 20 (1927), pp.5-29.

⁵ См. «Marx and His Discoveries» «Louis Althusser «Reading Capital».

что какая-либо теория, как например, теория стоимости труда отражает то, каков мир. Это было бы возможно, если бы мы могли каким-то образом найти доступ к реальности, независимо от теории о ней, чтобы сравнить теорию и ее предмет.

Диалектический материализм и марксистский конструктивизм

Теперь я кратко остановлюсь на вопросе конструктивизма, важном как альтернатива известным подходам к знанию, основанным на интуиции, казуальных теориях восприятия и т.д. Диалектический материализм, претендующий на знание реальности посредством теории отражения, принадлежит к ряду современных философских попыток (которые не были успешны) показать, что мы знаем независимый от сознания мир таким, какой он есть. Немецкий идеализм, напротив, предъявляет совсем иные, гораздо более слабые претензии, так как он отказывается от метафизического реализма во имя эмпирического реализма, ограничивая их знанием только того, что мы можем в каком-то смысле «построить».

Начиная с Канта, немецкий идеализм в широком смысле можно назвать конструктивистским. Конструктивизм - современная альтернатива всякого рода эмпиризму. Марксизм, начиная с Энгельса представляет Маркса как особого рода эмпирика, несовместимого с идеализмом, фактически отрицающего идеализм. Этот подход к Марксу основан на понимании Энгельсом отношения Маркса к Гегелю. Согласно Энгельсу, Маркс отказывается от идеализма, идеологии и философии во имя материализма, истины и науки. Этот подход заранее исключает понимание вклада Маркса в конструктивизм на том основании, что конструктивизм - идеалистическое учение. С этой точки зрения Маркс не принадлежит к идеализму и может быть даже вообще не принадлежит к философской традиции.

Кант, Фихте и Гегель в общем следовали конструктивистскому подходу к познанию. Дело обстоит сложнее с Шеллингом. Марксистский конструктивизм испытал сильное влияние гегельянского подхода. Маркс и Гегель разделяли глубоко исторический, конструктивистский подход к социальным явлениям и к истории. Гегель ограничивает требования, предъявляемые к знанию тем, что они даны в осознанном восприятии через взаимодействие субъекта, который знает, и объекта, который знают. Согласно Гегелю, знание разворачивается в экспериментальном процессе, в котором путем проб и ошибок субъект формирует понятия, адекватные для постижения содержания опыта. Понятия, составляющие теорию, проверяются сопоставлением с последующим опытом и совершенствуются в контексте этого опыта в продолжающемся процессе познания.

В том, что я называю марксистским конструктивизмом, проявляется «антропологический» подход к познанию. Марксистский конструктивизм основан на представлении о человеке-субъекте как деятельном, буквально как о деятельности, которое Маркс перенял от Фихте и развил до анализа современного ему индустриального общества. Согласно Марксу, своими действиями люди производят товары, общественные отношения и капитализм, так же как и переход к коммунизму, т.е. человеческую историю, в ходе которой полное развитие людей как личностей станет в принципе возможным.

Конструктивизм Маркса связан с определенной теорией познания. Он полагает, что мы можем познать общественный мир, потому что на самом деле мы его строим. Конструктивизм, опирающийся на квазигегельянский, категориальный подход к

капитализму, по существу отличается от пресловутой теории познания как отражения¹. Он также очень сильно отличается - и на деле не совместим с ним - от редукционистского тезиса о сводимости сознания к материальным отношениям, лежащего в основе понятия идеологии, изложенного в «Немецкой идеологии», который, вероятно, был придуман Энгельсом.

В «Капитале» Маркс вкратце упоминает что по утверждению Вико, человеческая история отличается от природы тем, что в отличие от второй первую мы создали. Маркс, как и Вико полагает, что люди в буквальном смысле «делают» историю, что мы можем знать только то, что мы делаем, воссоздавая это как категориальный каркас на уровне сознания. Если нет объекта для познания, то его и нельзя воссоздать. В отличие от кантовского, марксово конструирование не априорно. Оно имеет место на апостериорном и социальном уровнях, в контексте взаимодействия между людьми и между людьми и природой.

Маркс отмечает, что то, что мы стремимся воспроизвести, существует независимо и вне нашего сознания как предпосылка, не постигает и не претендует на постижение мира, независимого от сознания или даже социальной реальности, таких, каковы они есть. Марксизм, напротив, часто претендует на это от имени Маркса. Однако эта претензия на знание вещи в себе недоказуема так же, как и невозможна. Если бы социальный контекст был на самом деле полностью «прозрачным» для сознания, тогда мы действительно могли бы на надежной основе претендовать не только на то, что мы строим эту реальность действиями людей в социальном контексте, но и на то, что мы достоверно воссоздаем ее в процессе познания на уровне сознания, а следовательно знаем ее такой, какова она есть.

Однако даже при самой мягкой интерпретации марксизм не имеет оснований претендовать на постижение социального мира таким, каков он есть, хотя бы только по двум причинам: во-первых, ни Маркс, ни кто-либо другой не могут постичь то, что часто имеет место на практике. И каждое притязание на знание о мире всегда должно допускать позднейшую модификацию; во-вторых, Маркс предлагает одну из ряда возможных концептуальных «реконструкций» социального мира. По крайней мере, имплицитно всегда существует разница, которая не может быть ни измерена, ни как-либо иначе оценена между тем, что мы переживаем в опыте и социальным миром таким, каков он есть вне сознания. Поскольку мы не можем с уверенностью утверждать, что воспринимаем его таким, каков он есть сам по себе, мы не можем также с уверенностью утверждать, что способны воссоздать его таким, каков он сам по себе, но лишь таким, каким он дан нам в опыте. Думать иначе - значит смешивать субъективное с объективным, то, что мы стремимся познать, с тем, что есть. В предельном случае может иногда казаться, что предмет, который мы хотим познать, отражается идеально как в зеркале, как если бы он был всего лишь априорной конструкцией. Но поскольку мы не можем претендовать на знание мира, каков он есть, мы не можем знать, что это имеет место.

Заключение: гегельянский марксизм Ильенкова и конструктивизм Маркса

В ретроспективе гегельянский марксизм Ильенкова интересен по трем причинам:

¹ Теория познания как отражения, введенная в марксизм Энгельсом, восходит по крайней мере к греческой философии. Оно упоминается Платоном в «Государстве», где Сократ говорит о зеркале, которым можно водить по сторонам, чтобы в нем отражались различные вещи.

1) в сложной ситуации советского марксизма Ильенков был первым, кто сформулировал марксистскую теорию, основанную на знании текстов, в соответствии с лучшими стандартами философской дискуссии; 2) он распространил гегельянский марксизм, который такой известный философ, как Лукач, сформулировал в контексте традиции немецкого идеализма, на гегелевскую логику; 3) он пополнил наши знания тем, как именно Маркс, опираясь на логику Гегеля, сформулировал свой анализ современного ему индустриального общества.

Отношение Маркса к Гегелю прошло ряд последовательных этапов в зависимости от его конкретных, сиюминутных интересов. Как минимум, можно выделить четыре разных фазы: 1) последовательно гегельянский подход к античной философии природы в диссертации Маркса; 2) самая ранняя критика Марксом предполагаемого принятия Гегелем существующего политического положения в «Философии права»; 3) критика Марксом, «Феноменологии» Гегеля с фейербахианской точки зрения в «Парижских рукописях»; 4) последующее критическое усвоение Марксом гегельянского подхода к логике при разработке им реконструкции и критики капитализма в “Grundrisse” и в «Капитале».

Маркс предполагает, что Гегель подставляет движение мысли на место движения реальности. Это предположение Ильенков и ряд других марксистов воспринимают как указание на фундаментальное различие между материализмом и идеализмом. Что такое «идеализм»? Что такое «материализм»? Если «материализм» означает, что природа предшествует сознанию, то, поскольку никакой идеалист, вообще никто, никогда этого не отрицал, значит все идеалисты - материалисты. А поскольку Маркс использует гегельянский подход, реконструируя содержание опыта, в конечном счете нет никакой определенной разницы между этими позициями, кроме разницы между двумя крупными философами.

Безусловно, Маркс - не Гегель, и было бы неправильно говорить, что они придерживаются одной и той же позиции. Ключевой момент состоит лишь в том, есть ли в различии между ними что-либо, кроме различия между любыми двумя крупными мыслителями. Поскольку материализм Маркса и гегельянский идеализм опираются на конструктивистский подход, я прихожу к выводу, что оба они принадлежат к общей философской тенденции, известной как немецкий идеализм.

Ключевые слова: философия Ильенкова, марксизм, марксистская догма, ильенковская интерпретация, марксистский конструктивизм, гегельянский марксизм.

Tom ROKMOR

İLYENKOVUN HEGELÇİ MARKSİZMİ VƏ K.MARKSIN KONSTRUKTİVİZMİ Xülasə

Amerikalı alim Tom Rokmorun məqaləsi Marksın Hegelə münasibətinin İlyenkov tərəfindən dərkinin təhlilinə həsr olunub. E.V.İlyenkov marksizmlə məşğul olan sovet filosoflarından olub. Müəllifin Marksın və marksizm təliminin İlyenkov şərhinə olan qeydləri iki məqsəd daşıyır: İlyenkovun ciddi fəlsəfi əsaslarla elmə verdiyi töhfəni qiymətləndirmək və diqqəti Marksın konstruktivizminə yönəltmək. İlyenkovun fəlsəfəyə töhfəsi marksizm ehkamlar zəncirinin zəiflədilməsi idi. Ehkamlar çərçivəsindən çıxmağa səy göstərməklə o, əsl marksist fəlsəfə yaratmaq istəyirdi.

Açar sözlər: İlyenkovun fəlsəfəsi, marksizm, Marks ehkamları, İlyenkovun şərh, Marksın konstruktivizmi, hegelçi marksizm.

Tom ROCKMORE

HEGELIAN MARXISM OF ILYENKOV AND CONSTRUCTIVISM OF K.MARX

Summary

The article by the American scientist Tom Rockmore is dedicated to an analysis of Ilyenkov's interpretation of an essence of the key attitude of Marx to Hegel. E.V.Ilyenkov was a Soviet philosopher dealt with the issues of Marxism. The author notes that his remarks on Ilyenkov's interpretation of Marx and Marxism follow two purposes: to estimate Ilyenkov's contribution into philosophy on strictly philosophical foundations and to attract an attention to Marx' constructivism. Ilyenkov's contribution comprises weakening the dogma fetters of Marxism. Making an attempt to go out the frames of dogma, he wished to create the true Marxist philosophy.

Keywords: Ilyenkov's philosophy, Marxism, Marxist dogma, Ilyenkov's interpretation, Marx' constructivism, Hegelian Marxism.

Esmə SAYIN

Yrd. Doç. Dr., Hakkâri Üniversitesi Eğitim
Fakültesi İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak
Bilgisi Öğretmenliği Bölümü

TASAVVUF ve PSİKOLOJİ AÇISINDAN İBNÜ'L-VAKT KAVRAMININ ETKİLERİ*

Benlik Arayışı Sürecinde İbnü'l-Vakt Kavramının Terapik Etkisi

“Vakit, insanın içinde bulunduğu zaman dilimidir. Yani vakit, iki zaman dilimi arasındaki zamandır. Geçmiş zamanla gelecek zaman arasındaki zamandır. İbnü'l-vakt olmak ise, zamanın oğlu veya uşağı olmaktır.”¹ “Zamanın oğlu olmayı başaran sufiler, yaşadıkları anı değerlendirebilirler. Onlar, yaşadıkları vakitte işlenmesi en hayırlı olan şeyle derhal meşgul olur; o vakit içinde kendisinden istenen görevi yerine getirirler. Bu manada dervişin derdi ve düşüncesi, geçmiş veya gelecek zaman değildir. Onun derdi içinde bulunduğu vakittir. Bunun için geçmiş zamana ait olup da elden çıkan bir şeyle meşgul olmak, ikici bir vakti de elden çıkarıp zayi etmektir.”² “Bu manada bir kimsenin vakti ona yar olursa, o kimsenin vakti iyi bir vakittir. Vakit bir kimseyi sıkıştırıp zor durumda bırakırsa, onun hakkında vakit, ilahî bir öfke ve intikamdır. Aynı zamanda vakit, bir törpüdür. İnsanı aşındırır; fakat yok etmez. Yani vakit törpüsü, insanı tamamen yok etse, insan mahvolmuş olurdu. Fakat vakit törpüsü, her an insandan bir parça almakta ama onu tamamen yok etmemektedir.”³

İbnü'l-vakt olmak yaşanan zamanın değerinin farkında olma yeteneğini kişiye kazandırdığı için, insan varlığının anlamını tatmin eden sorulara da cevap verir. Mesela ‘Nereden geldim? Nereye gideceğim? Varlığımın anlam ve amacı nedir?’ gibi sorular, dua ederken cevap bulur. “Psikolojide varlığımızın anlamını tatmin eden bu sorular, benlik arayışı (proprie striving) sürecinin bir sonucudur.”⁴ Ve her insanda az veya çok bu süreç yaşanır. Bu manada ibnü'l vakt olmak, insanın zamanın kendisini aşındıran gücüne engel olup ona zamanın hâkimi olma imkânını sağladığı için, bu kişi varlığının anlamını kendisine sunan sorulara cevap vererek, benlik arayışı sürecinde insana katkıda bulunur.

Varlığının anlam ve amacını fark eden bir insan, yaşadığı anın değerinin farkında olarak, kendini keşfetme(self-discovery) yolculuğuna çıkar. “Kendini keşfetme süreci, kişinin kendi eşsiz benliğini bulması ve kimlik arayışıdır.”⁵ “Bu farkındalık veya kendini keşfetme süreci, insanın kendini inşa etme sürecinin ilk adımıdır. Kişinin kendini keşfetme süreci geliştikçe, insan kendini daha iyi anlayabilir ve niçin böyle davrandığını ve nasıl böyle hissettiğini fark edebilir.”⁶ Bu nedenle kendini keşfetme süreci; insanın hem Rabbini, hem de kendini fark etme sürecidir. Kendinin farkındalığını yakalayan insan; ilâhî bütünleşmeyi ve ibnü'l-vakt olmanın olumlu psikolojik etkisini fark edebilir.

* Məqalə fəlsəfə ü.f.d. Roida Rzayeva tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

¹ Abdülkerim Kuşeyrî, *Risâletü'l-Kuşeyrî*, Daru'l-Hayr, Beyrut, 2003, s. 130.

² Kuşeyrî, a.g.e., s. 130.

³ Kuşeyrî, a.g.e., s. 131.

⁴ L. Gilman, *Difference and Pathology*, Cornell University Press, New York, 1985, s. 87.

⁵ Selçuk Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, Bilim Sanat Yayınları, Ankara, 2000, s. 444.

⁶ P. Herring, P. O'Connor, *The Effects of Self-Discovery*, American Psychiatric Association Press, New York, 1994, s. 27.

İbnü'l-vakt olarak zamanını en güzel şekilde değerlendiren ve varoluşsal sorularına cevap bulan bir kişi, kendilik bilincinin farkındalığını yakalar. “İnsanın kendisini-bilme (self-consciousness) süreci, kişinin başkalarından ayrı bir insan olarak kendi sosyal kimliğinin farkında olmasıdır. Aynı zamanda kişinin kendisini-bilme süreci, onun insanların arasındayken kendi güdülerinin, davranışlarının vb. farkında olması ve görünümü, davranışları konusunda aşırı duyarlı olmasıdır.”¹ Aslında psikolojideki kendini-bilme süreci ile tasavvuftaki kendini-bilme süreci, bazen bakış açılarındaki sapmaya rağmen birbirini tamamlar. “Bu manada psikolojide kendini bilme, akut kendi hakkındaki bilinç duygusu olarak tarif edilir.”² Ancak tasavvufi bakış açısı, ‘Kendini bilen, Rabbin bilir.’ bilgisiyle tabir edilir ki, bu da en yoğun haliyle ibnü'l-vakt olma esnasında Allah ile kurulan bütünlük duygusu anında tecrübe edilir.

Öz-Saygı ve Öz-Güvenin Oluşumunda İbnü'l-Vakt Kavramının Terapik Etkisi

İbnü'l-vakt olmak; geçmiş için hayıflanmaktan gelecek için endişeye düşmekten uzaklaşmak, nefes aldığımız anda Allah rızası için en güzel işle meşgul olmak ve içinde bulunduğumuz anı değerlendirmektedir. “İbnü'l-vakt olanlar, Ebü'l-vakt olmaya hak kazanırlar. Bir kişi, zamanın oğlu olmayı başarır, zamanın babası olmaya hak kazanır. Bir insan geçmiş için dertlenmekten gelecek için endişeye düşmekten uzak kalarak anı değerlendirir, yaşadığı zaman dilimini yaptığı hayırlarla aşar. Bu kişi, ölümünden sonra da yaptığı hayırlarla yaşamaya devam eder ve gerçek ölümsüzlüğü tadar. Aslında mutluluk ve başarının özü budur. Aynı zamanda bu kişi, zamanının ötesine geçerek zamanından sonraki insanlar tarafından da hayırla anılır. Bu manada sufiler, ‘Zaman kılıçtır, sen onu kesmezsen, o seni keser. Nice ölümler vardır yaşamaktadırlar, nice yaşayanlar vardır ki, ölüdürler. Ölen ve öldükten sonra rahata kavuşan bir kimse ölü sayılmaz, sadece sağ iken ölenler, ölü sayılır.’ derler.”³

Geçmişi veya geleceği düşünmek, mevcut hali de ziyan etmekten başka bir sonuç vermez. Hâlbuki vakit, içinde bulunduğun andır. “İnsanın zihni ve gönlü neyle meşgulse, onun vakti odur. Eğer gönlü dünya ile meşgulse, vakti dünyadır. Eğer gönlü ahiret ile meşgulse, vakti ahirettir. Eğer gönlünde neşe varsa vakti neşe, gönlünde hüznün varsa, vakti hüznüdür. Yani insana hangi hal galip ise, vakti odur.”⁴ “Şu halde gönlü ahirette olan, bir tür Rabbanî bir hayat yaşar.”⁵ Bu noktada ibnü'l-vakt olmak, insana vaktini en iyi şekilde değerlendirmesini öğretmesi yoluyla, hem dünyada hem de ahirette olumlu bir şekilde yaşama imkânı verir.

Kişilik bütünlüğünü sağlayan ve şahsiyeti oluşturan ibnü'l-vakt olma bilinci, aynı zamanda öz-güven ve öz-saygı denilen benliği ve karakteri zirveye taşıyan inanılmaz bir manevî güçle doludur. İbnü'l-vakt olma bilinci, Allah'a güven duygusunun neticesinde, kişinin kendi yeteneklerine ve ahlakî değerlerine beslediği güven duygusunu artırır. Yine ibnü'l-vakt olma bilinci esnasında Allah'a duyduğumuz saygı duygusunun neticesinde, kişinin kendi değerine ilişkin olumlu bir yargı geliştirmesini sağlayan ve bireyin kendine yönelik benlik saygısını oluşturan öz-saygı değerleri de zirveye ulaşır. “Bu bağlamda öz-saygısı düşük, canı sıkılan, mutsuz insanların nadiren çok sayıda ilgi alanı vardır. Ayrıca kişinin becerilerini geliştirmesi esnasında kazandığı yeterli olma hissinin, benlik değerini desteklemede önemli bir rolü vardır. Bu noktada depresyon, genelde ödüllendirici faaliyetlerin azalmasından kaynaklanır.”⁶ İbnü'l-

¹ Budak, a.g.e., s. 576.

² William Mcgaughey, *Rhythm and Self-Consciousness*, Thistlerose Press, Minneapolis, 2001, s. 78.

³ Bkz. Kuşeyrî, a.g.e., s. 130-131.

⁴ Kuşeyrî, a.g.e., s. 131.

⁵ Süleyman Uludağ, *İnsan ve Tasavvuf*, Mavi Yay., İstanbul, 2001, s. 229.

⁶ Rita L. Atkinson, Richard C. Atkinson, Ernest R. Hilgard, *Psikolojiye Giriş II*, (çev. Kemal Atakay, Mustafa Atakay, Aysun Yavuz), Sosyal Yay., İstanbul, 1995, s. 251.

vakt olma bilinciyle kişi, öz-güven ve öz-saygı dəğerlerini geliştirerek hem kendi yeteneklerine sırf Allah kendisine ikram etti diye saygı duyan; hem de içindeki Allah saygısını insanlara ve  leme yansıtan bir kişi olacaktır.

Geçmişe ve geleceğe takılmadan anı deęerlendirmek insanı, Allah’a, k nata ve dięer insanlara karşı sorumluluk bilinci gelişmiş bir hale getirir. Sorumluluk bilinci gelişmiş bir insanın ise, manevî hayatının ahlakî yaşamına paralel olarak güçlü olması gerekir. Zaten endişe ile geliştirilmiş olan manevî hayat, kendisini doęuran endişeyi daim  surette geliştirir. “Sorumluluk, düşünme faaliyetini doęurur ve insan düşündükçe yapacaęı hareket karşısında kendini daha sorumlu hisseder. O halde kaynaęı itibariyle manevî hayat, ahlakî hayattan doęmaktadır.”¹ Ahlak  hayatı manevî hayata paralel olarak yükselten yaşam tarzı ise, ibnü’l-vakt olmaktadır. Geçmişe ve geleceğe takılmadan içinde bulunduęu zamanı deęerlendiren bir insan, yücelen manevî ve ahlakî yaşamı içerisinde, sorumluluk bilinci gelişmiş bir kişilik olabilir. Aynı zamanda içinde bulunulan zaman dilimini deęerlendirmekle mutluluęu ve huzuru yakalayan bir insan, endişe ile geliştirilmiş olan bir manevî hayat yerine huzur ve bařarıyla geliştirilmiş bir ahlakî ve manevî yaşamı tecrübe edebilir.

 z-saygı ve öz-güveni birbirini destekleyici bir tarzda kulun inanç ve davranıř sistemlerinde gerçekleřtiren ibnü’l-vakt olma bilinci, İslam  teblięin ve manevî terapisinin özüdür. “Zaten İslam dini, Hristiyanlık ve Budizm ile birlikte teorisi ve tarihsel alışkanlıęı itibariyle, dünyanın en önde gelen teblięci dinlerinden birisidir.”² Bu baęlamda İslam dini, bütün semav  ve mistik kaynaklı dinlerin öęretilerini ařarak ibnü’l-vakt olma bilinci sayesinde İslam  teblięin ve manevî terapisinin ilkelerini ortaya koymuřtur, diyebiliriz. “Böylece ibnü’l-vakt olma bilinci, Allah ile insanlar arasında olumlu bir iletiřim tarzı oluřturmayı saęlar. Olumlu iletiřim ise, öz-saygı geliřtirici bir dildir.”³

Varoluřsal kaygılarını ve sorularını zamanını en g zelde řekilde deęerlendirerek; geçmiş ve geleceęin kaygılarını bir kenara bırakarak en aza indirmeyi bařarabilen bir insan için, hissedilen sevgi, güven, il hi isim ve sıfatlarla bütünleřme oranına göre ibnü’l-vakt olma bilinci, kiřinin kaygı ve fobileri de tedavi ve terapi edilebilir. “Bu manada fobi (phobia), kiřinin kendisi tarafından da yersiz veya ařırı kabul edilen akıl dıřı, yoęun ve inat  bir korkudur.”⁴ “Aslında fobi; hastalıklı, akıl dıřı ve dengesiz bir korku olarak da tanımlanabilir.”⁵ Böylesine bir korku; ancak ruha güven, řefkat, ilahî ve manevî bütünleřme hissi verilerek tedavi edilebilir. Ruhu böylesine güçlü hislerle dolduran g   de, ibnü’l-vakt olma bilincidir. Böylece ibnü’l-vakt olma bilinci, kiřinin varoluřsal sorularına cevap vererek onun korku ve fobilerini en etkili řekilde tedavi ve terapi yaparken aynı zamanda onda fobi kontrolüyle öz-saygı ve öz-güvenin oluřmasını saęlar.

Kendini-Gerçekleřtirme Sürecinde İbnü’l-Vakt Kavramının Terapik Etkisi

Sufilerin tekrarladıkları sözlerden biri de, “Vakit kılıçtır.” cümlesidir. Yani kılıç kesici olduęu gibi, vakit de Hakk’ın kul üzerindeki takdiri ve h km  hususunda etkisini derhal gösterir, kılıç gibi keser atar. “O halde kılıca yumuřaklık gösteren selamete erer. Kılıçla sertleřen ve zıtlařan derhal zararını görür. Bunun gibi vaktin hükmüne teslim olan kurtulur, ona karşı gelen ise yuvarlanır, ařaęıya düřer. Bu nedenle vakit, kılıç gibidir. Eęer kılıca yavař ve

¹ Nurettin Topçu, **İsyan Ahlakı**, Dergah Yay., İstanbul, 1995, s. 31.

² T.J. Winter, **Postmodern Dünyada Kibleyi Bulmak**, ( ev. Ömer Baldık, Muhammed řeviker), Timař Yay., İstanbul, 2006, s. 135.

³ Nilüfer Acar, **İnsan İliřkileri ve İletiřim**, Nobel Yay., Ankara, 2008, s. 51.

⁴ Budak, a.g.e., s. 304.

⁵ Edmund J. Bourne, **Anxiety and Phobia**, New Harbinger Press, Washington, 2011, s. 50-51.

yumuşak dokunursan, o da sana yavaş ve yumuşak dokunur. Eğer sert dokunursan, kılıcın iki yüzü de sana sert dokunur ve keser.”¹ Zamanın değerini bilerek geçmişin ve geleceğin sıkıntılarını yenenler için, zaman müşfik bir dost ya da huyu yumuşak bir sırdaş gibidir.

Zamanın değerini bilenler, onun kılıç gibi keskin yapısını değil; yakın dostluğunu tecrübe ederler. Zamanın değerini bilerek ibnü'l-vakt olma bilincini yakalayanlar, kendini-gerçekleştiren insanların kişilik özelliklerine sahip olabilirler. “Kendini gerçekleştirme (self-realization); yetenekler, hedefler, yetiler de dâhil olmak üzere bireyin kişiliğinin bütün yanlarının dengeli ve uyumlu gelişimi; kişisel potansiyellerin gerçekleştirilmesi anlamını taşır.”² “Maslow'a göre kendini gerçekleştiren birey, kendi potansiyel ve kapasitesinin en yüksek düzeyde farkında olup, sahip olduğu bu potansiyeli gücünün nihaî noktası ile içsel bir tatmin sağlayarak bütünleştirebilir.”³ Bu manada insan, ibnü'l-vakt olma bilinciyle hem kendi yetenek ve potansiyellerini en yüksek düzeyde gerçekleştirebilir; hem de manevî özünü kendisiyle bütünleyebileceği ilahî özüyle karşılaşabilir.

İbnü'l-vakt olmak, kendini-gerçekleştirmenin yanında duygu farkındalığına ve duygu gelişimine de neden olur. “Zaten duygu, “bir şeye karşı içte oluşan bir duygusal ve heyecansal tepkinin farkında oluş” şeklinde tarif edilmektedir. Bu nedenle W. James duygunun ve dinî yaşayışın duygu cephesi üzerinde hassasiyetle durmuştur.”⁴ Bu bağlamda dinî duyguların derinleşmesinde ve dinî yaşayışın duygu cephesinde güçlenmesinde anı, Allah'ın rızasının doğrultusunda değerlendirme dediğimiz ibnü'l-vakt olmak, hem duygu gelişiminde ve hem de duygu farkındalığını yakalama noktasında son derece önemlidir. Aynı zamanda ibnü'l-vakt olmak, zekâ gücünün önündeki engelleri kaldırır. Zaten zekâ, yeteneklerin en başta gelenidir. “Zekâ, ilişkileri kavrama ve yeni şartlara uyabilme kabiliyetidir. Bu manada zekâ; aklın öğrenme, öğrenilenden faydalanabilme, yeni durumlara uyabilme ve yeni çözüm yolları bulabilme kabiliyetleridir.”⁵

İbnü'l-vakt olma bilinci kişiye, manevî özünü kendisiyle bütünleyebileceği ilahî özüyle karşılaştırır. Bu durumda insan, Rabbine bağlı olan ancak asla bağımlı olmayan bir kişilik geliştirir. “Bu noktada bağımlılık(dependency), kişinin kendi başına davranamamasını ve başka kişi ve kişilerin etkisi, güdümü, yönetimi ve belirlenimi altında bulunmasını gerektirir.”⁶ “Bağımlı kişilik bozukluğu, insanların duygusal ve fiziksel gereksinimlerini karşılamak için çok fazla başkalarına bağımlı olma durumudur.”⁷ Bu bağlamda ibnü'l-vakt olma bilinci, Allah'a bağlı olan, O'na kul olan, O'nu seven ve insanı Yaraticısının hakiki sevgilisi hisseden bir insan inşa etmeyi ister. Aksine geçmiş ve geleceğin sıkıntılarını bir kenara bırakarak anı değerlendirme bilinci, Allah'a bağlı ama Allah dışındaki hiçbir şeye bağımlı olmayan bir insanı inşa eder.

İlahî ve ahlakî değerlerin yaşanabilme imkânını insana sunan ibnü'l-vakt olma bilinci, insanın hem zihnindeki düşünceleri hem de gönlündeki hisleri organize ederek Rabbine sunmasına ve onlara en güzel cevaplar almasına imkân sağlar. “Zaten Kant'a göre insan, duyu organları vasıtasıyla bilgi verilerini toplar, sonra zihninde onları bilgi haline getirir.”⁸ Zihnindeki

¹ Ebu Bekir Muhammed Kelâbâzi, *et-Taarruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*, Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, Kahire, 1980, s. 161.

² DL. Dunner, *Current Psychiatric Therapy*, Saoundes Company Press, Philaldephia, 1993, s. 67.

³ Abraham H. Maslow, *Maslow's Concept of Self Actualization*, (translate. Michael Daniels), Liverpool John Moores University Press, Liverpool, 2001, s. 27.

⁴ Yaşar Fersahoğlu, *Din Eğitim ve Öğretiminde Duygu Eğitimi*, Marifet Yay., İstanbul, 1998, s. 42.

⁵ Halis Ayhan, *Eğitim Bilimine Giriş*, Şule Yay., İstanbul, 1995, s. 97.

⁶ Orhan Hançerlioğlu, *Ruh Bilim Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2003, s. 78.

⁷ Christopher Perry, *Dependency*, Wads Wort Press, New York, 2005, s. 38.

⁸ Erol Güngör, *İslamın Bugünkü Meseleleri*, Ötüken Yay., İstanbul, 1998, s. 65.

bilgilerin ve gönüldeki duyguların uyumundan, olumlu karakter özelliklerine sahip ve zamanını değerlendirmeyi başarabilen bir insan tipi ortaya çıkar.

Bilişsel Tutarlılık ve Kişilik Bütünlüğü Açısından İbnü'l-Vakt Kavramının Terapik Etkisi

“Bütün manevî faziletler ve ruhî kemal, vakit içinde vakitle kazanılır. Vakti değerlendiren, insanın içi aydınlanır. İbnü'l-vakt ise, zamanlamayı iyi yapan ve her şeyi vaktinde yapan kişidir. Bu nedenle sufi, ibnü'l-vakttir.”¹ “Sufilerin, vakit keskin bir kılıçtır sözüne göre, kılıcın sıfatı da kesmektir; vaktin sıfatı da kesmektir. Zira vakit, geçmiş ve geleceğin kökünü keser. Dünün ve yarının derdini gönülden siler ve süpürür.”²

İbnü'l-vakt olmak zamanın kesiciliğine ve bazen yıpratıcılığına geçmiş ve geleceği aşarak anı değerlendirmek yoluyla karşı koyma bilinci olduğu için, bütünleşmiş bir kişiliği inşa eder. “Zaten bütünleşmiş bir kişilik oluşumu, uzun vadeli hedefleri göze alma ve başkalarının ihtiyaçlarına ilgi duyma eğilimi ile çok yakından ilgilidir. Kişilik bütünleşmesi, temelde daha basit ve daha temel ihtiyaçların daha yüksek seviyede ve uzun vadeli planlarca kontrolü olarak görülebilir. Bu uzun vadeli planlar da, kendini belli bir hayat tarzına ve bazı hedeflere adanmış olan bir kimliği geliştirme sayesinde temin edilebilir.”³ Bu bağlamda insan, ibnü'l-vakt olunca geçmişin hayal kırıklıkları ve geleceğin kaygısına düşmeden bütünleşmiş bir kişilik yapısında uzun vadeli hedefler ve planlamalar yapabilir.

Bütünleşmiş kişilik özelliği ise, kişiye bilişsel tutarlılık (cognitive consistency) dediğimiz bir yetenek kazandırır. “Bilişsel tutarlılık; kişinin inançları, tercihleri, tutumları vb. arasında tutarlılık olmasıdır.”⁴ Bu tutarlılık, hayat tarzımıza ve tercihlerimize uyum ve istikrar olarak yansır. Eğer bilişsel tutarlılık, manevî ve ruhsal dünyamıza hâkim olmazsa ne yazık ki bölünmüş kişilik (splik personality) tarzı hayatımıza hâkim olur. “Bölünmüş kişilik ise, kişilik tarzı olarak çoklu kişilik yerine kullanılan popüler bir terimdir.”⁵ Bölünmüş kişilik, davranış ve algılayış tutarsızlıkları yaşayan zayıf bir kişiliktir. Bu kişilik tarzı, insana zayıf bir mü'min figürünü hatırlatır. Ancak ibnü'l-vakt olma bilinciyle, ruhsal ve manevî bütünlük yakalayan bir kişi için, bölünmüş kişilik özelliklerinin yıkıcı etkilerinden korunmak mümkün olabilir.

“İbnü'l-vakt olma bilinci içerisindeki insanın derdi ve düşüncesi, geçmiş veya gelecek zaman değildir. Onun derdi, içinde bulunduğu vakittir.”⁶ Bunun için insan geçen geçmiştir diyecek; geçmiş için üzülmecektir. Gelecek ise henüz gelmemiştir, gelip gelmeyeceği de belli değildir diyecek; öyleyse gelecek kaygılarını bugüne getirmeye gerek yoktur ve gelecek için üzülmenin de bir manası yoktur, diyecektir. Bu anlayış ise hayatta mutlu, huzurlu ve başarılı olmanın yolu olduğu gibi insanın gelecek kaygısını yenmesinde ve anı değerlendirmesinde de manevî bir terapi kaynağıdır.

Kaygılarını aşan ve anı değerlendiren bir kişi, kişiliği bölen ve karakteri olumsuz yönde etkileyen bütün etkenleri ortadan kaldıracaktır. Bu bağlamda ibnü'l-vakt olma bilincinin en önemli fonksiyonlarından birisi de, kişiliği bölen ve karakteri olumsuz yönde etkileyen unsurları ortadan kaldırmasıdır. “Zaten olumluyu olumsuza dönüştürme ve kişilik bütünlüğü yalalamada uygunsuz davranışı hoş görme, güven duymama, duygularını ifade edememe, kendini değersiz görme ve sevgi alış-verişinde zorluk çekme, ortadan kaldırılması gereken

¹ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1999, s. 556.

² Ebû Hafs Sühreverdi, *Avârifü'l-Maarif*, Dâru'l-Kitabi'l-Arabiyyi, Beyrut, 1966, s. 546.

³ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 1998, s. 110.

⁴ MR. Leary, *Effects of Identity*, Guildford Press, New York, 2007, s. 34.

⁵ Budak, a.g.e., s. 156.

⁶ Kuşeyrî, a.g.e., s. 130.

olumsuz kişilik özellikleridir.”¹ İnsan, bu olumsuz kişilik özelliklerini kurduğu güçlü manevî bağlarla ortadan kaldırılabilir. Allah'a ve Allah'ın ikram ettiği üstün özelliklere güven duyma duygusu, ibnü'l-vakt olma bilinciyle artırılarak güvensizlik duyma özelliği de ortadan kaldırılabilir. Allah'a kendimizi en sade ve samimi tarzda ifade etme yolu olan ibnü'l-vakt olma bilinci vasıtasıyla, duygularını ifade edememe ve kendini değersiz görme özellikleri de etkisiz hale getirilebilir.

İbnü'l-vakt olma bilinci, vicdan yetisinin gelişiminde de etkilidir. “Vicdan kişinin doğruyu yanlıştan ayırmasına yarayan fikirler, tutumlar ve iç denetim araçları ile görev ve sorumlulukları anlamaya yarayan fikirlerin oluşturduğu bir sistem şeklinde tanımlanır.”² Bütün yönleriyle ibnü'l-vakt olma bilinci, kişiye yaşadığı zaman diliminin en değerli zaman dilimi olduğunu fark ettirerek; doğru fiilleri yanlış fiillerden ayıran bir yetenek olan vicdan yetisini kazandırır.

Kaygı, Korku ve Depresyonun Tedavisinde İbnü'l-Vakt Kavramının Terapik Etkisi

“Geçmişin dertlerini bu güne taşımayan geleceğin kaygılarını da hayatından çıkarmayı başarabilen bir insan, “Ebû'l-vakt” olmayı başarabilir. Ebû'l-vakt olunca insan, zamanını aşar ve ölümsüzlüğü tadar.”³ “Zaten insan, asla ölmek ya da yok olmak istememektedir. Aksine ölüm onda kaygı, endişe ve korku meydana getirmektedir.”⁴ Allah dostunun gönlünde, Allah korkusundan başka bir korku bulunmaz. Bu bağlamda veli, ibnü'l-vaktır; yani sadece içinde bulunduğu hali düşünür. Onun gelecek kaygısı yoktur ki, geleceğe dair bir şeyden korkması mümkün olsun. Onun korkusu (havfı) olmadığı gibi, ümidi de (recâsı) yoktur. Zira recâ, meydana gelecek olan hoş bir şeyi veya ortadan kaldırılacak hoş olmayan bir şeyi beklemektir. Bu durum ise, yaşanılan halde değil geleceğe yönelik yaşamda mümkün olur.”⁵ Demek ki insan, ibnü'l-vakt olma bilinciyle hem geçmişin sıkıntılarını hem de geleceğin kaygılarını ve beklentilerini bir kenara bırakarak yaşadığı ana odaklanarak bütün kaygı ve korkularını etkisiz hale getirebilir.

İbnü'l-vakt olma bilinci, kişide öz-saygı ve öz-güven yetilerini geliştirerek onun hayata dair kaygı ve fobilerini terapi edebilir. “Zaten kaygı (Anxiety), nedeni açık olmayan korku ya da giderilemeyen isteklerden doğan sıkıntı olarak tarif edilir. Varoluşçuların dilinde bunalım, bunalı gibi deyimlerle de dile getirilir ve varlığın özünü düşünmekten doğan metafizik tedirginlik olarak tanımlanır.”⁶ Hâlbuki daha önce de ifade ettiğimiz gibi zamanını değerlendirdiği anda insan, varlığının anlamını tatmin eden ve varlığına anlam katan varoluşsal sorulara da cevap bulur. Böylece o, varoluşsal kaygılarını en aza indirmeyi başarır.

“İbnü'l-vakt olma bilincini yakalayarak kendi yaşadıkları zaman dilimini de aşan sufiler, ‘Geçen geçmiştir, geçen için üzülmünün bir manası yoktur. Gelecek ise henüz gelmemiştir, gelip gelmeyeceği de belli değildir. Gelmeyen ve henüz gelip gelmeyeceği belli olmayan gelecek için üzülmünün de bir manası yoktur.’ derler. Öyleyse insan, yaşadığı anı değerlendirmelidir. Yani zamanın oğlu ve vaktin uşağı olmalıdır. Bu da demek oluyor ki insan, her vakit

¹ Doğan Cüceloğlu, *İçimizdeki Çocuk*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1996, s. 227.

² Hayati Hökelekli, *Çocuk Genç Aile Psikolojisi ve Din*, Değerler Eğitimi Merkezi Yay., İstanbul, 2009, s. 12.

³ Kuşeyrî, a.g.e., s. 131.

⁴ Hüseyin Peker, *Din Psikolojisi*, Aksiseda Matbaası, Samsun, 2000, s. 75.

⁵ Ali b. Osman Hucvirî, *Keşfü'l-Mahcûb*, (thk. Mahmûd Âbidî), İntişârât-ı Sâdâ ve Sîmâ, Tahran, 1384, hş. 2006, s. 206; Hucvirî, *Keşfü'l-Mahcûb, Hakikat Bilgisi*, (haz. Süleyman Uludağ), Dergah Yay., İstanbul, 1996, s. 333.

⁶ Hançerlioğlu, a.g.e., s. 223.

içinde o vakitte işlenmesi en hayırlı olan şeyle derhal meşgul olur; Allah'ın rızası olan en güzel işle ilgilenir ve o vakit içerisinde kendisinden istenen görevi yerine getirir.”¹

İbnü'l-vakt olma bilinciyle insan, aynı sufiler gibi, ‘Geçen geçmiştir, geçen için üzülmünün bir manası yoktur. Gelecek ise henüz gelmemiştir, gelip gelmeyeceği de belli değildir.’ diyerek bilinç altına telkinde bulunarak depresyonun yıkıcı etkilerini de tedavi ve terapi edebilir. “Zaten depresyonda fiziksel ve zihinsel süreçler yavaşlar; ani sevinç ve üzüntü dokulardaki gerilimi değiştirir; bazen yürüyüşün hafiflemesine veya davranışların yavaşlamasına bile neden olur.”² İbnü'l-vakt olma bilinci, sağladığı manevî enerjiyle metabolizmayı dengeler ve davranışları düzenler. Bununla beraber ibnü'l-vakt olma bilincinin, kaygıyı ve korkuyu da azaltan bir etkisi vardır. Çünkü ibnü'l-vakt olma bilinci, kişiye öz-güven ve öz-saygı gibi psikolojik güçleri kazandırdığı için, korku ve kaygı düzeyini de en aza çekebilir. “Bu bağlamda korku gibi kaygı da, tehlikeye yönelik coşkusal bir tepkidir.”³ İster korku düzeyinde ister kaygı düzeyinde olsun ibnü'l-vakt olma hassasiyeti, her iki duygusal sıkıntıyı da tedavi ve terapi etmeyi başarır kanaatindeyiz.

İbnü'l-vakt olmak bütün bir yaşam boyu sıkıntı ve kaygıları; yaşadığımız anın değerini bilmek yoluyla ortadan kaldırmak olduğu için bireyin dengesini ve içsel huzurunu sağlayabilir. “Zaten yaşam boyunca bütün faaliyetlerin değişmeyen nihaî amacı, bireyin dengesinin yeniden kurulmasıdır.”⁴ Yaşam boyunca insan, aradığı veya hedeflediği içsel huzur ve dengeyi, anı değerlendirme yoluyla bulabilir ve böylece gerçek mutluluğu yakalayabilir. Böylece insanı hayata bağlayan güdüler ve motivasyonları da gerçek ve nihaî amacına kavuşabilir.

Kaygı ve korkuyu kontrol altına alan ibnü'l-vakt olma bilinci, ağır depresif bozukluklara da bir terapi imkanı sağlayabilir. “Major depresif bozukluk; nispeten inatçı bir mutsuzluk, hemen hemen hiçbir etkinliğe ilgi duymama veya hiçbir şeyden zevk almama, çaresizlik, sinirlilik ve üzüntü duyguları olarak ele alınır.”⁵ “Aynı zamanda major depresif bozukluk; ruhsal bozukluk kapsamında olup, düşük benlik saygısı, duygu durum bozukluğu ve genel etkinliklere yönelik ilginin azalması olarak da tarif edilir.”⁶ İbnü'l-vakt olma bilinciyle hissedilen geçmişin sıkıntılarını ve geleceğin kaygılarını yaşadığımız zaman dilimine taşımama yetisi; insanın mutsuz, umutsuz, sinirli ve gergin anları için bir terapi niteliği taşır. Hayata değer katan manaları, Rabbi'nin kendisine duyduğu sevgi ve vefayla güçlendiren insan, yaşamından lezzet alır; kendine saygı duyar ve duygu istikrarına kavuşur.

İbnü'l-vakt olma bilinci, depresyonun hem bedensel hem de ruhsal manada olumsuz etkilerini ortadan kaldırabilir. “Zaten kalp krizi ve beyin kanaması geçiren deneklerin, depresyonu yenemedikleri takdirde 6 ay içerisinde ölme riskinin 3 kat fazla olduğu tespit edilmiştir. Bu bağlamda depresyon, bu gün dünyada dördüncü sağlık sorunu olarak görünmektedir. Böyle giderse Dünya Sağlık Örgütü de (WHO) depresyonu geleceğin sağlık sorunu olarak açıklamıştır.”⁷ Geçmişin sıkıntılarını ve geleceğin kaygılarını bir kenara bırakarak yaşadığı anın değerini fark eden insanlar, hem ruhsal hem de bedensel manada mutluluğu ve huzuru yakalayabilir ve hayatlarından lezzet alabilirler. Hayatın ve yaşadığı anın değerinin fark eden bir kişi için, depresyon her an terapi edilebilir bir rahatsızlıktır.

¹ Kuşeyrî, a.g.e., s. 130-131.

² Karen Horney, *Psikanalizde Yeni Yollar*, (çev. Selçuk Budak), Öteki Yay., Ankara, 1994, s. 143.

³ Horney, a.g.e., s. 143.

⁴ Kemâl Sayar, *Sana Ruhtan Soruyorlar*, İz Yay., İstanbul, 1991, s. 316.

⁵ Budak, a.g.e., s. 52.

⁶ RD. Hays, KB. Well, *Functioning and Well-Being Outcomes of Parients with Depression*, Archives of General Psychiatry Press, New York, 1995, s. 76.

⁷ Nevzat Tarhan, *Mutluluk Psikolojisi*, Timaş Yay., İstanbul, 2004, s. 71.

İnsan bireysellik ve sosyallik dengesini kurarak duygu dengesini oluştursa, ruhsal çatışmalarını (conflict) yenebilir. “Bu manada çatışma, en genel anlamıyla birbiriyle uyumsuz gibi görünen düşünce, duygu ve dürtü arasındaki karşıtlıklardır.”¹ “Duygusal çatışmalar; gerilim, baş ağrısı, iç gerginlik ve huzursuzluğun en temel sebebidir.”² Bu karşıtlıklar, zihin ve gönül dengesini kuramamış insanlar açısından bir bunalım nedenidir. Bu nedenle çatışmalar, insanın hayat kararlarını ve yaşam enerjisini daraltan bir etkiye sahiptir. Bu açıdan ibnü’l-vakt olmak, insanda zihin ve gönül dengesini kurarak insanı hayata dair karar alması hususunda ve yaşam enerjisinin sağlanması konusunda terapi edici bir etkiye sahiptir.

İbnü’l-vakt olma bilinci, insana ibadetlerle elde edilen olumlu karakter özelliklerini kazandırabildiği gibi; onu olumsuz ruh halinin yıkıcı etkilerinden de koruyabilir. “Zaten bireysel ve toplu olarak yapılan ibadetler; kaygı, korku, depresyon, öfke, yalnızlık, dışlanmışlık, yabancılaşma, aşağılık duygusu, umutsuzluk vb. olumsuz ruh hallerinin azaltılması ve yatıştırılmasında önemli bir etkiye sahiptir. Çünkü ibadet esnasında sonsuz güç sahibi olan bir varlıkla ilişki ve iletişime geçilmekte, bu da rahatlatıcı, teselli edici ve huzur sağlayıcı bir etkiye yol açmaktadır. Ayrıca ibadetler, kişinin kendi içinde derinleşme ve genişlemesine, varlığının sınırlarının genişleyip sonsuzlukla bütünleşmesine imkân vermesi ölçüsünde tedavi edici ve dönüştürücü etkilere sahip bulunmaktadır.”³ Bu bağlamda ibnü’l-vakt olma bilincine sahip bir insanın da, aynı etkilere sahip olduğunu söylemek durumundayız.

Nevrotik Suçluluk Duygusu ve Narsizim Tedavisinde İbnü’l-Vakt Kavramının Terapik Etkisi

“Vakit Allah’ın hükmünün, kulun üzerinde tasarrufa başladığı andır. Bu açıklamanın sebebi, kulun kendi iradesinin ve isteğinin yerine gelmesinden daha önemli olan şeyin, Allah’ın isteği ve takdirinin meydana gelmesinin olduğudur. Kul, bu şuura varmışsa, asıl mahiyetiyle beraber vaktin de şuuruna varmış demektir. Bu şuurla Hakk’ın vakit konusundaki hükmüne teslim olur. Zaten bu şuurdaki kimselere de, ibnü’l-vakt denir.”⁴ Kul, Allah’ın iradesine ve zamanın üzerindeki ilahî hükmüne teslim olunca, kendisini sınırlayan ve daraltan egosuna ve nevrotik ihtiyaçlarına da darbe vurur. “Horney’e göre insan; sevgi ve onay duygusuna, saygınlık kazanmaya, başkalarının hayranlığını ve başarı kazanmaya, kendine yeterli olmaya ve kusursuz olmaya karşı nevrotik bir ihtiyaç besler.”⁵ Bu bağlamda ibnü’l-vakt olma bilinci, Allah’ın vaktin ve kulun iradesi üzerindeki hükmüne teslim olması oranında, insanın nevrotik ihtiyaçlarını dengeler ve dizginler.

Allah’ın kulun iradesi üzerindeki hükmüne teslim olamayan insanlarda; narsistik kişilik özellikleri ağır basar. Narsistik kişilik özellikleri, “Onaylanma ihtiyacı, sıkıntı, acı, endişe ve bazen sebebi belirsiz bir şekilde kendini tedirgin ve suçlu hissetme hali olarak dikkat çeker. Bu insanlar başkaları tarafından onaylanma, benimsenme ve destek görme ihtiyacı (need for approval) ile hareket ederler. Yine böyle insanlarda hastalıklı bir yalnız kalma korkusu veya kendinden korkma (autophobia) hastalığı ortaya çıkar.”⁶ “Bu hastalık, aslında en uç noktada kendinden nefret, kendini anti-patik görmek, kendinden kaçmak ve kendine öfkelenmek süreçlerini kapsar.”⁷

¹ Budak, a.g.e., s. 178.

² C.G. Jung, *Human Symbols*, Guilford Press, London, 1964, s. 80.

³ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisine Giriş*, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 75.

⁴ İsmail Ankaravî, *Minhâcu’l-Fukara*, (haz. Saadetin Ekici), İnsan Yayınları, İstanbul, 1996, s. 331.

⁵ Engin Geçtan, *Psikanaliz ve Sonrası*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2000, s. 254-255.

⁶ Budak, a.g.e., s. 559.

⁷ L.Gilman, *Difference and Pathology*, Cornell University Press, New York, 1985, s. 78.

Kişide narsistik kişilik bozukluğu, uzun vadede bir suçluluk duygusuna neden olur. Benmerkezci yapı, aslında manevî ve fitrî duygular açısından, kişinin kendisi açısından da kabul görmez. Böylece nevrotik suçluluk duygusunu tedavi ve terapi niteliği ile ibnü'l-vakt olma bilinci; teslimiyetle, hayatımıza tekrar girmiştir. “Bu manada nevrotik suçluluk(neurotic guilt); kaygıya, öz-saygının kaybedilmesine ve çatışmalara yol açan gerçek veya hayalî bir ihlalden kaynaklanan bir suçluluk duygusudur.”¹ İnsan ibnü'l-vakt olma bilinciyle Rabbine teslim olduğu anda, hatalarından kaynaklanan ve öz-saygısını yitirmesine neden olan suçluluk duygusunu bir kenara bırakıp; hataları itiraf edip tespih ve tenzihle ilahî isimlerle bütünleşmeyi tecrübe eder. Böylece suçluluk duygusunun yerine umut, ilahî coşku ve karakter olgunluğu konulabilecektir.

Zamanın insanı bir kılıç gibi kesemediği aksine insanın zamanı okşayıp hükmüne aldığı bir tabir olan ibnü'l-vakt tabiri; onu “ben-merkezci” anlayıştan kurtararak zamanın Rabbi olan, Rabbiyle bütünleştirir. “Bu bağlamda ben-merkezcilik ve empatik anlayış birbiriyle bağdaşmaz. Ben-merkezci davranan bir kişinin, karşısındakinin rolüne girmesi ve olaylara onun bakış açısından bakması yani empati kurması mümkün değildir.”² Bu durumda empati kurabilmek ve Rabbin hükmüne teslim olarak anı değerlendirmek için, ön şartın ben-merkezcilikten kurtulmak olduğunu söyleyebiliriz.

İbnü'l-vakt olma bilinci, insana Allah'ın sevgisini ve teslimiyetin kendisine sunduğu sınırsız aşkı hissettirirken, insandaki narsistik eğilimlere de engel olur. “Zaten temelde kendine âşık olan kişi, narsisttir. ‘Narsizm’ terimi, varsayıldığı gibi sadece bencillik veya benmerkezcilik anlamına gelmez. Özellikle bireyin sevgi nesnesi olarak başkaları yerine sadece kendisini seçtiği bir zihin durumunu gösterir. Bu durum kişinin başkalarını sevmediğini ya da onlardan nefret ettiğini göstermez. Ancak narsist insan, kendine âşıktır ve her yerde kendi imajına hayranlık duyup kur yapabileceği bir ayna arar.”³ Bu bağlamda ibnü'l-vakt olma bilincinin insana sunduğu teslimiyet ve ilahî aşk; Rabbine hayran bir insan profilini ortaya koyduğu için, insanın kendine hayran yapısını, Allah'a hayran bir yapıya dönüştürebilir.

Allah'ın insana sunduğu en güçlü sevgi ve teslimiyet dili olması nedeniyle ibnü'l-vakt olma bilinci, manevî aşkın cazibesini kişiye yaşatır. Belki de bu aşkın cazibesi, içerisinde ilahî aşkın cazibesini bu kadar güçlü barındırmasından kaynaklanır. “Freud'a göre, her âşık olma olayında; tevazuyu ve narsizmi sınırlama özellikleri görülür. Aşırı durumlarda bunlar sadece yoğunlaşır ve tensel beklentilerin geri çekilmesi sonucu olarak eşsiz bir ağırlık kazanır.”⁴ Bu manada ibnü'l-vakt olma deneyimi, âşık olmanın bütün renklerini içinde barındırır. İbnü'l-vakt olma, ilahî aşkı tetikleyerek insana mütevazı bir duruş kazandırırken, onu benmerkezci anlayıştan ve egoizmden de güçlü bir şekilde kurtarır. İnsan, teslimiyet ve aşkın manevî enerjisiyle, kendini sevmenin ve ilâhlaştırmanın en üst noktası olan narsistik yapısından da özgürleşmeyi başarabilir. İbnü'l-vakt olma bilinci, aynı zamanda tensel beklentilerin yerine aşkı ve ruhsal-manevî bütünleşmeyi koyar.

İbnü'l-vakt olma bilinci, ilahî aşk ve teslimiyeti insanın ruhunda içselleştirmesi yönüyle insanı, patolojik sevgilerin tamamından kurtarıp hayatı anlamlı kılan bir sevgiye yönlendirir. “Zaten ‘gerçek sevgi’ ile ‘hastalık derecesindeki sevgi’ birbirinden farklıdır. ‘Gerçek sevgi’de, sevme duygusunun önce geldiği bir ruh öne çıkarken, ‘hastalık derecesindeki sevgi’de kendini güvende hissetmenin önde olduğu bir ruh ortaya çıkar.”⁵ Sonuç itibarıyla ibnü'l-vakt olma

¹ Budak, a.g.e., s. 535.

² Üstün Dökmen, *İletişim Çatışmaları ve Empati*, Sistem Yay., İst., 1994, s. 141.

³ Horney, a.g.e., s. 64.

⁴ Sigmund Freud, *Uygurluk Din ve Toplum*, (çev. Selçuk Budak), Öteki Yay., İstanbul, 1999, s. 139.

⁵ Adreian Krich, *Aşkın Anatomisi*, (çev. Şengül Celasun), Gül Yay., İstanbul, 1993, s. 73.

bilinci, içerisinde barındırdığı teslimiyet ve ilahî aşkla insanı hastalık derecesindeki saplantılı sevgilerin esaretinden kurtararak gerçek sevgiye yönlendirir.

Anahtar Kelimeler: İbnü'l-vakt, İslâm Tasavvufu, Tasavvufî ve Psikolojik Bakış Açısı, Bilişsel Tutarlılık.

Bibliyografya

- Acar, Nilüfer, *İnsan İlişkileri ve İletişim*, Nobel Yay., Ankara, 2008.
- Ankaravî, İsmail, *Minhâcu'l-Fukara*, (haz. Saadettin Ekici), İnsan Yayınları, İstanbul, 1996.
- Atkinson, Rita L., Richard C. Atkinson, Ernest R. Hilgard, *Psikolojiye Giriş II*, (çev. Kemal Atakay, Mustafa Atakay, Aysun Yavuz), Sosyal Yay., İstanbul, 1995.
- Ayhan, Halis, *Eğitim Bilimine Giriş*, Şule Yay., İstanbul, 1995.
- Bourne, Edmund J., *Anxiety and Phobia*, New Harbinger Press, Washington, 2011.
- Budak, Selçuk, *Psikoloji Sözlüğü*, Bilim Sanat Yayınları, Ankara, 2000.
- Cüceloğlu, Doğan, *İçimizdeki Çocuk*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1996.
- Dökmen, Üstün, *İletişim Çatışmaları ve Empati*, Sistem Yay., İstanbul, 1994.
- Dunner, DL., *Current Psychiatric Therapy*, Saoundes Company Press, Philaldephia, 1993.
- Fersahoğlu, Yaşar, *Din Eğitim ve Öğretiminde Duygu Eğitimi*, Marifet Yay., İstanbul, 1998.
- Freud, Sigmund, *Uygurlik Din ve Toplum*, (çev. Selçuk Budak), Öteki Yay., İstanbul, 1999.
- Geçtan, Engin, *Psikanaliz ve Sonrası*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2000.
- Gilman, L., *Difference and Pathology*, Cornell University Press, New York, 1985.
- Güngör, Erol, *İslamın Bugünkü Meseleleri*, Ötüken Yay., İstanbul, 1998.
- Hançerlioğlu, Orhan, *Ruh Bilim Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2003.
- Hays, RD., KB. Well, *Functioning and Well-Being Outcomes of Parients with Depression*, Archieves of General Psychiatry Press, New York, 1995.
- Herring, P., P. O'Connor, *The Effects of Self-Discovery*, American Psychiatric Association Press, New York, 1994.
- Horney, Karen, *Psikanalizde Yeni Yollar*, (çev. Selçuk Budak), Öteki Yay., Ankara, 1994.
- Hökelekli, Hayati, *Çocuk Genç Aile Psikolojisi ve Din*, Değerler Eğitimi Merkezi Yay., İstanbul, 2009.
- , *Din Psikolojisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 1998.
- , *Din Psikolojisine Giriş*, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul, 2010.
- Hucvirî, Ali b. Osman, *Keşfü'l-Mahcûb*, (thk. Mahmûd Âbidî), İntişârât-ı Sâdâ ve Sîmâ, Tahran, 1384, hş. 2006.
- , *Keşfü'l-Mahcûb, Hakikat Bilgisi*, (haz. Süleyman Uludağ), Dergah Yay., İstanbul, 1996.
- Jung, C.G., *Human Sembollers*, Guilford Press, London, 1964.
- Kelâbâzi, Ebu Bekir Muhammed, *et-Taarruf li Mezhebi Ehli't-Tasavvuf*, Mektebetü'l-Külliyâtî'l-Ezheriyye, Kahire, 1980.
- Krich, Adreian, *Aşkın Anatomisi*, (çev. Şengül Celasun), Gül Yay., İstanbul, 1993.

- Kuşeyrî, Abdülkerim, *Risâletü'l-Kuşeyrî*, Daru'l-Hayr, Beyrut, 2003.
- Leary, MR., *Effects of Identity*, Guildford Press, New York, 2007.
- Maslow, Abraham H., *Maslow's Concept of Self Actualization*, (translate. Michael Daniels), Liverpool John Moores University Press, Liverpool, 2001.
- Mcgaughey, William, *Rhythm and Self-Consciousness*, Thistlerose Press, Minneapolis, 2001.
- Peker, Hüseyin, *Din Psikolojisi*, Aksiseda Matbaası, Samsun, 2000.
- Perry, Chiristopher, *Dependency*, Wads Wort Press, New York, 2005.
- Sayar, Kemâl, *Sana Ruhtan Soruyorlar*, İz Yay., İstanbul, 1991.
- Sühreverdi, Ebû Hafs, *Avârifü'l-Maarif*, Dâru'l-Kitabi'l-Arabiyyi, Beyrut, 1966.
- Tarhan, Nevzat, *Mutluluk Psikolojisi*, Timaş Yay., İstanbul, 2004.
- Topçu, Nurettin, *İsyan Ahlakı*, Dergah Yay., İstanbul, 1995.
- Uludağ, Süleyman, *İnsan ve Tasavvuf*, Mavi Yay., İstanbul, 2001.
- , *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1999.
- Winter, T.J., *Postmodern Dünyada Kibleyi Bulmak*, (çev. Ömer Baldık, Muhammed Şeviker), Timaş Yay., İstanbul, 2006.

Эсма САЙИН

ВОЗДЕЙСТВИЕ ПОНЯТИЯ «ИБНУЛ-ВАКТ» С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ СУФИЗМА И ПСИХОЛОГИИ

Резюме

Концепция «Ибнул-вакт» представляет один из наиболее важных вопросов в культуре исламского суфизма, который придает жизни смысл. На деле, способ стать счастливым и успешным в жизни, рассматривание прошедшей жизни как успешной и удовлетворительной, достигаются при испытании и осознании понятия «Ибнул-вакт». Поскольку быть «Ибнул-вакт» это обладать способностью не переносить проблемы прошлого и заботы будущего на свою жизнь. Подобные люди находятся в мире со своим прошлым и смотрят в будущее с уверенностью. По этой причине люди, пребывающие в состоянии «Ибнул-вакт» и счастливо и с удовлетворением проводящие время решают свои эмоциональные конфликты. И еще они справляются и вылечиваются от тревог и личных недовольств, острых умственных расстройств, ненормальных проявлений в поведении, привычной беспомощности, т.к. становление «Ибнул-вакт» представляет им возможность лучшего оценивания своего жизненного срока. В то же время принятие «Ибнул-вакт» помогает личности в осознании, поисках себя и владении логики познания.

Ключевые слова: Ибнул-вакт, исламский суфизм, суфийские и психологические зрения, когнитивное согласованность.

CONCEPT IN TERMS OF SUFISM AND PSYCHOLOGY, THE EFFECTS OF IBNÜ'L-VACT

Summary

Ibnü'l-vact concept is one of the most important issues of Islamic Sufism culture which makes life meaningful. In fact the way of being successful and happy in life, viewing experienced life as meaningful and satisfactory takes place through the experiencing and understanding the term of Ibnü'l-vact. Because being Ibnü'l-vact is the ability to not carrying the problems of past and concerns of the future to our life.

Such people, at peace with their past and look to future with confidence. For this reason people who accomplish being Ibnü'l-vact and spending their time as happy and satisfactory, solve their emotional conflict. Again they treat and cure their existing anxiety and personal disorders, acute mind blur, abnormal patterns of behavior, learned helplessness by being Ibnü'l-vact which is an ability to best evaluation of our life span. At the same time being Ibnü'l-vact is a supportive understanding in person's self discovery, self seeking and having cognitive consistency.

Keywords: İbnü'l-vakt, Islamic Sufism, Sufic and Psychologic view, cognitive consistency.

SOSİOLOGİYA BÖLMƏSİ

UOT 316

Yusif ŞİRAZİ

AMEA FSHİ, doktorant

Rudehen Azad İslam Universitetinin

Elmi heyətinin üzvü

(İran)

TƏHSİL PROSESİNDƏ YAŞAMAQ QABİLİYYƏTİNİN TƏDRİSİ*

Yaşamaq qabiliyyətinin tədris proqramları daha çox ictimai tədris nəzəriyyələri əsasında yaradılmışdır. Bu nəzəriyyələr əsasında öyrətmə və öyrənmə prosesi məhsuldar olur və real nəticələr əldə edilir. Albert Bendura bu nəzəriyyələrin yaradıcısıdır. Onun fikrincə, insan sosial varlıqdır və onun davranışları ictimai qayda –qanunlar vasitəsilə yoxlanılır. İnsan geniş tanıma imkanlarına malikdir, insanlar arasındakı davranışı ilə fərqlənə və ictimai imkanlardan faydalana bilər (1, s.213).

Benduranın iddiasına görə, insanın qarışıq təhsili kənardan asanlıqla müşahidə edilir, onun müstəqil müşahidələri, başqaları ilə davranışı, valideynlər, yaşlılar və müəllimlərinin ona verdiyi qiymətlər, baxdığı filmlərin səhnələri, hətta cizgi filmləri belə, fərdin dünyagörüşünü formalaşdırır. O belə fikirləşir ki, biz ömrümüz boyu müxtəlif etikətlərin təsirinə məruz qalıyıq. Bu etikətlərin müşahidəsi bizə imkan verir ki, heç bir sınaq olmadan çoxlu xətlər buraxmayaq və müxtəlif davranış normaları öyrənək. Beləliklə insan müəyyən qabiliyyətlərə yiyələnir. İnsanların diqqətini həmin etikətlərdən bəziləri cəlb edir və o həmin normalardan bəzilərini özü üçün götürür (2, s.44).

Bendura bu fikirdədir ki, nəyisə müşahidə etmək həm də onu tanımaq deməkdir. Bu məsələdə dörd aspekt nəzərə alınmalıdır: diqqətin cəlbi, yadda saxlama, istehsal və mənimsəmə.

İctimai tədris nəzəriyyəsində etikətin necəliyi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İnsanlar, adətən elə şeylərə maraq göstərirlər ki, müəyyən mənada onlara bənzəmək də istəyirlər. Eyni zamanda məqam, ixtisas və ya ictimai mövqedə həmin etikətlər faydalı olur. Diqqətin cəlbi birinci mərhələdir, belə ki, fərd özünə davranış nümunələri seçməlidir.

Öyrənmənin ikinci mərhələsi yadda saxlamadır. Belə ki, müşahidələrdən sonra insan həmin nümunəvi əməlləri özü üçün nümunə hesab edir. Ola bilər ki, həmin əməllər təsviri və ya kəlaməti ola bilər. Öyrənmənin üçüncü mərhələsində istehsal dayanır. Belə ki, nümunəvi əməl sonra fərdin hərəkətlərində icra mərhələsinə daxil olur. Belə hallarda məşqlərə ehtiyac duyulur.

Dördüncü mərhələ mənimsəmə hesab edilir. Belə ki, əsas diqqət etikətin təqlidinə yönəldilir. Belə olanda artıq mənimsəmə bir zərurət kimi ortaya çıxır. Bu məqamda gərək həvəs olsun, həvəs olmasa mənimsəmə lazımı səviyyədə olmur. Əməlin nəticələri, tənbehi gözləmə və gücləndirmə təqlidinin mahiyyətində çox faydalıdır.

Yaşamaq bacarığında ictimai mənimsəmə nəzəriyyəsinin tətbiqi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu nəzəriyyənin ən ümdə təsdiqi odur ki, həmin nəzəriyyə həm də təhsil proqramlarına daxil edilmişdir. Həmin nəzəriyyədə olan müşahidə və təsvirləri həm də yaşamaq qabiliyyətinin xarakterik ünsürlərindən sayı bilərik (2, s.46).

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d., prof. Əli Abasov tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

Yaşamaq qabiliyyətlərinin öyrədilməsində istifadə edilən nəzəriyyələrdən biri də konstruktiv mənimsəmə nəzəriyyəsidir. Rəftar formalarına dair nəzəri baxışların ziddinə olaraq konstruktivlikdə zahiri dünyanın reallıqları, mənimsəmədə müstəqillik nəzərə alınmır. Bu nəzəriyyənin nümayəndələri belə düşünürlər ki, mənimsəmə dünyanın dərki üçün yeganə variantdır. Bu nəzəriyyənin nümayəndələri bu fikirdədirlər ki, fərdlər öz şəxsi təcrübələri, bilikləri (yəni məfhumlar, üsullar, fərziyyələr və s.) dünya haqqında təsəvvür yaradır. Bununla belə, deyə bilərik ki, konstruktivlik onlara görə mənimsəmənin aktiv formasıdır və o fəhmdən, mənadan informasiyaya doğru inkişaf edir.

Bununla belə, konstruktivlik davranış normalarından fərqli olaraq, biliyi zehindən müstəqil olaraq qəbul etmir. Belə ki, bizim idrakımız gerçəkliyin inikasıdır. Məna yaratmada və ya xəlf etmədədir. Bu nəzəriyyəyə əsasən fərd və mühitin amilləri, onlar arasındakı müvazinət idrakda inikas olunur. Mənimsəmə xüsusi formada və ya xüsusi anda baş verir. Hər hansı bir əməl təcrübədir ki, onun da izahı var. Fərd təcrübə əsasında bütün təsvirləri dərk edir və anlayır (3, s.248).

O bu fikirdədir ki, biliyin mənimsənilməsində müqəddimə, irəliləmə və ixtisas kimi üç mərhələ var ki, onlar konstruktivliyi yaradır və konstruktivlik ən qabaqcıl mərhələdir. Müqəddimə mərhələsində davranış formaları, dəyərlər səciyyəvi hesab olunur.

Təhsildə Albert Benduranın təsnifatı aşağıdakı kimidir:

- 1) gerçək halda mənimsəmə (həyat);
- 2) ictimai təcrübədə mənimsəmə;
- 3) mənimsəməyə təşviq etmə və öyrənmədə öz fikri olma;
- 4) biliyə can atma;
- 5) biliyə can atmağa həvəsləndirmə;
- 6) müxtəlif fikirlərə və təcrübələrə ehtiramla yanaşma;
- 7) faydalı üsullardan istifadəyə həvəsləndirmə.

Öyrəndiyimiz üsullardan çıxış edərək bu qənaətə gələ bilərik ki, mənimsəmə dünyanın reallıqları ilə bağlı olmalı və şagird bilməlidir ki, öyrəndikləri yaşadığı dünyanın dərki üçün lazımdır.

İkinci üsul ictimai təcrübədən irəli gəlir. Realistlər həqiqəti nisbi hesab etsələr də onun ictimai amillərdən əmələ gəlməsini inamla qeyd edirlər. Danışığı, qarşılıqlı razılaşmanı nəzəriyyələrin yaranmasında və inkişafında əsas amil hesab edirlər. İctimai əsasların yaranması üçün iki yolu mənimsəməni asanlaşdırmaq üçün təklif edirlər. Bu iki yol da şagirdin müəllim və qrup üzvləri arasındakı əlaqəsi ilə bağlıdır. Mənimsəməyə dair əsil fikir budur ki, şagird azad olmalıdır və məsələləri azad şəkildə seçməlidir, bu işdə müəllim yalnız şagirdin seçimində köməkçi olmalıdır. Ancaq müəllim onu şagird üçün seçmir və seçim qərarını şagirdin özü verir. Ancaq məsələlərin tapılması məharəti də olduqca ciddi məsələdir və bu işdə təcrübə lazımdır. Çətinlik bundan ibarətdir ki, şagird seçdiyi ilə üz-üzə qalması bacarmalıdır (4, s.67).

Bilik əldə etmə prosesində qazanılan təcrübə sadəcə mənimsəmənin nəticəsi sayıla bilər.

Biliklərin qazanımasına həvəsyaratma mənimsəmədə əsas məqsəddir. Burada “mənimsəmə” termini nəzəriyyədə sadəcə öyrənmə kimi verilmişdir. Mənimsəmə nəzarət etmə, faydalanma və istiqamətləndirmə kimi terminlərdən daha tutarlıdır. Şagirdlərdə mənimsəmə vərdislərini artırmaq üçün müxtəlif nəzəri baxışlar var. Müxtəlif metodlar onu göstərir ki, burada mühitlə əlaqədar maneələri əsas götürülür.

Mənimsəməyə dair ən konstruktiv faktlar yaşamaq qabiliyyətlərinin öyrənilməsini tələb edir. Belə ki, yaşamaq bacarığını öyrənməkdə əsas məqsəd tələbələrə ictimai mühit və gerçəklik üçün hazırlamaqdır. Bütün konstruktiv nəzəriyyələr yaşamaq bacarığının öyrənilməsində lazımi mühitin mövcudluğunu iddia edir. Belə ki, həyatın və təbiətin gerçəkliyi

bir-birinə bənzəyir. Mənimsəmə real şəraitdə qəribə əlamətlər yaradır. Belə ki, şagirdlər öyrənmədən sonra elə düşünürlər ki, bu yolla onlar planlarını asanlıqla həyata keçirə bilərlər. Eləcə də şagirdlər nə qədər mənimsəməni aktiv həyata keçirirlərsə, o qədər də öz qərarları və iradələri ilə həyat həqiqətlərinə hazır olurlar.

Yaşamaq qabiliyyətlərinin tədrisində istifadə edilən digər bir istiqamət də tanıma və yaxud informasiyaların araşdırılması nəzəriyyəsidir. Elen Di Qanye insanların zehmindəki maariflənmə problemlərini üç növə bölür: bəyan olunan bilik, iş metoduna dair bilik və zehni təsəvvürlər (yaddaşda qalan üç cür informasiya). Bunlar bir-birindən fərqlənir. Burada yalnız bəyan olunan bilik və işi öyrənmə metodu arasındakı əlaqəni, onun dərs proqramlarına salınmasını izah edəcəyik. Bəyan olunan bilik və iş öyrənmə metodu iki prosesdə olur. Bəyan olunan bilik “belə ki”ni, işi öyrənmə metodu isə “necəni” bilməkdən ibarətdir (3, s.236).

Bəyani biliyin geniş mənası və bir neçə nəzəri əsasları var. Yeni bəyani biliyin əldə olunmasının vaxtı yeni hadisənin yaranması ilə bağlıdır. Yeni hadisələr insanı həm də fəallaşdırır. Fəallaşdırıcı hadisələrin özləri də bir-birləri ilə bağlıdır. Bəyani biliyin qazanılmasında fəallıq, cəhd mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İş öyrənmə metodu isə “əməlin necəliyindən” və ya ümumiyyətlə “necəlikdən” ibarətdir və onun iki forması var: 1) proqramın mənimsənilməsi və 2) əməlin mərhələsi və ya ardıcılığı. Ölbəttə, bu iki formanın özü də bir-biri ilə bağlıdır və biri-birindən ayrılmazdır.

Biliyin qazanılması metodu mənimsəmə proqramı baxımından müxtəlif növ təsnifat və mənimsəmə səbəblərindən ibarətdir. Bununla belə, onlar bir əmələ aiddir və sadəcə olaraq təsnif olunmuşdur. İşin öyrənilməsi metodunun “əmək ardıcılığı” formasının özü bunlardan ibarətdir: əməliyyatın icra qabiliyyətindən, səhlənkarlıq və nişanəlik üzərində əməllərin yerinə yetirilməsindən. Başqa sözlə desək, əməlin icrası qabiliyyəti (istər zehni olsun, istərsə də fiziki) bir neçə işə aiddir (2, s.48).

Kanye və Andersonun fikrincə, proqramın öyrənilməsi həqiqətən də faydalı hesab edilir. Proqramın mənimsənilməsi mərhələsinin öyrənilməsində onların təminatını, şəraitini və xüsusiyyətlərini bilmək vacibdir. Bununla belə, mənimsəmə mərhələsində ardıcılığı da bilmək lazımdır.

İş üsulunun öyrənilməsi də mərhələ növlərindəndir və bu da bir üsuldur. Bunun özü də sonra “bəs sonra”lar yaradır, nəticədə, avtomatik olaraq rəftar yaranır. Təhsildə müştərək strategiya kimi iki iş üslubu (mənimsəmə proqramı və icra mərhələsi) sınaqdan keçirilir (2, s.78).

Mənimsəməyə dair əldə olan nəzəriyyələr özündə yaşamaq bacarığının öyrənilməsini ehtiva etməklə yanaşı, həm də biliyin bəyanına, iş üsuluna dair xüsusiyyətləri əks etdirir. Ancaq işin üsuluna dair xüsusiyyətlər yaşamaq qabiliyyətində özünü daha bariz ifadə edir. Yaşamaq qabiliyyətinə dair dərs proqramlarında ardıcılıq növlərinin özü elə iş üsulu deməkdir. Sınaq strategiyalarına uyğun olaraq başqa təhsil üsullarından istifadə bir sıra vərdişlərin uğurla həyata keçirilməsinə səbəb olur (5, s.301).

Dərslərin proqramlaşdırılması üçün mühüm informasiya mənbələrindən biri cəmiyyətin özüdür. Buna görə də dərslərin proqramlaşdırılmasında cəmiyyətin mahiyyəti, ünsürləri, onda olan mövcud amillər dərk olunmalıdır. Problemlərdən, məsələlərdən, faydalı işlərdən hali olmaq lazımdır. Bundan başqa ictimai işlər məktəbi tanıtdırır və onlar mövcud ehtiyacların indi və gələcəkdə aradan qaldırılmasına kömək edir.

Şəxsiyyəti və ya fərdi inkişaf etdirmək məktəbin əsas işi və vəzifəsidir. Məktəblərin dərs proqramları elə olmalıdır ki, orada həm də şagirdlərin cismani, ictimai və mənəvi inkişafı öz əksini tapsın. Dərslərin proqramlaşdırılması təkcə materialları məharətlə tədris etmə yox, həm də ictimai həyat qabiliyyətlərini öyrətmələridir. Bu gün “fərdin inkişafı” məfhumu təkcə məsələlərin öyrənilməsi deyil, həm də kamilliyin təşkili deməkdir. Ona görə də məktəb görək

elə proqramlarla işləsin ki, orada şəxsiyyətin inkişafı məcburi olmalı və bunu həyata keçirmək üçün bütün vasitələrdən istifadə olunmalıdır (6, s.195).

Yaşamaq qabiliyyətində əsas məqsədlərdən biri fərdin inkişafını sadələşdirmək və asanlaşdırmaqdır. Qabiliyyətlər eləcə də sağlamlıq cismani və mənəvi sağlın, özünü dərk etmə, həyatda qarşıya məqsəd qoymaq deməkdir. Bu mənada fərdlər arasındakı ünsiyyət də fərdlərin, şəxsiyyətin inkişafı kontekstində tədqiq olunmalıdır.

Son onilliklərdə siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrdə islahat məsələsi öz aktuallığını artırmışdır. Bununla bağlı bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. Son bir neçə ildə cavanların və yeniyetmələrin elmi-nəzəri mülahizələrində islahat mövzusu tez-tez səslənir. Olsun ki, hələ gələcəkdə də bu məsələ öz aktuallığını itirməsin. Həmin islahatların mahiyyəti aşağıdakılardan ibarətdir: cəmiyyətdəki çəkişmələr, fərqlər ayırd edilsin; qanun hamı üçün eyni olsun; işə həvəsləndirmə olsun, xalq, kollektiv və ictimai təbəqələr arasındakı çatışmazlıqlar aradan qaldırılsın. Eləcə də İranın təbii sərvətlərindən, qeyri-təbii mənbələrindən diqqətlə istifadə olunsun. Konstitusiyaya kamil olsun və s.

Cəmiyyətin qanunlarına qarşı tərəddüd vəziyyəti və ya süstlük ciddi problemdir. Bu barədə əvvəl də islahatların zərurətindən bəhs edəndə danışmışdıq. Son illərdə ictimai araşdırmalar sayəsində təqribən bütün statistik məlumatlar göstərir ki, İran xalqı qanunlara hörmət və itaət edir. Lakin bir məsələni də yaddan çıxarmaq olmaz ki, qanunlara da tərəddüd edənlər cəmiyyətdə var. Elə həmvətənlərimiz də var ki, cüzi mənfəət naminə qanunları gözdən salır. Məsələn, 1994-cü ildə Fəraməz Rəfipur tədqiqatlar aparmış və müəyyən etmişdir ki, Tehrandə bu məsələnin durumu qiymətləndirir. Adamların fikrini sıfırdan 4 baladək qiymətləndirsək, onda nəticə belə olar: insanların qanunların icrasına, qaydalara, rəsmi dövlət qurumlarına etibarını 2 baldan azdır. Bəzi yerlərdə hətta birdən də aşağıdır. Rəyi soruşulanların əksəriyyəti bu fikirdədir ki, qanun zəifdir, əlaqələrdən istifadə etməklə nəyəsə nail olmaq mümkündür, rüşvətsiz işlər keçmir.

İnsanpərvərliyin tədrisi ilə bağlı proqramlarda dərslərin mövzusu şəxsi xarakter daşıyır. İnsanpərvərliyin tədrisi müxtəlif adlar altında verilir, məsələn, “mənəvi tərbiyə”, “psixoloji tərbiyə”. Bunlardan biri müsbət mənada şəxsiyyətəpərəstliyi və təhsili inkişaf etdirmək, onların harmoniyasını yaratmaq və mövcud proqramlar əsasında gənclərin tərbiyəsini təşkil etməkdir. Bu məsələdə ikinci əsas mövzu fərdlər arasında qabiliyyətləri inkişaf etdirməkdir (7, s.49).

A.Maslou “şəxsiyyətin inkişafı” ifadəsini təhsildə insanpərvərliyin əsas əlaməti sayır. İnsanpərvərliyə aid dərslər proqramlarının əsas məqsədi şəxsiyyətin inkişafıdır. Maslou nəzəriyyəsinin ən mühüm ideyalarından biri insani dəyərlərə dair görüşləridir. Onun fikrincə insani dəyərləri bir neçə cür qruplaşdırmaq olar. Bu silsilə qruplaşdırmada ən aşağı olanla ən yuxarı olanı müəyyənləşdirmək lazımdır. Karl Rocerd də öz nəzəri görüşlərində fərdlər arasındakı əlaqələrin inkişaf etdirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verir.

Beləliklə, insani dəyərlərin tədrisi proqramlarında əsas məsələ müsbət mənada şəxsiyyətəpərəstliyin, ləyaqətin, fərdlər arasında ünsiyyətin, rəhmətliyin, dəyərlərin şəffaflığının, özünüdərkini, başqaları ilə əlaqələr qurmaq bacarığının və s. aşılması və öyrədilməsidir ki, bunlar da yaşamaq qabiliyyətlərinin problemlərindən hesab olunur.

Ehtəyat və onunla həmfikir olanlar belə düşünür ki, yaşamaq qabiliyyətinə dair dərslərin proqramı mütərəqqi baxışların inkişafına dair proqramın bir hissəsidir. Bu proqramlar birinci növbədə fərdlər arasındakı ünsiyyətlə, qabiliyyətlərlə problemlərin həlli və qərarların qəbulu ilə də əlaqədardır. Bunların da əsasını mütərəqqi baxışlar və dərslər proqramlarının nəzəri əsasları təşkil edir.

Bu nəzəri baxışlarda əsas fikir ondan ibarətdir ki, şəxsiyyətin inkişafında konkret mərhələlər olsun. Bununla da dərslər proqramları və tədris işçiləri işi yüksək səviyyədə təşkil

olunsun və onlar öz vəzifələrinin asanlıqla həyata keçirə bilsinlər. Xüsusilə, öyrətmə şəraiti elə olmalıdır ki, şəxsiyyətinin inkişafı bir mərhələdə qalmasın. O daim inkişaf etməklə yeni əxlaqi keyfiyyətlər, şəxsi keyfiyyətlər əxz etmiş olsun. Bütün mərhələlər bir-biri ilə bağlı olmaqla yanaşı, bir-birinin həm də davamıdır. Belə ki, yeni aşılana əvvəlkinin inkar etməməlidir (7, s.101).

Kolbergin əxlaqın inkişafı, Piajenin zehni inkişaf və Eriksonun ictimai-psixoloji inkişaf haqqındakı nəzəri fikirlərindən nümunələri yaşamaq qabiliyyətinə dair dərslər proqramlarında geniş izah edilir. Eyni zamanda yaşamaq qabiliyyətinə dair nəzəri sübutları həm də şəxsiyyətin inkişafı kimi başa düşmək olar. Yaxud da özünüdərkli şəxsiyyətin formalaşması mərhələsinin tərkib hissəsi hesab edib Eriksonun şəxsiyyətə dair fikirlərinə zidd olaraq məsələlərin həll edilməsi bacarığının mənimsənilməsini, qərarları qəbul etmə bacarığını, idrakı, yaradıcı təfəkkürü Piajenin yaratdığı mərhələ əsasında şərh etmək olar. Həyatda qarşıya məqsəd qoyma, özünüdərkli də Kolbergin əxlaqın inkişafı nəzəriyyəsidəki dəyərlər kimi izah edə bilərik.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu hissədə yalnız nəzəriyyəyə çeşidlərdən və ya planlaşdırılmış baxışlardan bəhs edəcəyik. Onların da yaşamaq qabiliyyətinin tədrisinə aidiyyəti var. Yaşamaq qabiliyyəti ilə əlaqədar olanları başqa təlimlərdə də müşahidə etmək olar. Məsələn, dərslər proqramlarında məsələlərin həllinə dair təlimlər verilir: bu təlimlərdə qeyd etdiyimiz bacarıq ümumi məfhum kimi götürülür. Ona ictimai məsələlərin həlli bacarığı aid edilmir, halbuki bunlar fərdlər arasındakı ünsiyyətdə problemlərin, çətinliklərin aradan qaldırılması üçün çox ciddidir. Eləcə də fərdlər arasındakı münasibətə dair baxışlarda yaradıcılıq təşəbbüsünün də mühüm əhəmiyyəti var. Ancaq biz burada gündəlik həyatdakı yaradıcılıq həvəsini nəzərə almırıq. Belə olduqda fərdlər arasındakı münasibət Mek Nilin nəzəriyyəsində insanpərvərliyin bir hissəsi hesab edilir.

Millerin davranışa dair fikirləri, və ya Mak Nilin texnologiyası məqsədin sübutları və xüsusi tərzlərin təqlidi baxımından öyrənmələr və pedaqogika üçün bir nəzəriyyə olaraq diqqətəlayiqdir. Lakin onların bir sıra bacarıqları və yaşamaq qabiliyyətinin mahiyyəti həmin təlimlə o qədər də əlaqədar deyil. Yaşamaq qabiliyyətinə dair təlim layihələrində informasiya texnologiyasından istifadə olunarsa, onda həm də davranış qaydalarından da istifadə edə bilərik. Hər halda ondan istifadə hələ ki olduqca azdır.

Açar sözlər: yaşamaq qabiliyyəti, əxlaq, psixoloji amillər, intellekt.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Beynəlxalq Sağlamlıq Təşkilatı. Yaşamaq bacarıqlarının tədrisi proqramı. 1994, 342 s. (fars d.)
2. Ədib. Yaşamaq bacarığı. (diplom işi). 1382, 122 s. (fars d.)
3. Fərdaneş. Təhsilin rəftar, yaradıcılıq baxımından təşkili. 1377, 356 s. (fars d.)
4. Sələbi. Yaşayış bacarıqlarının tədrisi proqramı. 2000, 119 s.(f.dilində)
5. Şəriətmədari. Cəmiyyət və təhsil. 1362, 321 s.(f.dilində)
6. Əsrari. Dərs proqramlarının planlaşdırılması. 1371, 233 s.(f.dilində)
7. Miller. Fənn proqramları nəzəriyyəsi. 1379, 305 s.(f.dilində)

Юсиф ШИРАЗИ

УМЕНИЕ ЖИТЬ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Резюме

В статье исследуются проблемы изучения жизнедеятельности в ходе учебного процесса. С этой целью проводится сравнительный анализ теоретических идей, разработанных разными авторами. Считается при этом целесообразным учитывать прежде всего интеллектуальные, этические и социально-психологические факторы.

Ключевые слова: умение жить, мораль, психологические факторы, интеллект.

Yusif SHIRAZI

ABILITY TO LIVE IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Summary

The learning problems of the live ability in the educational process are investigated in the article. For this purpose the theories used by some researchers are analyzed comparatively. With this, it is considered that taking into regard the intellectual, moral and socio-psychological factors to the front plan is expedient.

Keywords: life skills, moral, psychological factors, intelligence.

TƏHSİL SOSIAL SİSTEM KİMİ*

Məlum olduğu kimi *təhsilin sosiologiyası* dedikdə, biz təhsilə sosial sistem tərifini verir, onun cəmiyyətdə bir müasir elm kimi öyrənilməsi üsullarını, metodologiyasını, inkişaf istiqamətlərini və s. nəzərdə tuturuq [6. 120]. Bir elm sahəsi kimi həm pedaqogika həm də sosiologiyanın qovuşmasında dayanan bu istiqamətin tərkibində çox mürəkkəb ictimai inkişaf prosesləri cərəyan etməkdədir. Olduqca yeni bir inkişaf təmayülü olan *təhsilin sosiologiyası* XX əsrin ilk onilliyindən başlayaraq araşdırılmağa, tədqiq olunmağa başlanmış və zaman keçdikcə ən aktual sahələrdən birinə çevrilməyə başlamışdır. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində təhsilin sosiologiyasının tədqiq etdiyi problematik məsələlərə aşağıdakı müddəalarla aydınlıq gətirmək mümkündür.

1. Təhsil sosial sistemdir.
2. Təhsil inkişaf edən müasir texnologiyadan kənarda qalmır.
3. Təhsil almaq hamının haqqıdır. Dövlət təhsilə nəzarət edir.
4. Təhsil müəssisələri bir-birilə qarşılıqlı əlaqədədir [6. 118].

Təhsilin sosiologiyasından danışdığımız zaman ümumiyyətlə bu sahəyə aid olan bütün tələbə, şagird və müəllim heyəti, məktəbdə çalışan başqa tərbiyəçilər, rəhbər heyət, eləcə də Universitet kollektivi və demək olar ki təhsil ilə bu və ya digər formada əlaqəsi olan hər kəs nəzərdə tutulur. Çox böyük bir sosial təbəqəni əhatə edən, ictimaiyyətin daima nəzərdiqqətində olan və olduqca vacib sahələrdən biri olan təhsilin sosiologiyası haqqında istər Qərbdə, istərsə də Şərqdə xeyli çalışmaları, araşdırmalar mövcuddur. Bu sahədə aparılan tədqiqatların mövzusu əsasən müəllim tələbə və şagird arasındakı qarşılıqlı münasibətlər və onların xarakteri, uşaqların düzgün təbiyə tədris metodologiyasının, onların yetişməsinin ortaya çıxardığı ehtiyaclar, tərbiyəvi münasibətlərin inkişaf etdirilməsi, o cümlədən insanın tərbiyəsinə təsir edən faktorlar, tərbiyəçinin pedaqoji üsulları, metodları və s. məsələlərdir [6. 119].

Unutmaq olmaz ki, təhsil sosial mühitin bir parçasıdır və bu səbəbdən təhsili cəmiyyətin əsaslı bir təşkilatı ünsürü kimi düşünmək lazımdır. Cəmiyyətin hər bir fərdi bu sosial təşkilatdan kənarda deyil. İnsan doğulduğu ailədə bu və ya digər formada tərbiyə olunur, yetişir, sonra isə aid olduğu cəmiyyətə qədəm qoyur. Təhsil və təbiyə insanın həyatında iç-içə olan iki anlamdır və onun dünyagörüşünü formalaşdırır, insanı bir ali varlıq kimi hazırlayır. Bu çoxpilləli sosial sistem insanda yetkinlik yaşına çatana qədər müntəzəm olaraq nəzarət altına alınmalıdır. İnsan böyüyüb boya başa çatdıqca və özünə nəzarəti təmin etdikcə digərlərinin onun tərbiyəsinə müdaxiləsini məhdudlaşdırır, lakin insanın bütün yaşlarda təhsilə olan ehtiyacı onu bu sahədə olan tələbatını ödəməyə məcbur edir. İnsanın onu xaricdən əhatə edən sosial mühit, uşaq və gənclərin həyatı məqsədi, prinsipləri və digər mövqeləri, vəziyyəti, bütün düşüncə və davranış yönələrinə təsir edir. Burada müxtəsər olaraq qeyd olunan cəmiyyət ilə tərbiyəvi yetişdirmə arasındakı qarşılıqlı əlaqə, münasibət və təsirləri araşdıran elm sahəsi təhsilin sosiologiyası adlanır. Sosioloji baxımdan təhsil fərdin mənsub olduğu cəmiyyətdə öz qabiliyyətini, mövqeyini və pozitiv olaraq digər davranış hallarını inkişaf etdirdiyi bir prosesdir. İnsan cəmiyyətdən təcrid vəziyyətdə yaşamır, ona görə də o sosial bir varlıqdır.

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d., prof. Sakit Hüseynov tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

Təhsili sosioloji baxımdan ilk araşdırən alimlərdən biri Qərbli sosioloq *Emile Durkheim* olmuşdur. O, belə hesab edirdi ki, ümumiyyətlə sosial cəmiyyətlər insanların xaricində təzahür edir və insanın bu cəmiyyətə müdaxilə edib, onu köklərindən qoparmağa imkanı yoxdur. Sadəcə sosial həqiqətlər mövcuddur və bu sosial həqiqətlər hər hansı bir fərqli onları qəbul etməyə, bir sözlə boyun əyməyə vadar edir [5.88]. Durkheimin insanın yetişməsində, onun dünyagörüşünün formalaşmasında müasir cəmiyyətlərin forma və tipinə istiqamətlənmiş əhəmiyyətli bir fikri mövcuddur. Ona görə qədim cəmiyyətlərin öz fərdləri üzərində çox təzyiqedicə bir nəzarəti mövcud idi, lakin müasir cəmiyyətlərdə bu getdikcə azalmağa üz tutmuşdur. Yeni sosial təşkilatlar insanlardan çox az şey tələb edirlər. İnsanın başına gələn müsibətlər və sosial məhdudiyyətlər yalnız ona aid olmuş olur. O öz problemləri ilə cəmiyyəti “məşğul etməmək üçün” onları özü həll etməli olur. Lakin bununla bəhəm hər bir cəmiyyətə xas ümumi dəyərlər sistemi vardır və sosial fərdlər bu dəyərlərə istəyərək və yaxud istəməyərək əməl etməyə məcbur olurlar. Durkheimin nəzərində təhsil də belə bir dəyərlər sisteminə aiddir və o cəmiyyətin nəzdində bir təşkilatlanmış qurumdur. Durkheimin fikirlərini müəyyən dərəcədə onunla kəşisə də *Tarde* və *Ziya Göyöl* da davam etdirmişdir [5.50].

Müasir sosioloq alimlərdən Maks Veber də təhsilin sosiologiyası ilə məşğul olmuşdur. Alim təhsilə fərqli qiymət verərək deyirdi ki, o insanın yetişməsində ancaq bir vasitə ola bilər. Təhsilin missiyası sosial mühitdə insanı mükəmməl yetişdirmək, dünyagörüşünü formalaşdırmaq və nəzərdə tutduğu məqsədə, amala çatdırmaqdır. Təhsilin sosiologiyası, nəzəri və praktiki təhsil ilə əlaqədar L.F.Vard, A.V.Smol, G. Ratzenhofer və başqalarının da mühüm fikirləri olmuşdur.

Məktəblərdə müəllim – tələbə münasibətlərinə böyük əhəmiyyət verən və eləcə də uşaqların öz aralarındakı əlaqələri ilkin fərdi sosial münasibətlər kimi dəyərləndirən amerikalı alimlər *Parsons* və *Merton* məktəbləri fərdlərin ilk sosiallaşdığı mühitlərdən biri kimi göstərir. Məktəblərin insanın yetişməsində və tərbiyələnməsində əhəmiyyəti böyükdür [2. 40]. Fərdin sosiallaşması ictimai mühit, mövcud mədəniyyətlə ünsiyyətdə baş verən prosesdir ki, fərdi sosial sistemin iştirakçısı halına gətirir, içində yaşadığı topluma onun uyğunlaşmasını mümkün edir. Sosiallaşma prosesinin cəmiyyətin norma, dəyər və inancları fərdlərlə nəql edilir, sosial institutlar daxilində onların üzərinə müxtəlif vəzifələr qoyulur, lazım bilinən vərdiş və stereotiplər aşılır. Sosiallaşma nəticəsində insan ailəsinin, qohum-əqrəbasının, qonşuluq və dostluq institutlarının, nəhayət millətinin bir parçası olduğunu öyrənir. Ən yaxın sosial əhatənin mürəkkəb və rəngarəng “mikroşəraiti” fərd tərəfindən sosial təcrübənin mənimsənilməsinə müxtəlif şəkildə özündə əks etdirməklə onun sosiallaşmasının məzmununa və səviyyəsinə təsir göstərir. Onlar azyaşlı uşaqlara ilkin sosial münasibətləri aşılayır, cəmiyyətdə mövcud olan maddi, mədəni – mənəvi məsələlərdən onları xəbərdar edir. Uşaqlar tədricən üzvü olduğu cəmiyyət mədəniyyətinin daşıyıcılarına çevrilirlər. Merton sosiologiyada özünün funksional görüşü ilə məşhur idi. Ona görə cəmiyyət mədəniyyəti bəzən insanları öz təzyiqinə məruz qoyur və onlara pozitiv elementlərlə birgə neqativ cəhətləri də aşılayır.

Amerika sosioloqları təhsilin sosiologiyasına öz münasibətlərini bildirərkən onu bir elm sahəsi kimi deyil, texniki metod olaraq görürdülər. Xüsusilə bu görüşü müdafiə edənlər M.Smith, Kulp və L.Zeleni olmuşlar. G.Payne isə iddia edirdi ki, təhsil ancaq məktəblərdə deyil, insanı bütün həyatı boyunca sosiallaşdırır və bu çoxpilləli metodologiyadır. O insana davranışlar qazandırır və bu mənada o davranışların bütünüdür. Ümumiyyətlə isə təhsilin sosiologiyası təhsil ilə digər qurum və təşkilatlar arasındakı bütün funksional əlaqələri araşdırır. Lakin sosiallaşma bir dəfə yaranmış vəziyyət və münasibət deyil, daimi dəyişən, hərəkətdə olan vəziyyət və münasibətdir [3.56]. Ayrı-ayrılıqda hər bir fərd özündən əvvəlki dövrlərdə yaşamış insanlar kimi, bütün ömrü boyu sosial mühitə daxil olur və ona uyğunlaşır. Sosiallaşma prosesində üç mühüm amil müşahidə edilir:

- 1) Fərd mövcud sosial normaları, dəyərləri, mədəniyyəti əks etdirir;
- 2) Fərd öz baxışlarını dəyərlər sistemini, sosial tələbatlarını formalaşdırır;
- 3) Fərd mənimsənilən dəyərlər, formalaşan baxışlar və tələbatlar əsasında ictimai həyata qovuşur.

Müşahidələr göstərir ki, uşaqlar müxtəlif səviyyəli sosial normalara yiyələnirlər. Yüksək səviyyəyə onda ifadə olunur ki, sosial norma ona müvafiq olan qiymətləndirici etalonlara uyğun gəlir [1.50]. Belə olduqda sosial norma fəaliyyətin idarə olunmasının real amilinə çevrilir. Sosial normaların mənimsənilməsinin aşağı səviyyəsi onda ifadə olunur ki, uşaq şifahi-sözlü planda normanı bilir, lakin belə norma qiymətləndirici etalonlarla, o cümlədən müvafiq emosiyalarla təmin olunmur. Hər iki tip obraz etik etalonlar funksiyasını yerinə yetirirlər. Nəticədə uşaq fəaliyyətinin idarə olunması ilə sosial hisslər arasında funksional asılılıq və əlaqə mövcuddur. Sosial emosiyaların təsiri altında reallaşdırılan fəaliyyət və ünsiyyət prosesi uşaqlar arasında müxtəlif tipli psixososioloji münasibətlərin formalaşdırılmasını şərtləndirir. Sonuncu amil uşaq şəxsiyyətinin ümumi inkişafına, o cümlədən onun sosioloji sferasının formalaşmasına əsaslı təsir göstərir.

Azərbaycanda və İranda ictimai inkişaf prosesləri təhsilin qarşısında müəyyən problemlərin olmasını daha da qabardır. Belə ki, qloballaşmanın təhsil üzərindəki təsiri və nəticələri, bu çərçivədə təhsildə önə çıxan yeni yanaşma və anlayışlar, paradigma və qaydalar, yeni ictimai və qlobal faktların təhsil təşkilatlarını, təhsilə mövzu tərəfdaşlarının (şagird, müəllim və digər ictimai komponentləri) necə təsir etdiyini müzakirə etməkdən məsələsi olduqca aktualdır. Eyni zamanda ictimai inkişafı daha da gücləndirən texniki imkanlardan, o cümlədən artan elektron ünsiyyət növlərindən və vizual-öyrədici üsullarından istifadə etmək lazımdır [4.87].

Bu sahədə beynəlxalq arenada da müəyyən işlər görülmüşdür (BMT, UNESCO, UNICEF, ISESCO). Məsələn, bəzi beynəlxalq təşkilatlar təhsilə ciddi maraq göstərir, onun inkişaf strategiyasını öyrənmək üçün xüsusi qrantlar təsis etməkdədir. Sosioloji tədqiqatlara geniş yer verən Beynəlxalq Sosiologiya Assosiasiyasında bu məqsədlə 1970-ci ildə «Təhsilin sosiologiyası» adlı tədqiqat komitəsi fəaliyyət göstərir. Artıq inkişaf etmiş və etməkdə olan bütün ölkələrdə təhsil ictimai həyatın ən aparıcı sahələrindən biri hesab olunur. Təhsilin tədqiqat obyektləri də günü gündən genişlənir. Cəmiyyət həyatının bütün sahələrinə daxil olan təhsil demək olar ki, insanla birgə yaşayır və onun yetişməsində böyük rol oynayır. “Təhsilin müxtəlif pillələrinin əhaliyə müəssərliyi, təhsil alan gənclərin həyat tərz, pedaqoji heyətlə qarşılıqlı münasibətləri, ictimai münasibətlər, maraqlar və gözləmələr sistemində vəziyyət və s. məsələlər əhatəli tədqiqat obyektinə çevrildilər” [5.47]. Təhsilin sosiologiyasının öyrənilməsi bizə bu sahədə dövlət və xalq qarşısında duran xeyli zəruri vəzifələrin təyin edilməsində də imkanlar yaradır. Təhsilin cəmiyyətdə üzərinə götürdüyü mühim vəzifələr istər dialektik, istərsə də funksional anlamda dəyərləndirilməlidir. Çünki təhsil yetişdirdiyi cəmiyyətin sakinlərini, xüsusilə də uşaqları və gəncləri bu sosial mühitin maddi və mənəvi dəyərləri istiqamətində tərbiyələndirir, həm də bu özünün xarakterik cəhətlərini dəyişdirməyə onlara imkan verir. Lakin bu dəyişikliklərə olan cəhdlər daima nəzarətdə saxlanılmalıdır. Bu baxımdan təhsil nazirliyinin, o cümlədən təhsillə bağlı bütün qurumların üzərinə ağır vəzifələr düşür. Uşaqlara verilən təhsil, həm də onları dünya ilə tanış edir. Dünyanı tanıyan uşaq və ya gənc öyrəndiyi bilikləri eksperimental aspektdə tətbiq etməyə niyyətli olur. Bu təbii ki, müsbət qəbul edilməlidir, lakin bəzi hallarda isə bu niyyətlər neqativ yönlərə istiqamətlənir. Bu səbəbdən əvvəlcədən tərbiyənin düzgün qurulması və ailədaxili münasibətlərin səviyyəsi vacibdir. Bəzən isə ümumiyyətlə alınan təhsilin nəzəriyyədə qalması və fərd tərəfindən tətbiq edilməməsi, yaxud tətbiq edilmək istənilməməsi problemi də təhsilin qarşısında duran mühüm məsələlərdəndir.

Açar sözlər: təhsilin sosiologiyası, sosioloqlar, təhsilin strukturu.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Həmzəyev M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları. İkinci nəşr-Adiloğlu-nəşriyyatı, Bakı, 2003.
2. Otoway, A.K.C. Education and Society. An Introduction to the Sociology of Education, New York, 1966.
3. Puribadi Xətəbsəra İnayətullah, Fəaliyyət qiymətləndirməsinin təhsil nazirliyinin mərkəzi şöbəsinin işçilərinin fəaliyyətinə təsirinin öyrənilməsi (dissertasiya işi). Tehran Azad Universiteti, 2002.
4. Əlaqəbənd Əli, Təlim və təhsil rəhbərliyinə giriş. Tehran, 1994, Besət nəşriyyatı.
5. Durkheim, E. Terbiye ve Sosioloji. İstanbul, 1950.
6. Vahidov F.Q., Ağayev T.B. Sosiologiya. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı, «Təknur» nəşriyyatı, 2008, 334 s.

Пурибади Хутбасара ИНАЙАТУЛЛАХ

ОБРАЗОВАНИЕ КАК СОЦИАЛЬНАЯ СИСТЕМА

Резюме

В статье анализируются современная система образования и процесс социализации индивидов. Автор приходит к выводу, что хотя первичное знакомство детей-индивидов с социальными отношениями начинается в средней школе, однако образование в жизни человека не заканчивается лишь школой и университетом. Так как, процесс образования является многоступенчатый социологической системой, которую человек проходит на протяжении жизни.

Ключевые слова: социология образования, социологи, структура образования.

Puribadi Khutbasara INAYATULLAH

EDUCATION AS THE SOCIAL SYSTEM

Summary

In the article the modern system of education and the process of socialization of the individuals are analysed. The author draws a conclusion that though an initial acquaintance of the children-individuals with social relations begins in a secondary school, however education in life of a man does not end by school and university only. Because the process of education is a many-step sociological system which a man passes lifelong.

Keywords: sociology of the education, sociologists, structure of education.

PSIXOLOGİYA BÖLMƏSİ

UOT 159.95

İlham MİRZƏYEV

AMEA FSHİ, a.e.i., psixologiya ü.f.d., dosent

**QARABAĞ MÜHARİBƏSİ İŞTİRAKÇILARININ SOSIAL
MÜHİTƏ ADAPTASIYASININ EKSPERİMENTAL TƏHLİLİ***

Hərbi əməliyyatlar iştirakçılarının şəxsi müşahidələri və sosial-psixoloji xüsusiyyətlərinin təhlili bu şəxslərin cəmiyyətə uyğunlaşmasının dörd əsas tipini ayırd etməyə imkan vermişdir:

Aktiv - pozitiv tip - neqativ həyat vəziyyətlərindən müstəqil çıxışın axtarışı üçün təşəbbüs ilə xarakterizə olunur. Bu tipə aid olan hərbi əməliyyatlar iştirakçılarındakı gözəl daxili əhval - ruhiyə, kifayət qədər yüksək öz - özünə qiymət vermə, digərlərinə keçən optimizm, fəallıq və fikir və hərəkətlərin müstəqilliyi müşahidə olunur.

Passiv - pozitiv tip hərbi əməliyyatlar iştirakçılarındakı aşağı öz - özünə qiymət vermənin olması ilə xarakterizə olunur. Passiv - pozitiv uyğunlaşma tipi zamanı hərbi əməliyyatlar iştirakçısının olduğu və hal-hazırda mövcud olan vəziyyət (məsələn, yaxın insanların daimi qayğısı) onu təmin edir, buna görə də dəyişikliyə qarşı təşəbbüsün olmaması müşahidə olunur.

Passiv - neqativ tip. Hərbi əməliyyatlar iştirakçılarındakı öz mövqeyi ilə təmin olunmamaq mövcuddur və bununla yanaşı onu müstəqil surətdə dəyişdirmək arzusu yoxdur. Bunların hamısı özündən narazılıq özünü qiymətləndirməmək, psixoloji diskomfort, ətrafdakı insanlara qarşı ehtiyatlı münasibət, hətta ən əhəmiyyətsiz məişət nizamsızlığından qlobal faciəli nəticələrin gözlənilməsi müşayiət olunur.

Aktiv - neqativ tip. Burada mövcud olan psixoloji diskomfort və şəxsi həyatı ilə təmin olunmamaq vəziyyəti daha yaxşı tərəfə dəyişmək arzusunu inkar etmir, lakin müxtəlif obyektiv və subyektiv amillərin təsiri səbəbindən bunun real praktiki nəticələri olmur.

İnfeksiyalar, psixosomatik xəstəliklər, ruhi sarsıntılar, hərbi yaralanmalar, hərbi əməliyyatlar iştirakçıların psixoloji vəziyyətini uzun müddətə pisləşdirir və sosial-psixoloji uyğunlaşmalarına, onların mülki həyata daxil olmalarına mənfi təsir göstərir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, “şəfqətin ən böyük hissəsini” qaynar nöqtələrdən keçmiş, hərbi əməliyyat zonalarından uşaqlaşdırılmış iştirakçılar təşkil edir. Onlarla işdə toxunan məsələlərin dairəsi müxtəlifdir, lakin onları bir amil birləşdirir - müharibə və Vətən sərhədlərinin qorunması [1, 44].

Sosial uyğunlaşma

* Məqalə psixologiya ü.f.d. H.Əliyeva tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

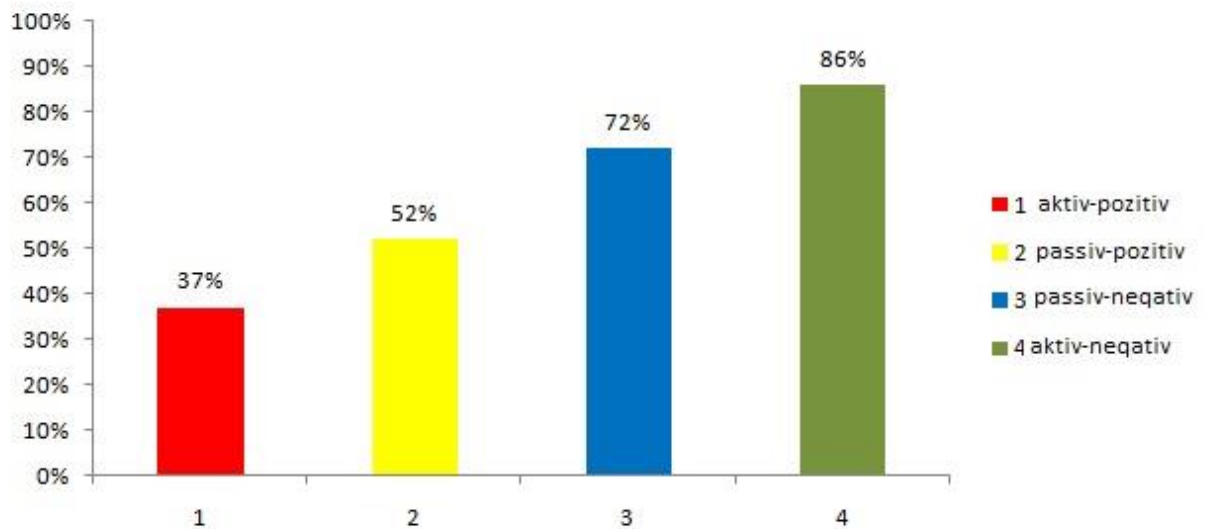

Diagram 5.1

Xarici ədəbiyyatda son illər ərzində ilk növbədə, keçmiş döyüşçülərdə psixoloji problemlərə həsr olunmuş işlər meydana çıxmışdır. Göstəricisi rəftarın bütöv davranış strategiyası olan, veteranlarda ruhi dezadaptasiya tipləri aşkar olunmuşdur [2; 189].

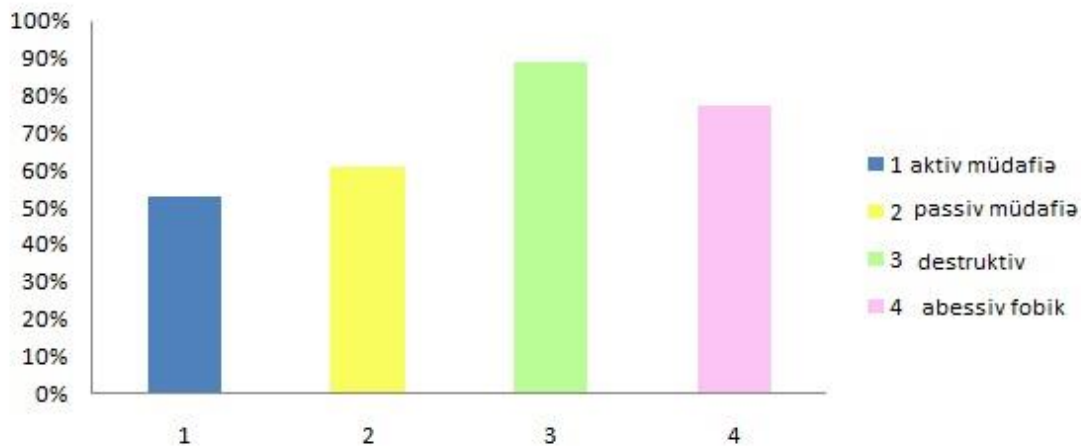
Birinci tip - aktiv - müdafiə tipi (əsasən uyğunlaşma). Ya xəstəlik üzündən ağırlığının adekvat qiyməti və ya onun nəzərə alınmamasına qarşı tendensiya qeyd olunur. Nevroloji pozulmalar müşahidə olunur. Veteranların bir hissəsində müayinə olunmaq və ambulator qaydada müalicə almaq təşəbbüsü izlənilir.

İkinci tip - passiv - müdafiə tipi (intraruhi istiqaməti olan dezadaptasiya). Onun əsasında - geri çəkilmə, xəstəlik ilə barışıq yer alır. Həyəcan - depressiv və ipoxondrik tendensiyalar səciyyəvidir. Xəstəlik ilə mübarizə aparmaq istəyi azalır, ondan “uduş”-a istiqamətlənmə tez-tez baş verir. Ruhi diskomfort - somatik xarakterli şikayətlərdə ifadə olunur.

Üçüncü tip - destruktiv (interruhi istiqaməti olan dezadaptasiya). Sosial fəaliyyətin pozulması səciyyəvidir. Daxili gərginlik, disforiya müşahidə olunur. Çox zaman münaqişələr, gərgin davranış halları qeyd olunur. Pasiyentlərin mənfi emosiyalardan ahad olmaq üçün alkoqol, narkotiklər, aqressiv hərəkətlərə və suisid təşəbbüslərə əl atırlar. Veteranlarda müşahidə olunan müxtəlif simptomlarda psixopatoloji simptom kompleksləri müşahidə olunur.

Astenik simptom kompleksi üçün yüksək yorğunluq və zəiflik fonunda kəskin ifadə olunmuş qıcıqlanma və əsəbilik, emosional zəiflik, pis əhval-ruhiyə, tez küsmə səciyyəvidir. “Obsessiv - fobik simptom kompleksi əsaslandırılmamış, səbəbsiz həyəcan və qorxu hissələri, psixikaya travma vuran hadisənin beyindən çıxmayan xatirələri ilə ifadə olunur” [3; 116]. İsterik simptom kompleksi zamanı yüksək təsirlənmə qabiliyyəti və özünü inandırma, özünə diqqəti cəlb etmə, davranışın nümayişkarənə xarakteri müşahidə olunur. Depressiv simptom kompleksi üçün aşağı, pis əhval - ruhiyə, pessimizm hissi səciyyəvidir. Eksploziv (partlayan) simptom kompleksi üçün yüksək əsəbilik, özündən tez çıxma, əsəbilik və aqressivlik müşahidə olunur. Psixo - orqanik simptom kompleksi, bir qayda olaraq, kəllə - beyin travması keçirmiş zərərçəkmiş şəxslərdə inkişaf edir (asteniya, disforiya, yaddaşın pozulması, emosional pozulmalar, yuxunun pozulması). Qısa müddətli derealizasiya və delirioz – oneyroid pozulmalara gətirib çıxarır.

Sosial uyğunlaşma

Diaqram 5.2

Hərbi əməliyyatlar iştirakçılarındakı psixosomatik patologiyaların etioloji faktoru - hərbi stress əlamətidir. "Hərbi əməliyyatlarda iştirak, deməkdir ki, istənilən insan üçün travmatik olan stressor kimi qiymətləndirilir" [4; 55].

Müharibədə iştirak edənlər bir sıra amillərin kompleks təsiri ilə müşayiət olunur: 1) ölüm, yaralanma, ağrı, əlil olmanın bioloji qorxusu adlandırılan açıq - aydın dərk edilən həyat üçün təhlükə hissi; 2) bilavasitə hərbi əməliyyatda iştirak etmiş insanda əmələ gələn, heç nə ilə müqayisə olunmayan stress; bununla yanaşı gözləri qarşısında silah yoldaşlarının ölümü və ya düşmən də olsa - insanı öldürmək zərurəti ilə bağlı psixosomatik - emosional stress yaranır; 3) hərbi şəraitin spesifik faktorlarının təsiri (zaman defisiti, azlıq, hərəkət templərinin sürətləndirilməsi, anilik, qeyri-müəyyənlik, yenilik); 4) bədbəxtlik və məhrumiyətlər (çox zaman yuxunun olmaması, su rejimi və qidalanma xüsusiyyətləri);

Müasir təsəvvürlər nöqtəyindən "stress - ekstremal faktorların təsiri altında orqanizmin stereotip, filogenetik olaraq proqramlaşdırılmış reaksiyaların cəmidir" [5; 53].

Orqanizmdə yaranan reaksiyalar özünün ilkin mahiyyətinə görə uyğunlaşdırılmışdır. Onlar sistem, orqan, hüceyrə səviyyələrində; psixoloq, patofizioloq, biokimyəvi mövqeyindən, müxtəlif nöqtəyindən qiymətləndirilə bilər. Ümumi qəbul olunmuşdur ki, "ekstremal faktorların təsiri altında əmələ gələn uyğunlaşma reaksiyaları hər zaman artıqdır, buna görə də stress - reaksiya yalnız uyğunlaşdırma deyil, həm də patoloji dəyişikliklərlə müşayiət olunur. Bir qayda olaraq, ekstremal faktor yenə də məhdud zaman ərzində təsir edir" [6; 204].

İki növ uyğunlaşma mexanizmi ayırd edilir: qəzalı və uzun müddətli. Qəzalı (təcili) uyğunlaşmanın məğzi - orqanizmdə mövcud olan funksional sistemlərin aktivləşməsindən ibarətdir. Stressin uzun müddətli təsiri zamanı orqanizmdə dəyişmiş yaşama şəraitində uyğunlaşma reaksiyalarını təmin edən yeni funksional sistemlə əmələ gəlir (uzun müddətli uyğunlaşma).

Zaman keçdikcə yeni funksional sistemlər elementləri arasındakı əlaqə onların daimi aktivliyi nəticəsində sabitləşir və plastik proseslər ilə möhkəmlənir. Əmələ gələn yeni ekstremal şərtlər üçün - funksional və adi yaşama şərtləri üçün - patoloji sistemlər qeyri - müəyyən uzun müddətdə qorunub saxlanıla bilər. Bundan başqa, artıq uyğunlaşma reaksiyaları orqanizmdə polisistemli zədələnmələrə səbəb olur.

Hal-hazırda müəyyən olunmuşdur ki, toplanan stress təsirlər baş beyin hüceyrələri,

xüsusən də limbik sistemin neyronlarının zədələnməsi şəklində çox saylı dəyişikliklərinə səbəb olur. Eksperimental işlərdə göstərilmişdir ki, 21 gün ərzində altı saatlıq gündəlik stress limbik kompleksi hüceyrələrinin apikal dendrit şaxələrinin uzunluğunun qısalmasına və sayının azalmasına səbəb olur. Müzakirə olunan problemə uyğun olaraq bu ekstremal şəraitdə 21 gün yox, 12 - 24 ay müharibədə olan iştirakçılarda patogenetik dəyişikliklərin mühüm rolunu ehtimal etməyə imkan verir.

“Uzun müddətli və kəskin ifadə olunmuş stress - reaksiya limbik - retikulyar kompleksi neyronlarının sabit və böyük depolyarizasiyası ilə müşayiət olunur” [7; 167]. Bu mexanizm limbik - retikulyar sistemdə patoloji gücləndirilmiş həyəcan generatorunun (PGHG) əmələ gəlməsinə gətirib çıxarır. PGHG əmələ gəlməsi və fəaliyyətinin vacib şərtlərindən biri - onun neyronlarının populyasiyasında uzun müddətli həddən artıq gərginliyi və bunun nəticəsində peptidergik sistemlərin nisbi defisitinin inkişafı ilə bağlı olan tormoz mexanizmlərinin qıtlığıdır.

PGHG formalaşması patoloji sistemlərin əmələ gəlməsi vasitəsilə reallaşan, sinir sistemində patoloji prosesin universal patogenetik inkişaf mexanizmi əhəmiyyətini kəsb edir. “Patoloji sistemin klinik əlamətləri MSS strukturları arxitektikasına cəlb olunma dərəcəsi ilə müəyyən olunur və müxtəlif psixo - vegetativ simptomlar ilə ifadə olunur” [8; 74].

Müharibə veteranlarında TSSR etiologiya və patogenezi davranış, koqnitiv, psixo-sosial, psixo-fizioloji və psixo-bioloji yanaşmalar əsasında müxtəlif mövqelərdən qiymətləndirilir. Son zamanlar TSSR patogenezinin izah olunması üçün müxtəlif konseptual modellər işlənib hazırlanmışdır.

Horovitz tərəfindən təklif olunmuş information - processing model (informasiya işlənmə modeli) böyük əks-səda doğurmuşdur. O iddia edir ki, ekstremal hadisələr zamanı eksterio və interoreseptorlardan çox böyük informasiya meydana gəlir. Nəticədə informasiya yüklənməsi yaranır. İnsan, özü ilə integrasiya oluna bilməyən affektlər, sürətlər və fikirləri yaşayır, hiss edir. Ekstremal travmatizasiyanın təsirini hiss edən şəxs artıq informasiyanın öhdəsindən gələ bilmədiyindən, o, “şüurdan silinir” və işlənməmiş formada qalır. Çəkinmə və emosional cəhətdən yoxsullaşma təhtəlsüurda travma vuran informasiyanı saxlamaq üçün qoruyucu mexanizmlər rolunda çıxış edir. Beyindən çıxmayan ruhi material travmatik informasiya tam olaraq işləməyənə qədər şüura təsir edir [9; 8].

B.İ.Green, M.G.Grac, D.J.Lindi, A.K.Leonard TSSR-in psixo - sosial modelini təklif etmişdir. Onlar, stressorun, ona qarşı normal reaksiyanın, fərdi xarakteristikanın, travmanın yaşandığı sosial mühitin qarşılıqlı təsirini gözdən keçirərək, informasiya modeli üzərində əsaslanır və izah etməyə çalışır ki, stressorun təsiri altında nə üçün bir sıra şəxslərdə TSSR inkişaf edir, bir sıra şəxslərdə isə inkişaf etmir [10; 231].

B.İ.Green fikrincə, travma müvəffəqiyyətli şəkildə integrasiya etməyənə (birləşməyənə) qədər şəxs ruhi gərginliyi hiss etməyə davam edəcəkdir. Ruhi gərginlik travmatik təcrübənin mahiyyəti, intensivliyi və əhəmiyyəti mövcud olan konseptual reallıq sxemi terminlərində başa düşülə bilməyən vəziyyət kimi müəyyən olunur. Səbəb - stressor qarşısında EQO - qoruyucu, uyğunlaşma mexanizmlərinin qıtlığıdır, bu da yaranan təcrübəni düzəltmək, yaşamaq bacarıqsızlığına gətirib çıxarır. Əgər insan yaxşı şəraitdədirsə, travmanın öhdəsindən gəlmək ehtimalı artır və yaxud əksinə azala bilər.

Travmadan sonrakı koqnitiv işlənməyə təsir edən fərdilik xüsusiyyətləri aşağıdakılardır: EQO gücü, uyğunlaşma mexanizmlərin effektivliyi, travmadan əvvəl gələn ruhi patologiyanın mövcud olması, davranış xüsusiyyətləri, psixososial status, travmadan qabaq olan təcrübə, demoqrafik amillər (yaş, təhsil). İctimai mühit amillərinə aşağıdakılar aiddir: ictimai yardım, ailə tərəfindən yardım, dəstək, cəmiyyətin müharibəyə qarşı münasibəti, mədəniyyət xüsusiyyətləri, əlavə stressorlar.

Nəticənin iki növü mümkündür: artan resabilitəşmə və TSSR və ya digər patologiya

şəklində psixozlar, xarakter patologiyası) patoloji nəticə. Bu zaman Vilson qeyd edir ki, hətta sabitləşmə zamanı travma ilə əlaqəli olan simptomlar müşahidə olunur (hipersayıqlıq, gecə qarabasmaları, xarakterdə olan dəyişikliklər).

Bu modelin səlahiyyətlərini bir çox tədqiqatçılar təsdiq edir. Travma dərəcəsi və TSSR ağırlığı, sosial yardımın olmaması və TSSR dərəcəsi arasında korrelyasiyalar aşkar edilmişdir, bununla yanaşı premorbid şəxsi amillər və TSSR inkişafı arasında kəskin ifadə olunmuş əlaqənin olmaması qeyd olunmuşdur. Buna görə də TSSR-in əsas meyl oyadan amilləri - stressin ağırlığı və readaptasiya zamanı psixo - sosial təcrid etmənin dərəcəsidir.

M.G.Grac və ortaqlar müəlliflər TSSR anlayışının daha müasir biheviörizt redaksiyasını təqdim etmişlər (biheviörizt formulasiyası). Müəlliflərin fikrinə görə, TSSR-nin əmələ gəlməsi və saxlanması üçün iki faktor gərəklidir: 1) qorxuya qarşı reaksiya assosiasiyalar vasitəsilə qavranıldığı klassik şərti refleksin yetişdirilməsi; 2) həyəcana səbəb olan vəziyyətdən çəkindişi davranışın möhkəmləndirilməsi şəklində instrumental şərti refleksin yetişdirilməsi.

Şərti qıcıqlandırıcılar işə salma mexanizmidir. Stimul nə qədər çox şərtiyə oxşayarsa, cavab reaksiyası bir o qədər güclü olacaqdır. Travmatik təcrübə xoşa gəlməzdir. Neqativ əsaslandırma prinsiplərinə müvafiq olaraq xoşagəlməz hissin səviyyəsinin azalmasına gətirən davranış möhkəmlənir. Qəzəb, aqressiya, alkoqolizm kimi davranış pozuntuları - biheviörizt patternlərdir, hansılar ki, özlərinin xoşagəlməz hisslərin azaltmaq qabiliyyəti sayəsində möhkəmlənirlər.

Cognitive appraisal model (koqnitiv qiymət modeli) müəllifləri bizim hər birimizin dünya haqqında irəli sürdüyümüz fərziyyələrin əhəmiyyətinə xüsusi diqqət ayırırlar. Travmatik hadisə - insanın özü və dünya haqqında təsəvvürləri pozan təsirdir. Bu konsepsiya çərçivəsində TSSR əsas baza anlayışlarının pozulmasına qarşı dezadaptiv cavab kimi qiymətləndirilir.

M.Sherifə görə, əsas anlayışlar (təsəvvürlər) aşağıdakılardır: 1) şəxsi dişbatmazlıq, möhkəmlik haqqında anlayışlar; 2) dünyanın anlaşılan (dərk edilə bilən) kimi qavraması; 3) pozitiv nöqteyi-nəzərindən özü haqqında təsəvvürlər [11; 65].

Eynşteyndə oxşar məqamlara rast gəlmək olur: 1) dünya - xeyirxahdır, sevinc mənbəyidir; 2) dünya - idarə olunandır; 3) özü haqqında - hörmətli insan kimi təsəvvür.

Beləliklə, koqnitiv qiymət modeli şəxsiyyətin dünya haqqında və özü haqqında təsəvvürlərin əhəmiyyətini qeyd edir. Adətən travma, əsas təsəvvürləri pozur. Və əgər travmadan sonrakı cavabın bəzi formaları normal kimi qiymətləndirilsə, TSSR - əsas, təməl təsəvvürlərin pozulması zamanı dazadaptiv cavabdır.

J.Tiffinin psixo - fizioloji model (psychophysiological model) təklif etmişdir. Ona müvafiq olaraq, TSSR əsasında - MSS-də informasiya axınının aşağı səviyyələri ilə xarakterizə olunan şəxslərdə beyin tərəfindən modulyasiya edilmiş, kompensator, informasiya səviyyəsini artıran cavab yer alır [12; 218]. Müəllif iddia edir ki, parasimpatotoniqlər daha yüksək TSSR inkişaf riskinə malikdirlər. Həmin şəxslər adətən simpatotoniqlər ilə müqayidədə MSS-də informasiya axınının aşağı səviyyələrini hiss edirlər. Ehtimal ki, parasimpatotoniqlər sensor informasiyasına daha tez öyrəşirlər. Nəticə - qavrama və davranış fəaliyyətin gücləndirilməsi üçün beyinin öz şəxsi informasiya axını artırmaq cəhdidir. Hərbi vəziyyətdə parasimpatotoniqlər qeyri - müəyyənlik və informasiya axınının artırılmasına müqavimət göstərməyə daha bacarıqlıdırlar. Sıxıntı hissi, yəni informasiyanın yarımçıq təmin edilməsi əvəzinə onlar psixo - fizioloji fəaliyyətin optimal səviyyəsini hiss edirlər. Hərbi şərait olmadıqda isə MSS-də informasiya axını aşağı səviyyəyə qədər azalır. Deməli, adi şəraitdə parasimpatotoniqlər sensor deprivasiyası, ağır sıxıntı və depressiya hiss edirlər. Əgər MSS-də informasiya axınının kompensator artması təhkim olunursa, onda bu TSSR-nin bir çox simptomlarına: qarabasma, yuxusuzluq, həddən artıq sayıqlıq, impulsiv, qeyri - iradi hərəkətlərə gətirib çıxarır.

D.Kold ortaq müəlliflərlə birgə öz tədqiqatlarında opioidlərin ləğv edilməsi və TSSR mənzərələri arasında bənzərliyi müşahidə edərək, TSSR patogenezinə opioid sisteminin mühüm rolunu qeyd edirlər [13; 21]. Opioid peptidləri onların psixoaktiv xassələri ilə (trankvilizasiya təsiri, aqressiyanın azalması, qeyri - adekvatlıq hissinin azalması, depressiya əleyhinə təsir) stressin ifadə olunma dərəcəsini modulyasiya edirlər. Travmanın təkrar yaşanması opioid peptidlərin hasilatının artmasına gətirib çıxarır və nəzarət hissinə verir. Təssurat bitdikdən sonra insan ekzogen opioidlərin ləğv edilməsi mənzərəsindən keçirlər.

Nəticə: Son illərdə bir sıra tədqiqatçılar öz diqqətini TSSR-nin neyrobiologiyasında cəmlənmişdir. Hərbi stress simpat - adrenal (SAS) və hipotalamo - hipofiz - böyrəküstü vəz (HHBS) sistemlərin aktivləşməsinə gətirib çıxarır. Bu sistemlərin enerji təsirinin məqsədi beyin və əzələlərin enerji ilə təmin olunmasından, diqqət və yaddaşın aktivləşməsindən ibarətdir. Bu zaman aşağıdakı hallar qeyd olunur: plazmanın katexolaminlərinin səviyyəsinin artması, beyin noradrenalinin səviyyəsinin azalması, 3 - metoksi - 4 - hidroksfenilqlikol hasilatının artması, beyində serotonin və dopamin səviyyələrinin azalması, asetilxolin səviyyəsinin artması, endogen opioid peptidləri və antinosiseptiv sistemlərin digər mediatorlarının səbəb olduğu analgeziya.

Uzun müddətli stress zamanı noradrenalinergik neyronların hiperaktivliyi stress faktorlarına, xüsusilə də bu və ya digər dərəcədə müharibə ilə bağlı olan faktorlara qarşı hiperhəssas olan formalaşmış patoloji sistem şəklində təhkim olunur. Noradrenalinergik sistemin hiperaktivliyi travmatik hadisələrin təkrar yaşanmasından irəli gələ bilər. Hiperhəyəcanlanma vəziyyəti yarandığı təqdirdə müharibə ilə bağlı olan yaddaş mexanizmlərinin reaktivləşməsi baş verir.

Açar sözlər: təsir vasitələri, münaqişəli vəziyyət, psixi sarsıntı, sosial gözləmələr, mənəvi yaşantılar, məmnuniyyət hissi, psixoterapevtik müalicə, nevroloji pozuntular.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Воробьев А. Разработка методов и средств предупреждения боевых психических травм в армии США // Зарубежн. воен. обзор. 1992, № 3-5, с. 43-45.
2. Fisre S. Social Cognition and Social Perception // Annual Review of Psychology, 1993, Vol.44, p.155 -194.
3. Бродченко О.И. Влияние психологических особенностей личности на восприятия социальных ситуаций: дисс. ...канд. психол. наук. М., 1996, 128 с.
4. Новиков В.С., Боченков А.А., Черемнин С.В. Психофизиологическое обоснование проблемы коррекции и реабилитации участвовавших в боевых действиях военнослужащих // Воен.-мед. журн. 1997, №3, с.53-56.
5. Римко Л. Влияние боевых психологических травм на боеспособность и морально-психологическое состояние войск // Информ. сб. М., 1991, №3, с.52-54.
6. Психология экстремальных ситуаций: Хрестоматия. Мн.: Харвест, 1999, 398 с.
7. Солсо Р., Джонсон Х., Бил К. Экспериментальная психология: практический курс. СПб., 2001, 246 с.
8. Иванов А.Л., Рубцов В.В., Жуматий Н.В. Психологические последствия участия военнослужащих в боевых действиях в Чеченской Республике и их медико-психолого-социальная коррекция. М.: Наука, 2006, 280 с.
9. Boardman S., Horowitz M.J. Constructive Conflict Management and Social Problems: An Introduction // Journal of Social Issues. Vol. 50, No.1. 1994, p.1-12.
10. Kardiner A. The Traumatic Neuroses of War. N.Y., 1941, p.211.

11. Sherif M. Social Interaction. Process and Products. 1967, p.402.
12. Smith E., Medin D. Categories and Concepts. L.: Harvard Univ. Press. 1981, p.238.
13. Kold D. To Be a Mediator: Expressive Tactics in Mediation // Journal of Social Issues. Vol.41, No.2. 1985, p.11-26.

Ильхам МИРЗОЕВ

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ АДАПТАЦИИ К СОЦИАЛЬНОЙ СРЕДЕ УЧАСТНИКОВ КАРАБАХСКОЙ ВОЙНЫ

Резюме

Психологическая помощь и медицинская реабилитация позволяют облегчить процесс адаптации военнослужащих, участвовавших в боевых действиях. Посттравматический синдром – это центральное звено в подходе к проблеме социально-психологической адаптации участников военных действий и именно на разрешение этого вопроса необходимо сосредоточить внимание специалистов – медиков и психологов. Поэтому они рекомендуются в качестве основных направлений психосоциальной работы с данной категорией населения.

Основой морально-психологического состояния участников боевых действий являются духовные ценности, доминирующие в государстве и обществе и воспринятые личностью. Исходя из этого, под морально-психологическим состоянием следует понимать интегральную, временную, динамическую характеристику реального состояния индивида, коллектива, общества, включающую в себя совокупность элементов его сознания, сформированного под воздействием военно-политических, социальных, экономических и других факторов, проявляющихся в их активности, и выступающую как степень реализации морально-психологического потенциала при решении конкретных задач.

Ключевые слова: методы воздействия, конфликтная ситуация, психическое расстройство, социальные ожидания, психотерапевтическое лечение, неврологическое расстройство.

Ilham MIRZOYEV

EXPERIMENTAL ANALYSIS OF SOCIAL ADAPTATION AMONG THE PARTICIPANTS OF THE KARABAKH WAR

Summary

Psychological assistance and medical rehabilitation can facilitate the adaptation of servicemen. Post-traumatic stress syndrome is a central element in the approach to the problem of socio-psychological adaptation of the parties to the hostilities, and namely resolution of this issue must be in the focus of attention of the professionals - doctors and psychologists. Therefore they are recommended as the main directions of psychosocial work with this category of population.

The basis of the moral-psychological state of the combatants are the spiritual values that dominate in the State and society, and perceived by personality. Proceeding from this, under the moral and psychological state it should be understood the integral, temporal, dynamic char-

acteristic of a real state of the individual, collective, society, which includes a set of elements of his consciousness, formed under the influence of military, political, social, economic and other factors that are manifested in their activity, and serving as the extent of realization of the moral and psychological potential for solution of the specific tasks.

Keywords: methods of influence, conflict situation, psychological disorder, social expectations, a sense of satisfaction, psychotherapy, neurotic disorder.

Vüqar MUXTAROV

Polkovnik-leytenant

Müdafiə Nazirliyinin Təhsil, Tədris və

Elmi Tədqiqatlar idarəsi

LOKAL MÜHARİBƏ VƏ HƏRBİ MÜNAQİŞƏLƏRDƏ DÜŞMƏNİN İFORMASIYA-PSIXOLOJİ TƏSİRİNİN QARŞISININ ALINMASI*

XX əsrin ortalarından etibarən elmi tərəqqi və informasiya texnologiyalarının inkişafı dövlətlər arasında informasiya-psixoloji mübarizənin imkanlarını daha da artırmışdır. Müasir şəraitdə informasiya, psixoloji, kiber və s. əməliyyatların təsir effektini nəzərə alaraq respublikamızın dövlət orqanlarının, Silahlı Qüvvələrinin və başqa silahlı birləşmələrinin, digər aidiyyəti qurumlarının, eləcə də bütövlükdə cəmiyyətin düşmənin informasiya-psixoloji təsirindən qorunması zəruriyyət kəsb edir. Ölkəmizdə bu sahədə mövcud təcrübənin olmasına baxmayaraq, inkişaf etmiş dövlətlərin təcrübəsinin öyrənilərək müvafiq sistemləşdirmə işlərinin aparılması baxımından zəruriyyət duyulur. İşğal olunmuş torpaqlarımızın müharibə yolu ilə azad edilmə məsələsinin hələ də gündəmdə olduğunu nəzərə alaraq məqaləmizdə lokal müharibə və hərbi münaqişələrin döyüş fəaliyyəti şəraitində düşmənin informasiya-psixoloji təsirinin qarşısının alınması problemlərinə baxılacaqdır.

Elmi araşdırmalar göstərir ki, döyüş fəaliyyəti şəraitində tətbiq olunan informasiya, psixoloji, kiber və s. əməliyyatlar ilk növbədə qarşı tərəfin qorxudulmasına, aldadılmasına onların arasında çaxnaşmanın salınmasına, öz rəhbərliyinə və komandanlığına qarşı etibarsızlığın, həmçinin öz qüvvələrinə inamsızlığın yaradılmasına yönəldilir (1-4). Eyni zamanda məlum olur ki, adı çəkilən əməliyyatlar, eləcə də dost və neytral dövlətlərin auditoriyalarına qarşı yönəldilmiş planlı təbliğat və psixoloji fəaliyyətdir. Qeyd olunan informasiya-psixoloji təsirin mahiyyətini və təsir effektini nəzərə alaraq onların qarşısının alınması böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Aparığımız təhlillər göstərir ki, döyüş fəaliyyəti şəraitində düşmənin informasiya-psixoloji təsirinin qarşısının alınması kompleks tədbirlər sisteminin həyata keçirilməsini əhatə edir. Bu kompleks tədbirlərə ilk növbədə qiymətləndirmə tədbirləri aiddir.

Müasir ordular düşmənin psixoloji aksiyalarını hələ sülh və ya böhran şəraitində ikən, əvvəlcədən müəyyən edir. Bu zaman düşmənin psixoloji aksiya vasitələrinin güc və xüsusiyyətləri, eləcə də informasiya-psixoloji təsir kanalları qiymətləndirilir. Eyni zamanda psixoloji təsire məruz qalacaq obyektlər və onların sosial, sosial-psixoloji və psixoloji xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir. Təcrübə göstərir ki, psixoloji təsir obyektləri qismində qoşunlarda əsgər, çavuş, qadın hərbi qulluqçular, zabit və generallar, cəmiyyətdə isə etnik, siyasi, ictimai, dini, konfessional və s. sosial qruplar mövcuddur. Bu mənada düşmən, qeyd olunan obyektlərə müvafiq informasiya-psixoloji vasitələrlə təsir göstərəcəkdir.

Bununla yanaşı hərbi əməliyyatlar zamanı komandanlığın yanlış və ya qeyri-dəqiq əmr və göstərişlər verməsi, yemək və s. təminat növünün çatışmazlığı, döyüşlərdə uzun müddət əvəz olunmadan və ya ehtiyat qüvvələr gəlmədən iştirak etmək və s. qoşunların mənəvi-psixoloji vəziyyətinə daha çox təsir göstərir. Düşmənin psixoloji əməliyyatlar mütəxəssisləri qoşunlarda mövcud bu kimi prosesləri və ya cəmiyyətdə baş verən hər hansı bir hadisələri psixoloji təsir vasitəsinə çevirə bilər. Eyni zamanda onlar qarşı tərəfin hər hansı bir

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d. Əlikram Tağıyev tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

uğursuzluğunu - məğlubiyyəti və ya böyük insan itkilərini, ölkədəki qeyri-stabilliyi öz xeyrinə istifadə edə bilər.

Təcrübə göstərir ki, ekstremal şəraitdə insan bilmədiyi (haqqında məlumatı olmadığı) hadisə ilə üzləşərsə onun vəziyyəti çətin davranışı isə nəzarət edilməyən olur. Bu mənada döyüşçülər, eləcə də döyüş bölgəsində yaşayan yerli əhali düşmənin hiylə xarakterli informasiya-psixoloji təsir üsulları haqqında əvvəlcədən məlumatlandırılmalıdır. Bu səbəbdən qiymətləndirmə tədbirləri aparıldıqdan sonra müvafiq profilaktik tədbirlər həyata keçirilir. Bunun üçün ilk növbədə şəxsi heyətə vaxtlı-vaxtında düşmən psixoloji-aksiyalarının həqiqi məqsədi açıqlanılır, mövzu, vəzifə, forma və metodları izah edilir və s. Məsələn Sovet-Əfqanıstan müharibəsində (1979-1988) Sovet qoşunlarının hərbi idarəetmə orqanları düşmənin psixoloji təsirinin forma və metodlarını əvvəlcədən öyrənmiş və operativ şəkildə şəxsi heyətə çatdırmışlar. Bu zaman vizual müşahidə, efirin dinlənilməsi, aerofotoşəkillərin öyrənilməsi və s. yollarla toplanılmış informasiyalardan müvafiq qaydada istifadə edilmişdir (5, 11).

Profilaktik tədbirlərə, o cümlədən qoşunlarda müvəqqəti (ştatdan kənar) olaraq mətbuat mərkəzlərinin yaradılmasını aid etmək olar. II Rusiya-Çeçenistan hərbi münaqişəsində (1999-2000) döyüş bölgəsində Rusiya qoşunlarında yaradılmış müvəqqəti mətbuat mərkəzi çoxsaylı jurnalistlərlə qarşılıqlı əlaqə yaratmışdır. Bu mərkəz Şimalı Qafqaz dairəsinin və qoşunların birləşmiş qruplaşmasının komandanlığı ilə əlaqə yaradaraq, həm jurnalistlərə obyektiv məlumatların hazırlanmasında, həm də qoşunların şəxsi heyətinin mənəvi-psixoloji vəziyyətinin düşmən informasiya-psixoloji təsirindən qorunmasına köməklik göstərmişdir (6,24).

Profilaktik tədbirlərin növbəti elementi kimi informasiya-psixoloji təsir kanallarının bağlanması çıxış edir. Bu məqsədlə döyüş bölgəsində hərbi qulluqçulardan fərdi radio, maqnitofon və mobil telefonlar alınır, rabitəçilərin, çaparların və s. şəxslərin fəaliyyəti ciddi nəzarət altına alınır. Məsələn, ABŞ - Şimali Koreya (1950-1953) müharibəsində amerikan komandanlığı «düşmənin xüsusi tədbirlərinə qarşı müdafiə metodları» təlimatına əsasən şəxsi heyətə düşmənin radio və səsyayımlarına qulaq asmağı, təşviqat materiallarını oxumağı qadağan etmişdir (7,382). I Rusiya-Çeçenistan hərbi münaqişəsində (1994-1996-ci illər) isə intensiv döyüşlərə hazırlıq dövründə düşmənin informasiya-psixoloji təsirindən qorunma məqsədilə şəxsi heyətdən radioqəbuledicilər alınmış və mülki şəxslərlə icazəsiz görüşlər qadağan edilmişdir (5,12).

Bu tədbirlərə eləcə də döyüş bölgəsinə jurnalistlərin icazəsiz buraxılmamasını aid etmək olar. İsrail-Livan (1982) müharibəsində İsrail rəhbərliyi Livanda baş verən hadisələr barədə verilən məlumatı maksimum məhdudlaşdırmışdır. Hərbi senzura gücləndirilmiş, yerli və xarici jurnalistlərin fəaliyyəti ciddi nəzarət altına alınmışdır (7, 417). I İraq müharibəsində (1991) şəxsi heyətin mənəvi-psixoloji vəziyyətinin qorunub saxlanması məqsədilə ABŞ qoşunlarına milli və xarici jurnalistlər buraxılmamışdır. Seçilmiş jurnalistlərə yalnız siyahısı ABŞ komandanlığı tərəfindən təsdiq edilmiş və hazırlaşdırılmış hərbi qulluqçular müsahibə vermişdir (7, 427). II Rusiya-Çeçenistan hərbi münaqişəsində (1999-2000-ci illər) Rusiyanın bəzi mətbuat orqanları döyüşlərin dayandırılması barədə yanlış məlumat dərc edərək şəxsi heyətin mənəvi-psixoloji vəziyyətinə mənfi təsir göstərmişdir. Bu və digər səbəblərdən hissə və birləşmə komandirləri qeyri-rəsmi olaraq öz ölkəsinin bir sıra mətbuat orqanlarının «xidmətindən» imtina etmişdir (6,23).

Döyüş fəaliyyəti zamanı düşmənin informasiya-psixoloji təsirinin qarşısının alınmasının digər forması informasiya-psixoloji təsir vasitələrinin zəiflədilməsi və sıradan çıxarılmasıdır. Bu məqsədlə düşmənin informasiya-psixoloji təsir vasitələri ilk növbədə sərrast atəş (atıcı silah və ya top atəşi), aviasiya vasitəsilə bombalanma, eləcə də hər hansı bir təxribat yolu ilə sıradan çıxardıla bilər. Məsələn, ABŞ - Şimali Koreya (1950-1953) müharibəsində ABŞ

qoşunları qarşı tərəfin səsucaldanlarını atəşə tutaraq sıradan çıxarmışdır (7, 382). İsrail-Livan (1982) müharibəsində İsrail artilleriyasının Livanın əsas mətbuat orqanlarının binalarına sərrast atəşi nəticəsində gündəlik dərc olunan qəzetlərin hər üçündən ikisi buraxılmamışdır (7, 417). II Rusiya-Çeçenistan hərbi münaqişəsində (1999-2000) təkcə 1999-cu ilin avqust-sentyabr aylarında çeçen bölmələrinin 150 idarəetmə məntəqəsi və radioelektron obyektı müəyyən olunmuş, atəş zərbəsi vasitəsilə onların 90% sıradan çıxardılmış və ya ələ keçirilmişdir (8, 10).

Düşmənin informasiya-psixoloji təsir vasitələrinin sıradan çıxarılmasında əsas məqamlardan biri də onun tətbiq etdiyi “vərəqələr”in məhv edilməsidir. Bu zaman «vərəqələr» dərhal toplanaraq, eləcə də şəxsi heyət və əhalidən alınaraq öyrənilib məhv edilməlidir. Məsələn, Sovet-Əfqanıstan müharibəsinin təkcə 1985-86-cı illər ərzində 40-cı ordunun komandanlığı tərəfindən ümumi sayı 12 min nüsxə (döyüşlər zamanı 3000 nüsxə olan) düşmənin çap vərəqəsi toplanılıb məhv etdirilmişdir (5, 13). Bu tədbirlər müvafiq izahetmə və əks-təbliğat tədbirləri ilə müşayiyyət olunmalıdır. Bu zaman düşmənin vərəqələrdə və ya digər təbliğat materiallarında istifadə etdiyi məlumat ona qarşı istifadə oluna bilər. Bu məqsədlə hər bir bölmədə məsul şəxslər təyin edilir, hərbi hissələrdə isə xüsusi qruplar yaradılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, şayiələrin yayılması qarşı tərəfin qoşunlarına və əhalisinə psixoloji təsir göstərmək üçün əsas effektiv vasitələrdən hesab olunur. Onun yoluxucu xüsusiyyəti əksər hallarda tanış insanlar tərəfindən səmimi və emosional şəkildə ötürüldüyündən irəli gəlir. Onların inandırıcı qüvvəsi bu və ya digər vacib hadisələr, faktlar barədə informasiyanın çatışmazlığı ilə tam mütənəsiblik təşkil edir. Belə ki, həyəcan, inamsızlıq və şübhənin hökm sürdüyü mühitdə şayiələrin yayılması əksər hallarda şəxsi heyətin demoralizə olunması və onların nizamsız (qeyri-mütəşəkkil) hərəkətləri ilə nəticələnir.

Şayiələrin psixoloji effektini nəzərə alaraq döyüş şəraitində komandir və qərargahlar, mülki əhali arasında isə rəhbər işçi və digər vəzifəli şəxslər (rayon icra hakimiyyəti başçıları və işçiləri) mətin iradə, yüksək təşkilatçılıq qabiliyyəti nümayiş etdirməli, lazımi kompleks tədbirlər həyata keçirməlidirlər. Bu zaman onlar şayiələrin mənbələrini tapmalı, şəxsi heyətə və mülki əhaliyə onların həqiqi məqsədləri və müəlliflərini çatdırmalıdırlar. Bu məqsədlə şəxsi heyətin və yerli əhalinin mənəvi-psixoloji vəziyyəti, əhvalı və ictimai rəyləri nəzarət altına alınmalıdır. Görüləcək tədbirlər onlara düşmənin informasiya-psixoloji təsirinə müqavimət göstərmək üçün dəstək olmalıdır. Ermənistan-Azərbaycan, Qarabağ müharibəsində Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin müvafiq bölmələri Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şərur rayonuna hücum edərək kimyəvi silah tətbiq etmişlər. Kimyəvi silahın rayon əhalisi və bölmələrimizin şəxsi heyəti arasında çaxnaşma yarada bilməsinin qarşısı Muxtar Respublika rəhbərliyi tərəfindən məharətlə alınmışdır. O vaxt Muxtar Respublikanın Milli Məclisinin sədri Heydər Əliyev rəhbər nümayəndələrlə birgə hər gün cəbhə bölgəsinə getmiş, döyüşlərin gedişatı barədə ilkin mənbələrdən məlumatlar almış və müvafiq göstərişlər verərək tədbirlər görmüşdür. Onun fəallığı vəzifəli şəxslərə, həmçinin adi insanlara ötürüldüyündən, Şərur rayonunun əhalisi qısa zamanda mənəvi və fiziki qüvvələrini səfərbər edə bilmişdirlər (9, 286-287).

Beləliklə məlum olur ki, döyüş fəaliyyəti zamanı düşmənin tətbiq etdiyi informasiya-psixoloji təsirinin qarşısının alınması məqsədlə taktiki, əməliyyat və strateji səviyyədə müvafiq tədbirlər kompleksi təşkil olunub həyata keçirilir. Bu tədbirlər döyüşçülərin və mülki əhalinin mənəvi-psixoloji vəziyyətinin qorunub saxlanılmasında, qoşunlar tərəfindən döyüş tapşırıqlarının yerinə yetirilməsində ümdə rol oynayır. Düşmənin informasiya-psixoloji təsirinin qarşısının alınmasının forma və metodları daima təkmilləşir. Bu proses ilk növbədə düşmənin tətbiq etdiyi psixoloji əməliyyatların xüsusiyyətləri ilə əlaqəli olur.

Təklif edirik ki, NATO və inkişaf etmiş ölkələrin «düşmənin informasiya-psixoloji təsirinin qarşısının alınması» sahəsindəki qabaqcıl təcrübəsi bir daha öyrənilərək aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilsin:

1. Silahlı Qüvvələrin bütün səviyyələrində «düşmənin informasiya-psixoloji təsirinin qarşısının alınması» sahəsində müvafiq optimallaşdırma işləri aparılsın.

2. Ölkə qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş digər silahlı birləşmələrdə və hüquq-mühafizə orqanlarında «düşmənin informasiya-psixoloji təsirinin qarşısının alınması» mexanizmi yenidən nəzərdən keçirilsin:

3. Cəbhə boyu yerləşən rayon və şəhər icra hakimiyyəti orqanlarında əhalinin «düşmənin informasiya-psixoloji təsirindən qorunması» tədbirləri müasir tələblərə uyğun təkmilləşdirilsin.

4. Cəbhə boyu yerləşən rayon və şəhər təhsil müəssisələrində, həmçinin digər müəssisə və təşkilatlarda əhalinin «düşmənin informasiya-psixoloji təsirindən qorunması» məsələlərinə bir daha baxılsın.

5. Qurumlar arasındakı bu sahə üzrə qarşılıqlı əlaqə məsələləri təkmilləşdirilsin.

Açar sözlər: informasiya əməliyyatları, psixoloji əməliyyatlar, informasiya-psixoloji təsirin qiymətləndirilməsi, psixoloji əməliyyatlar vasitələrinin sıradan çıxardılması, vərəqələr, səsucaldanlar, radioşəbəkə, radioyayımlar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. The Gulf War. [www.COM.PSYOP at WAR.htm](http://www.COM.PSYOP.at/WAR.htm)
2. Psychological Operations (PSYOP) in Support of Operation RESTORE HOPE. [www.COM.PSYOP at WAR.htm](http://www.COM.PSYOP.at/WAR.htm)
3. Haitian Mission is smoothed by PSYOP Getting out the Word. [www.COM.PSYOP at WAR.htm](http://www.COM.PSYOP.at/WAR.htm)
4. Black propaganda "SOG OP - 33". [www.COM.PSYOP at WAR.htm](http://www.COM.PSYOP.at/WAR.htm)
5. Фоменко П.П. Защита личного состава от информационно-психологического воздействия на опыте военных кампаний в Афганистане и Чечне. Военно-исторический журн., №2, 2007.
6. Чертополох А.А., Сакун С.А. Информационное обеспечение контртеррористической операции на Северном Кавказе: выводы и уроки. 1999-2006 гг. Военно-исторический журн., №9, 2006.
7. Крысько В.Г. Секреты психологической войны (Цели, задачи, методы, формы, опыт). Под общ. ред. А.Е.Тараса. Минск, Харвест, 1999.
8. Панченков В.В. Уроки информационной войны на Северном Кавказе. Вооружение, политика, конверсия, №4, 2002.
9. Səfərqliyev F.C. Fəciəli faktla üz-üzə. Bakı, "Ozan", 2005.

Вугар МУХТАРОВ

ПРОТИВОДЕЙСТВИЕ ИНФОРМАЦИОННО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОМУ ВОЗДЕЙСТВИЮ ПРОТИВНИКА В ЛОКАЛЬНЫХ ВОЙНАХ И ВОЕННЫХ КОНФЛИКТАХ

Резюме

Научный прогресс и развитие в сфере массовых информационных процессов, широкое распространение систем массовой коммуникации, достижения в области полиграфической техники и. т.д. обуславливают усиление интереса политических и военных руководителей многих стран мира к информационно-психологическому противоборству.

Знание целей, задач, методов и средств осуществления информационно-психологического воздействия противника позволят определить необходимые меры по противодействию его психологическим мероприятиям.

Соответствующим государственным органам, командирам различных степеней, а также штабным офицерам необходимо при планировании и проведении военных операций учитывать особенности противодействия информационно-психологическому воздействию противника.

Ключевые слова: информационные операции, психологические операции, оценка информационно-психологического воздействия, срыв психологических операций, листовки, громкоговорители, радиостанции, радиовещание.

Vugar MUKHTAROV

COUNTERACTION TO INFORMATION-PSYCHOLOGICAL INFLUENCE OF THE ENEMY IN LOCAL WARS AND ARMED CONFLICTS

Summary

Scientific progress and development in sphere of mass information processes, a wide circulation of mass communication systems, achievements in the field of polygraphic technics and etc. cause strengthening an interest of political and military heads of many countries of the world in an information-psychological antagonism.

The knowledge of the purposes, problems, methods and means of realization of information-psychological influence of the enemy permits to define the necessary measures on counteraction to his psychological actions.

At planning and carrying out military operations the corresponding state bodies, commanders of various degrees and staff officers should take into regard the features of counteraction to information-psychological influence of the enemy.

Keywords: information operations, psychological operations, estimation of information-psychological influence, failure of psychological operations, leaflets, loudspeakers, radio stations, broadcasting.

SİYASİ ELMLƏR BÖLMƏSİ

УДК 32:141.82/09/

Анар БАГИРОВ

доктор философии по политическим наукам

**АНАЛИЗ ПРОБЛЕМ ПАРТИЙНОГО СТРОИТЕЛЬСТВА НА ДЕСЯТОМ
СЪЕЗДЕ РОССИЙСКОЙ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ***

*Если религия является опиумом для народа, то
коммунизм является опиумом для интеллектуалов.*

Раймон Арон

Введение. Накануне десятого съезда Российской Коммунистической Партии (РКП) в марте 1921 года советское государство находилось в тяжелейшей экономической и политической ситуации, которая была результатом кровавой гражданской войны, последовавшей вслед за разрушительной первой мировой войной. Советское государство во главе с В.И. Лениным сталкивалось с все новыми внутренними политическими и экономическими проблемами. Недовольство широких слоев населения, выразившееся в драматических событиях восстания в Кронштадте в феврале 1921 года, привело партию к пересмотру политики «военного коммунизма» и переходу к «новой экономической политике». В этой статье рассматриваются дебаты оппозиционных и проправительственных групп внутри РКП, платформы, программы, новые сценарии дальнейшего развития пролетарской партии и построения советского государства, а также предпринята попытка проанализировать их через призму теории западной политической мысли. В качестве первоисточника были использованы архивные данные стенографического отчета десятого съезда РКП(б) (22, с. 644-651). Применен качественный подход компаративной методологии, а также комбинирование исторических и хронологических моментов политических дебатов с проблемным и концептуальным подходом системно-структурального типа (19, с.10-20).

Основная часть. Между девятым и десятым съездами партии (с марта 1920 по март 1921 гг.) активизировались старые и новые оппозиционные группы внутри РКП, среди которых особо выделялись: троцкисты, «буферная группа», группа «демократического централизма» («децисты»), «рабочая оппозиция» и «последователи Игнатова» («игнатовцы»), или «группа активных трудящихся города Москвы». Основной политической целью этих группировок было оспаривание ленинской политики диктатуры пролетариата. Причину формирования оппозиционных групп внутри РКП современная политическая история объясняет прекращением существования мелкобуржуазных партий – таких, как эсеры и анархисты, которые прекратили свою деятельность в 1920 году, а члены этих партий вступили в РКП, и составили по статистическим данным 5,7 % от общего числа ее членов (20, с. 68).

Десятый съезд инициировал противостояние между различными партийными группировками по поводу партийного строительства. Были выдвинуты три тезиса: 1. Вопросы партийного строительства (рабочая демократия и прочее), предлагаемые

* Məqalə fəlsəfə ü.f.d. Roida Rzayeva tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

проектом тезисов ЦК РКП. 2. Резолюция по партийному строительству, разработанная группой «рабочая оппозиция». 3. Проект постановления десятого партийного съезда по вопросу партийного строительства, выдвигаемый группой делегатов, придерживающихся платформы «демократического централизма» (21).

Н.И.Бухарин защищал тезисы Центрального Комитета (ЦК) о партийном строительстве. ЦК придерживался идеи, согласно которой формы организации и методы работы зависят от особого исторического момента, в котором приходилось работать партии и задачи которого ставились в конкретный момент. По его мнению, не существовало какой-либо универсальной партийной формы, так как любая форма и методы диктовались и определялись конкретным историческим моментом. Исторический прогресс - это не только разные формы правительства, но и разные формы производства. Поэтому исторический курс определяют посредством двух разных критериев - разных политических и экономических систем. Однако у Карла Маркса никогда не существовало теории форм правительства. Его больше интересовало отношение между господствующими и угнетенными классами. Отсюда и возникли проблемы в строительстве Советского государства, лидеры которого ставили вопрос, как сформировать новую политическую систему в новой создаваемой общественно-экономической формации. Традиционно марксизм ставил вопрос о том, кто должен господствовать - буржуазия или пролетариат, однако вопрос о том, как должно осуществляться это господство, оставался открытым и малоизученным. Согласно марксизму, идеи господствующего класса во все времена были господствующими идеями. Если доминирует определенный класс, то этот класс представляет свои интересы как общие интересы, касающиеся всех членов общества, выражая их в идеализированной форме. Господствующий класс должен придать собственным идеям универсальную форму и представить их как единственные, несущие универсальную ценность и рациональность (9, с.59-60).

Позднее Владимир Ленин подчеркнет позитивный аспект вышеуказанной марксистской концепции, утверждая, что вначале идеология происходила от интересов господствующего класса, но при этом каждая критика идеологии должна основываться на интересах господствующего класса (11, с.194).

Сравнивая развитие и успехи коммунистических партий (КП) в разных странах, Бухарин пришел к выводу, что организационное преимущество РКП состояло в гибкой политике, в способности приспосабливаться к конкретной исторической ситуации в краткие сроки.

Искаженное представление о слабой организованности европейских компартий зародилось у Бухарина после Октябрьской революции. Однако такое суждение свидетельствовало о неглубоком представлении относительно всей европейской политической системы. Осмысливая причины поражения европейской революции (в Германии, Венгрии, «красного двухлетия» в Италии), основатель КП Италии Антонио Грамши пришел к мысли, что в развитых капиталистических странах буржуазия опирается не только на мощь государственного аппарата, его репрессивных органов, но и на «силу привычки» народа, на его идейную, политическую и моральную подчиненность буржуазии. Иное положение складывалось в России, где буржуазия из-за своей социальной слабости не имела прочного и глубокого влияния на трудящихся, благодаря чему революционные социалисты смогли организовать «фронтальную атаку» на репрессивный государственный аппарат. Если в России старый строй опирался только на аппарат насилия, то на Западе наряду с армией, полицией, судом сложилась целая сеть учреждений, воспитывающих трудящихся в духе послушания буржуазии, а

также система традиций, моральных норм и устоев, которые крепко держат трудящихся в рамках капитализма (6, с. 40-43).

Бухарин обвинял оппозицию в том, что она неспособна понять невозможность переноса методов и форм партийной организации на другие административные аппараты рабочего класса. Исторический момент определяет также форму административных, экономических и военных органов. Сторонники групп «демократического централизма» и «рабочей оппозиции» склонялись к тому, чтобы ввести механические формы рабочей демократии в советских организациях, считая их универсальной формой, что Бухарин считал теоретически ошибочной идеей. Тем не менее, он соглашался с тем, что представительство крестьян в органах власти было ограничено в пользу рабочего класса, что приводило к нарушению идеи «трудоустройства» - демократической формы государственной власти на базе трудящихся масс. Бухарин поддерживал идею «трудоустройства» и предлагал внедрить ее, так как рабочий класс был слабее крестьянства вследствие физического уничтожения рабочей элиты в годы гражданской войны. Бухарин мотивировал дефицит демократии в РКП с мутацией социального и классового содержания организации и с уменьшением «чисто пролетарского» элемента. Если рассматривать различные аппараты пролетарских организаций (партия, профсоюзы, основные органы государственного управления, армия и т.д.), их социальное содержание и уровень демократии были различными, как были разными и их задачи. Тем не менее, механическое внедрение и перевод организационных форм из одной сферы в другую являлись абсурдными. Октябрьская революция выступила творцом нового типа политической партии, которая впоследствии получит определение «массовая партия» и которая найдет воплощение в РКП. Политическая роль массы в этих партиях заключается только в том, что она должна (подобно армии) во всем следовать и доверять открытому или скрытому политическому центру. Масса служит здесь средством для «маневра», и ее «занимают» моральными наставлениями, сентиментальными внушениями, мессианскими мифами о наступлении легендарной эпохи, во время которой сами по себе будут разрешены все бедствия, устранены все противоречия современности (23). Бухарин утверждал, что раньше подход к организационной форме РКП носил исключительно «военный характер» и объяснялся ситуацией в гражданской войне; он характеризовался следующими аспектами: высокий уровень централизации; отсутствие коллегиальных органов, функций воспитания и дискуссий внутри партии.

Следует отметить, что там, где устанавливаются тоталитарные режимы, традиционная функция института верховной власти на деле присваивается определенной партией, которая является тоталитарной именно потому, что выполняет эту функцию. Во многих странах современного мира основные партии вследствие необходимости ведения политической борьбы или по другим соображениям разбиты на фракции. Поэтому часто происходит, что духовный генеральный штаб основной партии не принадлежит ни к одной из таких фракций, а действует так, как если бы он был самостоятельно существующей руководящей силой, стоящей над партиями. Это приводит к выявлению очень интересных особенностей в таких странах, где безраздельно господствует тоталитарная партия, ибо такая партия больше не выполняет чисто политических функций, она осуществляет теперь только технические, пропагандистские и полицейские функции, а также функции нравственного и культурного воздействия. Политические функции выполняются в таком случае косвенным путем, поскольку при отсутствии других легальных партий всегда существует некоторые фактические партии и тенденции, которые нельзя подавить

легальным путем (23).

Совокупность методов, используемых РКП, Бухарин называл «системой военных порядков», где педагогическая, образовательная и идеологическая функции противостояли непосредственной «милитаризации». Он предлагал заменить военный подход образовательным в определенный исторический момент, игнорируя то, что пропаганда и насилие не стояли никогда на разных полюсах и использование насилия может стать частью пропаганды (7, с.22). «Режим хочет сопровождать власть с пропагандой» (8, с.164) - эта формула найдет подтверждение в ходе всей советской истории.

«Военная система» привела к возникновению и пропаганде политики «ударности» (движение за работу «ударника») в период полной бедности в стране, что благоприятствовало материальной привилегии РКП, тем самым создавая противоречие в военный период. В период гражданской войны партия вынуждена была реализовывать политику в стране через членов других партий левого движения, не принадлежащих РКП. Все вышеперечисленные негативные аспекты способствовали росту бюрократизации РКП и отдалению ее от народных масс.

Трудно допустить, чтобы какая-либо политическая партия (представляющая господствующую группу, а также подчиненные ей социальные группы) не выполняла также и полицейскую функцию, то есть функцию защиты определенного узаконенного политического порядка. Поэтому выполняемая партией полицейская функция может быть прогрессивной и регрессивной: она прогрессивна, когда направлена на то, чтобы удерживать в рамках законности реакционные силы, отрешенные от власти, и поднять на уровень новой законности отсталые массы; она регрессивна, когда стремится подавить живые силы истории и сохранить уже превзойденную, антиисторическую законность, ставшую чуждой массам. А в остальном отличительным критерием какой-либо партии служит характер ее деятельности: если партия является прогрессивной, она выполняет эту функцию «демократически»; если партия является регрессивной, она выполняет эту функцию «бюрократически». Во втором случае партия представляет собой простого, не рассуждающего исполнителя, она является (в техническом отношении) полицейской организацией и ее название, («политическая партия») — простая метафора, имеющая мифологический характер (23). Едва военная политика перестала проводиться в жизнь и доминировать в стране, началась гражданская война и все противоречия вышли на поверхность с огромной силой, что вызвало, согласно Бухарину, кризис РКП. Этот кризис совпал с кризисом всей страны и выражался в призывах крестьян и рабочих против господства советской власти и РКП. На основе этого анализа Бухарин выделял основную задачу настоящего момента - единство партии с условием обогащения «механического единства» с идеологическим единством. Это было возможно реализовать посредством пропаганды. Пропаганда и террор (или организация и пропаганда) - две стороны одной медали: когда режим обладает абсолютным контролем, заменяет пропаганду доктриной и когда использует насилие не столько с целью отпугивания людей, сколько с намерением претворения в действительность идеологические доктрины и практическую ложь, которая исходит из нее. Пропаганда является интегрирующей частью «психологической войны», но террор представляет собой нечто большее (1, с.471-474).

Согласно Бухарину, основная причина партийного кризиса в период войны состояла в разделении на отдельные органы – Советы, профсоюзы, армию и т.д. Каждый из этих органов характеризуется собственной психологией и «тенденцией», которая отличается от существовавшей в партии в преддверии Октябрьской революции. Бухарин

определял их сознание через марксистское определение: «общественное бытие определяет сознание» (15, с. 7). РКП пыталась объединиться идеологически, и эти психологические тенденции среди различных профессиональных групп создавали противоречия, трения внутри самой организации, которые Бухарин старался анализировать. Целью политического и социологического анализа было построение единства РКП, тем самым проектируется согласие между верхами (партийной элитой) и низами (массами), между «старыми» и «молодыми» членами партии, а также между различными военизированными группами рабочих. Бухарин утверждал, что согласие приведет к единству партии и поощрял формы рабочей демократии внутри партии – такие, как избрание и широкие обсуждения, которые будут благоприятствовать партийному самообразованию, а также разрешат организационный вопрос. Когда методы убеждения перестают действовать, господствующий класс прибегает к методам принуждения, применяет силу, закон, установленный государственным аппаратом.

Е.Н.Игнатов объяснял кризис партии через внешние объективные причины, разрешение которых не зависело непосредственно от партии и определялось в гражданской войне. Используемые военные методы управления в партии, Советах и профсоюзах в годы гражданской войны отдалили органы административного управления партии от масс и создали почву для бюрократизма, порождая отделение верхов партии от пролетарских низов. Взяв за основу опыт Октябрьской революции, М.Вебер отмечал, что бюрократия продолжает делать для победившей революции или для внешнего захватчика то же самое, что она делала для правительства, которое до этого было законным. Вопрос всегда заключался в том, кто именно господствует над существующей бюрократией (18, с.96). Представительный и многопартийный режим служит механизмом для отбора лучших функционеров, которые должны дополнять и уравнивать кадровую бюрократию, чтобы она не окостенела. В партию поступали «карьеристы» и « мелкобуржуазные элементы», которые были носителями старых мировоззренческих взглядов и бюрократической психологии; таким образом, они «замораживали» работу партийных управленцев. Игнатов выделял трудности, которые испытывала РКП в управлении государством, где пролетариат находился в меньшинстве по отношению к классу крестьян. Партия вынуждена была приспосабливаться к различным тенденциям – коммунистической, возглавляемой рабочими, крестьянской и мелкобуржуазной, и буржуазной бюрократии. Эти тенденции, сталкиваясь между собой, создавали кризис партии. Хотя всякая партия является выразителем интересов как правило только одной, определенной социальной группы, тем не менее, некоторые партии при известных условиях представляют интересы такой группы только потому, что она сохраняет равновесие и выполняет роль арбитра между интересами собственной и других социальных групп; они также заботятся о том, чтобы развитие представляемой ими группы шло при согласии и с помощью союзных ей социальных групп, если они не являются прямо, решительно враждебными ей группами (23).

Игнатов указывал также на резолюцию VIII съезда РКП «по организационному вопросу» (параграф «Партийное строительство»), где некоторые члены партии, занимающие государственные должности обвинялись в том что они отдалялись от масс и поддавались влиянию бюрократизма. В одном из параграфов подчеркивалось, что партия, становясь господствующей, привлекала полезных элементов, в том числе новобранцев. Резолюция определила меры по борьбе с этими элементами: сделать систематическими отношения между членами совета и их избирателями, обеспечивать временное возвращение рабочих с работы в советских органах к работам на фабриках и заводах, обязать всех советских функционеров занимать партийную должность, стать

членами профсоюзов и посещать собрания. Эта резолюция призывала проводить «чистку» в рядах советских организаций и партии, претворять жесткую дисциплину для всех членов партии, при этом все члены должны подчиняться решениям этой резолюции независимо от занимаемой должности (24, с. 442, 446-447).

Игнатов утверждал, что Советская Республика и РКП, консолидировавшись, теряли свое пролетарское содержание, которое было достигнуто до Октябрьской революции. Эта тенденция наблюдается после левоэсеровского восстания 8 июля 1918 года, после ликвидации мелкобуржуазных партий, члены которых вошли в РКП без изменения психологии и старых методов работы. Эта ситуация привела к отдалению РКП от масс, тем самым благоприятствуя рождению внутри партии особого типа бюрократов, которые не восприняли психологию коммунизма посредством образования по причине начала гражданской войны. После победы над буржуазным контрреволюционным движением РКП не смогла привлечь на свою сторону рабочих, как это было изложено в Коминтерне (25, с.105), так как «верхи» партии не вызывали никакого доверия у «низов» в их сознательном росте. Прогрессировал процесс превалирования олигархической структуры в партийных аппаратах, которые контролировали всю общественную жизнь (4, с. 5-6). Указы, исходящие сверху, не разрешали проблемы, и единственным путем, указывающим на выход из сложившегося внутреннего кризиса, было внедрение «рабочей демократии». Только полная поддержка пролетариата приведет к победе коммунизма, иначе строительство коммунизма будет невозможным, доказывал Игнатов.

Игнатов утверждал необходимость очистить РКП от «неклассических элементов», запрещая вступать в партию индивидов «буржуазного происхождения», которые не работали никогда в партии, не участвовали в подготовке и проведении революционных движений. Среди всех элементов, не принадлежавших к классу крестьян и рабочих, должны были остаться в РКП только те, кто принимал «точку зрения рабочего класса» и коммунистической революции. Элементы, не принадлежащие к рабочему классу, должны подвергнуться политическому воспитанию посредством временной работы на фабриках, что позволит уничтожить «новые нерешительные элементы» и «идеологически слабых членов». Необходимо регулярно посылать всех руководителей партии на временные работы на фабриках, исключить массовое вступление в партию новых членов, опубликовывать имена всех желающих вступить в партию, чтобы о них знали все на производственных предприятиях. Эти меры позволят избежать создания привилегированного слоя рабочего класса, занятого на административных должностях, утверждал Игнатов.

Под «рабочей демократией» Игнатов подразумевал: подчинение местным организациям государственных политических институтов и РКП; регулярный отчет деятельности членов РКП перед избирателями и партийными собраниями; свободу критики и обсуждения; равенство членов партии. Всякая организация распускается, если ее решения противоречат постановлениям съезда или высших органов. В этом случае высшие органы созывают конференцию, где будут переизбираться комитеты или заново регистрироваться их члены.

С целью улучшения работы «верхов» необходимы систематические обмены и перемещения членов административных органов. Игнатов предлагал назначать в административные органы представителей преимущественно из числа военизированных рабочих, которые были заняты на фабрике и имели тесную связь с пролетарскими массами. Партия должна управлять работой госаппаратов, чтобы все члены партии выполняли определенные функции и чувствовали «управление» и «контроль», что

позволит избежать «идеологические отклонения» внутри партии и формирование оппозиционных групп. Игнатов тем самым продолжал ленинскую линию политической гегемонии рабочего класса. Суть этой гегемонии как морального, интеллектуального и политического господства в обществе состояла в том, что сознание господствующего класса, его мировоззрение, его идеалы воспринимаются обществом как справедливые, истинные, как всеобщий здравый смысл. Ленин наметил «доктрину гегемонии», противопоставляя концепцию демократической диктатуры теории перманентной революции (13, с. 1-120). Гегемония складывается в гражданском обществе, через которое господствующий класс насаждает идеологию, мировоззрение, развивает и укрепляет политическое влияние, добивается поддержки своей политики со стороны союзников и подчиненных социальных групп. Маркс писал, что государство душит и подавляет гражданское общество, дабы не дать общественному мнению создать собственные, не зависящие от правительственной власти органы (16, с. 377).

С целью «чистки» партии от индивидов, придерживающихся идеологии мелкой буржуазии и оказывающих влияние на массы, Игнатов предлагал претворять в жизнь принципы «демократического централизма», предлагаемые Максимовским. Он видел в этом единственный способ привлечь внимание пролетарских масс в поддержку партии. Этот принцип предполагал децентрализацию управления и направление вектора властных полномочий в пользу партийных ячеек (12). Игнатов предполагал, что двустороннее сотрудничество между ЦК и губернскими организациями позволит создать программу партии, которая выведет страну из партийного кризиса.

В.Н.Максимовский отстаивал интересы группы «демократического централизма». Он выступал противником программы Бухарина, рассматривая ее как неэффективный и неадекватный ответ на повседневные вопросы. Идея Максимовского об историческом материализме и о прогрессивном изменении партийной организации была схожа с историческим и социологическим анализом Бухарина. Опираясь на исторические факты, он утверждал, что партия была создана в 1903 году РСДРП, и форма партийной организации не имела ничего общего с «рабочей демократией», выдвигаемой группой «демократического централизма». После гражданской войны роль демократии возрастает, и ошибка РКП состояла в использовании военных форм в сфере гражданских работ, в то время как необходимо было внедрять демократические критерии.

«Децисты» предлагали рассмотреть вопрос «развития демократических форм в области советской организации» посредством введения определенной пропорции, которая бы соответствовала эффективным отношениям между классами в стране (26, с. 111-117, 141-146). Когда Максимовский твердил о демократии, большинство представителей партии обвиняли его в меньшевизме, в то время как идея «демократического централизма» благоприятствовала демократическому развитию о чем неоднократно говорили оппозиционные группы. Максимовский считал необходимым использовать демократический централизм в советской сфере с целью освободить местные советские органы от доминирования бюрократического центра.

Согласно Максимовскому, Игнатов не рассмотрел достойным образом тему кризиса партии. Внутренний кризис партии – это кризис партийного и советского центра. РКП была господствующей партией, связанной с государственной властью. От этой идентификации партии и государства происходило сближение центра партии и советского центра с последующей невозможностью отделять кризис центра партии от кризиса советских центров. Прогрессирующее расслоение советских организаций в местных органах говорило о начале кризиса центра. При господстве тоталитарной

партии конституционные положения теряют свое значение и деятельность функционировавших в соответствии с ними институтов ослабевает. Однако выполнение этой функции арбитра берет на себя тоталитарная партия, превозносящая абстрактную концепцию «государства» и старающаяся различными способами создать впечатление того, будто функция «беспристрастной силы» осуществляется действенно и эффективно.

Кризис партийного аппарата привел к кризису советского государственного аппарата диктатуры пролетариата, редуцировал уровень активности и внутренней жизнеспособности партии, связь между партией и массами, подавлял деятельность массовых коллегиальных органов и коллегиальных административных органов Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета (ВЦИК) и Совета Народных Комиссаров (Совнарком), привел к преобладанию «министерского и бюрократического менталитета» в административных кругах, вступлению новобранцев в центральные институты, применению практики привилегий для узкого круга членов партии, действию несознательных членов партии против РКП. Партийный центр занимался чаще советскими вопросами, а законодательные функции были делегированы в ЦК и его организационный отдел. Кризис аппарата РКП рождался в центре и переходил в местные органы посредством того же аппарата и через функционеров, высланных центром. РКП играла роль главы государства, но, в отличие от институтов власти, «не царствовала» и не правила юридически.

Один из основных тезисов демократического централизма касался главной причины кризиса партии - централизованной бюрократии. Эта политическая и административная практика шла под флагом милитаризации и единого управления партией. Максимовский говорил, что бюрократической системе не нужен сознательный коммунист, а нужен покорный исполнитель, функционер, исполняющий приказы начальника. Поэтому вопрос роста уровня членов партии не может быть разрешен без консолидации демократических форм. Группа «децистов» противостояла группе «рабочей оппозиции» и политике разделения между рабочими и нерабочими внутри РКП. Военные методы управления партии не были признаны эффективными, и Максимовский предлагал заменить их демократическим принципом. Это определит рост уровня политического сознания членов партии. РКП требовала обучать отдельно молодых членов партии, в то время как «децисты» предлагали создавать организационные формы, которые могут развивать членов партии самостоятельно и идеологически. Эти организационные формы рассматривались «децистами» как демократические, полностью отсутствующие в ЦК.

Отсутствие демократии в РКП Максимовский связывал с растущим влиянием Ленина. Лидеры социалистических партий избирались массой и рассматривались как выражение их воли. Массы подчинялись лидерам на базе идеологических и психологических предпосылок (10, с. 298). В рабочем движении массы рассматривают лидеров как лиц, принадлежащих к «экстраординарным личностям», - то, что Вебер называл концепцией «харизматического лидера» (10, с.101). Это ожидание масс имеет свои корни в «религиозной нужде», это типичный менталитет масс, который иногда наблюдается в культурной мутации. Религия веками развивала культурный фундамент, психологически эффективный, противопоставляя его новому «массовому режиму» (так Михельс называл большевистский и фашистский режимы) и, в частности, «культу личности», который имел большое значение (5, с.12). Потому проводились голосования в РКП, которые не имели ничего общего с демократическим централизмом; наоборот, эти голосования приобретали форму приказов. Максимовский утверждал необходимость создания настоящего единства с возможностью свободного обсуждения разных

внутрипартийных вопросов, с возможностью свободы мнений для товарищей и разных групп партий, поскольку комбинация разных идей и приведет к настоящему единству нашей партии.

Объясняя причины кризиса внутри партии, Максимовский говорил о формировании квалифицированной бюрократии, которое привело к появлению привилегий для меньшинства, что отразилось на деятельности РКП. Создание органов контроля сыграет второстепенную роль без решения проблемы в корне. Поэтому первым шагом к демократии является реструктуризация ЦК РКП, организационного отдела и политического отдела. Согласно Максимовскому, эти органы следует трансформировать в упрощенные исполнительные институты, а состав ЦК должен отражать движения, группы и фракции внутри партии, чтобы, синтезируя их, достичь единства партии.

Выводы. Октябрьская Революция была запланирована с одной лишь целью - построить пролетарское государство. Однако понятие «пролетарское государство» отходит на второй план и сменяется построением однопартийного государства с харизматическим лидером и олигархическим меньшинством. Таким образом, была создана новая политическая система с оттенком азиатской политической культуры, действующей утвердившей наличие представительной демократии. Здесь уместно напомнить известное положение Ленина, о том, что «все нации придут к социализму», но «придут не совсем одинаково, каждая внесет своеобразие в ту или иную форму демократии, в ту или иную разновидность диктатуры пролетариата, в тот или иной темп социалистических преобразований разных сторон общественной жизни» (14, с.123). Это пророчество нашло подтверждение дальнейшим ходом развития российской истории, что осталось незамеченным Берtrandом Расселом, когда, посетив Россию в те годы, он писал: «До приезда в Россию я воображал, что мне предстоит увидеть интересный эксперимент в области создания новой формы представительного правления. Я действительно увидел новый эксперимент, но не в представительном правлении» (17, с.37-42). Начиналась новая эра в демократии, где везде ассамблеи теряли власть в пользу исполнительной власти: «Общая тенденция подчиняться – это доверяться одному человеку, или немногим, управляемым одним человеком, чем избирательной ассамблее» (3, с. 575-577).

Коммунисты шли к строительству государства через построение РКП, что привело к отождествлению понятие «партия-государство». Экспериментируя партийным строительством, РКП не удалось избежать «железных правил и законов», лежащих в основе социально-политической природы государства и изложенных Марксом, Вебером, Грамши, Михельсом и др. Для Маркса государство – это царство не разума, а силы. Не царство для общего блага, а интереса одной отдельно взятой части (группы людей). Государство не имеет цель предоставлять достойную жизнь для всех, а только для тех, кто обладает властью, которые к тому же до сих пор в истории человечества составляют меньшинство. Если же государство преследует цель всеобщего блага, справедливости - это есть не что иное, как идеология, которая служит господствующему классу, чтобы придать легитимность собственной власти или доминированию. В обществе случаются конфликты между классами. Придя к власти, политическому классу приходится применять силу для сохранения своего доминирования. Единственным способом избежать применения насилия – это создать общество без государства. Марксистская концепция «государство - сила» объясняет рождение государства из процесса монополизации силы, которая имеет место в каждой организованной группе с целью поддержания внутреннего и внешнего порядка. Кому служит применение силы? Господствующему классу. С какой целью служит? С целью поддержания господства (2,

с.61-65). Марксистская идеология, объясняющая природу государства, не заставила себя долго ждать. Она воплотилась в России, но не в такой форме, в какой ее ожидали увидеть. Стремления Игнатова и Максимовского адаптировать партийную программу к новым политическим условиям после окончания гражданской войны не нашла поддержки большинства на съезде. Несмотря на все попытки оппозиционных групп, десятый съезд закончился голосованием в пользу предложений Бухарина, ставших основой к резолюции «По вопросам партийного строительства».

Ключевые слова: Коммунистическая партия, олигархия, элита, власть, Центральный Комитет, лидер, демократический централизм.

Список использованной литературы

1. Arendt H. Le origini del totalitarismo. Torino, "Einaudi", 2004.
2. Bobbio N. Teoria generale della politica. Torino, "Einaudi", 1999.
3. Bruce J. Modern Democracies. Macmillan, New York, 1921, vol. 2.
4. Cavalli L. Potere oligarchico e potere personale nella democrazia moderna, in leadership e democrazia. CEDAM, 1987.
5. Cavalli L. Carisma e tirranide nel secolo XX. Il caso Hitler, il Mulino. Bologna, 1982.
6. Gramsci A. Quaderni del carcere. «Einaudi», 2007.
7. Hadamovsky E. Propaganda und nationale Macht. Berlin, 1933.
8. Kohn-Bramstedt E. Dictatorship and political police: The technique of control by fear. London, 1945.
9. Marx ed Engels. Ideologia tedesca. 1958.
10. Michels R. La sociologia del partito politico, il Mulino. Bologna, 1966.
11. Rush M. Politica e societa: Introduzione alla sociologia politica. Mulino, 1994.
12. Багиров А. Сравнительный анализ теоретических взглядов Н.Осинского и В.Ленина на построение Советского государства, «Elmi Axtarıslar» № 25, 2006.
13. Ленин В. Полное собрание сочинений, т.33.
14. Ленин В. Полное собрание сочинений, т. 30.
15. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения, т.13.
16. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения, «18 брюмера Луи Бонапарта», т.16.
17. Рассел Б. Практика и теория большевизма. Изд-во «Наука», 1991.
18. Санистебан Л.С. Основы политической науки. М., 1992.
19. Спирин Л.М. Теория, методология, и методика исследований по истории КПСС. М., изд-во «Московский рабочий», 1982.
20. Всероссийская перепись членов РКП(б) 1922 года, вып. 2, М., 1928.
21. Выработан на основе тезисов «Очередные задачи партии», опубликованных в газ. «Правда» за № 14, от 22.01.1921.
22. Десятый съезд РКП(б), стенографический отчет. М., 1962.
23. Партии, государство, общество. из "Тюремных тетрадей" Антонио Грамши (Gramsci A. Quaderni del carcere). "Новое время", № 12, 1990 г.
24. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, ч. I. М., 1954.
25. Коммунистический Интернационал в документах. М., 1933.
26. О Советском строительстве. Декрет, принятый 29 декабря 1920 г. на Съезде Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик, Сб. документов, т.I, 1917-1922 гг., М., 1959.

Anar BAĞIROV

RUSİYA KOMMUNİST PARTİYASININ X QURULTAYINDA PARTİYA QURULUŞU PROBLEMLƏRİNİN TƏHLİLİ

Xülasə

Məqalə, Rusiya Kommunist Partiyasının quruluşu və demokratiya məsələsinə həsr olunur. Rusiya Kommunist Partiyası daxilində olan qrupların debatını işıqlandırır. Tədqiqatda, həmçinin, Avropanın sosial və siyasi elmlərinin klassik nəzəriyyəsinin sualları öz əksinin tapıb.

Açar sözlər: Kommunist partiyası, oliqarxiya, elit, hakimiyyət, mərkəzi komitə, lider, demokratik sentralizm.

Anar BAGIROV

ANALYSIS OF THE PROBLEMS OF PARTY BUILDING AT THE TENTH CONGRESS OF THE RUSSIAN COMMUNIST PARTY

Summary

The article considers the question of the building of the Russian Communist Party and problems of democracy and highlights the debates between the groups inside of the party at the congress. The given research also reflects the questions of the classic theory of European social political sciences.

Keywords: Communist party, oligarchy, elite, power, central committee, leader, democratic centralism.

Elnur ASLANOV
AR Prezidenti yanında DİA,
siyasi elmlər ü.f.d., dosent

SIYASI MODERNLƏŞMƏ PROSESLƏRİNƏ TƏSİR EDƏN HƏLLEDİCİ AMİLLƏR*

Siyasi modernləşmə prosesləri həm bu sahədə mövcud olan nəzəriyyələr, həm də geniş şəkildə, müasir dünyada mövcud olan bir çox dövlətlərin əldə etdiyi konkret təcrübələr aspektində təhlil edilir. Modernləşmə ilə bağlı ideyaların yeniləşdirilməsi, təkmilləşdirilməsi, bu baxımdan bir çox amillərin sistemli öyrənilməsini, zaman və məkan, sivilizasiya, dövlətlərin milli siyasi-tarixi ənənələrinin və xüsusiyyətlərinin, islahatların tempi və istiqamətlərinin tədqiqi məsələsini gündəmə gətirir.(7;8; 9)

Məlum olduğu kimi siyasi modernləşmə, ənənəvi cəmiyyətdən müasir cəmiyyətə mürəkkəb keçid prosesinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Siyasi modernləşmənin siyasi sistemin mahiyyətinin dəyişməsi ilə bağlıdır. Siyasi modernləşmə prosesində həm yeni siyasi institutlar yaranır, həm də mürəkkəb dinamik qarşılıqlı təsirdə olan mövcud siyasi institutlar təkmilləşir. Bu zaman obyektiv olaraq bir tərəfdən bütövlükdə ictimai inkişafın zəruri şərti kimi siyasi sabitliyi qoruyub saxlamaq, digər tərəfdən əhalinin müxtəlif təbəqələrinin baş verən dəyişikliklərdə iştirak imkanlarını genişləndirmək zərurəti yaranır.

Siyasi institutların modernləşməsi idarəetmənin keyfiyyətinin yüksəlməsinə, sabitliyin təmin edilməsinə və siyasi sistemin möhkəmlənməsinə gətirir. Siyasi sistem müasir siyasi yeniləşməyə hazır olmalı, dövrün tələblərinə cavab verməlidir. Yeni informasiya cəmiyyəti və qloballaşma şəraitində cəmiyyətin rifahı, elmin və dövlətin inkişafı institutlaşmanın keyfiyyətindən asılıdır.

Modernləşmə və islahatların tempi mövzusunda gəldikdə isə bu sahədə müxtəlif baxışlar mövcuddur. Bəzi tədqiqatçılar hesab edir ki, cəmiyyətdə islahatlar tədrici xarakter daşmalı, iqtisadi, siyasi, ideoloji, sosial və digər dəyişikliklər eyni vaxtda deyil, ardıcıl aparılmalıdır.

Təcrübəyə gəldikdə isə bəzi tədqiqatçılar qeyd edir ki, məsələn, Mərkəzi Avropada əvvəlcə mərhələli siyasi islahatlar aparılmış, sonra isə ölkənin sabit inkişafının iqtisadi əsasları yaradılmışdır. Cənub-Şərqi Asiya ölkələrində isə güclü və mərkəzləşmiş dövlətin nəzarəti altında əvvəlcə global iqtisadi dəyişikliklər edilmiş, sonra isə iqtisadi və sosial sahələrdə əldə edilmiş nailiyyətlər əsasında yerli sosial-mədəni xüsusiyyətlərə uyğun olaraq siyasi institutlar yenidən formalaşdırılmışdır.(6,p.74)

Modernləşmə konsepsiyası əsasən XX əsrin 90-cı illərində sosialist blokunun dağılması, Asiya, Afrika və Latın Amerikası ölkələrində iqtisadi və siyasi problemlərin genişlənməsilə aktuallaşdı. Modernləşmənin geniş yayılan izahlarından biri də onun: bu və ya digər ölkədə Qərb tipli institutların yaradılmasına yönəlmiş keçid prosesi kimi qəbul edilməsi olmuşdur. Lakin zaman keçdikcə bu qənaətin mütləq doğru olmadığı aşkara çıxmışdır.

Müasir cəmiyyətlərə xas olan müxtəlifliyi və siyasi proseslərin dinamizminin köklərini izah etmək üçün iki mövqe mövcuddur. Birinciyə, görə harada yaşamasından asılı olmayaraq cəmiyyətlər insanlar eyni qanunauyğunluqlar əsasında inkişaf edirlər. Digər baxışa görə mədəniyyətlər və sosial təzahürlər arasındakı fərqlər daimi və qarşısı alınmazdır; bütün bəşəriyyətin inkişafına tətbiq edilə biləcək universallıqlar yoxdur.

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d. Tahirə Allahyarova tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

Birinci fikir XX əsrin ortalarında modernləşmə nəzəriyyəsinin inkişafına təkan verdi (1;s.16-25). Ənənəvi cəmiyyətdən müasir (modernity), yaxud industrial cəmiyyətə mürəkkəb keçid prosesinin tərkib hissəsi siyasi modernləşmə adlanır. Siyasi modernləşmənin mahiyyəti ümumi sistemli keçidin tərkib hissəsi kimi siyasi sistemin dəyişməsi ilə bağlıdır. Siyasi modernləşmə prosesində həm yeni siyasi institutlar yaranır, həm də mürəkkəb dinamik qarşılıqlı təsirdə olan mövcud siyasi institutlar təkmilləşir. Bu zaman obyektiv olaraq bir tərəfdən bütövlükdə ictimai inkişafın zəruri şərti kimi siyasi sabitliyi qoruyub saxlamaq, digər tərəfdən əhalinin müxtəlif təbəqələrinin baş verən dəyişikliklərdə iştirak imkanlarını genişləndirmək lazımdır. Qeyd edilən proseslər müxtəlif ölkələrdə müxtəlif gedişata malik olur.

Məsələn, Mərkəzi Avropada əvvəlcə mərhələli siyasi islahatlar aparılmış, sonra isə ölkənin sabit inkişafının iqtisadi əsasları yaradılmışdır. Cənub-Şərqi Asiya ölkələrində isə güclü və mərkəzləşmiş dövlətin nəzarəti altında əvvəlcə qlobal iqtisadi dəyişikliklər edilmiş, sonra isə iqtisadi və sosial sahələrdə əldə edilmiş nailiyyətlər əsasında yerli sosial-mədəni xüsusiyyətlərə uyğun olaraq siyasi institutlar yenidən formalaşdırılmışdır.

Siyasi institutların modernləşməsi idarəetmənin keyfiyyətinin yüksəlməsinə, sabitliyin təmin edilməsinə və siyasi sistemin möhkəmlənməsinə gətirir. Siyasi sistem müasir siyasi yeniləşməyə hazır olmalı, dövrün tələblərinə cavab verməlidir. Yeni informasiya cəmiyyəti və qloballaşma şəraitində cəmiyyətin rifahı, elmin və dövlətin inkişafı institutlaşmanın keyfiyyətindən asılıdır.

Müasir dövrdə dünyada siyasi modernləşmə prosesinin təhlili aşağıdakı ümumiləşdirmələr etməyə imkan verir:

1. Müasir dövrdə siyasi modernləşmə ilə bağlı ümumi dünyagörüşü ilə yanaşı, həm də siyasətə, müasir qloballaşma prosesinə münasibətin dəyişməsi müşahidə olunur.

2. XX əsrin 50 – 60-cı illərində üçüncü dünya ölkələrində baş verən modernləşmə uğurlu olmadı, onların ənənəvi mədəniyyətləri dağıdıldı, müasir ənənələr isə demək olar ki, yaradılmadı. Bu ölkələrdə anti-modernləşmə əhval-ruhiyyəsi genişləndi, postmodernləşmə konsepsiyaları meydana çıxdı. Bu konsepsiyalarda ənənələr, şəxsi identiklik əsasında inkişafa üstünlük verilməyə başlandı.

3. Müasir dünyada özünə uyğun mövqe tutan ölkələr neomodernizmə üstünlük verərək status-kvo və plüralizmi inkar edirlər. Onlar belə hesab etmirlər ki, çatmağa çalışan modernləşmə modeli gecikən modeldir və bugünkü Qərblə uyğunlaşmağa yararlı deyil. Hazırda Avro-asiya modelləri geniş tətbiq edilir, bu model geri qalmış, ənənəvi cəmiyyətlərin Qərb, Avropa meyilliyi ilə seçilir. Postmodern yaşama Avro-asiya modelini ənənəvi (Asiya) dəyərlərlə müasir (Qərb) dəyərlərinin uyğunlaşdırılması kimi izah edir.

4. Qloballaşma nəzəriyyəsi modernləşmə nəzəriyyəsini müəyyən mənada sıxışdırır. “Qloballaşma” anlayışı iqtisadiyyatın, siyasətin və informasiyanın transmilli funksiyalaşması xüsusiyyətlərini izah etmək məqsədilə meydana çıxıb və texnoloji-informasiya inqilabına qoşulan milli dövlətlərin sərhədlərini maliyyə-informasiya sistemləri üçün şəffaf etmək məqsədi daşıyır.

Qloballaşma modernləşmənin davamı olmayıb, modernləşən dövlətlərin birliyini formalaşdırır. Modernləşmə özü də qlobal xüsusiyyətə malikdir.

5. “Üçüncü dünya” ölkələrində siyasi modernləşmə və demokratik tranzit Qərb dünyasından fərqlənir. Belə ki, bu ölkələrdə siyasi modernləşmə və demokratiyaya keçid xarici təsirlərə əsaslanır, digər tərəfdən milli siyasi institutlar və sosial münasibətlər öz təbiətinə və funksiyalarına görə Avropadan fərqlənir və bu ölkələrdə siyasi islahatlar avtoritar idarəçiliyin uzun müddət mövcud olması şəraitində aparılır.

6. Postkommunist ölkələrində siyasi modernləşmə özünün xüsusi modelinə malik olmasa da onların hər biri demokratikləşmənin özünəməxsus xüsusiyyətlərilə seçilir. Bu dövlətlər

xüsusilə də keçid prosesinin ilk dövrlərində, yaxud postkommunizmə keçid prosesində (hazırda bu ölkələr postkommunizmdən yeni modern quruluşa keçid mərhələsindədirlər), institusional dəyişikliklər, siyasi və iqtisadi rekonstruksiya mərhələsində elitanın, dövlət idarəçilik institutlarının olmaması, vətəndaş mədəniyyəti və cəmiyyətinin, cəmiyyət və dövlət arasında dialoqun yoxluğu ilə üzləşmişdilər. Hazırda postsovet respublikalarında seçilmiş ilkin inkişaf strategiyasının nəzərdə tutulandan fərqli istiqamətdə reallaşmasını da müşahidə etmək olar. Bu dövrdə formalaşan kvazielitanın kölgədə qalan elitanın təsiri altında olduğunu da görmək olar.

Mövcud olan siyasi modernləşmə meyarları yalnız Qərb tipli və əsasən də XIX – XX əsrlərin qovşağındakı Qərb cəmiyyətinin modernləşməsi variantı kimi hazırlanmışdı. Sonrakı modellər isə o qədər çox mədəni müxtəlifliyə malik idi ki, bu meyarlar sisteminə uyğun gəlmirdi.

Sonrakı dövrlərdə modernləşmə probleminin həlli ilə bağlı ənənəvi və müasir cəmiyyətlərin fərqli xüsusiyyətlərini eyniləşdirməyə cəhd edirdilər. Əslində bu və digər cəmiyyətin parametrləri modernləşmə prosesinin meyarları kimi çıxış edir. Müasir xüsusiyyətli cəmiyyət modernləşmiş cəmiyyət kimi nəzərdən keçirilir. Modernləşmə paradigmasının nəzəriyyəçilərinin bir çoxu belə hesab edirlər ki, müasir və ənənəvi cəmiyyətlər arasındakı əsas fərq müasir insanın öz təbii və sosial mühiti üzərində böyük nəzarətə malik olması ilə bağlıdır. Öz növbəsində bu nəzarət elmi və texnoloji biliklərin təcrübəyə daha geniş şəkildə daxil edilməsinə əsaslanır.

Siyasi modernləşməni tarixi, tipoloji və təkamül yanaşmaları əsasında izah etmək olar. Birinci halda tarixən siyasi modernləşməni ilk həyata keçirən Qərbi Avropa və Şimali Amerika ölkələrinin təcrübəsinə diqqət yetirmək lazımdır. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, Qərb ölkələrinin modernləşməsi bu prosesin mahiyyəti ilə bağlı xüsusiyyətlərin daşıyıcısı olsa da, buradakı siyasi modernləşmənin təzahür edən ritmi, mərhələlərinin ardıcılığı və institusional formaları siyasi inkişafın universal normaları ola bilməz. “Qərb demokratiyalarının” sosial mədəni özünəməxsusluğu digər mədəni kontekstlərdə onun siyasi institutlarını və üsullarını tədqiq etmək cəhdlərinə qarşı təbii məhdudiyyətlər yaradır.

Buna görə də siyasi sistemlərin tipologiyasını qurmaq praktiki olaraq mümkün deyil.

Lakin XX əsrin sonlarından postsosialist dünya üçün siyasi modernləşmənin başlanğıcı Qərb modelinin sonuncu mərhələsi olub formalaşmaqda olan siyasi sistemin əsaslı şəkildə yüklənməsinə səbəb oldu. Modernləşmə nəzəriyyəçiləri etiraf edirdilər ki, müxtəlif ölkələrdə modernləşmə müxtəlif üsullarla və sürətlə həyata keçirilir. Bu fərqlər haqlı olaraq bəzi ölkələrdə modernləşmənin məhdudluğu, daxili inkişafa əsaslanması, digər ölkələrdə isə inkişaf etmiş ölkələrin təsiri ilə həyata keçirilməsi ilə izah edilirdi.

Eyni zamanda modernləşmə nəzəriyyəsinin müəllifləri qeyd edirdilər ki, Asiya, Afrika və Latın Amerikası dövlətlərində Qərbi Avropa və Şimali Amerikadan fərqli olaraq inkişaf etmiş vətəndaş cəmiyyəti yoxdur, buna görə də onların siyasi modernləşməsi çətinidir, belə ki, modernləşən cəmiyyətin əsas xüsusiyyətlərindən biri “dövlət bürokratiyasını insanların təhsili, ixtisas dərəcələri və işgüzar keyfiyyətləri ilə bağlı formal tələblərə uyğun olaraq formalaşdırmaqdır, halbuki ənənəvi cəmiyyətdə siyasətçilər və məmurlar dairəsinə “daxil olma” insanın sosial statusu, mənşəyi və şəxsi əlaqələri ilə bağlı idi”.

Bir çox tədqiqatçılara görə modernləşmə nəzəriyyəsinin əsas mahiyyəti belə ifadə edilir: bütün xalqlar gec ya tez Avropanın tərəqqi yolunu keçməlidirlər, yəni Avropanın özünəməxsus tarixi inkişaf istiqaməti bütün bəşəriyyətin sosial inkişaf qanununa daxil olur. Qeyri-Avropa xüsusiyyətli milli ənənə isə gerilik kimi qəbul edilir. (2;3;4;10)

Klassik modernləşmə nəzəriyyələri əsas diqqəti “birinci” və “üçüncü” qrup ölkələr arasındakı ziddiyyətə yönəldirdi. XX əsrin 50 – 60-cı illərində ən məşhur nəzəriyyələr modernləşmə nəzəriyyələri və konvergensiya (yaxınlaşma) nəzəriyyəsi idi. Modernləşmə

nəzəriyyəsi ilə bağlı D.Apter, Baum, Rustov və s. müəlliflərin tədqiqatlarını göstərmək olar. Növbəti illərdə modernləşmə nəzəriyyəsi ciddi tənqiddə məruz qaldı. 80-ci illərin sonlarında modernləşmə nəzəriyyəsinin canlanması müşahidə edilsə də “neomodernləşmə” və “postmodernləşmə” kimi fərqli istiqamətləri də meydana çıxmağa başladı.

Bir sıra mütəfəkkirlər hesab edirlər ki, modernləşmə özlüyündə bəşəriyyətin yaşadığı ən böyük inqilabdır. Bu cür qiymətin çox yüksək olmasını vurğulamaqla yanaşı, modernləşmənin dünya tarixində global fenomen olduğunu inkar edə bilmərik.

Son illərdə Qərb tədqiqatlarında əsas məsələ belə qoyulur: “Qərb modeli zəruri və qaçılmazdır?” və Qərb modelinin bütün dünya üçün qaçılmaz olması müddəası ciddi şübhə altına alınır. Bu modernləşmə tarixindəki uğursuzluqlar, durğunluqlar və geriye hərəkətlərlə bağlıdır, məsələn, XX əsrin əvvəllərində Rusiyada, 30 – 40-cı illərdə Yaponiyada, 70 – 80-ci illərdə İranda və digər ölkələrdə. XX əsrdə modernləşmənin ən böyük tələsi totalitarizm oldu. O, qeyri-yetkin sənayeləşmənin, “kömür və poladın”, kütləvi standart istehsalın və s. nəticəsi idi. Bununla əlaqədar olaraq Qərb dünyasında möhkəmlənmiş demokratiya və liberal-plüralist dəyərlərin ənənəvi Şərq cəmiyyətinin mentaliteti ilə uyğunlaşması məsələsi aktualıq kəsb edir. ABŞ-da bununla bağlı aparılan müzakirədə Sinqapurun lideri Li Kvan Yu (1990-cı ildə bu ölkənin baş naziri olmuşdu) Qərb dəyərlərinin universal tətbiqi ideyasına qarşı çıxış etdi. Li Kuan Yu və onun tərəfdarları belə düşündü ki, Asiya – Sakit okean regionu ölkələrinin uğurları “hər şeyin mümkünlüyü cəmiyyətinin” prinsiplərini inkar edən ağıllı etatik siyasətlə bağlıdır. (12;13)

Ənənəvi cəmiyyətlə müqayisədə modernləşən cəmiyyət prinsipə fərqli parametrlərə malikdir. Sivilizasiya problematikası mədəni-sivilizasiya identikliyinə dəqiqləşdirilməsi və dərk edilməsi ilə bağlı zəruri və aktualdır. Bu, xüsusilə də tənqidi yanaşmadan Qərb nümunəsinin mexaniki mənimsənilməsinə yönəlmiş liberal islahatlara yönələn cəmiyyətlərin böhran vəziyyətinə düşməsi ilə bağlıdır. Coğrafi-siyasi, etnomədəni amillərə söykənmədən siyasi modernləşmə nəzəriyyəsinin reallaşdırılması cəhdləri faciəli vəziyyətə gətirib çıxarır. Cəmiyyət və dövlətin vahidliyinin nəzərdə tutan üzvi dövlət konsepsiyaları yerli xüsusiyyətli dövlət anlayışını daha uyğun şəkildə şərh etməyə imkan yaradır.

Yuxarıdakı şərhə əsasən aşağıdakı ümumiləşdirmələrə gəlmək olar:

1. XX əsrin 50-70-ci illərində güman edirdi ki, bütün ölkələr və xalqlar öz inkişafında eyni mərhələləri keçirlər. Uyğun olaraq modernləşmə də universal, ümumi proses kimi nəzərdən keçirilirdi. Lakin sonralar, 80-ci illərdə bir çox Qərb alimləri sosial iqtisadi və siyasi inkişafı ilə bağlı universalizmdən demək olar ki, imtina etdilər və Asiya, Afrika və hətta Latın Amerikasının sosial mədəni aspektlərinin zəruri rolunu vurğulamağa başladılar.

2. Siyasi sahədə modernləşmə tayfa başçısının nüfuzundan seçki hüquqlu, nümayəndəli, siyasi partiya və demokratik idarəçilik sisteminə keçid kimi qəbul edilir.

3. Modernləşmə meyilli elitanın formalaşması, transformasiya və nəhayət cəmiyyətin yeni əsaslarda integrasiyası mərhələləri fərqləndirilir. Bütün cəmiyyətlərin keçməli olduğu mərhələlərin ciddi ardıcılığı fikri yanlışdır.

4. Modernləşmənin etnosentrik, Qərb yönümlü konsepsiyası şübhə altına alınır, çünki bir çox yeni müasir dövlətlər Avropa cəmiyyətlərindən fərqli istiqamətdə uğurla inkişaf edirlər.

5. İnkişafda geri qalmış ölkələrin tarixi təcrübəsi göstərir ki, modernləşmə yalnız tərəqqi deyil, həm də problemlə, riskli təşəbbüsdür, müxtəlif ictimai ziddiyyətlərə, təhlükələrə malikdir.

6. Qərb və Şərq arasında dərin sivilizasiya - mədəni fərqlər mövcuddur. Mövcud müxtəliflik onların konfrontasiyasına (cəbhələrə bölünməsinə) səbəb olmamalıdır, lakin bu fərqlər Qərb və Şərqin keçdiyi yolun xüsusiyyətlərini, uyğunsuzluğunu müəyyən edir. Tədqiqatçıların fikrincə, dünyanı standartlaşdırmaq mümkün deyil və “təqlidi model”, yaxud

“irəlidəki ölkələrə çatmağa çalışan” model bəşər cəmiyyətinin gələcək inkişafını müəyyən edə bilməz.

7. Qərb cəmiyyətşünaslarının böyük bir hissəsinin modernləşmənin texnikanın və istehsal texnologiyasının, iqtisadi münasibətlərin dəyişməsilə başlanması və daha sonra sosial sahəni, siyasəti, hüququ, mədəniyyəti, ideologiyani əhatə etməsi ilə bağlı fikri sübut etmək cəhdləri həqiqətə uyğun gəlmir. Onlar belə bir fikri nəzərə almırlar ki, insanın və onun fəaliyyətinin inkişafı ictimai yeniləşmənin əsası kimi çıxış edir. Modernləşmə yalnız texniki. iqtisadi proses deyil, əvvəlcə onun sosial subyekti formalaşmalıdır.

Açar sözlər: siyasi modernləşmə, modernləşmənin həlledici amilləri, inkişaf nəzəriyyələri, modernləşmənin modelləri, modernləşmə prosesi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Apter D.E. Some Conceptual Approaches to the Study of Modernization. Prentice Hall. Englewood Cliffs. N. Y.-1968.
2. Baum R. C. On Political Modernity: Stratification and the Generation of Societal Power.: Perspectives on Modernity: Essays in memory of Jan Weinberg. Toronto, 1972.
3. Baum R. C. On Political Modernity: Stratification and the Generation of Societal Power. In: Perspectives on Modernity: Essays in memory of Jan Weinberg. Toronto, 1972.
4. Bendix R. Tradition and Modernity Reconsidered // Comparative Studies in Society and History. Hague, 1967, April, No.3.
5. Brzezinski Z. The Great transformation/ The National Interest, № 33. Fall 1993.
6. Geddes B. Institutional Design in New Democracies: Eastern Europe and Latin America /West view, 1996, p. 15-41.
7. Mehdiyev R. Gələcəyin strategiyasını müəyyənləşdirərkən: modernləşmə xətti. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2008, 216s.
8. Mehdiyev R. Modernləşmə xətti yenə də gündəlikdədir. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2008, 224s.
9. Məmmədşad İ. İnformasiya cəmiyyətinə aparan yol: modernləşmə və Azərbaycan elmi qarşısında duran problemlər, vəzifələr// "Strateji Təhlil" jurnalı, 2010, № 1, s.7-17.
10. Rustow D.A. Transitions to Democracy. Toward a Dynamic Model. Comparative Politics", 1970, vol. 2» № 3, p. 337-363.
11. Кандель П.Е. – Национализм и проблема модернизации в посттоталитарном мире // Полис, №6, 1994, с.6-22.
12. Штомпка П. Социология социальных изменений. М., 1996, с.221-229.
13. Этанетистские модели модернизации /Отв. ред. В.Н. Шевченко.-М.: ИФ РАН, 2002, 154 с.

Эльнур АСЛАНОВ

РЕШАЮЩИЕ ФАКТОРЫ ВОЗДЕЙСТВИЯ НА ПРОЦЕССЫ ПОЛИТИЧЕСКОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ

Резюме

Процессы политической модернизации анализируются как в контексте существующих теорий, так и конкретной практики многих государств современного мира. Обновление и усовершенствование идей, связанных с процессом модернизации, актуализируют вопросы системного изучения многих решающих факторов – таких, как пространственно-временные, цивилизационные, национальные политико-исторические традиции государств, темпы и направления проводимых реформ.

Как известно, политическая модернизация неотъемлемая часть сложного переходного процесса от традиционного общества к современному. В настоящее время, среди исследователей проблемы сформировалось мнение, что процессы модернизации обладают принципиально отличными друг от друга свойствами в различных странах мира. Невозможно применение какой-либо одной универсальной модели для всех государств.

Ключевые слова: политическая модернизация, решающие факторы модернизации, теории развития, модели модернизации, процессы модернизации.

Elnur ASLANOV

DETERMINANT FACTORS OF INFLUENCE ON PROCESSES OF POLITICAL MODERNIZATION

Summary

Processes of political modernization are analyzed both in the context of current theories and concrete practice of many countries in the modern world. Regeneration and improvement of ideas, related to modernization process, bring up to date systematic study of various issues, such as temporary and spatial, civilizational, national, historian-political traditions of different states, as well as rate and directions of reforms carried out.

As we know, political modernization is an integral part of the difficult process of transition from traditional to modern society. Currently, the analysts of this problem have the opinion that processes of modernization possess diverse features in different states. The application of one universal model for all countries is impossible.

Keywords: political modernization, determinant factors of modernization, development theories, models of modernization, modernization process.

MÜHARİBƏ VƏ SÜLH PROBLEMİ SİYASİ REALİZM VƏ SİYASİ İDEALİZM ARASINDA ZİDDİYYƏTLƏRİN KƏSİŞMƏ NÖQTƏSİ KİMİ*

Müharibə və sülh problemi bəşər övladını hər zaman narahat etmişdir. Bəşəriyyətin tarixi, müharibələrin tarixidir. Elmi ədəbiyyatda müharibə haqqında ən müxtəlif yanaşmalara rast gəlinir. Bəziləri müharibələri sosial münasibətlərin ən xoşagəlməz, ən pis forması hesab edirlər. Bəziləri müharibəni münaqişənin bir forması, siyasi münaqişənin kulminasiya nöqtəsi kimi izah edir. Bu sosial hadisə haqqında yürüdülmüş mülahizələr onu deməyə əsas verir ki, müharibə haqqında vahid qəbul edilmiş bir yanaşma yoxdur.

Müharibə və sülh haqqında mövcud nəzəriyyələrin formalaşma trayektoriyasını diqqətlə öyrənərək belə bir qənaətdə gəlmək olur ki, bu yanaşmaları artıq antik dövrdən iki əsas prinsipə görə ayırmaq mümkün idi. Bir qrup yanaşmalarda müharibə bir zorakılıq aktı kimi pislənilir, digər bir qrup yanaşmalarda isə müharibə bəşər tarixinin inkişaf qanunu kimi təbii olaraq qəbul edilir və bəzən ona haqq qazandırılır. Mövcud yanaşmaların bu xüsusiyyətini sezən Rusiyalı alim A.V.Yermoşin hələ 1989-cu ildə çap etdirdiyi “Beynəlxalq münasibətlər tarixi” adlı kitabında qeyd edirdi ki, müharibə və sülh haqqında baxışlar meydana gəldiyi ilk gündən realist və idealist olmuşdur. Bu yanaşmaların təkmilləşməsi siyasi realizm və siyasi idealizm kimi mühüm cərəyanın üzə çıxmasına səbəb olmuşdur. Siyasi realizm və idealizm sistemli yanaşma kimi XX əsrin əvvəllərində meydana gəlsə belə onların kökləri antik Roma və Yunanistanın bir sıra mütəfəkkirləri, Fukudid, Zenon, Siseron və b. bağlıdır. Faktiki olaraq müharibə problemi üzərində qurulan bütün nəzəriyyələr sonrakı dövrlərdə, ən müasir günümüzdə kimi məhz realizm və idealizmin üzərində durur. Bu mənada müharibə və sülh problemini siyasi realizm və idealizmin kəsişmə nöqtəsi adlandırıla bilərik. Bu iki cərəyan arasında mövcud antoqonizmin mahiyyətinin açıqlanması üçün müharibə və sülh problemi ilə bağlı meydana gələn yanaşmalarda müharibə və sülhün ətraflı izahını vermək lazımdır.

Əslində müharibə və sülh problemi ətrafında siyasi idealizm və siyasi realizm arasında mövcud olan ziddiyyətlər müasir beynəlxalq münasibətlər sistemi haqqında nəzəriyyələrin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Həç şübhəsiz bu gün beynəlxalq münasibətlər və onun problemləri sırf bu iki cərəyanın şərhindən kənarda izah edilmir. Müharibə və sülh problemi də artıq beynəlxalq münasibətlər mövzusunun tərkib hissəsinə çevrilmişdir. “Sülh və müharibə” problemi beynəlxalq münasibətlərdə geniş müzakirə olunan mövzulardan biridir. Çünki insanlar, cəmiyyətlər və dövlətlər arasındakı münasibətlərin vəziyyəti əsasən bu iki terminlə ifadə olunur. Beləcə, müharibənin qarşısının alınması yolları və sülhün təmini üçün araşdırmaların aparılması beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsinin əsas məsələsi kimi çıxış edir (4).

Bu problem hələ qədimlərdən filosofların, tarixçilərin əsas tədqiqat obyektlərindən biri olmuşdur. Əsas tarixi mənbələr Qədim Yunanistan klassikləri və qədim şəhər-dövlətlərindən gəlir. Bu dövrdə dövlətin digər cəmiyyətlərlə qarşılıqlı münasibətlərində əks olunan iki ideya ənənəsi meydana çıxmışdı: Birinci ənənə Fukididin adı ilə bağlıdır və “Peloponnes müharibəsi tarixi səkkiz kitabda” əsərində öz əksini tapıb. Ona görə gücün tətbiqi güclünün əsas siyasi davranışdır, konfliktlər isə insan təbiətindən meydana çıxan təbii vəziyyətdir. İkinci əks ənənə

* Məqalə tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

nisbətən daha gec yaranmış və stoiklər məktəbi ilə bağlıdır. Onlar Platonun fikirlərini davam etdirərək insanların irqi, milli, dini mənsubluqlarından asılı olmayaraq universal fikir əsasında yaradılan dünyanın vahidliyini qeyd edirdilər. Bu fikirlər Siseronda da öz əksini tapmışdı. O, “xalqların hüququnun” (jus gentium) hakim olduğu ümumdünya cəmiyyətinin yaradılmasını müdafiə edirdi. Lakin bununla belə, Roma hüququnda “müharibə hüququ” da (jus ad bellum) ayrılmaz element olaraq qalırdı. Bütün bu dilemma-ikilik tarix boyu bərabər mövcud olmuşdur. Sülh və ya müharibə-hansı daha vacib və daimidir? Bu sual ətrafında daimi iki qrup tədqiqatçılar toplanmışdır (1, s.208).

Bu problemlə bağlı fəlsəfi fikirlər yeni dövr mənbələrində daha geniş əks olunmuşdur. Artıq bu dövrdən başlayaraq müharibələrin qarşısının alınması və sülhün təmini ilə bağlı pesimist və optimist ideyalar iki yanaşma kimi ayrılmağa başlamışdır.

Birinci yanaşmanı təmsil edən N.Makiavelli insanların güc tətbiqinə meyilli olmasını nəzərə alaraq müharibəni qaçılmaz və xalqlar arasında razılığa gəlməyi isə qeyri-mümkün hesab edir. O deyirdi ki, müharibə ona lazım olan üçün ədalətlidir, buna görə də dövlətlər müharibəyə başlamaq haqqında qərar qəbul edən zaman heç bir məhdudiyyət hiss etməməlidir (2, s.307). Digər bir nümayəndə T.Hobbs “Leviafan” əsərində insanın təbiətə eqoist varlıq olduğunu və onda hakimiyyət arzusu gizləndiyini qeyd edir. Nə qədər ki, insanları idarə edə biləcək bir qüvvə mövcud deyil, onlar daimi müharibə vəziyyətində olacaqlar. Qarşılıqlı məhvdən çəkinən insanlar ictimai müqavilə bağlayırlar və nəticədə dövlət yaranır. Əgər ayrı-ayrı insanlar arasında münasibətlərin təbii haldan vətəndaş cəmiyyətinə keçməsi mümkündürsə, beynəlxalq ictimaiyyət haqqında bunu demək mümkün deyil. Burada anarxiya hökm sürür və dövlətlər arasında münasibətlərdə yeganə nizamlayıcı gücdür. Bu dövrdə xüsusən, Klauzevitsin “Müharibə haqqında” əsəri təqdirəlayiqdir. O, müharibənin siyasi mahiyyətini müəyyən etmiş və onu dövlətin adından icra olunan rəşadətli bir akt adlandırmışdır. Onun fikrincə, bütün müharibələrin əsasında siyasi məqsədlər durur, buna görə də müharibə siyasətin digər vasitələrlə davam etdirilməsidir. Beləliklə, realizmin fəlsəfi əsaslarını təşkil edən bu mənbələr əsas diqqəti dövlətlər arasında gücə əsaslanan münasibətlərə yönəlmiş və “sülh və müharibə” probleminə əsas üstünlüyü müharibəyə vermişlər.

İkinci yanaşma dövlətlər arasında güc münasibətlərinin beynəlxalq institut və əxlaqi-hüquqi normalarla əvəz edilməsinin mümkünlüyünü irəli sürürdü. Bu fikirlərin tərəfdarı olan E.Rotterdamlı “Sülhdən giley” traktatında beynəlxalq münasibətlərdə güc tətbiq etmənin məhdudlaşdırılmasını elan edir və müharibəni deyil, məhz sülhü bəşər mədəniyyətinin ən ali dəyəri hesab edir (3, s.40). Bu istiqamətin əsas müdafiəçisi olan H.Qrotsi “Müharibə və sülh hüququ” əsərində dövlətlərin münasibətlərinə hüquqi çərçivədən baxmağın vacibliyini qeyd edir. Onun fikrincə, müharibənin mümkünlüyü beynəlxalq həyatın qanunları ilə hüquqlaşdırılmalıdır, çünki müharibə istənilən dövlət tərəfindən özbaşına atılan addım olmamalıdır. İdealizmin digər tərəfdarı İ.Kant isə “Əbədi sülh” layihəsində “sülh və müharibə” problemini insanların maraqları və hüquqlarının müdafiəsi mövqeyindən həll etməyə çalışır. Kanta görə müharibə insanın varlıq kimi mövcudluq vəzifəsinə ziddir. Beləcə, idealizmin tarixi mənbələri əsas üstünlüyü sülhə verir.

Yeni dövrdə hansı yanaşmanın daha üstün mövqe tutduğunu demək bir qədər asan deyildi. Lakin dövlətlərin çoxəsrlik davranışı –si vis pacem, para bellum- sülh istəyirsənsə, müharibəyə hazır ol ifadəsinə uyğun gəldi və sübut etdi ki, xalqlar arasında qarşılıqlı münasibətlərin əsas tənzimləyicisi gücdür. Buna görə də, ingilis-amerikan realizm məktəbi XX əsrdə beynəlxalq münasibətlərin izahında idealistlərə nisbətən daha inandırıcı mövqe tutdu. I Dünya Müharibəsinin başlanması bir daha dövlətlərin problemlərin həllində dinc vasitələrdən daha çox hərbi meyilliyini və dövlət maraqlarının birinci dərəcəliyini sübut etdi. Lakin bu şəraitdə belə idealistlər müharibənin əsas səbəblərini beynəlxalq münasibətlərin təbii

xarakterində və dövlətlərin maraqlarında deyil, dövlətlərarası münasibətlərin systemsizliyi və heç bir beynəlxalq qurum tərəfindən idarə edilməməsində görürdü. Bu ideyaların praktik nəticəsi kimi Millətlər Cəmiyyəti meydana çıxdı, Vudro Vilsonun “14 maddə”si Versal-Vaşinqton sistemində öz əksini tapdı və 1928-ci il Brian-Kelloq paktının imzalanması ilə artıq müharibələrin bir vasitə kimi beynəlxalq münasibətlərdən silindiği güman edildi. Zahirən liberal ideyaları təbliğ edən bu qurum və müqavilələr, əslində ABŞ-ın və digər böyük dövlətlərin dünya hökmranlığının təminini əsas tuturdu. Bunun nəticəsi idi ki, Hitlerin təcavüzkar hərəkətləri idealistlərin fikirlərini heçə çıxardı və II Dünya Müharibəsi qaçınılmaz oldu. Hələ müharibənin başlanmasından öncə R.Nibur 1932-ci ildə çap olunan “Əxlaqi insan və qeyri-əxlaqi cəmiyyət” kitabında liberalların insanların kollektiv əxlaqi davranma bilmək bacarığını şişirdiklərini qeyd etmişdi. Nibura görə insanlar şərəf meyillidir və onun əslində mümkün olandan daha artığına nail olmaq cəhdi var. Realizmin digər bir nümayəndəsi E.Karr 1939-cu ildə çap olunan “İyirmi illik böhran-1919-1939” kitabında idealizmi utopizm adlandırmış və müharibəni beynəlxalq sistemdə qüvvələrin həyata keçirə biləcəyi yeganə və məqsədəuyğun yol olduğunu qeyd etmişdi. II Dünya Müharibəsinin başlanması ilə realistlərin “güc”ün hakim olduğu beynəlxalq münasibətlər fikri idealistlərin utopist “əbədi sülh” ideyalarını üstələmiş oldu.

Müharibədən sonra H.Morqentau ilk dəfə siyasi realizm nəzəriyyəsini bütöv şəkildə “Millətlər arasında siyasət. Hakimiyyət və sülh uğrunda mübarizə” adlı əsərində təqdim etdi. Onun əsas tezi “milli maraq” ifadəsi idi. Əgər bütün xalqlar öz məqsədlərinin güdülsə, onda maraqların toqquşması labuddur. Klassik realizmin digər nümayəndəsi R.Aron “Millətlər arasında sülh və müharibə” əsərində gücün tətbiqini beynəlxalq münasibətlərin əsas xüsusiyyəti və elementi kimi qeyd etdi. Dövlətlərarası münasibətlər diplomatiya və strategiyanın kombinasiyasıdır. Strategiya anlayışında bütün növ güc tətbiqi vasitələri, diplomatiyada isə gücə əsaslanaraq sülh yolu ilə tənzimləmə nəzərdə tutulur. Bu şəkildə diplomatiya və strategiyanın kombinasiyası sülhün və müharibənin də növbələşməsinə səbəb olur. Son nəticədə, realistlər “sülh və müharibə” problemini “güc”, “qüvvələr balansı” kimi ifadələrlə izah etməyə çalışır və müharibənin real, sülhün isə davamlı olmasının qeyri-mümkünlüyünü müdafiə edirlər.

Müharibədən sonrakı dövrdə idealizm elmi ədəbiyyatda Q.Klark və L.Sonun “Sülhə dünya hüququ ilə nail olma” kitabında əks olunmuşdu. Kitabda mərhələli tərkiləş və bütün dünya üçün kollektiv təhlükəsizlik sisteminin yaradılması layihəsi qeyd olunurdu. Sülhə nail olmaqda əsas vasitə BMT olmalı idi. Idealistlər inanırdılar ki, beynəlxalq münasibətlərdəki dəyişiklərin nəticəsi kimi onun anarxik təbiəti yox olacaq və münaqişələrsiz ümumdünya cəmiyyəti yaranacaq.

Soyuq müharibə dövründə realizm öz üstünlüyünü qoruyub saxlayırdı. Yalnız XX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq iqtisadi və sosial faktorların beynəlxalq münasibətlərə təsiri ilə realizmin mövqeyinə müəyyən xələl dəydi. Yaranmış yeni beynəlxalq şəraitə əsasən hər iki nəzəriyyədə dəyişikliklər baş verdi, neorealist və neoliberalist istiqamətlər meydana çıxdı. Bu dövrdə K.Uoltz “Beynəlxalq Münasibətlər Nəzəriyyəsi” adlı kitabında beynəlxalq siyasətə vahid sistem və müəyyən qanuna əsasən fəaliyyət göstərən anlayış kimi yanaşdı. Bu əsasda neorealizm nəticə çıxardı ki, əgər beynəlxalq münasibətlərdə uzun müddət anarxiya mövcud olarsa, bu gələcəkdə də dəyişməyəcək və bu səbəbdən idealistlərin irəli sürdükleri hər bir daimi sülh layihəsi iflasa uğrayacaqdır. Neorealistlərin fikirləri müasir münaqişələrin və beynəlxalq sistemin xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasından başqa, klassik realizmdən əsaslı şəkildə fərqlənir. Neoliberalizm isə bu dövrdə əsasən iki formada meydana çıxmışdı: 1) Demokratik sülh nəzəriyyəsi- demokratik ölkələr bir-biri ilə hərbi qütbləşməyə girmir və mövcud ziddiyyətləri yalnız sülh yolu ilə həll edirlər. 2) Neoliberal institusionalizm- Bu istiqamət 1971-

ci ildən R.Kohen və C.Nayın “Transmilli münasibətlər və dünya siyasəti” jurnalının çapından sonra yayılmağa başlamış və beynəlxalq münasibətləri öyrənərkən qeyri-dövlət aktorlarının da nəzərə alınmasını ehtiva edir.

Soyuq Müharibənin bitməsilə sülhün yaranacağına inanan liberalist ideyalar dünya səhnəsindəki etnik, regional, dini konfliktlər, kütləvi insan hüquqlarının pozulması, problemlərin həllində güc tətbiqinə üstünlük verilməsi kimi hadisələrlə bir daha sarsılmış oldu. Yaranan yeni dünya düzəni şəraitində də “sülh və müharibə” probleminə vahid mövqe yoxdur. S.Hantinqton kimi realistlər “Sivilizasiyaların toqquşması” konsepsiyasında müharibələrin yeni fazaya keçdiyini və müasir konfliktlərin qərb və qeyri-qərb sivilizasiyaları arasındakı münasibətdən asılı olacağını qeyd edir. F.Fukuyama kimi liberalistlər müharibələrə artıq son qoyulduğunu və dünyanın vahidliyə doğru yönəldiyini müdafiə edir. O, bunu “Tarixin sonu və sonuncu insan” əsərində qeyd edir. İnsan hüquqları, humanitar müdaxilə, ədalətli müharibə kimi ifadələri dəstəkləyən normativ-kosmopolitan liberalizm tərəfdarları isə qloballaşmaya diqqət çəkir və dünyanın vahid halda birləşməsinin onlar arasında mübahisələrə son qoyacağına və beynəlxalq ədalətin bərqarər olacağına inanırlar. Lakin, praktika göstərir ki, bu dəyərlərin qəbulu dünyanın bütün bölgələrində dinc vasitələrlə baş vermir və onlardan istifadədə ikili mövqe müharibələrə birdəfəlik son qoymağa qadir deyil.

Beləliklə, “sülh” və “müharibə” problemlərinə münasibətdə realizm liberalizmə nisbətən öz üstün mövqeyini elmi ədəbiyyatda və praktikada hələ də qoruyub saxlaya bilmişdir. Nə qədər ki, müstəqil dövlətlər mövcuddur və onların ayrıca məqsədləri var, onlar arasında konfliktlər və müharibələr mövcud olacaqdır. Dünya səhnəsinə nəzər salsaq, hər bir regionunda ən azı etnik, milli, dini, siyasi və digər səbəblərdən yaranmasından asılı olmayaraq bir konfliktin şahidi ola bilərik. Lakin dövlətlərin əməkdaşlığa olan meyllərini və problemlərin həllində cəhdlərini də nəzərə almamaq mümkün deyil. Bunun əsas səbəbi qlobal problemlərin artıq beynəlxalq çərçivələrdən çıxıb hər bir ölkənin ərazisinə, əhalisinə və siyasi quruluşuna potensial hədə ola bilməsidir və dolayısı ilə bununla dövlətlər öz “dövlət-milli maraqlarını” qorumuş olurlar. Bunlar bir daha sübut edir ki, realizmin “sülh” və “müharibə” problemləri ilə bağlı fikirləri idealistlərin utopist ideyalarından daha həyati və reallığa uyğundur.

Açar sözlər: müharibə, sülh, beynəlxalq, dövlət, hüquq, siyasi sistem, ölkə, əməkdaşlıq, münaqişə.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ермошин А.В. Проблема войны и мира в политико-правовых учениях нового времени. М., Наука, 1989.
2. Макиавелли Н. Государь //Избранные сочинения. М., 1982.
3. Роттердамский Эразм. Жалоба мира. Трактаты о вечном мире. М., 1963.
4. <http://arpam.wordpress.com/2010/11/13/beyn%C9%99lxalqmunasib%C9%99tl%C9%99rd%C9%99-sulh-v%C9%99-muharib%C9%99-problemi/>

Этибар АСАДОВ

**ПРОБЛЕМА ВОЙНЫ И МИРА КАК ТОЧКА ПЕРЕСЕЧЕНИЯ
ПРОТИВОРЕЧИЙ МЕЖДУ ПОЛИТИЧЕСКИМ
РЕАЛИЗМОМ И ПОЛИТИЧЕСКИМ ИДЕАЛИЗМОМ**

Резюме

В статье обсуждаются противоречивые взгляды, связанные с проблемой войны и мира в системе международных отношений. Автор считает, что несмотря на то, что воззрения на проблему войны и мира имеют античные корни, во взглядах всегда усматривались две тенденции - идеалистическая и реалистическая. Всегда существовали два подхода: реалистический и идеалистическо-либеральный. Первый подход оправдывает войны, объясняя их как продолжение политики, естественное состояние условий конкуренции и т.д. В идеалистическом же подходе война рассматривается как процесс, не относящийся к эволюции человечества.

Автор указывает, что глобальные процессы, происходящие в XX веке, число и масштаб войн стали причиной того, что политический реализм превзошел идеализм.

Ключевые слова: война, мир, международный, народ, государственное право, политическая система, сотрудничество, страна, конфликт.

Etibar ASADOV

**PROBLEM OF WAR AND PEACE AS A POINT OF
INTERSECTION OF CONTRADICTIONS BETWEEN
POLITICAL REALISM AND POLITICAL IDEALISM**

Summary

The article deals with the contradictory views connecting with the problem of war and peace in the international relations system. The author considers that though the views on the war and peace problem have ancient roots, in them two - an idealistic and realistic tendencies have always been observed. There always existed two approaches to the problem: realistic and idealistic - liberal. The first approach justifies the wars, explaining them as the continuation of politics and the natural state of competition terms and etc. But the idealistic approach considers war as the proces not referring to the evolution of humanity.

The author points out that the global processes happened in the XX century, number and the scale of the wars became the cause of that political realism exceeded idealism.

Keywords: war, peace, international, nation, state law, political system, cooperation, country, conflict.

Xalid NİYAZOV

AMEA, İnsan Hüquqları İnstitutu,
doktorant

SİYASİ SİSTEM VƏ DÖVLƏTİN İNFORMASIYA SİYASƏTİ: ƏNƏNƏ VƏ TƏCRÜBƏ*

İstənilən klassik yaxud müasir cəmiyyət konturları siyasi cəhətdən müəyyənləşdirilmiş çərçivələrə uyğun fəaliyyət göstərməklə vahid sosial orqanizm qismində özünün normal funksiyasını təmin edən hakimiyyət mexanizminə malik olur. Elmi-politoloji ədəbiyyatda siyasi sistem adlandırılan bu mexanizmdən istifadə edilməsi cəmiyyətin siyasi həyatını digər sahələrdən fərqləndirməklə yanaşı, eyni zamanda onların arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin mövcudluğunu müəyyənləşdirməyə də imkan verir.

Cəmiyyətin siyasi sistemi- hakimiyyət mexanizmi və idarəçiliyi, sosial qrup və təbəqələrin siyasi oriyentasiyası və davranış tərz, eləcə də ictimai-siyasi təşkilatların müxtəlif formaları və fəallığı daxil olmaqla konkret cəmiyyətin siyasi institutlarının məcmusu və qarşılıqlı əlaqəsidir (5, s. 49). Heç çübhəsiz, üslubiyyət nöqtəyi-nəzərindən bu institutun anlayışı müxtəlif ədəbiyyatlarda fərqli səslənsə də, mahiyyət və konteksti baxımından eyni anlama gəlir.

Beləliklə, siyasi sistem özündə siyasi hakimiyyəti, dövlət və cəmiyyət arasındakı mövcud qarşılıqlı münasibətləri ehtiva etməklə hakimiyyətin institusionallaşması, cəmiyyətdə siyasi kreativlik səviyyəsi, cərəyan edən müxtəlif çalarlı proseslərdə siyasi iştirakın xarakteri, siyasi fəaliyyət tərz, eləcə də qeyri-institusional siyasi münasibətlərlə xarakterizə olunur. Bu mənada siyasi sistemin əsas struktur elementləri qismində aşağıdakıları səciyyələndirmək mümkündür:

- 1) siyasi təşkilatlar və institutlar (dövlət, siyasi partiyalar, ictimai-siyasi hərəkatlar, təzyiq qrupları, bilavasitə demokratiya institutları);
- 2) siyasi münasibətlər, yəni, hakimiyyət münasibətlərinin siyasi prosesin dinamikasında əmələ gələn subordinasiya və koordinasiya;
- 3) sistemin fəaliyyətinin əsasını təşkil edən siyasi və hüquqi normalar;
- 4) cəmiyyətin siyasi dəyərlərinin əsas bazasını təşkil edən siyasi idrak və siyasi mədəniyyət.

Belə bir vacib məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, siyasi sistem bir sıra əlamətlərinə görə, digər ictimai sistemlərdən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Buraya ilk növbədə cəmiyyətin siyasi sisteminin aliliyi, üstünlüyü aid edilir. Yəni, bu vasitə ilə cəmiyyətdə siyasi hakimiyyət reallaşdırılır, sözügedən çərçivədə qəbul edilən bütün qərarlar cəmiyyətin hər bir üzvü üçün məcburi xarakter daşıyır. O, eyni zamanda cəmiyyətin digər altsistemlərinə tənzimləyici təsir göstərə bilər.

Siyasi sistem cəmiyyət daxilində həm də nisbi müstəqilliyə malikdir və bu keyfiyyət göstəricisi onun həmin cəmiyyətdəki rolu, eləcə də struktur mexanizmi ilə şərtlənir. Bir üstqurum olaraq da dəyərləndirilən siyasi sistemin bu özəlliyi isə ictimai mühitlə, ilk növbədə isə istehsal vasitələri, cəmiyyətin sosial-iqtisadi strukturu ilə şərtlənmişdir. Cəmiyyətə rəhbərlik edən sosial qüvvələrin qarşıya qoyduqları məqsədlərə çatmaq üçün mövcud resursları səfərbər etməsini cəmiyyətdəki işlək münasibətləri tənzimləyən başlıca normalardan biri kimi çıxış edən siyasi sistemin əsas funksiyası kimi xarakterizə etmək mümkündür.

* Məqalə siyasi elmlər ü.f.d., dosent Rəcəb Rəhimli tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

Lakin unutmamaq olmaz ki, siyasi sistem həm də cəmiyyəti birləşdirmək kimi integrativ bit funksiyanı da yerinə yetirir. Bu mənada A.S. Panarin yazır ki, siyasət bir tərəfdən "... qrup maraq və məqsədlərini izləmək üçün vasitədir, digər tərəfdən spesifik məqsədlərin ictimai müqəddəratın təyinatı sisteminə integrasiya yoludur", səmərəli siyasi sistem isə "millətin sosial sifarişlərinin yerinə yetirilməsi və onların praktiki reallaşması texnologiyasının hazırlanması mexanizmi kimi çıxış edir" (6, s.331-334).

Dövlətin mahiyyətində baş verən bütün dəyişikliklər ilk növbədə məhz rejimdə əks olunur ki, bu da öz növbəsində idarəetmə və dövlət quruluşu formasına təsir göstərir. Siyasi rejim anlayışı hakimiyyətin əsas sistemləri barədə təsəvvürlərin formalaşması üçün açar rolunu oynayır. Məhz siyasi rejimin mahiyyətindən çıxış edərək cəmiyyətin siyasi quruluş prinsiplərinin əsil mənzərəsi barədə mühakimə yürütmək mümkündür. Digər tərəfdən, bu və ya digər ölkənin inkişafının konkret tarixi mərhələsi özünəməxsus formaya malik siyasi mühit yaradır.

Geniş mənada siyasi rejim "dövlət idarəçiliyi üslubu" anlayışına yaxındır. Lakin sonuncu rəşionallıq və səmərəlilik baxımından idarəçilik texnologiyasının mahiyyətini açırsa, siyasi rejim dövlət idarəçiliyinin siyasi tərəfini – hakimiyyətin real şəkildə siyasi hərəkətin müəyyən subyektlərinə mənsub olduğunu təsbit edir. Siyasi rejimlərin təsnifatı da fərqlidir. Onların daha geniş təşəkkül tapmış formalarından biri demokratik və qeyri-demokratik (avtoritar və totalitar) olaraq səciyyələndirilmələridir. Bu kontekstdən siyasi sistemlər demokratik, avtoritar və totalitar olaraq təsnif edirlər (7, s. 95-100).

Hər bir cəmiyyətin özünəməxsus siyasi sistemi formalaşır və buna təsir göstərən əsas amillər sırasında cəmiyyətdəki mövcud ənənələrin, institutların, siyasi dəyər və digər bu qəbildən olan məqamların adını çəkmək mümkündür. Ümumi rəkursdan yanaşdıqda, siyasi sistem müəyyən sosial funksiyaları yerinə yetirən dövlət və qeyri-dövlət sosial institutlarının nizamlı, mürəkkəb və çoxtərəfli münasibətlərinin sistemidir. Siyasi sistemin komponentləri çoxsaylıdır və onları sırasına ilk növbədə cəmiyyətin siyasi təşkilatları, o cümlədən dövlət, siyasi partiyalar və hərəkətlər, ictimai təşkilat və birliklər, əmək kollektivləri, cəmiyyətin siyasi həyatını və siyasi hakimiyyətin həyata keçirilməsi prosesini tənzimləyən sosial-siyasi və hüquqi normalar, siyasi fəaliyyətdən yaranan siyasi təcrübə, siyasi hakimiyyətin psixoloji və ideoloji tərəflərini xarakterizə edən siyasi idrak daxildir. Çoxaspektli xarakter daşıyan siyasi sistem anlayışına müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Sosial-iqtisadi strukturla şərtlənən siyasi sistem cəmiyyətdən və onun xaricindən ötürülən impuls təsirlərinə məruz qalır və bütün bunlar onun fəaliyyətinə bilavasitə təsir göstərir. Siyasi sistemlərin tipologiyasından bəhs edilərkən daha çox amerikalı siyasətşünas R.Dalın demokratiya barədə görüşlərinə diqqət yetirilir və burada sözügedən sistemlər demokratik, avtoritar və totalitar olaraq fərqləndirilir.

Siyasi sistemin əsas ünsürlərinə aid olan başlıca tələblər bundan ibarətdir ki, onlar daxili nizama, mütəsəkkilliyə malik olmalı, siyasi xarakter daşımalıdırlar. Başqa sözlə, cəmiyyətin siyasi sisteminin ünsürü kimi nəzərdən keçirilən hər bir qurum təşkilatı və siyasi əlamətlərə malik olmalıdır. Belə ki, konkret bir təşkilatın səciyyəvi əlamətləri sırasına onun yaradılması, formalaşması və fəaliyyəti prosesini tənzimləyən müəyyən qayda və normativ bazaların olmasını, habelə daxili və xarici fəaliyyətini yönəldən orqanların mövcudluğunu aid etmək mümkündür.

Cəmiyyətin siyasi sistemində dövlət mərkəzi yer tutur. Bu, hər şeydən əvvəl onunla əlaqədardır ki, dövlət siyasi hakimiyyətin xüsusi təşkilatıdır. Siyasi hakimiyyət iqtisadi, ideoloji, təşkilati-hüquqi təsirlər vasitəsilə, habelə nüfuzun, ənənənin, məcburetmə aparatının köməyi ilə insanların, sosial qrupların davranışına təsir göstərmək qabiliyyəti kimi səciyyələnir. Eyni zamanda, siyasi hakimiyyət insanların birgə fəaliyyətinin təşkilinin və

tənzimlənməsinin mühüm amili olmaqla onların qarşılıqlı münasibətlərinin qaydaya salınmasının, cəmiyyətdə nizam-intizam və sabitliyin təminatı vasitəsidir.

Siyasi hakimiyyət onu sosial mövcudiyyətin təsirli amilinə çevirən təmərküzləşdirilmiş gücə malikdir. Belə bir güc qismində dövlətin müxtəlif institutları çıxış edir; onlar təşkilati cəhətdən hakimiyyəti rəsmiləşdirir, ona daimi fəaliyyət göstərən və ümumməcburi xarakter verirlər. Bu institutlara ordu, cəza orqanları, həbsxanalar kimi inzibati resurslarla birlikdə dövlət hakimiyyət orqanları və hüquq normaları aiddir. Siyasi hakimiyyət mahiyyət etibarı ilə onun mexanizmini təşkil edən orqanlar və təsisatlar sistemində maddi təcəssümünü tapır. Dövlət-hüquq institutlarında maddiləşən siyasi hakimiyyət dövlət hakimiyyəti kimi çıxış edir. Başqa sözlə, siyasi hakimiyyət dövlətçiliyin inkişafının bu və ya digər forması və səviyyəsi ilə sıx surətdə bağlıdır.

Dövlətin siyasi xarakteri həm də onunla şərtlənir ki, dövlət bu və ya digər dərəcədə sosial qruplar arasındakı münasibətləri nizama salır. Cəmiyyətdə həmişə müxtəlif fərdlərin və qrupların fərqli maraqları vardır. Həmin maraqları nizamlayan əsas qüvvə isə dövlətdir. Beləliklə, dövlət cəmiyyətdə birləşdirən, təşkil edən və nizama salan başlıca qüvvədir.

Dövlətin informasiya siyasəti cəmiyyətin siyasi sisteminin tipi ilə müəyyən olunur. Demokratik Konstitusiyaya ilə tənzimlənən demokratik siyasi sistem söz azadlığı prinsipini rəhbər tutaraq cəmiyyətin informasiya həyatına dövlət müdaxiləsinin məhdudlaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Informasiya sferası - informasiyanın yaradılması, emalı və istehlakı ilə bağlı subyektlərin fəaliyyət dairəsidir. Cəmiyyət həyatı üçün prioritet faktorlardan birinə çevrilmiş informasiyanın əhəmiyyəti müasir dövrdə dəfələrlə artmışdır. İnformasiya cəmiyyət daxilində siyasi, iqtisadi və sosial prosesləri qabaqlayır. Buna müvafiq olaraq informasiyanın cəmiyyətin siyasi həyatındakı əhəmiyyət və çəkisi də artmışdır. Bəzi tədqiqatçılar müasir siyasəti məhz belə xarakterizə edirlər (8).

Informasiya siyasəti siyasi təcrübə və siyasi nəzəriyyə ilə müqayisədə nisbətən gənc sahədir. Bu səbəbdən tədqiqatçılar sözügedən anlayışın müəyyən edilməsinin konkret formulu üzərində hələ də vahid mövqeyə gələ bilməmişlər. Ən geniş yayılmış yanaşma belədir ki, dövlətin informasiya siyasəti vətəndaşların informasiyaya Konstitusion çıxış hüququnun təmin edilməsinə yönələn siyasi, hüquqi, iqtisadi, sosial-mədəni tədbirlər kompleksidir. İnformasiya siyasətini qarşıya qoyulan siyasi hədəflərə çatmaq üçün siyasi təsir və vasitə kimi də nəzərdən keçirmək mümkündür: informasiya siyasətinin subyektləri isə bu halda informasiyanın yardımı ilə insanların şüuruna, psixikasına, davranışlarına dövlət və vətəndaş cəmiyyəti, eləcə də öz maraqları çərçivəsində təsir göstərmək iqtidarındadırlar (9, s. 19).

Hazırda dövlət informasiya siyasəti anlayışına bir neçə əsas yanaşma mövcuddur:

Dövlətin informasiya siyasəti dövlətin informasiya axını üzərində nəzarətçi kimi. İnformasiyanın siyasətdə, bütövlükdə, cəmiyyətin inkişaf axarında əhəmiyyəti sabit olaraq artmaqdadır. Y.A.Nisneviç informasiya siyasətinə cəmiyyətin ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi həyat sferalarında qarşılıqlı informasiya münasibətlərini və eləcə də bu qarşılıqlı münasibətləri nizamlayan proseslərin tənzimlənməsi və təkmilləşdirilməsi üçün dövlət hakimiyyəti tərəfindən işlənib hazırlanan və həyata keçirilən informasiya məkanında, strategiyada, taktikada, dövlət idarəçiliyinin vəzifələrində, idarəetmə qərarlarında və onun reallaşma metodlarında əks olunan milli maraqların məcmusu kimi yanaşır (10, s. 9).

Hesab edirik ki, bir qədər də irəli gedərək dövlətin informasiya siyasətini təkcə telekommunikasiya, informasiya sistemi və ya kütləvi informasiya vasitələrini əhatə etməyən, eyni zamanda informasiyanın bütün növlərinin – işgüzar, əyləncəli, elmi-yaradıcı, yenilikçi və s. formalarının yaradılması, qorunması, emalı, nümayişi, ötürülməsi ilə bağlı bütün istehsal və əlaqə prosesinin məcmusunu ehtiva edən və cəmiyyətin informasiya sferasının inkişafına

yönelən dövlət orqanlarının fəaliyyətini tənzimləyən vasitə kimi səciyyələndirmək mümkündür.

Dövlətin informasiya siyasəti cəmiyyəti informasilaşdıran vasitə kimi. İnformasiyalaşdırma dedikdə geniş mənada insan fəaliyyətinin bütün ictimai əhəmiyyətli növlərində etibarlı bilgilərin tam və vaxtında təmin edilməsinə yönəlmiş tədbirlər kompleksinin reallaşdırılması başa düşülür (11, s. 31). Hüquqi baxımdan bu, cəmiyyətin informasiyaya olan zəruri tələbini ödəmək üçün vacib sayılan optimal şəraitin təşkilatı, sosial-iqtisadi və elmi-texniki əsaslarının yaradılması prosesi, eləcə də informasiya resurslarının formalaşdırılması və istifadəsi əsasında vətəndaş hüquqlarını dövlət hakimiyyətinin, yerli özünüidarəetmə orqanlarının, təşkilatların, ictimai birliklərin reallaşdırmasıdır.

Dövlətin informasiya siyasəti rəsmi ideologiyanın yayılması kimi. Bu və ya digər məsələlər, o cümlədən dünyagörüşü üzrə hakimiyyətin rəsmi mövqeyi dövlətin çıxışı olan vasitələrin köməkliyi ilə yayıla bilər. Dövlətin informasiya siyasətinin məhz bundan ibarət olduğunu bildirən A.A. Qrabelnikov qeyd edilən siyasətin daim “rəsmi ideologiya ilə əlaqəli olduğunu və onun məhsulu olduğunu” qeyd edir (12, s. 190).

Dövlətin informasiya siyasəti dövlətin mövqeyinin aydınlaşdırılması və ictimai fikirlə iş kimi. İnformasiya siyasəti anlayışının bu variantı Konstitusiyanın müddəalarından irəli gələn hər hansı ideologiyanın dövlət tərəfindən yayılmasının mümkünsüzlüyü ilə səciyyələnir. Lakin bu zaman dövlət hakimiyyətinin mövqeyi aydınlaşdırılmalı və ictimai fikri öz tərəfinə cəlb etməlidir (13, s. 513-514).

Dövlətin informasiya siyasəti KİV sahəsində siyasət kimi. Bu anlayış əvvəlki yanaşmanın dar mənada şərhidir. Müasir cəmiyyətdə kütləvi informasiya KİV vasitəsilə yayılır və müvafiq olaraq da KİV-lə bağlı dövlət siyasəti həm də dövlətin informasiya siyasəti kimi çıxış edir. V.V.Yeqorov isə hesab edir ki, “...dövlət informasiya siyasəti kütləvi informasiya vasitələrinin cəmiyyətdən, insandan, onun maraqlarından uzaqlaşmasına yol verməmək məqsədilə optimal fəaliyyət göstərməsinə yönəlmiş tədbirlər məcmusudur” (14, s. 19).

Siyasi mədəniyyətin formalaşmasında əsas faktorlardan olan media insan tərəfindən siyasət dünyasının tanınmasının ən effektiv vasitələrindən biri kimi çıxış edir. Cəmiyyətin siyasi həyatının ən müxtəlif tərəfləri barədə balanslaşdırılmış, obyektiv, qərəzsiz və tam informasiya verilməsi ilə KİV siyasi mədəniyyətin təkmilləşdirilməsinin başlıca amilləri sırasında yer alır. Bu zaman KİV-in funksiyaları aşağıdakı kimi sadalana bilər: vətəndaşların məlumatlandırılması; onların siyasi cəhətdən maarifləndirilməsi, siyasi sosiallaşma; müxtəlif ictimai maraqların ifadə olunması, artikulyasiya imkanlarının olması, siyasət subyektlərinin integrasiyası; ictimai fikrin formalaşdırılması.

Bunlar fonunda KİV-ə təsir göstərən əsas subyekt qismində isə dövlət, hakimiyyət orqanları sistemi çıxış edir. Dövlət parlament tərəfindən qəbul olunan, hökumət tərəfindən müəyyənləşdirilən, Prezident fərmanları ilə icraya yönəldilən qanunlar, qərarlar vasitəsilə hakimiyyətin və idarəçiliyin müxtəlif institutlarının işi əsasında KİV-in status və fəaliyyət normalarını müəyyən edir.

Ötən əsrin son onilliyində növbəti dəfə suverenliyini qazanan Azərbaycanın iqtisadi inkişafın yeni mərhələsinə, vətəndaş cəmiyyəti və hüquqi dövlət quruculuğu fazasına keçməsi informasiyaya geniş ictimai tələbat yaratdı. Bu tələbatın ödənilməsi isə cəmiyyətin həyatında kütləvi informasiya vasitələrinin xüsusi çəkisini və rolunu xeyli artırdı. Məhz qeyd edilən kontekstdə kütləvi informasiya vasitələrinin kütləvililiyi, tirajı, dövriliyi, daima təkmil, qabaqcıl informasiya resurslarından istifadə etməsi, ilkin informasiya mənbəyi funksiyasını yerinə yetirməsi, informasiya texnologiyaları və telekommunikasiya vasitələrinin tətbiqi kimi xüsusiyyətləri özünü tam şəkildə büruzə verir. Ümumiyyətlə, KİV hakimiyyətin fəaliyyəti

haqqında informasiyanın cəmiyyətə çatdırılmasında, eyni zamanda cəmiyyətin həyatı, onun hakimiyyətin davranış və fəaliyyətinə reaksiyası barədə hakimiyyətin məlumatlandırılmasının ən təsirli kanalıdır. Sadalanan xüsusiyyətləri KİV-i vacib sosial instituta çevirməklə yanaşı, dövlətin informasiya siyasətinin zəruri obyektı kimi təsbit edir. Müasir KİV dünyada baş verən hadisələri tək cəmiyyətə operativ şəkildə çatdırmaqla kifayətlənməyərək, həm də informasiyaların əhəmiyyətli dərəcədə analizini, onların ilkin filtrasiyası və məqsədyönlü seçimini də həyata keçirir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan Respublikasında fikir, söz və məlumat azadlığının, plüralizmin inkişaf etdirilməsi hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunun əsas şərtlərindən biridir. Dövlətin informasiya siyasəti Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında əks olunmuş fikir, söz və məlumat azadlığının, vətəndaşların informasiya əldə etmək hüququnun ardıcıl və tam təmin edilməsinə yönəlmişdir. Müasir informasiya və telekommunikasiya texnologiyalarının inkişafı, cəmiyyətin sosial-siyasi və mədəni həyatında kütləvi informasiya vasitələrinin təsirinin güclənməsi eyni zamanda bu sahənin infrastrukturunun yeniləşməsinə, həm də jurnalistlərin peşəkarlığının artırılmasını zəruri edir. Ölkəmizin dünya informasiya məkanına daxil olması və informasiya cəmiyyətinə keçidlə əlaqədar şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafına və fəaliyyətinin təkmilləşməsinə dövlət dəstəyi müasir dövrümüzün tələbi kimi çıxış edir və dövlət tərəfindən bu hal nəzərə alınaraq qeyd olunan istiqamət üzrə müvafiq addımlar atılır.

Görülən işlərin nəticəsidir ki, hazırda KİV-lərin sayına görə Azərbaycan MDB və Şərqi Avropa ölkələri arasında qabaqcıl mövqelərdən birini tutur. Ölkəmizdə 5000-ə qədər mətbu orqan və 50-dən çox informasiya agentliyi qeydiyyatda alınmış, yüzlərlə informasiya portalı yaradılmışdır. Bundan başqa Azərbaycanda genişzolaqlı sərbəst internet fəaliyyət göstərir. Ölkədə son illərdə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı internetin imkanlarının genişlənməsinə şərait yaratmışdır.

Dövlət və KİV arasında qarşılıqlı münasibətlər bir çox hallarda həm də vətəndaş cəmiyyətinin, ümumilikdə siyasi sistemin inkişaf tempindən asılıdır. Əslində, sözügedən qarşılıqlı münasibətlər elmin bir çox sferaları üçün olduqca maraq doğurur və təsadüfi deyil ki, bu sahədə fəlsəfə, sosiologiya, politologiya, tarix, psixologiya və digər sahələrdə çoxsaylı araşdırmalar aparılmaqdadır. Son illər ərzində dünya ölkələrinin məcmu təcrübəsində bununla əlaqədar böyük bir empirik material toplanmışdır. Ölkəmizdə dövlət və KİV arasında qarşılıqlı münasibətlərin xüsusiyyətləri ilə bağlı məsələlər müstəqil siyasi sistemin formalaşması tarixinin elə də çox olmaması səbəbindən Azərbaycan siyasi elmi üçün yeni sayıla bilər.

Müasir siyasi proses özündə postsənaye cəmiyyəti üçün xarakterik olan yeni tendensiyalar ehtiva etdiyindən bu şəraitdə KİV-in “dördüncü hakimiyyət” qismində dövlət hakimiyyəti ilə qarşılıqlı əlaqədə olması qaçılmazdır. Siyasi elmdə də qəbul olunub ki, cəmiyyət üçün açıq olan dövlət hakimiyyəti və obyektivliyə maksimal dərəcədə riayət etməyə çalışan KİV siyasi proseslərin demokratikləşməsinə və yüksək templi demokratikləşməyə yol açmaq iqtidarındadır.

KİV-in neqativ təsirlərinin qarşısını almaq üçün dövlətin xüsusi orqanları və ya ictimai nəzarətlə yanaşı, müasir şəraitdə vacib olan ən mühüm amillərdən biri də insanlar arasında kommunikasiya tərbiyəsinin təbliğidir. Belə tərbiyənin əsas məqsədi insanlara media vasitələrinə tənqidi cəhətdən yanaşmağı və onlardan məsuliyyətlə istifadəni öyrətməkdir. Eləcə də insanlar KİV-in demokratik cəmiyyətdə və müasir siyasətdə hansı amplitudada iştirak etməsi, hansı mühüm rol oynaması, doğurduğu müsbət və mənfi nəticələr barədə yaxından məlumatlandırılmalıdırlar. Tanınmış rusiyalı tədqiqatçı B.V.Markova görə, məhz bu fonda dövlət siyasətinin mediada işıqlandırılmasında daha çox obyektivliyə yönəlik meyl artan xətt

üzrə yüksələcəkdir. Çünki bu məqam artıq cəmiyyətin tələbinə, ünsiyyət imperativinə çevrilən amil kimi çıxış edəcəkdir.

Müasir hüquqi dövlətin fəaliyyəti Konstitusiya və qanunvericiliklə tənzimlənərək vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını müdafiə etməyə, həmçinin vətəndaş cəmiyyətinin müstəqil şəkildə tənzimləyə bilmədiyi münasibətləri nizama salmağa yönəlmişdir. Ümumi qəbul edilmiş gerçəklik ondan ibarətdir ki, belə bir dövlət hüquqi, demokratik, sosial və dünyəvi olmalıdır. Qeyd edilənlər öz əksini Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında da tapmışdır. Konstitusionailzm ideyasının əks olunduğu ölkənin baş qanununda siyasi-hüquqi, fundamental insan haqları tam ehtiva edilmişdir.

İctimai münasibətlərin tənzimlənməsi üzrə dövlət institutlarının fəaliyyəti kimi dövlət siyasətinin özünün də uzunmüddətli vəzifələri və konstitusion məhdudiyyətləri vardır. Lakin informasiyalasdırma, informasiya təhlükəsizliyi, KİV-lə qarşılıqlı münasibətlərin formalaşdırılması konkret siyasi vəzifələrdən asılı olmayaraq dövlətin uzunmüddətli prioritetlərindəndir.

Açar sözlər: siyasi sistem, siyasi rejim, siyasi hakimiyyət, dövlət, kütləvi informasiya vasitələri, vətəndaş cəmiyyəti, informasiya təhlükəsizliyi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2002.
2. Azərbaycan Respublikası 1991-2001. Bakı, 2001.
3. Əfəndiyev M. Siyasi elmin əsasları. Bakı, 2004.
4. Даль Р. Введение в теорию демократии. М., 2001.
5. Бурлацкий Ф.М., Галкин А.А. Социология. Политика. Международные отношения. М.: Международные отношения, 1974.
6. Панарин А.С. Философия политики. Учебное пособие для политологических факультетов и гуманитарных вузов. М.: Новая школа, 1996.
7. Чиркин В.Е. Конституционное право зарубежных стран. М.: Арист, 1999.
8. Борисов А. Политика как концентрированная информация. Независимая газета, 20.01.2000.
9. Попов В.Д. Информациология и информационная политика. М.: РАГС, 2001.
10. Нисневич Ю.А. Информация и власть. М.: Мысль, 2000.
11. Просвирнин Ю.Г. Информационная функция государства. Журнал российского права, 2002, № 3.
12. Шумпетер Й. Капитализм, социализм и демократия. (Пер. с англ. Предисл. и общ. ред. Б.Автономова). М.: Экономика, 1995.
13. Соловьев А.И. Политическая теория, политические технологии. Учебник для студентов вузов. М.: Аспект Пресс, 2000.
14. Егоров В. В. Телевидение между прошлым и будущим. М.: Воскресенье, 1999.

Халид НИЯЗОВ

ПОЛИТИЧЕСКАЯ СИСТЕМА И ИНФОРМАЦИОННАЯ ПОЛИТИКА ГОСУДАРСТВА: ОПЫТ И ТРАДИЦИЯ

Резюме

В статье характеризуются основные структурные элементы политической системы, обсуждаются ее компоненты и типология. Автор, исследуя политику государственной информации, подробно излагает несколько подходов к данному понятию. В публикации исследуются отношения государства и СМИ, а также указывается, что формирование этих отношений – одна из приоритетных задач государства. Автор особо подчеркивает, что политика государственной информации Азербайджанской Республики направлена на последовательное и полное обеспечение свободы мысли, слова и информации, права граждан на получение информации, отраженные в Конституции.

Ключевые слова: политическая система, политический режим, политическая власть, государство, средства массовой информации, гражданское общество, информационная безопасность.

Khalid NIYAZOV

POLITICAL SYSTEM AND INFORMATION POLICY OF THE STATE: EXPERIENCE AND TRADITION

Summary

The article characterizes the main structural elements of political system, discusses its components and typology. Styding the state information policy, the author thoroughly comments on several approaches to this notion. In the article the relations between the state and mass media are studied, and it is noted that the formation of these relations is one of the priority aims of the state. The author especially emphasizes that the information policy of the government of Azerbaijan Republic is directed at the successive and complete guarantee of the freedom of thought, speech and information and citizens' right to information, reflected in the Constitution.

Keywords: political system, political regime, political power, government, mass media, civil society, information security.

DÖVLƏT SOSIAL SİYASƏTİN BAŞLICA SUBYEKTİ KİMİ*

Dövlət - siyasi təsisat olmaq etibarı ilə müəyyən struktura malik olan, siyasi hakimiyyətin müəyyən təşkili ilə səciyyələnən və müəyyən ərazidə sosial-iqtisadi, mədəni proseslərin tənzimlənməsini təmin edən, onların işinə nəzarət edən xüsusi təsisatdır. Dövlət siyasi sistemin başlıca ünsürlərindən biri olub siyasi sistemin bütün səciyyəvi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir.

Siyasətin başlıca subyekti olan dövlətin fəaliyyəti mahiyyət etibarı ilə siyasətin mövcudluq formasını ifadə edir(1, s. 232).

Dövlətin yaranmasında əsasən 3 amil qeyd olunur.

1. İctimai əmək bölgüsü
2. İstehsal vasitələri üzərində xüsusi mülkiyyətin olması
3. Antaqonist siniflərin yaranması

Müasir dövrdə dövlət anlayışının tədqiqinə bir neçə aspektdən yanaşılır.

İlk yanaşma antik dövrlərdən başlamışdır. Qədim dövrlərdə dövlətə vətəndaşların və cəmiyyətin həyatını tənzimləyən bir quruluş kimi baxırdılar. Sonralar dövlətin elmi-fəlsəfi mahiyyəti üzə çıxdıqca bu baxışların mahiyyəti dəyişdi.

Digər bir yanaşmada əsasən sinfi fərqlər önə çəkilir, siniflərin öz siyasətini təmin etmək üçün dövlətdən istifadə etdiyi qeyd edilir.

Üçüncü yanaşmada isə dövlət quruluşunun təşkilati struktur sistemi təhlil edilir, idarəetmədə, cəmiyyətin həyatında başda olan təşkilatların işləmələrinə diqqət yetirilir.

Bir sözlə, sosial siyasətin başlıca məqsədi ictimai inkişafın mövcud mərhələsində ən ümdə və təxirəsalınmaz vəzifələrin həllini təmin etməkdən, meydana çıxan ziddiyyətləri cəmiyyətin ümumi mənafeyi baxımından məqsədyönlü və çevik aradan qaldırmaqdan ibarətdir (2, s.260).

Sosial siyasətin əsas obyektı və subyektləri vardır ki, bunlar sosial siyasətin düzgün istiqamətdə və məqsədyönlü aparılması üçün əsas rol oynayan amillərdəndir.

Sosial siyasətin obyektı dedikə cəmiyyətin sosial strukturu, siyasi sistemi, cəmiyyətdə subyektlərin davranışları və s. nəzərdə tutulur. Sosial siyasətin obyektı xalqların, millətlərin, sosial qrupların, siniflərin sosial siyasi vəziyyətini, milli-etnik münasibətlər daxil olmaqla, insanların maddi rifah vəziyyətinin bütün tərəflərini əhatə edir.

Siyasətin subyekti dedikdə, siyasəti irəli sürən, onda aktiv və şüurlu şəkildə iştirak edənlər anlaşılır. Sosial siyasətin subyektləri isə müxtəlifdir. Sosial siyasətin subyektlər rolunda ayrı-ayrı insanlar, sosial qruplar, siyasi birliklər, təşkilatlar, siyasi elitalar və liderlər çıxış edirlər.

Siyasi elita, siyasi lider, rəhbər - sosial siyasətin ən əhəmiyyətli subyektlərindən biri olmaqla hakimiyyət və dövlət idarəçiliyi sahələrində müxtəlif fəaliyyətlə məşğul olan insanlardır. Siyasi elitanın əsas funksiyalarına vətəndaşların müxtəlif qruplarının mənafeyinin formalaşdırılması və təmsil edilməsini, siyasi vəzifələrin idarə edilməsini, qərarların qəbulunu və onların həyata keçirilməsinə nəzarətidir.

* Məqalə siyasi elmlər ü.e.d., prof. Hacı Rəcəbli tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

Sosial siyasətin həyata keçirilməsinin mühüm subyekti dövlətdir. Dövlət müəyyən ərazi daxilində əhalinin layiqli həyatını təşkil edən, orada zəruri sosial qaydaları təmin edən siyasi təsisatdır. Ümumiyyətlə dövlət vətəndaşların sosial birgəyaşayış qaydalarını formalaşdırır.

Dövlətin ənənəvi iki başlıca funksiyası vardır: daxili və xarici funksiyalar.

Dövlətin daxili funksiyasına bunlar aiddir:

1. Mövcud siyasi quruluşu, sosial-siyasi strukturu qoruyub saxlamaq.
2. Təsərrüfat-təşkilatçılıq və ictimai iqtisadi vəzifələr
3. Sosial vəzifələr.
4. Mədəni-tərbiyə vəzifələr.

Dövlət öz funksiyalarının yerinə yetirilməsi çərçivəsində müxtəlif hüquqlara malikdir.

- Bəzən bunun üçün gücdən istifadə edərək vətəndaşlara qəbul edilən qərarların yerinə yetirilməsi üçün fiziki təsir etmək hüquqlarına malik olur. Heç kim dövlətdən kənar və ya dövlət hakimiyyətinə tabe olması haqqında müstəqil qərar verə bilməz, çünki dövlət mənsubiyyəti məcburidir. Dövlətin daha bir təsir və idarəetmə mexanizmi də vergi toplanmasıdır ki, onun da vasitəsi ilə insanların həyatının maddi təminatı həyata keçirilir.

Ümumiyyətlə hələ qədimdən alimlər dövləti sosial problemlərin həlli üçün vacib bir qurum kimi qeyd etmişlər:

Demokrit insanların ictimai tələbatlarını inkişaf amili kimi qiymətləndirərək qeyd edirdi ki, dövlət, insan hüquq və azadlıqları kənar qüvvə tərəfindən deyil məhz insanların uzunmüddətli sosial siyasi münasibətləri və mübarizəsinin nəticəsində yaranmışdır.

Aristotel (e.ə. 384-322) dövləti insanların tələbatları tələbat və ehtiyaclarını həll etmək üçün birgəyaşayış forması adlandırırdı və qeyd edirdi ki, bu dövlət cəmiyyətin rifah halının təntənəsi üçün mövcuddur. O, sosial hadisələri təbii hal kimi nəzərdən keçirirdi. O, sübut etməyə çalışır ki, cəmiyyətdəki qeyri-bərabərlik ona daxilən xas olan hadisədir.

Ərəb filosoflarından Əl Fərabinin (870-950) fikrinə görə dövlət ali sinfə mənsub insanların səyi nəticəsində mövcudlaşır. Məhz bu insanlar yaratdıqları dövlətin vasitəsi ilə tələbatlarını yüksək səviyyədə təmin edə bilirlər.

D.Frenkel dövlətin yaranmasını insanların öz ehtiyac və tələbatlarını tək ödəyə bilmədiyi üçün qrup şəklində birləşməsi ilə əlaqələndirir.

Bütün bu ideyalar sübut edir ki, dövlət sosial siyasətin ən vacib subyektidir. Və dövlətin var olması, inkişafı onun apardığı sosial siyasətlə səciyyələnir.

Dövlətlər quruluşuna, idarəetmə formasına və s. bu kimi əlamətlərinə görə fərqləndiyi kimi onların apardığı sosial siyasət də fərqlidir. Ümumiyyətlə sosial siyasəti 3 əsas qrupa ayırmaq olar.

1. Kommunist sosial siyasəti: Bu model əsas marksizm-leninizm ideologiyasına əsaslanan idarəetmə formasına malik ölkələrə xasdır. Bu modelin müsbət və mənfi cəhətləri var. Müsbət cəhəti ondan ibarətdir ki, kommunist sosial siyasi xətt götürən dövlətlərdə insanların sosial və maddi tələbatlarının ödənilməsinə dövlət öz üzərinə götürür. Tələbatların ödənilməsi səviyyəsi insanların yaxşı həyat səviyyəsində yaşaması üçün kifayət etməsə belə sosial siyasətinin geniş spektri əhatə etməsi və qarşıya qoyduğu məqsədin cəmiyyətdə optimist təbliğatı insanlarda, öz tələbatlarının təmin olunacağı inamını formalaşdırır.

Kommunist modelin müəyyən mənfi cəhətləri də var. Belə ki, bərabərlik ideyasına əsaslanan sosial siyasətin həyata keçirilməsi fonunda cəmiyyətdə sosial ədalət prinsipləri pozulur. əldə edilən sərvət əməyə görə deyil, tələbatlara görə aparılır və nəticədə kimin az kimin isə çox əziyyət çəkməsi kölgədə qalır.

2. Liberal sosial siyasət modeli - kommunist sosial siyasət modelinin demək olar ki əksidir. Ən əsas xüsusiyyəti isə insanların fərdi qabiliyyətləri nəzərə alınmasıdır.

Liberal model (Amerikan modeli) aşağıdakı cəhətləri ilə səciyyələnir:

- xüsusi mülkiyyətin iqtisadiyyatda üstün mövqe tutması;
- əhalinin bir çox zəruri yaşayış problemlərinin həll edilməsində dövlətin təcrid edilməsi;
- sosial məqsədlərin həyata keçirilməsinə yönəldilən xərclərin qalığ xarakter daşması; onların işsizlərə və həyat səviyyəsi ən aşağı olan təbəqələrə yönəldilməsi;
- sosial məqsədlərə yönəldilən dövlət investisiyalarının və dövlət xərclərinin çəkisinin aşağı olması.

Bu model əsas azad bazar münasibətlərinə, liberal iqtisadi inkişafa üstünlük verən ölkələrdə olunur. Bu siyasətin hakim olduğu dövlətlərdə insanların ehtiyacları və tələbatları onların öz əməyi və bundan aldığı əmək haqqı hesabına ödənilir. Dövlət insanların sosial tələbatlarının ödənilməsinə öz üzərinə götürür bu proses fərdiyyəçilik prinsipinə əsaslanır. Dövlət bütün gücünü əmək qabiliyyətli insanların uyğun işlə təmin edilməsinə yönəldir və bu əməyin qarşılığının layiqli şəkildə ödənilməsinə cavabdehlik daşıyır. Nəticədə bütün insanlar öz tələbatlarını ödəmək və həyat səviyyəsinin yüksəltmək üçün çalışır. Bu modelin hakim olduğu ölkələrdə mükəmməl sosial müdafiə sistemi formalaşdırılmışdır. İşsizlər, əmək qabiliyyətini itirənlər, aztəminatlı ailələr və s. bu kimi məhdud şərtlər çəçivəsində yaşayan insanlar dövlətin sosial müdafiə sistemindən səmərəli istifadə edirlər. Bütün sosial siyasət modellərində olduğu kimi bu modelin də müəyən mənfə xüsusiyyəti var. Belə ki, güclü iqtisadi resurslara, maddi ehtiyatlara və təbii sərvətlərə malik olmayan ölkələrdə bu model tətbiq oluna bilmir.

2. Sosial-demokrat model (İsveç modeli)– qarışıq model hesab edilir. Bu modelin bir sıra xüsusiyyətləri sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı model ilə eynidir. Buna baxmayaraq, bu modelin öz xüsusiyyətləri mövcuddur. Sosial - demokrat modeli üçün dövlət mülkiyyətinin həddən artıq çox olması xarakterdir. Sosial siyasətin bu modeli əsasən İsveçdə öz əksini tapmışdır və ona görə də onu çox vaxt İsveç modeli adlandırırlar. Tarixi inkişafın müxtəlif dövrlərində bu modelin bir çox cəhətləri digər Skandinaviya ölkələrində, eləcə də İspaniyada, Portuqaliyada, Yunanıstanda və s. öz əksini tapmışdır.

Əsas xüsusiyyəti odur ki, bu modeldə insanların öz tələbat və ehtiyaclarını ödənilməsində həm fərdi prinsiplər, həm də dövlət həyata keçirdiyi sosial siyasət tədbirləri iştirak edir.

Sosial-demokrat modelin səciyyəvi xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- əmək münasibətlərinin ümumi milli, ümumi dövlət səviyyəsində tənzimlənməsi (tarif dərəcələrinin, kollektiv müqavilələrin müəyyən edilməsi);
- dövlətin həyata keçirdiyi sosial siyasətin əhalinin gəlirləri üzrə təbəqələşməsinin azaldılmasını təmin etməsi;
- ümumi milli məhsulda dövlət büdcəsinin çox olması;
- dövlətin məşğulluq siyasəti əsasən işçilərin ixtisaslarının artırılması və yenidən hazırlanması hesabına işsizlərin sayının minimum həddə çatdırmağa yönəldilməsi.

Bu model sosial-demokrat ideyalarının güclü olduğu bir sıra Avropa ölkələrində müvəffəqiyyətlə tətbiq olunur.

Bildiyimiz kimi siyasi rejimlərin xarakterindən asılı olaraq sosial siyasətin həyata keçirilməsi vasitələri dəyişə bilər. Belə ki, qeyri-demokratik rejimlərdə sosial siyasətin həyata keçirilməsi demokratik rejimlərdən bir çox xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Bu rejimlər aşağıdakılardır.

Bu sahədə mövcud olan modellər içərisində Çin, Yaponiya, Cənubi Koreya və s. modellər də var ki, onlarda dövlətin həyata keçirdiyi sosial siyasət yönümlərinə görə bir-birindən fərqlənilir. Belə ki, hər bir model mövcud olduğu cəmiyyətdən, siyasi rejimdən və s. kimi amillərlə əlaqəli olduğu üçün onların sosial siyasət fəaliyyəti də bu amillərlə əlaqələndirilir.

1. Totalitar siyasi rejim: - “totalis” latın sözü olub bütöv, tam mənasında işlədilir. Totalitarizm anlayışını ilk dəfə Mussolini işlədib. Bu rejimlər cəmiyyətin bütün sahələrində sərt dövlət nəzarəti hökm sürür. Bəzi alimlər totalitarizmi XX əsrin despotizmi adlanır. Totalitarizmə bir neçə element daxildir ki, bunlar aşağıdakılardır:

- **İdeologiya** – bu rejimin hakim olduğu cəmiyyətin hər bir üzvünün riayət etməli olduğu siyasi, mənəvi dəyərlərin cəmidir.

- **Tək partiyalılıq** – bu amil totalitarizmin əsas şərtlərindən biridir. Çünki total idarəetmədə yalnız bir partiyalı sistem olmalı və bu partiya nüfuzlu lider (diktator) rəhbərlik etməlidir. Bu cür rejimlərdə hər bir sahədə həyata keçirilən siyasət hakim ideologiyanın, partiyanın və liderin iradəsinə tabe etdirilmişdir. (SSRİ, Hitler Almaniyası və.s)

- **Nəzarət** - iqtisadiyyat, kütləvi informasiya vasitələri və silahlı qüvvələr üzərində vahid nəzarət sistemi fəaliyyət göstərir.

- **Təqib və represiyalar** – bu amil totalitarizm ideologiyasının yaşaması üçün dayaq rolunu oynayır və bu ideyaya qarşı çıxan hər kəs, vəzifə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq təqib edilir. İstənilən halda əks fəaliyyətin qarşısı alınır.

Bu rejimin hakim olduğu dövlətlərdə şəxsi, mənəvi, siyasi, iqtisadi və s. müstəqillik anlayışı olmur. İctimai həyatın bütün sahələri hakimiyyətin total nəzarəti altında olur.

Vətəndaşlar sosial tələbatlarının ödənilməsində tamamilə dövlətdən asılı vəziyyətdədir və heç bir təsir mexanizminə malik deyillər. (tətilər, etirazlar və s.) Bu rejimdə sosial rəqabət, islahatlar və s. demək olar ki yox dərəcəsindədir. Bu cür ölkələrdə sosial-siyasətin həyata keçirilməsi qeyri demokratik prinsiplər əsasında aparılır, sosial islahatlarla bir tərəfli və məcburi xarakter daşıyır. Bir sözlə, totalitar siyasi sistemlər elə diktaturadır ki, dövlət hakimiyyəti bir şəxsin, qrupunun, güruhun və ya bir partiyanın əlində cəmləşir və vətəndaş nəzarəti olmadan həyata keçirilir.

2. Avtoritar siyasi rejimlər: - Avtoritarizm hələ qədim dövlətlərin yarandığı vaxtlarda ayrı-ayrı formalarda mövcud olmuşdur. Hakimiyyət, təzyiq mənasını ifadə edib, bir nəfərin və ya bir qrupun hakimiyyətinə əsaslanan diktaturadır. Avtoritar sistemin bir neçə əlaməti vardır:

- hakimiyyətin mərkəzləşdirilməsi – bütün sahələrdə idarəetmə mərkəzləşdirilmiş qaydada həyata keçirilir, siyasi sfera tamamilə inhisara alınır. İdarəetməyə təhlükə törədəcək gücə malik olmayan və müəyyənləşdirilmiş qaydalar əsasında fəaliyyət göstərən partiyaların, həmkarlar ittifaqlarının və s. təşkilatların fəaliyyətinə icazə verilir.

- avtokratik idarəetmə - idarəetmə sadəcə bir harizmatik liderə və ya imtiyazlı qrupa aid olur və cəmiyyətin qalan təbəqəsinin siyasi və idarəetmə fəaliyyəti məhdudlaşdırılır.

- inzibati amirlik sistemi – bu sistem avtoritar idarəçilik sisteminin nəzarət mexanizmdir.

Ümumiyyətlə avtoritar rejimlərdə cəmiyyət həyatına dövlətin nəzarəti güclüdür. Bu rejimdə nümayəndəli idarəetmə sisteminin rolu demək olar ki, heçə endirilir. Lakin bu nəzarət sırf siyasi sahəyə tətbiq olunur. Yəni cəmiyyətdə “siyasətdən başqa hər şeyə icazə verilir” prinsipi hakimdir. İnsanlar öz sosial tələbatlarının və ehtiyaclarının ödənilməsində müstəqildirlər. Hər kəsin qabiliyyətinə görə öz həyat səviyyəsini yaxşılaşdırması üçün imkan yaradılır. Eyni zamanda dövlət də müəyyən sosial müdafiə sisteminə malik olur. Lakin, dövlət insanların işlə təmin olunmasında və onların əməyinin layiqli ödənilməsində zəif fəaliyyət göstərir. Belə ki, hakimiyyət bir qrupun nəzarətində olub demək olar ki, müəyyən təbəqələrin sosial və siyasi maraqlarına xidmət edir. Bu dövlətlərdə azad sahibkarlığa icazə verilmir, bütün sosial-iqtisadi tədbirlər mərkəzdən dövlət tərəfindən həyata keçirilir.

3. Demokratik siyasi rejimlər: - demokratiya xalq hakimiyyəti deməkdir və bu rejimlərin xarakterik xüsusiyyəti xalqın idarəçiliyinə əsaslanmasıdır.

Demokratiyanın bir sıra üstün cəhətləri vardır.

2. Tiraniya sistemindən azad olunmaq.

3. İnsan hüquq və azadlıqlarına riayət edilməsi.
4. Şəxsi toxunulmazlıq hüququ.
5. Mənəvi muxtariyyət.
6. Siyasi bərabərlik.
7. Firavan həyat tərzinin təmin edilməsi.

Demokratik idarəetmələrdə sosial dövlət mexanizmi fəaliyyət göstərir. Sosialist dövlətdən fərqli olaraq sosial dövlət liberal demokratik fəlsəfəyə əsaslanır. Burada fərdlərin təməl hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsi və qorunması ilə yanaşı, sosialist dövlətdəki kimi vətəndaşların sosial, iqtisadi və mədəni haqları da tanınır və onların bütün tələbat və ehtiyacları qanunauyğun şəkildə ödənilir.

Demokratik rejimlərdə sosial siyasət yalnız və yalnız vətəndaşlarının sosial rifah halının yüksəldilməsinə və insanların layiqli həyat şəraitinə nail olmaqdan ibarətdir. Bunun üçün dövlət sərvətlərin bölünməsində, əməyin ödənilməsində, sosial islahatların həyata keçirilməsində, insanların sosial müdafiəsinin təşkil edilməsində sosial ədalət prinsipinə əsaslanır.

Hələ iki əsr əvvəl filosoflar qeyd edirdilər ki, demokratiya daha çox kasıb dövlətlər üçün xasdır. Bolluq və sərvət isə aristokratiya oliqarxiya və monarxiya üçün səciyyəvidir. Lakin getdikcə bu fikirlər tamamilə əksinə dəyişdi. Təcrübə göstərdi ki, demokratik ölkələr gündən günə inkişaf edərək varlanır, qeyri-demokratik dövlətlər isə onlarla müqayisədə daha kasıb qalırlar. İnkişaf və firavan həyatın təmin edilməsi demokratik inkişafın nəticəsi kimi ortaya çıxdı. Sosial sahədə vətəndaşların müdafiəsi möhkəmləndi.

Dünya təcrübəsinin mənimlənilib mənalandırılması belə bir cəhəti ifadə edir ki, demokratik prosesə daxil olan cəmiyyət ən əvvəl öz vətəndaşlarının və idarəetmə orqanlarının qanun qarşısında real bərabərliyini təmin etməlidir. İkinci, cəmiyyət və vətəndaşlar hüquqa zidd hərəkətlərdən müdafiə olunmalıdır. Üçüncüsü, demokratik formalar və birgəyaşayış normaları təkmilləşdirilməlidir. Dördüncü, formal elan olunmuş və real fəaliyyətdə olan ictimai münasibətlər, hüquq, idarəetmə uyğunlaşdırılmalıdır. Beşinci, insana hörmət, onda insani ləyaqət hissi tərbiyə edilməlidir. Altıncı, ayrı-ayrı ictimai qrupların və vətəndaşların kateqoriyalarının, idarələrin, hakimiyyət və dövlət orqanlarının imtiyazları aradan qaldırılmalıdır. Yeddinci, bütün mühüm daxili və xarici hadisə və proseslər haqqında məlumatlandırma ardıcıl surətdə və obyektiv şəkildə həyata keçirilməlidir. Səkkizinci, cəmiyyət mədəniyyət sferasında, yaradıcılıq sahəsində məcburi qəyyumluqdan (himayəçilikdən) əl çəkməlidir. Doqquzuncu, əhalinin yerli, dövlət və iqtisadi idarəetmə orqanları ilə daimi əlaqəsi təmin olunmalıdır. Bir sözlə, demokratiyanın inkişafı ictimai nəzarətin sosial funksiyası və ictimai tənqidlə şərtlənir. Belə şərtləndirmə isə bütövlükdə cəmiyyətin tərəqqisinin hərəkətverici qüvvəsi kimi səciyyələnir (3, s.328).

Demokratik cəmiyyətdə həyata keçirilən sosial siyasətin məqsədi təkcə bu günü deyil, əhalinin sabahını da mütləq nəzərə almalıdır. Bu siyasət elə bir şərait yaratmalıdır ki, insanlar əmək fəaliyyəti ilə yaxşı məşğul olsunlar, yüksək sosial fəallıq göstərərək cəmiyyətin maddi rifahının yaxşılaşdırılması sahəsində təməli möhkəmləndirsinlər və onun sosial təminat səviyyəsini yüksəltsinlər (4, s. 28).

İqtisadi inkişafa paralel olaraq demokratikləşmə proseslərinin sürətlə aparılması və bu iki təmayülü bir-birindən ayırmadan Azərbaycanın prioritet inkişaf xəttinin müəyyən edilməsi çağdaş yetkililərimizin əsas vəzifələridir. Azərbaycan Prezidentinin bu barədə irəli sürdüyü fikirlər çox maraqlıdır: “Demokratikləşmə prosesi və sosial iqtisadi inkişaf, bunlar hamısı vahid bir prosesin tərkib hissələridir. Birini o birindən ayırmaq mümkün deyildir. Əgər biz diqqətimizi ancaq iqtisadi məsələlərə yönəltsək, siyasi proseslər kənarda qalsa, demokratikləşmə getməsə, ölkədə siyasi islahatlar getməsə, uğur qazana bilmərik. Biz bütün bu

işləri paralel şəkildə aparmalıyıq. Eyni zamanda, əgər iqtisadiyyat inkişaf etməsə, onda demokratikləşmə prosesi təhlükə altına düşər. Çünki, kasıb ölkədə, çoxlu sosial problemləri olan ölkədə insanlar, demokratiya, siyasi proseslər haqqında düşünmürlər. İnsanları ancaq gündəlik məsələlər düşündürür. Ona görə paralel şəkildə, hər tərəfli inkişaf Azərbaycanı yaxın zamanlarda çox güclü dövlətə çevirəcəkdir” (5, s. 68-86).

Sosialyönümlü dövlətin əsasını insan ləyaqəti, ədalət, məsuliyyət, fərdin maddi statusunun kəskin fərqliliyini aradan qaldırmaq məqsədləri təşkil edir. Bu, ictimai həyatı humanistləşdirmək, cəmiyyətdə qarşıdurmanın azalması, vətəndaş həmrəyliyinin formalaşması, bütün sosial qrup və fərdlərin mənəviyyatının artmasının labüd yoludur (6, s. 9).

Sonda belə nəticəyə gəlmək olar ki, dövlət sosial siyasətin əsas subyekti olmaq etibarilə onun həyata keçirilmə mexanizmlərinə malik olan siyasi təsisatdır. Dövlət vətəndaşlarının sosial tələbat və ehtiyaclarını ödəmək üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirərək sosial rifahə nail olmağa çalışır. Bunun üçün o, səhiyyə, mədəniyyət, iqtisadiyyat, təhsil, turizm, mənzil-kommunal, nəqliyyat, infrastruktur və s. bu kimi sahələrin inkişafı üçün vəsaitlərin ayrılmasını təmin edir. Bütün bunların həyata keçirilməsində şəffaflığa nail olmaq və vətəndaşların sosial problemlərinin həllində ədalətli mövqə tutmaq hər bir dövlətin əməl etməsi zəruri olan vəzifələrindəndir. Buna nail olmaq üçün isə dövlət idarəetmədə demokratik prinsipləri əsas götürməli, qanun və qərarların qəbul edilməsində ədalətli mövqə tutmalı, bir sözlə sosial rifah halının yüksəldilməsi üçün əlindən gələn hər bir şeyi etməlidir.

Açar sözlər: dövlət, sosial siyasət, sosial rifah, sosial və maddi tələbatlar, vətəndaşların hüquq və azadlıqları.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Günel Məlikli. Sosial siyasətin həyata keçirilməsində dövlətin rolu. Müasir Dünyada İntegrasiya və müqavimət prosesləri. Beynəlxalq elmi konfrans. Bakı, Azərbaycan Universiteti, 9 iyun 2012.
2. Məcid Əfəndiyev. Azər Şirinov. Sosiologiyanın nəzəri problemləri. Bakı, 2001.
3. Məcid Əfəndiyev. Siyasi elmin Əsasları. Bakı, Siyasət, 2008.
4. Hadı Rəcəbli. Azərbaycan Respublikasının sosial siyasətinin transformasiyası və korporativ təhlili. Bakı, 2003.
5. Mehdiyev R.Ə. İnkişafın Azərbaycan Yolu. Dirçəliş-XXI əsr, № 49, Bakı, 2002.
6. “Azərbaycan” qəzeti 17 may 2012-ci il
7. Kitabxana.org

Гюнель МЕЛИКЛИ

ГОСУДАРСТВО КАК ОСНОВНОЙ СУБЪЕКТ СОЦИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ

Резюме

Как известно, государство является особой политической организацией, обладающей собственной структурой, определенной организацией политической власти и определенными способами урегулирования на собственной территории социально-экономических, социально-духовных процессов. Одно из существенных направлений деятельности государства - социальная политика страны. При этом предполагается наличие системы мер по удовлетворению социальных потребностей и нужд граждан с целью достижения социального благоденствия.

Ключевые слова: государство, социальная политика, социальное благоденствие, социальные и материальные потребности, права и свободы граждан.

Gunel MELIKLI

STATE AS A MAIN SUBJECT OF SOCIAL POLICY

Summary

As is known a State is a particular political organization possessing own structure, a certain organization of political power and the definite ways of regulating the social, economic, social and spiritual processes in their own territory. One of the major activities of the state is the country's social policies. This assumes the existence of measures system to meet the social needs and the needs of citizens with the aim of achieving social welfare.

Keywords: State, social policy, social welfare, social and material needs, rights and freedoms of citizens.

Azər SƏFƏROV
AMEA FSHİ, doktorant

KÜR VƏ ARAZ ÇAYLARININ BEYNƏLXALQ HÜQUQİ STATUSU: TARİXİ VƏ HÜQUQİ ASPEKTLƏR*

Kür və Araz çayları beynəlxalq çay olaraq bir neçə dövlətin ərazisindən keçir.

Kür və Araz çaylarının beynəlxalq hüquqi statusu haqqında danışarkən ilk növbədə “beynəlxalq çay” anlayışını aydınlaşdırmaq lazımdır. Ümumiyyətlə, hüquq ədəbiyyatında “beynəlxalq çay” anlayışı XIX əsrin ortalarından başlayaraq iki və daha artıq dövlətin ərazisindən keçən və dənizə çıxışı olmayan çayları ifadə etmək üçün işlədilirdi.

“Beynəlxalq çay” anlayışının müqavilə əsasını 30 may 1814-cü il Paris sülh müqaviləsinin 5-ci maddəsinin müddəaları təşkil edir. Bu maddəyə görə iki meyar əsas götürülürdü:

1. Çayın gəmiçiliyə yararlılığı;

2. Çayın iki və ya daha artıq dövlətin ərazisindən keçməsi və ya onları ayırması; [1,s.17].

Bu iki meyar E.Engelhardtın 1879-cu ildə beynəlxalq hüquq doktrinasına gətirdiyi “beynəlxalq çay” anlayışı üçün əsas olmuşdur. Daha sonra 1919-cu il Versal sülh müqaviləsinin şərtlərinə uyğun olaraq bu meyarlara çayın dənizlə əlaqəsi şərti də əlavə olundu.

Beynəlxalq çay” anlayışı 20 mart 1921-ci il tarixli Barselona Konvensiyası və Statutunda daha da genişləndirildi. Barselona konfransında təklif olundu ki, beynəlxalq münasibətlər üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən bütün çaylar beynəlxalq çay kimi tanınsın. Qeyd etməliyik ki, göstərilən dövrdə beynəlxalq çaylarla bağlı meyarlar gəmiçilik azadlığı və bir neçə dövlətin ərazisindən keçməsi ilə əlaqələndirilirdi. Ancaq sonra zaman keçdikcə vəziyyət əsaslı surətdə dəyişdi. Belə ki, əgər XIX əsrdə beynəlxalq çaylarla bağlı məsələlər gəmiçilik azadlığı ilə əlaqələndirilirdisə, artıq XX əsrin əvvəllərindən çaylardan istifadənin digər növləri inkişaf etməyə başladı. Sənayenin, elm və texnikanın inkişafı çaylardan sənaye məqsədləri ilə istifadənin və su elektrik stansiyalarının sürətli inkişafına səbəb oldu. Beynəlxalq çayların suyundan sənaye və kənd təsərrüfatında istifadənin rolu o qədər genişləndi ki, hətta bəzi hallarda gəmiçiliyin maraqlarını da sıxışdırmağa başladı.

B.M.Klimenko qeyd edir ki, hazırkı dövrdə beynəlxalq gəmiçilik beynəlxalq çaylar üçün yeganə meyar deyildir. İki və daha çox dövlətin ərazisindən axan və ya onları ayıran çay gəmiçilik üçün yararlı deyilsə, ancaq ondan kənd təsərrüfatı və ya sənaye məqsədləri üçün istifadə olunursa və ya oluna bilərsə, həmin çay beynəlxalq çay hesab edilməlidir [2,s.9].

C.A.Qureev və İ.N.Tarasova da həmçinin qeyd edirlər ki, bir neçə dövlətin ərazisindən axan çay beynəlxalq - çay hesab edilməlidir.

Beləliklə, yuxarıda qeyd edilən fikirlərdən belə bir nəticəyə gəlirik ki, bir neçə dövlətin ərazisindən axan çay - beynəlxalq çaydır.

Beynəlxalq çayların axdığı dövlətlərin ərazisinə münasibətdə yerləşməsi müxtəlif ola bilər. Beynəlxalq çay iki dövlət arasında sərhəd rolunu oynaya bilər, yəni onların ərazisini bir-birindən ayırır. Belə beynəlxalq çaylar sərhəd çayı adlanır.

Araz çayı beynəlxalq çay olub sərhəd çayı statusuna malikdir. Araz çayı Türkiyə Respublikası ilə Ermənistan Respublikası, Türkiyə Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası, İran İslam Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında sərhəd çaydır. Çay bir hissədə

* Məqalə hüquq ü.e.d. Əmin Əliyev tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

sərhəd, digər hissədə isə daxili ərazidən keçə bilər. Çay bütün axarı boyu, ya da müəyyən bir hissədə dövlət sərhəddini təşkil edə bilər. Beynəlxalq çay bir necə dövlətin ərazisini kəsib keçə bilər. Belə çaylar transsərhəd çaylar adlanır.

Kür çayı Qafqazın ən böyük çayı olub (uzunluğu 1515 km, hövzəsinin sahəsi 188 min kvadrat kilometr) başlanğıcını Türkiyə respublikasının ərazisindəki Qızılgədik dağının şimal – şərq yamacından götürərək Türkiyə Respublikası ərazisində 200 km, Gürcüstan Respublikası ərazisində 335 km, Azərbaycan Respublikası ərazisində 980 km məsafədən axaraq Xəzər dənizinə tökülür.

Kür çayı beynəlxalq çay olub, transsərhəd çay statusuna malikdir.

Kür çayı öz axımı boyu üç hissəyə - yuxarı, orta və aşağı hissələrə bölünür. Yuxarı Kürə Türkiyə Respublikası ərazisindən Gürcüstan Respublikasının Borjomi dərəsinə qədər olan sahə, Orta Kürə Mingəçevir su anbarının bəndinə, Aşağı Kürə isə oradan Xəzərə qarışana qədər olan sahə aiddir.

Araz çayı beynəlxalq çay olub (uzunluğu 1072 km, 580 km-i Azərbaycan ərazisində) başlanğıcını Türkiyə Respublikasının Bingöldağ silsiləsinin şimal yamacından götürərək dörd dövlətin - Türkiyə, Ermənistan, İran və Azərbaycan Respublikaları ərazisindən axır.

Kür və Araz çayları beynəlxalq çay olub bir neçə dövlətin ərazisindən keçərək sərhəd xəttini müəyyənləşdirməklə yanaşı, böyük enerji ehtiyatlarına malikdir. Bu çaylardan irriqasiya, balıqçılıq, nəqliyyat, hidroelektrik enerjisi mənbələri kimi geniş istifadə olunur.

Kür və Araz çaylarının beynəlxalq çay olub sərhəd çayı olması, ümumilikdə bu çayların beynəlxalq hüquqi statusu özünü tarixin müxtəlif dövrlərində, müxtəlif dövlətlərin (Rusiya imperiyası ilə Osmanlı dövləti, Səfəvi dövləti, Səfəvi dövləti ilə Osmanlı dövləti, Rusiya imperiyası ilə İran dövləti arasında) öz aralarında bağladıkları sülh müqavilələrində, dostluq və əməkdaşlıq haqqında sazişlərdə və digər beynəlxalq hüquqi sənədlərdə öz əksini tapmışdır. Qeyd olunan sazişlərdə Kür və Araz çayının beynəlxalq hüquqi rejimi müəyyən edilmişdir.

Bu müqavilə, saziş və protokolları bağlandıqları tarixi dövrlərə görə şərti olaraq üç dövrə ayırmaq olar:

1. Rusiya imperiyasının süqutuna qədər olan dövr (1917-ci ilədək).
2. Sovet dövləti dövrü (1917-ci ildən 1991-ci ilədək).
3. Sovet dövlətinin süqutundan sonrakı dövr - Müstəqillik dövrü (1991-ci ildən başlayaraq).

Tarixə nəzər yetirdikdə görürük ki, belə müqavilələrdən biri 1724-cü ilin 12 iyun tarixində Rusiya və Osmanlı imperiyası arasında bağlanan İstanbul müqaviləsidir. Bu müqavilə preambula, 6 maddə və nəticə hissəsindən ibarət idi. İstanbul müqaviləsinin 1-ci maddəsinə görə qoyulmuş sərhəd nişanından bir saatlıq yolla Kür və Arazın yaxınlaşdığı yerə qədər çəkilən xətt sərhəd xətti kimi qəbul olunur, dənizə yaxın hissə çara, daxilə olan hissə isə Osmanlı Sarayına tabe olacaq. Kür və Araz çaylarının yaxınlaşdığı yerdən cənub hissə isə İran dövlətinə aid olacaq.

Rusiya, Türkiyə və İranın sərhədlərinin birləşdiyi Kür və Araz çaylarının qovuşduğu bölgədə türklərə və ruslara sərhəddən üç saatlıq məsafədən yaxın olmamaq şərti ilə hərbi istehkamlar və qarnizonlara malik olmaq hüququ verildi.

13 fevral 1729-cu ildə Rusiya ilə Əsrəf arasında Rəşt şəhərində imzalanan, preambula və 10 maddədən ibarət olan Rəşt müqaviləsinin 3-cü bəndinə görə tərəflər arasında sərhəd xətti müəyyən olundu. Göstərilirdi ki, əyalətlər arasında hər iki tərəf, oradan Kür çayına qədər və Araz çayının mənsəbinə qədər, orada təyin olunmuş sərhədlərə qədər və Kür çayından Araz çayının mənsəbinə qədər Rus imperiyasına aid olan dəniz əyalətlərin... sərhədləri birləşir.

...Dərbənddən Araz çayının mənsəbinə kimi sərhədlər olduğu kimi saxlanılsın, Araz çayının mənsəbindən Kutum əyalətinə kimi bütün adı çəkilən əyalətlər və yerlər adı çəkilən əyalət sərhədləri ilə saxlanılsın [3,s.190-191].

1732-ci il yanvarın 16-da Kirmanşahda Səfəvi-Osmanlı müqaviləsi imzalandı. Bu müqavilənin şərtlərinə görə Araz çayı sərhəd çayı kimi tanındı [4,s.176].

21 yanvar 1732-ci ildə Rusiya imperiyası ilə Səfəvi dövləti arasında imzalanan, preambula və 8 maddədən ibarət olan Rəşt müqaviləsinə əsasən Rusiya I Pyotrun vaxtında işğal etdiyi Xəzəryanı əraziləri – Kür çayından şimalda yerləşən Azərbaycan torpaqlarını Səfəvi dövlətinə qaytardı. Müqavilənin 2-ci maddəsinə görə... Gilan və Astarabad əyalətləri, Astarabaddan hətta Kür çayı boyu ərazilər də bu traktatın təsdiqləndiyi vaxtdan sonra beş ay müddətinə qoşunlardan təmizlənəcək. ...Başqa əyalətlər və Kür çayından şimalda olan torpaqlar isə İmperator həzrətlərinin torpaqlarına və təbəələrinə təhlükə sovuşandan sonra İmperator həzrətlərinin öz qərarı ilə qaytarılacaq... [3,s.196].

Daha bir mühüm müqavilə olan, tarixi Azərbaycan torpaqlarını iki yerə parçalayan, Rusiya imperiyası ilə İran dövləti arasında 1813-cü il 12 oktyabrda bağlanan Gülistan müqaviləsinin 2-ci maddəsində göstərilirdi ki, bir halda ki, hər iki ali dövlət arasında sülhün bərqərar edilməsi artıq qarşılıqlı surətdə razılaşdırılmışdır, onda indiki zamandan etibarən və gələcəkdə bütün Rusiya imperiyası və İran dövləti arasında sərhəd aşağıdakı xətt olsun: Adınabazar adlanan yerdən başlayaraq düzxətlə Muğan düzü, Araz çayındakı Yeddibulaq keçidində, oradan da üzə yuxarı Kəpənək çayının Arazla qovuşduğu yerə, ...dək. Müqavilənin məzmunundan göründüyü kimi Araz çayı sərhəd çayı müəyyən olundu.

10 fevral 1828-ci ildə Rusiya imperiyası ilə İran dövləti arasında tarixi Azərbaycan torpaqlarının bölüşdürülməsini başa çatdıran Türkmənçay sülh müqaviləsi bağlandı. 16 maddədən ibarət olan sülh müqaviləsinin 3-cü maddəsinə görə İran şahı həzrətləri öz adından və öz vərəsələri adından Arazın o tayı və bu tayı üzrə İrəvan xanlığını və Naxçıvan xanlığını Rus imperiyasının tam mülkiyyətinə güzəştə gedir... Daha sonra 4-cü maddədə qeyd olunurdu ki, müqaviləyə qoşulan yüksək tərəflərin razılığı ilə hər iki dövlət arasında sərhədlər aşağıdakı hüduddə qərara alınır, ...sərhəd xətti Aşağı Qarasu çayının axarı üzrə Səsur qarşısında onun Araza töküldüyü yerədək davam edir; bu məntəqədən Abbasabad qalasınadək Araz çayının yatağı üzrə gedir... Sərhəd xətti o yerdən, göstərilən dövrənin şərq tərəfdən Arazın sahilinə birləşdiyi yerdən başlayaraq bir daha o çayın yatağı ilə Yeddibulaq bərəsinədək gedir; burada İran torpaqları Araz çayının yatağı üzrə üç ağaca, yəni 21 Rusiya versti uzanacaqdır. 12-ci maddədə isə göstərilirdi ki, barışığa gələn yüksək tərəflər təbəələrin xeyri üçün özlərinin ümumi razılığı üzrə qarşılıqlı surətdə qərara almışdır: onlardan Arazın hər iki tərəfində tərponməz əmlaka malik olanlarına üç il vaxt verilməlidir ki, onlar bu müddət ərzində onu azad surətdə satsınlar və dəyişsinlər.

18 yanvar 1829-cu ildə Rusiya imperiyası ilə İran dövləti arasında imzalanan Türkmənçay müqaviləsinə əlavə olaraq İran ilə Rusiya arasında sərhəd xəttinin təyin edilməsi barədə protokolda göstərilirdi ki, Aşağı Qarasu dənəsindən sonra 3,5 verst Abbasabad qalasına çatmamış sərhəd xətti Araz çayı məcrası ilə müəyyən edilir. Bu çayın məcrasında yerləşmiş adalar bir- birinə yaxın olduğu üçün çayın hər iki tərəfinin sərhəddi təyin edildikdən sonra İran və Rusiyaya aid olacaqdır. Çayın sol sahilinə yaxın bütün adalar Rusiyaya aid olacaqdır.

İki dövlət arasında yenə Arazın məcrası 21 verstə qədər Yeddi Bölükdən aşağıya qədər sərhəd xəttidir.

Bu son iki müqavilə Araz çayının sərhəd çayı olmasını tam təsbit etdi.

Daha sonra XX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasının süqutundan sonra yaranmış yeni tarixi şəraitdə, yəni yeni müstəqil dövlətlərin yaranması şəraitində sərhədlərə yenidən

baxılması və sərhədlərin müəyyən olunması məsələləri bir daha gündəmə gəldi. Bu dövrdə sərhədlərin müəyyən olunması, dostluq və əməkdaşlıq məsələləri ilə bağlı bir sıra müqavilələr imzalandı. Bu müqavilələrə misal olaraq RSFSR ilə Türkiyə Böyük Millət Məclisi Hökuməti arasında, Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan Sovet Sosialist Respublikaları və RSFSR ilə Türkiyə Böyük Millət Məclisi Hökuməti arasında, SSRİ ilə İran dövləti arasında olan müqavilələri göstərə bilərik. Bu müqavilələr Kür və Araz çaylarının sərhəd çayı, həmçinin beynəlxalq çay olması statusunu bir daha təsbit etdi. Müqavilələrdə konkret olaraq sərhədlərin müəyyən olunmasında bu çaylara istinad edilirdi.

16 mart 1921-ci ildə Moskva şəhərində RSFSR ilə Türkiyə Böyük Millət Məclisi Hökuməti arasında bağlanan 16 maddədən ibarət olan Moskva müqaviləsinin 1-ci maddəsinə görə Türkiyənin şimal-şərq sərhədi ... Qars sancaqlarından Arpa çay və Araz çayının talveqi üzrə Aşağı Qarasuyun mənsəbinədək müəyyən olunur. Müqavilənin 3-cü maddəsində göstərilirdi ki, Naxçıvan ərazisində əmələ gəlmiş üçbucaq zonada Arazın talveqi arasında olan Daqna dağı xətti - Vəlidağ - Baqarzik adı çəkilən ərazinin sərhəd xətti, Kömürlü dağdan başlanan... Qarasu çayının Araza birləşdiyi yerdə bitən sərhəd xətti Türkiyə, Azərbaycan və Ermənistan nümayəndələrindən ibarət komissiya tərəfindən düzəldiləcək.

Müqaviləyə əlavə olunmuş 1№-li Əlavədə qeyd olunur ki, Türkiyənin şimal-şərq sərhədi aşağıdakı şəkildə müəyyənləşdirilir: ...Kasris-Seri dağına çatır, buradan Karzanet çayı ilə Kür çayınadək gedir, oradan Kür çayının talveqi ilə Kartanakev kəndinin şərqindəki məntəqəyə çıxır..., şimalda Arpa çayına çıxır, orada Arpa çayın talveqi ilə gedərək Araza çıxır və Arazın talveqi ilə gedərək Aşağı Qarasunun ona töküldüyü yerədək gedir. Daha sonra qeyd edilir ki, nəzərə alsaq ki, sərhəd xətti Arpaçay və Araz çayının talveqi üzrə müəyyən olunur, Türkiyə Böyük Millət Məclisinin Hökuməti Arpaçay rayonunda blokqauzov xəttini onun indiki cizgisində Aleksandropol-Erevan dəmiryolundan 8 verst məsafəyə geri çəkməyi və Araz rayonunda göstərilən dəmiryol xəttindən 4 verst uzaqlaşdırmağı öhdəsinə götürür. Göstərilir ki, Araz zonasını Xaraba Əlicanla Süleyman kəndi arasındakı düzxətt təşkil edir [5, s.114-119].

Bu müqavilədə biz əvvəlki müqavilələrdən fərqli olaraq sərhəd xəttinin Araz və Kür çayının talveqi ilə müəyyən olunmasını görürük.

13 oktyabr 1921-ci ildə Qars şəhərində Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan Sovet Sosialist Respublikaları ilə Türkiyə Böyük Millət Məclisi Hökuməti arasında RSFSR-in iştirakı ilə dostluq haqqında müqavilə imzalandı. 20 maddədən ibarət olan müqavilənin 4-cü maddəsində göstərilirdi ki, Türkiyənin şimal-şərq sərhədləri ...Ərdəhan və Qars sancaqlarının köhnə şimal inzibati sərhədləri ilə Aşağı Qarasuyun mənsəbinədək Arpa çay və Araz çaylarının talveqi ilə kəsib keçən xəttlə müəyyən edilir. Müqaviləyə əlavə olunmuş 1№-li Əlavədə qeyd olunur ki, Türkiyənin şimal-şərq sərhədi aşağıdakı şəkildə müəyyənləşdirilir: ...Kasris-Seri dağına çatır - buradan Karzanet çayı ilə Kür çayınadək gedir - oradan Kür çayının talveqi ilə Kartanakev kəndinin şərqindəki məntəqəyə çıxır - orada Qaraoğlu dağının gədiyindən keçməklə Kür çayından aralanır..., şimalda Arpa çayına çıxır - orada Arpa çayın talveqi ilə gedərək Araza çıxır və Arazın talveqi ilə gedərək Urmiyə kəndinə çıxır, burada Ermənistanla sərhəd bitir və Azərbaycanla sərhəd başlanır - Arazın talveqi ilə Aşağı Qarasunun ona töküldüyü yerədək gedir və burada Azərbaycanla sərhəd bitir. Daha sonra qeyd edilir ki, nəzərə alsaq ki, sərhəd xətti Arpaçay və Araz çayının talveqi üzrə müəyyən olunur, Türkiyə Böyük Millət Məclisinin Hökuməti Arpaçay rayonunda blokqauzov xəttini onun indiki cizgisində Aleksandropol-Erevan dəmiryolundan 8 verst məsafəyə geri çəkməyi və Araz rayonunda göstərilən dəmiryol xəttindən 4 verst uzaqlaşdırmağı öhdəsinə götürür. Göstərilir ki, Araz zonasını Xaraba Əlicanla Süleyman kəndi arasındakı düzxətt təşkil edir [5, s.120-125].

Bundan başqa Araz çayının hüquqi statusu dövlətlər arasındakı nota mübadilələrində də müəyyən olunmuşdur.

SSRİ-nin İrandakı səlahiyyətli nümayəndəsi tərəfindən İran Xarici İşlər İdarəsinə göndərilmiş 15 oktyabr 1928-ci il 1260№-li notada qeyd edilirdi ki, ...bu rayonlar arasında sərhəd Araz çayı tərəfdə Muğanın şimalı yox, 14 avqust 1927-ci il nota mübadiləsində müəyyən edildiyi kimi SSRİ tərəfdən Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Araz çayı ilə birləşdiyi nöqtədə olmalıdır.

İran Xarici İşlər İdarəsinin SSRİ-nin İrandakı səlahiyyətli nümayəndəsinə göndərdiyi 20 noyabr 1928-ci il 14075/3170№-li cavab notasında yuxarıda qeyd olunan təklifə razılıq ifadə olunurdu [6,s.24-25].

Mühüm bir məqamıda qeyd etmək istərdik. Yuxarıda qeyd etdiyimiz dövlətlər arasında bağlanan müqavilələrə diqqət yetirdikdə görürük ki, bu müqavilələrdə Kür və Araz çayları əsasən sərhəd müəyyənədiciləri çaylar və keçdikləri dövlətlərin ərazisində irriqasiya funksiyasını yerinə yetirənlər də sonradan, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, XX əsrin əvvəllərində sənayenin, elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq bu çaylardan istifadənin daha müasir və yeni növləri meydana çıxdı və bu çaylar əsasən irriqasiya və hidroelektrik enerjisi mənbələri kimi çıxış etdilər. Ümumilikdə beynəlxalq çaylardan istifadə ilə bağlı hüquq ədəbiyyatına nəzər yetirdikdə görürük ki, bu istifadə iki növə ayrılır:

1. Beynəlxalq çaylardan gəmiçilik məqsədi ilə istifadə.
2. Beynəlxalq çaylardan qeyri-gəmiçilik məqsədi ilə istifadə.

Belə ki, beynəlxalq çaylardan qeyri-gəmiçilik məqsədləri ilə istifadəyə irriqasiya, su-elektrik stansiyalarının, bəndlərin və digər hidrotexniki qurğuların tikintisini, balıqçılıq, ağacaxıtlıq və s. misal göstərmək olar.

Araz çayı gəmiçilik üçün yararsızdır. Kür çayından gəmiçilik məqsədləri ilə istifadə məsələlərinə diqqət yönəldərkən ilk növbədə onu qeyd etmək lazımdır ki, əvvəllər Xəzər dənizindən Kür çayı vasitəsilə Tiflis şəhərinə qədər gəmi vasitəsi ilə getmək mümkün idisə, hazırda bu yol Su Elektrik Stansiyalarının tikintisi (Mingəçevir, Yenikənd SES-lər) səbəbindən bağlanıb. Yevlax şəhərindən çayın mənsəbinə qədər – 480 km məsafə gəmiçilik üçün yararlıdır (Kür – Araz ovalığında). Kür çayı beynəlxalq gəmiçilik üçün yararsızdır [7].

Kür və Araz çaylarından da qeyri-gəmiçilik məqsədləri ilə geniş istifadə olunur. Belə ki, bu çaylardan qeyri-gəmiçilik məqsədləri ilə istifadəyə bəndlərin, su anbarlarının su-elektrik stansiyalarının və digər hidrotexniki qurğuların inşasını, irriqasiya, balıqçılıq və s. misal göstərmək olar.

Bir qayda olaraq beynəlxalq çaylardan qeyri-gəmiçilik məqsədi ilə istifadə edilməsinin tənzimlənməsi beynəlxalq çayın əhatə etdiyi sahil dövlətlər tərəfindən bağlanmış ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilə, saziş və s. əsasında həyata keçirilir. Bununla əlaqədar bu çayların enerji resurslarından birgə istifadə ilə bağlı bir sıra müqavilə və sazişlər imzalandı.

26 fevral 1921-ci ildə Moskva şəhərində RSFSR və İran dövləti arasında bağlanan dostluq müqaviləsində sərhəd çaylarından və Xəzərə qədər sərhəd boyunca yerləşən sülardan birgə istifadə hüququ razılaşdırılırdı. Müqavilənin 3-cü maddəsində göstərilirdi ki, tərəflər 1881-ci il Rusiya-İran Sazişi ilə müəyyən edilmiş sərhədləri tanımaqda və onlara riayət etməkdə razılaşırlar.

Bu dövrdə imzalanan digər mühüm sənəd 8 yanvar 1927-ci ildə Qars şəhərində imzalanan SSRİ ilə Türkiyə Respublikası arasında sərhəd çaylarından istifadə haqqında Konvensiyadır. 12 maddədən ibarət olan Konvensiya suyun illik maksimal həddini müəyyən edərək, caydan suyun poritetlik prinsipi əsasında ayrılmasını təsdiq edirdi.

Bu ümumi Konvensiya ilə yanaşı, SSRİ və Türkiyə Respublikası arasında Qars şəhərində sudan istifadə haqqında xüsusi razılaşmanı nəzərdə tutan 8 yanvar 1927-ci il Protokolu da imzalanmışdır. 7 maddədən ibarət olan Protokolun 1-ci maddəsinə görə Türkiyə Respublikası SSRİ-nin tikdirdiyi Sərdabad kanalı üçün Araz çayında barraj tikilməsi ilə əlaqədar Sovet

təşkilatlarına Araz çayının sahilində lazımı mühəndis-axtarış və tikinti işləri görmək hüququ verirdi. Protokolun 2-ci maddəsində Araz çayının Türkiyə Respublikasına aid olan hissəsində görülməli işlərin ölçüləri göstərilirdi [5, s.26-30].

14 may 1957-ci ildə Moskva şəhərində SSRİ ilə İran Şahənşah dövləti arasında Sovet-İran sərhəd rejimi və sərhəd konfliktlərinin və insidentlərinin nizama salınması haqqında müqavilə imzalandı. Müqavilənin 2-ci –sərhəd suları, onlardan istifadə qaydası hissəsinin 9-cu maddəsində göstərilirdi ki, razılığa gəlmiş tərəflərdən heç biri sərhəd çayının yatağını süni yolla dəyişdirə bilməz. Müqavilənin 16-cı maddəsində Culfada Araz çayı üstündəki dəmiryolu xəttinin istismarının xüsusi razılaşma ilə müəyyən edilməsi göstərilirdi [8,s.79-82].

27 iyul 1963-cü ildə Tehran şəhərində SSRİ və İran Şahənşah dövləti arasında İqtisadi və Texniki Sahələrdə Əməkdaşlıq haqqında Saziş imzalandı. Sazişin əsas məzmunu SSRİ ilə İran sərhəddində Araz çayı üzərində hidroelektrik qurğuların tikilməsindən ibarət idi. Bu Saziş 14 maddədən ibarət olmaqla iqtisadi və texniki sahələrdə əməkdaşlığı nəzərdə tuturdu. Sazişin 1-ci maddəsində göstərilirdi ki, tərəflər SSRİ ilə İran sərhəddində Naxçıvan ərazisində, Araz çayının qabağını hündür bəndlə kəsib, hündürlüyü 30-40 m, həcmi 600-800 mln. kubmetr su tutan dəryaca və gücü 40-60 min. kv. olan hidroelektrik stansiyanın və Horadiz ərazisində hündürlüyü 10 m olan suqəbuledici bəndin tikilməsində əməkdaşlıq edəcəklər. Sazişin 2-ci maddəsində Araz çayı üzərindəki hidrotexniki qurğuların tikilmə müddəti, şərtləri və elektroenerjidən istifadə məsələləri, kontraktın 1 il ərzində hazırlanması göstərilirdi.

Sazişin 4-cü maddəsində qeyd olunurdu ki, tərəflər Araz çayının sərhəd hissəsində su və energetik resurslardan bərabərhüquqlu əsasda istifadə etmək hüququndan çıxış edərək qurğuların tikintisi başa çatan zaman Araz çayının su və energetik resurslarından bərabərhüquqlu əsasda istifadə etmək haqqında razılaşsınlar [9,s.276-278].

7 may 1970-ci ildə Moskva şəhərində SSRİ ilə İran Şahənşah dövləti arasında sərhəd və maliyyə məsələlərinin tənzimlənməsi haqqında 2 dekabr 1954-cü il tarixli SSRİ ilə İran arasındakı sərhəddə Araz hidroelektrik bəndi və Araz çayı üstündəki Mil-Muğan suqəbuledici bənddə keçən yeni sərhəd xətti haqqında Əlavə Protokol imzalandı. Protokol preambula hissəsindən və 10 maddədən ibarət idi. Protokolun 1-ci maddəsində göstərilirdi ki, razılığa gələn tərəflər hər iki tərəfin Araz hidrotexniki bəndin və Mil-Muğan suqəbuledici bəndinin su resurslarından bərabərhüquqlu istifadəsini nəzərə alaraq yeni sərhəd xəttini müəyyən edirlər.

Daha sonra Protokolun 2-ci maddəsində Araz hidroelektrik bəndi ilə bağlı, 3-cü maddədə isə Mil-Muğan suqəbuledici bəndi ilə bağlı yeni sərhəd xəttinin koordinatları göstərilirdi. Protokolun 6-cı maddəsində qeyd edilirdi ki, razılığa gələn tərəflər hesab edirlər ki, Araz hidroelektrik bəndi və Araz çayı üstündəki Mil-Muğan suqəbuledici bənddə keçən yeni sərhəd xətti tərəflərin Araz çayının resurslarından və Araz hidroelektrik bəndi və Araz çayı üstündəki Mil-Muğan suqəbuledici bəndindən, 27 iyul 1963-cü il müqaviləsinin 4-cü və 5-ci maddələrində nəzərdə tutulduğu kimi bərabərhüquqlu istifadəsinə mane olmayacaqdır [10, s.34-37].

7 avqust 1973-cü ildə Moskva şəhərində SSRİ ilə İran Şahənşah dövləti arasında 14 may 1957-ci ildə SSRİ hökuməti ilə İran Şahənşah hökuməti arasında imzalanmış Sovet-İran sərhəd rejimi və sərhəd konfliktlərinin və insidentlərinin nizama salınması haqqında Araz hidroelektrik bəndi və Mil-Muğan suqəbuledici bəndinin sərhədlərinə aid olan müqaviləyə Əlavə Protokol imzalandı. Əlavə Protokolun preambula hissəsində göstərilirdi ki, Araz hidroelektrik bəndi və Araz çayı üstündəki Mil-Muğan suqəbuledici bənddə Sovet-İran sərhəddində demarkasiya işləri 1970-ci ildə bitmişdir.

Protokolun 2-ci maddəsində göstərilirdi ki, 14 may 1957-ci il Sovet-İran sərhəd rejimi haqqındakı müqavilənin 1-ci maddəsi dəyişdirilsin və yeni redaksiyada koordinatlar qeyd olunurdu [11, s.25-26].

Araz çayı ilə bağlı imzalanan digər bir mühüm sənəd 26 oktyabr 1973-cü ildə Ankara şəhərində SSRİ ilə Türkiyə Respublikası arasında imzalanan Araz çayının transsərhəd qolu olan Arpaçayda su anbarı və bəndin tikintisində əməkdaşlıq haqqında Sazişdir. Preambula və 14 maddədən ibarət olan Sazişin 1-ci maddəsində qeyd olunurdu ki, SSRİ və Türkiyə Respublikası 8 yanvar 1927-ci il Sərhəd sularından istifadə haqqında Qars Sazişinə əsaslanaraq Arpaçayında bənd və həcmi 525 mln. kub.metr olan su anbarının tikilməsində əməkdaşlıq etməyi qərara alırlar. Sazişin 10-cu maddəsində isə ona əlavə olunmuş təlimata istinad olunması qeyd olunurdu. Sazişə əlavə olunmuş Təlimatda göstərilirdi ki, bəndin tikintisi başa çatdıqdan sonra tərəflər Arpa çayında və Arazın İranla sərhəd olan hissəsində bir-birilərinin hüquqlarını pozmamaları şərti ilə su anbarından istənilən yerdə, istənilən vaxt və istənilən miqdarda istifadə etmək hüququnu özlərində saxlayırlar. Qeyd olunurdu ki, Daimi komissiya qeyd olunan Təlimat əsasında Arpaçay və Araz çaylarının dövlət sərhəddini təşkil edən hissələrində hər iki tərəfə düşən su payının bərabər əsaslarla paylanması prinsipi əsasında fəaliyyət göstərir. Su anbarından buraxılan suyun balansının tənzimlənməsi və bənddən aşağı Arpaçay və Araz çayına axan suları qeyd etmək üçün avtomat-qeydedici cihazlarla təmin edilmiş məntəqələrin yaradılması nəzərdə tutulurdu.

Təlimatın 4-cü Su ayrılması qaydalarında göstərilirdi ki, tərəflər Arpaçay və Araz çayının dövlət sərhəddini təşkil edən hissələrində hər iki tərəfə düşən su payını bərabər əsaslarla götürə bilərlər [12,s.319-329].

Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, Kür və Araz çaylarının beynəlxalq hüquqi statusu və beynəlxalq hüquqi rejimi bir neçə yüzillikdə, dövlətlər arasındakı müqavilə, saziş, konvensiya və s. fonunda formalaşmışdır. Bu formalaşma böyük bir tarixi dövrü əhatə edir. Bu formalaşma nəticəsində Kür və Araz çayları ilə bağlı, beynəlxalq hüquqda beynəlxalq çaylarla bağlı formalaşmış prinsiplərdən irəli gələn bir sıra ümumi qəbul olunmuş norma və prinsiplər təşəkkül tapmışdır ki, bu prinsiplərdən aşağıdakıları göstərə bilərik:

Beynəlxalq çayın ona aid hissəsində sahil dövlətin suverenliyi prinsipi.

Beynəlxalq çaylardan bütün axarı boyu istifadə edilməsində sahilyanı dövlətlərin bərabərliyi və bir dövlətin digərinə münasibətdə üstünlüyünün yolverilməzliyi prinsipi.

Beynəlxalq çaylardan istifadə sahəsində sahilyanı dövlətlərin əməkdaşlığı prinsipi.

Dövlətlərin beynəlxalq çaylarda fəaliyyətinin müxtəlif növlərinin səmərəli birləşdirilməsi prinsipi.

Bütün sahilyanı dövlətlərin ümumi və spesifik maraqlarının gözlənilməsi prinsipi.

Bütün bunlarla yanaşı onu da qeyd etməliyik ki, yuxarıda adları çəkilən müqavilə, saziş və digər sənədlərin məzmununu araşdırarkən belə bir qənaətə gəlmək olur ki, şərti olaraq adlandırdığımız birinci dövrdə (Rusiya imperiyasının dağılmasınadək) bağlanan müqavilə və sazişlərdə əsasən Kür və Araz çaylarının sərhəd müəyyənədicisi və coğrafi istiqamət müəyyənədicisi funksiyaları, ikinci dövrdə isə (Sovet dövləti dövrü) sərhəd müəyyənədicisi funksiya ilə yanaşı bu çayların irriqasiya və enerji ehtiyatlarından istifadə məsələləri ön plana çıxsada, göstərilən müqavilə və sazişlərin heç birində bu çayların ən mühüm problemi - Kür və Araz çaylarının hövzəsinin ekoloji mühafizəsi və ekoloji təhlükəsizliyi məsələləri nəzərə alınmamışdır. Kür və Araz çayları hövzəsinin ekoloji mühafizəsinə aid problemləri dövlətlərarası münasibətlər səviyyəsində tənzimləyən sistemli müqavilə hüquq bazası mövcud olmamışdır. Bütün bunlara görə də hazırkı dövrdə Kür və Araz çaylarının ekoloji durumu çox acınacaqlı vəziyyətdədir. Belə ki, beynəlxalq çaylardan istifadə ilə bağlı beynəlxalq hüquq normalarında çayların ekoloji mühafizəsi və ekoloji təhlükəsizliyi məsələləri birinci dərəcəli məsələdir.

Deyilənlərlə yanaşı onu da əlavə etməliyik ki, Kür-Araz çaylarının ekoloji təhlükəsizliyi, sahilyanı dövlətlərin beynəlxalq hüquqi məsuliyyəti, fəvqəladə hallarda qarşılıqlı əməkdaşlığı

və digər sahələrdə kifayət qədər mükəmməl qanunvericilik bazasının olmaması sahilyanı dövlətlər arasında bir çox ciddi problemlər yaradır. Gələcəkdə bu sahədə dövlətlər arasında daha sıx əməkdaşlıq zəruridir.

Kür və Araz çaylarının hüquqi rejiminin müəyyən edilməsi və bu çaylardan istifadənin mühüm istiqamətləri işlənib hazırlanmalıdır.

Kür və Araz çaylarının hövzəsinin qorunması və ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunması yalnız bu sahədə mövcud olan beynəlxalq hüquqi standartların tətbiq olunması yolu ilə mümkündür.

Qeyd olunan problemlərin həlli üçün indiki qloballaşan dünyada artıq dövlətlərin ekoloji mühafizə və ekoloji təhlükəsizlik məsələlərinin birinci dərəcəli olmasını qeyd-şərtsiz qəbul etmələrini nəzərə alaraq, hövzətrafi dövlətlərin beynəlxalq səviyyədə səylərini birləşdirmək və əməkdaşlığını təmin etmək üçün ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələrin bağlanması dövrün tələbidir.

Açar sözlər: Kür çayı, Araz çayı, beynəlxalq çay, sərhəd çayı, transsərhəd çay, su bəndi, çayların hüquqi statusu.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Гуреев С.А., Тарасова И.М. Международное речное право. М., 2004.
2. Клименко Б.М. Международные реки. М., 1969.
3. Т.Юзефович. Договоры России с Востоком: политические и торговые. С.-Петербург, 1869.
4. Mahmudov Y., Şükürov K. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi 1639-1828. 1 cild. Bakı, 2009.
5. Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных с иностранными государствами. Вып. I-II, М., 1928.
6. Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных с иностранными государствами. Вып. V, М., 1930.
7. <http://az.wikipedia.org>
8. Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных с иностранными государствами. вып. XXII, М., 1958.
9. Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных с иностранными государствами. вып. XXIII, М., 1970.
10. Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций заключенных с иностранными государствами. вып. XXVII, М., 1973.
11. Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций заключенных с иностранными государствами. вып. XXX, М., 1975.
12. Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций заключенных с иностранными государствами. вып. XXXI, М., 1977.

Азерб САФАРОВ

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ПРАВОВОЙ СТАТУС РЕК КУРА И АРАЗ: ИСТОРИЧЕСКИЙ И ПРАВОВОЙ АСПЕКТЫ

Резюме

Реки, проходящие через территории нескольких государств, считаются международными. Международные реки Кура и Араз имеют статус трансграничных рек. Кура проходит по территории трех стран (Турция, Грузия и Азербайджан), а Араз - по территории четырех стран (Турция, Армения, Иран и Азербайджан). Международный правовой статус этих рек разрабатывается в течение нескольких столетий, что получило отражение в договорах и соглашениях, заключенных между империями – Российской и Османской, Османской и Сефевидов, России и Сефевидов, России и Ирана, а также между Советским Союзом и Ираном.

Тем не менее, для обеспечения сотрудничества между прибрежными государствами необходимо определить правовой режим рек Кура и Араз и основные направления их использования; также должны быть разработаны и заключены двусторонние и многосторонние соглашения между этими странами.

Ключевые слова: река Кура, река Араз, международные реки, пограничные реки, транспограничные реки, пункт водоснабжения, правовой статус рек.

Azer SAFAROV

INTERNATIONAL LEGAL STATUS OF THE KUR AND ARAZ RIVERS: HISTORICAL AND LEGAL ASPECTS

Summary

The rivers passing across the territory of several states are considered to be the international rivers. The international rivers, Kur and Araz have the status of transboundary rivers. The Kur passes through the territory of three countries (Turkey, Georgia and Azerbaijan), and the Araz passes through the territory of four countries (Turkey, Armenia, Iran and Azerbaijan). International legal status of these rivers has been developed during several centuries. This formation was reflected in the contracts and agreements concluded between the empires of Russia and Ottoman, Ottoman and Safavi, Russia and Safavi, Russia and Iran, and between the Soviet Union and Iran. However, the definition of the legal regime of the Kur and Araz rivers and essential directions of their use should be developed, and bilateral and multilateral agreements should be concluded to ensure cooperation between the littoral states.

Keywords: Kur river, Araz river, international rivers, the river border, trans-border rivers, the legal status of rivers.

UOT

Təyyibə İBRAHİMİ

AMEA FSHİ, dissertant,

İİR Fərhangian Universitetinin müəllimi

BEYNƏLXALQ SƏNƏDLƏRDƏ ƏMƏYİN DİSKRİMİNASİYASINA YOL VERİLMƏMƏSİ PRİNSİPLƏRİ*

Müasir dövrdə qadınların işlə məşğulluğu artıq heç kimdə təəccüb doğurmur. Qadınlar siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni fəaliyyətlərdə iştirak edir və onların ictimai həyatda fəaliyyət göstərməsini hamı qəbul edir. Qadınlar peşə məsuliyyətini qəbul etmək şərti ilə istənilən ictimai sahədə fəaliyyət göstərə bilirlər. Burada mübahisə doğuran məsələ yalnız qadın məşğulluğunun əhatə dairəsidir. Yəni, qadınlar bütün sahələrdə işləyib rəhbərlik edə bilirlərmə? Qərb dünyasında nəzəri cəhətdən qadının potensial gücü bütün peşə sahələrində qəbul olunsada, əməli cəhətdən bu həmişə mümkün olmur. Adətən qadınlar da öz növbəsində onlar üçün iş növünün seçilməsində, əmək prosesində, əmək haqqı məsələsində və əmək bazarında kişilər tərəfindən diskriminasiyaya məruz qaldıqlarına görə narazıdırlar. Qadınların fəaliyyətlərini davam etdirmək üçün cəmiyyətdə diskriminasiyanın bütün formalarını aradan qaldırmaq lazımdır.

Öncə “diskriminasiya” sözünün terminoloji və leksiki mənasına diqqət yetirək. Diskriminasiyanın leksiki mənası belədir: “İki və ya üç bərabərhüquqlu fərd arasında birinə və ya digərinə üstünlük vermək. [3, s.1024]

Diskriminasiyanın terminoloji baxımdan qarşılığı “bərabər” terminidir ki, burada da iki şeyin bərabər, eyni, oxşar olması nəzərdə tutulur (1,s.262)

Diskriminasiya sözündə olan bu «bərabərlik» termininin terminoloji mənasını nəzərə alsaq, diskriminasiyanın hüquqi izahını belə vermək olar: «Heç bir əsas olmadan şəxsin və ya şəxslərin hüquqi üstünlüyə malik olması. Məsələn, heç bir üstünlüyü olmayan iki nəfər arasında birinə hüquqi cəhətdən üstünlük və imtiyazlar vermək və o birini isə bunlardan məhrum etmək».

Diskriminasiyanın yuxarıda göstərilən hüquqi izahına əsaslanaraq hüquqda “bərabərlik” anlayışının aşağıdakılardan ibarət olduğunu deyə bilərik: «Bir–birindən heç bir üstünlüyü olmayan fərdlər üçün bərabər hüquq və imtiyazların nəzərdə tutulması. Buna görə də bərabər şəraitdə olan fərdlərin hüquq bərabərliyi ədalətin göstəricisi ola bilər ki, bu da hüquqi qaydalar üçün əsas prinsipdir. Fərdlərin hüquq bərabərliyi qeyri–bərabər şəraitdə diskriminasiyanın göstəricisidir» (5, s.148).

Qadınlara münasibətdə diskriminasiyanın bütün formalarının ləğvi haqqında Konvensiya maddəsində qadınlara qarşı diskriminasiya cinsiyyətə görə hər cür üstünlüyü, istisnamı (məhdudiyyəti) nəzərdə tutur, bu da nəticədə qadınların siyasi, iqtisadi, ictimai, mədəni, mülki və başqa sahələrdə əsas azadlıq və hüquqlarının pozulmasına gətirib çıxarır. Əməyinin diskriminasiyasına yol verilməməsi prinsipi bir sıra beynəlxalq sənədlərdə öz əksini tapmışdır.

Qadınlara münasibətdə diskriminasiyanın bütün formalarının ləğvi haqqında Konvensiyanın 11-ci maddəsində diqqət qadın əməyində diskriminasiyaya yol verilməməsi prinsipinə yönəldilmiş və bu məsələ geniş şərh olunmuşdur.

* Məqalə tarix ü.f.d. Həsən Əlibəyli tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

1. Üzv dövlətlər qadınlar əleyhinə diskriminasiyanı aradan qaldırmaq üçün lazımi tədbirlər həyata keçirməli, qadınlarla kişilərin bərabərliyi əsasında qadınlar üçün aşağıdakı halları təmin etməlidirlər:

- a) əmək və məşğuliyyət hüququ insan hüquqlarının ayrılmaz tərkib hissəsi olması;
- b) bərabər əmək imkanlarına malik olmaq hüququ, o cümlədən əməyin seçimində bərabər icra prinsiplərinin seçilməsi;
- c) azad əmək və peşə seçimi hüququ, vəzifə artımı hüququ, peşə təhlükəsizliyinin və hər cür imtiyaz və xidməti şəraitin təmin edilməsi hüququ, peşə tədrisi və ixtisasartırma kurslarından istifadə hüququ;
- d) bərabər əməkhaqqı almaq hüququ, bərabər dəyərə malik əmək müqabilində bərabər imtiyazlardan istifadə hüququ, həmçinin işin keyfiyyətinin dəyərləndirilməsində eyni münasibətin göstərilməsi;
- h) sosial təminat, o cümlədən pensiya, işsizlik, xəstəlik, iş qabiliyyətinin itirilməsi (qocalıq və digər bu kimi hallar), əməkhaqqı ödənilməklə məzuniyyətə çıxma halları ilə bağlı hüquqlardan istifadə ;
- v) səhiyyə və əmək təhlükəsizliyinn təmin edilməsi hüququ.

2. Ailə təşkil etmək və ya hamiləlik, qadınların işlə təmin olunması ilə bağlı məsələlərlə əlaqədar onlara qarşı hər hansı diskriminasiyanın qarşısını almaq üçün üzv dövlətlər aşağıdakı münasib tədbirləri həyata keçirməlidirlər:

- a) hamiləliklə və ya doğuşla bağlı məzuniyyətə görə işdən kənaretmənin qadağan edilməsi, ər-arvad münasibətlərinə görə diskriminasiya hallarının tətbiq edilməsinin qarşısının alınması;
- b) əməyin növü, vəzifəsi saxlanılmaq şərtlə hamiləliyə görə ödənişli məzuniyyətin verilməsi;
- c) Valideynlərin ailə vəzifələrinin peşə vəzifələri ilə uyğunlaşdırması və onların ümumi yaşayışda lazımi səviyyədə iştirakına kömək edən sosial xidmətlərin təşviqi və himayə edilməsi. Bu maddədə həmçinin uşaqlara qayğı göstərmək üçün vasitələrin yaradılması və inkişafı nəzərdə tutulur.

d) hamilə qadınların hamiləlik dövründə əmək fəaliyyətinin davam etdirilməsi. Əməyin diskriminasiyasının qarşısının alınması prinsipinin Beynəlxalq Əmək Hüququnda əks olunması.[6, <http://hoghoogh.online>]

Əməyin diskriminasiyasının qarşısının alınması prinsipi Beynəlxalq Əmək Təşkilatının məqsədlərindən biridir. Bu prinsip Beynəlxalq Əmək Təşkilatının birinci Əsasnaməsinin 41-ci maddəsinin 2-ci bəndində təsdiq edilmişdir. Bundan əlavə Beynəlxalq Əmək Konfransı bu təşkilatın məqsəd və hədəflərini özündə əks etdirən "Filadelfiya bəyannaməsi"ndə yenidən həmin prinsipə əsaslanmışdır. İkinci bəndin "a" hissəsində göstərilmişdir:

«Bütün insanlar irqindən, əqidəsindən və ya cinsindən asılı olmayaraq azad şəkildə iqtisadi təhlükəsizlik və bərabər əmək imkanları şəraitində özünün maddi və mənəvi rifahının yüksəldilməsi üçün səy göstərmək hüququna malikdir. Filadelfiya Bəyannaməsində dərc olunmuş prinsiplər Beynəlxalq Əmək Təşkilatının Əsasnaməsinə əlavədə öz əksini tapmış və onun icrasına təkid olunmuşdur. Beynəlxalq Əmək Konfransı göstərilən təşkilatın səlahiyyətləri çərçivəsində əməklə və işə qəbulla bağlı məsələlərdə diskriminasiyanın qarşısını almaqla əlaqədar bir sıra protokolları təsdiq etmişdir».[2, s.101]

Beynəlxalq Əmək Təşkilatının ümumi Konfransının 1958-ci ildə qəbul etdiyi «Əməyin bərabərliyinə dair» 111 sayılı protokolun 1-ci maddəsinin 1-ci bəndində diskriminasiyanın tərfi aşağıdakı kimi verilmişdir:

a) məşğuliyyət və ya peşə sahəsindəki bərabərliyin aradan qaldırılmasına səbəb olan irqə, rəngə, cinsiyyətə, dinə, siyasi əqidəyə, milliyyətə və ya cəmiyyətdə tutduğu mövqeyə görə hər cür məhrumiyyət və ya imtiyaz halları;

b) dövlətlərin üzv olduğu işçi və sahibkar təşkilatları və digər əlaqədar təşkilatlar tərəfindən təyin olunan əməyin və peşə bərabərliyi ilə əlaqədar müddələrin pozulmasına səbəb olan hər hansı istisnalar, məhrumiyyət və ya imtiyaz halları.

Yuxarıda göstərilən maddəni araşdırarkən belə nəticəyə gəlmək olar ki, kişi və qadının siyasi, iqtisadi, ictimai, mədəni və digər sahələrdəki bərabərliyini məhdudlaşdıran və qarşısını alan hər hansı bir qanun, qərar, praktiki metodlar və mövcud adət-ənənələr diskriminasiya sayılır.

Beynəlxalq Əmək Təşkilatının ümumi Konfransının qadın və kişi işçilərə eyni dəyərli iş müqabilində bərabər əməkhaqqının ödənilməsi barədə 100 sayılı protokoluna əsasən (1951-ci ildə təsdiq edilmişdir) üzv dövlətlərdən hər biri az dəyərli iş müqabilində qadın və kişi işçilərə bərabər şəkildə əmək haqqının ödənilməsini təşviq etməli və bu prinsipin bütün sahibkarlar tərəfindən icra olunmasını təmin etməlidirlər. Bu prinsipin icrası daxili qanunların hazırlanması və ya sahibkarlarla işçilər arasında imzalanmış kollektiv müqavilələr əsasında həyata keçirilərkən mümkündür. Bərabər əmək haqqının miqdarının təyin edilməsi haqqında qərar səlahiyyətli şəxslər tərəfindən həyata keçirilir (1-ci maddənin 1-ci və 2-ci bəndi). Lakin üzv dövlətlər münasib bildikləri halda maraqlı sahibkar və işçi təşkilatlarla protokolun həyata keçirilməsində əməkdaşlıq etməlidirlər (4- cü maddə). [4,s.564]

Beynəlxalq Əmək Təşkilatının ümumi konfransının 1958 –ci ildə qəbul etdiyi “Əməyin bərabərliyinə dair” 111 sayılı protokolunu məşğuliyyət diskriminasiyasına qarşı mübarizəyə aid xüsusi və mühüm beynəlxalq sənəd adlandırmaq olar. Bu sənəd məşğuliyyət və işə qəbul sahəsində irqi , rəng, dəri, cinsi və digər hər hansı fərq, məhrumiyyət və ya üstünlüyü diskriminasiya sayır . [4,s.666]

Beləliklə nəticədə qeyd etmək lazımdır ki, həmin prinsipə əsasən qadınlar kişilərlə yanaşı bütün əmək sahələrində müxtəlif peşələrə yiyələnmək hüququna da malikdirlər və onlara qarşı bu sahədə heç bir qanuni qadağa yoxdur.

Digər tərəfdən bir çox ölkələrdə qadınların bəzi geniş yayılmış peşələrdə işləməsinin qarşısının alınması, vəzifə yüksəlişində kişilərə üstünlük verilməsi, bərabər dəyərə malik iş müqabilində bərabər əmək haqqının ödənilməməsi, cinsi zəmində sıxışdırmalar da diskriminasiya hallarından hesab edilir. Bunların qarşısını almaq isə, bir o qədər də asan deyil. Qadınlar mövcud maneələrə baxmayaraq hal-hazırda hüquqlarının həyata keçirilməsi, təhsillərinin artırılması yolu ilə bu sahədə bir çox irəliləyişlərə nail ola bilmişlər. Mövcud qanun və qaydalar da bu prosesdə mühüm rol oynamışdır. Bu, xüsusilə eyni dəyərli əmək müqabilində bərabər əmək haqqının ödənilməsi məsələsində özünü büruzə verir. Bununla belə, görülən tədbirlərin daha dəqiq icra olunması vacibdir. Həmçinin qadınların bilik səviyyələrinin davamlı artırılması yolu ilə də onların öz hüquqlarını təmin etmələrinə nail olmaq mümkündür.

Açar sözlər: integrasiya, qloballaşma, diskriminasiya, əmək.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Dəbiri Məhəmmədrza və əməkdaşları. Beynəlxalq təşkilatların insan hüquqları barədə baxışları. Bur.1, Xarici İşlər Nazirliyinin nəşriyyatı, Tehran, 1372.

2. Ələviyyun Seyyid Məhəmmədrza. Qadın əməyi İran hüququnda və Beynəlxalq hüquqda. Tehran, Ziyalıları və qadın məsələlərinin araşdırılması mərkəzinin nəşriyyatı, Bur.2, 1384.

3. Moin, Məhəmməd. Fars dili lüğəti. C.1. Tehran, Əmir Kəbir nəşriyyatı, 1360.
4. Sepehri Məhəmmədrza və əməkdaşları. Beynəlxalq Əmək müqavilələri. Əmək və sosial təminat müəssisəsi, Bur.1, 1383.
5. Səccadmənəş Lütfullah. Qadınlar əleyhinə diskriminasiyaların aradan qaldırılması üzrə konvensiyaya qoşulmanın təhlili. Bur.1, Sədəf nəşriyyatı, 1382.
6. Qadınlara münasibətdə diskriminasiyanın bütün formalarının ləğvi haqqında Konvensiyası mərkəzi, 1370.
<http://hoghoogh.online>

Тайиба ИБРАХИМИ

ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ УСТРАНЕНИЯ ТРУДОВОЙ ДИСКРИМИНАЦИИ В МЕЖДУНАРОДНЫХ ДОКУМЕНТАХ

Резюме

В настоящее время женщины принимают деятельное участие в политической, экономической и социальной жизни общества. Для продолжения этой деятельности необходимо устранить все формы дискриминации в обществе.

В статье анализируется необходимость устранения дискриминации в области занятости женщин на основе международных прав. Прежде всего с новых позиций путем аналитических методов раскрывается роль МОТ и ООН в деле устранения дискриминации.

Ключевые слова : интеграция, глобализация, дискриминация, труд.

Tayyiba IBRAHIMI

THE MAIN PRINCIPLES FOR REMOVING LABOUR DISCRIMINATION IN INTERNATIONAL DOCUMENTS

Summary

Nowadays women are involved in all political, economic, social and cultural activities. To persist their activities all kinds of discrimination would have to be demolished.

The article analyzes the necessity of removing discrimination in women's employment on the basis of international law. First, the problems of discrimination are considered within the framework of ILO and UN from the new positions. The role of the ILO and the UN in abolition of job discrimination is examined by the analytical methods.

Keywords: intergration, globalization, discrimination, labour.

TÜRKİYƏ VƏ AVROPA İTTİFAQI MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ İSLAM AMİLİ*

Türkiyənin Avropa İttifaqı ilə əməkdaşlığı 1959-cu ildən başlamışdır. Bu yolda bir sıra çətinliklərlə qarşılaşmış, ədalətli olmayan əngəlləri dəf etmişdir. Avropa ailəsinə daxil olmaq, Avropa döyərlərinin qəbul olunması əslində müsəlman bir ölkə üçün heç də asan olmamışdır. Çünki islam ölkəsi üçün tamamilə xristian ölkələrindən təşkil olunmuş birliyə daxil olmaq öz-özlüyündə ciddi cəsarət tələb edən addımdır. Din amili Türkiyənin Aİ-yə integrasiya siyasətinin yeganə problemi olmasa da, bu faktorun ikitərəfli münasibətlərin qurulmasında böyük əhəmiyyətə malik olması danılmazdır. Çağdaş dövrdə dinlərarası qarşıdurma ideyasının (islam və xristian) aktuallaşması bu problemin Türkiyənin Aİ-yə integrasiyasına təsirinin öyrənilməsinə zəruri edir.

Avropada öndə gələn siyasətçilərin böyük bir hissəsi Avropa İttifaqının təməlinə «xristian bir kimliyin olduğunu» həmişə vurğulamağa çalışmışlar. Bu fikirlər bəzən acıq, bəzən gizli şəkildə dilə gətirilmişdir. Almaniyanın keçmiş baş naziri Helmut Kol Avropa İttifaqının «hər şeydən qabaq ortaq döyərlər, xüsusilə xristianlıq və intibah çağının məhsulu olan mədəni birlik» adlandırması əslində xristian olmayan ölkələrin bu birlikdə yer almasının mümkünsüzlüyünə işarə edirdi. (4, s.112) Almaniya Federal hökumətinin Türkiyə üzrə müşaviri işləmiş Udo Staynbaxa görə «Qərb dünyası Türkiyəni özünün bir parçası olaraq görmür. Mühavizəkarlar türkləri islam mədəniyyətində yetişmiş, xristianlığa dayalı əxlaqi və mədəni döyərlərdən yaranan Qərb mədəniyyətinə yad bir xalq olaraq görür. Din faktorunu açıqca söyləməirlər, lakin əslində düşüncələrində yatan həqiqət bu... Sosialistlər və radikalılar da eyni fikirləri «Türkiyədə insan haqları, demokratiyanın yetərli olmaması bəhanəsilə ört-basdır etməyə çalışırlar. Türkiyənin NATO-dakı rolunu qüvvətlə müdafiə etdikləri halda, bir islam ölkəsi ilə integrasiyanı içərilərinə sindirə bilmirlər. Bütövlükdə, xristian Avropanın sərhədlərinin müsəlman bir ölkəyə qədər uzanmasına razı deyillər» (4, s.113).

Xristian və müsəlmanlar arasında ilk qarşılaşma 636-cı ildə Yərmoq çayı sahilində (İordaniya yaxınlığında) baş vermişdir. Döyüşdə qalib gələn müsəlmanlar Yerusəlimi ələ keçirmişdilər. 1099-cu ildə xristianlar ilk xaçlı səfəri zamanı bu məğlubiyyətin əvəzini çıxma bilsələrdə, 1187-ci ildə Misir sultanı Səlahəddin Yerusəlimi təkrar xristianlardan geri almışdı. Lakin növbəti xaçlı səfərlərində xristianlar qələbə çalmışdılar (10, s.135).

XI-XIII əsrlərdə Avropa mədəniyyətinin tənəzzül keçirməsi İslam və Bizans sivilizasiyalarını qüvvətləndirmişdi. Bu dövrdə Avropa mədəniyyəti daha cox Macarıstan, Polşa, Skandinaviya və Baltik yarımadasında inkişafını davam etdirirdi. XII-XIII əsrlərdə avropalılar öz təsir dairələrini İspaniyaya doğru genişləndirərək, Aralıq dənizi bölgəsində möhkəmlənməyə çalışırdılar. Lakin, osmanlıların siyasi səhnəyə daxil olaraq həm Balkan yarımadasında möhkəmlənməsi, həm də Şimali Afrikanı ələ keçirməsi «Birinci Qərbi Avropa Dəniz İttifaqını» çökdürdü. 1453-cü ildə Konstantinopolun türklər tərəfindən tutulması isə bütün xristian aləmini yasa boğdu (11, s.328). 1492-ci ildə müsəlmanlar Cəbəllütərixə gələrək burada ilk birliklərini yaratmağa başladılar (9, s.51). Osmanlıların Vyana qapılarına qədər irəliləməsi (1529) Avropada müsəlman qorxusunun yaranmasına səbəb oldu.

* Məqalə tarix ü.e.d., prof. H.Cəfərov tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

XVI əsrdə Avropa mədəniyyətinin yüksəlişi, sosial plüralizm, ticarətin genişlənməsi və texniki nailiyyətlər yeni siyasi qlobal eranın başlanğıcını qoydu. Artıq Afrika və Asiyanın böyük bir hissəsi avropalıların əlinə keçmişdi. Osmanlıların zəifləməsi fonunda Qərb müstəmləkəçiliyin güclənməsi xristianlığın hakim qüvvəyə çevrilməsini şərtləndirirdi. XIX əsrdə Avropa imperalizmi bütün Afrikanı, Asiyayı, Hindistanı, XX əsrdə isə Yaxın Şərqi (Türkiyə istisna olmaqla) nəzarət altına almışdı. Xüsusilə I dünya müharibəsində İngiltərə, Fransa və İtaliya Osmanlı imperiyasına ciddi zərbə vurdu. 1920-ci ildə Osmanlı imperiyasının süqutundan sonra Britaniya, Fransa və İtaliyanın potensialı daha da artdı. Qərbin qüvvələnməsi islam və xristian dünyası arasında mövcud olan ziddiyyətlərin daha qabarıq şəkildə meydana çıxmasına səbəb oldu (11). Bu proses Sovet sisteminin çökməsindən sonra daha da dərinləşdi. Qərb sovetlərin ardından yeni bir «düşmən» yaratmış və bunu «islam fundamentalizmi» adlandırmışdı. Yeri gəlmişkən, fundamentalizm ABŞ-da yaranmışdır. Mənası dinin köklərinə qayıdışın zəruriliyini, onun ilkin təmizliyinin qorunmasını təbliğ edir. Belə ki, 1919-cu ildə presviterian, batris və metodist dünya görüşlərinin daşıyıcıları olan qruplar Ümumdünya xristian Fundamental Assosiasiyasını yaratdılar. Məqsədləri – inamlarının fundamental əsasları saydıqları məsələlərin qoruyub saxlanılması olmuşdur. İslam fundamentalizmində də əsas məqsəd (ərəbcə “əs-sələfayi”-“ulular”) dinin köklərinə qayıdışdan ibarətdir (2, s.46-47).

90-cı illərdə sivilisasiya anlamında “Qərb”, “İslam” və “Avropa İttifaqı” terminləri mühüm əhəmiyyət kəsb etməyə başladı. Avropa formalaşdırdığı yeni beynəlxalq sistemdə “universal dinin” əhəmiyyətini anlayırdı. Samuel Hantinqtona görə, sivilisasiya üçün vahid dil və din mühüm şərtidir. Bu baxımdan xristianlıq dəyərləri daha da qabardılmağa başladı. Avropa hər şeydən əvvəl, Qərb mədəniyyəti, həyat tərz, dəyərləri və ideyalarının geniş şəkildə yayılmasına ciddi cəhd göstərirdi. Müsəlman aləmində də Qərbin apardığı bu siyasətə qarşı “islam” şüarı altında mübarizə şiddətləndi. Qərbpərəstlik, qərb həyat tərzinə kor-koranə itaət ən qorxulu təhlükə kimi qavranılır və çıxış yolu kimi «Əl islam hua əl hal» – «islam – nicat yolu budur» şüarı irəli sürülürdü (2, s.50).

Ümumiyyətlə, 60-cı illərdən başlayaraq, dünyada dinin rolu artmışdı. Hindistanda buddizmin tərəfdarlarının çoxalması, Çində daosizmə marağın artması, İsraildə yəhudiliyin dəstəklənməsi diqqəti cəlb edirdi. Avropada, Şimali və Cənubi Amerikada xristianlıq dəyərlərinin möhkəmlənməsi istiqamətində fəaliyyətlər gücləndirilmişdi. İslam aləmində də canlanma hiss edilirdi (4, s.204). Hudson Univeristetinin Türkiyə şöbəsinin rəhbəri Zeyno Baran dünyada islamın yüksəlişini 1979-cu ildə İranda İslam inqilabından sonra baş verdiyini qeyd edir. Onun sözlərinə görə, Əfqanıstanın SSRİ tərəfindən işğalına başlandıqdan sonra kommunizmə qarşı islamın genişlənməsinə dəstək verən Qərbin siyasəti də bu prosesə müsbət təsir etmişdir (3). Bu gün İrandan Mərakeşə, İndoneziyadan Bosniyaya qədər geniş bir coğrafiyada islam dininin siyasi təsiri və önəmi artmaqdadır. Əgər 1980-ci ildə dünyada xristianların sayı dünya əhalisinin 30 %-ni təşkil edirdisə, müsəlmanların sayı 18% həddində idi. Keçən dövr ərzində xristianların sayının azalması, müsəlmanların sayının isə əksinə artması müşahidə olunmaqdadır. 2025-ci ildə xristianların dünya əhalisinin 25%-ni təşkil edəcəyi, müsəlmanların isə 30 % həcmində artacağı proqnozlaşdırılır (11,s. 65).

Məşhur Britaniya şərqşünası və islamşünası Bernard Luis Avropada islamın müasir vəziyyətini üçüncü müsəlman müdaxiləsi (ərəb və türklərdən sonra) hesab edir. Bu gün Fransada 5, 98 mln, Böyük Britaniyada 2 mln, Hollandiyada 870 min, Belçikada 370 min, Avstriyada 180 min, Yunanıstanda 170 min, Danimarkada 160 min, Portuqaliya və Norveçdə 50 min, Polşada 40 min, Sloveniyada 30 min, Çexiyada 20 min müsəlman yaşayır. Almaniya isə 82 mln əhalinin 4 mln müsəlmanlar təşkil edir. (9, s.51) Son dövrlərdə Avstriyada,

Hollandiyada, Danimarkada, Norveçdə və İsveçrədə müsəlmanların sayının artması tendensiyası mövcuddur.

Avropaya müsəlman miqrasiyasının güclənməsi xristian dövlətlərini ciddi narahat etməkdədir. Bu narahatçılıq müsəlman əhalisinin yaşadıkları ölkələrdə siyasi partiyalarda fəallıqlarının artması ilə daha da genişlənir. Bu təşkilatlar Belçikada, Bolqarıstanda, Almaniyada, İngiltərədə, İtaliyada, Rumınyada, Fransada və digər Avropa ölkələrində genişlənməkdədir. B.Britaniyada belə islam təşkilatlarının mərkəzləri fəaliyyət göstərir. «Al Racid Trust», «İslam gənclərinin ümumdünya ittifaqı», «İslam təbliğatının mərkəzi», «Şəriət tərəfdarları» kimi təşkilatların əsas məqsədi dünyanın müxtəlif regionlarında radikal islam təşkilatlarına kömək etməklə idarəetmənin şəriət formasına üstünlük verən dövlətlərin yaranmasını təmin etməkdən ibarətdir. Almaniyada 24 radikal islam təşkilatında 30 mindən çox müsəlman fəaliyyət göstərir.(9, s.52)

Bütövlükdə, Qərb və islam dünyası arasında baş verən qarşıdurmaların səbəbini Hantinqton aşağıdakı kimi izah edir: 1) Avropada müsəlmanların sayının artımı və onların radikal islam təşkilatlarında təmsil olunması; 2) İslam intibahı müsəlmanlarda özünə inamı formalaşdırır, Qərb sivilizasiyasını üstləyir; 3) İslam intibahı ilə üzləşən Qərb (hərbi və iqtisadi) öz gücünü qorumağa çalışır, hətta islam ölkələrində münaqişələrə təsir edir və bu da müsəlmanları daha da qıcıqlandırır; 4) Sovetlərin dağılması Qərb və İslam dünyasını düşməndən azad edərək, onları bir-birinin düşməni mövqeyinə gətirmişdir; 5) İslam və Qərb arasında fundamental şəkildə hakimiyyət və mədəniyyət məsələlərində Kim? Kimi? Kim idarə edir ? sualı daha çox əhəmiyyət kəsb edir (11, s.330).

Qərb və islam dünyası arasında ziddiyyətlərin dərinləşməsi Türkiyədə «biz müsəlman olduğumuz üçün Avropa İttifaqı tərəfindən qəbul olunmur» kimi fikirlərin meydana çıxmasına səbəb olmuşdu. Xüsusilə Avropadakı kilsələr Türkiyənin Aİ-yə daxil olmasına etiraz edir: «Müsəlman Türkiyənin Aİ-yə daxil olması imliyimizə kölgə salır. Bu paralel böyüyən, xristian ənənələri ilə formalaşan Avropa mədəniyyətinin təməlindəki ittifaqı sarsıdır... Ayrı dünyaların insanlarını içimizə almayalım» deyərək kilsə sanki Avropa dövlətlərinə ismaric verir (8, s.102).

Avropalılar Avropa İttifaqını “mədəniyyət layihəsi” adlandırırlar. Avropa mədəniyyətinin təməlində yunan və Roma qaynaqlı ənənələr dayanır. Avropa öz idarəetmə və hüquqi funksiyalarını Romadan götürdüyünü iddia edir. Xristianlıq isə bu mədəniyyətin dominant məziyyətlərindən biridir. Əlbəttə, burada yəhudi dini düşüncə və görüşlərinin əhəmiyyəti böyükdür. Fransız inqilabı ilə yüksələn Avropa, sərbəst bazar iqtisadiyyatına söykənən dəyərləri ilə yeni dünya formalaşdırmağa başladı. Xüsusilə Qərbi Avropa regionu bu dəyərlərin əsas təzahür etdiyi məkana çevrildi. Şərqi Avropa və Balkanların tarixi inkişaf xüsusiyyətləri və mədəni fərqlilikləri onları Qərbi Avropadan nisbətən ayırmışdı. Bu kontekstdə Osmanlı dövlətinin varisi olan və ərazisinin yalnız 3%-i Avropa qitəsində yerləşən Türkiyənin inkişaf etmiş islam mədəniyyəti onun Avropa mədəniyyət çərçivəsinə daxil olmasını çətinləşdirən önəmli səbəblərdəndir (4, s.172).

Lakin, Avropa İttifaqı dini bir ittifaq kimi yaranmamışdır. Avropa İttifaqının təməlində demokratik cəmiyyət, yüksək inkişaf etmiş iqtisadiyyat, Avropa ideyasına əsaslanan ümumi ideologiya anlayışları ön plandadır. Bundan əlavə, Avropa dövlətləri din məsələsində heç də həmişə vahid mövqedən çıxış etmədiyi müəyyən edilmişdir. Məsələn xristian demokratlar, liberallar, sosial demokratlar və yaşıllar müxtəlif məsələlərdə uzlaşa bilmir və bundan narahat olan kilsə Avropada dinin ortaq «tənzimləyici (regulativ)» rol oynamasına çalışır. Hələ XX əsrin 80-ci illərdə Avropa İttifaqında «Təməl Haqlar Şerti» adlı sənədin imzalanması ilə bağlı müzakirələr keçirilmişdi. Sənədin girişində «Avropanın dini mirasına» sahib çıxılırdı. Lakin, sənəd Aİ üzvlərinin arasındakı fikir ayrılıqları ilə əlaqədar olaraq təsdiq olunmamışdı. 1982-ci

ilin noyabr ayında Papa məsələ ilə bağlı öz fikrini belə ifadə edirdi: “Avropa kimliyi, xristianlıq olmadan anlaşılmaz. Avropa mədəniyyətini formalaşdıran dəyərlərin kökləri xristianlıqdır. Xristianlıq Avropa mədəni kimliyinin önəmli bir ünsürüdür” (4, s.147)

Avropada protestant kilsələr Avropa İttifaqına yaxın münasibət nümayiş etdirməsələr də, 90-cı illərdə protestantların da bəzi məsələlərdə Aİ-ni dəstəklədikləri müşahidə olunurdu. 1992-ci ildə Praqada keçirilən Avropa protestant Asambleyası bu isti münasibətin göstəricisi idi. 1994-cü ildə ortodoks kilsəsi olan Fənər Rum Patrikhanəsi də Aİ nəzdində bir təmsilçilik açdı. Fənər patrikanəsinin patriki 1994-cü ildə Avropa parlamentində çıxış edərək bildirirdi ki: «Aİ-nin qurumları ilə əməkdaşlıq ortodoks dünyası üçün çox faydalı və mühümdür» (8, s.98).

Türkiyədə din və dövlət arasındakı münasibətlər digər müsəlman ölkələrindən fərqlənir. Osmanlı dövləti ilk parlamentini 1876-cı ildə yaratmışdır (6). Türkiyənin qərbləşmə, modernləşmə istəyinin yaranması da Osmanlı imperiyasının son dövrlərinə təsadüf edir. Osmanlı dövləti o dövrdə “avropalaşma” adı altında daha üstün mövqedə olan mədəniyyətə yaxınlaşma, onunla bütünləşməni hədəfləyirdi.

Türkiyədə Cümhuriyyət rejimi dövründə dində və siyasətdə islahatlar aparılaraq çağdaş, Avropa normaları çərçivəsində hüquqi, demokratik dövlətin prinsipləri formalaşdırılmışdır. Bu prinsiplər içərisində dünyəvilik böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Dünyəviləşmənin səciyyəvi cəhətləri olan dövlət idarəsinə dini görüşlərin müdaxilə etməməsi, cəmiyyətdə din və vicdan azadlığının təmini, dini və məzhəbi nə olursa-olsun vətəndaşlara eyni hüquq verilməsi, dövlətin heç bir rəsmi dinə malik olmaması, maarifin dünyəvi və çağdaş əsaslara görə nizamlanması bu prinsipin başlıca ünsürlərini təşkil edir (1, s.76). Türkiyədə dünyəviləşmənin yolunda atılan ilk addım 1922-ci ildə noyabr ayında padşahlığın ləğv edilməsi oldu. 1924-cü il martın 3-də isə xəlifəliyin fəaliyyəti rəsmi şəkildə dayandırıldı. Konstitusiyadan «Türkiyə dövlətinin dini islam dinidir» maddəsi çıxarıldı. Bundan əlavə, dördüncü maddədə yer alan «Türkiyə Böyük Millət Məclisi dini hökümləri yerinə yetirir» cümləsi də götürüldü (5, s.84). Nəhayət, 1937-ci ildə dünyəvilik Türkiyə Respublikasının təməl prinsiplərindən biri kimi konstitusiyada yer aldı.

Atatürk çağdaş sivilizasiya səviyyəsinə çatmağı və hətta bu səviyyəni keçməyi türk milləti qarşısında bir məqsəd qoyurdu: «Ölkəmizi çağdaşlaşdırmaq istəyirik. Əsas məqsədimiz Türkiyədə çağdaş, Qərbdəki kimi bir dövlət qurmaqdır. Sivilizasiyaya daxil olmağı arzu edib, lakin Qərbə yönəlməyən millət hansıdır? Biz Qərb sivilizasiyasını bir təqlidçilik etmək naminə qəbul etmirik. Onda müsbət olaraq gördüklərimizi, öz dünyamıza uyğun hesab etdiyimiz üçün, dünya sivilizasiya səviyyəsi içində mənimsəyirik» (1, s.88).

Həqiqətən, XX əsr boyunca Türkiyənin Qərbə inteqrasiya siyasəti gücləndi. Türkiyə 1949-cu ildə Avropa Şurasına daxil olaraq Avropa təşkilatları ilə əməkdaşlığı intensivləşdirdi. 1952-ci ildə NATO-ya üzv qəbul olunması isə onun beynəlxalq sferada nüfuzunun artmasına şərait yaratdı. NATO üzvlüyü ilə öz hərbi təhlükəsizliyini təmin olunmasına nail olan Türkiyə, iqtisadi siysətini sürətləndirmək məqsədilə Avropa Birliyinə daxil olmağı xarici siyasətinin əsas strategiyasına çevirdi. Lakin, Avropa İttifaqı ilə münasibətlərin qurulması və inkişafı mürəkkəb mərhələdən keçdi. Avropalılar Türkiyənin NATO üzvlüyü ilə Aİ-yə inteqrasiyanı eyni hesab etmirlər. Fransanın keçmiş xarici işlər naziri Claude Cheysson avropalıların münasibətini bu şəkildə dilə gətirir: «NATO hərbi bir ittifaqdır. Aİ isə siyasi bir inteqrasiyadır. Bunlar fərqli şeylərdir. Türkiyə İran və Ərəb ölkələri ilə sərhəddə yerləşir. Avropanı qorxudan türklərin müsəlman olmalarından çox, onların din dövlətləri və din ünsürünün geniş yayıldığı bir coğrafiyada yerləşmələridir. Türk dəyərlərinin içərisində islam kimliyi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Xristian Qərb dini fərqliliyi olan bir ölkə ilə inteqrasiyanın necə baş verəcəyindən ehtiyatlanır» (4, s.90).

Türkiyə Qərblə iqtisadi, siyasi və sosial münasibətlər saxlasa da, öz coğrafi yeri, dəyərləri, tarixi keçmişi, mədəniyyəti ilə islam dünyasının bir parçasıdır.

Əsrlər boyu islam dünyası içərisində önəmli yer tutan, hətta müəyyən tarixi dövrdə mərkəzi rol oynayan bir ölkənin Avropanın bir parçası olması yolunda atdığı addımlar həm Türkiyədə, həm Avropada müqavimətlə qarşılaşmışdır. Türkiyənin Aİ-yə üzvlük müraciətindən (1987) sonra Milliyətçi Hərəkət Partiyasının (MHP) qurucusu Alparslan Türkeş etirazını aşağıdakı kimi ifadə edirdi: «Biz qəti şəkildə AİB-yə qarşıyıq. AİB milli hakimiyyət həqiqətini və milli dəyərlərimizi ortadan qaldıracaq bir xristian ittifaqla birləşməyi düzgün saymırıq». Hətta, MHP Aİ üzvlüyü üçün referendumun keçirilməsini də məsləhət görürdü (4, s.148).

1999-cu il Helsinki zirvə görüşündə Türkiyə Birliyin namizəd ölkələri sırasına daxil olsa da, Avropada Türkiyənin üzvlüyünə qarşı etirazlar davam edirdi. 2000-ci ilin oktyabr ayında Brüsseldə Alman Hans Seidel Vəqfi tərəfindən təşkil olunan «Türkiyə-Aİ əlaqələri» adlı seminarda çıxış edən Xristian Demokrat Birlik və Xristian sosialist partiyaları məclisinin qrup rəhbəri Michel Gloes aşağıdakı fikirləri səsləndirirdi: «Türklər fərqlidir, Türkiyənin Aİ-də bir gələcəyi ola bilməz. Türkiyəyə ancaq xüsusi bir status verilə bilər». Türkiyənin Baş Naziri Məsud Yılmaz isə avropalı diplomata belə cavab vermişdi: «Süni gündəm çıxartmayın. Türkiyənin üzvlüyündə sizə görə təklif var. Türkiyənin xristian olmaması. Dinimizi dəyişdirmək istəyirsinizsə, bu mümkün deyildir» (4, s.175).

Türkiyənin Aİ-yə integrasiyasında Avropa dövlətlərini narahat edən digər mühüm bir amil də Türkiyənin əhalisinin sayının çox olması, üstəlik sürətlə artmasıdır. 2025-ci ildə Aİ-nin əhalisi 481 milyon olacağı proqnozlaşdırılır. Bu kontekstdə Türkiyənin əhalisinin sayı 82 milyona yüksələcəkdir. Yəni, Türkiyənin əhalisi Aİ əhalisinin 5,6 %-ni təşkil edəcəkdir. Proqnozlara əsasən 2050-ci ildə Aİ əhalisinin sayı getdikcə azalaraq 419 milyon, Türkiyədə isə əksinə, əhalinin sayı 105 milyona yüksələcəkdir. Bu Aİ üçün demoqrafik təhlükə hesab olunur (7, s.5). Bundan əlavə, Türkiyə Avropa İttifaqına daxil olacağı təqdirdə Avropa əhalisinin ümumi həcmində müsəlmanların payı 20%-ə yaxınlaşacaqdır (9, s.52).

2000-ci ilin may ayında Ankarada Diyanət İşləri nazirliyinin təşəbbüsü ilə keçirilən iclasda Türkiyənin Aİ-yə üzvlüyü baş verəcəyi təqdirdə bunun «İslam dünyasına təsirləri» mövzusunda müzakirələr keçirildi. Müzakirələrdə Türkiyədə din-dövlət münasibətləri geniş şəkildə müzakirə obyektinə çevrildi. Xüsusilə «din və vicdan azadlığı» ilə bağlı məsələlərin Aİ normaları ilə necə tənzimlənməsi müzakirələrin əsas mövzusu təşkil edirdi. Həm Vatekan, həm Aİ Dindarları Şurası Baş Katibi Noel Treanor açıqlamasında bildirirdi ki, «Aİ ölkələrində din-dövlət münasibətləri təməl sazişlərlə deyil, ikinci dərəcəli sənədlərlə tənzimlənir. Bu sənədlər Avropa İnsan Haqları Sazişi, Ümumdünya İnsan Haqları bəyannaməsi, Avropa Birliyi Ədalət Məhkəməsi və Avropa İnsan Haqları Məhkəməsinin aldığı qərarlardır (4, s.148) Aİ Komissiyasının Ankara təmsilçisi Nail Leonard məsələni aşağıdakı kimi izah edir: «Din və dövlət arasındakı əlaqələrin tənzimlənməsinə hər bir üzv dövlətin özü qərar verməlidir. Aİ hər bir üzv tərəfindən seçilən modelə qarışmır» (4, s.148) Avropada xristianlar üçün dini məsələlərin tənzimlənməsində problemlər olmasa da, Türkiyə Birliyə daxil olduqdan sonra müsəlman ölkə kimi bir sıra məsələlərdə xristian dəyərləri ilə ziddiyyətlərin meydana çıxması qaçılmazdır. (Bu problemlər artıq özünü göstərməkdədir. Məs: bu gün Avropada hicablı qadınlar bir sıra qadağalarla qarşılaşırlar və s.).

Bu gün Ədalət və İnkişaf partiyasının apardığı daxili və xarici siyasət Avropa İttifaqı tərəfindən müsbət qiymətləndirilir. Aİ Türkiyəyə təqdim etdiyi son məruzələrdə də, AKP hökumətinin Aİ normalarına integrasiya siyasəti çərçivəsində həyata keçirdiyi islahatlar proqramlarını qənaətbəxş hesab edir. Lakin, son dövrlərdə Türkiyədə islam dininin siyasiləşməsi tendensiyası diqqəti cəlb edir. Xüsusilə Türkiyənin baş naziri Rəcəb Taib Ərdoğanın açıq şəkildə dilə gətirdiyi: «Mən Türkiyədə dindar bir nəsil yetişdirməyə çalışacağam» ifadəsi Aİ ilə münasibətlərə mənfi təsir göstərə bilər.

Beləliklə, Türkiyənin Aİ-yə inteqrasiya siyasətində “din faktorunun” böyük önəm daşması reallıqdır. Din amili ikitərəfli münasibətlərin qurulmasında həlledici rol oynamasa da, münasibətlərin inkişaf tempinə ciddi təsir etməkdədir. Avropa müsəlman dünyasının önəmli dövlətlərindən biri olan Türkiyəni üzvlüyə qəbul etməkdən çəkinir. Lakin, Türkiyə Aİ-yə inteqrasiyanı Kopenhagen kriteriyaları və Aİ normaları çərçivəsində aparır. Türkiyənin Avropa İttifaqı naziri və Baş müzakirəçi Eşmen Bağışın sözləri ilə desək: “Din Türkiyə üçün kriteriya deyil”. Əgər Avropa İttifaqı Türkiyənin islam kimliyi ilə barışaraq onunla münasibətləri hüquqi və Aİ normaları çərçivəsində apararsa, bu hər iki tərəf üçün faydalı olacaqdır. Çünki, Türkiyənin Birliyə qəbul olunması Qərb və müsəlman dünyası arasında mədəniyyətlərarası körpünün qurulmasına böyük töhfə ola bilər. Həmçinin, müsəlman bir ölkənin Avropa ailəsinə qoşulması dünyada Avropanın irəli sürdüyü - demokratiya, insan haqları kimi ümumbəşəri dəyərlərə inamı gücləndirər və sivilizasiyalararası toqquşmaların qarşısının alınmasında da uğurlu addım ola bilər.

Açar sözlər: Avropa İttifaqının əsasları, inteqrasiya prosesində xristianlığın rolu, Türkiyədə islamın rolu, inteqrasiya prosesini əngəlləyən amillər, Avropa mədəniyyəti.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Qocatürk Utkan. Atatürk. B., 1991, s. 209.
2. Nəsirov Elman. ABŞ və dünya 11 sentyabrdan sonra. B., 2003, s. 261.
3. Baran Zeyno. Batı, İslam və İslamçılar arasında farkı bilmiyor... /anspress. com / index. Pha ?a = 2& ing = az &nid = 133157
4. Bulaç Əli. Avropa Birliyi və Türkiyə. İstanbul, 1999, s. 415.
5. Köklügiller Ahmet. Atatürk (Kişiliği, ilkeleri, düşünceleri) İstanbul, 2006, s. 224.
6. Laçiner Sedat. Türkiyənin AB – İslam Dünyası ilişkilerinde olası etkileri. www. cu.edu. tr/ .../Türkiyenin % 20 üyeliyinin % 20 islam % 20 dünyasına % 20 etkileri. doc
7. Özdağ Ümid. AB və Türk dünyası ilişkileri 21. yüzyılında Türkiyenin jeopolitiği. (SAD) İstanbul, 2002, s.9.
8. Özdemir Mehmet. Türkiyenin Avropa Birliyinə girişi konusunda olumlu və olumsuz görüşler. /Türkiye-Avropa Birliyi ilişkileri 16-17 mart 2001 tarihlerinde düzenlenmiş olan sempozyumun bildirileri, soruları ve cevapları. Ankara, 2001, s. 440.
9. Доваев И. Исламизация Европы: Миф или реальная угроза. Мировая экономика и международные отношения, № 4, 2008.
10. Олбрайт Мадлен. Религия и мировая политика. М., 2007.
11. Хантингтон С. Столкновение цивилизации. М., 2003.

Лейли ГАМИДОВА

ИСЛАМСКИЙ ФАКТОР В ОТНОШЕНИЯХ ТУРЦИИ С ЕВРОПЕЙСКИМ СОЮЗОМ

Резюме

Начиная с 80-х годов, Турция пытается стать членом Европейского Союза. С этой целью она выполнила ряд возложенных на нее Евросоюзом обязательств. Однако несмотря на это, вступление Турции в ЕС сопровождается различными проблемами. Принадлежность Турции к исламской религии является основным препятствием на пути вступления ее в ЕС.

В статье автор исследует причины, препятствующие развитию отношений Турции с Евросоюзом, в частности религиозный фактор и его влияние на двусторонние отношения.

Ключевые слова: основы Европейского Союза, роль христианства в процессе интеграции, роль ислама в Турции, факторы препятствующие интеграционным процессам, европейская культура.

Leyli HAMIDOVA

ISLAMIC FACTOR IN RELATIONS OF TURKEY WITH THE EUROPEAN UNION

Summary

Turkey has tried to be a member of the European Union since the 80-es. For this purpose, Turkey fulfilled a number of obligations imposed by EU. However, despite this an entry of Turkey into ES is accompanied by different problems. Turkey's belonging to Islamic religion is the main obstacle to its entering EU.

In the article author studies the reasons hindering the development of Turkey-EU relations, in particular the religious factor and its influence on bilateral relations.

Keywords: the bases of the European Union, role of Christianity in the integration process, role of Islam in Turkey, the factors preventing integration process, European culture.

İLƏHİYYAT VƏ DİNSÜNASLIQ BÖLMƏSİ

UOT 1:2; 141.45

Şölət ZEYNALOV
AMEA FSHİ, doktorant

SİVİLİZASIYALARARASI DİALOQ MÜASİR QƏRB FƏLSƏFƏSİ KONTEKSTİNDƏ*

Şərq sivilizasiyası və ona münasibət, həm də sivilizasiyalararası dialoq və əməkdaşlığa maraq Qərb filosoflarının böyük bir hissəsini həmişə düşündürən məsələlərdən olmuşdur. Bu prosesdə fasilələr, anlaşılmazlıqlar təbii olsa da bu maraq heç vaxt sönməmişdir. Əslinə baxılsa heç sənə də bilməzdi, çünki Qərb özünün dünyagörüşündə, dünyaya münasibət modelində Şərqi nəzərə almasaydı heç özünü tapa, öz varlığını dərk edə də bilməzdi. Bu da məntiqidir, ona görə ki, Qərbin əsaslandığı prinsipə görə həqiqət müqayisədə dərk oluna bilər. Bu fakt deməyə əsas verir ki, Qərb Şərqi bütün başqa problemlərinə diqqət yetirərkən sivilizasiyalararası dialoq və əməkdaşlıq kimi həyatı əhəmiyyət daşıyan problemə arxa çevirə bilməzdi. Bu problemə maraq XVIII əsrin axırlarında daha çox aktuallıq kəsb edir. Təkcə Volterin «Məhəmməd» pyesi, alman filosoflarının hind fəlsəfəsinə münasibəti, Şopenhayer, Nitsşe və s. kimi filosofların bilavasitə Şərqi, onun fəlsəfəsinə münasibəti bu sahədə çox şey deyir. F.Nitsşenin «Zərdüşt belə demişdir» əsəri, XIX əsrin 70-80-ci illərindən Qərb fəlsəfəsində Qərb fəlsəfəsinin həyata və insana doğru dönüşü üçün təkan kimi bir şey olmuşdur və bu heç kimdə şübhə doğurmur. Müasir Qərbdə «gələcəyin fəlsəfəsi» kimi dəyərləndirilən ekzistensializmin öz köklərilə Şərqi bağlılığı heç də diskussiya predmeti deyildir. Bu məsələ ilə əlaqədar çox misallar gətirmək olar. Konkret olaraq dialoq və əməkdaşlıq məsələləri ilə əlaqədar müasir Qərbin bir çox filosoflarına müraciət etmək olar. Lakin konkretlik nəminə biz bir neçə misallar əsasında nümayiş etdirməyə çalışacağıq ki, sivilizasiyaların dialoq və əməkdaşlığı problemi Qərb filosoflarını da maraqlandıran məsələlərdir və onların baxışlarının öyrənilməsi prosesin uğurlu gedişinə ancaq müsbət təsir edə bilər. Bu sahədə O.Şpenqlər, A.Toynbi, K.Yaspers və b. xeyli maraqlı mülahizələr söyləmişlər.

XX əsr fəlsəfəsində O.Şpenqlərin (1880-1936) xüsusi xidməti vardır. Onun mədəniyyət fəlsəfəsi tarixində xüsusi yeri var. Mütəfəkkirin «Avropanın qurub» əsəri 1918-1921-ci illər əsrində əlli üç dəfə nəşr edilməsi bu sahədə çox şey deyir. Mədəniyyət və sivilizasiya, onların əlaqə və münasibətinə onun xüsusi baxışı var ki, o da öz orijinallığı və novatorluğu ilə seçilir. Şpenqlərin fikrincə, bəşəriyyət vahid mədəni sistem çərçivəsində mövcud olur, ancaq sonralar ayrı-ayrı xalqların mədəni varlığında irəliləmələr, geriləmələr, sıçrayışlar və ya tənəzzül baş verə bilər. Mədəni varlığın səkkiz mərhələyə bölünməsi kimi orijinal ideyalar irəli sürərkən o Şərqi Qərbdən, Qərbi Şərqi ayırmırdı. Bu mənada o müxtəlif sivilizasiyaların əlaqə və münasibəti, dialoq və əməkdaşlığına ciddi fəlsəfi məsələ kimi baxırdı.

O.Şpenqlərin konsepsiyasında bəşər tarixində lokal sivilizasiyalar kimi, Hind, Çin, Babil, Misir, Amerika və İran, Yunan-Roma Qərbi Avropa göstərilir. Lakin o bunlardan aşağıdakı üçün – (antik mədəniyyəti, ərəb-müsəlman mədəniyyətini və müasir Avropa mədəniyyəti) əsas götürmüşdür. Şpenqlərə görə bu mədəniyyətlərdən hər biri özünəməxsus ruha malik olub, hətta dünyaya münasibətdə spesifik fəlsəfi rəmzləri ilə seçilir. Belə ki, o, antik dövr mədəniyyətini rəmzi olaraq "Apollon ruhu", Qərbi Avropa mədəniyyətini "Faust ruhu" adlan-

* Məqalə fəlsəfə ü.e.d., prof. Fərman İsmayılov tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

dırmışdır. O.Şpenqlerin müasir Qərb sivilizasiyasını "Faust ruhu" kimi səciyyələndirməsini məhz Faustun alim kimi çoxlu biliyə can atması, sonsuzluğu, həqiqəti tam dərk etməyə çalışmaq arzusu izah olunur.

O.Şpenqlerin başlıca əsəri olan "Avropanın qürubu" əsərindən görünür ki, o, möhtəşəm mədəniyyətlərin müəyyən bir dövrdən sonra məhv olmasını məhz "Avropanın ölümü" timsalında sivilizasiya problemi kimi ifadə etmişdir (1, s.143). Buna görə də o, hər bir mədəniyyətin təxminən min illik bir müddət ərzində mövcud olması ideyasını dəstəkləyərək, tarixi inkişaf prosesini də bu sxemə uyğun dövrlərə bölmüşdür. O.Şpenqler bəşər tarixindəki eyni bir zaman kəsiyini təxminən üç hissəyə ayırırdı. O belə hesab edirdi ki, mədəniyyətin 300-400 ildən sonra davam edən qürub çağı sivilizasiya adlandırılmalıdır. Onun irəli sürdüyü konsepsiyada Avropa mədəniyyəti özünün qürub dövrünü yaşadığı təsvir edilmişdir. O.Şpenqlerin fikrincə, sivilizasiya istənilən bir mədəniyyətin inkişafında son mərhələ olaraq, hər bir "mədəniyyətin "qaçılmaz taleyidir" (1, s.143).

O.Şpenqlerin baxışlarına diqqət yetirərkən, burada başqa mədəniyyətlərin dərk edilməsi üçün maraqlı bir metodun irəli sürüldüyünün şahidi oluruq. O, bu metodu heç də özünün ilkin mənasını verməyən "həmdövlülük", "müasiri olmaq" adlandırmışdır. Yəni, O.Şpenqlərə görə müxtəlif mədəniyyətlərin eyni inkişaf mərhələsində yaşayan insanların bir-birlərinin müasirləri hesab etmək olar. Bu mənada yuxarıda adı çəkilən əsərinin başlanğıcında Plotinlə Dantenə, Budda ilə antik Yunanıstanda stoitsizmin banisi olmuş Zenonu və Marksı müasirlər adlandırmışdır.

O.Şpenqlər, əsərlərində sivilizasiya dövrünü əqli fəaliyyətlə və daxilə yönəlməklə səciyyələndirmişdir. O hesab edirdi ki, sivilizasiyanı "mədəniyyətin qaçılmaz taleyi" hesab etdiyi kimi sivilizasiyaların inkişaf tarixini də bəşəriyyətin dörd mədəniyyətinin (Hind, Antik, Ərəb və Qərb) inkişafı ilə müəyyən edirdi. Onun mövqeyinə görə, "Bu mədəniyyətlərin hamısı müxtəlif zaman koordinatlarında bir-birinə paralel olan eyni mərhələlərdən keçirlər" (2, s.31). O.Şpenqlər bu mərhələləri rəmzi olaraq təbiətdəki dörd fəsil kimi (yaz, yay, payız və qış) adlandırmışdır. Yaz mərhələsi mədəniyyətlərin inkişafında yatmış ruhun oyanışı, yaradıcılıq hisslərinin baş qaldırdığı, fəvqəluhi birlik və tamlığın meydana gəldiyi dövrüdür. O.Şpenqlər yay adlandırdığı mərhələni isə mədəniyyətlərin inkişafında şüurluluğun artması dövrü kimi səciyyələndirmişdir. Məhz bu mərhələdə ona görə müxtəlif mədəniyyətlərdə vətəndaş cəmiyyətlərinin ilk pöhrələri və tənqidi hərəkətlər meydana gəlmişdir. Müxtəlif mədəniyyətlərdəki payız dövrü isə, böyük şəhərlərin intellektual inkişafı və ciddi əqli yaradıcılığın zirvəyə çatdığı mərhələdir. Alman filosofunun fikrincə, müxtəlif mədəniyyətlərin inkişaflarında elə bir mərhələ də vardır ki, bu qış adlanıb kosmopolit sivilizasiyaların yaranması ilə səciyyəvidir. Bu mərhələdə mənəvi yaradıcı qüvvənin tükənməsi nəticəsində həyatın özü də daha çox problemli olur. Bütün bunları O.Şpenqlər, kosmopolitliyin dinsizlik və qeyri-metafiziklik tendensiyalarından irəli gələn hal hesab etmişdir (2, s.31-32).

Şpenqlər müxtəlif sivilizasiyaların inkişaf tarixlərindəki oxşar cəhətləri müəyyən edirdi. Məsələn, hind mədəniyyətindəki Budda ilə antik mədəniyyətdən ellinizm, Epikur və Zenon, müsəlman mədəniyyətindəki müxtəlif dini cərəyanlar, Qərb mədəniyyətinin nümayəndələrindən Şopenhauer, Nitsşe, Gebbel, Vaqner, İbsen, hətta sosialist və anarxist təmayüllü fikirlər arasında analogiyanın olduğunu irəli sürürdü. Çünki, "qış dövrü" adlandırılan bu mərhələnin etik-ictimai həyat idealını O.Şpenqlər "riyaziyyatsız fəlsəfə" və ya "skepsis dövrü" kimi xarakterizə etmişdir (2, s.32). Beləliklə O.Şpenqlər öz baxışlarında əsasən mədəniyyətlərin morfolojiyasına arxalanmış və daha çox müxtəlif mədəniyyətlərin yalnız formal oxşarlığından çıxış etmişdir. Onun müxtəlif sivilizasiyalarla əlaqədar baxışlarını müasir dövərdə də aktual edən ən başlıca cəhət, rus tədqiqatçısı S.Q.Kiselyovun qeyd etdiyi kimi, bundan ibarətdir ki, N.Danilevskinin ardınca O.Şpenqlər də hər bir mədəniyyətin sonunda, yəni

sivilizasiya mərhələsində onlara üzvi olaraq ekspansiya (işğala, təcavüzə) söylərinin xas olduğunu iddia etmişdir" (1, s.148). O, sivilizasiyayaməxsus olan bu "təbii meyl"i "ekspansiya prinsipi", yaxud "ekspansiya instinkti" adlandırmışdır. Genişlənmə meylinin əhatə etdiyini söyləyən O.Şpenqlərə görə hər bir yetişmiş, kamilləşmiş sivilizasiyada bu tendensiya olmalıdır. Məhz bunun nəticəsidir ki, müasir Qərb sivilizasiyasını O.Şpenqlər "ekspansiyaçı sivilizasiya" adlandırmışdır. Lakin o, bu ekspansiyaçılıqda heç də Qərb sivilizasiyasını günahkar hesab etmirdi. O.Şpenqlərə görə, elə vaxtı ilə tarixdə bu cür kamilləşmiş Yunan, Roma, Çin, İslam və b. sivilizasiyalar da ekspansionist sivilizasiyalar olmuşlar. Odur ki, sivilizasiyaya xas olan bu meyl, insanların onu istəyib-istəməməsindən asılı olmayaraq talenin qərarı kimi özünü göstərir. Bu tale isə, sivilizasiyaya mənsub insanları özünə xidmət etməyə məcbur edir. O almanları buna nümunə gətirərək göstərirdi ki, birinci dünya müharibəsi illərində "Müasir almanlar öz istək və arzularından asılı olmayaraq ekspansionist olmuş xalqa ən gözəl nümunədir".

Qərb sivilizasiyasına mənsub bir şəxs kimi O.Şpenqlər, uğurlu alınmış siyasət dedikdə, yalnız ərazi və maliyyə baxımından nailiyyət əldə edilməsini nəzərdə tuturdu. Xüsusən də, o, Qərb sivilizasiyasını xarakterizə edən "pulların əzəmətliliyi"nə böyük və demək olar ki, müəyyənəddici rol verirdi. O.Şpenqlər pulun bütün dövrlərdə əzəmətli olduğunu vurğulasa da, açıq-aşkar yazırdı ki, "Avropa sivilizasiyası üçün pul sivilizasiyanın qüdrətini təkrar istehsal edən bir abstraksiyadır" (1, s.149). Onun mövqeyincə həm pul, həm də ərazi sivilizasiyaya, xüsusən də, Qərb sivilizasiyasına xas olan daxili anlayışlardır. Sivilizasiyaların xarici təzahürlərinə gəldikdə isə, Şpenqlər bunları da iki qrupa bölməyi təklif edirdi. Birinci qrupa aid olanları O.Şpenqlər sivilizasiyaların fəaliyyət formaları kimi səciyyələndirir, buraya siyasəti, iqtisadiyyatı, dini və s. kimi sahələri aid edirdi. Bununla da filosof bildirmək istəyirdi ki, gerçəklikdəki hər bir şeyin özünəməxsus formada təzahür etdiyi kimi, ayrı-ayrı mədəniyyətlər, o cümlədən də bu mədəniyyətlərin son nöqtəsi olan sivilizasiyalar da müxtəlif dini, siyasi, hətta təsərrüfat həyatı baxımından fərqli quruluşlarda mövcud olurlar.

Sivilizasiyaların xarici təzahürlərinə aid olan ikinci qrup məsələlər, məhz sivilizasiyaların məqsədi ilə əlaqəlidir. Belə ki, O.Şpenqlərə görə, hər bir sivilizasiyaya xas olan müəyyən vasitələr vardır ki, ayrı-ayrı sivilizasiyalar onların köməyi ilə öz məqsədlərini gerçəkləşdirirlər. Bu vasitələr sırasında O.Şpenqlər müharibəni, diplomatik aksiyaları, nəqliyyat sistemini, sindikatları, ordunu, sivilizasiya ilə əlaqədar yüksək idealları və s. sadalayırdı. Xüsusən də, sivilizasiyanın məqsədini gerçəkləşdirmək vasitəsi olan müharibədən bəhs edərkən, "Filosof əmin idi ki, müharibə istənilən mədəniyyətin, istənilən sivilizasiyanın ayrılmaz atributudur" (1, s.150). Buradan da O.Şpenqlər belə bir qənaətə gəlirdi ki, əslində dünya tarixi və ya onun təbircə desək, sivilizasiyaların mövcudluq tarixi dünyada hökmranlıq uğrunda gerçəkləşdirilən sonsuz müharibələr silsiləsindən ibarətdir.

Göründüyü kimi, həqiqətən də "O.Şpenqlərin irəli sürdüyü konsepsiyada qüsurların olmasına baxmayaraq, komparativ (müqayisəli) yanaşmanın mümkün olduğunun dərk edilməsi zərurəti, məhz onun tərəfindən fəhm edildiyini qeyd etmək" olduqca vacibdir" (2, s.32). Xüsusən də, O.Şpenqlər tərəfindən özünün tarix fəlsəfəsində bizim tədqiqat mövzumuz olan sivilizasiyaların dialoqu və əməkdaşlığı baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edən aşağıdakı məqamın vurğulanması təqdirəlayiq hallardan biridir. Belə ki, filosof "Ən ali bəşəriyyət tarixinin mənası və məzmunu barədə məlumat verən "böyük mədəniyyətlər fenomeni"nin olması üçün, mədəniyyətlərin müxtəliflikdə mövcudluğuna haqq qazandırmışdır" (3, s.153). Lakin O.Şpenqlər bəşəriyyətin ən azı yaxın perspektivdə inkişafını müəyyən edəcək sivilizasiya kimi məhz Qərb sivilizasiyasını irəli sürürdü. Çünki, o, bəşər tarixinin inkişaf üfzündə hələlik Qərb sivilizasiyası qüdrətində olan başqa bir sivilizasiya görmürdü. Bununla belə o sivilizasiyaların dialoq və əməkdaşlığına mədəniyyətin inkişafının məntiqi əsası kimi baxırdı.

Onun bu sahədə xüsusi konsepsiyası vardı; bu konsepsiya «genişlənmə konsepsiyası» adlanırdı. Həmin konsepsiyaya görə mədəniyyət canlı orqanizm kimi genişlənməyə bilməz, bunun üçün isə hökmən müxtəlif mədəniyyətlər, sivilizasiyalar arasında əməkdaşlığa aparan dialoq olmalıdır.

O.Şpenqlərdən fərqli olaraq müasir ingilis tarixçisi və sosioloqu A.C.Toynbi (1889-1975) ictimai tərəqqi anlayışını "tsiklik nəzəriyyə" ilə əvəz etməyin tərəfdarı olmuşdur. A.Toynbi "ümumdünya tarixini eyni fazalar (doğum, böyümə, sarsılma, parçalanma və həlak olma) əhatə edən "sivilizasiyaların" məcmusu" kimi nəzərdən keçirmişdir". Rus tədqiqatçısı S.Kiselyova görə A.Toynbinin konsepsiyası heç də doğrulma, gənclik, yetkinlik və qocalıq mənasında tsiklik olmayıb, əslində daha çox sivilizasiyalara xas olan mənşə, böyümə, parçalanma və dağılma, eniş və yoxuş və s. prosesləri analiz etmişdir" (3, s.155).

Müxtəlif sivilizasiyaların eyni inkişaf fazalarından keçdiyini qeyd edən A.Toynbinin baxışlarının ana xəttini hər bir sivilizasiyada "Analogiya və paralellər aparmaq imkanı kimi bəşəriyyətin tanrı loqosunun çağırışına-səsinə cavab vermək dialektikası" təşkil edir. Onun fikrincə, "sivilizasiya ona qarşı atılmış çağırışa cavab olaraq meydana gəlib inkişaf mərhələlərindən keçərək yaradıcı elita vasitəsilə ətraf aləm üzərində nəzarəti gücləndirir, sonra isə nizamsızlıq, konfliktlər dövrü başlayır, ümumi dövlət yaranır, daha sonra isə (sivilizasiya – Ş.Z.) məhv olur" (5, s.51).

A.Toynbi bu çağırış-cavab ideyası əsasında müxtəlif sivilizasiyaların müqayisəli təhlilini aparmışdır. Buradan çıxış edərək, o, sivilizasiyaları müxtəlif dünya dinləri (buddizm, iudaizm, xristianlıq və islam) ilə birlikdə təqdim etmişdir. Çünki, A.Toynbiyə görə, "Dünya dinlərinin dəyərləri ən ali dəyərlər olduğundan, dünya dinlərinin inkişafı elə tarixi prosesin inkişaf istiqamətləridir" (1, s.155). Lakin o, Şpenqlərdən fərqli olaraq sivilizasiyanı cəmiyyətin bir növü hesab edirdi. Onun əsərlərində bu iki anlayış hətta sinonim kimi də istifadə olunmuşdur. Dövlətə gəldikdə isə, A.Toynbiyə görə o, sivilizasiyanın xüsusi bir təzahür formasıdır. Amma o, dövlətin konkret bir siyasi sərhədə malik olduğu halda sivilizasiyanın belə bir xüsusiyyətinin olmadığını da vurğulayırdı. Onun baxışlarında sivilizasiyanın sərhədləri məsələsi iki ölçü ilə qeyd olunur. Bunlar, hər bir sivilizasiyaya xas olan məkan və müxtəlif sivilizasiyaların zaman ölçüləridir. A.Toynbi yer üzündə "vahid sivilizasiya" konsepsiyasına qarşı çıxaraq, hər bir sivilizasiyanın özünəməxsus xüsusiyyətlərinin olduğunu iddia etmişdir. Bu mahiyyətdən irəli gələn xüsusiyyətlər isə, ona görə, hər bir sivilizasiyanın inkişafına təsir edir. Məsələn, "Mexanika ilə məşğul olmaq Qərbi sivilizasiyasının, estetika ilə məşğul olmaq ellinin səciyyəsidirsə, din hind və induist sivilizasiyanın xüsusiyyətidir" (1, s.156). A.Toynbi sivilizasiyaların fərqliliyi barədə ona qədər O.Şpenqlərin də bəhs etmiş olduğunu vurğulamaqla yanaşı, dünyanın müxtəlifliyinin məhz bundan irəli gəldiyini əsaslandırmağa çalışmışdır. Odu ki, A.Toynbi "ümumvəhdət" konsepsiyasından irəli gələn "vahid dövlət", "dünya hökuməti" və s. bu kimi ideyalara inamsız yanaşdığını gizlətmirdi. Əksinə, o, əmin idi ki, "...tarix keçmişdə olduğu kimi, gələcəkdə də bəşəriyyətin üzvi tərkib hissəsi olan lokal sivilizasiyaların müxtəlifliyi ilə öz inkişafını davam etdirəcəkdir" (1, s.159-160). Bu lokal sivilizasiyaları A.Toynbi müxtəlif meyarlar əsasında bir neçə qrupa bölürdü. O, "canlı", "inkişaf edən", "yetkin" xassələrinə beş sivilizasiyanın (Qərb, provaslavlıq, islam, Uzaq Şərq və induist) malik olduğunu göstərirdi. Sonralar buraya Rusiyadakı provaslavlıq, Koreyanı və Yaponiyadakı Uzaq Şərq sivilizasiyalarını da əlavə etmişdi. A.Toynbiyə görə, artıq "ölərək", relik sivilizasiyalar sinfinə aid edilə biləcək bir sıra lokal sivilizasiyalardan da bəhs etmək olar. Bununla əlaqədar olaraq onun "doğulmamış" və meydana çıxmalarının "qarşısı alınmış" lokal sivilizasiyalar barədə söylədikləri daha çox maraq doğurur. Belə ki, Toynbi iddia edirdi ki, "Uzaq Qərb və Uzaq Şərq xristianlığı, skandinaviya və Suriya sivilizasiyaları doğulmamış sivilizasiyalar, ellin sivilizasiyasındakı spartaçılar, polineziyalılar, xristian provoslavl

sivilizasiyasında osmanlılar, köçərilər və eskimoslar doğulmalarına (meydana çıxmalarına – Ş.Z.) baxmayaraq öz inkişaflarında "qarşılıqlı alınmış" sivilizasiyalar hesab etmək olar" (1, s. 162). Öz təsnifatında tarixə istinad etmiş A.Toynbi yazırdı ki, Qərb-xristian və provaslav-xristian sivilizasiyaları, onlar üçün "ata sivilizasiya" hesab edilə biləcək ellin sivilizasiyadan törəmişlər. O eynilə də İran və ərəb sivilizasiyalarının qədim Suriya sivilizasiyasından törəndiyini və onların isə İslam sivilizasiyasını meydana gətirdiyini iddia etmişdir. Onun fikrincə, məhz müsəlman aləmində müşahidə edilən dini məzhəb fərqlilikləri, yəni ərəblərin sünni, iranlıların isə şiə olmalarının səbəbini də bu etnik müxtəlifliklə əlaqələndirmək daha doğru olardı. Bəzi başqa müəlliflər kimi Toynbinin də Rusiyanı gah provaslav – xristian sivilizasiyası, gah da müstəqil bir sivilizasiya hesab etməsi qiymətləndirilmir. Əksər tədqiqatçılar Rusiyanın nəhəng bir dövlət olaraq müxtəlif lokal sivilizasiyalar arasında bufer rolunu oynadığını qəbul etməkdədirlər.

O.Şpenqlər kimi, A.Toynbi də sivilizasiyalarası münasibətlərdə ekspansiyaçılığını başlıca əlaqə formalarından biri hesab edirdi. Müasir rus filosofu S.Kiselyov yazır ki, "Sivilizasiyaların başqa cəmiyyətləri tabe etmək və assimilyasiyaya uğratmaq yolu ilə yayılmaq tendensiyasına malik olması, A.Toynbinin başlıca postulatıdır" (1, s.164). A.Toynbi lokal sivilizasiyaların münasibətlərində baş verən bu işğalçılığı zəruri və təbii bir hal hesab etməklə yanaşı, Qərb sivilizasiyasının ekspansiyalarına məmnunluğunu da gizlətməmişdir. Bununla belə o Qərbin işğalçılığı nəticəsində qeyri-Qərb sivilizasiyalarının böyük iztirablar yaşadıklarını inkar edə bilməmişdir. Əksinə, özünün çoxcildlik "Tarixin dərkisi" əsərində A.Toynbi Qərb sivilizasiyasının ekspansionist mahiyyətini açıqlayaraq, onun daim digər sivilizasiyaları təhdid etdiyini vurğulamışdır. O Qərb sivilizasiyasının tarixi mənsəyinə diqqət çəkərək qeyd edirdi ki, bu cür təhdidlər öz başlanğıcını hələ antik dövrdən götürmüşdür. Belə ki, Makedoniyalı İsgəndər və onun davamçılarının fəthləri demək olar ki, Suriya, Misir və Babilistan, o cümlədən də, Hind sivilizasiyasının böyük bir hissəsini sanki uda bilmişdi. A.Toynbi, Qərb sivilizasiyasının inkişaf tarixində orta əsrlər dövründə dini bayraq altında Böyük Karl tərəfindən öz ərazisini genişləndirmək naminə gerçəkləşdirmiş olduğu ekspansiyaları da qeyd etmişdir. O, göstərirdi ki, məhz səlib yürüşləri sayəsində Qərb Aralıq dənizi və Baltikyanı hövzəyə öz nüfuzunu yaya bilmişdir. Bununla yanaşı, həmin nüfuzun daha da genişlənməsinin qarşısını almış ən ciddi faktor kimi məhz Qərbin bu aqressiyalarına qarşı əks təsir rolunu oynamış moskovitləri və osmanlıları da qeyd etmişdir. Bütövlükdə isə, A.Toynbi günümüze qədər davam etməkdə olan Qərb ekspansionizminin XV əsrin sonlarından başladığını irəli sürmüşdür. Bunun nəticəsində Yeni Dünyanın yarandığını qeyd edən A.Toynbi, Qərb ekspansiyasının özü ilə yanaşı vesternizasiya gətirməkdə çox uzağa getdiyini vurğulamışdır. Başqa bir tərəfdən buna sevincini gizlətməyən A.Toynbi qeyd edirdi ki, "1683-cü ildə sonuncu nəhəng osmanlı müdaxiləsi iflasa uğradıqdan sonra Homo Occidentalis (Avropa insanı – Ş.Z.) xarici qüvvələr tərəfindən ciddi təhlükələr qarşısında qalmağın nə olduğunu unuda bildi" (3, s.167). Lakin A.Toynbi unudurdu ki, Qərb dünyası XX əsrdə başda SSRİ olmaqla sosialist düşərgəsindən, müasir dövrdə isə İslam, Çin sivilizasiyalarından çəkindi ki, Rusiya da Qərb üçün ciddi təhlükə mənbəyi hesab olunmalıdır.

Fikrimizcə, A.Toynbinin irəli sürüb əsaslandırmağa çalışdığı guya İslam dininin Qərb sivilizasiyasının geniş ekspansiyası və güclü təzyiqi nəticəsində meydana gəldiyi barədə fikri heç bir tarixi fakta əsaslanmır. İslam dininin meydana gəldiyi tarixlə, müsəlman sivilizasiyasının sonrakı inkişaf dövrünü qarışdırmış A.Toynbi, monqol yürüşlərini də İslami hərəkət hesab etməklə növbəti bir yanlışlığa yol vermişdir. Amma onun qeyd etdiyi kimi, bütün bu toqquşmalar nəticəsində müxtəlif dini mənsubiyyətli əhəlinin öz doğma yurdlarından kənara düşmələri danılmaz fakt və bəşər tarixinin reallıqlarındandır. Bütövlükdə A.Toynbiyə görə, cəmiyyətin insanı əhatə edən ətraf mühitə təsiri formaları kimi, müharibələr və başqa

sosial vasitələr qaçılmazdır. Xüsusilə də, o, sivilizasiyaların genişlənməsinin ən başlıca vasitəsinin məhz müharibələr olduğunu dəfələrlə qeyd etmişdir. Tarixə müraciət etmiş A.Toynbi Qərb sivilizasiyasının daima "müharibələr yolu ilə", "dəniz və qurudakı hərbi manevrlərlə", "qanlı dini müharibələrlə" genişləndiyini vurğulamışdır (3, s.173). Maraqlı doğuran cəhət A.Toynbinin provaslav sivilizasiyasının Qərb sivilizasiyasına nisbətə daha az qan tökmüş və amansız olmayan bir sivilizasiya kimi təsvir etməsidir. Ümumiyyətlə, A.Toynbi sivilizasiyaların ekspansionizmini ifadə edən müharibəni siyasi hakimiyyətin dini məqsədlər naminə istifadə edilməsi adlandırmışdır. O, "məənəvi-əxlaqi baxımdan müharibəni ittiham edərək müharibə institutunun qədim və qeyri-insani hadisə olduğunu söyləsə də, tarixi-mədəni anlamda müharibəyə bəraət qazandırır, sivilizasiyaların mövcud olmalarında müharibələrin böyük və hətta həlledici rolundan bəhs etmişdir". Bəşəriyyəti müharibələrsiz təsəvvür etməyən A.Toynbiyə görə, sivilizasiyaların xilaskarları da çox zaman əldə silah (qılınc) meydana çıxırlar. Sanki insan qanını dadmış bir pələng dayanmaq bilmədiyi kimi, qana bulaşmış qılınc da qınında çox qala bilmir. O, iddia edirdi ki, cəmiyyətlərin başçıları nə qədər qan tökməməyə söz verib, qılınclarını qınlarında saxlasalar da, bir müddətdən sonra gec-tez onların vədləri heçə dönəcəkdir. Sivilizasiyaların mövcudluğunda müharibənin qaçılmaz olduğunu əsaslandırmağa çalışmış A.Toynbinin bəzi fikirləri, müasiri olduğumuz beynəlxalq münasibətlər sistemində baş verməkdə olan hadisələri səciyyələndirmək imkanı verir. O, göstərirdi ki, ayrı-ayrı sivilizasiyalar arasında potensial fərqlər mövcud olduğca, onların toqquşması və ya başqa sözlə desək, sivilizasiyalararası müharibələr labüddür. Lakin, A.Toynbiyə görə bu konfliktlər siyasi münaqişələrdir. Axı müxtəlif lokal sivilizasiyalar özlərini dövlət, ordu, müharibələr kimi siyasi instrumentlərdə təzahür etdirir. Tarix isə bu vasitələri qüdrətli olan sivilizasiyaların hökmranlığından başqa bir şey deyildir. Buna misal kimi, A.Toynbi uzun əsrlər boyu ellin sivilizasiyasının qeyriləri, Qərb sivilizasiyasının qeyri-Qərb olan sivilizasiyalar üzərindəki qələbələrini göstərirdi.

A.Toynbinin sivilizasiyalar tarixində "çağırış-cavab" prinsipinə gəldikdə isə qeyd olunmalıdır ki, o, məhz bununla sivilizasiyaların artmasını daha ümumi bir şəkildə ifadə etməyə çalışmışdır. Əslində hər bir sivilizasiyaya xas olan iqtisadi və ya demoqrafik məsələlər, elə həmin dövrün "çağırışları"dır. Bu çağırışlara cavabın olmaması isə, artım və inkişaf üçün stimulun olmaması deməkdir. Ayrı-ayrı sivilizasiyaların dövrün tələblərini cavablandırmasında iqlim-coğrafi amillərə toxunmuş A.Toynbi qeyd edirdi ki, məsələn, Afrikanın zəif inkişaf etməsinə səbəb elə bu amildir. Onu təbii stimulundan məhrum etmişdir (1, s.178). Onun fikrincə, ətraf aləmin və başqa sivilizasiyaların (cəmiyyətlərin) təhdidləri (zərbələri) sivilizasiyanın inkişafına təkan verən amillərdir. Məhz bu münasibətlərdə qalib çıxan sivilizasiyalar güclü və ya özündən qüdrətli sivilizasiyalar üçün fortpost rolunu oynaya bilir. Yaxud da, müasir Şərqdə baş vermiş Yapon və Çin möcüzələrini A.Toynbinin "çağırış-cavab" konsepsiyası ilə izah etmək heç də çətin deyildir. Buna görə də çoxlarının fikrincə, A.Toynbinin tarixi öyrənməyə, daha doğrusu tarixin dərk edilməsinə yönəlmiş sivilizasiyalı yanaşması mühüm nəticələr verərək, daha dərin və fundamental məsələlərin öyrənilməsinə imkan verməkdədir. Sözügedən sahə ilə əlaqədar K.Yaspersin (1885-1969) mülahizələri daha orijinaldır.

K.Yaspers tarixi prosesə vahid «ox» kimi baxır və onun üçün Şərq, Qərb deyil, «oxun» irəliyə doğru fırlanması şərtidir. Yaspersin «zaman oxu» konsepsiyasında ümumdünya tarixində bəşəri tarixin əsasını qoymuş müxtəlif, ayrı-ayrı mədəniyyətlərin fəvqəltarixi kommunikasiyasını mümkün hesab etmişdir. "Tarixin mənası və məqsədi" əsərində qeyd edirdi ki, "Tarixi inkişafın Çin, Hindistan və Qərb kimi üç xətləri arasında paralellər apararaq, biz avropanın ənənəvi olaraq iddia etdiyi üstün olmaq fikrindən tamamilə imtina etdik" (6, s.89). Yaspers avropalıların şüuruna xas olan səciyyəvi xüsusiyyətləri izah etməklə yanaşı, heç bir

avropalının bundan azad ola bilmədiyini də vurğulamışdır. Əlbəttə, obyektiv olmağa çalışaraq filosof, "çinlilərin və hindlilərin də avropalılardan heç də az olmayaraq özlərini əsl insanlar hesab edib, özlərinin üstün olduqları hüququnu nəsə ağıllı bir şey zənn etdikləri" hallarının" da tarixi reallıq olduğunu istisna etməmişdir. Amma Qərb aləminin yunanlardan başlayaraq daxilən Qərb və Şərq polyarlığı çərçivəsində inkişaf etdiyini xatırladan K.Yaspers, Qərb və Şərq arasındakı ziddiyyətlərin Herodotun dövründən əbədi və əzəli ziddiyyət kimi dərk edildiyi qənaətində olmuşdur. Əsasını yunanların qoyduqları Qərb dünyası K.Yaspersə görə "həmişə diqqətini Şərqa yönəldərək Şərq dünyası ilə düşmənçilik edib, onu dərk edərək ondan kənarda qalıb, ondan (Şərqdən – Ş.Z.) müəyyən cizgiləri əxz edib dəyişdirərək, bunlarla mübarizə apardığı kimi, elə bu mübarizə nəticəsində hakimiyyət dövrü olaraq bir tərəfdən digərinə keçmişdir" (6, s.89).

K.Yaspersə görə, Şərq və Qərb ziddiyyətini bütövlükdə mənəvi aləmin oyanışı kimi də nəzərdən keçirtmək olar. Belə ki, filosof müxtəlif mədəniyyətlərə məxsus olan ruhun yalnız özünü ziddiyyət və mübarizədə dərk etdiyi zaman yaşadığına, hərəkət etdiyinə, məhsuldar olub çiçəkləndiyinə inanırdı. O ziddiyyət deyərək, bunun tarixi səciyyə daşdığını vurğulayır və bunu tarixə xas olan obyektiv bir hadisə kimi nəzərdən keçirirdi. Filosofa görə məhz bu ziddiyyətlər çərçivəsində "mədəniyyətlər və xalqlar bir-birinə yaxınlaşır və bir-birindən uzaqlaşır" Yaspers də böyük humanist kimi mədəniyyət və sivilizasiyaların dialoq və əməkdaşlığa müsbət yanaşır və bir insan filosofu kimi inanır ki, bu əməkdaşlığa aparan dialoqsuz insan və bəşəriyyət xoşbəxt ola bilməz.

Açar sözlər: dialoq, əməkdaşlıq, sivilizasiya, konsensus, mədəniyyət.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Киселев С.Г. Основной инстинкт цивилизаций и геополитические вызовы России. Изд. «Известия», М., 2002.
2. История современной зарубежной философии: компаративистский подход. Спб.1997.
3. Кваша Г., Курдянский В. Рождение и гибель цивилизаций. М. 2004.
4. İsmayilov F.Q. Seçilmiş əsərləri, VI cildə, II c., (II kitab).
5. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. М., 2006.
6. Ясперс К. Смысл и назначение времени. М., 1991.

Шолет ЗЕЙНАЛОВ

СОВРЕМЕННАЯ ЗАПАДНАЯ ФИЛОСОФИЯ И ПРОБЛЕМА ДИАЛОГА И СОТРУДНИЧЕСТВА ЦИВИЛИЗАЦИЙ

Резюме

Статья посвящена одной из актуальных проблем современной социальной мысли. В ходе исследования автором данной проблемы выявлен огромный фактический материал, который ждет разработки. В статье подвергнуты анализу взгляды О.Шпенглера, А.Тойнби, К.Ясперса и других ученых, которые считали необходимым решение проблем путем диалога и сотрудничества между представителями различных цивилизаций. Они были убеждены в том, что решение соответствующих проблем в любом случае имеет положительный смысл, отказ же от него имел бы катастрофический характер.

Ключевые слова: диалог, сотрудничество, цивилизация, консенсус, культура.

Sholat ZEYNALOV

**MODERN WESTERN PHILOSOPHY AND THE PROBLEM OF
DIALOGUE AND COOPERATION OF CIVILIZATIONS**

Summary

The article is devoted to one of the most actual problems of the modern social thought. In the process of studying this problem the author has exposed the huge factual material, which waits for elaboration. In the article there are analyzed O.Spengler, Toynbee, Karl Jaspers and others` views who considered essential solving the problem concerning the dialogue and cooperation among the different civilizations. They were convinced that the solution of the problems involved has a positive meaning, in any case, but its abandonment would have been catastrophic due to the author.

Keywords: dialogue, collaboration, civilization, consensus, culture.

HÜQUQ BÖLMƏSİ

UOT 34.001

Habil QURBANOV
AMEA FSHİ, şöbə müdürü,
hüquq ü.e.d., professor

AZƏRBAYCANDA HÜQUQ ELMİNİN VƏ TƏDRİSİNİN İNKİŞAFI ÜZRƏ BƏZİ MÜLAHİZƏLƏR*

Respublikamızda elmi araşdırmaların həyata keçirilməsinin zəngin ənənələri vardır. Dünya elm tarixinə tanınmış şəxsiyyətlər bəxş etmiş Azərbaycanda bütün dövrlərdə elm özünün yüksək səviyyəsi ilə seçilmişdir.

XX əsrin birinci yarısında ölkəmizdə təhsilin və elmin inkişafının məntiqi yekunu kimi 1945-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyası təsis olunmuş və digər elm sahələrində olduğu kimi, hüquq elmi sahəsində də araşdırmalar sistemli xarakter almışdır.

Hal-hazırda ölkəmiz inkişaf tempinin sürətinə görə dünyada liderdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev elmin və təhsilin inkişafına xüsusi diqqət göstərir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında 2009-2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi ilə bağlı Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında 4 may 2009-cu il tarixli 255 sayılı sərəncamı bunun bariz nümunəsidir (1). Bu sərəncamın icrası məqsədi ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyətinin 25 avqust 2009-cu il tarixli 147 sayılı sərəncamı ilə hüquqşünas alimlərdən ibarət işçi qrupu yaradılmışdır (3).

AMEA-nın Rəyasət Heyətinin sərəncamında işçi qrupunun qarşısında çoxsaylı və konkret vəzifələr qoyulmuşdur. Onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1) Ölkədə yeni inkişaf yoluna qədəm qoymuş hüquq elmlərinin müxtəlif sahələrinin problem məsələlərinin elmi-nəzəri cəhətdən öyrənilməsi;

2) Mövcud problemlərin hüquqi vasitələrlə aradan qaldırılmasını təmin etmək üçün normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi;

3) Ölkə həyatında və dövlət idarəciliyində hüquqşünasların və hüquq elminin rolunun artırılması;

4) Mövcud olan qanunların beynəlxalq hüquq normalarına uyğunlaşdırılması;

5) Cəmiyyətdə gedən social, siyasi, iqtisadi və hüquqi proseslərin tənzimlənməsinin mükəmməl həyata keçirilməsini təmin etmək.

Yuxarıda sadalanan vəzifələr ilk öncə Respublika Prezidentinin təsdiq etdiyi “Elmin inkişafı üzrə milli strategiya” və onun əsasında hazırlanmış “Dövlət Proqramı”ndan irəli gəlir.

Bütün bunlar sübut edir ki, müasir dövrdə ölkəmizdə elmin inkişafı dövlət siyasətinin ən vacib prioritetlərindən birinə çevrilərək, hazırda bu sahədə əldə olunan nəticələr beynəlxalq münasibətlərdə mühüm rol oynayır.

Hüquq elmi üzrə tədqiqatların aparılması, onun tədrisi ilə qırılmaz surətdə bağlıdır. Müasir dövrdə hüququn tədrisinin əsas ideyası belə ifadə olunur: hüquqşünas hazırlıqlı, geniş düşüncəli, yaşadığı cəmiyyəti tam mənada başa düşən, həmin cəmiyyəti, onun qaydalarını və problemlərini bilən mütəxəssis olmalıdır. Belə bir mütəxəssis təhsilini başa vurduqdan sonra ixtisası üzrə nəzərdə tutulan istənilən işə başlamağa hazır olmaqla yanaşı, həm də kollektivdə

* Məqalə hüquq ü. f.d. Zaur Məmmədov tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

işləmək bacarığı, başqaları ilə qarşılıqlı ünsiyyətə girmək, o cümlədən müxtəlif fikirlər və baxışlarla hesablaşmaq kimi keyfiyyətləri ilə seçilməlidir. Çünki hüquqşünas özünün konkret peşə meyllərindən və seçdiyi tədqiqat sahəsindən asılı olmayaraq müəyyən problemlərin daha tam və dərin dərk etməyə nail olmaq üçün müxtəlif peşə sahibi olan insanlarla bir yerdə işləməyi tələb edən vəziyyətlərə düşür.

Azərbaycanın Boloniya prosesinə qoşulması ilə əlaqədar hüquqi təhsilin sisteminin dəyişdirilməsi, tədris planının təkmilləşdirilməsi və hüquqi tədris metodlarına qarşı yeni tələblər yaranır. Fikrimizcə, hüquqi tədqiqatların və hüquq təhsilinin təkmilləşdirilməsi üçün aşağıda göstərilən məsələlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun olardı:

1. Təşkilati-hüquqi məsələlər:

- Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası tərkibində müstəqil Dövlət və hüquq İnstitutu yaratmaq;

- Ölkənin tanınmış hüquqşünas-alimlərindən ibarət dövlət səviyyəsində komissiya yaradaraq, onların iştirakı ilə Azərbaycanda hüquq elminin inkişafı və tədrisi üzrə dövlət proqramının əsas istiqamətlərini hazırlamaq;

- Azərbaycanda hüquq elminin gələcək inkişafı və Azərbaycan hüquq elminin dünya elmi mühitində layiqincə təmsil edilməsinin təmin edilməsi problemlərinə həsr olunmuş ümumrespublika elmi-təcrübi konfransını təşkil etmək;

- 56.06.01 «Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi və tarixi; hüquq və dövlət haqqında təlimlər tarixi» ixtisasının formül tərkibinə «Qədim Şərq hüququ» fənninin əlavə etmək və bu fənnin araşdırma sahəsini işləyib hazırlamaq.

- 56.11.01; 56.12.01; və 56.13.01 ixtisasları üzrə doktorluq dissertasiyalarının müdafiəsi üzrə Dissertasiya Şurasını yaratmaq.

2. Fundamental və tətbiqi hüquq elmi sahəsində:

Hüquq elminin təkmilləşdirilməsi prosesində Azərbaycanda hüququn yaranması və inkişafı tarixi təcrübəsinin öyrənilməsi əsas amillərdən biri olmalıdır. Əsasən dövlət və hüquq tarixi sahəsində araşdırmaları prioritet təşkil edən, həmçinin aşağıda qeyd edilən həll edilməmiş problemləri müstəqil araşdırmağa böyük ehtiyac var:

a) Uzaq şərqin hüquq mədəniyyəti abidələrinə əsasən hüquqşünaslıq sahəsində «Qədim Şərq Hüququ» yeni elm fənninin işləyib hazırlanması;

b) Manna krallığı, Midiya, Əhmənidlər və Parfiya dövlətinin qanunvericiliyi Azərbaycanın müasir hüququnun əsası kimi;

c) Qədim Azərbaycan hüququnun mənbələrindən biri kimi Avesta (e.ə. X-XIX əsr);

d) Qədim dövrlər və ilkin orta əsrlər dövründə Azərbaycanda mülki, ailə, cinayət hüququ və prosesinin yaranması;

e) Aquen Kilsəsinin (493 il) qərarları və Azərbaycanda məhkəmə, cinayət və cinayət-prosesual hüququn yaranmasında onun rolu;

f) Sasani məhkəmə toplusu (Min məhkəmə qərarları kitabı - 620 il) və orta əsrlərin əvvəllərində Azərbaycan hüquq elminin yaranmasında onun rolu;

g) Mülki, ailə, cinayət və cinayət-prosesual hüququn Quran kökləri. Quran, sünnə, İcma, Qiyas və onların orta əsrlərdə Azərbaycanda hüququn yaranması və təkmilləşdirilməsində rolu;

h) Mxitar Qoşun məhkəmə qanunları toplusu, Çingizxanın Böyük Yasası, Qazan-xanın yarlıq və fərmanları (XI-XII əsr), Mehmet və Fatihin Qanun-naməsi, Amfis haqqında qanun müddəası, Sultan Səlimin Qanunnaməsi, Şah İsmayıl, Şah Təhmasibin qanun və əmrləri və s., Azərbaycanda orta əsrlərin çiçəklənmə və son dövrlərində hüquq və hüquqi fikir yaranmasında onların rolu;

i) Azərbaycanın Sasani imperiyası, Ərəb xilafəti, Səlcuk imperiyası, Atabəylər və Hülakilər dövləti, Cəlairilər, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövləti, Səfəvi imperiyası və Çar

Rusiyasına daxil olduğu dövrlərdə Atropatena və Qafqaz Albaniyasında hüququn xüsusiyyətləri;

j) Azərbaycanda prokurorluq institutunun yaranmasının əsası kimi Çingizxan qanunvericiliyi və Qazan xanın islahatları;

k) Şirvanşahlar, Səccadilər, Şəddadilər, Salarilər, Rəvvadilər dövlətləri və Şəki dövləti; Bakı, Şamaxı, Quba, Şəki, Gəncə, Qarabağ, İrəvan, Naxçıvan, Talış, Ərdəbil, Təbriz, Urmiya, Xoy, Maquy, Marağa, Qaradağ, Sarab xanlığı, həmçinin Qazax, Şəmşədil, Ares, İlisu sultanlığının qanunvericiliyi və onların Azərbaycanın gələcək qanunvericiliyində rolu;

l) 1864 il Çar Rusiyasında məhkəmə islahatı və Azərbaycanda hüquq və ədliyyənin gələcək inkişafında onun rolu;

Bu araşdırmalar nəticəsində alınmış nəticələr aşağıdakıları yerinə yetirməyə imkan verir:

- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 21 oktyabr 2009 il tarixli «Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Elmin inkişafı fondunun yaradılması haqqında» Sərəncamının «ölkənin mədəni və tarixi irsinin öyrənilməsinin gücləndirilməsi zərurəti, elmin müxtəlif sahələrində həyata keçirilən araşdırmaların səmərəliliyinin artırılması və Azərbaycan elminin dünya elmi səviyyəsində layiqincə təmsil edilməsinin təmin edilməsi haqqında» hissəsini həyata keçirmək;

- Müasir hüququn əcdadı kimi Qədim Yunanıstan və qədim Roma haqqında фикирляри rədd etmək, çünki Azərbaycan alimlərinin ayrı-ayrı araşdırmaları göstərir ki, 20-ci əsrin əvvəllərinə kimi original hesab olunan Qədim Yunan (xüsusən Solon islahatları) və Qədim Roma (Məsələn, 12-ci Cədvəl qanunları, Yustinianın Diqestləri) hüququ əslində Qədim şərq hüquq mədəniyyətinə aiddir və əksər hallarda onlara məxsus hüquq paradigmalarının yaradıcı resepsiyasıdır;

- Təkamül yolu ilə, tədricən, Azərbaycan hüquq elmini yüzilliklər boyu hüququn bir sıra sahələrində hökmranlıq edən xristian ideologiyasından azad etmək, onu mənəvi dəyərlərlə, hüquq mədəniyyəti, ölkəmizin, mentaliteti və dini ilə uyğunlaşdırmaq;

- dünya elmi, o cümlədən hüquq elmi sahəsində yeni tədris fənninin yaradıcısı kimi yer tutmaq.

3. Qanunvericilik sahəsində:

- Qanunvericilik elmi tədqiqat İnstitutunu yaratmaq;

- «Normativ hüquqi aktlar haqqında» Qanunun icrasını təmin etmək məqsədilə, qanun layihələrinin mütləq ilkin elmi ekspertizası hissəsində təşkilati və hüquqi mexanizmləri işləyib hazırlamaq;

- Qanun layihələrinin ilkin elmi ekspertizasının keçirilməsi üçün Milli Məclis aparatında alim-ekspertlərin müstəqil qrupunu yaratmaq;

4. Elmi kadrların hazırlığı sahəsində:

- Azərbaycanda hüquq elminin inkişafı üzrə koordinasiya mərkəzini yaradaraq, onun tərkibində hüququn ayrı-ayrı sahələri üzrə ekspert qruplarını formalaşdırmaq. Həmçinin hüququn bu və ya digər sahələri üzrə inkişaf konsepsiyası və müvafiq elmi ixtisaslar üzrə dissertasiyalar çərçivəsində müstəqil araşdırmalar tələb edən aktual mövzuların nümunəvi siyahısının əsas istiqamətlərinin işlənilib hazırlanması üzrə funksiyaları bu qrupun üzərinə qoymaq;

- Hüququn müxtəlif sahələri üzrə fəlsəfə doktoru və elmlər doktoru dissertasiyalarının mövzusu qismində tövsiyə edilə bilən mövcud mövzuların siyahısını nəzərdən keçirmək;

- Hüquq üzrə fəlsəfə doktorları sırasından elmi rəhbərliyə aparıcı mütəxəssislərin təyin edilməsi yolunda təşkilati baryerləri aradan qaldırmaq.

- İldə bir dəfədən az olmayaraq hüquq elminin müxtəlif sahələri üzrə respublika elmi-praktiki seminarları keçirmək.

5. Hüquq təhsili sahəsində

- Təhsil Nazirliyinin ali hüquq təhsili sahəsində tədris fənnlərinin siyahısını yeniləşdirməklə, həmçinin məhkəmə hakimiyyəti, prokuror nəzarəti, hüquq mühafizə orqanları, vəkillik və s. kimi nümunəvi tədris planını yenidən nəzərdən keçirmək;

- ölkədə hüquqi təhsilin təkmilləşdirilməsi prosesinin koordinasiyası, hüququn müxtəlif sahələri üzrə tədris proqramlarının unifikasiyası, təcrübə mübadiləsi məqsədilə, respublikanın hüquq tədris müəssisələri rəhbərlərinin şurasını yaratmaq;

- tədris prosesinin ilkin mərhələsində tələbələrin (dinləyicilərin) daha dərin ixtisaslaşmasını keçirmək. Məsələn, beynəlxalq və diplomatik hüquq, sivil və fiskal hüquq, məhkəmə və ədliyyə, vəkillik və hüquq mühafizə orqanları, prokurorluq və ilkin araşdırma, notariat və qeydiyyat, penitensiar fəaliyyət və s.;

- müəllimlərə və elmi yaradıcılıqla məşğul olanlara mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün müəssisələrdən, təşkilatlardan və şirkətlərdən informasiya almaq imkanı yaradılmalıdır;

- istedadlı tələbə-hüquqşünasların aşkar edilməsi və elmi araşdırmalara cəlb edilməsi məqsədilə, hüququn müxtəlif sahələri üzrə müxtəlif ali məktəblərin tələbələri (dinləyiciləri) arasında hər il olimpiadaların, müsabiqələrin və s. tədbirlərin keçirilməsi.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının illik ümumi yığıncağında nitq söyləyən Prezident cənab İlham Əliyev humanitar elmlərlə bağlı bir sıra məsələləri diqqət mərkəzinə çəkərək bu sahədə aparılan bir sıra işlərin uğurlu və təqdirəlayiq cəhətlərini qeyd etmişdir.

Prezident cənab İlham Əliyevin qayqğısı nəticəsində Elmlər Akademiyasının əsas binasında yüksək səviyyədə təmir işləri aparılmışdır. Qısa müddət ərzində çox gözəl işlər görülmüşdür və akademiyanın digər binalarında da təmir işləri aparılır. Burada yaradılan şərait artıq ən yüksək səviyyəyə cavab verir. Bütövlükdə akademiyanın maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi işində konkret addımlar atılır. Prezident cənab İlham Əliyev Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası üçün müasir kitabxananın tikintisi ilə bağlı sərəncam vermişdir və hal-hazırda inşa edilir.

Elmlər Akademiyasının əməkdaşlarının maddi vəziyyətinin gücləndirilməsi daim Prezidentin diqqət mərkəzindədir.

Prezident cənab İlham Əliyev haqlı olaraq çıxışında göstərdi ki, 1992-ci ildə akademiyanın ləğvi barədə, bağlanması haqqında təkliflər irəli sürülmüşdür. Əgər 1993-cü ildə ümummilli lider Heydər Əliyev xalqın tələbi ilə Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə qayıtmısaydı, yəqin ki, akademiyanın taleyi çox acınacaqlı ola bilərdi. Məhz Heydər Əliyevin Azərbaycan elminə bütün dövrlərdə göstərdiyi diqqət və qayğı nəticəsində elmin inkişafı sürətlə aparılırdı. Müstəqil yaşamağa başlayanda əlbəttə ki, ölkədə mövcud olan ciddi iqtisadi və sosial məsələlər gündəliyin birinci sıralarında idi. Ancaq bununla bərabər, ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycanın gələcəyini düşünərək və uzaqgörənliklə, müdrikliklə bütün dövrlərdə, o cümlədən müstəqillik dövründə elmin inkişafına çox böyük diqqət göstərmişdir. Təsəffü deyil ki, hakimiyyətə qayıdandan sonra onun Azərbaycan ictimaiyyəti ilə ilk görüşü məhz Akademiyada olmuşdur (7).

Biz elə etməliyik ki, Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin etimadını doğruldaraq Azərbaycanda hüquq elmini inkişaf etdirək.

Açar sözlər: hüquq elminin təkmilləşdirilməsi, hüquq təhsili, elmi kadrların hazırlığı.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. «Azərbaycan Respublikasında 2009-2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiya»nın və «Azərbaycan Respublikasında 2009-2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi ilə bağlı Dövlət Proqramı»nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 4 may 2009-cu il tarixli Sərəncamı. Bakı: «Azərbaycan» qəzeti, 5 may 2009-cu il.
2. «Azərbaycan elmində islahatların aparılması ilə bağlı Dövlət Komissiyasının yaradılması haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 10 aprel 2008-ci il tarixli Sərəncamı. Bakı: «Azərbaycan» qəzeti, 11 aprel 2008-ci il.
3. «Elmin inkişafı üzrə Milli Strategiyanın və Dövlət Proqramının icrası ilə əlaqədar hüquqşünas-alimlərdən ibarət işçi qrupunun yaradılması haqqında» Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətinin 25 avqust 2009-cu il tarixli 147 №-li Sərəncamı. Bakı: «Elm» qəzeti, sentyabr 2009-cu il.
4. «2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 may 2009-cu il tarixli 295 №-li Sərəncamı. Bakı: «Azərbaycan» qəzeti, 23 may 2009-cu il.
5. Mehdiyev R.Ə. «İctimai və humanitar elmlər: zaman kontekstində baxış». Bakı: «Azərbaycan» qəzeti, 30 dekabr 2009-cu il.
6. «Təhsil haqqında» 19 iyun 2009-cu il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Qanun, 2010.
7. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının illik ümumi yığıncağında Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin giriş nitqi (26 aprel 2011-ci il). Azərbaycan qəzeti, 27 aprel 2011-ci il.

Габиль ГУРБАНОВ

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ ПРАВОВОЙ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Резюме

Автор отмечает, что в Азербайджане Академия наук была учреждена в 1945 году. В настоящее время Азербайджанская Республика лидирует в мире по развитию экономики. Предлагается провести специализацию между студентами и ввести на юридических факультетах вузов преподавание таких дисциплин, как международное и дипломатическое право, суд и юстиция, адвокатура и правоохранительные органы, нотариат и регистрация, пенитенциарная деятельность и др.

Ключевые слова: усовершенствование науки права, правовое обучение, подготовка научных кадров.

Habil GURBANOV

**SOME CONSIDERATIONS ON DEVELOPMENT OF
LAW SCIENCE AND EDUCATION IN AZERBAIJAN**

Summary

The author notes that the Academy of Sciences was founded in Azerbaijan in 1945. At present the Azerbaijan Republic is leading by the development of economics in the world. It is offered to carry out specialization between students and to introduce teaching in the law departments of Higher Educational Institutions such disciplines like international and diplomatic law, court of justice, the bar and right security bodies, notary and registry office, penitentiary activities and so on.

Keywords: development of law science, law education, training of scientific personnel.

Ziyafət ƏSGƏROV

hüquq üzrə f.d., professor, BDU

MƏHKƏMƏLƏRİN MÜSTƏQILLİYİ HÜQUQİ DÖVLƏTİN TƏMƏL PRİNSİPLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ*

Hüquqi dövlətdə ədalət mühakiməsinin təminatçısı kimi məhkəmə hakimiyyətinin rolu və əhəmiyyəti şübhəsizdir. Hakimiyyətlər bölgüsü sistemində məhkəmənin öz funksiyalarını müvafiq qaydada yerinə yetirməsi üçün onun müstəqil olması prinsipial əhəmiyyət daşıyır. Məhkəmələrin müstəqilliyi fundamental demokratik prinsip olan hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipinin ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Müstəqillik məhkəmənin mahiyyətini və təyinatını səciyyələndirən əsas amildir. Müstəqil və yalnız qanuna tabe olan məhkəmə sisteminin yaradılması hüquqi dövlət quruculuğunun mühüm şərtlərindən biridir.

Təsədüfi deyildir ki, məhkəmələrin müstəqilliyi prinsipi həm beynəlxalq səviyyədə, həm də milli səviyyədə, ilk növbədə konstitusiya qanunvericiliyində təsbit olunmuşdur. Bundan əlavə, insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində beynəlxalq nəzarət orqanları, xüsusən İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi sözügedən prinsipə dəfələrlə istinad etmiş, çoxsaylı qərarlarında məhkəmə müstəqilliyinin müxtəlif aspektlərini şərh etmişdir.

Məhkəmələrin müstəqilliyi prinsipi ilə bağlı BMT sistemində qəbul olunmuş sənədlərdən aşağıdakıların adını çəkmək olar: BMT Baş Məclisi tərəfindən 1985-ci ildə qəbul edilmiş "Məhkəmə müstəqilliyinə dair əsas prinsiplər"; 2002-ci ildə qəbul olunmuş Hakimlərin davranışına dair Banqalor prinsipləri.

Avropa Şurası çərçivəsində məhkəmələrin müstəqilliyinə dair bir sıra mühüm sənədlər qəbul olunmuşdur. Bunların sırasında aşağıdakılar xüsusilə qeyd edilməlidir: Hakimlərin müstəqilliyinə, peşəkar səviyyəsinə və vəzifələrinə dair Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin CM/Rec(2010)12 nömrəli Təvsiyəsi; Avropa Hakimlərinin Məsləhətçi Şurasının (CCJE) bir sıra rəyləri (məsələn, Məhkəmələrin müstəqilliyinə və hakimlərin dəyişilməzliyinə aid standartlar haqqında 1 nömrəli Rəy; Ağlabatan müddət ərzində ədalətli məhkəmə araşdırması haqqında 6 nömrəli Rəy; Məhkəmə qərarlarının keyfiyyəti haqqında 11 nömrəli Rəy və b.); Hakimlərin statusu haqqında Avropa Xartiyası və b.

Bir məqamı da vurğulayaq ki, hər kəsin işinə müstəqil və qərəzsiz məhkəmə tərəfindən baxılması hüququ əsas insan hüquqlarından biridir [1]. Bu hüquq həm universal, həm də regional sazişlərdə təsbit olunmuşdur (bax, məsələn: Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 14-cü maddəsinin 1-ci hissəsi; İnsan hüquqları və əsas azadlıqları haqqında Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsinin 1-ci hissəsi). Məhkəmələrin müstəqilliyi hər bir şəxsin ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnu təmin edir və buna görə də o, hakimlər üçün imtiyaz deyil, insan hüquq və azadlıqlarına əməl edilməsi üçün mühüm təminatdır və hər kəsdə ədalət mühakiməsi sisteminə inamın olmasına əsas yaradır.

Bu məqalədə başlıca məqsəd müvafiq beynəlxalq standartların və Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin təhlili əsasında məhkəmələrin (hakimlərin) müstəqilliyi prinsipinin məzmununu şərh etməkdən ibarətdir.

Məhkəmələrin müstəqilliyi prinsipindən irəli gələn ilk tələb ondan ibarətdir ki, bu prinsipə aid əsas təminatlar konstitusiya səviyyəsində bəyan olunmalı, ölkə konstitusiyasına və bu

* Məqalə

tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

sahədə mövcud olan beynəlxalq standartlara müvafiq surətdə qanunvericilikdə konkret təsbit edilməlidir. Göstərilən təminatlar sırasında aşağıdakıların adını çəkmək olar: məhkəmələrin hakimiyyətin digər qollarından asılı olmaması; hakimlərin yalnız qanuna tabe olması; hakimlərin dəyişilməzliyi; hakimlərin toxunulmazlığı və s.

Diqqətəlayiq haldır ki, məhkəmələrin müstəqilliyi prinsipi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının bir neçə maddəsində öz əksini tapmışdır. İlk olaraq hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipinin təsbit olunduğu 7-ci maddəni qeyd etmək lazımdır. Həmin maddənin IV hissəsində bəyan edilir ki, qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətləri öz səlahiyyətləri çərçivəsində müstəqildirlər.

Bundan əlavə, 8-ci maddənin IV hissəsində göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyinin təminatçısıdır. Bu maddəyə əsasən məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyinin təminatçısı kimi Prezident hakimləri icra hakimiyyəti orqanlarının (və onların vəzifəli şəxslərinin) onların fəaliyyətinə müdaxilə etməsindən qorunmalı, hakimlərin müstəqilliyinə xələl gətirən qanunların və digər aktların qəbul edilməsinə yol verməməli, hakimlərin müstəqilliyinin maddi təminatlarını (yüksək maaşların təyin olunması və məhkəmələrin müvafiq maddi-texniki təchizatı vasitəsilə) məhkəmləndirməlidir [2, s. 32].

Nəhayət, məhkəmələrin (hakimlərin) müstəqilliyinin bir sıra aspektləri Konstitusiyanın 127-ci və 128-ci maddələrində öz əksini tapmışdır. Həmin aspektlərə aşağıda müvafiq məsələlərin şərhilə bağlı müraciət edəcəyik, indi isə 127-ci maddənin I hissəsində bəyan edilmiş bu müddəanı xatırlatmaqla kifayətlənək: “Hakimlər müstəqildir, yalnız Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına tabedirlər...”.

Məhkəmələrin (hakimlərin) müstəqilliyi ilə bilavasitə bağlı olan mühüm məsələlərdən biri hakimlərin təyin edilməsi (seçilməsi) prosedurudur. Başqa sözlə, hakimlərin kim tərəfindən və necə təyin edilməsi məhkəmələrin (hakimlərin) müstəqilliyinə birbaşa təsir edən amillərdən biridir.

İlk öncə vurğulamaq istərdik ki, beynəlxalq standartlara əsasən hakimlərin dövlət başçısı və ya hökumət tərəfindən təyin olunması özü-özlüyündə onların müstəqilliyinə xələl gətirmir. Lakin aşağı instansiya məhkəmələrində çalışan hakimlərin parlament tərəfindən təyin edilməsi məqsədəuyğun hesab edilmir. Yanaşma isə bundan ibarətdir ki, bu halda siyasi mülahizələr hakimliyə namizədin obyektiv qiymətləndirilməsini arxa plana keçirə bilər.

Onu da qeyd edək ki, Avropada hakimlərin təyin olunması ilə bağlı müxtəlif sistemlər mövcuddur və bütün ölkələrə tətbiq oluna biləcək vahid model yoxdur. Qərb dövlətlərində icra hakimiyyəti bəzən hakimlərin təyin olunmasında həlledici rol oynayır. Lakin həmin dövlətlərdə hüquq mədəniyyəti və demokratik ənənələr güclü olduğu üçün göstərilən təyinat proseduru ayrı-ayrı hakimlərin və bütövlükdə məhkəmə sisteminin müstəqil fəaliyyətinə qətiyyənlə xələl gətirmir. Mümkün sui-istifadələrin qarşısını ala biləcək demokratik ənənələrin hələ tam inkişaf etmədiyi ölkələrdə isə hakim korpusunun formalaşması ilə bağlı birmənalı və aydın ifadə olunmuş konstitusional təminatların mövcud olması olduqca vacibdir [3].

Əgər milli qanunvericilik hakimlərin hökumət tərəfindən təyin edilməsini nəzərdə tutursa, bu halda hakimliyə namizədlərin seçilməsi prosedurlarının şəffaf və müstəqil olması, təyinat haqqında qərarların yalnız obyektiv meyarlar əsasında qəbul olunması təmin edilməlidir.

Konstitusiyamızın 109-cu maddəsinin 9-cu bəndinə görə, yuxarı instansiya məhkəmələrinin hakimləri Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqdimatı əsasında Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən təyin edilir. Digər məhkəmələrin hakimləri isə vəzifəyə Prezident tərəfindən təyin edilir.

Beynəlxalq standartlara əsasən, hakimlərin təyinatı ilə bağlı məsələdə məhkəmələrin müstəqilliyini təmin etməyin adekvat yolu məhkəmə şurasının yaradılmasıdır. Belə bir orqan hakimlərin təyin olunmasında, vəzifədə irəli çəkilməsində və habelə onlara qarşı intizam tədbirlərinin tətbiq edilməsində mühüm rol oynamalıdır.

Məhkəmə şurasının tərkibinin, səlahiyyətlərinin və müstəqilliyinin konstitusiya səviyyəsində təsbit olunması daha məqsədəuyğun hesab olunur. Məhkəmə şurası üzvlərinin əhəmiyyətli hissəsi və ya əksəriyyəti hakim korpusu tərəfindən seçilməlidir. Bu qurumun tərkibində təmsilçilik mümkün qədər geniş təmin olunmalıdır. Onun fəaliyyəti şəffaf və qərarları əsaslandırılmış olmalıdır. Bu qərarlarda məhkəmə orqanına şikayət vermək hüququ nəzərdə tutulmalıdır. Öz funksiyalarını həyata keçirərkən məhkəmə şurası hakimlərin müstəqilliyinə müdaxilə etməməlidir.

Avropa Şurası çərçivəsində qəbul olunmuş müvafiq standartlara uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasında da belə bir qurum – Məhkəmə-Hüquq Şurası yaradılmışdır. “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” 1997-ci il 10 iyun tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 93-1-ci maddəsinə əsasən, Məhkəmə-Hüquq Şurası Azərbaycan Respublikasında məhkəmə sisteminin təşkilinin təmin edilməsi, hakim vəzifəsinə namizədlərin seçilməsinin təşkili, hakimlərin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi, onların iş yerinin dəyişdirilməsi, vəzifədə irəli çəkilməsi, intizam məsuliyyətinə cəlb edilməsi, habelə məhkəmələr və hakimlərlə bağlı digər məsələləri səlahiyyəti daxilində həll edən məhkəmə hakimiyyətinin özünüidarə funksiyalarını həyata keçirən orqandır.

Məhkəmə-Hüquq Şurasının təşkili və fəaliyyətinin hüquqi əsasları ayrıca qanunla – “Məhkəmə-Hüquq Şurası haqqında” 2004-cü il 28 dekabr tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müəyyən olunmuşdur. Həmin Qanuna əsasən, “Məhkəmə-Hüquq Şurası daimi fəaliyyət göstərən müstəqil orqandır və təşkilati, maliyyə, habelə hər hansı başqa cəhətdən qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarından, yerli özünüidarə orqanlarından, habelə hüquqi və fiziki şəxslərdən asılı deyildir” (4.1-ci maddə).

Məhkəmə-Hüquq Şurasının mühüm səlahiyyətlərindən biri tutulmamış hakim vəzifəsinə seçilmiş namizədlərin hakim vəzifəsinə təyin edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdimat verməkdir (16-cı maddə).

Məhkəmə-Hüquq Şurası 15 üzvdən ibarət tərkibdə fəaliyyət göstərir. Bu üzvlərin əksəriyyətini hakimlər təşkil edir. Qanunda nəzərdə tutulmuşdur ki, Məhkəmə-Hüquq Şurasının üzvləri müstəqildirlər, yalnız Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına tabedirlər. Şuranın üzvü Şuradakı fəaliyyətinə, səsverməyə, söylədiyi fikrə görə məsuliyyətə cəlb oluna bilməz, ondan bu hallarla əlaqədar izahat, ifadə tələb edilə bilməz (9.1-ci maddə).

Məhkəmələrin (hakimlərin) müstəqilliyini şərtləndirən digər bir məsələ onların hansı səlahiyyət müddətinə malik olmalarıdır. Yuxarıda adları çəkilən beynəlxalq sənədlərdə tövsiyə edilmişdir ki, hakim qanunla müəyyənləşdirilmiş pensiya yaşına qədər səlahiyyət müddətinə malik olmalıdır. Başqa sözlə, Konstitusiya Məhkəməsinin hakimləri istisna olmaqla, bütün digər hakimlərin vəzifəyə ömürlük təyin edilməsi daha məqsədəuyğun hesab olunur.

Bəzi ölkələrdə hakimlər üçün sınaq müddətlərinin müəyyən edilməsi təcrübəsi ilə bağlı Avropa Şurasının Venesiya Komissiyası qeyd etmişdir ki, bu prosedur hakimlərin müstəqilliyinə xələl gətirə bilər, belə ki, həmin hakimlər işlərə baxarkən məhz bu və ya digər qərar qəbul etmək üçün özlərini təzyiq altında hiss edə bilərlər [3].

Sınaq müddətinin hakimlərin müstəqilliyinə mənfi təsirinin qarşısını almaq üçün bir sıra ölkələrdə, məsələn, Avstriyada belə bir mexanizm müəyyən olunmuşdur ki, hakimliyə namizədlər sınaq dövründə müəyyən qiymətləndirmədən keçməli olurlar və bu zaman onlara

yalnız məhkəmə qərarlarının hazırlanmasına kömək etmək hüququ verilir; qərarların qəbulu isə yalnız daimi hakimlərin səlahiyyətinə aid edilmişdir.

İstənilən halda əgər ölkədə bu cür qayda mövcuddursa, o halda təmin edilməlidir ki, hakimin vəzifəyə təsdiq olunmasından imtina yalnız obyektiv meyarlara əsaslansın və hakimin vəzifədən kənarlaşdırılması ilə bağlı tətbiq olunan prosesual təminatlara uyğun həyata keçirilsin [3].

Hesab edirik ki, Azərbaycanda hakimlərin səlahiyyət müddəti ilə bağlı məsələ beynəlxalq standartlara uyğun həll olunmuşdur. “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” Qanuna əsasən, hakim vəzifəsinə hakimlər ilk dəfə 5 il müddətinə təyin olunurlar. Bu müddətin sonunda hakimlərin fəaliyyəti qiymətləndirilir. Qiymətləndirmə nəticəsində hakiminin işində peşəkar çatışmazlıq aşkar edilməzsə, Məhkəmə-Hüquq Şurasının təklifi ilə onun səlahiyyətləri son yaş həddinə – 65 yaşınadək uzadılır. Son yaş həddinə çatmış hakimin peşəkarlığından istifadə edilməsinə ehtiyac olduqda onun səlahiyyət müddəti 70 yaşınadək artırıla bilər. Əlavə edək ki, hakimin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi əvvəlcədən müəyyən olunmuş obyektiv meyarlar əsasında həyata keçirilir.

Məhkəmə müstəqilliyinin ən vacib elementlərindən biri də hakimlərin dəyişilməzliyidir. Hakimlik fəaliyyətinə yalnız ciddi intizam pozuntusu və ya cinayət əməli törədildikdə və ya hakim öz funksiyalarını daha yerinə yetirə bilmədikdə xitam verilə bilər. İntizam sanksiyaları tətbiq olunduğu və ya məhkəmə sistemində struktur dəyişikliklər baş verdiyi hallardan başqa, hakim onun razılığı olmadan yeni təyinat almamalıdır və ya o, digər hakim vəzifəsinə keçirilə bilməz.

Hakimlərin dəyişilməzliyi prinsipi ölkəmizdə konstitusiyaya səviyyəsində təsbit olunmuşdur (127-ci maddənin I hissəsi). Bundan əlavə, “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” Qanunda nəzərdə tutulmuşdur ki, hakimlərin öz razılığı olmadan onlar başqa vəzifəyə dəyişdirilə bilməz. Hakimin vəzifədən kənarlaşdırılması və onun səlahiyyətlərinə xitam verilməsi yalnız qanunla müəyyən olunmuş əsaslarla mümkündür (97-ci maddə).

Qeyd etmək lazımdır ki, hakimlərə qarşı intizam tədbirlərinin tətbiqi zamanı səmərəli müdafiə vasitələrinin mövcud olması prinsipial əhəmiyyətə malik məsələdir. Bu baxımdan, nəinki hakimin vəzifədən kənarlaşdırılması ilə nəticələnə bilən, habelə hər hansı intizam tədbirinin tətbiqinə gətirib çıxara bilən və ya onun mövcud vəziyyətini dəyişdirə bilən, məsələn, hakimin başqa bir rayona, yaxud məhkəmə orqanına köçürülməsini şərtləndirə bilən hərəkət və ya hərəkətsizliklər qanunvericilikdə aydın və birmənalı şəkildə müəyyən olunmalı, hakimin bu cür qərarlardan şikayət vermək hüququ tanınmalıdır.

“Məhkəmə-Hüquq Şurası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda hakimlərin intizam məsuliyyətinə cəlb edilməsi qaydası müfəssəl şərh edilmiş, intizam məsuliyyətinə cəlb edilən hakimin hüquqları, o cümlədən şikayət yazmaq hüququ aydın ifadə olunmuşdur.

Məhkəmələrin (hakimlərin) müstəqilliyinin digər mühüm şərti hakimlərin maddi və sosial təminatıdır. Adekvat maddi və sosial təminat hakimi qanunsuz kənar müdaxilədən qorumaq üçün zəruridir.

Hakimə verilən maaşın məbləği hər bir ölkədəki iqtisadi və maliyyə şəraitinə uyğun müəyyənləşdirilməlidir və digər ali dövlət orqanlarının vəzifəli şəxslərinin maaşlarına bərabər olmalıdır. Vəzifə maaşı hakimin fərdi işinin qiymətləndirilməsinə deyil, əvvəlcədən müəyyən olunmuş ümumi standartla əsaslanmalıdır [4].

Məhkəmə sistemini adekvat maliyyə resursları və maddi-texniki baza ilə təmin etmək hər bir dövlətin vəzifəsidir. Hətta böhran dövründə belə məhkəmə hakimiyyətinin normal fəaliyyətinə və müstəqilliyinə təhlükə olmamalıdır. Məhkəmələr yuxarı orqanların mülahizəsinə görə deyil, obyektiv və şəffaf meyarlar əsasında maliyyələşməlidir və bununla bağlı qərarlar qəbul olunarkən məhkəmələrin müstəqilliyi prinsipinə ciddi əməl olunmalıdır.

Məhkəmə sistemi üçün büdcə müəyyənləşdirilərkən məhkəmə orqanlarının rəyini nəzərə almağa imkan verən mexanizmlər mövcud olmalıdır. Venesiya Komissiyasının fikrincə, belə bir rəy parlamentə məhkəmə şurası tərəfindən təqdim oluna bilər [4].

Milli qanunvericilikdə nəzərdə tutulmalıdır ki, hakimlərin maddi və sosial təminatı üçün ayrılan vəsaitin məbləği əvvəlki maliyyə ilində bu məqsəd üçün nəzərdə tutulmuş məbləğdən az ola bilməz.

Eyni zamanda, hakimlərin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün bütün zəruri tədbirlər həyata keçirilməlidir. Bu tədbirlərə məhkəmələrin və zorakı əməllərə məruz qala bilən hakimlərin mühafizəsi daxildir.

Azərbaycan Respublikasında hakimlərin maddi və sosial təminatı ilə bağlı müddəalar “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” qanunda öz əksini tapmışdır (Qanunun XIX fəslə). Qanunun 102-ci maddəsində nəzərdə tutulmuşdur ki, hakimlərin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə onlara xidməti silah verilməlidir və bundan əlavə, zəruri hallarda onların təhlükəsizliyi təmin edilməlidir.

Məhkəmələrin (hakimlərin) müstəqilliyi iki aspektdə: xarici və daxili aspektdə başa düşülür.

Xarici aspektlə bağlı ilk öncə qeyd edilməlidir ki, hakimlərin xarici müstəqilliyi onların öz maraqları baxımından deyil, hüquqin aliliyi və qərəzsiz ədalət mühakiməsinin olmasını istəyən şəxslərin maraqları baxımından verilən müstəsna hüquq və ya imtiyazdır. Hakimlərin müstəqilliyi azadlığın, insan hüquqlarına hörmətin və qanunların qərəzsiz tətbiqinin təminatı kimi nəzərdən keçirilməlidir. Hakimlərin qərəzsizliyi və müstəqilliyi məhkəmələr qarşısında tərəflərin bərabərliyini təmin etmək üçün prinsipial əhəmiyyət kəsb edir.

Hakimlərin müstəqilliyi prinsipi onu ifadə edir ki, hakimlər hər hansı yuxarı göstərişlə bağlı deyil, icraatında olan işi yalnız konstitusiyaya və qanun əsasında həll edirlər. İşin həlli zamanı qanunun tələbindən irəli gələn faktorlar istisna olmaqla, heç bir şey iş üçün əhəmiyyətə malik hal kimi nəzərə alın bilməz və iş digər maraqların, mənafelərin təsir etməsinə hakim imkan verməməlidir. Həll olunan hər bir işdə hakim ancaq qanunun iradəsini əsas götürməli və qanunun tələbini yerinə yetirməlidir. Hakimə hər hansı şəkildə işlə bağlı təzyiq edilməsi, onun ələ alınması qəti yolverilməzdir [5, s. 441-442; 6, s. 12].

Məhkəmələrin fəaliyyətinə dolayı və ya düzünə yolla işin məqsədyönlü şəkildə həll edilməsi üçün təsir göstərilməsi qadağandır. Bu prinsip əslində hakimlərin müstəqilliyik prinsipinin neqativ tərəfinin əks olunması kimi də qəbul etmək olar, çünki hakimlərin müstəqilliyi onlara hər hansı bir təsirin istisna olunmasını tələb edir. Konstitusiyada bunun neqativ tərəfinin də əks olunmasını prinsipin əhəmiyyəti ilə izah etmək olar. Hakimlər işlərə baxarkən onlara qeyri-qanuni üsullarla təzyiq edilməsi və onların ələ alınması qadağandır. Bunun qarşısını almaq üçün hakimlərin iş maraqları olarkən kənarlaşdırılması institutu və digər mexanizmlər müəyyən edilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu prinsip hakimlərə vəkillərin təsirini nəzərdə tutmur. Vəkillər yalnız sübutlar əsasında hakimə təsir edərək onda işlə bağlı daxili inamın formalaşmasını müəyyən edirlər ki, bu da heç bir məntiqə əsaslanmayan, qorxu, aldatma yolu ilə hakimə təzyiqdən fərqli bir anlayışdır. Bundan başqa, vəkilin bu təsirdə məqsədi insan hüququnu qorumaqdırsa, əksinə, qeyri-qanuni təzyiqdə məqsəd kiminsə marağının ödənilməsidir ki, bu da çox zaman digər tərəfin hüququnun tapdalanması deməkdir. Təsədüfi deyildir ki, Konstitusiyanın 127-ci maddəsinin III hissəsində qanuna zidd təsirdən söhbət gedir [5, s. 443].

Hakimlərin müstəqilliyi və qərəzsizliyi üçün olduqca vacib olan bir müddəa Konstitusiyanın 126-cı maddəsinin II hissəsində öz əksini tapmışdır. Həmin maddədə deyilir: “Hakimlər heç bir başqa seçkili və ya təyinatlı vəzifə tuta bilməzlər, elmi, pedaqoji və yaradıcılıq fəaliyyətindən başqa heç bir sahibkarlıq, kommersiya və digər ödənişli fəaliyyətlə

həmçinin də siyasi fəaliyyətlə məşğul ola bilməzlər. Onlar siyasi partiyalara üzv də ola bilməzlər. Vəzifə maaşından, habelə elmi, pedaqoji və yaradıcılıq fəaliyyətinə görə aldığı vəsaitdən başqa məvacib ala bilməzlər”.

“Məhkəmələr və hakimlər haqqında” Qanunda hakim vəzifəsinə təyin olunmuş şəxslərin siyasi partiyanın və ya başqa siyasi təşkilatın üzvlüyündən çıxmadan hakim vəzifəsinin icrasına buraxılmamaları müəyyən olunmuşdur (105-ci maddənin 2-ci hissəsi).

Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyində ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə mane olmaq məqsədilə məhkəmə fəaliyyətinə hər hansı formada müdaxilə etməyə görə, habelə ədalət mühakiməsinin həyata keçirən şəxsin həyatına qəsd etməyə və ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar hədələməyə və ya zor tətbiq etməyə görə məsuliyyət nəzərdə tutulmuşdur (bax: Cinayət Məcəlləsinin müvafiq olaraq 286-cı, 287-ci və 288-ci maddələri).

Məhkəmələrin müstəqilliyi yalnız onların hakimiyyətin digər qolları ilə münasibətdə müstəqilliyi demək deyildir. Məhkəmələrin müstəqilliyinin daxili aspekti də vardır. Məhkəmə sistemində yerindən asılı olmayaraq hər bir hakim eyni funksiyaları – ədalət mühakiməsinin həyata keçirir. Ona görə də hakim digər hakimlərdən, işlədiyi məhkəmə orqanının sədrindən və ya yuxarı məhkəmələrdən asılı olmamalıdır. Bir sözlə, məhkəmələrin müstəqilliyi prinsipi hər bir fərdi hakimin müstəqilliyi deməkdir və məhkəmə sisteminin iyerarxik təşkili bu prinsipə bir araya sığmır.

Heç bir yuxarı məhkəmə aşağı məhkəmənin işinə müdaxilə edə bilməz və konkret işin mahiyyətinin həlli üçün göstəriş verə bilməz. Yalnız aşağı məhkəmə qərarı qəbul etdikdən sonra yuxarı məhkəmə yuxarı instansiya kimi bu işin qanuni və əsaslı olmasını yoxlaya və yalnız prosessual əsaslar olarsa, işi birinci instansiyaya qaytara bilər. Lakin heç bir halda işin necə həll olunması ilə bağlı göstəriş verə bilməz, ona aid olmayan işi alıb başqa məhkəməyə verə bilməz.

Hakimin müstəqilliyini və qərəzsizliyini təmin etmək məqsədilə məhkəmə daxilində işlərin bölüşdürülməsi məhkəmə sədrlərinin mülahizəsinə görə deyil, əvvəlcədən müəyyən olunmuş obyektiv və şəffaf meyarlar əsasında, məsələn, kompüterləşdirilmiş sistem vasitəsilə, əlifba qaydasında avtomatik bölüşdürmə yolu ilə və digər bu kimi üsullarla aparılmalıdır. İşin tərəflərinin və ya işin nəticəsində marağı olan hər hansı digər şəxsin istəyi işlərin hakimlər arasında bölüşdürülməsinə qətiyyətli təsir edə bilməz. Konkret olaraq hakimdən iş yalnız o ağır xəstə olduğu zaman və ya maraqlar münaqişəsi olduqda alınır.

“Məhkəmələr və hakimlər haqqında” Qanunun 92-ci maddəsinin 2-ci hissəsində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının bütün hakimləri (məhkəmələrin sədrləri, sədr müavinləri, kollegiya sədrləri və hakimləri) işlərə baxarkən eyni statusa, hüquq və vəzifələrə malikdirlər və bir-birindən yalnız təyin olunma qaydasına, səlahiyyətlərinə və səlahiyyət müddətlərinə görə fərqlənirlər.

Məhkəmələrin (hakimlərin) müstəqilliyinin digər bir mühüm elementi hakimlərin toxunulmazlıq hüququna malik olmasıdır.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına görə, hakim cinayət məsuliyyətinə yalnız qanunda nəzərdə tutulan qaydada cəlb edilə bilər. Hakimlərin səlahiyyətinə yalnız qanunda nəzərdə tutulmuş əsaslara və qaydalara müvafiq surətdə xitam verilə bilər (128-ci maddənin II və III hissələri). Hakimlər cinayət törədikdə onların vəzifədən kənarlaşdırılması məsələsi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən Ali Məhkəmənin rəyi əsasında Milli Məclisin qarşısında qaldırıla bilər. Ali Məhkəmə bununla bağlı rəyini 30 gün müddətində təqdim etməlidir. Buradan göründüyü kimi, hakimin vəzifədən kənarlaşdırılmasında hər üç hakimiyyət budağı iştirak edir. Qeyd etmək lazımdır ki, vəzifədən kənarlaşdırmada yuxarı instansiya məhkəmələrinin hakimləri üçün bir qədər fərqli mexanizm nəzərdə tutulub ki, bu da

onların vəzifədən kənarlaşdırılması üçün tələb olunan səs çoxluğunda təzahür edir. Belə ki, Konstitusiya Məhkəməsi, Ali Məhkəmə və apellyasiya məhkəmələri hakimlərinin vəzifədən kənarlaşdırılması üçün Milli Məclisin deputatlarının 83 səs çoxluğu, bütün digər hakimlərin vəzifədən kənarlaşdırılması üçün isə 63 səs çoxluğu tələb olunur [5, s. 459-460].

Bir məqam da vurğulanmalıdır ki, məhkəmənin müstəqilliyini və qərəzsizliyini təmin etmək üçün məhkəmə araşdırması ədalətli və açıq olmalı, işə əqlabatan müddətdə baxılmalıdır. Prinsipial məsələlərdən biri ondan ibarətdir ki, ölkədə müvafiq səviyyədə hüquqi xidmətlər göstərmək iqtidarında müstəqil olan vəkillik sistemi mövcud olmalıdır [7, s. 16].

Hakimlərin məqsədi onların müstəqilliyinə təminat vermək, onların maraqlarını qorumaq və hüququn aliliyini təşviq etmək olan hər hansı təşkilata sərbəst daxil ola bilməkdir. “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” Qanunda hakimlərin könüllülük əsasında öz ictimai birliklərini təsis etmək hüququ təsbit olunmuşdur. Qanunun 105-1-ci maddəsinin 2-ci hissəsinə əsasən, həmin ictimai birliklərin fəaliyyətinin əsas məqsədləri hakimləri birləşdirməkdən, onların müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsindən, məhkəmə-hüquq islahatlarının dərinləşdirilməsinə kömək etməkdən ibarətdir.

Sonda qeyd etmək istərdik ki, hər hansı bir cəmiyyətdə hakimlərin müstəqilliyi və bunun nəticəsi olaraq məhkəmənin nüfuzu bir çox amillərdən asılıdır. Bu müstəqilliyə təminat verən təşkilati-hüquqi normalardan əlavə, konkret işə baxan hakimlərin şəxsiyyəti və peşəkar keyfiyyətləri də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Cəmiyyətdə mövcud olan hüquq mədəniyyəti də mütləq nəzərə alınmalıdır.

Açar sözlər: hüquqi dövlət, məhkəmə, müstəqillik prinsipi, hakimlik səlahiyyəti, intizam tədbirləri.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Bartole S. Overview on the existing Standards at International Level as regards the Independence of the Judicial System from the Executive Power and the Legislature, Venice Commission Report, Strasbourg, 14 October 2009, CDL-UDT(2009)009.
2. Алиев Ш.М. Научно-практический комментарий к Конституции Азербайджанской Республики. Баку, 2000.
3. Judicial Appointments. Report adopted by the Venice Commission at its 70th Plenary Session (Venice, 16-17 March 2007), CDL-AD(2007)028.
4. Report on the Independence of the Judicial System. Part I: The Independence of Judges. Adopted by the Venice Commission at its 82nd Plenary Session (Venice, 12-13 March 2010), CDL-AD(2010)004.
5. Əsgərov Z. Konstitusiya hüququ (dərslük). Bakı, 2006.
6. Jowell J. The Rule of Law and its underlying Values, in: Jeffrey Jowell/Dawn Oliver (Eds.), The Changing Constitution (6th edition), Oxford, 2007.
7. Rule of Law Inventory Report, Hague Institute for the Internationalisation of Law, Discussion Paper for the High Level Expert Meeting on the Rule of Law of 20th April 2007.

Зияфет АСКЕРОВ

**НЕЗАВИСИМОСТЬ СУДОВ КАК ОДИН ИЗ ОСНОВНЫХ
ПРИНЦИПОВ ПРАВОВОГО ГОСУДАРСТВА**

Резюме

В настоящей статье анализируется один из важнейших принципов правового государства – принцип независимости судебной власти. В ней излагаются основные требования, вытекающие из содержания данного принципа, которые закреплены в ряде международных документов.

Автор приходит к заключению, что принцип независимости судебной власти нашел должное отражение в Конституции и иных законах Азербайджанской Республики.

Ключевые слова: правовое государство, суд, принцип независимости суда, полномочие власти, административные меры.

Ziyafet ASGEROV

**INDEPENDENCE OF THE COURTS AS ONE OF THE
BASIC PRINCIPLES OF LEGAL STATE**

Summary

The present article deals with one of the most important elements of the rule of law – the principle of judicial independence. The author sets out the main requirements deriving from the content of this principle that are laid down in a number of international documents. The author comes to the conclusion that the said principle is duly reflected in the Constitution and other laws of the Republic of Azerbaijan.

Keywords: legal state, court, principle of judicial independence, administrative power, administrative measures.

İsaxan VƏLİYEV
AMEA FSHİ, hüquq e.d., professor

MİLLİ CİNAYƏT-MÜHAKİMƏ İCRAATININ BƏZİ NORMALARI ÜMUMDÜNYA İNSAN HÜQUQLARI BƏYANNAMƏSİ KONTEKSTİNDƏ*

İstənilən hüquq normasının beynəlxalq hüquq normalarına uyğunluğu məsələsi həmişə aktual olmuş və aktual olaraq qalmaqdadır. Bu nöqteyi-nəzərdən Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində təsbit edilmiş ideyaların milli cinayət-mühakimə icraatında təzahürü məsələləri maraq doğurmaya bilməz. Odur ki, öncə Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin qəbul edildiyi tarixi şəraitə nəzər salmaq istərdim. II Dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonra siyasətçiləri və hüquqşünasları müharibə dövründə pozulmuş insan hüquq və azadlıqları, eləcə də müharibədən sonra bu hüquq və azadlıqların bərpası istiqamətində görülməsi zəruri olan fəaliyyət maraqlandırmaya bilməzdi. Əslində müharibədən sonrakı dövrdə insan hüquq və azadlıqları ilə bağlı ümumdünya ədalət meyarının müəyyən edilməsi zərurəti yaranmışdı. Ümumdünya ədalət meyarlarının bəzi elementləri BMT-nin Nizamnaməsində (1945-ci il), Nürnberq tribunalının qərarlarında (1946-cı il) müəyyən edilsə də, bu normalar o dövrdəki mövcud olan ictimai münasibətlərin tənzimlənməsinə kifayət etmirdi. İnsan hüquqlarının ümumbəşəri dəyərə çevrilməsi üçün onların dəqiq sistemləşdirilməsinə və rəsmi bəyan edilməsinə ehtiyac var idi. 10 dekabr 1948-ci ildə BMT Baş Assambleyasının 217-ci qətnaməsi ilə qəbul və bəyan edilmiş Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi məhz bu funksiyanı yerinə yetirən sənəd kimi çıxış etdi.

Preambuladan və 30 maddədən ibarət Bəyannamə xarakterinə görə deklarativ səciyyə daşısa da, onun əsasında iki məcburi hüquqi qüvvəyə malik olan sənəd (Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında beynəlxalq Pakt – 16 dekabr 1966-cı il; İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında beynəlxalq Pakt – 16 dekabr 1966-cı il) qəbul edilmiş və onun maddələrinin məzmunu BMT üzvü olan dövlətlərin əksəriyyətinin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına daxil edilmişdir.

Bəyannamədə insan həyatının və dövlət fəaliyyətinin bütün sahələrinə aid olan təməl insan hüquqları təsbit edilmiş, insan hüquqlarının daha çox pozulması və məhdudlaşdırılması mümkün olan cinayət-mühakimə icraatı sahəsində hüquqlara xüsusilə diqqət yetirilmişdir. Bəyannamənin 7-12-ci maddələri məhz cinayət ədliyyəsi zamanı təmin edilməli olan insan haqlarına həsr edilmişdir. Mən cinayət-prosessual qanunvericiliyinin bəzi normalarının Bəyannamənin ayrı-ayrı müddəaları ilə təşkil etdiyi ziddiyyətli məqamlara fikrinizi cəlb etmək istərdim. Bəyannamənin 7-ci maddəsinə əsasən, bütün insanlar qanun qarşısında bərabərdirlər və heç bir fərq qoyulmadan qanun tərəfindən bərabər müdafiə olunmaq hüququna malikdirlər. Cinayət-mühakimə icraatına tətbiq edildikdə bu hüquq ittiham və müdafiə tərəflərinin iştirakçıları arasında hüquq bərabərliyi kimi də başa düşülməlidir. Bu isə o deməkdir ki, milli cinayət-mühakimə icraatı cinayətdən zərər çəkən tərəflə cinayət törətməkdə ittiham olunan tərəf arasında hüquqların balansını təmin edən bir formada həyata keçirilməlidir. Lakin qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericiliyin bir sıra müddəalarında bu balansın pozulduğunun şahidi oluruq. Məsələn, AR CPM-in 268.1.7-ci maddəsinə əsasən, şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxs ekspert rəyinin müstəntiqə daxil olduğu vaxtdan ən gec 10 gün müddətində onunla tanış olmaq, əlavə və ya təkrar ekspertizanın aparılması haqqında vəsadət

* Məqalə

tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

vermək hüququna malikdir. Lakin qanunvericilikdə cinayətdən zərər çəkmiş şəxsin belə hüququ nəzərdə tutulmamışdır. Müqayisə üçün qeyd edək ki, dünyanın bir çox ölkələrində, o cümlədən də Rusiya Federasiyasında cinayət-mühakimə icraatında ekspertizanın təyin edilməsi və aparılması zamanı şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxslə yanaşı zərərçəkmiş şəxsə də, hətta barəsində ekspertiza təyin edildiyi hallarda şahidə də belə hüquq verilmişdir (RF CPM-in 198-ci maddəsi).

Bəyannamənin 8-ci maddəsinə əsasən, hər bir insan, Konstitusiya və ya qanunla ona verilən əsas hüquqlarının pozulması hallarında səlahiyyətli məhkəmələr tərəfindən bu hüquqların səmərəli şəkildə bərpa edilməsi hüququna malikdir. Cinayət-mühakimə icraatına münasibətdə bu müddəanın təminatlarından biri kimi məhkəmə nəzarəti institutu çıxış edir. AR CPM-in 449-cu maddəsində cinayət prosesini həyata keçirən orqanın prosessual hərəkətlərindən və ya qərarlarından məhkəməyə şikayət verilməsi qaydası təsbit edilmişdir. Lakin 449.3-cü maddədə cinayət prosesini həyata keçirən orqanların barəsində şikayət verilməsi mümkün olan hərəkət və qərarların dairəsi qüsurlu müəyyən edilmişdir. Normanın qüsurluluğu ondadır ki, o nəinki bu siyahıda AR CPM-də nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada məhkəməyə barəsində şikayət verilməsi mümkün olan hərəkət və qərarların dairəsini tam müəyyən etməmişdir, həm də ümumiyyətlə, barəsində məhkəməyə şikayət verilə biləcək qərar və hərəkətlərin dairəsini qəti müəyyən etmiş və bununla da əslində cinayət prosesini həyata keçirən orqanların hərəkət və qərarlarından şikayət vermək hüququnu məhdudlaşdırmışdır. Qanunvericilikdə cinayət prosesinin iştirakçısı qismində tanınmanın rədd edilməsi (AR CPM mad. 119.3.1), habelə təhlükəsizlik tədbirlərinin görülməsi barədə vəsatətin və ya xahişin rədd edilməsi hallarında (AR CPM, mad. 123.4.) hüquqları pozulmuş şəxslərə məhkəməyə şikayət etmək hüququ nəzərdə tutulmuşdur, lakin 449.3-cü maddədə adı çəkilən hallar kənarda qalmışdır. Ümumiyyətlə, cinayət prosesini həyata keçirən orqanların hərəkət və qərarlarından məhkəməyə şikayət verilməsi institutu hüquq və azadlıqların məhkəmə təminatı hüququ ilə şərtlənir. Bu hüququ nəzərdə tutan beynəlxalq hüquqi prinsiplərdə (Bəyannamənin 8-ci maddəsi), AR Konstitusiyasında (60-cı maddə), qanunda da (Azərbaycan Respublikasının «Vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını pozan qərar və hərəkətlərdən (hərəkətsizlikdən) məhkəməyə şikayət edilməsi haqqında» 11 iyun 1999-cu il tarixli Qanunun 1-ci maddəsi) barəsində şikayət verilə biləcək dövlət orqanlarının və ya bu orqanların vəzifəli şəxslərinin şikayət verilə biləcək hərəkət və ya hərəkətsizliklərinin dairəsi məhdudlaşdırılmamışdır. Faktiki olaraq, barəsində şikayət verilə bilən qərar və hərəkətlərin dairəsini qəti müəyyən edən AR CPM-in 449.3-cü maddəsi ilə Bəyannamənin 8-ci maddəsinin müddəaları ziddiyyət təşkil edir.

Bəyannamənin 11-ci maddəsinə əsasən, cinayət törətməkdə ittiham edilən hər bir insan, ona bütün müdafiə imkanları təmin edilməklə, açıq məhkəmə araşdırması yolu ilə onun günahkar olduğu qanuni qaydada müəyyən edilməyənə qədər günahsız hesab edilmək hüququna malikdir. Göründüyü kimi, təqsirsizlik prezumpsiyasının Bəyannamədə formulə edildiyi məzmununa görə, şəxsin təqsirli hesab edilməsi üçün açıq məhkəmə araşdırılmasında onun təqsirinin sübuta yetirilməsi zəruri şərtidir. Lakin AR-ın qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericiliyində mövcud olan «məhkəməyədək icraatda qeyri-bəraətverici əsaslarla cinayət işinə xitam verilməsi» institutu faktiki olaraq şəxsin açıq məhkəmə araşdırılmasında təqsirinin sübuta yetirilməsi şərtini istisna edir. Problemin mahiyyəti ondadır ki, müstəntiq cinayət işinə qeyri-bəraətverici əsaslarla xitam verdikdə məhkəmənin deyil, ibtidai araşdırma orqanının yekun aktı ilə (cinayət işi üzrə icraata xitam verilməsi haqqında qərar) barəsində işə xitam verilən şəxsin təqsirli olması faktı təsdiqlənmiş olur. Odur ki, cinayət-mühakimə icraatında iştirak edən digər vəzifəli şəxslərin müvafiq faktı təsdiq edən prosessual sənəd qəbul etməsi təqsirsizlik prezumpsiyasının tələblərini pozmuş olur. Şəxs yalnız o zaman cinayət törətməkdə təqsirli hesab edilə bilər ki, onun konkret əməli törətməkdə təqsiri səlahiyyətli subyektlər

tərəfindən (təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror, xüsusi ittihamçı) qanunla müəyyən edilmiş prosesual qaydada toplanmış, məhkəmədə araşdırılmış və qiymətləndirilmiş sübutlar əsasında məhkəmənin müvafiq ittiham hökmü ilə təsdiq edilsin və bu hökm qanuni qüvvəyə minmiş olsun. Cinayət təqibi üzrə icraatın istənilən başqa nəticə ilə (məsələn, bəraət hökmünün çıxarılması, AR CPM-in 39-cu maddəsində nəzərdə tutulmuş əsaslar üzrə cinayət təqibinə xitam verilməsi haqqında qərar çıxarılması) yekunlaşması şəxsin təqsirli hesab edilməsinə əsas ola bilməz.

Düşünürəm ki, qanunvericilik hakimiyyəti tərəfindən qeyd edilən ziddiyyətlərin aradan qaldırılması insan hüquq və azadlıqlarının təminatı işində irəliyə doğru bir addım kimi qiymətləndirilə bilər.

Açar sözlər: cinayət prosesi, insan hüquqları, milli qanunvericilik, Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi, müqayisə, analiz.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2012.
2. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosesual Məcəlləsi. Bakı: Qanun, 2012.
3. Всемирная Декларация Прав Человека
// <http://www.hri.ru/docs/?content=doc&id=16>
4. Уголовно-процессуальный кодекс РФ // <http://www.consultant.ru/popular/upkrf/>

Исахан ВЕЛИЕВ

НЕКОТОРЫЕ НОРМЫ НАЦИОНАЛЬНОГО УГОЛОВНОГО СУДОПРОИЗВОДСТВА В КОНТЕКСТЕ ВСЕМИРНОЙ ДЕКЛАРАЦИИ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА

Резюме

Статья посвящена оценке уровня обеспечения прав человека в национальном Уголовно-процессуальном Кодексе. В качестве критерий оценки были выбраны положения ВДПЧ от 10.12.1948 года. Сравнительный анализ двух правовых актов показал, что в некоторых вопросах нормы Уголовно-процессуального Кодекса все еще нуждаются в совершенствовании для его гармонизации с положениями ВДПЧ.

Ключевые слова: уголовный процесс, права человека, национальное законодательство, Всемирная Декларация Прав Человека, сравнение, анализ.

Isakhan VELIYEV

**SOME NORMS OF NATIONAL CRIMINAL LEGAL PROCEEDINGS
IN A CONTEXT OF THE WORLD DECLARATION OF HUMAN RIGHTS**

Summary

Article is devoted to an assessment of level of ensuring human rights in the national Code of criminal procedure. In quality criterion of an assessment were chosen the provisions of WDHR from 10.12.1948. The comparative analysis of two legal acts showed that in some questions of standard of the Code of criminal procedure the norms still need improvement for its harmonization with provisions of WDHR.

Keywords: criminal procedure, human rights, national legislation, World Declaration of Human Rights, comparison, analysis.

CİNAYƏT PROSESİNDƏ MƏCBURİYYƏTİN NƏZƏRİ ƏSASLARI VƏ TƏTBİQİ PROBLEMLƏRİ*

I. Ümumi müddəalar – de lege lata.

AR Cinayət prosesində prosesual məcburiyyət tutulma, qətimkan tədbirinin tətbiqi, prosesual hərəkətlərin aparılması üçün nəzərdə tutulmuş məcburiyyət tədbirləri kimi təzahür olunur. Qətimkan tədbiri cinayət işi üzrə icraatda şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin qanuna zidd davranışının qarşısını almaq və hökmün icrasını təmin etmək məqsədi ilə və AR CPM-də nəzərdə tutulmuş hallarda onların barəsində seçilən prosesual məcburiyyət tədbiridir. Qətimkan tədbirləri müvafiq olaraq təhqiqatçının, müstəntiqin, ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokurorun və ya məhkəmənin qərarına əsasən seçilir. Qətimkan tədbirinin seçilməsi barədə qərarda şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin törətdiyi cinayət və ilkin sübutlara istinad edilməklə qətimkan tədbirinin seçilməsi zəruriliyinin əsasları göstərilməlidir. Həbs və vəzifədən kənarlaşdırma müstəntiqin vəsatəti əsasında və ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokurorun təqdimatı, habelə cinayət işinə baxan məhkəmənin öz təşəbbüsü ilə və yalnız məhkəmənin qərarına əsasən seçilə bilər. Ev dustaqlığı və ya girov həbsin əvəzinə müdafiə tərəfinin vəsatəti üzrə məhkəmə tərəfindən seçilə bilər. Cinayət prosesini həyata keçirən orqan qətimkan tədbirinin seçilməsi barədə qərarı şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsə (axtarışda olan şəxs istisna edilməklə) dərhal elan edir və qərarın surətini ona təqdim edir. Cinayət işi üzrə icraata xitam verildiyi hallarda, şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxs barəsində seçilmiş qətimkan tədbirləri xitam olunur.

II. “Məcburiyyət” fəlsəfi-hüquqi kateqoriya kimi.

Ədəbiyyatda “məcburiyyət” anlayışı barədə fərqli yanaşmalar mövcuddur. Bəzi müəlliflərin mövqeyincə vəzifə özünün xarakterindən və məzmunundan asılı olmayaraq könüllü yerinə yetirilsə, məcburiyyət istisna edilir (2). O.E. Leystin fikrincə, məcburiyyət şəxsin vəzifəsini könüllü yerinə yetirib yetirməməsindən asılı olmayaraq bu vəzifənin hüquqməhdudlaşdırıcı xarakterli olduğu halda mövcud olur (7).

V.M. Kornukov hesab edir ki, müxtəlif cinayət prosesual hərəkətlər könüllü yerinə yetirilsə, bu hərəkətlərin obyektiv olaraq hüquq məhdudlaşdırıcı xarakter kəsb etməsinə baxmayaraq, onun məcburiyyət xarakteri aradan qalxmış olur (5). İ.L.Petruxin də o fikiri ifadə edir ki, vəzifə könüllü olaraq yerinə yetirilsə, məcburiyyət mövcud olmur. Həqiqi məcburiyyət yalnız sosial psixoloji, sosial məntiqi tətqiqatlar vasitəsilə və belə tətqiqatlar nəticəsində cinayət prosesi iştirakçılarının könüllü və ya məcburi şəkildə onların üzərinə qoyulan vəzifəni yerinə yetirib-yetirməməsi ilə müəyyənləşdirilə bilər (9, s.63).

III. Nəzəriyyədəki mövqelər.

Nəzəriyyədə birinci yanaşmaya görə, prosesual məcburiyyət tədbirləri dövlət orqanlarının həyata keçirdikləri cinayət-prosesual fəaliyyət zamanı şəxsiyyətin azadlıq, şəxsi toxunulmamazlıq, hərəkət azadlığı və s. bu kimi hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması ilə bağlı olan tədbirlərdir (6). İkinci yanaşmaya əsasən, prosesual məcburiyyət tədbirləri şübhəli, təqsirləndirilən şəxs, zərərçəkmiş, şahid və cinayət mühakimə icraatının digər iştirakçılarının hüquqlarının və qanuni maraqlarının fiziki, maddi, psixi və mənəvi təsir

* Məqalə

tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

vasitəsilə əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırılmasına səbəb olan və müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsinin zəruriliyini göstərən faktiki hallar olduqda tətbiq olunan dövlət-hakimiyyət xarakterli tədbirlər sistemidir (3, s. 161). Üçüncü yanaşmaya görə, cinayət-prosessual məcburiyyət tədbirlərini ümumi olaraq səlahiyyətli dövlət orqanları və vəzifəli şəxsləri tərəfindən qanunla müəyyənləşdirilmiş əsaslarla və qaydada şübhəli, təqsirləndirilən və digər şəxslər barəsində tətbiq edilən cinayət-prosessual qanunvericiliklə müəyyən edilmiş məcburiyyət xarakterli prosessual vasitələr kimi müəyyən etmək olar (10, s.289). Dördüncü yanaşmaya görə isə cinayət-prosessual məcburiyyət tədbirləri cinayət mühakimə icraatı sferasında təhqiqat orqanı, müstəntiq, prokuror və məhkəmə tərəfindən qanunla müəyyən edilmiş qaydada şübhəli, təqsirləndirilən şəxsə və digər şəxslər barəsində tətbiq edilən cinayət mühakimə icraatının həyata keçirilməsi və təyinatının cinayət işinə baxılması prosesində təmin edən qanunvericiliklə təsbit edilmiş məcburiyyət xarakterli prosessual vasitələrdir (4, s. 86).

IV. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin mövqeyi.

De Vilde, Ooms və Versip Belçikaya qarşı işində Məhkəmə qeyd edir ki, şəxsin könüllü olaraq hakimiyyət nümayəndəsinin tələbi ilə polis məntəqəsinə gəlməsi azadlığın məhdudlaşdırılması baxımından önəmli deyil, yəni bu hal məcburiyyəti istisna etmir (11). Həm də vəzifənin yerinə yetirilməsi məcburiyyət təhdidi ilə şərtləndirilsə, burada məcburiyyətin mövcudluğu danılmazdır. Məhz ona görə də hesab edirəm ki, prosessual məcburiyyət anlayışı çərçivəsində məcburiyyətin tətbiqi ilə yanaşı, bu məcburiyyətin tətbiqi ilə şərtləndirilən tələb (vəzifə) də məcburiyyət xarakterli sayılmalı və bu hal prosessual məcburiyyət tədbirləri institutunun hüquqi tənzimləmə mexanizminə daxil edilməli və müvafiq normalar ona da aid olunmalıdır. Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnda qeyd olunur ki, həbsin tətbiqi müstəsna xarakter daşımalı və heç bir qətimkan tədbirinin seçilməsi əsasları qətimkan tədbirləri qarşısında qoyulan məqsədlərə cavab vermədikdə həbs tətbiq olunmalıdır. Nəzərə alsaq ki, Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı «İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında» Avropa Konvensiyası müddələrinin və İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedentlərinin tətbiqi haqqında Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun qərarının 2-ci bəndində göstərilən tövsiyəyə görə, insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının pozulması ilə bağlı məhkəmələr milli qanunvericilik ilə yanaşı Konvensiya müddələrinə də rəhbər tutmalı və bu zaman İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin təcrübəsinə istinad etməlidirlər. Eyni zamanda Konvensiyanın 5.3 və 5.4-cü maddələri tutulmuş və ya həbs olunmuş şəxsin məhkəmənin yanına gətirilməsini tələb edir, onda həmin işlərin Avropa Məhkəməsinin presedent hüququna uyğun həll edilməsi zəruridir. Məhz Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnda da qeyd olunur ki, həbsin ən sərt qətimkan tədbiri kimi tətbiqinin zəruriliyi əsaslandırılmalıdır. AR qanunvericiliyi də bu mövqedən çıxış edir.

V. “Cinayət-prosessual sanksiya” ilə qarşılıqlı əlaqəsi.

Sanksiya normanın dispozisiyasının pozulması nəticəsi olaraq məcburiyyətin normativ müəyyən edilməsidir. Məcburiyyət tədbiri isə preventiv məqsədlərlə dispozisiyanın pozulması faktı olmadan da tətbiq edilə bilər. Eyni zamanda bütün sanksiyalar məcburiyyətlə həyata keçirilmir. Sanksiya prosessual hüquq normalarını pozan şəxslərə onların əməllərinin rəsmi şəkildə mənfi qiymətləndirilməsi ilə əlaqədar olaraq təsir tədbirini nəzərdə tutan cinayət-prosessual məsuliyyəti ifadə edir. Bu xüsusiyyətə malik olan məsuliyyəti prosessual məcburiyyət tədbirlərində müşahidə etmək olmur. Eyni zamanda hesab edirəm ki, onların tətbiqi şəxsin hər hansı bir əməldə təqsirini ifadə etmir. Sadəcə olaraq cinayət mühakimə icraatında şəxslərin müvafiq davranışını təmin etmək məqsədilə tətbiq olunan məcburetmə tədbirləri kimi qiymətləndirilməlidir.

VI. Müəllif anlayışı.

Prosessual məcburiyyət tədbirləri cinayət prosesi iştirakçılarının lazımi davranışını təmin etmək, onların qeyri-qanuni əməllərinin qarşısını almaq, eləcə də cinayət mühakimə icraatını təyinatının yerinə yetirilməsi məqsədilə təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror və məhkəmə tərəfindən səlahiyyətləri çərçivəsində qanunla müəyyən edimiş əsaslar və şərtlərə ciddi əməl edilməklə konkret cinayət prosesi iştirakçıları barəsində tətbiq edilən preventiv (müvəqqəti) xarakterli prosessual tədbirlərdir.

VII. Həbs - ən sərt məcburiyyət tədbiri kimi.

Həbsin zəruriliyini əsaslandırmaq üçün ilk növbədə bu qətimkan tədbirinin tətbiqi üçün əsasların nəzərdən keçirilməsi zəruridir. Həmin əsaslar mövcud olduqda ümumiyyətlə qətimkan tədbirinin seçilməsi zəruri hesab oluna bilər. AR CPM qətimkan tədbirləri üçün əsasları ümumi şəkildə müəyyənləşdirmişdir. Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnda da həbsin uzadılması üçün dörd əsas müəyyənləşdirilmişdir. Fikrimizcə, bu əsasları həbsin seçilməsi üçün əsaslar kimi nəzərdən keçirilməsinə heç nə mane olmur. Buraya şəxsin gizlənməsi təhlükəsi, iş üzrə həqiqətin aşkara çıxarılması prosesinə mane olma təhlükəsi, yeni cinayətlrin törədilməsinin qarşısını alınması və ictimai asayışın qorunması zərurəti aiddir. Bu əsaslar ümumilikdə AR CPM-də ifadə olunmuşdur.

Lakin CPM-də bu əsasların ifadə olunması zamanı bəzi çatışmamazlığın mövcud olduğunu görmək mümkündür. Belə ki, Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnda Kloot Belçikaya qarşı işində ifadə olunmuşdur ki, həqiqətin aşkara çıxarılmasına mane olan üsullar müxtəlif ola bilər. CPM-in 155.1.2-ci maddəsindən isə göründüyü kimi həqiqətin aşkara çıxarılmasının yalnız üç üsulla həyata keçirilməsi təhlükəsi qətimkan tədbiri üçün əsas ola bilər. Bu üsullara 1) cinayət prosesində iştirak edən şəxslərə qanunsuz təsir göstərmək; 2) cinayət təqibi üzrə əhəmiyyət kəsb edən materialları gizlətmək və 3) həmin materialları saxtalaşdırmaqla ibtidai istintaqın və ya məhkəmə baxışının normal gedişinə mane olmaq aiddir. Hesab edirik ki, insan düşüncəsinin qaçılmaz olaraq həyatda baş verən hər bir halı nəzərə almaq imkanına malik olmaması səbəbindən bu əsasların dairəsini açıq saxlamaq məqsəduygundur. Yəni həqiqətin aşkara çıxarılmasına mane olma yalnız sadalanan 3 üsulla məhdudlaşdırmağı düzgün hesab etmək olmaz. Qeyd olunanları nəzərə alaraq təklif edirik ki, AR CPM-in 155.1.2-ci maddəsinə göstərilən üç üsulla yanaşı, “digər üsulla” ifadəsi əlavə olunaraq həqiqətin aşkar edilməsinə mane ola biləcək bütün halları əhatə etməklə onun məzmunu aşağıdakı kimi verilməsi zəruridir:

“155.1.2. cinayət prosesində iştirak edən şəxslərə qanunsuz təsir göstərməklə, cinayət təqibi üzrə əhəmiyyət kəsb edən materialları gizlətməklə və ya saxtalaşdırmaqla, habelə **digər üsulla** ibtidai istintaqın və ya məhkəmə baxışının normal gedişinə mane olmaq;” Həbsin seçilməsi ilk növbədə onu seçilməsi barədə ibtidai araşdırma orqanı tərəfindən əsaslandırılmalıdır. Eyni zamanda bu əsaslandırmanı həm də məhkəmə nəzarəti zamanı ciddi şəkildə yoxlanılmalıdır. Ümumi olaraq qətimkan tədbirinin seçilməsinin əsaslandırılması şəxslərin vicdanlılığı prezumpsiyası baxımından da zəruridir. Belə ki, ümumhüquq nəzəriyyəsindən məlumdur ki, şəxslər qanuna qarşı vicdanlı olması prezumpsiya olunur, yəni hesab olunur ki, şəxslər qanuna əməl edirlər. Bu prezumpsiya inkar olunan prezumpsiya olduğu üçün onun qanunla inkar olunması qaydası nəzərdə tutulması vacibdir. Məhz bu zərurət qətimkan tədbirinin seçilməsinin əsaslılığını tələb edir.

Həbs qətimkan tədbirinin tətbiqi təcrübəsi ilə bağlı Ali Məhkəmənin Plenumunun qərarının 3-cü bəndinə görə, təqsirləndirilən şəxsin barəsində həbs qətimkan tədbirinin seçilməsi üçün maddi və prosessual hüquqi əsaslar olmalıdır. Maddi əsaslar dedikdə, təqsirləndirilən şəxsin ona istinad edilən cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməlin törədilməsinə aidiyyətini təsdiq edən sübutlar başa düşülür. Prosessual əsaslar isə Azərbaycan Respublikası CPM-nin 155-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş halların məcmusundan və həbs

qətimkan tədbirinin seçilməsinin qanuniliyini və zəruriliyini təsdiq edən, məhkəmə tərəfindən müəyyən edilmiş əsaslardan ibarətdir. Bu məsələ AR Baş Prokurorunun müvafiq Əmrində də əks olunmuşdur.

Qeyd edək ki, AR CPM-də əvvəlki Məcəllədən fərqli olaraq ilkin sübutlar anlayışından istifadə olunması nəzəri baxımdan aydın deyildir və müəyyən mənada cinayət prosesinin formalaşmış nəzəri müddəalarına da uyğun deyildir. Cinayət-prosessual hüquq nəzəriyyəsinə sübutlar alınma mənbəyinə görə ilkin və törəmə sübutlara bölünməsi kimi təsnifatı vardır. Qanunun qətimkan tədbirlərinin seçilməsi zamanı yalnız ilkin sübutlara istinad edilməsini nəzərdə tutması sübutların qiymətləndirilməsi tələbinə ziddir. Məhz bu mənada qanunda qətimkan tədbirlərinin seçilməsi üçün zəruri hesab olunan ilkin sübutlar anlayışı cinayət prosesində sübutlar nəzəriyyəsinin müddəalarına ziddir və ilkin mənbədən alınan sübutlar kimi qəbul oluna bilməz. Fikrimizcə, CPM-in 156.1 və 223.1-ci maddəsindəki ilkin sübutlar anlayışı “kifayət qədər sübutlar” anlayışı ilə əvəz edilməsi daha məqsədamüvafiqdir.

VIII. Alternativ məcburiyyət tədbirləri.

Qətimkan tədbirlərinin tətbiqinin səmərəliliyini təmin etmək, eləcə də proses iştirakçılarının hüquq və azadlıqlarını mümkün qədər az məhdudlaşdırılması məqsədilə AR CPM-də həbsə alternativ qətimkan tədbiri kimi ev dustaqlığı və girovun təsbit olunması ilk baxışdan müdafiə tərəfinin prosesual üstünlüyü kimi görünə və onun vəziyyətini yaxşılaşdıran bir hal olaraq qəbul oluna bilər. Qeyd edək ki, xarici müəlliflər arasında bu qaydanın tərəflərin çəkişməsi prinsipinə zidd olduğunu göstərən müəlliflərə rast gəlmək olar (8, s.104). Belə müəlliflərlə razılaşsaq da, bu qaydanın müdafiə tərəfinin vəziyyətini yaxşılaşdıran bir hal kimi qəbul olunması ilə razılaşmaq çətindir. Çünki ev dustaqlığı və girovun yalnız müdafiə tərəfinin vəsatəti ilə həbsə alternativ olaraq seçilməsi ittiham tərəfindən bu qətimkan tədbirlərinin əsasları və şərtləri mövcud olduğu halda belə, həbsin seçilməsi barədə qərar qəbul edilməsi üçün məhkəməyə müraciət edilməsi məcburiyyətində olduğu vəziyyəti ilə razılaşmış oluruq ki, bu da ittihamın həbsdən başqa qətimkan tədbirinin seçilməsi üçün məhkəməyə getməsinə aradan qaldıraraq müəyyən mənada həbsi ümumi qaydaya çevirir.

Qeyd olunanlar əsasında hesab edirəm ki, CPM-də həbsə alternativ olaraq ev dustaqlığı və girovun tətbiqi qaydalarında dəyişik edilməsinə zərurət vardır. Ev dustaqlığı və girovun tətbiqinin ümumi əsasları və şərtləri həbs qətimkan tədbirinin əsasları və qaydası ilə eyniliyi saxlanılmaqla, CPM-də onların yalnız müdafiə tərəfinin vəsatəti əsasında seçilməsi qaydasından imtina edilməlidir.

Ev dustaqlığı və girov qətimkan tədbirinin müstəntiqin vəsatəti və prokurorun təqdimatı ilə (ittiham tərəfinin təşəbbüsü ilə seçilməsi imkanı) məhkəmə tərəfindən seçilməsi qaydası qanunvericilikdə nəzərdə tutulması bir tərəfdən müstəntiqə belə bir imkanın yaradılması onun taktiki imkanlarının genişlənməsinə, eləcə də onunla təqsirləndirilən şəxs arasında psixoloji kontaktın qurulmasına xidmət edəcəkdir, digər tərəfdən isə istintaq zamanı müstəntiq bu imkandan təqsirləndirilən şəxslə kompromis variantın seçilməsinə və bununla da cinayətlərin tezliklə və tam açılmasına zəmin yaratmış olacaqdır.

İkincisi, müstəntiq girov və ya ev dustaqlığı qətimkan tədbirini sərbəst şəkildə seçməklə həbsə nisbətən şəxsiyyətin azadlıq və toxunulmamazlıq hüququnu daha az məhdudlaşdırmaqla qətimkan tədbirinin məqsədinə nail olacaqdır ki, bunu da AR Konstitusiyasının ümumi ruhu tələb edir.

Qeyd edək ki, ev dustaqlığının irəli sürdüyümüz məzmununda tətbiqinin təmini üçün Ali Məhkəmə yuxarıda qeyd olunan qərarında müəyyən addımlar atmışdır. Belə ki, Qərarın 10-cu bəndinə əsasən, “Azərbaycan Respublikası CPM-nin 157.5 və 448.1.3-cü maddələrinin tələblərinə müvafiq olaraq təqsirləndirilən şəxs barəsində həbs qətimkan tədbirinin seçilməsi və ya həbsdə saxlama müddətinin uzadılması barədə təqdimatlara baxılarkən şəxsin cəmiyyətdən

təcrid edilməsinə zərurət olmadığı qərarına gəldikdə məhkəmə öz təşəbbüsü ilə həbs qətimkan tədbiri əvəzinə ev dustaqlığı qətimkan tədbiri seçə, yaxud həbs qətimkan tədbirini ev dustaqlığı qətimkan tədbiri ilə əvəz edə bilər. Apellyasiya instansiyası məhkəməsi də apellyasiya şikayəti və ya apellyasiya protestinə baxarkən eyni məzmunlu qərar (təqsirləndirilən şəxs haqqında ev dustaqlığı qətimkan tədbirinin seçilməsi haqqında) qəbul etmək hüququna malikdir.

CPM-nin 163.2-ci maddəsinə əsasən, ev dustaqlığının qətimkan tədbiri qismində seçilməsi məsələsinə məhkəmə tərəfindən müdafiə tərəfinin vəsatəti əsasında həbs qətimkan tədbirinin seçilməsi haqqında qəbul olunmuş qərarın əvəz edilməsi kimi də baxıla bilər.”

Ev dustaqlığının seçilməsinin prosessual qaydasının bu məzmununda şərh müəyyən mənada problemləri aradan qaldırmış olardı. Lakin Ali Məhkəmənin Qərarında AR CPM-in 163.2-ci maddəsinə səhv istinad olunması, maddənin məzmununun dəyişdirilərək ifadə olunması *de lege ferenda* mənasında qəbul edilən olsa da, *de lege lata* mənasında yolverilməzdir. Çünki CPM-in 163.2-ci maddəsi birbaşa şəkildə göstərir ki, ev qətimkan tədbiri yalnız müdafiə tərəfinin vəsatəti ilə həbsə alternativ qətimkan tədbiri kimi seçilə bilər.

163.2-ci maddənin məzmunu ilə bağlı digər bir problem bu maddə ilə CPM-in 157.5-ci maddəsi arasındakı uyğunsuzluqdur. Belə ki, AR CPM-in 163.2-ci maddəsinə görə ev dustaqlığının qətimkan tədbiri qismində seçilməsi məsələsinə məhkəmə tərəfindən yalnız müdafiə tərəfinin vəsatəti əsasında həbs qətimkan tədbirinin seçilməsi haqqında qəbul olunmuş qərarın əvəz edilməsi kimi baxıla bilər. 157.5-ci maddənin məzmununa görə isə həbsin qətimkan tədbiri qismində seçilməsi məsələsinə baxarkən məhkəmə təqsirləndirilən şəxsin həbsdə saxlanılmaqla cəmiyyətdən təcrid edilməsinə zərurət olmadığı qərarına gəldikdə, həbsi ev dustaqlığı ilə əvəz etməyə haqlıdır. Göründüyü kimi qanun bir halda məhkəmənin ev dustaqlığını seçmək səlahiyyətini tanısa da, digər halda ev dustaqlığının yalnız müdafiə tərəfinin vəsatəti ilə seçilməsini təsbit edir. Başqa sözlə, məsələ məhkəmənin müdafiə tərəfinin vəsatəti olmadan ev dustaqlığını seçmək imkanına malik olub-olmaması məsələsidir.

Qeyd edək ki, AR Konstitusiya Məhkəməsi “AR CPM-in 157.5-ci maddəsinin şərh olunmasına dair” 09.07.2010-cu il tarixli Qərarında birmənalı olaraq bildirmişdir ki, AR CPM-in 157.5-ci maddəsi həmin Məcəllənin 154.4, 156.2 və 163.2-ci maddələrinin tələblərinə riayət olunmaqla tətbiq edilməlidir. Məhkəmə həbsin qətimkan tədbiri qismində seçilməsi məsələsinə baxarkən müdafiə tərəfinin vəsatəti olduqda və təqsirləndirilən şəxsin həbsdə saxlanılmaqla cəmiyyətdən təcrid edilməsinə zərurət olmadığı qənaətinə gəldikdə həbsi ev dustaqlığı ilə əvəz etməyə haqlıdır.

Hesab edirəm ki, məhkəmənin tərəflərin mövqeyini dinlədikdən sonra öz təşəbbüsü ilə həbs qətimkan tədbiri barədə qərarı ev dustaqlığı və girovla əvəz etmək səlahiyyəti tanınmalıdır. Belə bir səlahiyyət AR Konstitusiyasının 71-ci maddəsinin 10-cu hissəsinə zidd kimi də görünə bilər. Lakin bu fikirlə razılaşmaq olmaz. Çünki bu halda məhkəmənin səlahiyyətinin genişləndirilməsi onun səlahiyyətlərinin insan hüquqlarının məhdudlaşdırılması yönündə deyil, ümumilikdə şəxsiyyətin hüquqi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətlənir. Bu təklif *de lege lata* kimi yalnız şərh olunan hallarda keçərlidir. Ümumilikdə isə, hesab edirəm ki, ev dustaqlığının həm tərəflərin vəsatəti, həm də məhkəmənin öz təşəbbüsü ilə tətbiqi qanunvericilikdə təsbit olunmalıdır.

Açar sözlər: cinayət-prosessual qanunvericilik; prosessual məcburiyyət; məcburiyyətin növləri; qətimkan tədbirləri, həbs.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. 1 sentyabr 2000-ci il.
2. Братусь Н.С. Юридическая ответственность и законность. М., 1976.
3. Гречишников О.С. Процессуальное принуждение. Учебник /под ред. С.А.Колосовича, Е.А.Зайцевой. Волгоград, 2002.
4. Громов Н.А., Макридин С.Ю. Уголовный процесс. Курс лекций. М., 2003.
5. Корнуков В.М. Меры процессуального принуждения в уголовном судопроизводстве. Саратов, 1975.
6. Малышева И.А. Меры уголовно-процессуального принуждения /Уголовный процесс: Сб. учебных пособий, общая часть, вып. 1. М., 2002.
7. Лейст О.Э. Санкции и ответственность по советскому праву. М., 1976.
8. Овчинников Ю.Г. Домашний арест как мера пресечения в уголовном процессе. М., 2006.
9. Петрухин И.Л. Природа уголовно-процессуального принуждения. //Суд и применение закона. 1982.
10. Петрухин И.Л. Человек и власть (в сфере борьбы с преступностью). М., Наука, 1999.
11. <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/search.asp?sessionid=52143092&skin=hudoc-en>.

Мидхад ГАФАРОВ

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ И ПРОБЛЕМЫ ПРИМЕНЕНИЯ ПРИНУЖДЕНИЯ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ

Резюме

В статье рассматривается актуальная проблема уголовно-процессуального права – применение принуждения. Автор изучил и обобщил проблемы, связанные с мерами уголовно-процессуального принуждения и применения их в практике. Детально рассматривается проблема применения меры пресечения в виде заключения под стражу и альтернативных ему мер. В статье анализированы действующее законодательство, Постановление Верховного Суда АР, Решение Конституционного Суда АР и соответствующие прецеденты Европейского Суда по Правам Человека. Автор также сформулировал конкретные законодательные предложения по усовершенствованию УПК АР и новые механизмы применения принуждения в уголовном процессе.

Ключевые слова: уголовно-процессуальное законодательство, процессуальное принуждение, виды принуждения, меры пресечения, заключение под стражу.

THEORETICAL BASES AND APPLICATION PROBLEMS OF COERCION IN CRIMINAL TRIAL

Summary

In article the actual problem of a criminal procedural law – coercion application is considered. The author has studied and generalized the problems connected measures of criminal and procedural coercion and their application in practice. The problem of applying preventive punishment in the form of imprisonment and alternative measures are considered in details. In article the current legislation of AR, the Decision of Supreme Court of AR, the Decision of Constitutional Court of AR and corresponding precedents of the European Court on Human rights are analyzed. As well the author has formulated the concrete legislative proposals on improvement of CPC of AR and new mechanisms of application of compulsion in criminal trial.

Keywords: criminal and procedural legislation, procedural coercion, types of coercion, preventive punishment, imprisonment.

Əbülfəz HÜSEYNOV
BDU, hüquq elmləri doktoru

HÜQUQ MƏDƏNİYYƏTİNİN İNKİŞAFININ METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİNƏ DAİR*

Müasir hüquq mədəniyyətinin inkişafına bir sıra amillər təsir göstərir. Birincisi, hüquq sistemləri dəyişir, təkmilləşir və transformasiya edilir. Əks halda, mənəvi istehsal məhsulu kimi hüquq sistemləri inkişaf etmiş sosial-iqtisadi və sosial-siyasi sistemlərin tələblərinə cavab vermədikdə, öz prioritetindən və mütərəqqiliyindən məhrum olacaqlar. Deməli, müasir hüquqi mədəniyyətin inkişafını hüquq sistemlərinin inkişafı kontekstində araşdırmaq lazımdır. İkincisi, XX əsrin sonu keçmiş SSRİ respublikalarının və Şərqi Avropanın sosialist ölkələri üçün sosializmdən kapitalizmə keçid dövrü olmuşdur. Son illər bu ölkələr yeni hüquq sistemlərinə keçmiş, hüquqi mədəniyyətin yeni etalon və nümunələrini, yeni mədəni və hüquqi dəyərləri mənimsəmişlər. Nəhayət, üçüncüsü, müasir dünyada hüquq sistemlərinin və hüquq mədəniyyətlərinin integrasiya tendensiyaları da son dərəcədə intensivləşmişdir. Gətirdiyimiz bu amillər hüquq mədəniyyətinin inkişafı və tərəqqisinə hərtərəfli, normativ və qeyri-normativ şərait yaradır.

Müasir hüquq mədəniyyətinin inkişafının ilkin şərtləri məsələsinin sosial-iqtisadi və siyasi proseslərin obyektiv gedişi ilə aktuallaşan bir neçə aspekti var. Hər şeydən əvvəl, bu problemi öyrənərkən aşağıdakı tədqiqat səviyyələri qeyd olunmalıdır: 1) ümumbəşəri səviyyə; 2) zəngin hüquqi və demokratik dövlətçilik təcrübəsi olan sivil ölkələr səviyyəsi; 3) demokratik inkişaf yoluna nisbətən gec qədəm qoymuş ölkə və xalqların səviyyəsi; 4) totalitar rejimə malik ölkələrin səviyyəsi; 5) keçmiş sosialist ölkələrinin səviyyəsi (onlardan bəzilərinin, məsələn, Avropanın bir sıra sosialist ölkələrinin sosializm yoluna qədəm qoyarkən artıq zəngin hüquqi mədəniyyəti olmuşdursa, digərləri, məsələn, Orta Asiya ölkələrinin heç də hamısı burjuva demokratiyası yolunu axıradək keçib qurtara bilməmişdilər); 6) nəhayət, hüquq mədəniyyətinin son yüzillikdə əsaslı transformasiyasına məruz qaldığı postsovet ölkələrinin səviyyəsi.

Biz o müddəadan çıxış edirik ki, hüquq mədəniyyətinin inkişafı sosial təkamül çərçivəsində baş verir. Sonuncunu inkişaf etməkdə olan insanla dəyişkən ictimai mühitin bir-birinə qarşılıqlı uyğunlaşması prosesi kimi nəzərdən keçirərək bu qarşılıqlı təsirlərin həddlərini və bu prosesin öyrənəcəyimiz metodoloji çərçivələrini təyin etməliyik. Bu arada tədqiqatın metodologiyasını şərtləndirən iki sual yaranır: birincisi, hüquqi şüurun sosiomədəni inkişaf mexanizmi nədədir və onu hansı metodlarla öyrənməli; ikincisi, çərçivələrində ümumi, deməli, elə hüquqi mədəniyyətin də inkişaf etdiyi sosial təkamül hansı xarakter daşıyır? Bu suallara cavab verməmişdən əvvəl, qeyd edək ki, mədəniyyəti onu təşkil edən proses və elementlərin dialektik vəhdətində nəzərdən keçirməklə hüquqi mədəniyyətin inkişafını hüququn tarixi inkişaf prosesində hüquqi dəyərlərin, normaların, hüquqi davranış və stereotiplərin strategiyalarının, hüquqi təsisatların və fərdlərin qarşılıqlı təsirlərinin məntiqinin və spesifikasiyalarının dəyişməsi kimi səciyyələndirmək olar.

XX əsrin bəlkə də ən əlamətdar hadisəsi inkişafın, o cümlədən hüquqi inkişafın xətti konsepsiyasından imtina edilməsi olmuşdur. Artıq tənəzzül dövrlərinin də mümkünlüyünü ehtimal edən qeyri-xətti, diskret xarakterli inkişaf konsepsiyası kifayət qədər geniş yayılmışdır.

* Məqalə

tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

Bu baxımdan cəmiyyət və hüquqi mədəniyyət parallel inkişaf etmir. Mədəniyyət (o cümlədən hüquq mədəniyyəti də) insan şüuru və psixologiyasında güclü iz buraxdığına görə, belə deyək ki, tarixi təcrübənin sübut etdiyi kimi, cəmiyyətin süqutundan sonra qala da bilir (1). Deməli, hüquqi mədəniyyətin inkişafı dedikdə təkcə mütərəqqi elementləri nəzərdə tuturuq. Hər bir inkişaf tənəzzülü də ehtimal edir. Düşünürük ki, bu metodoloji yanaşmanın hüququn və hüquq mədəniyyətinin inkişafına birbaşa aidiyyəti var. Həm tərəqqinin, həm də tənəzzülün mümkünlüyünü təsdiq etməklə biz bütövlükdə inkişaf mexanizmlərinin və bu inkişafda hüququn rolunun öyrənilməsinin vacib olduğunu vurğulayırıq. Bu isə, öz növbəsində, ictimai təsisat kimi hüququn özünün inkişafının və sosiomədəni amillər də daxil olmaqla ona təsir edən bütün amillərin araşdırılmasını tələb edir. Xətti inkişaf konsepsiyasını əvəz edən dövrü yanaşmaya əsasən təkamülün trayektoriyasına bir çox hallarda təsadüfdən yaranan amillər təsir göstərir. Buna baxmayaraq inkişafın müəyyən mərhələsində bu və ya digər amil həlledici ola bilər. Dövrün hər bir mərhələsi üçün həlledici olan amillər tipi məkanın (ölkə) və zamanın (tarixi inkişaf mərhələsi) spesifikliyi ilə birgə hüquqi mədəniyyətin inkişafı üçün unikal imkanlar sahəsi yaradır.

Müasir hüquq mədəniyyətinin inkişaf templəri müxtəlifdir. Bəzi ölkələrdə bu temp yüksək, digərlərində isə aşağıdır. Məsələn, postsovet ölkələrində hüquqi mədəniyyət aşağı səviyyədədir. Düzdür, bu faktı müəyyən dərəcədə Sovet dövründə bu ölkələrin xalqlarının hüquqi və mənəvi-ideoloji həyatının xüsusiyyətləri ilə izah etmək olar. Lakin bu, yeganə səbəb deyil. Çar Rusiyasında yaşayan xalqların qeyri-bərabərliyi onların hüquqi mədəniyyətinin də səviyyəsinə bilavasitə təsir göstərmişdir. Çar Rusiyasının xalqları demək olar ki, öz xüsusi hüquqi təsisatlarına malik olmaq, hüquq yaratma ilə məşğul olmaq və beləliklə də hüquqi mədəniyyəti inkişaf etdirmək imkanlarından məhrum idilər. Sosializm şəraitində vəziyyət bir qədər dəyişdi: ittifaq respublikalarının öz konstitusiyaları və zəif də olsa, öz qanunvericilik sistemi var idi (2).

Qanunların tətbiqi və qanunyaratma ümumi sxem üzrə, ideoloji və siyasi düşüncələrə əsasən həyata keçirilirdi ki, bu da hüquq mədəniyyətinin inkişafını ləngidirdi. Buna görə də SSRİ-nin və vahid hüquqi məkanın süqutundan sonra hüquq mədəniyyətinin qıtlığı özünü büruzə verdi. XX əsrin 80-ci illərinin sonu - 90-cı illərinin əvvəllərində cərəyan edən siyasi proseslər göstərdi ki, əvvəlcə çar Rusiyasının, sonra da SSRİ-nin tərkibində olan xalqların hüquqi mədəniyyətə ehtiyacı müəyyən mənada aşağı idi. Həyat özü bu tələbi gündəmə gətirməmişdi (3). Buna görə də bu proseslərdə emosiyalar hüquqi düşüncələr və hüquqi cəhətdən əsaslandırılmış tələblər üzərində açıq-aşkar üstünlük təşkil edirdi.

Postsovet ölkələrində müasir hüquqi mədəniyyətin ilkin inkişaf şərtlərindən bəhs edərkən, birinci növbədə yuxarıda dediklərimizi nəzərə almaq lazım gəlir, çünki keçən əsrin 80-ci illərinin sonu - 90-cı illərinin əvvəllərində ölkədə antisovet, antitotalitar hərəkatın vüsət aldığı bir dövrdə insanlar hüquq mədəniyyətinin demək olar ki, nə qədər zəruri olduğunu dərk etdilər. Həmin dövrlərdə (1986-1989) aparılan ümumittifaq sorğuları göstərirdi ki, insanlar ölkədə gedən dəyişikliklərə biganə qalmırlar, burada onların əsas informasiya mənbəyi kütləvi informasiya vasitələri, ictimai mühit, eləcə də normativ-hüquqi aktların özüdür (4).

Bu dövrdə hakimiyyətlə münasibətləri hansı hüquqi bazada və necə qurmalı olduqlarını onlar bilmirdilər. Bu da hüquqi mədəniyyətə ehtiyacın olduğunu sübut edirdi. Bu, normativ-hüquqi aktlara, bütövlükdə hüquqa yeni münasibətin bərqərar olmasına təkan verdi. Araşdırdığımız dövrdə Sovet İttifaqında (xüsusən, onun süqutunun son illərində) hüquq-mühafizə hərəkatı da formalaşırdı. Bütün bunlar həm səmərəli özünümüdafiə üçün, həm də vəziyyəli şəxslərin hərəkatlarından zərər çəkmiş digər vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üçün lazım olan hüquq mədəniyyətinin inkişafına təkan verdi.

Hüquq mədəniyyətinin inkişafı, onun tərəqqisi bir sıra obyektiv və subyektiv amillərlə, imkanın zəruri olaraq gerçəkliyə çevriləcəyinin dərkilə bağlıdır. Ümumən qeyd etmək olar ki, müasir dünyada hüquq mədəniyyəti sisteminin inkişafı məqsədyönlü və həтта deyərdik, strateji xarakter daşıyır. Hüquq sferasında cərəyan edən müasir integrasiya tendensiyaları dediklərimizi bir daha sübut edir.

Hüquqi həyatın mürəkkəb hadisələrini izah etməyə cəhd göstərən insanlar çox vaxt onları ya hüquqi mədəniyyətin xüsusiyyətləri ilə ya da onun zəif inkişafı ilə izah edir və əksinə, hüquqi həyatın uğurlarını hüquqi mədəniyyətin müvafiq səviyyəsi ilə əlaqələndirirlər.

Müasir institusionalizmə görə sosial subyektlər ictimai həyatın müxtəlif sferalarında fəaliyyət göstərirlər. Bu sferalardan hər biri öz xüsusi institutlarını, yəni müəyyən reqlamentləşdirilmələrdə ifadə olunan oyun qaydalarını yaradır. Belə sferalardan biri də hüquqi sferadır. Xarici, ekzogen amillərin təsirinin zəif olduğu, maddi-texniki bazisdə isə elə bir əsaslı dəyişikliklərin baş vermədiyi ənənəvi qapalı cəmiyyətlərdə hüquqi təsisatlar davamlı olur. Sənaye cəmiyyətinin (deməli, posindustrial, informasiya cəmiyyətinin də) özü ilə gətirdiyi azadlıq və demokratiya şəraitində artıq bir yox, müxtəlif istiqamətli və ya, əksinə, bir-birini qarşılıqlı gücləndirən bir-neçə təsirlər qüvvəyə minir.

Bu gün hüquq mədəniyyətinin obyektiv qanunauyğunluqlarını adekvat əks etdirən konsepsiyalar yaratmaq cəhdləri göstərilir. Əsaslı islahatları, müharibə və inqilabları vətəndaş tarixinin başlıca məqamları hesab edən konsepsiyalar bu ictimai hadisələrin rolunu şişirtməyə və mədəniyyətin siyasi və hüquqi mədəniyyət kimi mühüm elementlərini onun hüdudlarından kənara çıxartdığına görə tənqid edilir. Amma tarixdən də bəllidir ki, əsaslı mütərəqqi dəyişikliklər mədəniyyətin məhz bu yarım sistemlərini hərəkətə gətirir. Bundan sonra bu yarım sistemlərin özü də insanların qarşılıqlı təsirlərinin sosial-mədəni aspektlərinə əks təsir göstərir.

Hüquq mədəniyyətinin uğur və uğursuzluqlarını, inkişaf problemlərini və perspektivlərini təhlil edərkən onun aşağıdakı iki aspektinə diqqət yetirmək lazımdır. Onlardan biri xaricə istiqamətlənib və sosial-mədəni sistemdə hüququn yerini təyin edir. Bu mənada hüquqi mədəniyyətin inkişafında başlıca rol oynayan amillərdən biri mədəniyyətin müxtəlif sferaları arasında yaranan mürəkkəb əlaqələrdir. Məsələn, təsərrüfat mədəniyyətində dəyişikliklər baş verərsə, bu hüquq mədəniyyətində də dəyişikliklərə səbəb olacaqdır. Bazar iqtisadiyyatına keçidi təmin etməli olan hüquq islahatları, zəruri olaraq, yeni hüquq mədəniyyətinin formalaşması, qanunun siyasi hakimiyyətin aləti kimi yox, məhz sosial həyatın təşkil prinsipi kimi rolunun legitimləşdirilməsi ilə bağlıdır. Hüquqi cəmiyyətdə hüquq mədəniyyətinin tənzimləyici funksiyaları sosial həyatın bütün sferalarına, şəxsiyyətlərarası, təsisatlararası və şəxsiyyət-təsisat münasibətlərinə şamil olunur. Əlbəttə, bu münasibətlər ənənələr, ictimai rəy, din və əxlaq tərəfindən də tənzimlənə bilər.

Lakin dinamik və hər sahəyə nüfuz edən müasir iqtisadi münasibətlərin mövcud sosial təsisatlarla əlaqələrdə olan daha çevik tənzimləmə sistemində ehtiyacı var. Bu tələblərə tənzimləyici sistem kimi yalnız hüquq cavab verir. İqtisadi münasibətlər inkişaf etdikcə hüquq ənənə və adət kimi tənzimləyiciləri sıxışdırıb çıxarır, beləliklə də öz tətbiq sferasını inkişaf etdirir.

Hüquqi mədəniyyətin inkişaf şərtlərindən və mənbələrindən bəhs edərkən həlledici amil kimi dəyişmiş və ya dəyişməkdə olan ictimai münasibətlərin rolunu da qeyd etmək lazımdır. Bu mənada bazar-hüquqi tənzimlənmənin hüquqi şüurun və hüquqi mədəniyyətin inkişafı üçün şərait yaratmağa qadir olub-olmaması, bazar və kapitala əsaslanan iqtisadiyyatın bütün sosial qrupların mənafeələrini müdafiə etmək üçün hüquq normalarının səmərəliliyinin təkmilləşdirilməsinə səbəb olub-olmaması məsələləri xüsusi aktuallıq əldə edir. Hüquqi mədəniyyətin inkişaf amilləri arasında hüququn özünün bir sistem olaraq struktur mürəkkəbliyi də az rol oynamır.

Bu, bir tərəfdən hüquqda mövcud vəziyyəti qoruyub-saxlayır, digər tərəfdən də təbiət və cəmiyyətdə baş verən dəyişiklikləri adekvat cavablandırmaq imkanı yaradır.

Nəzəri-metodoloji baxımdan hüququn inkişafı ilə hüquq mədəniyyətinin inkişafını eyniləşdirmək olmaz. Bununla belə elə hadisələr də var ki, bərabər şəkildə olmasa da, onlar obyektiv olaraq həm hüququn, həm də hüquq mədəniyyətinin inkişafına təsir göstərir. Məsələn, hüququn inkişafı hüquqi normaların müxtəlif ifadə və təsbit formaları olan müxtəlif mənbələrin olmasını nəzərdə tutur. Bir qayda olaraq daha geniş mənada istifadə olunan hüququn mənbəyi anlayışı özündə bir neçə elementləri birləşdirir. Hüququn mənbələrinə hüquq yaratma ilə əlaqədar olan ictimai həyat hadisələri aiddir. Buna görə də məntiqi baxımdan onları hüquqi normaların mənbəyi hesab etmək olar. Bu kimi hadisələrə xalq və özünün orqanları simasında dövlət aiddir. Hüququn mənbələrinə qanunvericiliyin əsasına qoyulan materiallar aid edilməlidir.

Həqiqətən də, tarixi varislik prinsipinə görə, hüquq tədricən inkişaf edir və münasibətləri əvvəllər tənzimləyən normalar bu və ya digər dərəcədə müasir münasibətlərin də tənzimlənməsinə təsir göstərir. Lakin bu və ya digər dövlət başqa dövlətlərin hüquq sistemlərinin təcrübəsinə də əsaslanı bilər. Belə olduqda onlar da hüququn mənbəyi hesab oluna bilər. Məsələn, Roma hüququ yeni dövr Fransa hüququnun da mənbəyi olmuşdur. Bu və ya digər normanın meydana gəlməsini tələb edən ictimai münasibətlər də hüququn mənbəyi adlandırıla bilər. Bu və ya digər xalqın hüquqi mədəniyyətinin nailiyyəti olan hüquq tarixinin abidələri də hüququn mənbəyi ola bilər. Maddi ehtiyatlar, iqtisadiyyat da hüququn mənbəyi ola bilər, çünki cəmiyyət layiq olduğu hüququ yaradır. Gördüyümüz kimi, bir tərəfdən həm hüquq, həm də hüquqi mədəniyyət öz inkişafında ümumi mənbələrdən qidalanır. Digər tərəfdən tarixi hüquq mədəniyyəti bu və ya digər dövlətin hüquq sisteminin inkişafına pozitiv təsir göstərə bilər.

İkinci aspekt hüququn daxili təşkil sistemi ilə əlaqədardır. Hüququn inkişafında bu, birlikdə qəbul olunmuş dəyərlərin, miflərin, adət və ənənələrin də mühüm rol oynamasında getdikcə daha çox özünü büruzə verir. Hüququn konkret ölkədəki anlamının etnomill arxetiplərini və sosial-hüquq quruculuq ənənələrini də nəzərə almaq lazımdır. Cəmiyyətin ahəngdar inkişafı üçün özünü-tənzimləmə, köklərə, adət və ənənələrə qayıdış problemləri mühüm əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır.

Hüquq mədəniyyətinin inkişaf problemlərinin araşdırılmasının aktuallığı həmçinin hüquq elminin nəticələrinin bizi qane etməməsi ilə, onun xüsusi məsələlərin, yəni fenomenologiyanın həddlərindən kənara çıxan hər bir şeyə biganə qalması ilə şərtlənir. Hüquq mədəniyyətinin inkişafı üçün hüquq nəzəriyyəsi və fəlsəfəsi sahəsində fundamental hüquqi araşdırmalar aparılmalıdır. Yeni reallıqları nəzərə alan araşdırmalar olmasa hüquq mədəniyyəti öz perspektivliyini itirəcək, dünyanın sosial-siyasi və hüquqi sahələrində baş verən dəyişiklikləri dərk etmək iqtidarında olmayacaqdır. Əlbəttə, geniş əhali kütləsinə hüquqi biliklərin aşılmasının da rolu az deyildir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasında son illərdə həyata keçirilən və cəmiyyətin hüquqi həyatını modernləşdirən islahatlar (Konstitusiya – hüquq, məhkəmə, cəza çəkmə müəssisələri, dövlət qulluğu və s. sahələrdə) təqdirəlayiqdir.

Ümumiyyətlə, hüquqi islahatlar hüququn sosial dinamikası ilə, hüquq sistemə çoxlu subyektiv və obyektiv faktorların qarşılıqlı təsiri nəticəsində ortaya çıxır. Hüquq sahəsində islahatlar daha qabarıq surətdə konstitusiya-hüquq sferasında baş verir və hüququn ya modernləşməsini, ya da hüquq sisteminin bütövlükdə islahatını nəzərdə tutur. Hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, məsələn, ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə ərəşəyə gəlmiş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının qəbul edilməsindən keçən müddət ərzində məhkəmə sistemi əhəmiyyətli islahatlara uğramış, mülki hüquq və xüsusi-hüquqi yönümlü sahələrdə dəyişikliklər edilmiş, iqtisadi sahədə hüquqi tənzimləmə yenilənmiş, sosial sahədə hüquqi islahatlar həyata keçirilmişdir. Postsovet ölkələrində, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında son illər-

də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən islahatlar cəmiyyətdə hüququn rolunun və əhəmiyyətinin artmasına, sosial tənzimləmə sistemində hüququn təsir vasitələrinin təkmilləşdirilməsinə, beləliklə də, hüquq mədəniyyətinin inkişafına gətirib çıxarır. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasında referendum nəticəsində həyata keçirilən və bilavasitə demokratiyanın təzahürü olan Konstitusiyaya dəyişiklikləri və əlavələri, başqa sözlə, hüququn modernizasiyası (18 mart 2009) milli hüquq sistemində irimiqyaslı islahat idi (5).

Hər bir dəyişikliklərdə olduğu kimi, görkəmli rus hüquqşünas alimi Q.V.Maltsevin ifadəsincə desək, hüquq sistemi sahəsində də baş verən dəyişikliklər bir tərəfdən xalis azadlığın bəhrəsi deyil (yəni islahat özünəməxsus olan müəyyən hüquqi baza əsasında aparılır, boş yerdə yox), digər tərəfdən isə, hüquqda hansısa bir yeni faktın meydana çıxmasını, norma, münasibət, hüquqi ideya şəklində təəcəssüm olunan hansısa yeniliyi bildirir (9, s.8-9). Həqiqətən də postsovet ölkələrində həyata keçirilən irili-xırdalı bütün hüquq islahatları özündə sistem dəyişikliklərinin qarşılıqlı təsirini inikas etdirsə də, müəyyən mənada əvvəlki (Sovet və hətta Sovetə qədərki dövrün) hüquqi təcrübənin əsasında modernləşməyə uğradı ki, bu faktı kənara qoya bilmərik, çünki istənilən proses, o cümlədən hüququn inkişafı (hüquqi islahat və s.) əslində obyektiv xarakterli varislik və yenilik əlamətlərinin ifadəsidir.

Hüquq mədəniyyətinin formalaşması və keyfiyyətli inkişafında hüquqi tərbiyə, maarifləndirmə işi elə təşkil olunmalıdır ki, nəticədə, bir tərəfdən insanlarda hüquqi mədəniyyətə yiyələnmək tələbatı inkişaf etsin, digər tərəfdən də şəxsiyyətin və sosial qrupların hüquqi şüuru formalaşsın. Bunların hər ikisi cəmiyyətin hüquq mədəniyyətinin inkişafına səbəb olmalıdır. Hüquq mədəniyyəti cəmiyyətdə, ümumiyyətlə elmin, xüsusən də hüquq elminin, hüquqi təhsilin inkişafı üçün şəraitin olmasından da asılıdır. Bu barədə məşhur İtaliya alimi Çezariya Bekkariya hələ XVIII əsrdə cinayətkarlığın təbiətini, cinayət hüququnun demokratik prinsiplərinin formalaşmasını tədqiq edərkən şəxsi və ictimai təhlükəsizliyin siyasi mədəniyyət və mənafeqlərlə əlaqədar olduğunu, maarifləndirmə işinin isə cinayətkarlığa xəbərdarlıq vasitələrindən biri kimi çıxış etdiyini göstərirdi (7, s.503).

Şübhəsiz ki, hüququn təhsili hüquq elmlərinin tədrisinin digər elmlər, məsələn, sosiologiya, fəlsəfə, politologiya və s. kimi elm sahələri ilə yanaşı, pedaqogikanın da öyrədilməsini tələb edir. Nəzərə alsaq ki, hüquqşünas cəmiyyətin, ayrı-ayrı insanların asayişini mühafizə edir, onların hüquq və azadlıqlarının keşiyində durur, pozulmuş hüquq və azadlıqların bərpası işi ilə məşğul olur, qanunvericilik və hüquq tətbiqedicilik kimi çox ciddi bir işlərlə, bir sözlə dövlətin və cəmiyyətin bərqərar olmuş qayda-qanunlarını müdafiə etmək və bu qayda-qanunları yaratmaq prosesi ilə məşğul olursa, onda o cəmiyyət haqqında biliklərə sahib olmalı, insanlarla davranışın etika və pedaqogikasını bilməlidir. Bu baxımdan onu qeyd etmək istərdik ki, müasir dövrdə hüquqşünaslıqda metodoloji araşdırmaların bu sahədə aparılması zəruridir. Belə ki, uzun müddət hüquqşünaslıqda, eləcə də ümumiyyətlə elmin bütün sahələrində hökm sürmüş metodoloji monizmlə seçilən yanaşma və tədqiqat metodlarının metodoloji plüralizm ilə əvəzlənməsi sahəsində fundamental tədqiqatlara böyük ehtiyac vardır (8, s.19-23).

Açar sözlər: hüquq, mədəniyyət, metodologiya, islahat.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Məsələn, vaxtilə mövcud olmuş dövlətləri və etnik-milli qurumları hal-hazırda real olaraq təmsil etməsələr də öz əhəmiyyətinə və müasir hüquq mədəniyyətinə göstərdiyi təsirə görə, deyək ki, Roma hüquq mədəniyyəti, Mayya hüquq mədəniyyəti, Bizans hüquq

mədəniyyəti, Avesta hüquq mədəniyyəti, Mesopotamiya hüquq mədəniyyəti, Qədim Çin və Qədim hind hüquq mədəniyyətlərini və s. kimi belə fenomenal hadisələri qeyd etmək olar.

2. Məsələn, SSR İttifaqı konstitusiyalarına müvafiq olaraq ardıcıl şəkildə 1921, 1927, 1937, 1978-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaları qəbul edilmiş və onlar uyğun dövrlərin sosial-iqtisadi, siyasi-hüquqi və mənəvi-əxlaqi gerçəkliklərini özlərində inikas etdirmiş və həmin dövrlərin inkişaf istiqamətlərini müəyyən etmişlər.

3. Maraqlıdır ki, çar Rusiyasında, məsələn, 1870-ci və sonrakı illərdə əhalinin 85%-zi adət hüququnun təsiri altında idi. “Bəzən məhkəmədə yalnız bir savadlı insan olurdu ki, o da mirzə idi. Burada heç kimi dövlətin qanunlarına əsasən mühakimə etmirdilər, bu qanunları burada bilən yox idi. Məhkəmə qərarları yerli adətlərə əsasən həll olunurdu, yəni burada “adət hüququ” hökm sürürdü” //Бах: Т.Шанин. Обычное право в крестьянском сообществе //Общественная наука и современность. 2003, № 1, с.117.

4. Sorğuların nəticələrinə əsasən əhalinin 1/3 hissəsi hesab edirdi ki, insanlar hələ öz azadlıqlarını reallaşdırma bilmir, qanunun aliliyi prinsipi işləmir, 41,1% isə ölkədə qanunun realizəsi sahəsində səmərəli nəzarətin olmadığını bildirirdi. 56,1% rəyi soruşulanlar fəaliyyətdə olan qanunların köhnəliyini qeyd edirdilər /Бах: Тощенко Ж.Т. Социология. Общий курс. М.: 1999, с.292.

5. 1995-ci il 12 noyabrda ümumxalq səsverməsində qəbul edilmiş və 1995-ci ilin 27 noyabrından qüvvəyə minmiş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası 2002-ci il 24 avqustda Azərbaycan Respublikasının Avropa Şurasına daxil olması, 2009-cu ilin 18 martında isə yeni ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və dövlət-hüquqi xarakterli labüd obyektiv tələbatlarla əlaqədar olaraq referendum yolu ilə dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Nəticə etibarilə mükəmməl ali normativ akt formalaşmışdır ki, bu da məhz Ali Qanunun özündən irəli gələn hüquqi dövlətin və demokratik cəmiyyətin formalaşdırılması və inkişafı üçün müqəddəm hüquqi bazanın yaranmasına şərait yaradır.

6. Analoji hüquq qaydası Azərbaycan Respublikasının, məsələn, aşağıdakı normativ-hüquqi aktlarında da öz təsdiqini tapmışdır: “Azərbaycan Respublikası Dövlət Sərhəd Xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2002-ci il 31 iyul tarixli 740 sayılı Fərmanı; AR Prezidentinin 18 aprel 2006-cı il tarixli 391 sayılı Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi haqqında Əsasnamə”si (maddə 8.16, 8.17 və s.); 28 oktyabr 1999-cu il 727-İQ sayılı “Polis haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu” (maddə 5, 6, 29 və s.) və s. Məsələn, “Dövlət qulluqçularının etik davranış qaydaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının 31 may 2007-ci il tarixli Qanununda dövlət qulluqçularının etik davranış qaydalarına əməl etməsinin təmini qanunun məqsədi kimi göstərilməklə yanaşı, dövlət qulluqçusunun bütün hallarda insanlar üçün vicdanlılıq nümunəsi olması zəruriliyi (m. 4.2) qeyd edilir.

7. Антология мировой политической мысли. Т.І, М., 1997.

8. Hüseynov Ə.İ. Hüquqa yeni yanaşmanın bəzi məsələləri //Hüquqi dövlət və qanun. 2008, № 12, s.19-23.

9. Правовые реформы в России: теория и практика осуществления //Отв.ред. Мальцев Г.В. Ростов-на-Дону, 2004, с.8-9.

Абульфаз ГУСЕЙНОВ

К МЕТОДОЛОГИЧЕСКИМ ВОПРОСАМ РАЗВИТИЯ ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ

Резюме

На развитие правовой культуры влияют изменения в правовой системе общества, модернизация в социально-экономических и социально-политических системах, новые культурные и правовые ценности. Правовая культура зависит также от условий развития науки и образования вообще, правовой науки и правового образования в частности. Вместе с тем, развитие правовой культуры тесно связано с развитием философских, социологических, педагогических и других образований и наук.

Ключевые слова: право, культура, методология, реформа.

Abulfaz HUSEYNOV

TO METHODOLOGICAL ISSUES OF THE DEVELOPMENT OF THE LEGAL CULTURE

Summary

The development of legal culture undergoes the influence of changes in legal system of a society, modernization in social-economic and social-politic systems, new cultural and legal values. Legal culture also is dependent on conditions of science and education development as a whole general law science and legal education, in particular. At the same time the development of legal culture is closely connected with the development of philosophical, sociological, pedagogic sciences and other educations and sciences.

Keywords: right, culture, to methodological, reform.

Rafael CƏBRAYILOV
BDU, doktorant

HÜQUQUN ANALOGİYASI QANUNVERİCİLİKDƏ BOŞLUQLARIN TAMAMLANMASININ ƏSAS VASİTƏSİ KİMİ*

Ənənəvi olaraq analogiya institutu qanunvericilikdə boşluqların tamamlanmasının ən geniş tətbiq olunan vasitəsi sayılır. “Analogiya” termini yunan mənşəlidir. Hələ qədim yunan filosofu Ərəstun bir obyektin xassələrinin digər obyektin üzərinə köçürülməsinin mümkünlüyünə diqqət yetirmiş, analogiyanı sübutların əldə edilməsinin bir üsulu kimi tətbiq etmişdir. Ərəstunun təlimində oxşar hal özü-özlüyündə deyil, hallar sinfinin təmsilçisi qismində nəzərdən keçirilir ki, bu hallara dair müəyyən edilən ümumi, lakin qeyri-mötəbər mühakimə sonradan həmin hala da şamil olunur (1, s. 265).

Analogiya üzrə qənaət həqiqi deyil, ehtimali nəticəyə gətirib çıxarır və heç vaxt qəti mülahizə kimi nəzərdən keçirilmir. Analogiya üzrə qənaət induktiv mülahizədir. Odur ki, analogiyanın tətbiqinin qanuniliyini müəyyənləşdirmək zəruridir, çünki bu zaman yol verilən qüsurlar Ərəstun dövründən səthi analogiya kimi məlum olan qeyri-qanuni tətbiqetməyə səbəb ola bilər.

Analogiyanın tətbiqi ilə əlaqədar qeyd etmək lazımdır ki, qanunun və ya hüququn analogiyasının tətbiqetmə məsələlərini tənzimləyən normalar özbaşınalığın qarşısını alır, qərarın çıxarıldığı zaman hüquqi məkanda qalmağa imkan yaradır (2, s. 46). “Normativ hüquqi aktlar haqqında” Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 21 dekabr 2010-cu il tarixli Qanununun 14-cü maddəsinə görə qanunvericilikdə boşluqlar aşkar edilərkən aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

- faktiki hal hüquqi tənzimləmə dairəsinə aid olmalıdır;
- konkret ictimai münasibətləri tənzimləyən qanunvericilik normaları olmamalıdır;
- faktiki hal qanunvericilikdə qismən tənzimlənməlidir (tam tənzimlənməməlidir).

Analogiyanın tətbiqi zamanı onun qanuniliyinin obyektiv meyarlarının seçimi heç də sadə məsələ deyil və analogiya üzrə nəticələrin formalarının ayrı-ayrı formalarına və xüsusi hallarına tətbiq edilən meyarlardan yox, qaydalardan danışmaq daha düzgün olardı. Belə ki, analogiya üzrə nəticələrin hər bir növü üçün xüsusi şərtlər mövcuddur ki, onlara riayət edilməsi əldə olunan nəticənin həqiqətə uyğun olmasını müəyyənləşdirir. Analogiyanın həqiqətə uyğunluq dərəcəsi bir sıra şərtlərdən asılıdır:

- müqayisə edilən predmetlərin əlamətlərinin sayı (bunlar çox olduqda analogiya üzrə nəticələrin həqiqətə uyğunluq dərəcəsi də yüksək olur);
- müqayisə edilən əlamətlərin əlaqəsi (oxşar əlamətlər arasında əlaqə sıx olduqda, onların sonuncu predmet üzərinə köçürülən əlamətlər əlaqəsi daha əhəmiyyətli olur);
- köçürülən əlamət mövcud əlamətlərlə eynitipli olmalıdır;
- köçürülən əlamətlərin xarakteri (onlar önəmli olduqda, nəticə də yüksək dərəcədə həqiqətə uyğun olur);
- barəsində analogiya üzrə hökm verilən predmet mövcud əlamətlərlə eynitipli olmayan əlamətlərə malik olduğu təqdirdə analogiyanın tətbiqi mümkünsüzdür.

Hesab edirik ki, analogiya institutundan istifadə tamamilə təbii prosesdir və o, hüquq normalarının tətbiqinin normal qaydasını, hüququn bir dinamik sistem kimi fəaliyyətini təmin

* Məqalə hüquq ü.f.d. Könül Talıbova tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

edir. “Normativ hüquqi aktlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Qanununun 13.4-cü maddəsinə müvafiq olaraq “Konkret ictimai münasibətləri tənzimləyən qanunvericilik normaları olmadığına görə həmin ictimai münasibətlərə oxşar ictimai münasibətləri tənzimləyən qanunvericilik normalarını tapmaq mümkün olmadıqda hüququn analogiyasından istifadə edilir. Bu zaman Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında və qanunlarda təsbit edilmiş hüququn konkret sahələrinə aid prinsiplərdən və hüququn ümumi prinsiplərindən istifadə olunur”.

Fikrimizcə, bəzi müəlliflər tərəfindən istifadə olunan “boşluqların dəf edilməsi” termini ilə “boşluqların tamamlanması” termini arasında prinsipial fərq mövcuddur. Belə ki, analogiyanın tətbiqi hüquqda boşluğun aradan qaldırılması demək deyil, çünki belə bir tətbiqetmə nəticəsində boşluq ləğv edilmir. Hüquqda boşluğun dəf edilməsi hüquqtətbiqetmə orqanlarının deyil, hüquqyaradıcı orqanların səlahiyyətlərinə aiddir.

Analogiya institutu haqqında ən dolğun təsəvvür əldə etmək üçün onun hüququn müxtəlif sahələrində normativ təsbitini nəzərdən keçirmək lazımdır. Araşdırdığımız materialdan görüldüyü kimi, belə təsbitə iki variantda rast gəlinir:

- 1) analogiyanın tətbiqinə icazə verilir;
- 2) analogiyanın tətbiqinə qadağa qoyulur.

Belə bir nəzər-nöqtəsi mövcuddur ki, qanunlarda analogiya institutunun tətbiqinə dair birbaşa göstərişlər verilməsi məcburi deyil, çünki analogiya boşluqların doldurulmasının yeganə üsuludur və məntiqi şəkildə pozitiv hüququn özündən doğur. Prinsip etibarilə, analogiyanın qanunun xüsusi göstərişləri olmadan da tətbiqi mümkündür, çünki belə bir tətbiq qanuna uyğun hal kimi görünür. Analogiya institutunun qanunvericiliklə təsbitinin lehinə belə bir faktı göstərmək olar ki, boşluq mövcud olduqda qanunu tətbiq edən subyekt üçün məhz nəyin – yaxın, oxşar normanı, yaxud hüququn həmin sahəsinin ümumi prinsiplərini tətbiq etmək lazım gəldiyi heç də həmişə aydın olmaya bilər. Hüquq sistemində analogiya institutunun tətbiqinin mümkünlüyünün müxtəlif dərəcələri müşahidə edilməkdədir. Belə ki, xüsusi hüquq sahəsində ənənəvi olaraq analogiyanın tətbiqi daha məqsədə uyğun sayılır. Mülki hüquq münasibətləri mülki qanunvericiliklə və ya tərəflərin razılaşması ilə birbaşa tənzimlənmədikdə və onlara tətbiq edilə bilən işgüzar adət olmadıqda həmin münasibətlərə, əgər bu onların mahiyyətinə zidd deyilsə, oxşar münasibətləri tənzimləyən mülki qanunvericilik normaları tətbiq edilir. “Normativ hüquqi aktlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Qanununun 13.3-cü maddəsinə əsasən “Mülki hüquq münasibətləri mülki qanunvericiliklə və ya tərəflərin razılaşması ilə birbaşa tənzimlənmədikdə və onlara tətbiq edilə bilən işgüzar adət olmadıqda həmin münasibətlərə, əgər bu onların mahiyyətinə zidd deyildirsə, oxşar münasibətləri tənzimləyən mülki qanunvericilik normaları tətbiq edilir”.

Cinayət işlərinin analogiya üzrə həlli keçmiş sovet qanunvericiliyində də dolayısı ilə nəzərdə tutulurdu. Məsələn, 1958-ci ilə qədər məhkəmə orqanlarına ictimai baxımdan təhlükəli əmələ münasibətdə cinayət qanununda həmin əməlin əlamətlərinin göstərilməməsi, həmçinin qanunların natamamlığı, aydın olmaması, yaxud ziddiyyətli olması bəhanəsilə icraata qəbul etməmək və ya cinayət təqibinə xitam vermək qadağan idi. Yalnız 1958-ci ildə SSRİ və müttəfiq respublikaların Cinayət qanunvericiliyinin Əsaslarının qəbulu ilə cinayət qanununun analogiya üzrə tətbiqi istisna edildi və sovet hüquq sistemində vaxtilə alman klassik məktəbi tərəfindən bəyan edilən “nullum crimen, nulla poena sine lege” prinsipi bərqərar oldu.

Bütün bunlar belə bir nəticə çıxarmağa imkan verir ki, ümumi hüquq sahəsində analogiyanın taleyi bütövlüklə hüquq anlayışının hökmran konsepsiyası ilə müəyyənləşdirilir. Analogiya problemi qanunvericinin iradəsi ilə bunu rəsmi şəkildə həyata keçirən hüquqtətbiqetmə subyektinin hərəkətinin nisbətindən ibarətdir. Müvafiq olaraq, hüquq

sistemində analogiyanın taleyi qanunvericilik orqanının hüquqtətbiqetmə subyektlərinə onun “səviyyəsinə” qalxmağa imkan verib-verməməsi və hüquqtətbiqetmə subyektlərinin analogiyanı düşünərək tətbiq etməyə qadir olub-olmaması kimi suallara verilən cavabdan asılıdır.

Müasir şəraitdə bu məsələlərin həllinin birmənalı olmaması hüquqtətbiqetmə fəaliyyətini mürəkkəbləşdirir. Hal-hazırda hüquqtətbiqetmə subyektı mülahizəsinin genişlənməsinin obyektiv prosesinə belə bir ümumi müddəə uyğun gəlir ki, analogiyaya xüsusi qadağa olmayan və normayaradanın özünün hüquqi nəticələrin bərqərar olmasını yalnız konkret qanunla əlaqələndirmədiyi halda icazə verilir.

Analogiya üzrə qəbul olunan qərarın hüquqi aspektlərinin ümumi xarakteristikası qanunun analogiyası ilə hüququn analogiyası arasında olan fərqli cəhətlərin hərtərəfli araşdırılmasını ehtiva edir. Belə ki, qanunun analogiyasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, münasibətlərin, yəni normanın maddi əsasının oxşarlığından onun hüquqi əsasında oxşarlığa keçid baş verir. Lakin müvafiq hüquq normasının oxşar hüquq münasibətlərinə fərqli şərh əsasında tətbiqi qəbul edilməzdir (3, s. 18).

Hüququn analogiyasından ilkin hüquqi normaların olmadığı, hüququn müvafiq sahəsinin, yaxud bütövlükdə ölkə qanunvericiliyinin ümumi mənasını əldə rəhbər tutmaq lazım gəldikdə istifadə edilir (4, s. 151; 5, s. 349; 6, s. 395). Qeyd etmək lazımdır ki, hüquqi fikrin inkişafında hüququn analogiyası ilə qanunun analogiyasının fərqləndirilməsi məsələsi mübahisəlidir. Şübhəsiz, hüququn analogiyasını tətbiq etməzdən əvvəl qanunun analogiyasının tətbiqi zəruridir. Qanunun analogiyasının tətbiqi o əsasla mümkündür ki, qanunda bütün hallar nəzərdə tutula bilməz, halbuki məhkəmə istənilən işi həll etməlidir.

Hüququn analogiyası qanunun analogiyasından həmçinin istifadə edilən materialların daha əhatəli olması ilə fərqlənir. Hüququn analogiyası ilə qanunun analogiyası arasında fərqlərin nə dərəcədə dəqiq müəyyənləşdirilməsindən asılı olmayaraq, istər hüququn, istərsə də qanunun analogiyası zamanı analogiya əsasında qənaət müstəsna vasitədir və analogiyanın düzgün tətbiqini və qanunçuluğa dəqiq riayət olunmasını nəzərdə tutur.

Bununla əlaqədar qeyd etmək lazımdır ki, analogiya institutu yalnız qanunla birbaşa nəzərdə tutulduğu və ya qadağan olunmadığı halda tətbiq edilə bilər. Belə bir qadağa, məsələn, qanunda müstəsna olaraq nizamlanan hallara aid edilən və bu barədə qanunda xüsusi göstəriş mövcud olduğu hallara şamil oluna bilər. Belə ki, əsasən, hüquqi tənzimləmənin dispoitivliyinə əsaslanan mülki qanunvericilikdən fərqli olaraq, cinayət qanunvericiliyi cinayət qanununun analogiya üzrə tətbiqini qadağan edən imperativ normalar sistemindən ibarətdir.

Hüquqi məsuliyyət sahəsində analogiya üzrə normaları tətbiq etmək olmaz. Müvafiq hüquqi tərifləri formulə edən norma-definisiyaların analogiya üzrə tətbiqi məhdudlaşdırılır. Tərif həmin anlayışın əhatə dairəsini müəyyənləşdirməklə onların arasında hədd qoyulması məsələsini həll etmiş olur. Həmçinin ümumi qaydalardan istisnaları müəyyənləşdirən müstəsna normaları analogiya üzrə tətbiq etmək olmaz. Belə normalar yalnız bilavasitə onlarda göstərilən hüquq münasibətləri üçün nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da onları oxşar münasibətlər müstəvisinə köçürməyə imkan vermir.

Daha sonra qeyd etmək lazımdır ki, analogiya institutunun tətbiqinin qanunvericilik səviyyəsində təsbit olunan sərt ənənəvi ardıcılığı mövcuddur. Qanun və ya qanunqüvvəli normativ hüquqi akt mövcud olduğu hallarda qanunun analogiyası tətbiq edilir və daha sonra bu analogiyanı tətbiq etmək mümkünsüz olduqda hüququn analogiyası tətbiq edilir. Bəzi hallarda analogiya institutunun tətbiqindən əvvəl qüvvədə olan normaların geniş şərhinin verilməsi mümkündür. Daha bir mühüm şərt ondan ibarətdir ki, qanunun analogiyası yalnız konkret fəaliyyət göstərən norma əsasında və onun həddlərində tətbiq edilməlidir. Başqa sözlə, qanunla (qanunvericiliklə, tərəflərin sazişi ilə, işgüzar döviyyənin adəti ilə)

tənzimlənməyən hal nəzərdən keçirilərkən analogiyanın tətbiqi yalnız xarakterinə görə ona yaxın olan pozisiyaları nəzərdə tutan norma mövcud olduğu zaman mümkündür.

Buradan belə bir nəticə çıxır ki, məsələn, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 11.1-ci maddəsinə müvafiq olaraq analogiyanın tətbiqindən əvvəl mütləq qanunda sadalanan və müəyyən iyerarxiyada olan mənbələrə müraciət olunur. Qanunun analogiyası yalnız normativ hüquqi aktların olmadığı halda tətbiq edilir. Deməli, analogiya bilavasitə qanun tərəfindən tənzimlənen münasibətlərə tətbiq oluna bilməz. Onun tətbiqi yalnız həmin münasibəti tənzimləyən norma olmadığı, başqa sözlə, boşluq mövcud olduğu halda mümkündür. Bundan başqa, qanunun analogiya üzrə düzgün tətbiqi üçün onun tətbiq olunduğu ictimai münasibətlərin tətbiq olunan qanunla bilavasitə nəzərdə tutulan ictimai münasibətlərlə mütləq oxşarlığı tələb olunur. Qanunun analogiyası yalnız tətbiq olunan münasibətlərin əlamətləri ilə hüquq norması ilə nəzərdə tutulan əlamətlərin oxşarlığı olduğu halda mümkündür (7, s.38). Oxşarlıq bütün əhəmiyyətli əlamətlər üzrə olmalıdır, fərqlərin isə yalnız əhəmiyyətsiz əlamətlərə aid olması mümkündür.

O da kifayət qədər önəmlidir ki, analogiya yalnız qanunla məhdudlaşdırılan hədudlarda tətbiq edilə bilər, yəni o, yeni hüquqi norma yaratmamalıdır. “Normativ hüquqi aktlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Qanununun 16-cı maddəsi hüququn analogiyasından və ya qanunun analogiyasından istifadə olunmasını istisna edən halları dəqiq müəyyənləşdirir. Müvafiq maddəyə əsasən aşağıdakı hallarda hüququn analogiyasından və ya qanunun analogiyasından istifadə oluna bilməz:

- qanunvericilikdə boşluqlar zəhəri xarakter daşıdıqda;
- normativ tənzimləmə zərurəti olmadıqda;
- normativ tənzimləmə qanunla qadağan olunduqda;
- normativ tənzimləmə mövcud olduqda.

Analogiya vasitəsilə qanunu qanunvericinin birbaşa ifadə olunmuş iradəsinin ziddinə dəyişdirmək olmaz. Analogiya institutunun tətbiqi qanunçuluğa, müvafiq qərarın qəbulunun əsaslandırılmasına mütləq riayət olunmasını tələb edir. Qərar yazılı olmalıdır, orada orqanın analogiyanın tətbiqinə səlahiyyətli olması, həmçinin onun tətbiqinin faktiki və hüquqi əsasları vurğulanmalıdır.

Sonuncu qeyd hüququn analogiyasının tətbiqi halları üçün xüsusilə aktualdır, çünki burada yaradıcılıq daha çoxdur və hüquqtətbiqetmə subyektinə norma yox, hansısa ümumi hüquqi prinsip tapır. Bərqərar edilən norma müvafiq qanunların əsasında dayanan ideyanı ifadə edəcəkdir. Analogiya üzrə qənaət üçün böyük mühakimə rolunu oynamaq üçün hüquqi prinsipin tapılması da elə bu olacaqdır. Əgər qanunun analogiyası zamanı boşluğun tamamlanması üçün müvafiq qaydanın təşkili oxşar durumu tənzimləyən müəyyən norma əsasında aparılırsa, hüququn analogiyası zamanı belə bir əsas hüququn prinsipləridir ki, öz növbəsində, bunları formulə etmək zəruridir.

Beləliklə, qanunun analogiyasından fərqli olaraq, hüququn analogiyası hüquqi tənzimləmə sahəsinə aid münasibətlər mövcud olsa da, müvafiq hüquq normaları, həmçinin oxşar ictimai münasibətləri tənzimləyən işgüzar dövryyə normaları və ya ənənələri olmadıqda tətbiq edilir. Odur ki, tənzimləmə sahə qanunvericiliyinin ümumi əsaslarına və ümumi mənasına, vicdanlılıq, ədalətlik, şüurluluğun tələblərinə əsaslanır.

Beləliklə, hüququn analogiyası iki tərkib hissəyə malikdir:

1) sahənin ayrı-ayrı normalarının məzmunundan çıxış edərək induktiv yolla bərqərar edilən ümumi prinsiplərin tətbiqi;

2) bütövlükdə hüquq sisteminin əsaslarının tətbiqi.

Nəzəriyyə və təcrübədə hüququn ümumi əsasları dedikdə, hüququn elə əsas ilkin şərtləri, müddəaları anlaşılır ki, bunlar onun sosial mahiyyətini müəyyənləşdirir. Hüququn prinsipləri

qismində ədalət, humanizm, qanunçuluq, insan hüquqlarının aliliyi və s. kateqoriyalar çıxış edir.

Normativ alətlərə bərabər tutulan hüquq prinsipləri dövlət orqanlarının həm hüquqyaratma, həm də hüquqtətbiqetmə fəaliyyətində “kompas” qismində tətbiq edilir. Qanunun susduğu, yaxud konkret məsələ ilə bağlı kifayət qədər dəqiq açıqlama vermədiyi hallarda hüquqtətbiqetmə subyekti həll yolunu ümumi prinsiplər axarında tapmalıdır. Ümumi prinsiplər artıq normativ aklarda təsbit edildikdə və məhkəmə praktikasında tətbiq olunduqda isə onlar qəbul edilmiş məhkəmə qərarları ilə birlikdə digər hüquqi konstruksiyalar üçün dayaq rolunu oynayır və yeni hüquqi qaydaların yaradılmasında, yəni hüquqi sistemin təkamülündə iştirak edirlər.

Qanunvericilikdə boşluqların müəyyənləşdirilməsi və tamamlanması prosesində hüquq prinsipləri boşluqların müəyyənləşdirilməsinin digər metodları əsasında əldə olunmuş qənaətləri və hüquqi sistemin o qədər də prinsipial olmayan müddəalarına uyğun gələn qənaətləri təshih edir. Bundan başqa, hüquqi prinsiplər hüququ tətbiq edəni hüquqda boşluqlar haqqında qənaətlərdə bilavasitə istiqamətləndirməyə qadirdir. Belə ki, məsuliyyətin qaçılmazlığı və normativ müəyyənləşməsi prinsipindən çıxış edərək, bu və ya digər əməli hüquq pozuntusu kimi təyin edən normativ aktda məsuliyyətin növü və həddləri barədə göstərişlərin olmaması həmişə qanunvericilikdə boşluq kimi qiymətləndirilməlidir.

Azərbaycan Respublikası başqa dövlətlərlə münasibətlərini hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normalarında nəzərdə tutulan prinsiplər əsasında qurur. Belə prinsip və normalar dedikdə, dövlətlərin əksəriyyəti tərəfindən qəbul olunan normalar nəzərdə tutulur. Bu prinsiplərin əsas olanları BMT-nin Nizamnaməsində, Beynəlxalq hüquq prinsipləri haqqında Bəyannamədə, BMT Baş Assambleyasının qətnamə və bəyannamələrində və digər beynəlxalq təşkilatların aktlarında formülə edilmişdir.

Göstərilən sənədlər hüququn ümumi prinsiplərinə aşağıdakıları aid edir: dövlətlərin bərabərliyinə əsaslanan diskriminasiyanın yolverilməzliyi, gücün işlədilməməsi və ya gücün tətbiqi ilə hədələmə, beynəlxalq mübahisələrin dinc yola həlli, dövlətlərin daxili səlahiyyətlərinə aid olan məsələlərə qarışmamaq, dövlətlərin bir-biri ilə əməkdaşlıq etmək vəzifəsi, xalqların bərabərhüquqluluğu və öz müqəddəratını təyin etməsi və s. Bu prinsiplərin düzgün tətbiqi üçün onların lazımi şəkildə şərhı zəruridir. Beynəlxalq hüququn ümumi prinsiplərinin əksəriyyəti (xüsusən insan hüquqları haqqında normalar) konkret məzmunu və milli hüquq sistemində birbaşa qüvvəyə malik olsa da, boşluqların təcrübədə ümumi prinsiplər əsasında tamamlanması kifayət qədər mürəkkəb məsələdir.

Analogiya üzrə nəticələrin hüquqi təbiətinin təhlilini yekunlaşdırarkən analogiya ilə istinad tənzimləmə üsulunu fərqləndirmək lazımdır. Müəyyən münasibəti reqlamentləşdirən həmin üsul bu və ya digər məsələnin digər münasibət növlərini tənzimləyən konkret normalara müvafiq həlli barədə göstəriş verir. Yönlətmə metodu qanunvericilik texnikasını təşkil edən qayda və üsullar sisteminə daxildir.

Hüquq ədəbiyyatında yönəlmə normaları problemi özünün birmənalı həllini tapmamışdır. Müəlliflərin əksəriyyəti belə bir mülahizə ilə razılaşır ki, yönəltmələri əhatə edən normaların gerçəkləşdirilməsi “müvafiq tətbiqetmə” adlandırılan üsuldən (“müvafiq olaraq, ...maddələrin qaydaları tətbiq edilir” formulu üzrə) ibarətdir. “Müvafiq” tətbiqetmənin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, belə hallarda artıq faktiki durumların oxşarlığı əsasında qanunvericinin nəzərə aldığı analogiya mövcuddur.

Beləliklə, analogiya üzrə qənaət qanunvericilikdə boşluqların tamamlanmasının ənənvi olaraq formalaşmış üsuludur. Bu üsul formal məntiqə əsaslanır və sonrakı inkişafını məntiq hüquqda mübahisələrin həlli tələbatına tətbiq edilərkən tapmışdır. Tarixən analogiya üzrə nəticələrin iki növü (qanunun analogiyası və hüququn analogiyası) formalaşmışdır. Hazırda

analogiya institutu Azərbaycan milli hüquq sistemində normativ qaydada təsbit olunmuşdur və burada analogiyanın xüsusi və ümumi hüquq sahələrində mümkünlüyünün müxtəlif dərəcələri müşahidə edilməkdədir. Qanunvericilikdə boşluqların mövcudluğu şəraitində analogiya üzrə nəticədən istifadə olunduqda qanunçuluğun tələblərinə tam riayət edilməli, ədalət, insaf və mənaəviyyət tələbləri nəzərə alınmalıdır. Həmçinin hüququn analogiyasına icazə verməzdən əvvəl boşluğun qanunun analogiyası vasitəsilə tamamlanmasının mümkünsüzlüyünə əmin olmaq zəruridir.

Açar sözlər: hüquq, normativ hüquqi akt, qanunvericilik, analogiya, hüquqda boşluq.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ахманов А.С. Логическое учение Аристотеля. М.: Соцэкгиз, 1960, 314 с.
2. Власенко Н.А. Неопределенность в праве и правовое регулирование / Судебное правоприменение: проблемы теории и практики / Под ред. В.М. Сырых. М.: РАП, 2007, с.41-48.
3. Алиаскеров М. Процессуальная аналогия в гражданском судопроизводстве //Российская юстиция, 2002, № 3, с.18-20.
4. Алексеев С.С. Государство и право. М.: Юридическая литература, 1994, 192 с.
5. Власов В.И. Теория государства и права. Ростов-на-Дону: Феникс, 2002, 512 с.
6. Теория государства и права / Под ред. А.С. Пиголкина. М.: Городец, 2003, 544 с.
7. Улетова Г.Д. К вопросу о применении аналогии в гражданском и арбитражном процессуальном праве //Арбитражный и гражданский процесс, 2004, № 4, с. 38-44.

Рафаэль ДЖЕБРАИЛОВ

АНАЛОГИЯ ПРАВА КАК ОСНОВНОЕ СРЕДСТВО ВОСПОЛНЕНИЯ ПРОБЕЛОВ В ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ

Резюме

В статье отмечается, что в правовой системе наблюдается различная степень допустимости применения института аналогии. Так, в сфере частного права применение аналогии традиционно считается более целесообразным.

Автор в статье также подчеркивает, что в условиях наличия пробелов в законодательстве при применении аналогии права должны быть четко соблюдены требования законности, учтены требования справедливости, развития и духовности.

Ключевые слова: право, нормативный правовой акт, законодательство, аналогия, пробел в праве.

**ANALOGY OF LAW AS THE BASIC MEANS IN MAKING
UP THE LACUNAS IN LEGISLATION**

Summary

The article states that in the legal system a varying degree of acceptability of the institute of analogy is observed. Thus, in the sphere of private law using analogy is traditionally considered to be more expedient.

Author of the article also points out that in the presence of the gaps in legislation at using the analogy of law there should be clearly met the requirements of legitimacy, taken into consideration the demands of justice, development and spirituality.

Keywords: law, normative legal act, legislation, analogy, gap in law.

UOT 343.61

Nazim ƏLİYEV

AMEA FSHİ,

b.e.i., hüquq ü.f.d., dosent

İŞTİRAKÇILARIN CİNAYƏTDƏN SONRAKİ DAVRANIŞI MƏSULİYYƏTİN DİFFERENSİASİYASININ ƏSASI KİMİ*

Məqalədə iştirakçılıqla törədilən cinayətlərdə iştirakçıların postkriminal davranışı məsuliyyətin differensiasiyası qismində nəzərdən keçirilir. Azərbaycan Respublikası CM-də bu məsələni tənzim edən 60-cı maddənin tətbiqi zamanı yaranan çətinliklər aşkar edilir, həmin normanın təkmilləşdirilməsinə yönələn təkliflər irəli sürülür.

Cinayətdə iştirakçılığa görə məsuliyyətin differensiasiyası əsaslarından biri də iştirakçıların cinayətdən sonrakı davranışı sayılır. Bu məsələ öz həllini Azərbaycan Respublikası CM-nin 60-cı maddəsinə əsasən tapır. Həmin maddədə göstərilir ki, bu Məcəllənin 59.1.9 və 59.1.10-cu maddələrində göstərilən cəzanı yüngülləşdirən hallar olduqda və əgər cəzanı ağırlaşdıran hallar yoxdursa, təyin olunan cəzanın müddəti və ya həcmi bu Məcəllənin Xüsusi hissəsinin müvafiq maddəsində nəzərdə tutulmuş daha ciddi cəza növünün son həddinin dördü üçündən artıq ola bilməz. CM-nin 59.1.9 və 59.1.10-cu maddələrində könüllü gəlib təqsirini boynuna alma, cinayətin açılmasına, onun digər iştirakçılarının ifşa edilməsinə, cinayət nəticəsində əldə edilmiş əmlakın axtarışına və tapılmasına fəal kömək etmə, cinayətin törədilməsindən bilavasitə sonra zərərçəkmiş şəxsə tibbi və ya digər yardım göstərilməsi, cinayət nəticəsində dəymiş maddi və mənəvi zərərin könüllü olaraq ödənilməsi və ya aradan qaldırılması, zərərçəkmiş şəxslə razılıq əldə etməyə cəhd edilməsi, zərərçəkmiş şəxsə dəymiş zərərin azaldılmasına yönəldilmiş digər hərəkətlərin edilməsi kimi cəzanı yüngülləşdirən hallar təsbit olunmuşdur.

Cəzanı yüngülləşdirən halların ümumi siyahısı CM-nin 59.1.1 - 59.1.10-cu maddələrində öz əksini tapmışdır. CM-nin 60-cı maddəsində isə yalnız iki maddədə (59.1.9 və 59.1.10-cu maddələrdə) göstərilən cəzanı yüngülləşdirən hallar nəzərdə tutulmuşdur. Ona görə də təbii olaraq sual yaranır: qanunverici CM-nin 60-cı maddəsinin tətbiqi üçün cəzanı yüngülləşdirən hallar içərisində nə səbəbdən yalnız CM-nin 59.1.9 və 59.1.10-cu maddələrində göstərilən halların mövcud olmasını müəyyən etmişdir? CM-nin 59.1.9 və 59.1.10-cu maddələrində nəzərdə tutulan yüngülləşdirici halların mahiyyətinə nəzər saldıqda görürük ki, onların hamısını birləşdirən ümumi əlamət vardır: həmin maddələrdə sadalanan yüngülləşdirici halların hamısı təqsirkarın cinayəti törətməsindən sonrakı davranışı ilə bağlıdır və postkriminal davranışı xarakterizə edir. Göstərilən hallar bir tərəfdən təqsirkarın az ictimai təhlükəliliyini, törətmiş olduğu əmələ görə peşmançılıq çəkməsini, islah olunma yoluna qədəm qoyduğunu və gələcəkdə islah olunmaq imkanlarına malik olduğunu göstərir, digər tərəfdən isə törədilmiş cinayətin tez bir zamanda açılmasına, cinayətin digər iştirakçılarının ifşa edilməsinə, bir sözlə, ibtidai araşdırmanın və ədalət mühakiməsinin düzgün istiqamətdə aparılmasına kömək edir. Bu baxımdan ədəbiyyatda düzgün olaraq göstərilmişdir ki, qanun yuxarıda sadalanan hallara xüsusi yüngülləşdirici hallar statusu vermişdir (8, s.274).

Beləliklə, CM-nin 60-cı maddəsinə əsasən cəzanın yüngülləşdirilməsinin şərtlərindən biri də təqsirli şəxsin əməlində cinayətin digər iştirakçılarının ifşa edilməsinə fəal kömək etmə əlamətinin mövcud olması sayılır. CM-nin 59.1.9-cu maddəsində cəzanı yüngülləşdirən və hər

* Məqalə

tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

biri müstəqil olan aşağıdakı hallar təsbit olunmuşdur: 1) könüllü gəlib təqsirini boynuna alma; 2) cinayətin açılmasına fəal kömək etmə; 3) cinayətin digər iştirakçılarının ifşa edilməsinə fəal kömək etmə; 4) cinayət nəticəsində əldə edilmiş əmlakın axtarışına və tapılmasına fəal kömək etmə. F.Y.Səməndərova görə bu hallar təqsirkarın daha tez islah ediləcəyinə ümid verən ilkin şərtlərdir. Könüllü gəlib təqsirini boynuna alma hər bir halda səmimi peşmanlığı ifadə etməsə də, təqsirkarın özünü istintaq və təhqiqat orqanlarına könüllü təqdim etməsi, törətdiyi cinayət, yaxud da onda iştirakı barədə düzgün məlumatlar verməsi müəyyən dərəcədə onun səmimiyyətini göstərir. Cinayətin açılmasına fəal gömək göstərmək, törədilmiş cinayətlə əlaqədar təqsirkarın ona məlum olan bütün hallar haqqında istintaq zamanı düzgün ifadə verməsində, cinayətin iştirakçılarının, habelə cinayət yolu ilə əldə edilmiş predmetlərin, yaxud alət və vasitələrin tapılmasında, cinayətin izinin aşkar edilməsində istintaq orqanlarına kömək göstərməsində ifadə olunur (7, s.228).

E.İ.Muradov haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, könüllü gəlib təqsirini boynuna alma təqsirli şəxsin səmimi peşman olması və cinayətin açılmasına fəal kömək etməsi vəzifəsini nəzərdə tutmur... şəxsin ancaq təqsirini boynuna almasını da cinayətin açılmasına kömək etmə kimi qəbul etmək olmaz (5, s.76, 77). Bu mənada ədəbiyyatda düzgün olaraq göstərilmişdir ki, CM-nin 59.1.9-cu maddəsində göstərilən hallar çox vaxt bir-birini tamamlasa da, onların hər biri cəzanın yüngülləşdirilməsi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir (10, s.124). Bununla belə, ədəbiyyatda bu barədə vahid mövqeyin olmadığı qeyd etmək lazımdır. Məsələn, göstərilir ki, cinayət törətmiş şəxsin belə davranışı həmişə iştirakçının islah olunmasının və ictimai təhlükəliliyinin azalmasının əsası kimi çıxış edə bilməz. Çünki təqsirli şəxs bəzən törədilən əmələ görə fərdi məsuliyyətinin azaldılması məqsədi ilə digər iştirakçıları ifşa edə bilər (12, s.126).

Əlbəttə, qeyd etmək lazımdır ki, cinayət qanununun bu müddəası iştirakçılıqla törədilən cinayətə görə cəzanın təkbəşinə törədilmiş analogi cinayətlə müqayisədə yüngül ola bilməsini istisna etmir. Belə ki, cinayəti birgə törədən iki iştirakçı bir-birini ifşa etdikdə, CM-nin 60-cı maddəsinin tələbinə əsasən onlara təyin edilən cəzanın müddəti və ya həcmi əməllərinin tövsif olunduğu maddədə nəzərdə tutulmuş daha ciddi cəza növünün son həddinin dördüdə üçündən artıq ola bilməz. Eyni cinayəti təkbəşinə törətmiş şəxs isə müvafiq maddə üzrə tam həcmdə məsuliyyət daşıyır. Çünki o, cinayəti təkbəşinə törətdiyinə görə kimisə ifşa edə bilmək imkanına malik deyildir. CM-nin bu müddəası Xüsusi hissənin normalarında iştirakçılığın, o cümlədən onun formalarının tövsifedici əlamət kimi təsbit edilmədiyi əməllərin bu şəkildə törədilməsi hallarında ədalətsiz görünə bilər. Çünki bu zaman bütün digər hallar bərabər olduqda, iştirakçılıqla törədilən cinayətin iştirakçılarının bir-birlərini ifşa etmələri, eyni cinayətin təkbəşinə törədilməsi ilə müqayisədə daha yüngül cəzanın tətbiqinə səbəb olur. Qeyd edilənlərə baxmayaraq cinayət qanununda cəzanı yüngülləşdirən hallar mövcud olduqda cəzanın təyin edilməsi qaydasını nəzərdə tutan müvafiq normanın təsbit olunmasını düzgün mövqe sayırıq. Burada qanunvericinin əsas məqsədinin iştirakçılıqla törədilən cinayətlərin açılmasının yüngülləşdirilməsinə nail olmaq olduğunu yaddan çıxarmaq lazım deyildir.

Ədəbiyyatda belə fikir irəli sürülmüşdür ki, qanunda təqsirli şəxsin əməlində heç olmasa bir yüngülləşdirici hal mövcud olduqda ona maksimal həddə cəzanın, bir ağırlaşdırıcı hal mövcud olduqda isə minimal həddə cəzanın təyin edilməsinin yolverilməz olduğunu ifadə edən müddəanı birbaşa əks etdirmək lazımdır. Bu fikrin tərəfdarlarının mövqeyinə görə qanunda cəzanı yüngülləşdirən və ya ağırlaşdıran halların təsbit olunmasına baxmayaraq, hüquq tətbiqetmə orqanları maksimal və ya minimal həddə cəza təyin etməklə, onları nəzərə almamaq imkanına malikdir. Qeyd edilən hallara bu cür yanaşma isə həmin institutun statusunu və əhəmiyyətini artırmış olacaqdır. Eyni zamanda qeyd edilir ki, əməldə cəzanı yüngülləşdirən və ya ağırlaşdıran hallar mövcud olmadıqda və ya bu hallar bir-birini qarşılıqlı kompensasiya

etdikdə, təqsirli şəxsə sanksiyada nəzərdə tutulmuş cəzanın orta həddinin tətbiqi məqsədəuyğundur (9, s.191, 193).

Məhkəmə təcrübəsində CM-nin 60-cı maddəsinin bəzən düzgün tətbiq edilməməsinə rast gəlinir. Keçmiş Ağır Cinayətlərə Dair İşlər Üzrə Azərbaycan Respublikası Məhkəməsinin 12 may 2009-cu il tarixli hökmünə əsasən P.O. və E.K. Azərbaycan Respublikası CM-in 29, 120.2.1 və 29, 120.2.2-ci maddələri ilə nəzərdə tutulan cinayət əməlini törətməkdə təqsirli bilinərək, ayrı-ayrılıqda hər biri 11 il 3 ay müddətinə azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edilmişlər. Məhkəmənin həmin hökmündən məhkumların müdafiəçiləri tərəfindən apellyasiya şikayətləri verilmiş, Şəki Apellyasiya Məhkəməsinin 12 avqust 2009-cu il tarixli qərarı ilə P.O. və E.K. barəsində I instansiya məhkəməsinin hökmü dəyişdirilmiş, P.O. və E.K.-nin əməli Azərbaycan Respublikası CM-in 29, 120.1 və 29, 120.2.2-ci maddələri ilə tövsif edilərək, onlara təyin edilmiş azadlıqdan məhrum etmə cəzasının müddəti 8 il 5 ay 7 günə endirilmişdir.

Apellyasiya məhkəməsinin bu qərarından dövlət ittihamçısı tərəfindən kassasiya protesti verilmişdir. Kassasiya protestində Apellyasiya Məhkəməsinin 12 avqust 2009-cu il tarixli qərarının ləğv edilməsi və işin yeni apellyasiya baxışına qaytarılması xahiş olunmuşdur. Dövlət ittihamçısı hesab etmişdir ki, hər iki məhkum barəsində CM-nin və CPM-nin normaları düzgün tətbiq edilməmişdir. Belə ki, apellyasiya instansiya məhkəməsi birinci instansiya məhkəməsi tərəfindən təyin edilmiş ədalətli cəzanın müddətini endirməklə CM-in müddəalarını pozmuşdur. Məhkumların əməllərində Azərbaycan Respublikası CM-in 59.1.9 və 59.1.10-cu maddələrində nəzərdə tutulmuş cəzanı yüngülləşdirən hallar olmamasına baxmayaraq apellyasiya instansiya məhkəməsi əsassız olaraq hər iki məhkum barəsində CM-in 60-cı maddəsinə tətbiq etmişdir. Bundan başqa apellyasiya instansiya məhkəməsi heç bir əsas olmadan CPM-in 397.1 və 398.1-ci maddələrinin tələblərini pozaraq məhkumların cinayəti bir qrup şəxs halında xuliqanlıq niyyəti ilə törətmələri sübuta yetirilməsinə baxmayaraq, qərarın giriş, təsviri-əsaslandırıcı və nəticəvi hissələrində onların əməlini CM-nin 29, 120.1 və 29, 120.2.2-ci maddələr ilə tövsif etmişdir.

Ali Məhkəmə kassasiya şikayətinin dəlillərini iş materialları ilə əlaqəli şəkildə araşdırıb aşağıdakıları qeyd etmişdir. Kassasiya protestində işin faktiki halları deyil, məhkumlar barəsində cəza təyin edilərkən hər hansı qanuni əsas olmadan CM-in 60-cı maddəsinin tətbiq edilməsi məsələsi mübahisə edilir. Hesab olunur ki, apellyasiya instansiya məhkəməsi tərəfindən məhkumlar barəsində CM-in 60-cı maddəsinin tətbiq edilməsi üçün hər hansı bir qanuni əsası olmamışdır. Məhkəmə kollegiyası kassasiya protestində qeyd edilən bu dəlillə razılaşmır və hesab edir ki, qanunvericiliyin tələbinə görə məhkum barəsində CM-in 60-cı maddəsinin tətbiq edilməsi üçün cinayət törətmiş şəxsin əməlində CM-in 59.1.9 və 59.1.10-cu maddələrində göstərilən cəzanı yüngülləşdirən hallardan heç olmasa biri olmalı və şəxsin əməlində CM-in 61-ci maddəsində sadalanan cəzanı ağırlaşdıran hallardan hər hansı biri olmalıdır.

İş materiallarında olan ittiham aktından, eləcə də birinci instansiya məhkəməsinin hökmündən görünür ki, məhkumların əməllərində CM-in 61-ci maddəsində sadalanan cəzanı ağırlaşdıran hallardan heç biri müəyyən edilməmişdir. Bundan əlavə, iş apellyasiya instansiya məhkəməsində baxılarkən zərərçəkmiş şəxs E.İ. məhkəməyə ərizə ilə müraciət edərək bildirmişdir ki, o, həm E.K., həm də P.O. ilə barışmış, vurulmuş ziyan, müalicə üçün çəkilmiş xərclər məhkumların valideynləri tərəfindən ona ödənilmişdir. Buna görə də onun hər iki məhkuma qarşı hansısa bir iddia və tələbi olmadığından, onlara daha yüngül cəza təyin edilməsini məqsədə müvafiq hesab edir. Yuxarıda qeyd edilən əsasları, eləcə də CM-in 63.3-cü maddəsinin tələblərini rəhbər tutaraq apellyasiya instansiya məhkəməsi tam qanuni və əsaslı olaraq

məhkumlar barəsində CM-in 60-cı maddəsini tətbiq etmiş və onlara təyin edilmiş cəza müddətini azaltmışdır.

Kassasiya protestində mübahisə edilən digər məsələ apellyasiya instansiya məhkəməsi tərəfindən məhkumların əməllərinin əsassız olaraq CM-in 29, 120.2.1 və 29, 120.2.2-cü maddəsindən 29, 120.1 və 29, 120.2.2-ci maddəsinə tövsif edilməsi ilə bağlıdır. Məhkəmə kollegiyası kassasiya protestində qeyd edilən bu arqumentlə razılaşır. Azərbaycan Respublikası CPM-in 416.0.15-ci maddəsinə əsasən məhkəmə törədilmiş əməlin tövsifində səhvə yol verildikdə həmin qərar kassasiya instansiyası məhkəməsi tərəfindən ləğv edilə və ya dəyişdirilə bilər. Belə ki, apellyasiya instansiya məhkəməsi heç bir qanuni əsas olmadan və heç bir əsaslandırma aparmadan məhkumların əməllərinin CM-in 29, 120.2.1 və 29, 120.2.2-ci maddəsindən 29, 120.1 və 29, 120.2.2-ci maddəsinə tövsif etmiş, bununla da qanunvericiliyin müddəalarını kobud şəkildə pozmuşdur. CPM-nin 397.1-ci maddəsinin müddəalarından görünür ki, apellyasiya instansiyası məhkəməsi birinci instansiya məhkəməsi tərəfindən işin faktiki hallarının müəyyən edilməsinin, habelə cinayət qanunun və bu Məcəllənin normalarının tətbiq edilməsinin düzgünlüyünü yoxlayır. Qanunun tələblərinə görə, apellyasiya instansiyası məhkəməsi apellyasiya şikayətinin və ya apellyasiya protestinin baxışı nəticəsində CPM-nin 398.1.1-398.1.4-cü maddəsində göstərilən qərarlardan birini qəbul edir və məhkəmənin qərarı məhkəmə iclaslarında araşdırılmış sübutlara, habelə maddi və prosessual hüquq normalarına istinad edilməklə əsaslandırılmalıdır.

Digər tərəfdən, məhkəmə kollegiyası onu da qeyd etməyi lazım bilir ki, 01 sentyabr 2000-ci il tarixdə qüvvəyə minmiş Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin tətbiqi ilə yaranmış məhkəmə təcrübəsinə görə apellyasiya instansiyası məhkəməsinin iş üzrə qəbul etdiyi hər hansı bir qərarında birinci instansiya məhkəməsinin hökmündən və ya qərarından verilmiş apellyasiya şikayətinin və ya apellyasiya protestinin dəlilləri şərh edilməklə həmin dəlillərin iş materialları ilə toplanmış obyektiv, qərəzsiz, tam və hərtərəfli araşdırılmış sübutlarla təkzib, yaxud da təsdiq edilməsi göstərilməli və əsaslandırılmalıdır. Bu zaman məhkəmə tərəfindən CPM-nin 145.1-ci maddəsinin tələblərinə müvafiq olaraq hər bir sübut mənsubiyyəti, mümkünlüyü, mötəbərliyi üzrə qiymətləndirilməli və cinayət təqibi üzrə toplanmış bütün sübutların məcmusuna ittihamın həlli üçün onların kifayət etməsinə əsasən qiymət verilməlidir. Lakin göründüyü kimi həm ibtidai araşdırma, həm də birinci instansiya məhkəməsində keçirilmiş məhkəmə istintaqı zamanı birmənalı olaraq hadisənin bir qrup şəxs tərəfindən xuliqanlıq niyyəti ilə tam törədilməsi sübuta yetirilməsinə baxmayaraq apellyasiya instansiya məhkəməsi əməli əsaslandırmadan 29, 120.2.1-ci maddədən 29, 120.1-ci maddəyə tövsif etmişdir. Yuxarıda qeyd edilənlərə əsasən Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Cinayət kollegiyası 06 yanvar 2010-cu il tarixdə CPM-in 419.10.2-ci maddəsini rəhbər tutaraq kassasiya protestinin təmin edilməsi, məhkumlar P.O. və E.K. barəsində Şəki Apellyasiya Məhkəməsinin 01 iyul 2009-cu il tarixli ilkin və 12 avqust 2009-cu il tarixli yekun qərarlarının ləğv edilməsi və işin yenidən baxılması üçün Şəki Apellyasiya Məhkəməsinə ilkin baxış mərhələsinə qaytarılması haqqında qərar qəbul etmişdir (1). Göründüyü kimi Ali Məhkəmənin Şəki Apellyasiya Məhkəməsinin qərarını ləğv etməsinə dair mövqeyi düzgün olsa da, CM-nin 60-cı maddəsinin tətbiqi məsələsində mövqeyi düzgün deyildir. Ali Məhkəmə məhkumların əməllərində CM-in 29, 120.2.1 və 29, 120.2.2-ci maddələrində nəzərdə tutulan cinayətlərin tərkib əlamətlərinin mövcud olduğunu tanısa da, yəni cinayətin qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs tərəfindən törədildiyini qəbul etsə də, CM-nin 61.1.3-cü maddəsində cinayətin qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs tərəfindən törədilməsinin cəzanın ağırlaşdırıcı hal qismində nəzərdə tutulmasını, bunun isə CM-nin 60-cı maddəsinin tətbiqinə imkan vermədiyini nəzərə almamışdır.

CM-nin 60-cı maddəsi ilə bağlı mövqeyimiz ondan ibarətdir ki, cəzanı yüngülləşdirən müəyyən halların mövcud olduğu zaman cinayət qanununda cəza təyininə bilavasitə təsir edən

xüsusi normanın olmasını düzgün hesab edirik. Bununla belə, CM-nin 60-cı maddəsinin mətninin tam olaraq onun ruhuna və izlədiyi məqsədə uyğun məzmununda formulə edilmədiyini qeyd edirik. CM-nin 60-cı maddəsinin doktrinal təfsirinə əsasən belə nəticəyə gəlmək olur ki, təqsirkar şəxsə həmin maddənin tətbiqi üçün CM-nin 59.1.9 və 59.1.10-cu maddələrində nəzərdə tutulan yüngülləşdirici halların məcmusu mövcud olmalıdır. Çünki maddənin mətnində «59.1.9» və «59.1.10» sözləri bir-birindən «və ya» bağlayıcısı ilə deyil, «və» bağlayıcısı ilə ayrılmışdır. «Və» bağlayıcısı CM-nin 60-cı maddəsinin tətbiqi üçün 59.1.9 və 59.1.10-cu maddələrdə göstərilən halların müstəqil surətdə deyil, bir-birinə bağlılıqda, yəni işin hallarından asılı olmayaraq mütləq birlikdə, məcmu halda tətbiq olunmalarını şərtləndirir. Başqa sözlə, 60-cı maddədə 59.1.9 və 59.1.10-cu maddələrdə nəzərdə tutulan yüngülləşdirici halların hər hansı birinin deyil, hamısının olması şərt kimi qoyulmuşdur. Bu isə həm praktiki olaraq o qədər də real deyildir, həm də normanın ümumi məzmununun ruhuna uyğun deyildir. Məsələn, qəsdən adam öldürmə cinayətini törətmiş şəxs könüllü gəlib təqsirini boynuna ala bilər, lakin artıq həyatdan məhrum etmiş olduğu şəxsə necə tibbi yardım göstərə bilər. Yaxud cinayəti təkbaşına törətmiş şəxs könüllü gəlib təqsirini boynuna ala bilər, lakin cinayətin mövcud olmayan digər iştirakçıları necə ifşa edə bilər. Bu məzmunlu siyahını uzatmaq olar.

Milli hüquq ədəbiyyatımızda CM-nin 60-cı maddəsinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı müəyyən təkliflər irəli sürülmüşdür. Məsələn, E.İ.Muradov həmin maddənin aşağıdakı redaksiya layihəsini təklif etmişdir: «Bu Məcəllənin 59.1.9 və ya 59.1.10-cu maddələrində göstərilən cəzanı yüngülləşdirən hallardan ən azı biri olduqda və əgər cəzanı ağırlaşdıran hallar yoxdursa, təyin olunan cəzanın müddəti və ya həcmi bu Məcəllənin Xüsusi hissəsinin müvafiq maddəsində nəzərdə tutulmuş daha ciddi cəza növünün son həddinin üçdə ikisindən artıq ola bilməz» (6, s.13). Beləliklə, müəllif cəzanı yüngülləşdirən hallar olduqda qüvvədə olan qanun ilə müqayisədə daha yüngül cəzanın təyin edilməsini təklif etmişdir. Biz müəllifin təklifi ilə müqayisədə qüvvədə olan qanunun mövqeyini daha düzgün sayırıq. Qanunda cəzanı yüngülləşdirən hallar olduqda təyin edilə bilən daha ciddi cəzanın maksimum həddinə dair göstəriş müəyyən olunmuşdur, minimum hədd isə açıq qalmışdır. Qüvvədə olan qanunda isə məhkəmələrin işin konkret hallarından və təqsirkarın şəxsiyyətindən asılı olaraq öz iradələrinə uyğun qərar qəbul etmək imkanları kifayət qədər genişdir ki, bu da lazım olduqda ədalətli cəzanın təyin edilməsinə şərait yaradır. Əks halda məhkəmələrin iş üzrə konkret halları nəzərə almaq, cəzanın fərdiləşdirilməsi üzrə funksiyaları heçə enə bilər, onlar konstatator, yəni faktı qeyd edən, təsdiq edən orqana çevriləcəklər.

S.M.Babayeva isə CM-nin 60-cı maddəsində nəzərdə tutulan yüngülləşdirici halların dairəsinin 59.1.6 və 59.1.7-ci maddələrdə göstərilən yüngülləşdirici halların hesabına genişləndirilməsini məqsədəuyğun hesab etmişdir. Çünki müəllifə görə CM-nin 59.1.6 və 59.1.7-ci maddələrdə göstərilən yüngülləşdirici hallar təqsirkarın şəxsiyyətinin ictimai təhlükəliliyinin olduqca az olmasından xəbər verir (4, s.18). Fikrimizcə, CM-nin 60-cı maddəsinin tətbiqi dairəsinin CM-nin 59.1.6 və 59.1.7-ci maddələrində göstərilən halların hesabına genişləndirilməsi müəyyən qədər mübahisəli mövqedir. Bu məntiq ilə yanaşdıqda CM-nin 59-cu maddəsində təsbit olunmuş yüngülləşdirici halların hər birinin buna haqqının olduğu aydın olar. Qanunvericinin ayırdığı CM-nin 59.1.9 və 59.1.10-cu maddələrində nəzərdə tutulan hallar isə təqsirkarın postkriminal, yəni cinayətdən sonrakı davranışını xarakterizə edən hallardır.

Rusiya Federasiyası CM-nin eyni adlı 62-ci maddəsi də Azərbaycan Respublikası CM-nin 60-cı maddəsi ilə tam eyni məzmunadadır. Hesab edirik ki, hər iki ölkənin qanunverici orqanları həmin maddənin məzmununda redaktə xarakterli səhvə yol vermişlər. Bunu Rusiya CM-nə verilən doktrinal şərhəldən də görmək mümkündür. Rusiya CM-nin A.İ.Çuçayevin redaktəsi ilə buraxılan Kommentariyasında qeyd olunur ki, CM-nin 62-ci maddəsinin tətbiqi üçün 61-ci maddənin 1-ci hissəsinin «i» və ya «k» bəndlərində göstərilən hallardan birinin ol-

ması kifayətdir (11, s.107.). Maraqlıdır ki, Azərbaycan Respublikasının məhkəmə təcrübəsi də bu yol ilə gedir. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun «Məhkəmələr tərəfindən cinayət cəzalarının təyin edilməsi təcrübəsi haqqında» 2003-cü il 25 iyun tarixli 4 sayılı qərarının 5-ci bəndinə əsasən CM-nin 60-cı maddəsində müəyyən olunan qaydalar 59.1.9 və 59.1.10-cu maddələrində göstərilən cəzanı yüngülləşdirən hallardan ən azı birinin olduğu təqdirdə, həm də cəzanı ağırlaşdıran hallar olmadıqda tətbiq oluna bilər (2, s.232).

CM-nin 60-cı maddəsində təyin olunan cəzanın müddəti və ya həcmnin yumşaldılması ilə bağlı müəyyən olunmuş hədd də (daha ciddi cəza növünün son həddinin dördüdə üçündən artıq ola bilməməsi) CM-nin 59.1.9 və 59.1.10-cu maddələrində göstərilən cəzanı yüngülləşdirən hallardan ən azı birinin olduğu təqdirdə onun tətbiq edilməsi üçün kifayətedici olması nəticəsinə gəlməyə əsas verir. Fikrimizcə, Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Plenumu qanunvericiliklə müqayisədə məsələyə daha düzgün yanaşmışdır. Qeyd edilənlərə əsasən Azərbaycan Respublikası CM-nin 60-cı maddəsində «59.1.9 və» sözlərindən sonra «ya» sözünün əlavə olunmasını, «yüngülləşdirən hallar» sözlərinin isə «yüngülləşdirən hallardan biri» sözləri ilə əvəz olunmasını təklif edirik.

Açar sözlər: cinayət məsuliyyəti, differensiasiya, cəza, cəzanı yüngülləşdirən hallar, cəzanı ağırlaşdıran hallar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin arxivi: Cinayət işi №1 (102)-38/2010.
2. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun qərarlar məcmuəsi (1991–2008). «Hüquq ədəbiyyatı» nəşriyyatı. Bakı, 2008.
3. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. «Hüquq ədəbiyyatı» nəşriyyatı. Bakı, 2012.
4. Babayeva S.M. Cəzanın təyin edilməsi zamanı nəzərə alınan yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı hallar və onların tətbiqi problemləri. H.ü.f.d. elmi dərəcəsini almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2011.
5. Muradov E.İ. Azərbaycan Respublikasının Cinayət qanunvericiliyində cəzanı yüngülləşdirən hallar. Qanun, nəzəriyyə və praktika. Bakı, «Adiloğlu» nəşriyyatı, 2010.
6. Muradov E.İ. Azərbaycan Respublikasının Cinayət qanunvericiliyində cəzanı yüngülləşdirən hallar və onların əhəmiyyəti (cəza təyini və məsuliyyətin differensiasiyası məsələləri). H.e.n. alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2009.
7. Səməndərov F.Y. Cinayət hüququnda cəza problemi: tarix və müasirlik. Bakı, «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2009.
8. Vəliyev S.Ə. Cinayət hüququnda cəza və cəza təyin etmə. Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 2004.
9. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации /Отв.ред. А.М.Бойко. Феникс, Ростов н/Д., 2004.
10. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации /Под общ.ред. д.юрид.наук, проф. Ю.И.Скуратова и д.юрид.наук В.М.Лебедева. Изд. 3-е, изм. и доп. М., НОРМА (Издательская группа НОРМА – ИНФРА-М), 2001.
11. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации (постатейный). Изд. 2-е, исправл., перераб. и дополн. Под ред. А.И.Чучаева. "КОНТРАКТ", "ИНФРА-М", 2010.

12. Кругликов Л.Л., Васильевский А.В. Дифференциация ответственности в уголовном праве. СПб., изд. «Юридический центр Пресс», 2002.
13. Уголовный кодекс Российской Федерации. М., ТК Велби, У 26 2004.

Назим АЛИЕВ

ПОСТКРИМИНАЛЬНОЕ ДЕЙСТВИЕ СОУЧАСТНИКОВ КАК ОСНОВА ДИФФЕРЕНЦИАЦИИ ОТВЕТСТВЕННОСТИ

Резюме

В статье рассматриваются вопросы посткриминального действия соучастников как основа дифференциации уголовной ответственности. Выявляются проблемы, возникающие при применении статьи 60 УК Азербайджанской Республики, и выдвигаются предложения по усовершенствованию принятых норм.

Ключевые слова: уголовная ответственность, дифференциация, наказание, обстоятельства, смягчающие наказание, обстоятельства, отягчающие наказание.

Nazim ALIYEV

POST CRIMINAL ACTION OF ACCOMPLICES AS A BASIS OF DIFFERENTIATION OF RESPONSIBILITY

Summary

In the article the issues of postcriminal action of the accomplices as a basis of differentiation of criminal responsibility are considered. The problems emerging at application of the Article 60 of CC of the Azerbaijan Republic are made known, and the proposals on improving the adopted norms are put forward.

Keywords: criminal responsibility, differentiation, punishment, circumstances mitigating punishment, circumstances aggravating punishment.

Mirafərim SEYİDOV

AMEA FSHİ, a.e.i., hüquq ü.f.d., dosent

XIX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA SİYASİ-HÜQUQİ VƏZİYYƏT, YENİ DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİNİN BƏRQƏRAR OLMASI*

XVIII əsrin sonlarında Azərbaycan iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə geri qalan bir feodal ölkəsi idi. Feodallar arasında demək olar ki, fasiləsiz gedən ara müharibələri ölkənin məhsuldar qüvvələrinin inkişafının qarşısını alır, onun xarici işğallara qarşı müqavimət qüvvəsini zəiflədirdi. Bu səbəbdən XVIII – XIX əsrlərin hüdudu Azərbaycanın daxili və xarici siyasətinin ən mürəkkəb və ziddiyyətli dövrlərindən biri hesab edilir.

Xırda feodal dövlətlərinə parçalanmış Azərbaycanda ara müharibələri yenə də baş alıb gedirdi. Cəmiyyətin aparıcı təbəqəsi olan iri feodallarla əhalinin əsas hissəsini təşkil edən kəndlilər arasında sinfi ziddiyyətlərin güclənməsi, iqtisadiyyatın tənəzzülü, ticarət sahəsində hökm sürən durğunluq vəziyyəti daha da gərginləşdirirdi. Bu dövrdə ölkənin beynəlxalq vəziyyəti son dərəcə mürəkkəbləşmişdi. (1, s.14). Qonşu Rusiyanın, İranın işğalçı niyyətləri ölkənin mövcudatını şübhə altına alırdı. Rusiyanın cənub istiqamətində hərəkəti artıq XVI əsrdə başlamış, I Pyotrun hakimiyyəti dövründən etibarən ardıcıl xarakter almışdı. Rus ekspansiyasının hərəkətverici qüvvəsi ticarət maraqları və ideoloji təsirdən daha çox, geosiyasi və strateji maraqlar idi. Müharibələrin böyük əksəriyyəti regionun iri dövlətləri olan Türkiyə və İrana qarşı aparılırdı. Tədricən XVIII – XIX əsrlərdə Qafqaz üzərində üç böyük dövlətin rəqabət üçbucağı yaranmağa başlamışdı. (13; s.103).

Rusiyanın xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri Cənubi Qafqazın istilasından ibarət idi. Rusiya Cənubi Qafqazı gəlir mənbəyinə çevirməyə, Xəzər dənizi hövzəsi üzərində Rusiya ağalığına nail olmağa, Xəzəri Rusiyanın daxili dənizinə çevirməyə can atırdı. Cənubi Qafqazın böyük siyasi və strateji əhəmiyyəti var idi. Bu regionun ələ keçirilməsi ənənəvi rus-türk rəqabətində qüvvələr nisbətini Rusiyanın xeyrinə həll edə bilərdi. Cənubi Qafqazın istilası daim itaətsizlik göstərən dağlıların yaşadıkları əraziləri şimaldan və cənubdan mühasirəyə almağa imkan verirdi. Nəhayət, rus-ingilis rəqabəti Cənubi Qafqazın, xüsusilə Azərbaycanın strateji əhəmiyyətini artırırdı. (1; s.15). 1722 – 1723-cü illərdə Rusiya İranın təsir dairəsinə daxil olan Cənubi Qafqazın xeyli hissəsini, o cümlədən Xəzər dənizinin cənub sahillərində yerləşən Gilan, Mazandaran və Astarabad vilayətlərini işğal etdi. (7; s.251-252). Lakin Osmanlı imperiyası ilə mübarizədə özünə etibarlı müttəfiq axtaran Rusiya işğal etdiyi Xəzəryanı torpaqları Rəşt (1732) və Gəncə (1735) müqavilələrinə əsasən İrana qaytardı.

1801-ci ildə imperator I Aleksandrın Gürcüstanın Rusiyanın himayəsinə keçməsinə elan etməsi İranla müharibəni qaçılmaz etdi. 1801-ci il dekabrın 26-da Rusiya ilə Azərbaycan xanlıqları arasında Georgiyevskdə bağlanmış müqavilə xanlıqların faktiki olaraq Rusiyadan asılı vəziyyətə düşməsinə təsbit edirdi. Rusiya ayrı-ayrı Azərbaycan xanlarını İran və Türkiyə təhlükəsindən müdafiə edəcəyi vədini versə də, bu heç də onun xanlıqların müstəqilliyini saxlayacağı anlamına gəlmirdi. Bu vəd yalnız bəzi xanlıqlar üçün Rusiyanın tərkibinə daxil olduqdan sonra bir müddət daxili idarədə xan hakimiyyətini saxlamağı, daxili qaydalar və adətlərə əməl olunmasını nəzərdə tuturdu.

Azərbaycan barəsindəki işğalçılıq planlarını Rusiya Şərqi Gürcüstan ərazisindən həyata keçirməyə başladı. Qazax və Şəmşəddil sultanlıqlarını rəsmi olaraq tərkibinə qatan Rusiya

* Məqalə hüquq ü.e.d., prof. Habil Qurbanov tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

daha sonra Car-Balakən və İlisunu, 1804-cü ildə isə Gəncə xanlığını zəbt etdi. Hadisələrin belə gedişi İran və Türkiyəni, habelə rusların uğurlarına qısqıncılıqla yanaşan İngiltərə və Fransanı narahat edirdi. Xüsusilə İran bu itkilərlə razılaşa bilmirdi. A. Bakıxanovun yazdığına görə, «İran rusların sürətli müvəffəqiyyətlərinə dəhşətlə baxırdı və İran şahı Zaqafqaziya sərhədlərində 70 minlik qoşun cəmləşdirmişdi» (2; s.158). Lakin İran şahının İngiltərəyə bəslədiyi ümidlər özünü doğrultmadı. Məlum oldu ki, İngiltərənin əsas məqsədi Rusiyanı antinapoleon koalisiyasına cəlb etmək idi. Nəticədə İran hakim dairələri Fransa ilə yaxınlaşdılar.

1805-ci ildə bağlanmış Kürəkçay müqaviləsinə əsasən, Qarabağ xanlığı, digər traktatlarla Şəki və Şirvan xanlıqları Rusiyaya birləşdirildi. (3; s.30). 1806-cı ildə Bakı və Quba xanlıqları, 1809-cu ildə isə Talış xanlığı Rusiyaya birləşdirildi. Beləliklə, 1804-1813-cü illər Rusiya-İran müharibəsində məğlub olan İran Gürcüstanı və İrəvan xanlığının bir hissəsini itirdi. (8; s.223). 1813-cü ilin 12 oktyabrında imzalanmış Gülüstən sülh müqaviləsi İran üçün daha ağır nəticələrə səbəb oldu. (9; s.2007). Belə ki, Naxçıvan və İrəvan xanlıqları istisna olmaqla, bütün Şimali Azərbaycan Rusiyaya birləşdirildi. (11; s.203). Gülüstən müqaviləsi «*status quo ad presentem*» prinsipi əsasında bağlanmışdı. Yəni, tərəflər arasında müqavilənin imzalandığı an üçün mövcud olan sərhədlər təsbit edilirdi.

1826-cı ildə İran itirilmiş əraziləri geri qaytarmaq ümidi ilə Rusiyaya qarşı yeni müharibəyə başlasa da, növbəti ağır məğlubiyyətə düçar oldu. 1828-ci il fevralın 10-da Rusiya ilə bağlanmış Türkmənçay sülh müqaviləsinə əsasən, İran bütün Şimali Azərbaycanı itirdi. (15; s.128). 16 maddədən ibarət olan müqaviləyə əsasən Xəzər dənizində yalnız Rusiyanın hərbi gəmiləri yerləşdirilməli, rus tacirlərinə İran ərazisində gömrüksüz ticarət etmək hüququ verilməli idi. İran 20 milyon manat hərbi təzminat ödəməli idi. Azərbaycanın şimalı Rusiyanın, cənubu isə İranın tərkibində qalırdı.

Türkmənçay müqaviləsindən sonra 1828-ci ilin iyulunda Qərb dövlətləri Rusiya ilə Türkiyə arasında müharibəni qızıqşdırdılar. Tərəflər arasında 1829-cu ildə bağlanmış Ədirnə sülh müqaviləsinə əsasən, Qara dənizin şərq sahilləri və Ahalsıx vilayəti Rusiyaya keçdi. Beləliklə, Türkiyə üzərində qələbə Şimali Azərbaycanın, eləcə də bütün Cənubi Qafqazın Rusiyanın tərkibinə keçməsinə təsbit etdi. (4; s.54 /318/).

Hələ I Pyotrun 1722 - 1723-cü illərdə həyata keçirilən cənub yürüşündən sonra Rusiya üçün mühüm strateji məsələnin həll edilməsinə başlanılmışdı. Belə ki, əsasən Azərbaycan torpaqlarında ermənilərin məskunlaşdığı xristian koloniyasının yaradılmasına başlandı. 1721 – 1724-cü illərdə ermənilər əsasən Gilan, Mazandaran, Bakı və Dərbənd şəhərlərinə yerləşdirilirdi. (12; s.78). Azərbaycan xanlıqlarının Rusiya tərəfindən işğalınadək Qarabağda yaşayan ermənilərin say faktı da maraq doğurur. Belə ki, Rusiyanın daxili işlər naziri Kozodavlevə göndərilmiş 19 iyul 1811-ci il tarixli məlumatda göstərilirdi ki, Qarabağda yaşayan 12 min ailədən yalnız 2500-ü ermənidir, qalanları isə müsəlman etiqadlı tatarlardır. (5; s.43). XIX əsrin 20 – 30-cu illərində Rusiya – İran və Rusiya – Türkiyə müharibələrinin Rusiyanın qələbəsi ilə başa çatmasından sonra Cənubi Qafqaza Türkiyə və İrandan on minlərlə erməni köçürülməyə başlandı. İki il ərzində Azərbaycana İrandan 40 min, Türkiyədən isə 84 min erməni köçürüldü. Digər məlumatlara görə, bu illərdə Azərbaycan ərazisinə 200 mindən artıq erməni köçürülmüşdü. (14; s.59). Köçürülənlərin əsas hissəsi keçmiş Qarabağ, Naxçıvan və İrəvan xanlıqları ərazisində, Bakı və Yelizavetpol quberniyalarında yerləşdirilirdilər. Bu proses sonrakı dövrlərdə də davam etdirilmişdi. (10; s.124-125).

Beləliklə, həmin dövrdən etibarən Rusiyanın tərkibinə zorla qatılmış Şimali Azərbaycanın ictimai-siyasi və hüquqi həyatında nəzərəçarpan dəyişikliklər baş vermişdir. Bu dəyişikliklər hər şeydən əvvəl Azərbaycan ərazisində Rusiya idarəçiliyinin və qanunlarının tətbiqi ilə müşayiət olunmuşdur. (6; s.4 /232/). Çar Rusiyasının yeritdiyi siyasət və həyata

keçirilən inzibati-ərazi dəyişiklikləri nəticəsində «Azərbaycan» məfhumu ümumiyyətlə leksikondan çıxarıldı. Azərbaycanın hər iki hissəsi müxtəlif sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni inkişaf yollarına qədəm qoydu. Azərbaycan Rusiyanın inkişaf etməkdə olan sənayesi üçün zəngin xammal bazasına, rus mallarının satış bazarına çevrildi. Azərbaycanlılar dövlət idarəçiliyindən tamamilə uzaqlaşdırıldılar. Bütün hakimiyyət strukturlarında, əsasən də məhkəmələrdə rus məmurları təmsil olunmağa başladı, Azərbaycan dilindən istifadəyə qadağa qoyuldu. Müsəlman hüququ tədricən sıxışdırılmağa və rus qanunvericiliyi ilə əvəz olunmağa başladı.

İstila başa çatdıqdan sonra yeni inzibati idarə sisteminin yaradılmasına başlanıldı. Müqavimət göstərən xanlıqlar dərhal ləğv edildi. Komendant sistemi tətbiq edilməzdən əvvəl qısamüddətli keçid sistemi yaradılmışdı. Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalınadək ölkə ərazisində əsasən müsəlman hüquq normaları fəaliyyət göstərirdi və hüququn əsas mənbəyi olaraq qalırdı. Rus hakim dairələrinin əhalinin narazılığından çəkinməsi xeyli müddət onları müsəlman hüququnun qismən tətbiqinə icazə verməyə məcbur etmişdi. İlk vaxtlar siyasi hakimiyyətlərini itirmiş xanların əhali kütləsi üzərində təsiri qalmaqda idi. Əvvəlki torpaq sahibliyi formaları, vergi sistemi kiçik dəyişikliklərlə qalmaqda davam edirdi. Gəncə xanlığı Rusiyaya birləşdirilən kimi adı dəyişdirilərək Yelizavetpol qoyuldu və qəzaya çevrilərək Gürcüstan quberniyasının tərkibinə verildi. Yeni qəzaya bütün hərbi, mülki, məhkəmə və maliyyə hakimiyyətini əlində toplamış komendant rəhbərlik edirdi. (16; dok. № 1181). Yelizavetpol qəzasında qəza məhkəməsi və polis idarəsi yaradıldı. 1806-cı ildə Rusiyanın tərkibinə daxil edilən Quba xanlığının idarəsi Quba vilayətinin naibi Hacı bəyə tapşırılmışdı. «Daxili idarəçilik və qərargah zabitlərinin nəzarəti altında gəlirlərin toplanması» ona tapşırılmışdı. (17; dok. № 754). 1810-cu ildə baş vermiş Quba üsyanından sonra yerli idarəçilik ideyası nüfuzdan düşdü və çar qərargahının zabiti qala komendantı təyin olundu. (18. s. 9).

Qeyd olunmalıdır ki, qonşu Gürcüstanda köhnə idarəetmə sistemi Rusiyaya birləşdirildikdən dərhal sonra ləğv olunmuş və imperiyanın daxili quberniyalarında mövcud olan yeni idarəçilik tətbiq edilməyə başlanmışdı. Şimali Azərbaycan xanlıqlarının əksəriyyətində isə xanlıq və sultanlıq idarəetmə sisteminin sındırılması və yenisi ilə əvəz edilməsi xeyli vaxt aparmışdı. Xan hakimiyyətinin əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırılması artıq xanlıqların Rusiyaya birləşdirilməsi haqqında traktatlarda nəzərdə tutulmuşdu. Xanlar ilk növbədə hərbi rəhbərlikdən uzaqlaşdırılmışdılar. Məsələn, Qarabağ hakimi İbrahimxəlil xanın 14 may 1805-ci ildə imzaladığı traktatın 4-cü və 5-ci maddələri məhz bu məsələyə həsr olunmuşdu. Rus-İran müharibələri zamanı yerli könüllülərdən ibarət olan dəstələrə də xanlar deyil, rus komandirləri başçılıq edirdilər.

Traktatlarda formal olaraq, xanların daxili idarəetmə, məhkəmə, Rusiyaya bac kimi verilən hissə istisna olmaqla, gəlirlərin toplanması sərbəstliyinin saxlanması nəzərdə tutulurdu. Adı çəkilən traktatın 5-ci maddəsinin 3-cü bəndində bildirilir: «Daxili idarəçiliyə aid hakimiyyət, məhkəmə və cəzaların verilməsi, eynilə torpaqlardan gələn gəlirin toplanılması əlahəzrətin tam ixtiyarına verilsin». (16; 2, dok. № 1436). Əslində isə ciddi məhdudiyyətlər mövcud idi. Xan hətta pul kəsmək hüququnu itirdiyinə görə onun daxili idarəçilik sərbəstliyini saxlamasından danışmaq yersiz olardı. Qafqaz administrasiyasının göstərişləri xan üçün məcburi idi. Nəhayət, xan «hər bir vilayətdə yerləşdirilmiş rus qarnizonlarının rəislərinə tabe idi». (19. s. 524).

Loyallıq nümayiş etdirdiklərinə görə Şəki, Qarabağ, Şirvan, Talış və Naxçıvan vilayətlərində (onları hələ də «xanlıq» adlandırırdılar) keçmiş xanlar hələ uzun müddət daxili hakimiyyətlərini saxlaya bilmişdilər. Hətta hökumət dairələrində də etiraf edilirdi ki, «Cənubi Qafqaz diyarının idarəsi, bəzi əyalətlərin Rusiyaya birləşdirilməsindən 30 ilə qədər vaxt keçməsinə baxmayaraq, hələ özündə həmin ölkənin keçmiş hakimlərinin hesabatsız, özbaşına

və qeyri-müəyyən idarəçiliklərinin nişanələrini saxlayır». (20; s. 9). Bir sıra tarixçilərin fikrincə, bəzi vilayətlərdə xan idarəçiliyinin saxlanılması onunla bağlı idi ki, Rusiya xanlıqlarda «rus nümunəsi əsasında vahid idarəetmə sistemi»nin qurulmasına tələsmirdi. (20; s. 8). Lakin, fikrimizcə, bunun daha ciddi səbəbləri var idi. Hər bir xanlığın inzibati idarəetmə sistemi məsələsinin həlli bir çox amillərin nəzərə alınması ilə həyata keçirilirdi. Bunlardan ən başlıcası xanın Rusiyaya münasibəti, hakimiyyət dairələri ilə əməkdaşlıqda səmimiyyəti və yerli əhali arasında nüfuzu idi. Xan bir qədər tərəddüd edən kimi idarəetmədən kənarlaşdırılır və hakimiyyət «komendant» adlanan rus zabıtlərinin ixtiyarına verilir. Xanların yerli idarəçiliyinin bir müddət saxlanılması dövlət idarəçiliyinə sərf olunan pul vəsaitlərinə qənaət etmək cəhdindən də irəli gələ bilirdi. Bundan başqa, yerlərdə imperiya idarə sisteminin qurulması üçün rus məmurlarının çatışmaması amilini də nəzərə almaq lazımdır. Məsələn, Sisiyanov «hakimləri Rusiyanın tam təbəəliyində qalmaq şərti ilə, onları xəyali mülklərində saxlamağa can atırdı və bununla imperiyanı rus idarəçiliyinin tətbiqi üçün tələb olunan xərclərdən xilas etmiş olurdu». (19; s. 465). Şəki hakimi İsmayıl xanın ölümündən (1819-cu il), Şirvan hakimi Mustafa xanın (1820-ci il) və Qarabağ hakimi Mehdiqulu xanın (1822-ci il) xaricə qaçmalarından sonra Şəki, Şirvan və Qarabağ xanlıqları rəsmi olaraq «əyalət» adlanmağa başladılar. 1826-cı ildə Lənkəran xanlığında da köhnə idarəçilik sistemi ləğv edildi.

Şimali Azərbaycanda altı əyalət – Talış, Şirvan, Şəki, Qarabağ, Bakı və Quba əyalətləri, Yelizavetpol dairəsi, Car-Balakən vilayəti və iki distansiya: Qazax və Şəmsəddil distansiyaları yaradıldı. Əzəli Azərbaycan torpaqları olan Naxçıvan və İrəvan «Erməni vilayəti»nin tərkibinə daxil edildi. Azərbaycan əyalətləri iki dairədə birləşmişdilər. Müsəlman dairəsi adlanan birinci dairəyə Şirvan, Şəki, Qarabağ və Talış, ikinci – Dağıstan dairəsinə Bakı, Quba və Dərbənd əyalətləri daxil idi. Dairələrə hərbi dairə rəisləri başçılıq edirdilər. Müsəlman dairəsinin hərbi dairə rəisi vəzifəsi, iqamətgahı Şuşa şəhəri olmaqla, 1824-cü ildə təsis olunmuşdu. Dağıstan dairəsinin iqamətgahı isə Dərbənddə yerləşirdi. Hərbi dairə rəisləri generallar arasından seçilirdi. Onların səlahiyyətlərini müəyyənləşdirən xüsusi akt verilməmişdi.

Azərbaycan əyalətlərinin böyük əksəriyyətini komendantlar idarə edirdilər. Onların da hüquq və vəzifələrini tənzimləyən xüsusi akt mövcud deyildi. Komendant idarəçiliyi təsərrüfat, məhkəmə, polis və məxfi hissələrdən ibarət idi. Neft quyularının, duz mədənlərinin, balıq və təgəllərinin və digər sahələrin iltizama verilməsi hüququ komendantlara məxsus idi. Onlar vergilərin toplanmasını və dövlət xəzinəsinə çatdırılmasını təmin edir, qazıları və mahal naiblərini vəzifəyə təyin edirdilər. Komendantlar həmçinin yerli agentlərin yardımı ilə əhali arasında rus hakimiyyət dairələrinə qarşı hökm sürən əhval-ruhiyyəyə nəzarət etməli idilər.

Komendant idarəsinin əhəmiyyətli məmur aparatı var idi. Buraya komendantın köməkçisi, polismeyster, əyalətin təsərrüfatına nəzarət edən (xəzinə idarəçisi), əyalət xəzinədarı və başqaları daxil idilər. Məsələn, Bakı əyalətinin komendant idarəsinin 1824-cü ildə təsdiq olunmuş müvəqqəti ştatına hərbi qərargah rəislərindən seçilmiş komendant, onun köməkçisi, plats-adyutant, polismeyster (qalabəyi) və onun yerli əhali arasından seçilən köməkçisi, mülki məmurlar arasından olan katib, atlı və piyada yasavullar daxil idi. Təxminən belə bir ştata Quba əyalətində də rast gəlmək olardı. (4. s. 70 /318/).

Komendant polisin və məhkəmənin fəaliyyətinə də nəzarət edirdi. O, şəhər və ya əyalət məhkəməsində sədrlik edir, dini hakimi (qazını) və digər məmurları vəzifəyə təyin edir, atlı polisə (çaparlara) başçılıq edirdi. Formal olaraq məhkəmə kollegial orqan sayılırdı. Onun tərkibində yerli ayanların nümayəndələrindən seçilən dörd üzv olurdu. Lakin əslində isə bütün işlər komendant tərəfindən təkbəşinə həll olunurdu. 1828-ci ilədək komendantların hüquq və vəzifələrini tənzimləyən normativ aktların olmaması məhkəmə işlərində də kobud pozuntulara və əyintilərə yol açırdı. Komendant adətən heç bir qanuna istinad etmədən qərarlar çıxarırdı ki, bu da hökm üçün hüquqi əsas rolunu oynayırdı. Məhkəmə işlərində süründürməçilik elə həddə

çatırdı ki, bəzən aylar, hətta illərlə uzanırdı. Ağır cinayətlərə əsasən hərbi məhkəmədə baxılırdı. Məhkəmə üç gün ərzində qərar çıxarır, sonra baxılmaq və təsdiq olunmaq üçün Qafqazdakı baş komandana göndərirdi. Hərbi məhkəmələr əslində Rusiya hakim dairələrinin əlində milli və müstəmləkə zülmünə qarşı çıxış edən xalq kütlələrinə divan tutmaq üçün səmərəli bir cəza orqanı idi.

Əyalətlərin xanlıqlar dövründə mövcud olan inzibati-ərazi bölgüsü – mahallara bölünmə əsasən saxlanılmışdı. Rəsmi rus terminologiyasında onlara nahiyyə deyirdilər. Məsələn, 1832-ci ildə Qarabağ əyaləti 14, Quba əyaləti isə 10 mahalə bölünürdü. (18; s. 12). Mahallara bölünmənin əsasında ərazi bölgüsündən daha çox nəsil prinsipi dururdu. Mahalların bir çoxu adını bu və ya digər nəsilədən almışdı. Mahallar naiblər tərəfindən idarə olunurdu. Onlar çar hakimiyyətinə sadıq olan bəylər arasından seçilirdilər. Müxtəlif mahallarda naiblərin səlahiyyətləri fərqlənirdi. Vahid səlahiyyət bölgüsü mövcud deyildi. Onlar mükəlləfiyyətləri və vergiləri kəndlilər arasında bölür, kəndliləri vergiləri vaxtında ödəməyə məcbur edir, onlar arasında baş verən mübahisələri həll edir, məhkəmə qərarlarının həyata keçirilməsini təyin edirdilər. Mahal naibləri xəzinədən məvacib almırdılar. Məsələn, Qarabağ mahalında yalnız iki naib məvacib alırdı. (20; s. 350). Naiblər əsasən yığılan vergidən mükafat alırdılar. Əhali naibə «toy payı» adlanan xüsusi vergi də ödəyirdi.

Komendant idarəçiliyi iyerarxiyasının aşağı pilləsində kəndxudalar və yüzbaşılar dururdular. Bu vəzifələr seçkili olsa da, çox vaxt hökumət kəndxudanı özü təyin edirdi. Hökumət kəndxudalarından fərqli olaraq, seçilmiş kəndxudalar məvacib alırdılar. Lakin kəndlilərdən toplanan verginin bir hissəsi onlara çatırdı. Bir sıra hallarda isə kəndxudalara məskunlaşmamış torpaqlardan və rəncbərlərdən də istifadə etməyə icazə verirdilər. Kəndxudaların əsas vəzifəsi icma torpaqları daxilində qayda-qanunlara, kəndlilər tərəfindən mükəlləfiyyətlərin yerinə yetirilməsinə, körpülərin, suvarma şəbəkələrinin lazımi səviyyədə saxlanılmasına nəzarət etmək idi. (1. s. 96-97).

Çar hökuməti komendant idarə sistemini hərbi-xalq idarəsi adlandırırdı. Əslində isə bu, «cəmiyyətin nümayəndələrinin» də iştirak etdiyi hərbi-inzibati sistem idi. Mülki idarəçilik sisteminə demək olar ki, bütün səviyyəli rütbələrin, generalların və zabitlərin təyin olunması, komendantların, mahal naiblərinin və digər məmurların funksiyalarının qeyri-müəyyənliyi özbaşınalıq, vəzifədən sui-istifadələrə, süründürməçiliyə, rüşvətxorluğa yol açırdı. Bu cinayətlər və pozuntular komendant üsul-idarəsinin demək olar ki, bütün fəaliyyəti dövründə mövcud idi və bu, idarəçiliyin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdi. Cənubi Qafqaz diyarına təftiş üçün göndərilmiş rus senatorları Kutaysov və Meçnikovun 1831-ci ildə ədliyyə nazirinin adına göndərdikləri təqdimatda deyilirdi: «Müsəlman əyalətlərinin idarə edilməsi tədqiq edilərkən idarə edənlərin azgınlığından və xalqın düçar olduğu əzablardan insan ağıl dəhşətə gəlir. Burada artıq insanlıq tamamilə tapdanmış, yüksək ədalət yaddan çıxmışdır, qanun ancaq zülm etmək alətinə çevrilmiş, acgözlük və azgın özbaşınalıq dairə rəislərinin, komendantların, pristavların və digər rəhbər şəxslərin fəaliyyətinin əsasına çevrilmişdir» (20; s. 359).

Azərbaycanda çarizmin iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsi, onun təbii ehtiyatlarının mənimsənilməsi komendant üsul-idarəsinin təsiri altında ləngiyirdi. Bu idarəçilik üsulu, hətta çar məmurlarının etirafına görə, «dövlət gəlirləri üçün soyğunçu, diyarın rifahı, onun sakinlərinin səadəti və mədəniyyəti üçün məhvedici oldu. (21; s. 1, iş 15, v. 65). Bu barədə Qafqazın Baş idarə rəisi qraf İ. F. Paskeviçin 16 may 1829-cu il tarixli hesabatında da danışılır: «... heç nə ilə məhdudlaşdırılmayan hakimiyyəti mənimsəmiş komendantlar son dərəcə özbaşına davranırlar. İşğal zamanı əyalətlərdə saxlanmış əvvəlki xan hüquqları sui-istifadələr üçün daha əlverişli şərait yaradır, ... abadlıqların zəhəri görkəmi artıq çoxdan kök salmış son dərəcə mühüm qanun pozuntularının və sui-istifadələrin ancaq üstünü örtür ki, bunların da

qarşısının alınması üçün quberniya hökuməti tərəfindən heç bir lazımi tədbirlər görülməmişdir. Başlıca bəla da mülki idarəçiliyin bu formada təşkil edilməsindədir...» (22; s. 18).

Beləliklə, XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Rusiya və İran arasında bölüşdürülməsi ölkəmizin və xarqımızın həyatında mühüm dəyişikliklərə səbəb oldu və onun sonrakı taleyində mühüm rol oynadı. Ən başlıcası, Azərbaycan ərazisində mövcud olan müstəqil xanlıqlar dövlət müstəqilliyini itirdilər. Bununla da, Azərbaycanın müstəqil dövlətçilik tarixinə son qoyuldu. Ölkədə inzibati-ərazi dəyişiklikləri həyata keçirildi, yeni dövlət orqanları fəaliyyət göstərməyə başladı. Azərbaycanın hüquq sistemində də böyük dəyişikliklər baş verdi. Bunlarla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, Rusiyanın tərkibinə daxil olmaqla Azərbaycan kapitalist münasibətlərinin inkişafı yoluna qədəm qoydu ki, bu da müyyən baxımdan müsbət tendensiya hesab oluna bilər.

Acar sözlər: Cənubi Qafqaz, Türkməncay, Rusiya, komendant, xanlıq, Azərbaycan.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. IV cild. /XIX əsr/ Bakı, 2000.
2. A. Bakıxanov. Gülüstani-İrəm. Bakı, 1951.
3. Акты, собранные Кавказской археологической комиссией /АКАК/. т. 2. док. №№ 1300, 1301 и 1366; Присоединение Азербайджана к России и его прогрессивные последствия в области экономики и культуры.
4. А. Мильман. Политический строй Азербайджана в XIX – начале XX века. Баку, 1966.
5. Джамал С. Карабах в административно-политической системе Российской империи в XIX – начале XX века. //Карабах. Международный азербайджанский журнал. № 2-3, 2005.
6. İsmayilov X. XIX əsrdə Azərbaycanda məhkəmə sistemi. Bakı, 2004.
7. История Азербайджана., под ред. И.Алиева. Баку, 1995.
8. История Грузии. Тбилиси, 1962.
9. Полное собрание законов Российской империи /ПСЗ/, собрание 1-ое. т. 16.
10. Глинка С.Н. Описание переселения армян азербайджанских в пределы России. Баку, 1990.
11. Ələkbərov R., Sadıxov S. Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi. Bakı, 2003.
12. Мамедова Л., Гусейнов Г. Армяно-азербайджанский конфликт. Проблемы мира и войны. // Центральная Азия и Кавказ, № 5, 2003.
13. Тренин Д. Интересы безопасности и политика России в Кавказском регионе. Спорные границы на Кавказе // под ред. Бруно Коппитерса М., изд-во «Весь Мир», 1996.
14. Шавров Н.И. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. СПб., 1911.
15. Зонненштраль-Пнскорский А.А. Международные торговые договоры Персии. М., 1931.
16. Акты, собранные Кавказской археологической комиссией /АКАК/, т. 2, док. № 1181.
17. Акты, собранные Кавказской археологической комиссией /АКАК/, т.3. док. №754.
18. Сумбатзаде А.С. Кубинское восстание 1837 года. Баку, 1961, с. 9.
19. Н.Дубровин. История войн и владычества русских на Кавказе. Т.IV, СПб, 1886. с. 524.

20. И.П.Петрушевский. Система русского колониального управления в Азербайджане в первой половине XIX века. В кн: «Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX века. Ч. 1, с. 9.

21. Rusiya Milli Dövlət Tarix Arxivi /MDTP/ f. 1268

22. Акты, собранные Кавказской археологической комиссией /АКАК/. т. 7, док. № 35, с. 18.

Мираферим СЕИДОВ

**ПОЛИТИКО-ПРАВОВОЕ ПОЛОЖЕНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНА
В НАЧАЛЕ XIX ВЕКА И УСТАНОВЛЕНИЕ НОВОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО ПРАВЛЕНИЯ**

Резюме

В статье на тему «Политико-правовое положение Азербайджана в XIX веке и установление нового государственного устройства» затронуты вопросы сложного судьбоносного периода истории Азербайджана. Автором рассматриваются вопросы формирования новых органов управления, административно-территориальные изменения, а также влияние этих новшеств на правовую жизнь Азербайджана.

Ключевые слова: Южный Кавказ, Туркменчай, Россия, комендант, ханство, Азербайджан.

Miraferim SEYIDOV

**POLITICAL-LEGAL SITUATION IN AZERBAIJAN AT THE
BEGINNING OF THE XIX CENTURY AND ESTABLISHMENT
OF A NEW STATE GOVERNING**

Summary

In the article on the theme of political-legal situation in Azerbaijan in the XIX century and establishment of a new state system the issues of the most complicated and fateful period of history of Azerbaijan are touched upon.

The author considers the questions of formation of the new governing bodies, administration and territorial changes, as well the influence of these novelties on legal life of Azerbaijan.

Keywords: Southern Caucasus, Turkmenchay, Russia, kommandant, khanate, Azerbaijan.

Nazim ƏLİYEV

*Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyasının
rəisi, polis general-mayoru, hüquq ü.f.d.*

CINAYƏTKARLIĞIN REGIONAL TƏDQIQININ KRİMİNOLOJİ ƏSASLARI*

Kriminoloji biliklərə yiyələnmədən cinayətkarlığa qarşı mübarizənin effektiv təşkilini təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Bu biliklərin istifadəsi sosial proseslərin idarə olunmasında, həmçinin hüquqyaradıcı və hüquqtəbqiçici fəaliyyət zamanı zəruridir.

Müasir inkişaf tendensiyaları kriminoloji tədqiqatların daha məzmunlu və sistemli aparılmasını tələb edir. Cinayətkarlığın kriminoloji tədqiqi ictimai və dövlət mexanizmlərinin mütəşəkkil fəaliyyətinin əsasını yaratmaqla, bu sahədə dövlətin mübarizə istiqamətlərini formalaşdırır.

Öyrənilən kriminoloji hadisələrin mürəkkəbliyi kriminoloji tədqiqatların da qarşısında ənənəvi üsullarla yanaşı, tədqiqatların yeni metodlarının vasitəsilə həyata keçirilməsi, kriminoloji informasiyanın toplanması və təhlili sisteminin təkmilləşdirilməsi, cinayətkarlığın inkişaf qanunauyğunluqlarının və neqativ tendensiyalarının öyrənilməsi kimi vəzifələri qoyur. Göstərilən vəzifələrin həllinə yönəlmiş kriminoloji tədqiqatların elementlərindən biri də cinayətkarlığın regional tədqiqidir.

Cinayətkarlığın regional tədqiqi bu halın kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərini, həmçinin sosial-iqtisadi xüsusiyyətlərin müxtəlif ərazilər üzrə qarşılıqlı əlaqəsini və cinayətkarlığa təsirini öyrənməklə konkret mübarizə tədbirlərinin müəyyən edilməsi və həyata keçirilməsində müstəsna rol oynayır. Toplanmış kriminoloji informasiyanın tam görüntüsünü yaradan regional tədqiq mürəkkəb ictimai münasibətlər sistemində kriminogenlik xüsusiyyətinə və profilaktik əhəmiyyətinə görə fərqlənən əlaqə və münasibətləri ayırır öyrənir.

Cinayətkarlığın regional tədqiqi zamanı onun ərazi və sahələr üzrə vəziyyəti, müxtəlif regionlarda fərqi, kriminal davranışın səbəb və şəraiti, konkret mübarizə tədbirləri, güc və vasitələrin tətbiqi effektivliyi müəyyən edilir.

Ümumi cinayətkarlığın tədqiqindən fərqli olaraq regional tədqiq cinayətkarlığın inkişaf qanunauyğunluqlarını daha çox detallaşdırılmış formada üzə çıxarır və profilaktik tədbirlərin istiqamətlərini araşdırır.

Cinayətkarlığın regional tədqiqi kriminoloji ədəbiyyatlarda “cinayətkarlığın coğrafiyası” adı ilə də tanınır.

Cinayətkarlığın coğrafiyası ayrı-ayrı regionlarda və ya inzibati-ərazi vahidlərində cinayətkarlığın müəyyən zaman və məkanda paylanması problemlərini öyrənən kriminologiya elminin bir sahəsidir. Cinayətkarlığın coğrafiyasının qarşısında duran vəzifələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- bu və ya digər regionun sosial strukturunun cinayətkarlığın kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə təsirinin öyrənilməsi;
- konkret regionun problemlərini nəzərə alan cinayətkarlıqla mübarizə üzrə regional proqnozların işlənilib hazırlanması və s.

Alman kriminoloqu H.Şnayder “cinayətkarlığın coğrafiyası” ilə yanaşı, həmçinin “cinayətkarlığın ekologiyası” və “cinayətkarlığın topoqrafiyası” kimi anlayışlardan da istifadə etməyi təklif edirdi. Şnayderə görə cinayətkarlığın coğrafiyası ərazi və vaxt baxımından

* Məqalə

tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

cinayətkarlığın ölkələr, iri şəhərlər, bölgələr və kənd yerləri üzrə paylanmasıdır. O, cinayətkarlığın coğrafiyasının öyrəndiyi aşağıdakı sahələri də göstərir:

- cinayətkarlığa qarşı əhalinin qorxu hissinin vəziyyəti;
- insanların hüquq mədəniyyətinin və sosial-nəzarət mexanizmlərin fəaliyyətinin mövcud durumu;
- cinayətin qurbanı olma riski;
- müxtəlif regionlarda cinayətkarlığın fərqliliyinin xüsusiyyətləri.

H.Şnayder tərəfindən araşdırılan cinayətkarlığın ekologiyası cinayətkarlığın topoqrafiyası ilə bağlı məsələlər də regional kriminoloji tədqiqatı əhatə edən, xüsusi diqqət və maraqla qarşılanan bir çox problemləri özündə ehtiva edir.

Cinayətkarlığın ekologiyası insanın kriminal davranışına təsir edən mühiti, ərazinin təbiətini və s. xüsusiyyətləri öyrənir. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlara görə cinayət mühitlə insanın qarşılıqlı təsirinin nəticəsidir. İlin müxtəlif fəsilələrinin cinayətkar davranışa təsirinin xüsusiyyətləri də cinayətkarlığın ekologiyasının predmetlərindən sayıla bilər. İnsanların yaşayış yerlərində (şəhər, rayon, kəndlər və s.) məskunlaşması qaydası, yeni tikililərin arxitektura strukturu və s. cinayətkarlığa təsir edərək onu stimullaşdıran hal kimi öyrənilir. Mühit və davranış sosial proseslərin ayrılmaz hissəsi olaraq qarşılıqlı əlaqədə insanların viktirləşməsinə artırır və ya azalda bilər.

İnsanlar şəhərlərdə məskunlaşdıqca ictimai nəzarətdən yayınır, ictimai qınaq öz təsirini itirir və kriminal submədəniyyətin inkişafına münbit zəmin yaranır.

Cinayətkarlığın topoqrafiyası isə cinayətlər törədilən yerləri (mənzil, küçələr, dükənlər, otellər və s.) tədqiq edərək cinayətkarlığa qarşı mübarizədə qüvvə və vasitələrin effektiv bölünməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsində xüsusi rol oynayır.

Cinayətlərin törədilməsi ehtimalı yüksək olan regionların növlərə bölünməsi regional kriminoloji tədqiqatlar zamanı öyrənilən sahələrdir. Belə regionları təxmini olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- ticarət obyektlərinin, bankların, nəqliyyat vasitələrinin daha çox cəmləşdiyi yerlər isə ayrı-ayrı regionların və şəhərlərin mərkəzi hissələri olur;
- həyat əhəmiyyətli obyektlər regionun mərkəzində deyil, ətrafında yerləşdiyi bölgələrdir. İri ticarət obyektlərinin, bankların, nəqliyyat vasitələrinin cəmləşdiyi yerlər bir növ kiçik hissələrə bölünərək regionun ətrafına paylanır. Belə bölgələrdə kriminogen durum da yalnız bir yerdə daha gərgin olmayıb, qüvvə və vasitələrin planlı bölüşdürülməsinə zəmin yaradır;
- regionun daha çox əyləncə və istirahət mərkəzlərinin yerləşdiyi hissələr;
- region əhalisinin daha imkanlı təbəqəsinin yaşadığı küçə və məhəllələr və s.

Məqsəd və vəzifələrindən asılı olaraq V.Burlakov cinayətkarlığın regional tədqiqində iki istiqamətin formalaşmasını aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

- konkret regional kriminoloji tədqiqat;
- kompleks regional kriminoloji tədqiqat.

Konkret və kompleks regional kriminoloji tədqiqatların əsas predmeti cinayətkarlıqdır. Bu tədqiqatların metodikasında da fərqliliklər demək olar ki, yoxdur. Lakin hər iki istiqamətdə həyata keçirilən regional kriminoloji tədqiqatın müxtəlif vəzifələri və problemlərinin həlli yolları vardır.

Konkret regional kriminoloji tədqiqatın əsas vəzifələri:

1. Ümumi cinayətkarlığın və onun ayrı-ayrı növlərinin (mülkiyyət əleyhinə törədilən cinayətlər, zorakı cinayətkarlıq, mütəşəkkil cinayətkarlıq və s.) regionlar üzrə paylanmasının tədqiq edilməsi.

2. Cinayətkarlığın kəmiyyət (cinayətkarlığın vəziyyəti və dinamikası) və keyfiyyət göstəricilərinin (cinayətkarlığın strukturu və xarakteri) təhlili və təhlil prosesində aşağıdakı göstəricilər nəzərə alınmalıdır:

- böyük ictimai təhlükə törətməyən, ağır, az ağır və xüsusilə ağır cinayətlərin vəziyyəti və müqayisəli nisbəti;

- qəsdən və ehtiyatsızlıqdan törədilən cinayətlərin nisbəti;

- residiv, mütəşəkkil, peşəkar cinayətkarlığın xüsusi çəkisi və s.

3. Cinayətkarlığın ayrı-ayrı növlərinin regionlar üzrə paylanması səbəb və şəraitinin tədqiqi.

4. Cinayət törədənlərin şəxsiyyətlərinin kriminogenliyinin tədqiq edilməsi. Cinayət törədənlərin şəxsiyyətlərinin regional öyrənilməsi zamanı tədqiq edilən xüsusiyyətlər:

- regionlarda cinayət törədənlərin cəmiyyətə zidd yönəlişi və şəxsiyyətlərinin sosial təhlükəliliyi;

- cinayət törədənlərin şəxsiyyətlərində neqativ sosial-psixoloji xüsusiyyətləri yaradan şərait və səbəblər;

- konkret kriminal davranışın təzahürlərinə kömək edən hallar və fərdi kriminal davranış mexanizmi;

- cinayət törədənlərin şəxsiyyətlərinin təsnifatı, tipologiyası və s.

5. Ümumsosial, xüsusi kriminoloji və fərdi profilaktik tədbirlərin hazırlanması və planlaşdırılması.

Konkret regional tədqiq zamanı daha çox cinayətkarlığın əsas göstəriciləri, dəyişkənliyi, neqativ tendensiyaları öyrənilir. A.İ.Dolqovaya görə cinayətkarlığın öyrənilməsi zamanı onun daxili və xarici göstəriciləri də tədqiq edilməlidir.

Cinayətkarlığın daxili göstəricilərinə cinayətkarlığın vəziyyəti və kriminal motivasiyasının əsas istiqamətləri (tamah, zorakı və s.) aiddir. Cinayətkarlığın daxili göstəricilərinin bölgüsü isə aşağıdakı kimidir:

- sabitlik (residiv cinayətkarlığın vəziyyəti öyrənilir. Bu zaman həm cinayət-hüquqi, həmçinin kriminoloji residiv tədqiq edilib regionlar üzrə paylanma vəziyyəti araşdırılır);

- aktivlik (peşəkar cinayətkarlığın vəziyyəti tədqiq edilir);

- mütəşəkkillik (mütəşəkkil cinayətkar qruplaşmalar tərəfindən törədilən cinayətlərin regional tədqiqi aparılır).

Kompleks regional tədqiq zamanı isə cinayətkarlıq bir növ təcrid olunmuş halda yox, sosial, iqtisadi, siyasi, təşkilati, mənəvi-psixoloji xüsusiyyətlərin əhatəsində araşdırılır.

Kompleks regional kriminoloji tədqiqatın vəzifələri müəyyən qədər fərqlidir və onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Cinayətkarlığın inkişafına təsir göstərən sosial-iqtisadi halların müəyyən edilməsi və tədqiqi.

2. Cinayətkarlığa təsir göstərən tarixi-ənənəvi və mənəvi-psixoloji halların müəyyən edilməsi və tədqiqi.

3. Cinayətkarlığa təsir göstərən təşkilati səbəblərin (hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətinin vəziyyəti, sosial-nəzarət mexanizmlərinin təsirinin mövcud durumu) öyrənilməsi.

4. Cinayət törədənlərin sosial-demoqrafik əlamətlərinin (yaşı, cinsi, təhsili, ailə tərkibi, məşğuliyyəti, vətəndaşlığı və s.) təhlili.

5. Cinayətkarlığa təsir göstərən sosial-iqtisadi halların qarşısının alınması məqsədi ilə həyata keçirilən profilaktik tədbirlərin istiqamətlərinin müəyyən edilməsi və proqnozların verilməsi.

Konkret regional tədqiq zamanı kriminogen duruma birbaşa təsir göstərən əsas hallar öyrənilərək cinayətkarlığa qarşı daha çevik təsir etmə vasitələri müəyyən edilir. Kompleks

regional tədqiq zamanı isə cinayətkarlıq bir sosial hal kimi öyrənilərək daha geniş səbəb və şəraitlərin dairəsində araşdırılır. Bu səpgidə yanaşma cinayətkarlığa qarşı mübarizədə daha geniş profilaktik tədbirlərin tətbiqinə zəmin yaradır.

Kriminoloji tədqiqatların hər iki istiqamətdə aparılması cinayətkarlığın daha detallaşdırılmış tədqiqinə səbəb olmaqla cinayətkarlığın tam görüntüsünün yaradılmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Cinayətkarlığın regional tədqiqi cinayətkarlığın öyrənilməsinin əsas istiqamətlərindən biri olmaqla öz üstün cəhətləri ilə seçilir. Regional tədqiq zamanı ölkənin müxtəlif regionlar üzrə göstəricilərinin oxşar və fərqli cəhətlərinin müqayisəsi imkanı yaranır. Bundan başqa cinayətkarlığın regional tədqiqi ümumiyyətlə cinayətkarlığa qarşı mübarizədə vahid mübarizə strategiyasının formalaşdırılmasının əsasını təşkil edir.

Açar sözlər: cinayətkarlığın kriminoloji tədqiqi, regional kriminoloji tədqiq, cinayətkarlığın göstəriciləri, cinayətkarın şəxsiyyəti, cinayətlərin profilaktikası.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. F.Y.Səməndərov. Kriminologiya. Dərslik. Ümumi hissə. Bakı, 2003.
2. Бурлаков В.Н., Кропачев Н.М. Криминология. Учебник. СПб, 2002.
3. Долгова А.И. Криминология. Учебник. М., 2008.
4. Кудряцев В.Н., Эминов В.Е. Учебник. М., 2005.
5. Иншаков С. Криминология. Учебник. М., 2002.
6. Шнайдер Г. Криминология. Учебник. М., 1994.

Назим АЛИЕВ

КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РЕГИОНАЛЬНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ПРЕСТУПНОСТИ

Резюме

Одним из неотъемлемых компонентов криминологического исследования является изучение региональной преступности. Общее криминологическое изучение преступности создает также общность профилактических мероприятий. Автор говорит о значении исследования региональной преступности и его различных аспектах.

Ключевые слова: криминологическое изучение преступности, региональное криминологическое изучение, показатели преступности, личность преступника, профилактика преступления.

Nazim ALIYEV

THE CRIMINOLOGICAL BASES OF REGIONAL STUDY OF CRIMINALITY

Summary

One of the main components of criminological study is the regional analysis of criminality. The general criminological study of criminality creates the community in preventive measures. The author mentions the importance of the regional investigation of criminality and states on significance of the various aspects of its learning.

Keywords: criminological study of criminality, regional criminological study, indicators of criminality, personality of criminal, the preventive crimes.

Fikrət NƏBİYEV

AMEA FSHİ, b.e.i., fəlsəfə ü.f.d.

QANUNVERİCİLİYİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN BƏZİ NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ*

Qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi yalnız hüquqi şüur sayəsində mümkündür. Hüquq yaradıcılığı bir tərəfdən hüquqi ictimai şüura, onun hüquq yaradıcı funksiyasına əsaslanır, digər tərəfdən isə hüquqi şüurun vəziyyətindən asılı olaraq həyata keçirilir. Hüquq yaradıcılığını şərtləndirən amillərin hamısı hüquqi şüur süzgəcindən keçərək hüququn determinantı rolunu oynayır. Hüquq yaradıcılığına iqtisadi, ideoloji, siyasi, sosial-psixoloji, mənəvi və təşkilati-idarəçilik kimi sosial amillər təsir göstərir. Onlar hüquq normasından əvvəl mövcud olur və hüquq yaradıcılığının obyektiv əsasını təşkil edir. Sosial hüquqi amillərə hüquqi ənənələr, hüquqi psixi vəziyyət, eyni zamanda cəmiyyətin təhlükəsizliyi aid edilir. Hüquq yaradıcılığında determinant kimi çıxış edən hüquqi amillər obyektiv və subyektiv xarakterə malikdir. Hüquqi amillər mənşəyinə görə ictimai münasibətləri tənzimləmə vasitəsi olduğundan obyektiv xarakterlidir. Eyni zamanda həmin hüquqi amillər xalqın iradəsi və şüuru ilə bağlı olduğu üçün subyektiv mahiyyət kəsb edir.

Problemlərdən biri hüquq yaradıcılığının dövlətin, xalqın və ya sosial qrupların mənafeyindən irəli gəlməsidir. Məsələn, materialistlərə görə hüquq hakim sinfin qanun dərəcəsinə yüksəldilmiş iradəsidir, bu iradənin məzmunu isə mənsub olduğu sinfin həyat şəraiti ilə müəyyən edilir. Sovetlər dövründə hüququn sinfi iradi məzmunu başlıca əsas kimi qəbul edilirdi. Hüququn sinfi xarakteri onun obyektiv əlaməti kimi qeyd edilirdi. Hüquqda həmişə hakim sinfin mənafeyi, dövlətin mənafeyi, xalqın mənafeyi kimi anlayışlar eyni mənə daşıyan, eyni hüquqlu anlayışlar idi.

Belə bir totalitar siyasi rejim şəraitində fəaliyyət göstərən qanunlar Kommunist partiyasının iradəsinə tabe etdirilmişdi. Totalitarizm dövlət hakimiyyətinin hər hansı qrup və ya siyasi partiyanın əlində cəmləşməsini ifadə edən siyasi quruluşdur. Belə siyasi hakimiyyət demokratiyanı, siyasi müxalifəti məhv etməklə, cəmiyyəti tamamilə öz marağına tabe edən zorakılıqlardan ibarətdir. Burada dövlət terror, əhəlinin mənəvi cəhətdən kölə halına salınması yolu ilə qorunur, cəmiyyətin bütün sahələrinə dövlət hakimiyyət orqanları bilavasitə özü nəzarət edir, konstitusion hüquq və azadlıqlar ləğv edilir (1, s.512-513). Əgər dövlətin iradəsi müəyyən sinfin və ya siyasi partiyanın iradəsdirsə, təbii ki, burada qəbul edilən qərarlar totalitar mahiyyət kəsb edəcəkdir. Belə rejimdə müəyyən qrupun və ya sinfin iradəsinə əks etdirən hakimiyyət mütləqləş-dirilir. Xalqın hüquq və azadlıqları isə müdafiə edilmir.

Yalnız qanunla şərtlənən dövlətin iradəsi insanların təbii hüquqlarını qorumaq işinə xidmət edə bilər. Belə halda təbii hüquqların pozitiv hüquqlar əsasında aliliyi təmin edilməlidir. Bunun üçün qanunun totalitar xarakter və məzmunundan imtina edilməlidir. İnsanların təbii hüquqları onların doğulduğu gündən mövcud olsa da belə hüquqlar mütləq pozitiv qanunlarda əsaslandırılmalıdır (2, s.17).

Hüquqi normativ aktlarla müdafiə olunan ictimai münasibətlər dəyərlən-dirilərkən qorunan dəyərlər içərisində onun yeri düzgün müəyyən edilməlidir. Qanunların qəbulu və təkmilləşdirilməsi müəyyən tarixi dövrü, konkret tarixi şəraiti və obyektin vəziyyəti nəzərə

* Məqalə hüquq ü.e.d. Həbil Qurbanov tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

alınmaqla həyata keçirilməlidir. Tamamlanmamış etibarlı olmayan informasiyaya əsaslanmış qanunlar özünü doğrulda bilməz.

Hüquq yaradıcılığının sosial zərurətlə bağlı olmasına dair qərar qəbul etmək üçün əvvəlcə praktiki olaraq sosial məsələlərin dərinədən öyrənilməsi tələb olunur. Bu zaman öyrənilməsi zəruri hesab edilən amillər obyektiv və subyektiv olaraq iki yerə bölünür. Obyektiv amillərə iqtisadi, ərazi, ekoloji, demoqrafik hallar, subyektiv amillərə siyasi, ideoloji, sosial, milli mədəni, psixoloji hallar aid edilir. Qeyd edildiyi kimi, obyektiv və subyektiv amillərin tədqiqi son dərəcə mürəkkəb bir prosesdir. Onların tədqiqində elmi texniki nailiyyətlərdən, riyazi modelləşdirmədən, kibernetikadan, informasiya nəzəriyyəsinə, sistemli-struktur təhlildən istifadə edilir (3, s.11).

Hüquqi aktların rəsmiləşdirilməsi zamanı obyektiv və subyektiv amillərin kompleks və sistemli tədqiqi cəmiyyətdə baş verən hadisələrə aydınlıq gətirir. Sistem qarşılıqlı əlaqədə olan elementlərin məcmusudur. Sistemlər sadə və mürəkkəb növlərə bölünür. Sosial hadisələr və proseslər üçün mürəkkəb sistemlər xarakterikdir. Bütöv sistemlər elementlərin elə məcmusudur ki, burada qarşılıqlı təsirdə olan elementlərin heç biri üçün xarakterik olmayan xüsusiyyətlər yaranır. Mürəkkəb sistemlər zaman və məkanda dəyişən çoxsaylı elementləri nəzərdə tutur. Sistem elementlərinin sayı elə həddə dəyişə bilər ki, nəticədə bu sistemin özünün dəyişməsilə nəticələnə bilər. Sistem elementləri bir-biri ilə müxtəlif mürəkkəb funksional əlaqə və münasibətdədir. Bir sistemin elementləri ilə daha böyük sistemin elementləri arasında da əlaqə vardır.

Sistem haqqında ümumi müddəalar əsasında tədqiqat obyektinə sistem halında baxmaq üçün o aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir: Obyekt xırda sistemlərdən ibarət olmalıdır. Xırda sistemlərin yəni sistemaltı üsürlərin bir sistem halında birləşdirilməsi qarşıya qoyulan problemin həll edilməsinə kömək etməlidir. Xırda sistemlərin bütöv sistemdəki əlaqəsini səciyyələndirən xüsusiyyətlər müəyyən edilməlidir. Sistem özü daha böyük sistemin bir hissəsi olmalıdır (4, s.4).

Tədqiqat obyektini kimi səciyyələndirdiyimiz hüquqi təfəkkür problemi sistem haqqında nəzəriyyənin ümumi müddəalarına cavab verir. Belə ki, hüquqi təfəkkür vahid fəaliyyətin daxili psixoloji və sosial tərəflərini əhatə edir. Eyni zamanda qeyd edilməlidir ki, hüquqi təfəkkür daha böyük sistemin-idrak prosesinin bir sahəsi kimi çıxış edir.

Hüquqi təfəkkürün müstəqil elementi kimi çıxış edən hüquqi şüur, müstəqil idrak predmetinə, ictimai münasibətləri tənzim etmə üsuluna malikdir. Nəhayət, hüquqi şüur özündən daha geniş və əhatəli olan ictimai şüurun elementi kimi çıxış edir. Hüquqi şüur sosial varlığın vəziyyətini inkişaf meyllərini xarakterizə edən informasiya ilə fəallaşdırılır və beləliklə proqnoz edici funksional əlamətlər müəyyən edilir. Bu baxımdan hüquqi aktların yaradılması, təkmilləşdirilməsi və tətbiqi zamanı sosial həyatda yaranan hərəkətlər və onların determinantları ilə bağlı informasiyaların hüquqi şüura çatdırılması ön planda olmalıdır. Qəbul olunmuş informasiyalar hüquqi şüur vasitəsi ilə dərk edilir və qiymətləndirilir, qoruyucu xarakter daşıyan hüquq normasının modelləşdirilməsinin zəruri olub olmaması müəyyən edilir. Qərar təbiət, texniki, tibbi, iqtisadi elm sahələrinin dəlilləri əsasında qəbul edilə bilər.

Milli Məclisin hüquq yaradıcılığı fəaliyyəti ilə bağlı tədqiqat aparmaq, əvvəlcədən proqnoz vermək, yaradılması zəruri əhəmiyyət daşıyan qanunları vaxtında müəyyən etmək imkanları olmur. Ona görə də qanunverici orqanın hüquq yaradıcı fəaliyyəti ilə bağlı xüsusi informasiya xidməti təşkil edilməlidir. Belə bir funksiyaları yerinə yetirmək üçün parlamentin yanında peşəkar mütəxəssisləri birləşdirən, qanunvericilik layihələrini hazırlayan xüsusi təsisat yaradıla bilər. Qanunvericiyə xidmət edən ekspert rolunda alimlər, elmi tədqiqat müəssisələri və qrupları fəaliyyət göstərməlidir. Beləliklə, hüquq yaradıcılığının elmi təminatına mütəşəkkil xarakter verilməlidir. Qanunvericilikdə qəbul edilən hər bir yeni

normativ akt, qanunda edilən hər bir yenilik, dəyişiklik əvvəlcə nəzəri hüquqi şüurda mühakimə obyektə olmalıdır.

Bir çox ölkələrin qanunvericilik təcrübəsinə əsaslanmaqla, respublikamızın real spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmadan empirik təsəvvürlər və mülahizələr əsasında hüquq yaradıcılığı ilə məşğul olmaq yolverilməzdir. Baş verən əməllərin xarakterinin öyrənilməsi zamanı zərər çəkən ictimai münasibətlərin dairəsinin müəyyən edilməsi başlıca vasitələrdən biridir. Ona görə də hüquqi mühafizəsi lazım olan ictimai münasibətlərin müntəzəm müşahidəsi onlara zərər yetirən hərəkətlərin uçotunu nəzərdə tutur. Bu səbəbdən də ictimai münasibətlərə zərər yetirən hüquq pozuntularının müntəzəm uçotu aparılmalı onların vəziyyəti və inkişaf dinamikası ilə bağlı informasiya mərkəzi yaradılmalıdır. Burada əsas vəzifə qanunla müdafiə edilən ictimai münasibətlərin dairəsinin konkret olaraq müəyyən edilməsidir.

Hüquq yaradıcılığının elmi təminatlarından bəhs edərkən hüququn hissi və nəzəri idrak prosesinin nəticəsi olaraq yaranması haqqında fikir aydınlığı olmalıdır. Hissi idrak prosesində seyrçi xarakter vardır. O varlığın zahiri cəhətlərini əks etdirir. Hissi idrak prosesi nəticəsində əldə edilən empirik biliyin məzmununu praktiki təcrübə müəyyən edir. Empirik biliklərin gücü gündəlik həyat fəaliyyəti ilə bağlı olan praktikadır. Belə praktika hadisələrin aldadıcı zahiri görünüşünə söykənir. Ona görə də empirik müşahidə hüquq yaradıcılığını şərtləndirən obyektiv zərurətin yaranıb-yaranmamalı problemini aydınlaşdırma bilmir. Hissi idrak prosesinə əsaslanan bilik nəzəri idrak prosesi ilə müqayisədə məhduddur. Empirik bilik hadisələrin ümumi əlaqə və qanunauyğunluğu haqqında, onlar arasında mövcud olan səbəbli əlaqə barədə aydın təsəvvür yaratmır. Empirik bilikləri yaradan hissi idrak prosesində duyulan mücərrəd həqiqət nəzəri idrak prosesində yəni, təfəkkürdə nəzəri səviyyədə dəqiqləşdirilir. Bununla birlikdə illərlə praktiki fəaliyyət nəticəsində toplanmış, praktiki fəaliyyət nəticəsində müəyyən edilmiş dəyərlərə laqeyd olmaq olmaz (5, s.242). Ona görə praktikanın verdiyi empirik biliklər nəzəri təfəkkürün süzgəcindən keçirilir, ümumiləşdirmə aparılır, proses üçün sabit qanunauyğunluq kəsb edən cəhətlərə önəm verilir.

Hüquq elminin tədrisi, təbliği, hüquq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi praktiki olaraq şüurun sərhədlərini genişləndirir və onu elmi-nəzəri səviyyəyə yüksəldir. Hüquq yaradıcılığında hüquqi şüurun idrak prosesindəki rolundan bəhs edərkən hissi idrak prosesi ilə rəşional nəzəri idrak prosesinin nisbəti məsələsinə müəyyən etmək lazımdır. Rəşional bilik nəzəri elmi biliklə, yəni ideologiya ilə bağlı olduğı halda, hissi idrakla əlaqədar olan biliklər adi şüura, ictimai psixologiyaya daha çox yaxındır. Hüquq yaradıcılığı daha çox hüquqi şüurun rəşional sahəsinə əsaslanır.

Hüquq yaradıcılığında əsas hesab edilən iki cür istiqamətdə ifratçılığı qəbul etmək olmaz. Birincisi, hüquq yaradıcılığında ictimai psixologiyayı nəzərə almadan ancaq hüquqi ideologiya əsasında həyata keçirilən istiqamətdir. Bu cür istiqamətli qanunlar xalqın həyatından uzaq düşmüş hüquqi normalardır. Əgər hüquq norması ictimai hüquqi şüurda qəbul edilmirsə, o tənziqləmə funksiyasını həyata keçirə bilməz. Digər tərəfdən hüquq yaradıcılığı yalnız psixologiyaya əsaslanmamalıdır. Praktikaya əsasən qeyd edə bilərik ki, adi şüurda, kütləvi psixikada hissi idraka əsaslanan biliklər sosial varlığın tipik cəhətlərini əhatə edə bilməz. Çünki, hüquqi psixikada ayrı-ayrı təsadüfi baş verən hallar ictimai təhlükəli əməllərin əsası kimi ümumiləşdirilir. Belə təhlükəli hallardan uzaqlaşmaq üçün normativ qiymətləndirmə yolu ilə idrak prosesinin nəticəsi olaraq hüquq normaları modelləşdirilərkən hissi və rəşional biliklərin nisbəti müəyyən edilməlidir. Hüquq normalarının sosial nəzarəti həyata keçirmələri üçün ictimai təhlükəli əməllər hüquqi şüurda qeyri əxlaqi əməl kimi qəbul edilməlidir.

Qəbul edilən qanun bir tərəfdən ictimai hüquqi şüurun məhsuludur. Digər tərəfdən isə fərdi hüquqi şüur üçün yaradılmış informasiya modelidir. İctimai hüquqi şüurun

maddiləşmiş simvolları kimi qəbul edilən hüquq normaları ictimai hüquqi şüurla fərdi şüur arasında əlaqə yaradan ötürücüdür. Bu yolla hər bir şəxs ünvanlanmış informasiya ilə məlumatlanaraq hüquq normasının tələblərinə riayət edilməsi prosesində hər hansı bir normativ aktın göstərişini qəbul edirlər. İnsanların şüurlu olaraq hüquq normalarının tələblərinə əməl etməsi əksər halda müəyyən növ əməllərin ictimai təhlükəli əməl kimi tanınmasında ictimai hüquqi şüurla fərdi şüurun eyni mövqedən çıxış etməsi lazımdır. Qanunla əməllərin ictimai təhlükəli və ictimai təhlükəsi olmayan əməllərə bölünməsi cəmiyyət üzvlərinin belə hüquqi dəyərləri qoruması prosesini şərtləndirir. Baş vermiş ictimai təhlükəli əməl hüquqi şüurda dərk edilir, ona cəmiyyət üzvləri tərəfindən hüquqi mənəvi baxımdan qiymət verilir. Daxilən psixi iztirab hissi yaranır və mənfi emosiya formalaşır (6, s.138).

Beləliklə, əməlin ictimai təhlükəliliyini müəyyən edən qanunların qəbul edilməsilə bağlı fərdi şüurda ictimai təhlükəli sayılan əməllərlə ictimai təhlükəsi olmayan əməllərin qütbləşməsi baş verir. Baş verən əməllərin qütbləşməsini qəbul etməyən, qanunun aliliyinə məhəl qoymayan şəxslər üçün inandırma və məcburiyyət üsullarından istifadə edilir.

Hüquqi şüurun tədqiqində əhalinin hüquqi informasiya ilə təchiz edilməsi zəruri məsələlərdən biridir. Hüquqi informasiya insanın sosial-hüquqi sahədə davranış fəallığını təmin edən mühüm amillərdəndir. Hər hansı hadisə ilə bağlı olan zəruri informasiya xidməti hüquqi yaradıcı funksiyasının həyata keçirilməsi üçün əsas vasitə olur. Hüquqi informasiya hüququn müəyyən etdiyi qaydalara riayət etməyə, qanuna hörmət hissinin tərbiyə edilməsinə, hüquqi təfəkkürün formalaşmasına kömək edir. İnsanları sosial ədalətin bərqərar olması uğrunda mübarizəyə istiqamətləndirir.

Respublikamızda bazar iqtisadi münasibətlərinin yaradıldığı bir şəraitdə hüquqi islahatların həyata keçirilməsi, qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi üçün, əvvəlcə hüquqi şüurun vəziyyətinin öyrənilməsi, qüvvədə olan qanunlara münasibətin aydınlaşdırılması və qanunlar haqqında əhaliyə informasiya xidməti vəziyyətinin tədqiq edilməsi nəzərdə tutulmalıdır.

Hüququn ideya mənbəyi rolunu oynayan ictimai hüquqi şüur fərdi şüurun vəziyyətini nəzərə almalıdır. Eyni zamanda ictimai hüquqi şüur dəyişən sosial şəraitin təsiri altında qanunun cəmiyyət üzvlərinə göstərdiyi təsirin xüsusiyyətləri və eləcə də fərdi şüurda yaranmış dəyişikliklər vaxtaşırı öyrənilməli və bütün bunlar qiymətləndirilərək hüquq yaradıcılığında nəzərə alınmalıdır. Bu yolla, hüquqi şüurun köməyi ilə hüququn sosial dayaqlarını möhkəmləndirmək, mövcud olanla arzu edilənin birliyini yaratmaq olar.

Cəmiyyət üzvlərinin hüquqi şüurunun vəziyyətinin öyrənilməsi qanunların mənəvi dayaqlarını möhkəmləndirir. Hüquqi tənzimin mənəviyyata yönəldilməsi mühüm məsələdir. Belə ki, mənəviyyata söykənmiş qanunlar üzrə hüquqi vəzifələrin yerinə yetirilməsi mənəvi borca çevrilir. Şüurluluq və xeyirxahlıqla bağlı olan tələblərin icrasını müəyyən edən mənəvi təsirin hərəkət mexanizmi fəaliyyətə başlayır. Buna vətəndaşların ictimai təhlükəli əməllər haqqında biliyi və belə əməllərə münasibətini qeyd etmək olar. Vətəndaşların hüquqi şüurunun öyrənilməsi hüquqşünaslıqda sosioloji istiqamətin inkişafı ilə bağlı olaraq həyata keçirilir.

Hüquq normaları hazırlanarkən və qəbul edilərkən əhalinin hüquqi şüurunun vəziyyəti nəzərə alınmalıdır. Burada əvvəlcə mikromühitin təsiri altında qəbul edilmiş sadələvh təsəvvürlər yaranır və bu cür sadələvh təsəvvürlər baş verən hüquqi hadisələrin qavranılaraq dərk edilməsinə mane olur.

Açar sözlər: hüquq norması, ictimai münasibətləri tənzimləmə, hüquq yaradıcılığı, hüquqi aktların rəsmiləşdirilməsi, hüquqi şüur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Словарь иностранных слов. М., 1989.
2. Макаров О.В. Соотношение права и государства. Журн. «Государство и право», № 5, 1995.
3. Rəhimov İ.M., Həsənov E.H., Abdullayev S., Cavadova İ.A. Cinayətkarlıq və kibernetika. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1995.
4. Azad Mirzəcanzadə. Yaradıcılıq haqqında düşüncələr. Bakı, 1984.
5. Керимов Д.А. Послесловие в книге А.Нашин. Правотворчество (Правотворчество в СССР). М., 1974.
6. Питирим Сорокин. Человек, цивилизация, общество. М., 1992.

Фикрет НАБИЕВ

О ПРОБЛЕМАХ УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА

Резюме

Совершенствование законодательства возможно только посредством правового сознания. Правотворчество, с одной стороны, опирается на общественное правовое сознание, на его функцию творчества права, с другой, зависит от состояния правового сознания. Все факторы условия правового сознания, будучи процежены через сито правового сознания, играют роль детерминанта права. На правотворчество влияют экономические, идеологические, политические, социально-психологические, нравственные и организационно-управленческие социальные факторы. Они появляются раньше правовых норм и организуют объективную основу правотворчества. К социально-правовым факторам относятся правовые обычаи, правовое психическое состояние, а также безопасность общества.

Ключевые слова: правовая норма, регулирование обязательственных отношений, правотворчество, придание официального статуса правовым актам, правовое сознание.

Fikret NABIEV

ON THE PROBLEMS OF LEGISLATION IMPROVEMENT

Summary

Improving the legislation is possible only through legal awareness. Lawmaking on the one hand is based on the public consciousness of law, its function of right making, on the other hand depends on the legal consciousness. All factors for legal consciousness having been passed through a sieve of legal consciousness, play a determinant role of law. Lawmaking is influenced by economic, ideological, political, social, psychological, moral, and organizational and managerial social factors. They appear before the law norms and organize the objective basis of lawmaking. The socio-legal factors include the legal customs, legal state of mind, as well as public safety.

Keywords: legal norm, regulating the responsibility relations, lawmaking, attaching official status to legal norms, legal consciousness.

Вугар МАМЕДОВ

*доктор медицинских наук, профессор, заместитель
директора Института НАНА по правам человека, руководитель
Азербайджанского бюро Кафедры ЮНЕСКО по биоэтике*

Нигяр КАЛАНДАРЛИ

докторант Института НАНА по правам человека

ЭВТАНАЗИЯ ИЛИ СМЕРТЬ «ПО СОБСТВЕННОМУ ЖЕЛАНИЮ»*

Эвтаназия и ее виды. Стремительный научно-технический прогресс и соответствующие технологические разработки в области наук о жизни порождают проблемы, которые волнуют человечество вот уже более полувека. «Всеобщая декларация о биоэтике и правах человека», принятая ЮНЕСКО в 2005 г., отмечая актуальность этических последствий, связанных с новейшими достижениями науки и техники, призывает обеспечивать «должное уважение достоинства человеческой личности и соблюдение прав и свобод человека»(1).

Современные медицинские и биологические технологии способны поддерживать жизнь смертельно больного или попавшего в катастрофические обстоятельства человека сколь угодно долго. В связи с этим, предметом широкого обсуждения в обществе стали социально-нравственные и морально-правовые аспекты эвтаназии.

Термин «эвтаназия» происходит от греческих слов *eu* – «хорошо» и *θάνατος* – «смерть», что в совокупности буквально означает «добрая», «легкая», «хорошая» смерть. Таким образом, эвтаназия – это «практика прекращения жизни человека, страдающего неизлечимым заболеванием, испытывающего невыносимые, некупируемые боли, а также удовлетворение просьбы без медицинских показаний в болезненной или минимально болезненной форме с целью прекращения страданий». Практика применения эвтаназии и смысл этого понятия достаточно широки – прерывание человеческой жизни, умышленное умерщвление, отказ от лечения и использования жизнеподдерживающей аппаратуры, действия и средства по осуществлению эвтаназии, ускорение смерти, предоставление возможности умереть. Эвтаназией также называют усыпление животных.

Несмотря на сравнительно небольшой возраст эвтаназии как проблемы, беспрецедентно захватившей профессиональные сообщества и современную мировую общественность, термин впервые был употреблен английским философом Ф.Бэконом еще в XVI веке (в труде «О достоинстве и приумножении наук»).

В зависимости от формы осуществления эвтаназии различают два ее вида – активную и пассивную. Активная форма эвтаназии (иногда ее называют методом «наполненного шприца») предусматривает введение медицинских препаратов либо другие действия, приводящие к смерти. Также к активной эвтаназии причисляется самоубийство с помощью смертельных препаратов, предоставляемых по просьбе больного, или отключение от жизнеподдерживающей аппаратуры. Пассивной эвтаназией считается отказ больного от лечения и прекращение терапии медицинским персоналом.

* Məqalə

tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

Эвтаназия бывает добровольной или недобровольной, то есть с согласия находящегося в полном сознании и памяти больного и по его официально зафиксированной просьбе либо с согласия родственников в случае бессознательного состояния.

С этической точки зрения разница между действием и бездействием не всегда бывает явной и очевидной. Ученый в области биоэтики М.Чарлзворс пишет, что даже клятва Гиппократ не обязывает врача поддерживать жизнь пациента любыми способами (27, с.60).

История вопроса. Эвтаназия, как социально-правовое явление, имеет глубокие исторические корни. Исследования показывают, что в древний период человеческое общество не считало жизнь наивысшей ценностью. Политико-правовые учения Древнего мира (Платон, Аристотель, Сократ и др.) содержали рассуждения о том, что в определенных случаях эвтаназия является благом и неизбежностью. Слабые, больные и старые люди в силу тяжелых условий выживания были просто не нужны, и поэтому их нередко лишали жизни. Как правило, древние культуры обуславливали отношение к эвтаназии как к акту, не приносящему вреда обществу.

В качестве одного из примеров можно привести полевые исследования, проведенные в Сардинии в 1983-1986 и 2001-2002 гг., в процессе которых была обнаружена древняя устная традиция, повествовавшая об институте *sa accabadora* (с испанского – *acabar* «кончить», «убивать»), существовавшего вплоть до конца XVIII в. Согласно этой традиции, существовала специальная когорта людей, к услугам которых прибегали, когда дело касалось неизлечимо или мучительно больных «пациентов», желающих прекратить свои страдания (23, с.89-101). Ссылку на устную традицию как источник сведений об аккабадорах приводит также Дж.В.Тиндейл в своем труде «Описание острова Сардиния, включающее картины манер и обычаев сардинцев», изданном в Лондоне в 1849г. Автор пишет об этом институте как о явлении, ему современном (36, с.124-125).

В Японии также существовала древняя традиция, согласно которой сыновья отводили своих престарелых родителей умирать в определенное место и оставляли их без помощи. Особенно остро стояла проблема эвтаназии в отношении младенцев, родившихся с патологиями; как правило, от них избавлялись. В определенном смысле это было оправдано тяжелыми условиями выживания человека.

В средние века в условиях господства религиозного мировоззрения сформировалось резко негативное и нетерпимое отношение к эвтаназии (сочинения Св.Августина, Ф.Аквинского и др.). Гораздо позже, уже в период нового и новейшего времени, оно сменилось лояльным, плюралистическим мнением. Новая аргументация, новое представление о природе человека, дистанцирование от религиозных догматов, утверждение идей о принадлежности жизни человека ему самому – все это привело к формализации проблемы эвтаназии как инструмента, обеспечивающего такое же естественное право на смерть, как и на жизнь (М.Монтень, Т.Гоббс, А.Шопенгауэр, позже А.Камю, К.Ясперс). Неограниченная свобода человека, нивелирование любого рода запретов вкупе с ускоренным совершенствованием био- и медицинских технологий вызвали к жизни и возродили теории об эвтаназии.

Вместе с тем, история знает гораздо больше истинно гуманных фактов в отношении безнадежно больных и страдающих людей, задумывающихся об эвтаназии. С улучшением качества жизни, с реализацией эффективных социально-экономических преобразований развиваются идеи гуманизма. Исследователь в области биоэтики

Дж.Хитчкок отмечает, что «впечатляющий прогресс науки и медицины вселил в людей веру в радикальное изменение условий жизни и здоровья» (30, с.44).

Философия и моральный аспект эвтаназии. Современное отношение к эвтаназии строится под влиянием двух факторов: (1) возможность поддерживать жизнь неизлечимо больного человека сколь угодно долго с помощью медицинских технологий и (2) приоритетность прав человека.

Медицина всегда ассоциировалась с высшими общечеловеческими ценностями – гуманизмом, добротой, состраданием. Пока больные люди, утратив эмпирическую связь с жизнью, страдают и желают собственной смерти, видя в ней единственный выход для себя, здоровые люди стараются найти истину и консенсус в рассуждениях, что нравственно, а что заслуживает уголовного наказания. Сегодня в обществе, которое явление эвтаназии разделило на два непримиримых лагеря, проводятся дискуссии и дебаты по вопросу ее легализации, правовых и этических аспектов. Средства массовой информации, представители профессиональных сообществ от медицины, философии, этики, теологии вовлекают в обсуждение проблем эвтаназии все большее число участников, приводящих свои аргументы «за» и «против».

Как нам представляется, решение добровольно уйти из жизни – это сугубо личная проблема, и она никогда не будет решена однозначно в пользу какого-либо мнения, в основе своей непримиримого и антагонистического по отношению к другим мнениям. Тут неуместна шаблонизация, невозможны универсальные законы и правовые нормы с точки зрения этики, философии, нравственности. Совершенно очевидно, все биоэтические дилеммы должны решаться в индивидуальном порядке в зависимости от конкретной ситуации и условий.

Традиционная клятва Гиппократов четко определяет негативное отношение к эвтаназии. В любом случае, позитивное отношение к жизни должно быть более приоритетным, чем отношение к смерти и медицина обязана предпринимать действия, сохраняющие и облегчающие жизнь в любом ее проявлении, как бы тяжело ни было больному в психологическом и физиологическом смысле. «В целом жизнь лучше, чем смерть» – это известное высказывание древних должно быть путеводной звездой в принятии принципиальных решений пациентами и медиками.

«Общество, в котором не уважается жизнь граждан, не может быть основано на мире и справедливости. Независимо от типа государственного устройства, право на жизнь является самым главным и от него зависит обеспечение всех остальных прав», – отмечает М.Алиева, выполнившая диссертацию в области эвтаназии, – «закон, допускающий гибель и уничтожение граждан, является антигуманным» (6).

Являясь одним из самых трудноразрешимых вопросов для общественного восприятия и осознания, эвтаназия остается сложной категорией и в правовом аспекте. Все более очевидным становится кардинальное, в целом негативное, изменение сферы последствий технологического и технического вмешательства в естественность бытия, в связи с чем наступил момент выработки новых действий, доктрин, концепций. В современных политико-правовых условиях, сформировавших всемирную тенденцию приоритетности прав человека, любое государство, претендующее на статус правового и уделяющее большое внимание соблюдению законных прав и интересов каждого человека, обязано обеспечивать защиту основного права – на жизнь. В этом смысле эффективная борьба против смерти в различных ее проявлениях должна являться одним из важнейших направлений деятельности общества и государства.

Эвтаназия в политике государств и международных источниках. При обсуждении вопросов, связанных с эвтаназией, часто высказывается утверждение, что

это явление типично для западной культуры, характерными чертами которой являются демократичность общества, высокотехнологичная и экономически благополучная медицина. Известно, что эвтаназия узаконена в Швейцарии, Голландии, Бельгии и штате Орегон США. В некоторых странах приняты законы по так называемой пассивной эвтаназии, когда неизлечимо больным людям разрешается отказываться от дальнейшей терапии (Франция, ряд американских штатов).

Американская общественность (США являются родиной добровольного прерывания жизни, общество эвтаназии основано здесь в 1938 г.) (7, с.6) далеко не однозначно воспринимает проблему эвтаназии – многие штаты не торопятся принимать легализующие ее законы. В 1997 г. штате Орегон посредством референдума был принят закон «О смерти и достоинстве». Процедура принятия решения об эвтаназии достаточно сложная – оно должно быть принято за полгода до прогнозируемой смерти, пациент должен предоставить одно письменное и два устных прошения с интервалом в две недели, психическая дееспособность и вменяемость, равно как и неизлечимый диагноз заболевания, должны быть доказаны как минимум двумя врачами. Только при соблюдении этих условий пациенту представляется возможность самостоятельно принять смертельный препарат.

Во Франции широко обсуждается вопрос о легализации эвтаназии. Соответствующий законопроект разработан французской ассоциацией врачей и одобрен парламентом Франции. Право на собственную смерть получает больной, письменно заверивший свою просьбу и доказавший, что это решение принято им добровольно и в полном сознании. Вместе с тем, активная эвтаназия остается под запретом. Одновременно, парламент обязывает органы здравоохранения принять меры по улучшению паллиативной службы. Руководитель парламентского комитета Ж.Леонети подчеркивает сложность обеспечения контроля за законностью эвтаназии: «Критерии, отличающие эвтаназию от убийства, слишком расплывчаты. Очень велика вероятность того, что заинтересованное в смерти пациента лицо сможет воспользоваться этими неточностями в своих целях. Но, с другой стороны, в ряде случаев эвтаназия остается единственным способом помочь человеку». Согласно опросам, проводимым во Франции, 85% населения поддерживают законную эвтаназию и надеются на принятие закона о не только пассивной, но и активной эвтаназии.

В Швейцарии, согласно решениям Национальной медицинской ассоциации и Комитета по этике, эвтаназия официально разрешена в клинических условиях. Добровольный уход из жизни разрешен только неизлечимо больным пациентам, которые находятся в здравом уме и приняли твердое решение умереть. Эвтаназия здесь не является рутинной практикой и применяется в условиях жесткого контроля. Врачи обладают правом решения, будут ли они осуществлять эвтаназию самостоятельно или приглашать других врачей. В проведении процедуры эвтаназии участвуют представители Швейцарского добровольного общества эвтаназии «Выход» (Exit).

В Германии эвтаназия не разрешена. Тем не менее, законом не преследуется оказание помощи по уходу из жизни неизлечимо больным и страдающим людям.

В Японии с 2005 г. обсуждается вопрос легализации эвтаназии в стране. Проект закона поддерживают 70% населения и 80% медиков.

В Израиле, государстве, в котором сильны религиозные постулаты, в целях практической легализации эвтаназии установлен порядок использования специального для этих целей аппарата, которым можно управлять в зависимости от принятия больным решения. Законопроект был принят по итогам работы комиссии экспертов по медицине, религии, этике и философии, их заключение состояло в следующем: «По еврейским

законам человеку запрещено лишать жизни другого человека, но если это делает машина, то это приемлемо».

В Колумбии в 1997 г. Конституционный Суд постановил, что врач не несет уголовной ответственности в случае выполнения желания безнадежно больного пациента о добровольной смерти.

В Австралии в 1990 г. (штат Виктория) были приняты дополнения к закону 1988 г. по вопросу о назначении специального агента для решения вопроса от имени терминального больного о прекращении поддержания его жизни. В 1998 г. на Северных территориях (административная единица государства) было узаконено право врача по содействию пациенту в уходе из жизни в виде выписки соответствующего лекарства или произведения инъекции; через полгода этот закон был отменен.

В Швеции и Финляндии пассивная эвтаназия не считается противозаконной. Для прекращения «бесполезного» поддержания жизни и лечения необходимо свободное и осознанное волеизъявление пациента. Если пациент находится в бессознательном состоянии, аналогичные просьбы ближайших родственников являются юридически несостоятельными.

В Англии после долгих обсуждений принят закон о безусловном запрещении любого вида эвтаназии в медицинской практике. В то же время предполагается открыть клинику для людей, которые хотят самостоятельно совершить акт эвтаназии. Газета «The Independent» пишет, что «за последние три года 37 британцев окончили свою жизнь в швейцарских клиниках. Причем опросы показывают, что большинство жителей Великобритании согласились бы избавить своих родных и близких от мучений именно при помощи эвтаназии». Швейцарская общественная организация Dignitas, занимающаяся обеспечением добровольного ухода из жизни, собирается открыть в Великобритании свой филиал.

В Азербайджанской Республике эвтаназия карается статьей 135 Уголовного Кодекса, которая гласит: «За ускорение смерти пациента виновный наказывается 2-мя годами исправительных работ либо 3-мя годами лишения свободы с последующим лишением права на медицинскую практику». Следует отметить, что настоящее наказание является в определенном смысле достаточно лояльным, по сравнению с аналогичным законодательством на постсоветском пространстве.

Российское законодательство устанавливает прямой запрет на осуществление эвтаназии согласно ст.45 Основ законодательства РФ об охране здоровья граждан от 22.07.1993 г. Аналогичный запрет содержит и текст клятвы врача, утвержденной Федеральным законом от 20.12.1999 г.

Как видно, список стран, лояльно относящихся к эвтаназии, сравнительно невелик. Исходя из этого, можно считать несправедливыми звучащие подчас обвинения в адрес ряда государств как недостаточно цивилизованных, в законодательстве которых эвтаназия признана уголовно наказуемым преступлением, и, соответственно, «обладающих низкой правовой культурой» – совершенно очевидно, что таких стран подавляющее большинство. Да и сама «благородная» цель – освободить человека от страданий тоже весьма призрачна – сознание предстоящего ухода из жизни доставляет психологические муки, способ умерщвления также далеко не безболезнен.

В 2005г. Парламентская ассамблея Совета Европы (ПАСЕ) выразила свое негативное отношение к легализации эвтаназии в ряде стран. Ассамблея отметила, что в качестве альтернативы эвтаназии необходимо развивать медицину, облегчающую страдания больных, и паллиативную службу.

Однако напрямую в нормах международного права вопрос об эвтаназии не урегулирован. На сегодня имеется лишь Декларация об эвтаназии, принятая 39-й Всемирной медицинской ассамблеей в 1987 г., которая гласит: «Эвтаназия как акт преднамеренного лишения жизни пациента, даже по просьбе самого пациента или на основании обращения с подобной просьбой его близких, не этична. Это не исключает необходимости уважительного отношения врача к желанию больного не препятствовать течению естественного процесса умирания в терминальной фазе заболевания».

Ученые, проводящие свои исследования в области морально-этических и правовых аспектов эвтаназии, выдвигают аргументы как в пользу ее легализации, так и полного отторжения. Американский исследователь в области эвтаназии М.Джонстоун считает, что «требование уважать и защищать человеческое достоинство должно влечь за собой и уважение к пожеланию человека о том, что для продления и сохранения его жизни было сделано все необходимое, а также для поддержания надежды, которая необходима для того, чтобы наша жизнь имела смысл, даже если человек умирает» (32, с.319).

Ученый Дж.Гай-Уильямс расценивает эвтаназию как «акт грубого попирания естественного стремления каждого индивида к выживанию. Смерть – это конец, и возможность ошибки слишком велика для того, чтобы одобрить эвтаназию» (29, с.99).

Крупный американский философ Дж.Рейгелс считает, что смертельная инъекция (активная эвтаназия) более гуманна, поскольку сразу прекратит страдания больного. Выступая с резкой критикой решения Американской медицинской ассоциации от 4 декабря 1973 г., где сказано: «Намеренное прекращение жизни одного человеческого существа другим – милосердное убийство – противоречит и самому предназначению медицинской профессии и политике Американской медицинской ассоциации», ученый считает даже пассивную эвтаназию недостаточным действием.

Доктор Х.Хендин, директор медицинской части Американского фонда по предотвращению самоубийств, проведя исследования в Голландии, пришел к выводу: «То, к чему прибегали лишь в исключительных случаях, превратилось в рутинный подход к неизлечимым заболеваниям. В Голландии перешли от эвтаназии для неизлечимо больных к эвтаназии для хронических больных, от эвтаназии при физических заболеваниях – к эвтаназии при психических расстройствах, и от добровольной эвтаназии к вынужденной. За 10 лет легальной эвтаназии в сознании многих людей как специалистов, так и в целом общественности, произошло смещение акцентов».

«В моменты страданий неизлечимо больной человек начинает подумывать о лишении себя жизни. Целью становится собственная смерть, которая приобретает положительное значение и становится более важной, чем жизнь», – таково мнение российского ученого-исследователя С.Бородавкина (9, с.170).

Профессор Д.Дубровский, считая, что смерть является такой же ценностью, как и жизнь, тем не менее, отдает приоритеты жизни: «Жизнь как высшая ценность есть своего рода всеобщий эквивалент других высших ценностей – свободы, достоинства и т.п.» (10, с.116).

Отношение религии к эвтаназии. Религия играет однозначную и, безусловно, выступает против узаконивания института добровольного ухода человека из жизни. Позиция церкви представляет важный фактор в развитии гуманистических идей и ориентировании общества в вопросах эвтаназии. Теология, соблюдая свой статичный догмат, отвергает любое законное и научно обоснованное действие, если считает его греховным. При всей видимой набожности западного общества, сегодня «традиционные этические нормы, запрещающие эвтаназию, не удовлетворяют большую часть общества,

а религиозные ценности, на которые опираются противники эвтаназии, не воспринимаются всерьез», – такова точка зрения известного американского исследователя М.Тули (35, с.107). По его мнению, в условиях мощного развития био- и медицинских технологий проповедуемое «раскрытие таких граней внутреннего мира, как сила духа, умение полагаться на Творца, мольба, подаяние, помощь страждущим, покаяние и раскаяние в греховном, гуманное отношение ко всему сотворенному» – весь этот набор религиозных ценностей не устраивает современного человека, ищущего избавления от страданий. М.Тули, являющийся признанным авторитетом в области эвтаназии, не склонен преувеличивать роль традиционных нравственных норм в принятии решения пациентом относительно добровольного ухода из жизни, равно как и религиозных ценностей (35, с.58).

Специалист в области эвтаназии Р.Харстхауз считает, что «изучение вопроса эвтаназии в секулярном обществе (свободное от религии) возможно только при условии, что исследователи отбросят кандалы религиозной традиции и не будут допускать даже мысли о существовании бога» (31, с.61).

Реакция церкви на научные исследования в области жизнедеятельности человека достаточно оперативна и существенна. Ученые-теологи постоянно ведут разработки, ищут ответы на возникающие вопросы, формулируют и пропагандируют позицию религии в отношении самоценности человеческой жизни. Церковь проявляет активную заинтересованность в «невмешательстве в дела божьи». Имея свое позитивное влияние на мировоззрение людей, религия, вместе с тем, не должна явным порядком акцентировать внимание больных, стоящих перед сложным выбором «жить или не жить», на мифах о райской загробной жизни, которые в определенной степени способствуют выбору эвтаназии.

Православная церковь считает «любое намеренное насильственное прекращение жизни убийством или самоубийством. В большинстве случаев, когда больной сам просит его умертвить, это происходит в состоянии отчаяния или депрессии. Выполнять такие просьбы недопустимо», – так заявил председатель Синодального отдела по церковной благотворительности и социальному служению епископ Пантелеймон, возглавляющий, по совместительству, Общество православных врачей России. В продолжение темы известный русский богослужитель отец Чаплин отмечает, что «большинство стран не воспринимают идеи пропаганды эвтаназии». Он считает, что в случае легализации эвтаназии процессы ухода из жизни примут самые разнообразные оттенки – от умерщвления младенцев, родившихся с патологиями, до экономической выгоды от «полудобровольной» смерти.

Буддисты и иудеи отрицательно относятся к намеренному прерыванию жизни.

«Подавляющее большинство мусульманских деятелей к эвтаназии относятся отрицательно. В мусульманских странах это однозначно не разрешено и не одобряется», – заявил советник главы Совета муфтиев России Ф.Асадуллин. В исламе самоубийство, как и убийство «из сострадания» не допустимы. В Священном Писании сказано: «Не убивайте самих себя! Воистину, Всевышний Всемиловит к вам. Потерпите, не ослабевая и не опуская рук. Он поможет вам преодолеть трудности и воздаст из милости Своей неопишемыми результатами в мирском и вечном» (Св.Коран. 4:29). «Всевышний сотворил болезнь. Он же сотворил и лекарство. Лечитесь же!», – призывал Пророк Мохаммед (8).

В 2002 г. Ватикан до некоторой степени смягчил свою позицию и огласил мнение о том, что в некоторых случаях использование медицинского жизнеподдерживающего оборудования может быть «бесполезным и неуважительным по отношению к пациенту».

М.Алиева считает, что «отношение к эвтаназии во многом определяется мировоззрением и мировосприятием индивида. Человек религиозный, верящий в то, что его жизнь принадлежит Богу, убежден в том, что он не имеет права покушаться ни на свое, ни на чужое бытие» (6, с.57). В определенной степени вера, как бы, минимизирует муки принятия самостоятельного решения и позволяет больному человеку пассивно положиться на культовые предписания.

В 1980 г. принята Декларация конгрегации вероучения, которая гласит: «Совершенно необходимо объявить со всей решительностью, что ничто и никто не может разрешить убийство невинного человека, будь он эмбрионом или плодом, или ребенком, или взрослым, или пожилым, неизлечимо больным, или умирающим. Кроме того, никто не может требовать совершить такое убийство ни в отношении самого себя, ни в отношении кого-либо другого, находящегося под его ответственностью, не может также согласиться на это ни прямым, ни косвенным образом».

Общественное отношение – «за» и «против» эвтаназии. Проблема эвтаназии втягивает в обсуждение все большее число заинтересованных участников. Регулярно проводятся ТВ-передачи, социологические опросы, обсуждения в СМИ. Неоднозначность проблемы, ее правовых, философских, медицинских, нравственно-этических аспектов требует современных ответов на вызовы, которые ставит перед человечеством стремительное развитие наук о жизни и их прогресс.

10.07.2012 г. на Российском ТВ-канале в рамках программы «Слово за слово» была проведена дискуссия по проблеме эвтаназии. Высказывались самые разные мнения, в числе которых прозвучало даже предложение вообще не выносить проблему эвтаназии на общественное суждение – чем меньше знают о ней, тем менее она актуальна. Сторонники защиты прав человека утверждали, что в самом словосочетании «право на жизнь» заложен юридический нонсенс: право на жизнь подразумевает и право на смерть, получается, что это практически тождественные понятия. Если человеку отказано в праве распоряжаться своей жизнью, равно как и собственной смертью, тогда формально эти права не существуют. В то же время сторонники этой позиции гипертрофируют проблему до абсурдной сентенции: нивелирование права индивидуума добровольно уйти из жизни дает право другим людям «мучить» больного и заставлять его жить в невыносимых условиях, не совместимых с достойным существованием.

Одним из негативных последствий легализации эвтаназии, как считает некоторые участники дискуссии, может быть тот факт, что узаконивание добровольного ухода из жизни создаст благодатную почву и простор для криминала, и будет способствовать криминальному всплеску. Безусловно, в подобных ситуациях всегда аккумулируется бизнес, который извлекает прибыль из человеческих потребностей, страхов. Уже сегодня производятся и реализуются комплекты и наборы для эвтаназии за €60, медицинские препараты за €40. Это чрезвычайно выгодные инвестиции для фармацевтических гигантов и производителей медицинского оборудования. Для сравнения отметим, что затраты на лечение, спасение жизни человека в среднем обходятся не менее \$1000 (и выше), поэтому этот аргумент также «работает» на эвтаназию – уход из жизни обходится дешевле.

Кроме того, как отмечали участники дискуссии, проблема эвтаназии оказалась очень удобным инструментом и, главное, сравнительно не сложным с правовой точки зрения, не требующим высокого уровня этической культуры у нечистоплотных людей, жадных до наживы на болезнях людей и их смерти.

Как бы ни узаконивались вопросы, связанные с эвтаназией, как бы четко ни прописывались правовые нормы, всегда найдутся лазейки для злоупотребления. Ведь

принятие решения в первую очередь зависит от психического состояния пациента, его способности адекватно оценивать шансы своего здоровья и соотносить их с возможностью жить с достоинством. А критериев установления здравости ума нет сегодня даже у ВОЗ (Всемирная организация здравоохранения). Тогда кто же судьи – спрашивают участники упомянутой теледискуссии? Кто вправе решать – кому жить, а кому умереть? Эти и подобные вопросы уводят человека в такие глубокие философские и этические размышления, что со всей очевидностью предстает многозначность и многоплановость проблемы.

Приведем в пример один из широко известных медицинских случаев-прецедентов, который расколол общественность на два антагонистических полюса в отношении не столько эвтаназии, сколько смерти вообще. 3 декабря 1967 г. южноафриканский хирург К.Барнард впервые пересадил сердце реципиента, мозг которой (это была женщина) был необратимо поврежден в результате автомобильной катастрофы, другому человеку, неизлечимо больному. Он спас ему жизнь, изъяв бьющееся сердце реципиента. В одном «лагере» оказались люди, провозгласившие врача героем и первопроходцем, практически апробировавшим новый метод спасения сотен тысяч неизлечимых больных. Представители другого «лагеря» заклеили хирурга убийцей. Прервать одну жизнь, чтобы спасти другую – кто имеет на это право?

Вызывает сожаление, что главный вопрос, который был поднят организаторами передачи и который, как оказалось, вызвал острейший спор – «эвтаназия: что это – акт гуманизма или узаконенное убийство?» так и остался открытым. Совершенно очевидно, что сегодня этот вопрос и не может быть однозначно решен ввиду его преждевременности и неготовности общества рассматривать его во всей совокупности факторов, главными из которых являются, в первую очередь, смена моральных парадигм, и второе – недостаточное использование ресурсов современной медицины и паллиативных служб.

На указанной телепередаче сторонники эвтаназии основным аргументом против противников считают невозможность неизлечимо больными отсутствие у них возможности испытывать далее те страдания, боли, мучения, потерю достоинства, которые и приводят к столь радикальному решению относительно собственной жизни. В противовес можно привести высказывание: в этом контексте большое значение имеет организация служб паллиативной помощи и хосписного движения*. Сегодня медицина располагает значительными средствами по минимизации физических страданий, однако не только это входит в задачи паллиативных служб – организация адекватной психологической помощи больным в терминальной стадии, социальная поддержка, общение с родственниками, комфортные условия. Хосписные условия обеспечивают не только лечение больных, но и их проживание в обычной, привычной для них обстановке (19).

В России существует благотворительный фонд «Вера», который возглавляет Н.Федермессер – дочь основателя хосписной помощи в стране В.Миллионщиковой. По ее словам, «при качественном уходе пациенты с онкологическими заболеваниями четвертой клинической стадии могут достойно прожить свою жизнь до конца. Врачи

* Всемирная Организация Здравоохранения (ВОЗ) трактует паллиативную помощь как "... активную всеобъемлющую помощь пациентам с прогрессирующими заболеваниями в терминальных стадиях развития. Главной задачей паллиативной помощи является купирование боли и других симптомов, а также решение психологических, социальных и духовных проблем. Целью паллиативной помощи является достижение возможно наилучшего качества жизни пациентов и членов их семей».

хосписа могут за несколько дней изменить качество жизни таких пациентов, подобрав индивидуальную терапию для каждого из них и уход». Заведующий отделением Государственного научного центра социальной и судебной психиатрии им. Сербского проф. Б.Положий в контексте развития паллиативных служб отмечает: «Эвтаназию можно вводить только в обществах с высоким уровнем медицины и культуры общества в целом. Легализация эвтаназии нивелирует стимулы для дальнейшего развития медицины спасения жизни человека».

На упомянутой телепередаче были приведены результаты социологических исследований по проблеме эвтаназии, которые показали практически одинаковое количество как сторонников эвтаназии, так и оппонентов (по трети) и 36% не имеют своего мнения в силу того, что не знают что такое эвтаназия или выбор для них слишком тяжел. Один из участников дискуссии сказал, что известные люди, политики, общественные деятели, как правило, имеющие свое конкретное суждение о многих общественных явлениях, признаются, что в этом случае они затрудняются с выбором и обоснованием собственной позиции.

Итак, аргументы «за» эвтаназию – смерть, как последнее (но далеко не безболезненное) средство прекратить страдания больного; заботы больного о близких, принявших на себя уход за ним; более целесообразное использование медицинского оборудования для других больных, имеющих шанс на выживание (спорная позиция с нравственно-этической точки зрения); экономическая мотивация прекращения безрезультатных материальных затрат (также небесспорно); личная мотивация больного о достойной смерти; имеет место быть также мотивация уничтожения неполноценных людей. Последний принцип использовался в фашистской Германии, это в значительной степени повлияло на формирование биоэтики как науки и ее ускоренное развитие (Нюрнбергский кодекс 1947 г.) (1, с.22). Известный американский генетик Г.Меллер считает, что современная медицина позволяет выживать людям с негативной наследственной патологией, поэтому необходимо организовывать просветительскую работу по генетическому улучшению человечества (33, с.60). В этом же контексте высказывается Нобелевский лауреат Дж.Д.Уотсон «за» уничтожение человеческого эмбриона в случае прогнозируемой тяжелой генетической болезни (24, с.14-15).

Противники эвтаназии приводят другие аргументы – это самоценность человеческой жизни, отсутствие у кого бы то ни было права «бога», известная доля выживания при установленных медициной смертельных диагнозах и прогнозах, прогресс в развитии обезболивающего сопровождения неизлечимых заболеваний и др. Вместе с тем, и сторонники, и противники эвтаназии единодушны во мнении о необходимости узаконить отношение к ней государства.

Убийство, узаконенное или «гуманное», самоубийство из-за болезни или, возможно, по причине неразделенной любви, желания «уйти» вместе со своим любимым человеком, искусственное прерывание беременности, смертная казнь и т.п. – как все эти явления соотносятся с эвтаназией и почему именно в контексте добровольного лишения жизни человеком они вызывают неизменно стойкий интерес общества? Эти и многие другие вопросы были обсуждены на актуальной телепередаче, посвященной добровольному уходу из жизни.

Хотя нравственно-этические и правовые вопросы эвтаназии еще ждут своего решения, на практике уже применяется достаточно четкая их классификация. Ученые называют эвтаназию «медицинским решением о конце жизни» (*Medical decision concerning end of life – MDEL*) (21) и разделяют ее на собственно эвтаназию – активное участие врача в смерти пациента – и ассистируемый врачом суицид (*Physician assisted suicide* -

PAS), когда врач готовит смертельное лекарство, которое больной вводит себе сам. Это есть убийство пациента с его информированного согласия, производимое врачом.

В этом контексте возникает дилемма: эвтаназия – это убийство или самоубийство? Как соотносятся два этих печальных явления? В Швейцарию, в которой эвтаназия разрешена на законодательном уровне, стекаются люди, желающие воспользоваться этим законом. Есть уже такое понятие, как эвтаназийный туризм – поездки в страны, где допускается эвтаназия, или условия для добровольного ухода из жизни достаточно либеральны.

Этико-деонтологические проблемы, сопутствующие взаимоотношениям медицинского персонала с пациентами и их родственниками, вызывают, так называемый, «синдром эмоционального выгорания». Тем не менее, значительная часть медицинского профессионального сообщества и даже подавляющее большинство персонала, работающего со смертельно больными и безнадежными пациентами (в том числе, работники хосписов), едины в своей уверенности, что эвтаназия убивает во враче его профессию. Каждый из них понимает, что какими бы «благими намерениями» ни оправдывалось явление эвтаназии, по сути это убийство, которое гуманным не будет никогда.

Заключение. Проблема эвтаназии до сегодняшнего дня не решена, и общество настроено полярно. Легализация эвтаназии – это:

- однозначно нравственное зло, смена моральных парадигм в общественном сознании;
- опасность злоупотреблений, вероятность врачебной ошибки;
- отсутствие стимулов для эффективного поиска способов и средств лечения;
- сосредоточение права принятия решения в руках определенной части людей;
- преобладание технократического мышления над гуманистическими ценностями, нигилизация чувств милосердия и сострадания, фетишизация преимуществ «спокойной смерти»;
- преобладание экономических выгод, в том числе в части медицинских затрат.

Вместе с тем, современные реалии таковы, что эвтаназия имеет место быть в мировой клинической практике. Проблема требует не только нравственной оценки, но и правового решения. Права человека на жизнь и на смерть тесно связаны. Решающее слово должно быть за законом.

Настоящее сообщение хотелось бы закончить словами М.Алиевой: «В своем отношении к эвтаназии общество оказалось на распутье, всеобщий консенсус в этой области представляется трудно достижимым. Тем не менее, мы считаем, что в нынешних условиях необходимо идти по пути устранения любых факторов, побуждающих людей, страдающих тяжелыми хроническими заболеваниями и оказавшихся в безысходном положении, задумываться об эвтаназии. Сегодня конструктивными являются любые старания, направленные на поиск приемлемых путей, избавляющих тяжело больных от страданий. Задача общества – помочь неизлечимо больному человеку пересмотреть свое отношение к жизни и смерти. В этом заключается одна из основных задач государства и общества, а также состоит истинный смысл гуманизма»(7, с.12). От себя остается только добавить, что, очевидно, единственно правильное отношение к эвтаназии – нивелировать ее источник методом убеждения и максимально использовать медицинские достижения для реализации относительно комфортных условий доживания.

Ключевые слова: активная и пассивная эвтаназия, паллиативная служба, достоинство и права человека, эвтаназийный туризм, убийство-самоубийство, легализация эвтаназии.

Список использованной литературы

1. Bioetika, tibbi hüquq və yeni texnologiyalar. //AR-nın müstəqilliyinin 20 illiyinə həsr olunmuş toplu. AMEA İnsan Hüquqları İnstitutu. Bakı, 2011, 251s.
2. Bioetika: sənədlər, terminlər. AMEA İnsan Hüquqları İnstitutunun materiallar toplusu. Bakı: Elm, 2009, 336s.
3. Mustafayeva A., Məmmədov V., Əhmədov İ. Bioetika məsələləri hüquqi qanunlar kontekstində. // Özünü və dünyanı dərk etmə yolunda AMEA İnsan Hüquqları İnstitutunun elmi məqalələr toplusu. Bakı: Elm və təhsil, 2011. 6-14 s.
4. Алекперова Дж., Абасов Н. Правила смерти (интервью с В.Мамедовым). //«Эхо». 29.09.2012.
5. Алиева М. Мы выбираем жизнь. Баку: Абилов, Зейналов и сыновья, 2005, 63с.
6. Алиева М. Эвтаназия и проблемы гуманности в медицине. Баку: Абилов, Зейналов и сыновья, 2004, 152с.
7. Алиева М. Эвтаназия как морально-правовая проблема. //Вестник Бакинского университета. Сер. социально-политических наук, 2005, № 1, 5-14 с.
8. Аль-Бенна А. Т.17, с.155. Гл.№49, хадис №43.
9. Бородавкин С. Гуманизм в культуре и культура в гуманизме. //Вопросы философии, 2004, №5, с.170.
10. Дубровский Д. Смысл смерти и достоинство личности //Философские науки, 1990, № 5, с.116.
11. Иванюшкин В., Дубова Е. Правовые и этические аспекты эвтаназии. //Вестник АМН СССР, 1984, № 6.
12. Ивченко О. Некоторые проблемы уголовной ответственности за эвтаназию. // Сборник научных статей ИПК РК ГК РФ. М., 2001.
13. Каландарли Н. Проблемы биоэтики в свете законодательства: международный и национальный опыт. //Сборник материалов XVII Республиканской научной конференции докторантов и молодых ученых, Баку, 2012.
14. Каландарли Н. Права пациентов в контексте биоэтических проблем. // Материалы Международной и межотраслевой научной конференции «Проблемы и риски современной российской модернизации: концептуальное осмысление и практика реализации», проведенной НИИ истории, экономики и права 22-24 октября 2012.
15. Каландарли Н. Проблемы биоэтики в свете азербайджанского законодательства. //Сборник материалов Республиканской научной конференции докторантов и молодых ученых, Баку, 2012, 354–359 с.
16. Капинус О. Эвтаназия как социально-правовое явление. Реферат. М., 2006.
17. Мамедов В. Биоэтика тесно связана с правами человека. //Интервью «Эхо», 21.07.2012.
18. Мамедов В., Каландарли Н. Legal support of vaccination as an indispensable condition for observance of bioethical norms. //Материалы 8-й Международной конференции ООН «Биоэтическое образование: содержание, методы, направления». Израиль, 2–5 сентября 2012.
19. Методические рекомендации по организации паллиативной помощи в Российской Федерации. 22.09.2008, №7189-РХ.

20. Миллард Д. Проблема эвтаназии. //Социальная и клиническая психиатрия. 1996, № 4.
21. Роганов С. Смерть человека: парадоксы смертного существования. Реферат. М., 2007.
22. Силуянова И. О феномене христианской биоэтики. //Материалы IV Национального конгресса Украины по биоэтике, 20–23 сентября 2010, 54с.
23. Фаис-Леутская О. Институт Са Аккабадора в Сардинии. //Этнографическое обозрение, 2004, №1, 89-101 с.
24. Элен П. Освенцим и теология. //Вопросы философии, 2001, №4, с.14-15.
25. Яровинский М. Хорошая смерть. //Медицинская помощь, 1996, № 9.
26. Andrew Chen. 2002. The Ethics of Nanotechnology. www.whatis.com
27. Charlesworth M.J. Life, death, genes and ethics: Biotechnology and Bioethics. Maryborough: ABC Enterprises, 1989, p.60.
28. Engelhardt H.Tr., Jr. Foundation on Bioethics. 2nd ed. New York. 1996.
29. Gay-Williams J. The Wrongfulness of Euthanasia. // Euthanasia: the moral issues. Edited by Robert M. Baird, Stuart E. Rosenbaum. New York: Prometheus Books. 1989, p.99.
30. Hitchcock J. Respect for Life and the Health Care Professions: A Historical Survey. //Human Life and Health Care Ethics. Ed. by J.Bopp Jr. Vol.2. University Publications of America. 1985, p.44.
31. Hursthouse R. Applying Virtue Ethics. // Virtue and Reasons: Philippa Foot and Moral Theory Essays in Honour of Philippa Foot. Ed. by Philippa Foot, Rosalind Hursthouse, Gavin Lawrence and others. Oxford, Clarendon Press. 1995, p.61.
32. Johnstone M.-J. Bioethics: A Nursing Perspective, Harcourt Saunders. 1999, p.319.
33. Muller H.J. Means and Aims of Human Genetic Betterment. In Ethical Issues in Modern Medicine. Ed. by R.Hunt and J.Arras. California. 1977, p.60.
34. National Nanotechnology Initiative. 03.03.2002. www.nano.gov
35. Tooley M. An Irrelevant Consideration: Killing Versus Letting Die. // Killing Versus Letting Die. Ed. By Bonnie Steinbock and Alastair Norcross. New York. Fordham University Press. 2002, p.107.
36. Tyndale J.W. The Island of Sardinia, including pictures of the manners and customs of the Sardinians. Vol. II. London, 1849, p.124-125.

Vüqar MƏMMƏDOV, Nigar KƏLƏNDƏRLİ

EVTANAZİYA YA DA «ÖZ İSTƏYİ İLƏ» ÖLÜM

Xülasə

Məqalədə evtanaziyanın mənəvi-əxlaqi və hüquqi məsələləri nəzərdən keçirilir, onun anlayışı və növləri, “lehinə” və “əleyhinə” olan arqumentlər verilir. Könüllü gediş və ya həyat üçün mübarizə fəlsəfi dilemmanın həlli istiqamətində cəhdlər edilmiş, beynəlxalq mənbələr və xaricdəki vəziyyət təhlil edilmiş, peşəkar həkim (tibbi) və hüquqşünas icmalarının məsələyə münasibəti araşdırılmışdır.

Açar sözlər: aktiv və passiv evtanaziya, palliativ xidmət, ləyaqət və insan hüquqları, evtanaziyalı turizm, qətl-intihar, evtanaziyanın leqallaşdırılması.

Vugar MAMMADOV, Nigyar KALANDARLI

EUTHANASIA OR DEATH «AT ONE'S OWN REQUEST»

Summary

The article considers moral and legal issues of euthanasia, gives its definition and types, the arguments “for” and “against”. Attempts of solution of the philosophical dilemma are undertaken – voluntary leaving or the struggle for life, international sources and situation abroad are analyzed, an attitude to a problem of professional community of medical man and jurists are investigated.

Keywords: active and passive euthanasia, palliative service, dignity and human rights, euthanasia tourism, murdering-suicide, legalization of euthanasia.

Матанат АСКЕРОВА

*докт. филос. по правовым наукам Академия
Юстиции при Министерстве Юстиции АР*

ОБЪЕМ ПРАВОВОЙ ПОМОЩИ ПО УГОЛОВНЫМ ДЕЛАМ МЕЖДУ ГОСУДАРСТВАМИ*

Современные усиливающиеся темпы развития общественных отношений и интеграционных процессов требуют сближения, взаимной гармонизации законодательства и в области взаимной правовой помощи по уголовным делам.

Сотрудничество в области правовой помощи по уголовным делам осуществляется на основании двусторонних договоров о взаимной правовой помощи по уголовным делам, уголовно-процессуальным кодексом (далее - УПК), законом Азербайджанской Республики «О правовой помощи по уголовным делам» (далее - закон) и международными договорами. К таким основным международным договорам относятся Европейская Конвенция о взаимной правовой помощи по уголовным делам от 20 апреля 1959 года (далее Европейская Конвенция), Кишиневская Конвенция о правовой помощи и правовых отношениях по гражданским, семейным и уголовным делам от 7 октября 2002 года (далее - Кишиневская Конвенция) и т.д.

Ст. 6 Кишиневской Конвенции объем правовой помощи определяет как выполнение процессуальных и иных действий, предусмотренных законодательством запрашиваемой Стороны и перечисляет их. А ст.3 Европейской Конвенции объем правовой помощи связывает с любыми поручениями, касающиеся уголовных дел в целях получения свидетельских показаний или передачи вещественных доказательств, материалов или документов.

Согласно ст.489.1 УПК Азербайджанской Республики и ст. 2.1 Закона правовая помощь заключается в осуществлении соответствующих действий, связанных с преступлением, расследуемым при представлении запроса соответствующим компетентным органом или находящимся в судебном рассмотрении запрашивающего иностранного государства. Ст. 2.3.Закона перечисляет действия, входящие в объем оказываемой правовой помощи.

Сравнительный анализ показывает, что в различных документах объем правовой помощи по уголовным делам определяется по разному: процессуальные и иные действия, действия, любые поручения, касающиеся уголовных дел.

Ст. 7.0.37 УПК АР процессуальные действия определяет как действия участников уголовного процесса, предусмотренные настоящим Кодексом и осуществляемые в соответствии с его положениями.

Пункт 32 ст.5 УПК РФ процессуальное действие определяет как следственное, судебное или иное действие, предусмотренное настоящим Кодексом. Понятно, что под иным действием УПК РФ предусматривает процессуальные действия, которые не входят в состав следственных и судебных действий.

Азербайджанское законодательство процессуальные действия без определения делит на следственные и иные процессуальные действия. Российское законодательство,

* Məqalə hüquq ü.f.d. Bəxtiyar Əliyev tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

несмотря на то, определяет состав процессуальных действий, но не определяет следственные, судебные и иные процессуальные действия.

Ст. 453 УПК РФ предусматривает, что при необходимости производства на территории иностранного государства допроса, осмотра, выемки, обыска, судебной экспертизы или иных процессуальных действий, предусмотренных настоящим Кодексом, суд, прокурор, следователь, дознаватель вносит запрос об их производстве компетентным органом или должностным лицом иностранного государства в соответствии с международным договором Российской Федерации, международным соглашением или на основе принципа взаимности.

Ст. 521 УПК Республики Казахстан в объем правовой помощи относит процессуальные и иные действия. Но УПК процессуальные действия определяет в общем порядке, не выделяет их состав.

В.В.Милинчук определяет правовую помощь как основанная на внутреннем законодательстве деятельность компетентных органов запрашиваемого государства по исполнению следственных поручений судебных и иных компетентных органов запрашивающего государства о производстве на территории запрашиваемого государства процессуальных действий и оперативно-розыскных мероприятий для получения доказательств по расследуемому в запрашиваемом государстве уголовному делу [7, с. 19].

По мнению А.Я.Сухарева «Различие между «следственными» и «процессуальными» действиями состоит в том, что следственные действия направлены на собирание или проверку доказательств, тогда как процессуальные действия – более широкое понятие, включающее в себя не только следственные, но и иные действия, которые непосредственно не связаны с формированием доказательственной базы (например, предъявление лицу обвинения)» [8, с.33].

С.А.Шейфер определяет следственное действие как способ собирания доказательств, который представляет собой регламентированный уголовно-процессуальным законом и осуществляемый следователем комплекс познавательных и удостоверительных операций, соответствующих особенностям следов определенного вида и приспособленных к эффективному отысканию, восприятию и закреплению содержащейся в них доказательственной информации» [9, с.38].

Г.З.Адигамова считает, что следственные действия являются одной из многочисленных, но наиболее значимой разновидностью процессуальных действий, направленных на раскрытие преступления и расследование уголовного дела, позволяющих собрать, проверить и оценить доказательства, входящие в предмет доказывания. Следственные действия занимают первичное положение по отношению к иным процессуальным действиям, ибо они направлены на доказывание обстоятельств, имеющих существенное значение для уголовного дела. Во-вторых, иные процессуальные действия носят вспомогательный характер и способствуют более объективному исследованию, оценке и использованию в уголовном деле доказательств, а также обеспечению защиты прав участников уголовного судопроизводства. [10, с.9]

В соответствии с положениями ст. 124 УПК АР доказательствами по уголовному преследованию признаются заслуживающие доверия улики (сведения, документы, вещи), полученные судом или сторонами уголовного процесса: показания подозреваемого, обвиняемого, потерпевшего и свидетелей; заключение эксперта; вещественные доказательства; протоколы следственных и судебных действий; другие документы. Согласно ст.138.1 УПК АР доказывание заключается в получении, проверке

и оценке доказательств в целях установления обстоятельств, имеющих значение для законного, основательного и справедливого разрешения обвинения.

Следственные действия направлены на установление обстоятельств, имеющих значение для правильного разрешения уголовного дела, и если даже они не направлены на соби́рание доказательств, установление относящихся к делу фактических данных, то эти действия не теряют свой процессуальный характер.

Кузнецов А.Н. предлагает новое законодательное определение термина «следственное действие», под которым предлагается понимать проводимое прокурором, следователем, начальником следственного отдела, органом дознания либо дознавателем процессуальное действие, детально регламентированное настоящим Кодексом и направленное на соби́рание доказательств [11, с.8].

Коневец К.С. считает, что «соответственно доказывание в уголовном процессе реализуется путём соби́рания, проверки и оценки доказательств в целях установления обстоятельств, имеющих значение для правильного разрешения уголовного дела, но не в целях обоснования выводимого знания [12, с.9].

Считаем, что действия других участвующих в производстве лиц не относятся к числу процессуальных действий в собственном смысле слова. Их действия могут быть называемы процессуальными только в общем смысле.

Понятие «судебные действия» остались вне определения законодательства и ученых. Такое положение связываем тем, что судебные действия можно определять как действия, проводимые судом, которые без исключения являются процессуальными действиями.

Румянцева И.В. подчеркивает, что одни судебные действия (оглашение прежних показаний подсудимого, допрос свидетелей, осмотр вещественных доказательств) проводятся только по ходатайству сторон, вторые (оглашение ранее данных при производстве предварительного расследования или судебного разбирательства показаний потерпевшего и свидетеля) проводятся только с согласия сторон, хотя также и по инициативе суда, а третьи (экспертиза, оглашение протоколов следственных действий и иных документов, осмотр местности и помещения, следственный эксперимент, предъявление для опознания, освидетельствование) осуществляются как по ходатайству сторон, так и по собственной инициативе суда, в том числе независимо от согласия сторон. Причем осмотр местности и помещения, следственный эксперимент, предъявление для опознания и освидетельствование проводятся судом с использованием тактических рекомендаций и поэтому могут быть отнесены в структуру тактики судебного следствия как действия, производимые судом [13].

Иным процессуальным действиям относятся процессуальные действия, которые не входят в состав следственных и судебных действий. К иным действиям можно отнести действия по приему и проверке заявлений о преступлении, явке с повинной, сообщений о преступлении, распространенных в средствах массовой информации (ст.204-207 УПК АР), действия подозреваемого, обвиняемого, защитника, обвинителя, потерпевшего, гражданского истца, гражданского ответчика и их представителей, физических и юридических лиц, которые вправе представлять вещи и документы, а также устные или письменные сведения, которые могут быть признаны доказательствами (ст.143.4 УПК АР); действия защитника, допущенного к участию в уголовном процессе, который может представлять доказательства и собирать сведения для оказания юридической помощи, в том числе получать объяснения от индивидуальных лиц, а также требовать у различных организаций и объединений справки, характеристики и другие документы (ст. 143.3 УПК АР).

Балакшин В.С. считает, что «проблема начинается с того, что УПК не дает толкования понятию «иные процессуальные действия». Возможно, что ситуация не приобретала бы вследствие этого столь большой остроты, если бы уголовно-процессуальный закон содержал конкретный и полный перечень иных процессуальных действий, регламентировал порядок их проведения, форму фиксации хода и результатов данных действий. Однако и названные вопросы надлежащим образом не урегулированы» [14, с.25].

Закон предусматривает получение объяснений и истребование материалов, но не регламентирует их проведение. Они проводятся должностными лицами на основе норм уголовно-процессуального права, и поэтому их нельзя считать оперативно-розыскными, они являются процессуальными действиями. Закон предусматривает и оперативно-розыскные меры, но не регламентирует их, проведение этих мер определяются Законом «Об оперативно-розыскной деятельности» и специальными нормативными актами.

По уголовно-процессуальному законодательству задержание не относится к следственным действиям. С.Н.Назаров считает, что задержание следственных действий отличается от следственных действий тем, что при проведении следственных действий используются методы уголовно-процессуального познания (наблюдение, расспрос, сравнение, измерение, эксперимент, моделирование и описание). Эти методы не реализуются при задержании. Отсутствие в УПК РФ прямого указания на принадлежность задержания к следственным действиям, а также отличие задержания от них по изложенным выше основаниям свидетельствуют о том, что задержание является не следственным, а "иным" процессуальным действием [15, с.48]. **Считаем, что не только задержание, все меры процессуального принуждения относятся к иным процессуальным действиям.**

К иным процессуальным действиям следователя можно также отнести вынесение следователем по делу различных процессуальных решений, в том числе о возбуждении уголовного дела (ст.210 УПК АР), о применении мер процессуального принуждения (ст.ст.176-178 УПК АР) и т.д.

К иным процессуальным действиям относятся: истребование органом дознания, дознавателем, следователем, прокурором, судом документов, сведений, предметов, имеющих значение для правильного разрешения уголовного дела; назначение документальной ревизии или проверки; вынесение соответствующим должностным лицом постановления о принудительном приводе; вынесение постановления судьей о санкционировании в отношении подозреваемого, обвиняемого меры пресечения в виде заключения под стражу, домашнего ареста; требование объяснений от заявителей; получение консультативного заключения специалиста и многие другие.

Исходя из вышеуказанных, считаем, что объем правовой помощи более точно определен Азербайджанским законодательством, которое не выделяет процессуальные и иные действия, а собирательно определяет осуществление соответствующих действий, связанных с расследуемыми преступлениями. Не следует ограничивать объем правовой помощи только процессуальными действиями. Как видно из анализа состава объема правовой помощи, в нее входят и процессуальные и другие действия, в число которых входят оперативно-розыскные меры и т.д. Поэтому под иными действиями в Кишиневской конвенции следует понимать оперативно-розыскные и другие действия, связанные с расследуемым преступлением.

Объем правовой помощи по уголовным делам шире процессуальных действий, предусмотренных уголовно-процессуальным законодательством государств. **Считаем, что объем правовой помощи по уголовным делам между государствами должно**

определяться следующим образом: «Правовая помощь между государствами заключается в исполнении запросов соответствующих компетентных органов запрашивающего государства о соответствующих действиях, связанных с преступлениями на территории запрашиваемого государства на основе внутреннего законодательства по расследуемому или находящимся в судебном рассмотрении уголовному делу».

Доказывание и процессуальные средства осуществления доказывания по уголовным делам требуют детального правового регулирования. Процессуальные и иные действия, как средства процессуального доказывания, подчиняются этому требованию, потому что оставление хотя бы отдельного средства вне правового регулирования неизбежно приводит к ошибкам и влияет на законность решения по делу. Поэтому считаем, что для устранения проблем, связанных с признанием результатов доказательств по делу требуется внести дополнение в уголовно-процессуальное законодательство о видах и понятии процессуальных действий, которое устранить и неясности в случаях выполнения запросов об иных действиях по расследуемому делу.

Научная новизна и практическая значимость: научная новизна статьи состоит в том, что дано новое определение объема правовой помощи по уголовным делам между государствами, которое должно охватывать все процессуальные и иные действия, связанные с расследуемым или находящимся в судебном рассмотрении преступлением. Потому что ограничение объема правовой помощи по уголовным делам между государствами процессуальными действиями, в конечном счете, противодействует таким целям правовой помощи как содействие установлению обстоятельств совершенного преступления и осуществлению правосудия по делу. Законодательное определение видов и понятий процессуальных действий устранит неясности и поможет осуществлению доказывания по уголовным.

Ключевые слова: правовая помощь, иные действия, процессуальные действия, объем правовой помощи, следственные действия, судебные действия, иные процессуальные действия.

Список использованной литературы

1. Уголовно-Процессуальный Кодекс Азербайджанской Республики. Баку, Юридическая литература, 2001, 568 с.
2. Уголовно-Процессуальный Кодекс Российской Федерации // <http://www.consultant.ru/popular/upkrf/>
3. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан// <http://www.unesco.kz/cgi-bin/library>
4. Кишиневская Конвенция о правовой помощи и правовых отношениях по гражданским, семейным и уголовным делам от 2002 года // www.usynovite.ru/.../konvencia_kish/
5. Европейская Конвенция о взаимной правовой помощи по уголовным делам от 20 апреля 1959 г. // http://www.constitution.garant.ru/DOC_2441058.htm
6. Закон Азербайджанской Республики «О правовой помощи по уголовным делам» 29 июня 2001 года № 163-III// <http://www.dem.az/content/view/596/2/>
7. Милинчук В.В. Институт правовой помощи по уголовным делам. Действующая практика и перспективы развития. М., Юрлитинформ, 2001, 352 с.

8. Комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Российской Федерации /Под общ. и науч.ред.д.ю.н., проф. А.я.Сухарева. 2-е изд., перераб., М., Норма, 2004, 1104 с.
9. Шейфер С.А. Следственные действия. Система и процессуальная форма. М.: 000 Издательство «Юрлитинформ», 2001. - 208 с.
10. Адигамова Г.З. Следственные действия - способ установления истины по уголовному делу // Проблемы противодействия преступности в современных условиях: Материалы международной научно-практической конференции 16-17 октября 2003 г. Ч.III. Уфа: РИО БашГУ, 2004, с. 3-9.
11. Кузнецов А.Н. Следственные и иные процессуальные действия как способы собирания доказательств в уголовном процессе : Дис. канд. юрид. наук : 12.00.09: Воронеж, 2005, 215 с.
12. Коневец К.С.Способы собирания доказательств на стадии возбуждения уголовного дела в российском уголовном процессе. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук, Краснодар, 2008. - 25 с.
13. Румянцева И.В. Использование комплексного подхода в разработке тактики следственных (судебных) действий //Журнал "Российское право в Интернете". Номер 2009 (05) материалы Международной научно-практической конференции "Государство и право: вызовы 21 века (Кутафинские чтения)", 9 декабря 2009 г.// www.rpi.msal.ru/prints/200905_42.html
14. Балакшин В.С. Иные процессуальные действия как средства уголовно-процессуального доказывания // Вестник Оренбургского государственного университета. № 3, Изд-во Оренбург. ун-та, Оренбург ,2006, с. 25-30.
15. Назаров С.Н. Задержание - "иное" процессуальное действие // Российская юстиция. № 7, Юрид. лит., Москва 2003, с. 48-49.

UOT 343 «Cinayət hüququ. Cinayət mühakimə icraatı. Kriminologiya. Kriminalistika».

UOT 343.1 «Cinayət mühakimə icraatı. Cinayət-prosessual hüquq».

УДК 343 Уголовное право. Уголовное судопроизводство. Криминология. Криминалистика.

УДК 343.1 Уголовное судопроизводство. Уголовно-процессуальное право.

Mətanət ƏSGƏROVA

DÖVLƏTLƏR ARASINDA CİNAYƏT İŞLƏRİ ÜZRƏ HÜQUQİ YARDIMIN HƏCMİ

Xülasə

Məqalə istintaq edilən və ya məhkəmə baxışında olan cinayət işləri üzrə dövlətlər arasında hüquqi yardımın həcmnin müxtəlif dövlətlərin qanunvericiliklərində və beynəlxalq sənədlərdə müəyyən edilməsi ilə bağlı problemlərə həsr edilmişdir. Mümkün problemlərin aradan qaldırılması üçün müəllif hüquqi yardımın həcmnin yeni tərifini və qanunvericilikdə prosessual hərəkətlərinin növlərinin və anlayışlarının müəyyən edilməsini təklif edir.

Açar sözlər: hüquqi yardım, digər hərəkətlər, prosessual hərəkətlər, hüquqi yardımın həcmi, istintaq hərəkətləri, məhkəmə hərəkətləri, digər prosesusal hərəkətlər.

Matanat ASGAROVA

**LEGAL ASSISTANCE VOLUME IN THE CRIMINAL
CASES BETWEEN STATES**

Summary

Article is devoted to the problems, connected with defining the legal assistance volume in criminal cases investigated or being in court hearing between the states in the legislations of the states and international documents. For elimination of possible problems at the realization and recognition of evidentiary importance of procedural and other actions the author offers a new definition of the legal assistance volume and legislative definition of kinds and concepts of the procedural actions.

Keywords: legal assistance, other actions, procedural actions, legal assistance volume, investigating actions, judicial actions, other procedural actions.

Nərimin BAXŞIYEVA

AMEA FSHİ, hüquq ü. f.d., doktorant

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA İNZİBATİ MƏHKƏMƏ İCRAATININ ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI*

Azərbaycan Respublikasında formalaşmaqda olan hüquqi dövlətin sistemi və fəaliyyəti yüksək səviyyədə təşkil olunmuş məhkəmə hakimiyyəti ilə bağlıdır. Məhz, hüquqi dövlət quruculuğunda ixtisaslaşdırılmış ədalət mühakiməsi vasitəsilə həyata keçirilən məhkəmə hakimiyyəti ən mühüm yerlərdən birini tutur. Azərbaycan Respublikasında İnzibati məhkəmə icraatı yaradılmış məhkəmə sistemindən asılı olaraq ümumi məhkəmələr və ya ixtisaslaşdırılmış inzibati məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilir. İnzibati orqanlar tərəfindən vətəndaşların pozulmuş hüquq və azadlıqlarını müdafiə edən mühüm hüquq institutu olan inzibati məhkəmə icraatı müasir hüquqi dövlətin məzmunu və prinsipləri ilə sıx surətdə bağlıdır.

Azərbaycan Respublikasında inzibati məhkəmələrin yaradılması məhkəmə sistemində həyata keçirilən irimiqyaslı islahatların məntiqi nəticəsi oldu. 30 iyun 2009-cu ildə qəbul edilərək 2011-ci il yanvarın 1-dən qüvvəyə minmiş Azərbaycan Respublikasının İnzibati Prosessual Məcəlləsi (2) inzibati hüquq münasibətləri ilə bağlı mübahisələrin məhkəmə aidiyyətini, baxılmasının prinsip və qaydalarını müəyyən etdi və həmin vaxtdan etibarən artıq inzibati məhkəmə icraatı ixtisaslaşdırılmış məhkəmələrdə inzibati prosessual qanunvericiliyə uyğun qaydada həyata keçirilir. İnzibati Prosessual Məcəllə ilə başqa qayda müəyyən edilmədiyi və prosessual prinsiplərə zidd olmadığı hallarda, inzibati mübahisələrə dair işlər üzrə məhkəmə icraatında Azərbaycan Respublikası Mülki Prosessual Məcəlləsinin müddəalarının da tətbiq olunmasına yol verilir. Vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi bütün məhkəmə sisteminin, o cümlədən də inzibati məhkəmələrin prioritet məqsəd və vəzifəsi, məhkəmə islahatlarının istiqamətini müəyyənləşdirəcək əsas motiv kimi çıxış edir.

Hüquq ədəbiyyatında inzibati aktlar üzərində həyata keçirilən məhkəmə nəzarəti inzibati ədliyyə, çox vaxt isə inzibati işlər üzrə ədalət mühakiməsi adlandırılır (17, s.190). İnzibati ədliyyə isə inzibati orqanların və onların vəzifəli şəxslərinin vətəndaşlara münasibətdə həyata keçirdikləri fəaliyyət üzərində kənar nəzarət sistemidir (3, s.78).

Ümumiyyətlə, hələ XX əsrin ortalarında Qərbi Avropa ölkələrində inzibati məhkəmə sistemlərinin yaradılması inzibati hüququn pozitiv inkişafı prosesində mühüm rol oynamışdır. Lakin, qeyd etdiyimiz kimi, sovet dövründə inzibati məhkəmə icraatına, inzibati prosessual qanunvericiliyin formalaşdırılması məsələsinə lazımi diqqət yetirilməmişdir. Hüquqşünaslar bu institutun ayrı-ayrı cəhətlərini tədqiq etsələr də, onun inkişaf tarixi boyu tamamilə ziddiyyətli nəzəri fikirlər biri-birini izləmişdir. Belə ki, 1925-ci ildə “bu institut sovet hüququna yaddır” (14, s. 83), 1947-ci ildə “sovet hüququnda inzibati iddia ola bilməz” (9, s. 8), 1970-ci ildə “sovet hüququnda inzibati ədliyyə mövcuddurmu?” (13, s. 110-114) kimi fikirlər səslənirdi. Bəzi mütəxəssislər isə inzibati işlər üzrə məhkəmə icraatının differensiasiyasının zəruriliyi barədə ideya ilə çıxış edirdilər (10, s. 13-14). Artıq 1988-ci ildə “inzibati məhkəmə lazımdır” (11, s. 25-26) kimi tamamilə fərqli iddia irəli sürüldü.

Sovet nəzəriyyəçiləri əsassız olaraq vəzifəli şəxsin hərəkətindən şikayət hüququnu da siyasi hüquqlara aid edirdilər (15, s. 99). Hüquq ədəbiyyatlarında göstərilirdi ki, bu hüquq

* Məqalə hüquq ü.f.d. Mirzə Aslanov tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

xidmət etdiyi məqsəddən və vətəndaşın marağından asılı olaraq ya şəxsi, ya da siyasi hüquqlara aid edilə bilər. Qeyd olunurdu ki, bu hüquqdan dövlət orqanlarının səhv iş təcrübəsindən şikayət etmək və ya onların fəaliyyətinin yaxşılaşdırılmasına dair təkliflər təqdim olunması üçün istifadə olunduğu təqdirdə o, vətəndaşların siyasi prosesdə iştirak vasitəsi kimi çıxış edə bilər (6, s.144).

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 60.2-ci maddəsi hər kəsin dövlət orqanlarının, vəzifəli şəxslərin qərar və hərəkətlərindən (yaxud hərəkətsizliyindən) məhkəməyə şikayət imkanını təsbit etmişdir (1, s. 43). Bununla bağlı olaraq artıq inzibati məhkəmə icraatı qanunvericilikdə təsbitini tapmış, onun prinsipləri və prosedur qaydaları müəyyən olunmuşdur. İxtisaslaşdırılmış məhkəmələr formalaşdırılmışdır. Belə bir şəraitdə inzibati məhkəmə icraatı institutu elmi tədqiqata ehtiyacı olan aktual problemlərdən biri kimi çıxış edir. Onun tədqiqi vasitəsilə inzibati məhkəmə icraatının nəzəri konsepsiyasının işlənib hazırlanması üçün əsaslı elmi töhfələrin irəli sürülməsinə nail olmaq olar.

Hüquqi dövlətdə məhz inzibati məhkəmə icraatı vasitəsilə inzibati aktların qanuniliyinə nəzarət həyata keçirilir. İnzibati mübahisələrə dair işlər üzrə məhkəmə icraatı qanunda “inzibati məhkəmə icraatı” anlayışı ilə ifadə olunmuşdur ki, bununla da inzibati xətalara dair işlər üzrə icraat bu anlayışın əhatə dairəsindən kənarda qalmışdır. İnzibati məhkəmə icraatı inzibati hüquqi mübahisələr əsasında məhkəmədə qaldırılır və müvafiq işin baxılıb həll edilməsi ilə sona çatır. İnzibati mübahisələrə birinci instansiya məhkəməsi qismində inzibati-iqtisadi məhkəmələr tərəfindən baxılır.

İnzibati məhkəmə icraatının inzibati-iqtisadi məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilməsi ixtisaslaşma baxımından da mühüm əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, ümumi məhkəmələrdə mövcud iş yükü sırasında digər sahələrdə yaranan hüquqi mübahisələrin növlərindən biri kimi inzibati mübahisələrə baxılması lazımı səmərəni təmin edə bilməz. İnzibati aktlar məzmun baxımından elə bir geniş sahəni və fərqli hüquqi sahələri əhatə edir ki, onların düzgün həlli hakimlərin bu aktların mahiyyət və məzmunu, prosessual xüsusiyyətləri barədə dolğun təcrübə biliklərə də malik olmasını, ixtisaslaşmasını tələb edir. Hətta bu səbəbdən bəzi ölkələrdə inzibati məhkəmə hakimləri inzibati orqanlarda təcrübəsi olan şəxslərdən təyin olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızdan fərqli olaraq heç də bütün dövlətlərdə inzibati məhkəmə icraatını həyata keçirən hakimlər üçün hüquq təhsilinə malik olmaq tələb olunmur. Məsələn, Türkiyədə inzibati məhkəmələrin hakimlərinin ali hüquq təhsilli olması tələb olunmur. Burada inzibati məhkəmə hakimlərinin 76%-i hüquq təhsilinə malik deyillər (7, s. 23). Hesab edirik ki, bu inzibati məhkəmə icraatının səmərəsini əngəlləyən obyektiv maneələrdəndir. Belə ki, hüquq təhsili olmayan şəxsin səmərəli məhkəmə icraatını həyata keçirməsi, hüquqi aktları düzgün dəyərləndirməsi real deyildir. Hüquqşünaslar arasında da bu hal mübahisə doğuran məsələlərdən biridir. Ədəbiyyatda göstərilir ki, inzibati məhkəmə hakimlərinə qarşı hüquq təhsilinə malik olmaq tələbinin mövcud olmaması onların fəaliyyətini şübhə altına salır (5, s.51). Ən azından iş dövründə hakimlərin hüquq təhsili alması təmin olunmalıdır (7, s. 26).

İnzibati məhkəmə icraatında iddiaçı, cavabdeh və inzibati məhkəmə icraatına cəlb olunmuş üçüncü şəxslər iştirak edirlər. Azərbaycan Respublikasının İnzibati Prosessual Məcəlləsi inzibati hüquq münasibətləri ilə bağlı mübahisələrin məhkəmə aidiyyətini, məhkəmədə həllinin prosessual prinsiplərini və qaydalarını müəyyən edir. İnzibati məhkəmə icraatı qaydasında aşağıdakı iddialara baxılır:

- şəxsin hüquq və vəzifələri ilə bağlı inzibati orqan tərəfindən qəbul edilmiş inzibati aktın mübahisələndirilməsinə (ləğv olunmasına və ya dəyişdirilməsinə) dair iddialara (mübahisələndirmə haqqında iddia);

•inzibati orqanın üzərinə inzibati aktın qəbul edilməsi ilə bağlı müvafiq öhdəliyin qoyulmasına dair iddialara və ya inzibati orqanın hərəkətsizliyindən müdafiəyə dair iddialara (məcburetmə haqqında iddia);

•inzibati orqan tərəfindən inzibati aktın qəbul edilməsi ilə əlaqədar olmayan müəyyən hərəkətlərin edilməsinə dair iddialara (öhdəliyin icrası haqqında iddia);

•inzibati orqanın inzibati aktın qəbul edilməsi ilə əlaqədar olmayan və bilavasitə şəxsin hüquq və azadlıqlarını pozan qanunsuz müdaxiləsindən müdafiəyə dair iddialara (müəyyən hərəkətləri etməkdən çəkinməyə dair iddia);

•inzibati hüquq münasibətinin mövcud olmasına və ya olmamasına, habelə inzibati aktın etibarsız sayılmasına dair iddialara (müəyyən etmə və ya tanınma haqqında iddia);

•Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsinin səlahiyyətlərinə aid olan məsələlər istisna olmaqla, normativ xarakterli aktların qanunauyğunluğunun yoxlanılmasına dair iddialara (qanunauyğunluq haqqında iddia);

•inzibati mübahisələrin həlli ilə bağlı əmlak tələbinə, habelə inzibati orqanların qanunsuz qərarları (inzibati aktları) və ya hərəkətləri (hərəkətsizliyi) nəticəsində vurulmuş ziyanı görə kompensasiyanın ödənilməsi tələbinə dair iddialara;

•bələdiyyələrin inzibati nəzarət orqanlarının hərəkətlərinə qarşı və ya inzibati nəzarət orqanlarının bələdiyyələrə qarşı iddialarına (2).

Fiziki və ya hüquqi şəxslər, dövlət orqanları və ya bələdiyyələr inzibati məhkəmə icraatında iştirak edə bilirlər (2, s. 25).

Hüquqi dövlətdə vətəndaşları inzibati orqanların qanunsuz aktlarından, hərəkətsizliyindən, qanunsuz müdaxiləsindən müdafiə edən, mühüm hüquq institutu olan inzibati məhkəmə icraatını səciyyələndirən ümumi cəhətlər aşağıdakılardır:

- ✓ inzibati hüquqi mübahisənin mövcudluğu;
- ✓ inzibati hüquqi mübahisənin ixtisaslaşdırılmış məhkəmələrdə baxılması;
- ✓ inzibati məhkəmə icraatının iddia ərizəsi vasitəsilə qaldırılması;
- ✓ inzibati məhkəmə icraatının əsas məqsədinin vətəndaşların subyektiv hüquq və azadlıqlarının hüquqi cəhətdən müdafiəsinə yönəlməsi;
- ✓ inzibati məhkəmə icraatının inzibati prosessual qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada həyata keçirilməsi və s.

Müasir dövrdə inzibati məhkəmə icraatı institutunun səmərəli işindən ümumi hüquq xarakterli münasibətlərin məhkəmə müdafiəsinin nə dərəcədə uğurlu olması aslıdır. Buna görə də bu problemin çoxtərəfli aspektləri ətraflı öyrənilməlidir. Belə məsələlərdən biri də inzibati məhkəmə icraatının hüquq institutu kimi müəyyənləşdirilməsi, onun təsnifat meyarlarının və xüsusiyyətlərinin dəqiqləşdirilməsidir.

Bütövlükdə hüquq ədəbiyyatında inzibati məhkəmə icraatının anlayışı və məzmunu barədə alimlərin fikirləri üst-üstə düşmür. Bu institutun tədqiqində A.Abdullayev, E.Abdullayev, J. Breban, J. Vedel, R.Draqo, Y.A.Tixomirov, M.S. Studenikina, Y.N.Stariov, Q.V.Atamançuk, D.N.Baxrax, L.V.Boytsova, A.A.Dyomin və başqalarının mühüm əməyi olmuşdur. Müəlliflərdən E.Abdullayevin və E.İ.Abdullayevin fikrincə, inzibati məhkəmə icraatı vətəndaşların dövlətin və ümumi hüququn digər subyektlərinin hakimiyyət səlahiyyətlərindən hüquqi müdafiə vasitəsi kimi çıxış etməklə yanaşı, bununla məhdudlaşmayaraq həm də qeyri-konstitusion hüquqi xarakterli bütün ümumi hüquqi mübahisələrin digər məhkəmələrin aidiyyatında olmadığı halda inzibati məhkəmədə baxılmasını ehtiva edir (8, s. 379).

Y.A.Tixomirov hesab edir ki, inzibati məhkəmə icraatı məhkəmələrin inzibati xətalara dair işlərin baxılmasında iştirakı və qəbul olunmuş aktların qanuniliyinin yoxlanılmasına münasibətdə həyata keçirdiyi nəzarət funksiyasıdır. Müəllifin fikrincə, həm ümumi, həm də

arbitraj məhkəmələrinin inzibati mübahisələr üzrə həyata keçirdikləri məhkəmə icraatı, həm də inzibati məhkəmələrin inzibati mübahisələr üzrə həyata keçirdikləri icraat inzibati məhkəmə icraatıdır (20, s.785).

Həmçinin, M.S.Studenikina inzibati məhkəmə icraatına məhkəmələrdə icra hakimiyyəti orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin aktlarının qanuniliyinə nəzarət funksiyasının həyata keçirilməsini, həm də inzibati xətalara dair işlərə baxılmasını aid edir (19, s.177).

A.F.Nozdraçyov və A.K.Salavyova isə inzibati məhkəmə icraatına vətəndaşların və hüquqi şəxslərin ümumi hakimiyyət orqanları ilə, o cümlədən, dövlət idarəetmə orqanları ilə mübahisələrinin baxılıb həll edilməsinin məhkəmə-prosessual qaydası kimi anlayış verirlər. Y.A.Tixomirovdan və M.S.Studenikinadan fərqli olaraq onlar inzibati xətalara dair işlərə baxılarkən inzibati məhkəmə icraatının mövcud olmadığını xüsusilə vurğulayırlar.

Bələliklə, müasir dövrdə də alimlər arasında “inzibati məhkəmə icraatı”, “inzibati proses” və “inzibati ədliyyə” anlayışları barəsində də fikir ayrılığı davam etməkdədir (18, s.35-38; 16, s.152; 21 və s.).

İnzibati məhkəmə icraatına anlayış verməzdən ilk öncə göstərmək lazımdır ki, məhkəmədə qaldırılması vasitəsi iddia, iddianın predmeti isə inzibati aktlardır. İnzibati aktlarla əlaqədar məhkəmədə qaldırılan iddialar mahiyyətinə görə inzibati mübahisədir. Qeyd edək ki, hüquqi münacişənin növlərindən olan inzibati mübahisənin tədqiqinə də bir çox elmi əsərlər həsr olunmuşdur (12, s. 68-79).

Bu iddialar məzmunundan asılı olaraq mübahisələndirmə haqqında iddialara, məcburetmə haqqında iddialara, öhdəliyin icrası haqqında iddialara, müəyyən hərəkətləri etməkdən çəkinməyə dair iddialara, müəyyən etmə və ya tanınma haqqında iddialara, qanunauyğunluq haqqında iddialara, kompensasiyanın ödənilməsi tələbinə dair iddialara və bələdiyyələrə qarşı iddialara ayrılır.

Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi əsasında inzibati məhkəmə icraatının əsas funksiyaları kimi aşağıdakılar fərqləndirilə bilər:

- inzibati hüquqi mübahisələrin həll edilməsi funksiyası;
- həvaləedici funksiya;
- çəkəndirmə funksiyası;
- müdafiə funksiyası;
- müəyyənləşdirici funksiya;
- yoxlama-nəzarət funksiyası;
- aktların qanunauyğunluğunun yoxlanılması funksiyası və s.

Bələliklə, aparılmış tədqiqatlar aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir:

1. İnzibati icraatın mühüm məsələlərinin qanunda öz əksini tapması, onun təsnifat meyarlarının, xüsusiyyətlərinin hüquqi təsbiti Azərbaycan Respublikasında demokratik hüquqi təsisat olan inzibati icraatın daha da təkmilləşməsinə səbəb ola bilər. Bunun üçün isə hesab edirik ki, ilk növbədə inzibati məhkəmə icraatının nəzəri konsepsiyası işlənib hazırlanmalı və onun müvafiq icra mexanizminin formalaşdırılması üçün əsaslı elmi müddəalar irəli sürülməklə praktikada tətbiq edilməlidir.

2. İnzibati məhkəmə icraatı icraatına bu cür tərif vermək olar: “İnzibati məhkəmə icraatı öz mahiyyəti etibarilə vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının inzibati orqanların hərəkətlərindən və hərəkətsizliyindən məhkəmə qaydasında müdafiəsinə yönələn, inzibati hüquqi mübahisənin məhkəmədə qaldırılması ilə başlayan, inzibati prosesual qanunvericiliklə müəyyən olunmuş prosedur qaydalar çərçivəsində həyata keçirilən icraat növüdür”.

Açar sözlər: dövlət, vətəndaş, məcəllə, orqan, məhkəmə.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2011.
2. Azərbaycan Respublikasının İnzibati Prosessual Məcəlləsi. Bakı: Qanun, 2011.
3. Aslanov M.S. Azərbaycanca inzibati ədliyyə. Bakı: Əzizoglu, 2009.
4. “İnzibati icraat haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Qanun, 2011.
5. Güran, S.-Erkut, C.-Gülan, A. Türk Yargı Sisteminin Etkinligi. Araştırma Projesi. İdari yargının Etkinliği Araştırma Raporu. İstanbul, 2010.
6. Lazarev V.V. Ümumi hüquq və dövlət nəzəriyyəsi. Dərslik. Bakı: Qanun, 2006.
7. Yıldırım T. İdari Yargı. 2 Baskı. İstanbul, 2010.
8. Абдуллаев А.А., Абдуллаев Е.И. Административное право: Учебник. Баку, 2007.
9. Абрамов С. Н. В советском праве не может быть административного иска. Социалистическая законность, 1947, № 3.
10. Бахрах Д.Н., Боннер А.Т. Административная юстиция: развитие и проблемы совершенствования. Советское государство и право, 1975, № 8.
11. Дурнев В. Нужен административный суд. Советская юстиция, 1988, № 6.
12. Зеленцов А.Б. Административно-правовой спор (теоретико-методологические подходы к исследованию). Правоведение, 2000, № 1.
13. Лория В.А. Существует ли административная юстиция в советском праве?. Правоведение, 1970, № 1.
14. Носов Е. К вопросу о теории советской административной юстиции. Советское право, 1925, №4.
15. Права личности в социалистическом обществе. М, 1981.
16. Скитович В.В. Судебная власть как системное образование. Правоведение, 1997, № 1.
17. Стариков Ю.Н. Административная юстиция. Теория, история, перспективы. М., НОРМА –ИНФРА, 2001.
18. Студеникина М.С. Административная юстиция: какой путь избрать России. Российская юстиция, 1996, № 5.
19. Студеникина М.С. Процессуальные формы осуществления правосудия по административным делам. Судебная реформа в России. М., 2001.
20. Тихомиров Ю.А. Административное судопроизводство в России, перспективы развития. Российская юстиция. 1998, № 8.
21. Фиалковская И.Д. Административная юстиция в области обеспечения прав человека, проблемы теории и правового реагирования. Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. М, 1997.

Нармин БАХШИЕВА

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА АДМИНИСТРАТИВНОГО СУДОПРОИЗВОДСТВА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Резюме

В статье анализируются характерные особенности административного судопроизводства находящиеся в настоящее время в стадии формирования. Автор рассматривает административную юстицию, эффективность исков рассматриваемых в рамках данного производства, функции административного судопроизводства и круг

теоретических концепций в целом. Исследователь характеризует административное судопроизводство как разновидность судопроизводства осуществляемое в рамках правил административной процедуры и направленное на защиту прав и свобод граждан на действие и бездействие административных органов в судебном порядке.

Ключевые слова: государство, гражданин, кодекс, орган, суд.

Narmin BAKSHIYEVA

GENERAL CHARACTERISTICS OF ADMINISTRATIVE LEGAL PROCEEDINGS IN THE AZERBAIJAN REPUBLIC

Summary

In the article there are analyzed the characteristic features of administrative legal proceedings being in formation in the modern period. In the article the author considers administrative justice, efficiency of claims considered within this production, functions of administrative legal proceedings and a circle of theoretical concepts as a whole. The researcher characterizes administrative legal proceedings as a variety of legal proceedings carried out within the rules of the administrative procedure, directed to protection of the rights and freedoms of citizens to action and inaction of administrative bodies in a judicial order.

Keywords: State, sitizen, code, body, court.

KREDIT MÜQAVİLƏSİNİN ANLAYIŞI VƏ ƏLAMƏTLƏRİ*

Borc öhdəlikləri mülki dövriyyədə çox mühüm rol oynayır. Bu iqtisadi fəaliyyət subyektlərinin pul vəsaitlərinə olan ciddi ehtiyaclarının qarşılınması zərurəti ilə şərtlənir. Əlavə pul vəsaitinə ehtiyac onları müxtəlif kredit təşkilatlarına müraciət etməyə yönləndirir. Digər tərəfdən təsərrüfat subyektlərinin kreditə olan davamlı ehtiyacı borc vermənin sahibkarlıq fəaliyyətinin xüsusi növü kimi inkişafını şərtləndirir. Bunun üçün peşəkar olaraq pul borc verməklə məşğul olan subyekt bunu davamlı olaraq özü də əvəzli əsaslarla həyata keçirməlidir.

Bankların fəaliyyətinin əsas istiqaməti kredit verməkdən ibarətdir. Mahiyyət etibarı ilə bu müəyyən fərqli xüsusiyyətləri ilə artıq bizə məlum olan borc öhdəliyidir. Kredit müqaviləsi ayrıca bir müqavilə növü kimi mülki qanunvericilikdə nəzərdə tutulmamışdır və ümumi borc müqaviləsi adı ilə əhatə olunur. Odur ki, kredit müqaviləsinin tənzimlənməsi ilə əlaqədar qaydalar əsasən müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının kreditlərin verilməsi qaydalarını tənzimləyən normativ xarakterli aktlarında nəzərdə tutulub.

Borc və kredit müqavilələri arasında olan yaxınlığa əsaslanaraq kredit müqaviləsinə aşağıdakı kimi tərif vermək olar: kredit müqaviləsinə görə kredit verilməsi üzrə sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən tərəf (kredit verən) digər subyektin (kredit alanın) müraciəti əsasında ona müəyyən məbləğdə pul vəsaitlərini müqavilədə nəzərdə tutulan şərtlərlə mülkiyyətinə verməyi öhdəsinə götürür, borc alan isə müqavilə şərtlərinə uyğun olaraq aldığı pul məbləğini və hesablanmış faizləri qaytarmağı öhdəsinə götürür.

Kredit müqaviləsinin məzmunu borc müqaviləsinin məzmunu ilə eynidir. Müddət müqavilənin mühüm şərti kimi çıxış etmir. Kredit müqaviləsi müddətsiz də bağlanıla bilər, bu halda müqaviləyə xəbərdar etmə müddətini gözləməklə kreditorun və ya borc alanın istəyi ilə xitam verilə bilər.

Müəyyən müddət üçün faiz dərəcələri müəyyənləşdirilmiş kredit müqaviləsinə borc alanın istəyi ilə kreditor buna razılıq verdikdə xitam verilir. Bununla yanaşı AR MM-nin 744-cü maddəsində borc alanın müqaviləyə vaxtından əvvəl xitam verilməsi ilə əlaqədar xüsusi qaydalar nəzərdə tutulmuşdur.

Təcrübədə borc və kredit anlayışları eyni anlayışlar kimi qəbul olunsada bunların arasında müəyyən fərqlər vardır. Belə ki, AR MM-nin 739.2-ci maddəsinə əsasən borc müqaviləsinin predmeti hər hansı pul məbləği olduqda, o kredit müqaviləsi adlandırılır. Kredit müqaviləsinin predmeti kimi nağd və nağdsız formada olan pul vəsaitləri çıxış edə bilər.

Müstəqil peşə fəaliyyəti şəklində pul borc verməklə məşğul olan şəxslər əlavə olaraq peşəkarlıq qaydasında kreditlər verilməsi haqqında müddəaları gözləməlidirlər (1,s.91). Lakin bu o demək deyil ki, adi mülki dövriyyədə sırası vətəndaşlar arasında pul vəsaitlərinin borca verilməsi ilə əlaqədar məsələlərə mütləq kreditlərin verilməsi haqqında qaydalar tətbiq olunmalıdır. Mülki Məcəllədə borc müqaviləsinə verilən anlayışda pul vəsaitlərinin sərbəst surətdə borc müqaviləsinin predmeti kimi çıxış etməsinə imkan verir.

* Məqalə hüquq ü.f.d. Zaur Məmmədov tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

Predmetini pul vəsaitləri təşkil edən öhdəliklərin tənzimlənməsində AR MM-nin 439 və 449-cu maddələrində müəyyən olunan qaydaların əhəmiyyəti böyükdür. Belə ki, bu normalarda pul öhdəliklərinin icrası və icra olunmamasına görə məsuliyyət məsələləri öz həllini tapır.

Pul öhdəliyi manatla ifadə edilməlidir. Əgər tərəflərdən biri xarici fiziki və ya hüquqi şəxsdirsə, tərəflər pul öhdəliyini, əgər bu qanunla qadağan edilməyibsə, xarici valyutada da müəyyənləşdirə bilərlər. Əgər xarici valyutada olan pul öhdəliyi Azərbaycan Respublikasında ödənilməldirsə, ödənişin xarici valyutada aparılmalı olduğunun şərtləşdirildiyi hallardan başqa, o manatla ödənilir. Yenidən hesablama ödəniş anında ödəniş yerinin məzənnə qiyməti üzrə aparılır.

Özgəsinin pul vəsaitini qanunsuz saxlamaqla, onu qaytarmaqdan boyun qaçırmayaraq, onun ödənilməsinə digər şəkildə gecikdirməklə və ya başqa şəxsin hesabına pul vəsaitini əsassız əldə etməklə və ya toplamaqla ondan faydalanmağa görə həmin vəsaitin məbləğindən faizlər ödənilməlidir. Faizlərin miqdarı pul öhdəliyinin və ya onun müvafiq hissəsinin icra edildiyi gün üçün bank uçot dərəcəsi ilə müəyyənləşdirilir. Borc məhkəmə qaydasında tutulduqda məhkəmə kreditörün tələbini qərarın çıxarıldığı gün üçün bank uçot dərəcəsini əsas götürməklə ödəyə bilər.

Borc və kredit müqavilələrinin eyni adla əhatə olunmasına baxmayaraq bu müqavilələr arasında ciddi fərqlər də vardır ki, bu da ilk növbədə subyekt tərkibinin fərqli olmasında özünü göstərir. Belə ki, kredit müqaviləsində borc verən qismində müstəqil peşə fəaliyyəti şəklində pul borc verməklə məşğul olan şəxslər çıxış edə bilərlər ki, bu kateqoriya şəxslərin sırasına banklar, bank olmayan kredit təşkilatları, lombardlar, kredit ittifaqları aiddir. Borc alan qismində isə mülki dövryyənin istənilən iştirakçısı çıxış edə bilər (2, s. 142).

Banklarda kreditlərin verilməsi AR Milli Bankının 18 noyabr 2008-ci il tarixli Banklarda kreditlərin verilməsi Qaydaları ilə tənzimlənir. Bu Qaydalar ölkədə fəaliyyət göstərən kommersiya banklarında və xarici bankların yerli filiallarında (bundan sonra - banklar) kredit riski və kreditlərin verilməsi üzrə bankların daxili strategiya və qaydalarına dair minimum tələbləri müəyyən edir.

Kredit prosesi adətən kreditin alınması üçün təqdim olunan ərizəyə baxılması ilə başlanır. Kredit almaq arzusunda olan və bu məqsədlə banka müraciət edən müştəri tələb olunan borc haqqında məlumatları əks etdirən məktub (ərizə) təqdim etməlidir.

Bütün banklar belə xarakterli ərizənin rəsmiləşdirilməsi üçün öz tələblərini işləyib hazırlayırlar. Lakin adətən bu tələblərdə kreditin təyinatı, onun məbləği, növləri və müddəti, kreditin ödənilməsi mənbələri, kreditin qaytarılması imkanları, ayrı-ayrı kreditlər və onların müxtəlif növləri üzrə faiz dərəcələrini müəyyənləşdirmək üçün istifadə edilən iqtisadi və bazar şərtləri, habelə müxtəlif amillər və s. haqqında qısa informasiya əks olunur. Bu cür ərizələrə bir qayda olaraq kredit təşkilatı tərəfindən baxılır və müvafiq olaraq ya hansısa səbəbə görə kreditin verilməsindən imtina edilir ya da kreditin təqdim olunması üçün sonrakı prosedurlara başlanılır.

Kredit sifarişinin qəbul edilmə və ya qiymətləndirilmə mərhələlərində bank potensial borc alanla görüş keçirməlidir. Kreditin verilməsi ilə əlaqədar müsbət qərar qəbul edildikdən sonra yuxarıda qeyd olunan Qaydaların 4.1.17-ci bəndinin tələblərinə əsasən borc alanla bank arasında kredit müqaviləsi imzalanır. Kredit müqaviləsində ən azı aşağıdakılar asan oxunan və aydın şəkildə göstərilməlidir:

- kreditin məqsədi və dəqiq təyinatı;
- kreditin şərtləri (kreditin məbləği, müddəti, kredit müddətindən asılı olmayaraq illik faizi, komissiya haqları (əgər nəzərdə tutulursa), bank tərəfindən tələb olunan digər ödənişlər);
- kreditin qaytarılma qrafiki;

- kreditlərin ödənilməsi müddətlərinin uzadılmasına, habelə vaxtından əvvəl ödənişlərin bank tərəfindən tələb edilməsinə, habelə borc alan tərəfindən kreditin vaxtından əvvəl ödənilməsinə dair şərtləri;

- kredit müddəti ərzində əlavə və dəyişikliklərin edilməsi qaydası;
- tərəflərin hüquq və vəzifələri;
- tərəflərin məsuliyyəti;
- mübahisələrin həlli qaydası.

Kreditin təminatı ilə bağlı sənədlər qanunvericiliyin tələblərinə uyğun olaraq rəsmiləşdirilməli və müvafiq hallarda dövlət qeydiyyatına alınmalıdır.

Müqavilələr bağlananadək bank yuxarıda göstərilən məsələlərlə bağlı borc alana ətraflı izahat verməlidir və bu barədə müqavilədə qeyd etməlidir.

Kreditin növündən asılı olaraq bank tərəfindən sifarişlərə baxılması və kreditin verilməsi üzrə qərarların qəbul edilməsinin maksimum müddəti müəyyənləşdirilməli və sifarişçiyə həmin müddət ərzində cavab verilməsi təmin edilməlidir.

Qeydiyyat jurnalında qeyd olunmuş sifarişlər üzrə kreditin verilməsindən imtina edildikdə bank sifarişi təqdim edən fiziki və ya hüquqi şəxsə imtinanın səbəblərini göstərməklə aydın şəkildə yazılı cavab verməlidir.

Kreditlər təminatla və ya təminatsız (blank) şərtlərlə verilə bilər. Təminatsız kreditlərin verilməsi üzrə bank tərəfindən ayrıca meyarlar müəyyən edilməlidir. Təminatsız kreditlər yalnız krediti qaytarma qabiliyyəti və nüfuzu yüksək səviyyədə olan borc alana onun gəlirliyinin adekvat olması müəyyən edildikdə verilməlidir. Təminatsız kreditlər verdikdə bank borc alanın daha uzunmüddətli maliyyə hesabatlarını (fiziki şəxslər üçün əmək haqqı və ya rəsmi qaydada təsdiq edilmiş fiziki şəxsin digər mənbələrdən aldığı gəlirlər barədə arayış) və kredit tarixini əldə etməlidir. Maliyyə hesabatları (arayışlar) sifarişin təqdim edilməsi tarixindən fiziki şəxslər üçün ən azı əvvəlki altı aylıq dövrü, hüquqi şəxslər üçün isə iki illik dövrü əhatə etməlidir.

Bankdaxili qaydalarda girov şəklində götürüləcək təminatın bazar dəyərinin kredit məbləğinə olan nisbətinin məqbul əmsalları müəyyənləşdirilməlidir.

Təminat girov şəklində götürülərkən bankdaxili qaydalarda girovun qiymətləndirilməsinin mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq bankın mütəxəssisi və ya kənar qiymətləndirici tərəfindən aparılmasına dair prosedurlar müəyyən edilməlidir.

Kreditlər qiymətli kağızlarla təmin olunduqda bank bu kağızların real dəyəri və satış imkanlarını nəzərə alaraq onların qiymətləndirilməsi qaydalarını müəyyən etməlidir. Qeyd olunan qaydalar kredit müqaviləsinin konsesual xarakterinə dəlalət edir.

Borc və kredit müqavilələri arasında olan digər əsas fərq sonuncunun əvəzli xarakterli olmasıdır. Belə ki, kredit verən təşkilatlar sahibkarlıq fəaliyyəti göstərdikləri üçün mənfəət əldə etmək onların əsas məqsədidir. Burada əvəz kimi kredit məbləğinə hesablanan faizlər çıxış edir. Yuxarıda qeyd edilən Qaydaların 4.1.5-ci bəndinə əsasən kreditlər üzrə faiz dərəcələrinin müəyyənləşdirilməsi zamanı ayrı-ayrı kreditlər və onların müxtəlif növləri üzrə faiz dərəcələrini müəyyənləşdirmək üçün istifadə edilən iqtisadi və bazar şərtləri habelə müxtəlif amillər nəzərdə tutulmalıdır. Banklar kreditlərə tətbiq ediləcək faiz dərəcələrini müəyyənləşdirərkən resursların dəyərini, kreditlərə xidmət xərclərini, ümumi inzibati xərcləri, mümkün zərərlərin ödənilməsi üçün xüsusi ehtiyatı və yetərli miqdarda mənfəəti, portfel üzrə itkiləri, eləcə də əlavə komission haqlarının tutulub-tutulmamasını nəzərə almalıdırlar.

Kreditin növündən asılı olaraq bank faiz dərəcələrinin minimum və maksimum həddini istifadə etdikdə, bu zaman onların istifadəsi meyarlarını müəyyən etməlidir.

Kredit öhdəlikləri geniş mənada etibar (*credo*) xarakterli münasibətlərdir. Belə ki, burada kredit verən borcluya yönəli etibar xarakterli (məsələn, pul verir) hərəkətlər yerinə yetirir. Bu

hərəkətlərin əvəzi olaraq borc alan tərəfindən kreditin verilməsi anı üçün qarşılıqlı heç bir hərəkətlər yerinə yetirilmir. Ümumiyyətlə, kredit öhdəlikləri pul krediti və kommersiya krediti olmaqla iki hissəyə ayrılır. Pul krediti kredit öhdəliklərinin klassik forması olmaqla müasir dövrdə bizim bildiyimiz borc və kredit müqavilələri formasında mövcuddur (3, s.105).

Kommersiya krediti müqaviləsinə görə bir tərəf digər tərəfə əsas öhdəliyin (alqı-satqı, podrat və s.) yerinə yetirilməsində (pul vermək, əmlak vermək, iş görmək, xidmətlər göstərmək və.s) möhlət verir. Məsələn, alqı-satqı müqaviləsinin veksəl ilə ödənişi zamanı və yaxud əşyaların nisyə alqı-satqısı zamanı yaranan münasibətləri bura aid etmək olar. Odur ki, pul kreditindən fərqli olaraq kommersiya krediti əsas öhdəlikdən törəmədir və mahiyyət etibarı ilə əsas öhdəliyin şərtlərindən birini təşkil edir. Lakin tərəflərin istəyi ilə bu münasibətlər müəyyən dərəcədə müstəqil xarakter də ala bilərlər.

Hüquq ədəbiyyatlarında kreditin əmtəə krediti formasını da qeyd edirlər. Əmtəə krediti isə digər tərəfin istehsal və istehlak predmetlərinə olan tələbatının təmin edilməsi üçün müəyyən olunur (4,s.506). Buna misal olaraq kənd təsərrüfatı sahəsində fəaliyyət göstərən subyektlərə dövlət tərəfindən yanacağın və sürtgü yağlarının sonradan ödəmə şərti ilə verilməsini və s. göstərmək olar.

Açar sözlər: kredit müqaviləsi, borc müqaviləsi, borc verən, pul krediti.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Каримуллин Р.И. Права и обязанности сторон кредитного договора по российскому и германскому праву. М., Статут, 2001.
2. Общая теория денег и кредита. Учебник для вузов /Под ред. Е.Ф.Жукова. М., 2000.
3. Лунц Л.А. Деньги и денежные обязательства в гражданском праве. М., Статут, 1999.
4. Гражданское право. Учебник /Под ред. А.П.Сергеева и Ю.К.Толстого. Т.2. М., Проспект, 2003.
5. Попондопуло В.Ф. Правовой режим предпринимательства. СПб, 1994.
6. Олейник О.М. Теоретические основы банковского права. М., Статут, 1995.

Руфат ГЕЮШЕВ

ПОНЯТИЕ И ПРИЗНАКИ КРЕДИТНОГО ДОГОВОРА

Резюме

В статье отмечается важность предусмотрения в законодательстве кредитного договора как отдельного вида договора. Актуальность кредитного договора обуславливается необходимостью удовлетворения существенной потребности субъектов экономической деятельности в денежных средствах.

Кредитный договор, хотя и охватывается обобщенным названием договор займа, подчеркивает автор, правила регулирования кредитного договора предусматриваются Гражданским Кодексом АР, а также актами нормативного характера соответствующих органов исполнительной власти, регулирующих порядок выдачи кредитов. Он рассматривает сходство и различия между договором займа и кредитным договором. Различия в первую очередь, проявляются в субъектном составе. Так, в кредитном

договоре в качестве займодавца могут выступать лица, занимающиеся предоставлением займов в виде самостоятельной профессиональной деятельности в число которых входят банки, небанковские кредитные организации, ломбарды, кредитные союзы. А в качестве заемщика может выступать любой представитель гражданского оборота.

Ключевые слова: кредитный договор, договор займа, займодавец, денежный кредит.

Rufat GEYUSHOV

NOTION OF CREDIT AGREEMENT AND ITS SIGNS

Summary

The article specifies the importance of providing for the Credit Agreement in the legislation as a separate contract. The urgency of the credit agreement is conditioned by the need to meet the essential needs of economic actors in cash.

Though the credit agreement is covered by generic name of a loan agreement, the author underlines regulations of the credit agreement stipulated by the Civil Code of the Republic of Azerbaijan as well as the normative acts of the corresponding bodies of the executive authorities, governing the procedure for issuing loans.

This article considers the resemblance and differences between the loan and credit agreements. The differences are primarily manifested in the subject composition. Thus, in the loan agreement a lender may include the persons engaged in the provision of loans in the form of an independent professional activity. This category includes banks, non-bank lenders, pawn shops, credit unions. And any representative of the civil turnover can appear as the borrower.

Keywords: credit agreement, loan agreement, lender, monetary credit.

Ромелла ГЮЛЬАЛИЕВА

Ведущий научный сотрудник отдела «Уголовное право и уголовный процесс» Института философии, социологии и права НАНА, кандидат юридических наук, доцент

ФОРМЫ И ВИДЫ ПРОЯВЛЕНИЯ МНОЖЕСТВЕННОСТИ ПРЕСТУПЛЕНИЙ В УГОЛОВНОМ ПРАВЕ*

В теории уголовного права вопрос о формах и видах проявления множественности преступлений является одним из наиболее сложных и дискуссионных. Отметим, что до сих пор в правовой литературе окончательно не определен термин, обозначающий различные проявления множественности: одни авторы именуют их формами, другие – видами множественности преступлений. Соглашаясь в основном с мнением о непринципиальном значении данного вопроса, мы, тем не менее, полагаем, что правильное определение соответствующих понятий и их терминологическое обозначение позволит избежать путаницы и затруднений при их использовании в теории и практике. С учетом изложенного считаем, что множественность преступлений следует дифференцировать по горизонтали на формы (совокупность, рецидив, повторность) и по вертикали на виды (опасный, особо опасный рецидив, идеальная и реальная совокупность).

Как справедливо отмечает И.Б.Агаев, отграничение друг от друга отдельных форм множественности преступлений заслуживает особого внимания, так как это обязывает к выделению форм множественности в зависимости от степени антиобщественной направленности лица, совершившего преступления, от количества совершенных преступлений и т.д. Все это имеет существенное значение и для борьбы с преступностью, и для эффективности воздействия на наиболее злостных нарушителей правопорядка, которые не поддаются исправлению и перевоспитанию (2, с.33-34).

По мнению Ф.Бражника, «Различие совокупной общественной опасности в сочетании нескольких преступлений, совершенных одним лицом, и в общественной опасности личности преступника, совершившего множество преступлений, должно быть положено в основу деления множественности на виды (формы), т.е. являться предметом деления множественности преступлений на виды. Социальными признаками, по которым множественность следует делить на виды (формы), являются: а) совокупная общественная опасность преступлений, входящих в множественность; б) опасность лица, совершившего эти преступления. Правовые формы множественности преступлений, не отражающие ее социальной сущности, не имеют право на существование» (3, с.6).

Н.И.Загородников и Н.А.Стручков называли понятие множественности преступлений сложным юридическим образованием, состоящим из двух и более самостоятельных преступлений, которые одновременно или последовательно проявляются соответственно либо в идеальной совокупности преступлений, либо в форме повторения преступлений, осуществляемых в виде неоднократности, повторности, систематичности, преступного промысла и реальной совокупности преступлений. По мнению В.Н.Кудрявцева, формами множественности являются

* Məqalə

tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

совокупность, повторность, неоднократность и рецидив преступлений (4, с.278-319). П.С.Дагель, А.М.Яковлев более узко трактовали множественность преступлений, включая в это понятие повторность, совокупность и рецидив (6, с.3; 5, с.5). Т.М.Кафаров предлагал назвать рецидив, повторность и реальную совокупность повторением преступлений на том основании, что все они характеризуются последовательностью и одновременностью совершения. Идеальная совокупность, по его мнению, такими признаками не обладает, и поэтому её следует отнести ко второй форме множественности (7, с.3). Идея двух форм множественности лежит и в основе концепции В.П.Малкова, который считал, что множественность преступлений проявляется в двух основных формах: повторности и идеальной совокупности преступлений. Рецидив, неоднократность, систематичность, совершение преступлений в виде промысла и реальную совокупность он относил к разновидностям повторности (8, с.44-45). По мнению В.П.Малкова, основанием выделения форм множественности является не юридический (квалификация совершенного деяния одной или несколькими статьями УК, судимость или несудимость лица и т.д.), а социальный критерий, подчеркивающий характер поведения субъекта при совершении преступлений (8, с.45). Иного взгляда на эту проблему придерживается Т.Г.Черненко, согласно мнению которой, основанием для разграничения форм множественности преступлений должно служить наличие или отсутствие факта судимости (9, с.24-25).

По нашему мнению, систематичность и совершение преступления в виде промысла нельзя относить к формам множественности преступлений хотя бы на том основании, что такие деяния всегда рассматривались в законодательстве как единое (единичное) преступление. Действующий УК Азербайджана не предусматривает составов преступлений, объективная сторона которых совершается в виде промысла. О систематичности как признаке объективной стороны преступления говорится лишь в статье 133 УК (истязание) следующим образом: «причинение физических или психических страданий путем систематического нанесения побоев».

Е.А.Фролов, Р.Р.Галиакбаров полагали, что действующее законодательство позволяет выделить только две формы множественности преступлений: повторение преступлений (повторность и рецидив) и совокупность преступных деяний. По их мнению, понятием повторения охватываются случаи совершения преступлений во второй раз и более независимо от того, было ли лицо осуждено за первое преступление или нет. Случаи, когда повторение образуется сочетанием деяний, ни одно из которых не было предметом судебного разбирательства, они предлагали именовать повторностью, а если хотя бы по одному из ранее совершенных преступлений был вынесен приговор, такое сочетание преступлений называли рецидивом. При этом авторы полагали, что действующее уголовное законодательство неудачно обозначает повторение преступлений термином «повторность». По их мнению, точнее было бы объединить частные понятия «повторность» и «рецидив» собирательным понятием «повторение» (10, с.8).

Ю.Н.Юшков выделял три вида проявления множественности преступлений: повторность, совокупность и фактическую множественность преступлений, под которой подразумеваются случаи неоднократного совершения лицом преступлений, которые, несмотря на очевидно более высокую степень общественной опасности по сравнению с единичным преступлением, в квалификации содеянного отражения не находят (11, с.36). К случаям фактической множественности преступлений он относил последовательное причинение одним и тем же преступником тяжких телесных повреждений нескольким лицам, совершение лицом особо злостного хулиганства два и более раз и т.п. Однако

вряд ли можно признать удачной его попытку введения в научный оборот новой категории фактической множественности преступлений. Прежде всего, понятие фактической множественности должно основываться на юридической множественности преступлений. Однако необходимости в делении множественности на фактическую и юридическую нет, поскольку множественность преступлений – это юридическое, уголовно-правовое понятие. Кроме того, независимо от правовой квалификации случаев совершения лицом нескольких преступлений, они продолжают оставаться повторностью преступлений, влекут за собой предусмотренные законом уголовно-правовые последствия для виновного и вовсе не нуждаются в новом наименовании. Поэтому предложенная Ю.Н.Юшковым правовая категория «фактической множественности преступлений» является искусственной и ненужной для следственно-судебной практики и действующего уголовного законодательства. Укажем, что в правовой литературе уже существуют в качестве оснований для выделения форм множественности преступлений социальный и правовой (юридический) критерии. Поэтому выделение еще и фактического критерия нам представляется излишним.

Ю.А.Красиков предлагает следующую классификацию множественности преступлений: 1) идеальная совокупность преступлений; 2) повторность преступлений: предусмотренные Особенной частью УК: - совершение преступления лицом, ранее совершившим какое-либо преступление; - особо опасный рецидив; - реальная совокупность преступлений; предусмотренные Особенной частью УК: - неоднократность; - повторность (в узком смысле); - систематичность преступлений; - совершение преступления в виде промысла; - специальный рецидив; - особо опасный рецидив (12, с.8).

М.Н.Становский выделяет множественность преступлений с социальной и правовой точек зрения. С социальной точки зрения она проявляется в двух формах – идеальной совокупности и неоднократности. Как правовое явление множественность подразделяется на две группы – учтенную и неучтенную в нормах уголовного закона. Кроме того, автор говорит о юридических видах множественности, к которым относятся совокупность, рецидив и неоднократность (13, с.122).

Т.Э.Караев по этому поводу пишет: «Множественность преступлений выражается в двух разновидностях: в одновременном и последовательном совершении двух или большего числа преступных актов. Первая разновидность – идеальная совокупность преступлений. Вторая разновидность множественности – общая повторность – охватывает сочетание преступлений, образующих социальную повторность, реальную совокупность и рецидив преступлений – специальный и общий» (14, с.66).

Нет единства позиций по данному вопросу и в уголовном законодательстве. Как относительно самостоятельное явление институт множественности преступлений сформировался в результате длительного развития отечественного уголовного законодательства и науки уголовного права. Отсутствие в УК Азербайджана определения множественности преступлений не лишает ее качества института уголовного права в силу детального нормативного закрепления ее форм.

Правовые нормы, образующие институт множественности преступлений, имеют различное содержание и функциональное предназначение. Институт множественности преступлений включает в себя две группы норм. Первая характеризует повторность, совокупность и рецидив как формы множественности преступлений (ст.ст. 16, 17, 18 УК). Вторая группа состоит из норм, которые регламентируют назначение наказания при множественности преступлений (ст.ст. 65, 66, УК). В УК Азербайджана предусмотрены три формы множественности преступлений: повторность (ст.16),

совокупность (ст.17) и рецидив (ст.18). УК РФ предусматривает две формы множественности: совокупность и рецидив. Согласно Федеральному закону от 8 декабря 2003 года, в Российской Федерации утратила силу статья 16 УК РФ, предусматривавшая ответственность за неоднократность преступлений, как норма, научно необоснованная, практически вредная и противоречащая с социальной точки зрения принципам уголовного права. В УК Узбекистана выделяются три формы множественности преступлений - повторность, совокупность и рецидив. Узбекский ученый Э.Х.Норбутаев предлагает отказаться от понятия повторности преступлений как противоречащего принципам социальной справедливости уголовного закона (15, с.52-59).

Анализ действующего уголовного законодательства стран англо-саксонского права (Англии, США и др.), континентального права (Франции, Германии, Швейцарии, Испании и др.), Японии и Китая показывает, что в законодательстве этих стран не существует норм, регулирующих отдельно повторность и совокупность преступлений. Случаи совершения нескольких преступлений лицом, не имеющим судимости, охватываются понятием «совокупности преступлений» (16, 17, 18, 19, 20).

Законодательное выделение форм (видов) множественности преступлений логически непротиворечно, поскольку указанные в УК Азербайджанской Республики формы и виды множественности преступлений не являются взаимоисключающими: повторность, складывающаяся из однородных преступлений, одновременно является и совокупностью преступлений (один и тот же набор преступлений должен рассматриваться и как повторность, и как совокупность, что не может не вызвать определенных затруднений в квалификации содеянного). Повторность пересекается и с рецидивом преступлений, так как в соответствии со ст.16.3. УК повторностью может быть признано и совершение нового преступления лицом, имеющим непогашенную или не снятую судимость за предыдущее преступление; совершение преступления при наличии судимости за предыдущее преступление может образовывать рецидив, а при отсутствии признаков рецидива - иную форму множественности преступлений, о которой в Общей части Уголовного кодекса не упоминается.

Полагаем, что формы множественности преступлений должны быть выделены и охарактеризованы таким образом, чтобы они отражали своеобразие общественной опасности деяний, составляющих множественность преступлений, и лиц, чьи деяния образуют множественность преступлений, поскольку существует неразрывная связь между деянием и деятелем. При прочих равных условиях совершение нового преступления лицом, имеющим непогашенную или не снятую судимость за предыдущее преступление (преступления), свидетельствует о более высокой общественной опасности лица, их совершившего, по сравнению с лицом ранее не судимым. Таким образом, в качестве критерия для классификации различных проявлений множественности преступлений и соответственно выделения ее форм могут быть использованы категории преступлений (тождественные, однородные, разнородные), а также наличие судимости за преступления, образующие множественность. Прежде всего действующее законодательство дифференцирует множественность преступлений на три формы: повторность, совокупность и рецидив. Согласно статье 16 УК, видами повторности являются: 1) повторность тождественных преступлений (ст.16.1.); 2) повторность однородных и 3) повторность разнородных преступлений (ст.16.2). Закон подразделяет совокупность на 1) реальную (ст.17.1.) и 2) идеальную (ст.17.2.). Рецидив делится на: 1) рецидив (ст.18.1.); 2) опасный рецидив (ст.18.2.) и 3) особо опасный рецидив (ст.18.3. УК).

Полагаем, что в зависимости от наличия или отсутствия судимости за предшествующие преступления следует выделять две разновидности множественности преступлений: 1) множественность преступлений, где все преступные деяния совершены до осуждения за любое из них; 2) множественность преступлений, где последующее преступление совершается лицом, имеющим судимость за ранее совершенное преступление.

В первой разновидности множественности преступлений можно выделить такие формы, как повторность преступлений и совокупность преступлений. Во второй разновидности - рецидив и совершение преступления при наличии судимости, но без признаков рецидива. Из нормы о повторности преступлений следует убрать положение, свидетельствующее о том, что повторность может иметь место и при наличии предшествующего осуждения лица. Понятие повторности преступлений может быть сформулировано следующим образом: «Повторностью преступлений признается совершение двух или более преступлений, предусмотренных одной статьей или частью статьи Уголовного кодекса, ни за одно из которых лицо не было осуждено».

В Общей части Уголовного кодекса следует, на наш взгляд, указать следующие три формы множественности преступлений: неоднократность преступлений; совокупность преступлений; рецидив преступлений. Повторность следует именовать неоднократностью преступлений, поскольку она шире понятия повторности и охватывает случаи совершения тождественных преступлений два или более раз. Неоднократность должны образовывать только случаи совершения тождественных, но не однородных либо разнородных преступлений, поскольку в таких случаях стирается грань между повторностью и совокупностью преступлений. В Уголовном кодексе следует предусмотреть общее определение совокупности преступлений, а также определение ее разновидностей - идеальной и реальной совокупности.

Законодательное определение рецидива преступлений является узким: в соответствии с ним рецидив образуют только умышленные преступления. Нельзя не согласиться с тем, что рецидив умышленных преступлений более опасен, нежели рецидив неосторожных либо умышленных и неосторожных преступлений, однако не следует игнорировать и опасность, свойственную последним разновидностям рецидива. На наш взгляд, рецидивом преступлений следует признавать совершение нового преступления (преступлений) лицом, уже имеющим судимость за ранее совершенное умышленное либо неосторожное преступление. Кроме того, в УК Азербайджана говорится только об опасном и особо опасном рецидиве преступлений, в связи с чем необходимо использовать термин «простой рецидив» для разграничения всех видов данной множественности преступлений. Таким образом, в определение рецидива следует включить указание на наличие судимости за совершение любого преступления (то есть не только умышленного, но и неосторожного) лицом, уже имеющим судимость за ранее совершенное преступление, в том числе и неосторожное.

Считаем целесообразным с учетом повышенной опасности лиц, чьи деяния образуют особо опасный рецидив преступлений, их склонности к совершению преступлений, предусмотреть в статье 76 УК Азербайджана положение, что условно-досрочное освобождение при особо опасном рецидиве может быть применено только после фактического отбытия осужденным не менее трех четвертых срока наказания, назначенного за преступление.

При наличии исключительных обстоятельств дела наказание при простом рецидиве преступлений может назначаться не только в пределах санкции статьи УК, без

учета правил ст.62 УК, но и ниже низшего предела, предусмотренного санкцией соответствующей статьи Особенной части Уголовного кодекса.

Еще одним пробелом в законодательстве, требующим своего устранения, является, на наш взгляд, отсутствие в законе нормы о правилах назначения наказания при повторности преступлений. Полагаем, что наряду с нормами о правилах назначения наказания при совокупности и рецидиве преступлений (ст.ст. 65, 66) УК должен быть дополнен статьей о правилах назначения наказания при повторности (неоднократности) преступлений.

Ключевые слова: множественность преступлений, формы множественности, виды множественности, формы проявления.

Список использованной литературы

1. Уголовный кодекс Азербайджанской Республики. Баку, «Юридическая литература», 2012.
2. Агаев И.Б. Совокупность преступлений: понятие, виды и наказуемость. М., ТК Велби, 2003.
3. Бражник Ф. Множественность преступлений – отражение их совокупной общественной опасности // Уголовное право. М., 2000, № 3.
4. Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификации преступлений. М., 1972.
5. Яковлев А.М. Совокупность преступлений. М., 1960.
6. Дагель П.С. Множественность преступлений. Владивосток, 1969.
7. Кафаров Т.М. Проблема рецидива в советском уголовном праве. Баку, 1972.
8. Малков В.П. Множественность преступлений и ее формы по советскому уголовному праву. Казань, 1982.
9. Черненко Т.Г. Назначение наказания при множественности преступлений. Учебное пособие. Кемерово, 2005.
10. Фролов Е.А., Галиакбаров Р.Р. Множественность преступных деяний как институт советского уголовного права. Свердловск, 1967.
11. Юшков Ю.Н. Множественность преступных деяний (вопросы квалификации преступлений и назначения наказания). Дисс. ...канд.юрид.наук. Свердловск, 1974.
12. Красиков Ю.А. Множественность преступлений (понятие, виды, наказуемость). М.,1988.
13. Становский М.Н. Назначение наказания при совокупности преступлений. Дисс. канд.юрид наук. СПб.,1995.
14. Караев Т.Э. Повторность преступлений и ее квалификация по советскому уголовному праву. Дисс. ...канд.юрид.наук. Баку, 1980.
15. Норбутаев Э.Х. Борьба с преступностью: закон и практика. Ташкент, 1991.
16. Уголовное законодательство зарубежных стран (Англии, США, Франции, Германии, Японии). Сб. законодательных материалов. М., Зерцало, 1998.
17. Уголовный кодекс ФРГ /Пер. с нем. Серебренниковой А.В. М., Зерцало, 2000.
18. Уголовный кодекс Испании /Под ред. Кузнецовой Н.Ф.и Решетникова Ф.М. М., Зерцало, 1998.
19. Уголовный кодекс Японии /Под ред. Коробеева А.И. Владивосток, Изд-во Дальневосточного университета, 2000.
20. Уголовный кодекс Китайской Народной Республики /Под ред. Коробеева А.И. Владивосток, Изд-во Дальневосточного университета, 1999.

Romella GÜLALIYEVA

CİNAYƏT HÜQUQUNDA CİNAYƏTLƏRİN ÇOXLUĞUNUN TƏZAHÜR FORMALARI VƏ NÖVLƏRİ

Xülasə

Məqalədə cinayət qanunvericiliyində cinayətlərin çoxluğunun təzahüri ilə bağlı ayrı-ayrı məsələlərə baxılır, həmçinin cinayət hüquq nəzəriyyəsinin təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflər, qanunvericilik tənzimlənməsi institutunun cinayətlərin çoxluğu və onun müxtəlif təzahür formaları əsaslandırılır. Cinayətlərin təkrarlığı zamanı xüsusilə cəzanın təyin edilməsi qaydaları haqqında normanın qanuna əlavə olunması təklif edilir.

Açar sözlər: cinayətlərin çoxluğu, çoxluğun növləri, çoxluğun formaları, təzahür formaları.

Romella GULALIYEVA

FORMS AND TYPES OF MANIFESTATION OF CRIMES PLURALITY IN CRIMINAL LAW

Summary

In the article some questions of manifestation of plurality of crimes in the criminal legislation, and also the theory of criminal law are considered, suggestions for improvement of a legislative regulation of institute of crimes plurality and its various manifestations are substantiated. In particular it is offered to add the law with the norm about rules of purpose of punishment at frequency of crimes.

Keywords: plurality of crimes, forms of plurality, types of plurality, manifestation forms.

Bəhrüz KƏRİMOV

AMEA FSHİ, b.e.i., hüquq ü.f.d.

ƏMLAK MÜSADİRƏSİNDƏN XÜSUSİ MÜSADİRƏYƏ: CİNAYƏT QANUNVERİCİLİYİNİN TƏKMİLLƏŞMƏSİNƏ DOĞRU ATILAN ADDIM*

Azərbaycan Respublikasının 7 mart 2012-ci il tarixli Qanunu ilə CM-ə edilmiş dəyişikliklə əmlak müsadirəsi növündə əlavə cəza cəzanın sistemindən çıxarılmış, bununla da AR Konstitusiyasının 13-cü maddəsində təsbit edilmiş «Azərbaycan Respublikasında mülkiyyət toxunulmazdır və dövlət tərəfindən müdafiə olunur» müddəası cinayət-hüquqi baxımdan real məzmun kəsb etmiş, gerçəkliyə çevrilmişdir.

1960-cı il CM-in 32-ci maddəsinə 12 yanvar 1999-cu il tarixli qərarı ilə şərh verən AR Konstitusiyaya Məhkəməsi ilk dəfə olaraq rəsmi şəkildə əmlak müsadirəsinə xüsusi müsadirə məzmununda təfsir vermiş və belə müsadirəyə yalnız cinayət törədilərkən istifadə edilmiş alət və vasitələrin, habelə cinayət yolu ilə əldə edilmiş əmlakın məruz qalması olduğunu müəyyən etmişdir (3, s.29). Prof. F.Y.Səməndərov da əmlak müsadirəsi növündə əlavə cəzanın cəzanın sistemindən çıxarılmasını, onun xüsusi müsadirəsi adlandırılmasını təklif etmişdi (4, s.115; 5, s.450).

Cinayət qanununa edilmiş dəyişiklik və əlavələrə əsasən xüsusi müsadirə cinayət-hüquqi xarakterli digər tədbirlər sırasına daxil edilir, əmlak müsadirəsindən fərqli olaraq xüsusi müsadirənin predmeti ola bilən əmlakın dairəsi genişləndirilir, cinayət törədilərkən istifadə olunan alət və vasitələrin, habelə cinayət yolu ilə əldə edilən əmlakın qanuni sahibinə qaytarılmalı olduğu hallarda xüsusi müsadirənin tətbiqi istisna olunur. Qanunla xüsusi müsadirənin həm fiziki, həm də hüquqi şəxslər barəsində tətbiq edilməsi müəyyən olunur. Digər tərəfdən, əmlak müsadirəsi yalnız sanksiyada göstərilən hallarda tətbiq edilə bilər, xüsusi müsadirə CM-in Xüsusi hissəsinin maddələrinin sanksiyalarında göstərilir və CM-in 15-1-ci fəslində nəzərdə tutulmuş hallarda tətbiq edilə bilər.

Yalnız əmlak xüsusi müsadirəyə məruz qala bilər. Əmlak istənilən əşyaların və qeyri-maddi əmlak nemətlərinin toplusudur. Pullar və qiymətli kağızlar da əmlakdır (MM-in 135.1-ci və 135.2-ci maddələri). Əmlakın dəyərinin az və ya çox olması, onun yararlı, yaxud yararsız olması həmin əmlakın müsadirəsini istisna etmir.

Xüsusi müsadirəyə məruz qalan əmlakın 1-ci qrupunu cinayət törədilərkən istifadə olunan alət və vasitələr təşkil edir. CM-in 99-1.1.1-ci maddəsində alət və vasitələrin cinayət törədilərkən istifadə edildiyi hallarda müsadirə edilməli olmasına dair göstəriş olsa da, cinayətə hazırlıq və cinayət etməyə cəhd olduğu hallarda da alət və vasitələrin müsadirəsinə yol verilir. Məsələn, qəsdən adam öldürmək üçün alətin əldə edilməsində ifadə olunan cinayətə hazırlıq hərəkətinin qarşısı alındıqda, həmin alət müsadirə edilməlidir. Cinayətin bir nəfər şəxs tərəfindən, yaxud iştirakçılıqla törədilməsindən asılı olmayaraq cinayətin törədilməsində istifadə olunan alət və vasitələr müsadirə edilməlidir.

Cinayət törədilərkən istifadə edilən alət və vasitələr o halda müsadirə edilə bilər ki, onlar qanuni sahibinə qaytarılmalı olan alət və ya vasitələr olmasın. Deməli, qanunun tələbinə görə cinayət törədilərkən istifadə olunan alət və vasitələrin qanuni sahibi varsa, onlar müsadirə edilməməli və qanuni sahibinə qaytarılmalıdır. Bu zaman qanuni sahibinə qaytarılmalı olan alət və ya vasitələrin cinayət yolu ilə və ya qanuni üsullarla (icarə, kirayə müqaviləsi və s. əsasında)

* Məqalə hüquq ü.e.d., prof. Bəhram Zahidov tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

əldə edilməsinin (mülkiyyətinə əldə etmə halları istisna olmaqla) əhəmiyyəti yoxdur, ona görə ki, qanuni sahibinə qaytarılmalı olan cinayət yolu ilə əldə edilmiş alət və ya vasitələr də müsadirə edilə bilməz (CM-in 99-1.1.2-ci maddəsi). Əmlakın qanuni sahibi dedikdə, əmlaka qanun, müqavilə (alqı-satqı, icarə, saxlanma müqaviləsi və s.) və ya inzibati akt əsasında faktiki yiyəlik edən şəxs başa düşülür. Əmlakın qanuni sahibi onun mülkiyyətçisi və ya digər şəxs ola bilər. Cinayət törədilərkən istifadə edilən alət və ya vasitənin qanuni sahibi yoxdursa, yaxud alət və ya vasitələrin qanuni sahibi onun mülkiyyətçisi olan cinayət törədən şəxsdirsə, həmin alət və ya vasitələr müsadirə edilməlidir. Əgər cinayət törədilərkən istifadə olunan alət və ya vasitələrə mülkiyyət hüququ cinayət törədən fiziki şəxsə, yaxud xeyrinə və ya onun maraqlarının qorunması məqsədilə cinayət törədilən hüquqi şəxsə məxsusdursa, həmin alət və ya vasitə müsadirə edilməlidir. Cinayət törədilərkən istifadə edilən qanuni sahibinə qaytarılmalı olmayan alət və ya vasitələr məhv edilmişdirsə (olmuşdursa), yararsız vəziyyətə salınmışdırsa (düşmüşdürsə), özgəninkiləşdirilmişdirsə və sair səbəblərdən müsadirə edilə bilmərsə, bu halda ümumiyyətlə, əmlak və ya həmin əmlakın dəyəri məbləğində məhkuma məxsus olan digər əmlak müsadirə edilə bilməz (CM-in 99-2-ci maddəsi).

Cinayət törədilərkən istifadə olunan alət və ya vasitələr mülki dövriyyəsi qadağan olunmuş əşyalar olduqda həmin əşyalar bütün hallarda, mülki dövriyyəsi məhdudlaşdırılmış əşyalar olduqda isə xüsusi icazə olmadan həmin əşyalardan istifadə olunduğu hallarda müsadirə edilməlidir. Xüsusi icazə əsasında başqa hüquqi və ya fiziki şəxslərə məxsus əşyalardan cinayətin aləti və ya vasitəsi kimi istifadə olunduğu hallarda isə həmin əşyalar qanuni sahibinə qaytarılmalı olduğuna görə müsadirə edilə bilməz.

İştirakçılıqla törədilən cinayətlərdə CM-in 99-1.1.1–99-1.1.4-cü maddələrində nəzərdə tutulmuş müsadirə edilməli əmlakın kimə məxsus olmasından, habelə cinayətin hansı iştirakçısı tərəfindən əldə edilməsindən, cinayət yolu ilə əldə edilmiş əmlakın başqa əmlaka çevrilməsindən, terrorçuluğun, qanunvericiliklə nəzərdə tutulmayan silahlı birləşmələrin və ya qrupların, mütəşəkkil dəstələrin və ya cinayətkar birliklərin (cinayətkar təşkilatların) maliyyələşdirilməsi üçün istifadə olunmasından asılı olmayaraq həmin əmlak müsadirə edilməlidir. Cinayəti başa çatdırmaqdan könüllü imtina edən cinayətin iştirakçılarına (təşkilatçıya, təhrikçiyə, köməkçiyə) məxsus əmlak (əşya) da müsadirə edilə bilməz.

1999-cu il CM-in əmlak müsadirəsini nəzərdə tutan 51-ci maddəsində cinayətin predmetinin də adı çəkilmirdi (4, s.114). CM-in 99-1.1-ci maddəsində isə müsadirə edilməli olan əmlakın sırasında cinayətin predmeti göstərilir. Qanunvericinin mövqeyi başa düşüləndir, ona görə ki, bir çox cinayətlərin predmeti qismində qanuni sahibinə qaytarılmalı olan hallar istisna olmaqla, cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitləri və ya digər əmlak (qanunsuz olaraq saxlanılan odlu silah və s.) çıxış edir ki, belə əmlakın müsadirə edilməli olması CM-in 99-1.1.2-ci maddəsində öz əksini tapmışdır. Bəzi cinayətlərin predmeti (məsələn, terrorçuluğun maliyyələşdirilməsi cinayətində pul vəsaitləri və əmlak) qismində çıxış edən əmlakın müsadirəsi isə CM-in 99-1.1.4-cü maddəsində təsbit edilmişdir. Üçüncü qrup cinayətlər də vardır ki, onların predmetinin də müsadirə edilməli olması CM-in 99-1.1.3-cü maddəsində göstərilmişdir. Məsələn, cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasını nəzərdə tutan cinayətin (CM-in 193-1-ci maddəsi) predmeti qismində leqallaşdırılan pul vəsaitləri və ya digər əmlak çıxış edir ki, onlar da müsadirə edilməlidir. Konkret cinayətin predmeti həm də həmin cinayətin törədilməsi ilə cinayət yolu ilə əldə edilmiş əmlak olarsa, həmin əmlak da müsadirə edilməməlidir. Məsələn, rüşvət alma cinayətinin predmeti olan pul, qiymətli kağızlar və ya digər əmlak həm də vəzifəli şəxsin cinayət yolu ilə əldə etdiyi əmlakdır, ona görə də müsadirə edilməməlidir.

Xüsusi müsadirəyə məruz qalan əmlakın 2-ci qrupunu məhkumun cinayət yolu ilə əldə etdiyi pul vəsaitləri və ya digər əmlak və həmin pul vəsaitləri və ya digər əmlak hesabına əldə

edilmiş gəlirlər təşkil edir (CM-in 99-1.1.2-ci maddəsi). Sadalanan əmlakların müsadirə edilməsi məsələsinin həlli zamanı nəzərə almaq lazımdır ki, qanuni sahibinə qaytarılmalı olan cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitləri və ya digər əmlak, habelə onların hesabına əldə edilmiş gəlirlər müsadirə edilə bilməz. Qanunverici hər hansı hüquq pozuntusu ilə əlaqədar deyil, məhz cinayətin törədilməsi ilə bağlı əldə edilən pul vəsaitləri və ya digər əmlakın, habelə onların hesabına əldə edilmiş gəlirlərin müsadirəsini müəyyən edir.

Azərbaycan Respublikasının 30 sentyabr 2005-ci il tarixli, 1003-IIQ sayılı Qanunu ilə ratifikasiya edilmiş Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Korrupsiya əleyhinə Konvensiyasının 2-ci maddəsinin «e» bəndinə və «Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə haqqında» AR-in 10 fevral 2009-cu il tarixli Qanununun 1.0.1-ci maddəsinə əsasən, cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitləri və ya digər əmlak dedikdə, CM-də təsbit edilmiş cinayətlərin törədilməsi nəticəsində birbaşa və ya dolaylı yolla əldə olunmuş hər hansı pul vəsaitləri, daşınar və ya daşınmaz, maddi və ya qeyri-maddi əmlak, mülkiyyət hüquqlarını təsdiq edən hüquqi sənədlər başa düşülür. Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitləri və ya digər əmlak hesabına əldə edilmiş gəlirlər, həmin gəlirləri məhkumun və ya başqa şəxsin əldə etməsindən asılı olmayaraq müsadirə edilməlidir. Belə gəlirlərə cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin, qiymətli kağızların qanuni, yaxud qanunsuz dövriyyəsiindən gələn gəlirlər, dividendlər, qanuni olub-olmamasından asılı olmayaraq istehsalıdan, iş görülməsindən, xidmət göstərilməsindən, faizlərdən, istənilən sahibkarlıq fəaliyyətindən daxil olan gəlir, cinayətin törədilməsi ilə əlaqədar əldə olunan əmlakın qanuni və ya qanunsuz dövriyyəsiindən (əmlakın satışından, dəyişdirilməsindən, icarəsindən, kirayəsindən və s.-dən) daxil olan gəlirlər və s. aiddir. Pul vəsaitləri və ya digər əmlak hesabına maddi xərclərdən azad edilmə hallarında həmin məbləğdə xərclər müsadirə edilmir (məsələn, dələduzluq cinayətinin törədilməsi ilə əldə edilən mənzil cinayət törətmiş şəxsin başqa şəxsə olan borcunun əvəzi olaraq həmin şəxsə kirayəyə verilir).

Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitləri və ya əmlak, habelə onların hesabına əldə edilmiş gəlirlər özgəninkiləşdirildikdə və ya hər hansı şəkildə başqa şəxslərə verildikdə də müsadirə edilə bilər: bir şərtlə ki, onları alan şəxs əmlakın cinayət yolu ilə əldə edildiyini bilsin, yaxud bilməli olsun, başqa sözlə, əmlakın qanunsuz vicdansız sahibi olsun (CM-in 99-1.3-cü maddəsi). Əmlakı alan şəxs onun cinayət yolu ilə əldə edildiyini bilmirsə və ya bilməli deyildir, başqa sözlə, o, qanunsuz vicdanlı sahibdirsə, əmlak müsadirə edilməməli, həmin əmlakın dəyəri məbləğində cinayət törətmiş şəxsə məxsus digər əmlak müsadirə edilməlidir (CM-in 99-2-ci maddəsi). Qanuni sahibinə qaytarılmalı olmayan cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitləri, qiymətli kağızlar və ya digər əmlak, habelə həmin pul vəsaitləri, qiymətli kağızlar və ya digər əmlak hesabına əldə olunmuş gəlirlər məhv edilmişdirsə (olmuşdursa), yararsız vəziyyətə salınmışdırsa (düşmüşdursə), özgəninkiləşdirilmişdirsə (hər hansı şəkildə vicdanlı sahibə verilməmişdirsə) və sair səbəblərdən müsadirə edilə bilmirsə, həmin əmlakın dəyəri məbləğində məhkuma məxsus olan digər əmlak müsadirə edilir (CM-in 99-2-ci maddəsi).

Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitləri və ya digər əmlakın mülki-hüquqi əqdlərin bağlanması və ya digər üsullarla tam və ya qismən çevrildiyi digər əmlak və ya onun müvafiq hissəsi müsadirə edilməli olan əmlakın 3-cü qrupunu təşkil edir. Belə əmlaka cinayətin törədilməsi nəticəsində əldə olunan pulla (qiymətli kağızlarla) alınan daşınar və ya daşınmaz əmlak, həmin pul və ya qiymətli kağızlardan istifadə etməklə tikilən yaşayış və ya qeyri-yasayış sahəsi (tikili), cinayət yolu ilə əldə edilmiş əmlakın dəyişdirildiyi daşınar və ya daşınmaz əmlak və s. aid edilə bilər. Cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya əmlakın digər əmlaka tam çevrildiyi halda həmin əmlakın tam müsadirəsi, qismən çevrildiyi halda (məsələn, bir hissəsi cinayət yolu ilə, bir hissəsi isə qanuni yolla əldə olunmuş pulla yaşayış sahəsi alma) isə cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitinin məbləğinə bərabər hissəsi müsadirə edilməlidir. Cinayət yo-

lu ilə əldə edilmiş pul vəsaitləri və ya digər əmlakın başqa əmlaka çevrildiyi hallarda onları qanuni sahibinə qaytarmaq mümkün olmadıqda çevrilmiş əmlak hesabına pul vəsaitləri və ya əmlak qanuni sahibinə qaytarılmalıdır.

Müsadirə edilməli olan əmlakın 4-cü qrupunu terrorçuluğun, qanunvericiliklə nəzərdə tutulmayan silahlı birləşmələrin və ya qrupların, mütəşəkkil dəstələrin və ya cinayətkar birliklərin (cinayətkar təşkilatların) maliyyələşdirilməsi üçün nəzərdə tutulan və ya istifadə olunan əmlak təşkil edir (CM-in 99-1.1.4-cü maddəsi).

Terrorçuluğun maliyyələşdirilməsi üçün nəzərdə tutulan əmlak AR CM-in 102, 214, 215, 219, 219-1, 226, 227, 277, 278, 279, 280 və 282-ci maddələrində əks olunan cinayətlərin şəxs və ya qrup (dəstə, təşkilat) tərəfindən hazırlanmasının, təşkil edilməsinin və ya törədilməsinin, habelə həmin cinayətlərin törədilməsi məqsədilə şəxsin və ya bu məqsədlə yaradılan qrupun (dəstənin, təşkilatın) maliyyələşdirilməsi (təmin edilməsi) üçün toplanılan, ayrılan, verilməsi üçün müqavilə imzalanan, yaxud başqa formada razılaşdırılan pul vəsaitləri və ya əmlak başa düşülür. Əmlakın terrorçuluğun maliyyələşdirilməsi üçün nəzərdə tutulması onun sadəcə fikirdə bu məqsədlə nəzərdə tutulması demək deyildir. Nəzərdə tutma konkret əməllərdə ifadə olunmalıdır. Terrorçuluğun maliyyələşdirilməsi məqsədilə istifadə olunan əmlak dedikdə isə CM-in 214-1-ci maddəsində sadalanan cinayətlərin hazırlanmasının, təşkil edilməsinin və ya törədilməsinin maliyyələşdirilməsi üçün verilən, bu məqsədlə fiziki (hüquqi) şəxslərin hesablarına köçürülən və s. üsulla terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə yönəldilən pul vəsaitləri və ya digər əmlak başa düşülür. Terrorçuluğun, qanunvericiliklə nəzərdə tutulmayan silahlı birləşmələrin və ya qrupların, mütəşəkkil dəstələrin və ya cinayətkar birliklərin (cinayətkar təşkilatların) maliyyələşdirilməsi üçün nəzərdə tutulan əmlak (pul vəsaitləri) istifadə edilib-edilməməsindən asılı olmayaraq müsadirə edilməlidir. CM-in 214.1-ci maddəsində sadalanan cinayətlərin hazırlanmasının, təşkil edilməsinin, törədilməsinin maliyyələşdirilməsi üçün nəzərdə tutulan və ya istifadə olunan pul vəsaitləri və ya əmlak təkcə həmin cinayətlərin cinayətkar qrup (qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs, mütəşəkkil dəstə, cinayətkar təşkilat) tərəfindən törədilməsi hallarında deyil, bir nəfər tərəfindən törədilməsi hallarında da müsadirə edilməlidir.

CM-in 28.2-ci maddəsinə görə yalnız ağır və xüsusilə ağır cinayətlərə hazırlıq cinayət hesab edilir. CM-in Xüsusi hissəsinin maddələri ilə nəzərdə tutulmayan hallarda mütəşəkkil dəstənin yaradılması onun törədəcəyi cinayətə hazırlığa görə cinayət məsuliyyətinə səbəb olduğuna görə (CM-in 34.7-ci maddəsi), böyük ictimai təhlükə törətməyən və ya az ağır cinayətin törədilməsi məqsədilə mütəşəkkil dəstənin yaradılmasının maliyyələşdirilməsi üçün nəzərdə tutulan və ya istifadə olunan pul vəsaitləri (əmlak) müsadirə edilə bilməz.

Məhkəmə cinayət işi üzrə CM-in 99-1.1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş müsadirə edilməli əmlakın olub-olmamasını müəyyən edərkən nəzərə almalıdır ki, məhkum edilmiş şəxsə məxsus olan və maddi sübut kimi tanınan əşyalardan məhkum edilmiş şəxs, yaxud cinayətin iştirakçısı olan digər şəxslər tərəfindən cinayətkar nəticəyə nail olmaq üçün alət qismində istifadə edilmişdirsə, həmin əşyalar o halda müsadirə edilə bilər ki, onlardan qəsdən istifadə edilmiş olsun. Bu barədə «İş üzrə maddi sübut kimi tanınan cinayətin alətlərinin müsadirəsi haqqında» SSRİ Ali Məhkəməsinin 16 avqust 1984-cü il tarixli 19 sayılı qərarında da vaxtilə konkret göstəriş nəzərdə tutulurdu. Ona görə də ehtiyatsızlıqdan törədilmiş cinayətlər haqqında işlər üzrə əmlakın müsadirəsinə yol verilmir.

CM-in 99-1.1.1–99-1.1.4-cü maddələrində göstərilən əmlak yalnız qəsdən törədilən cinayətlərə görə müsadirə edilə bilər. Müsadirə həm birbaşa, həm də dolaylı qəsdə cinayət törədildiyi bütün hallarda tətbiq edilməlidir. Ona görə ki, pul vəsaitləri və ya digər əmlakın əldə edilməsini arzu etmədən, yaxud buna şüurlu surətdə yol vermədən onun əldə edilməsi (əldə edilməsinə cəhd) mümkün ola bilməz. Bu nəticəyə həm də CM-in 99-4.6-cı maddəsinin təhlili nəticəsində gəlmək olar. Həmin maddədə hüquqi şəxslərə cinayət-hüquqi xarakterli digər tədbir-

lərin (o cümlədən xüsusi müsadirənin) tətbiqi üçün əsas olan fiziki şəxslər tərəfindən törədilən cinayətlər sadalanır ki, bu cinayətlərin hamısı təqsirin qəsd formasında törədilən cinayətlərdir.

Cinayət qanunu təqsirin qarışıq formasının anlayışını nəzərdə tutmasa da, CM-də xeyli sayda normada, o cümlədən CM-in 99-4.6-cı maddəsində sadalanan maddələrdə təqsirin qarışıq forması ilə əhatə olunan cinayət tərkibləri təsbit edilmişdir. Təqsirin qarışıq forması həm qəsd, həm də ehtiyatsızlığı ehtiva etdiyindən nəticə etibarilə cinayət əməlinin təqsirin hansı formasında – qəsdən, yaxud ehtiyatsızlıqdan törədilməsi də əməlin tövsifi, o cümlədən xüsusi müsadirənin təqsirin qarışıq formasında törədilən cinayətlərlə əlaqədar tətbiq edilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Əvvəla, nəzərə almaq lazımdır ki, təqsirin qarışıq forması yalnız maddi tərkibli cinayətlərdə mümkündür, formal tərkibli cinayətlər təqsirin qarışıq formasında törədilə bilməz.

İkincisi, təqsirin qarışıq forması ilə əhatə olunan cinayət əməllərinin bütövlükdə qəsd, yaxud ehtiyatsızlıqdan törədilməsinin müəyyən edilməsi üçün nəzərə alınmalıdır ki, qəsdən törədilən əməl ehtiyatsızlıqdan ictimai təhlükəli nəticəyə səbəb olarsa və yalnız belə nəticə baş verdikdə cinayət məsuliyyəti yarana bilərsə, bütövlükdə bu əməl ehtiyatsızlıqdan törədilən cinayət kimi tövsif edilməlidir. Belə cinayətlər cinayət qanununun maddələrində əsas tərkiblərdə nəzərdə tutulur. Məsələn, avtomobil, tramvay və ya digər mexaniki nəqliyyat vasitəsini idarə edən şəxs tərəfindən yol hərəkəti və ya nəqliyyat vasitələrinin istismarı qaydalarının pozulmasının ehtiyatsızlıqdan zərərçəkmiş şəxsin sağlamlığına az ağır zərər vurulmasına səbəb olması cinayəti (CM-in 263.1-ci maddəsi) bu qəbildəndir. Qəsdən törədilən əməlin ictimai təhlükəli nəticələrdən kənarda götürüldükdə də cinayət sayıldığı, belə kriminal əməllərin konkret maddədə əsas cinayət tərkiblərində nəzərdə tutulduğu və həmin əməllərin ehtiyatsızlıqdan ağır və ya başqa nəticələrə səbəb olduğu ağırlaşdırıcı hallarda müvafiq cinayət bütövlükdə qəsdən törədilən cinayət kimi tövsif edilməlidir. Əmələ qəsd, bu əməldən doğan iki fərqli ağırlıqlı nəticənin daha yüngülünə qəsd, daha ağırına ehtiyatsızlıq formasında psixi münasibət müəyyən olunan və daha ağır məsuliyyət nəzərdə tutulan cinayət tərkiblərində öz əksini tapan cinayətlər bütövlükdə qəsdən törədilən cinayətlər hesab edilir. Məsələn, CM-in 126.3-cü maddəsində nəzərdə tutulan cinayət (qəsdən sağlamlığa vurulan ağır zərərin ehtiyatsızlıqdan zərərçəkmiş şəxsin ölümünə səbəb olması) qəsdən törədilən cinayət hesab edilir.

Beləliklə, təqsirin qarışıq formasını nəzərdə tutan cinayətlər bütövlükdə qəsdən törədilən cinayətlər hesab edildiyi bütün hallarda xüsusi müsadirə tətbiq edilə bilər.

Fiziki şəxs tərəfindən törədilən bir neçə cinayətə görə cəza təyin edildikdə və məcmuya daxil olan hər bir cinayətə görə ayrılıqda xüsusi müsadirə növündə əlavə cinayət-hüquqi xarakterli tədbir tətbiq edildikdə qəti əsas cəzaya qoşulmanın qaydası cinayət qanununda öz əksini tapmamışdır. Hesab edirik ki, istər toplama, istərsə də əhatə etmə qaydası ilə qəti cəza təyin edildiyi bütün hallarda xüsusi müsadirə növündə təyin edilmiş hər bir tədbir müstəqil şəkildə qəti əsas cəzaya qoşulmalıdır. Bu zaman az ciddi müsadirənin daha ciddi müsadirə ilə əhatə edilməsi və ya toplanması mümkün deyildir, ona görə ki, CM-in 99-1.1-ci maddəsi xüsusi müsadirənin təyin edilməsini bütün hallarda məcburi hesab edir: cinayət törədilərkən istifadə olunan alət və vasitələrin cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitləri və ya digər əmlakla əhatə edilməsi və başqa bu kimi hallar mümkün deyildir.

Qanunverici xüsusi müsadirənin tətbiqini cinayətlərin kateqoriyaları ilə əlaqələndirmir. Törədilən cinayətin böyük ictimai təhlükə törətməyən, az ağır, ağır və ya xüsusilə ağır cinayət olmasından asılı olmayaraq xüsusi müsadirə tətbiq edilə bilər.

Xüsusi müsadirənin hüquqi şəxslərə tətbiqi zamanı nəzərə alınan hallar CM-in 99-5.3-cü maddəsində öz əksini tapmışdır, lakin fiziki şəxslərə tətbiq edilməsinin qaydası cinayət qanununda təsbit edilməmişdir. Belə ki, xüsusi müsadirə CM-in Xüsusi hissəsinin maddələrinin sanksiyalarında göstərilir, məhkəmələrin bu tədbiri hansı hallarda tətbiq etməməyə hüququ-

nun olmasına dair cinayət qanununda hər hansı müddəə nəzərdə tutulmur. 15-ci fəsil istisna olmaqla, CM-in Ümumi hissəsində digər məsələlərlə yanaşı, cəzalar və onların təyin edilməsini tənzimləyən normalar vardır. Cəzalara və onların təyin edilməsinə dair normaların müddəalarını isə cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlərə, o cümlədən xüsusi müsadirəyə şamil etmək düzgün olmazdı. Cinayət qanununda xüsusi müsadirənin hansı hallarda məcburi təyin edilməsinə, hansı hallarda isə müəyyən meyarları nəzərə alaraq onun tətbiqindən imtina etməyin mümkün olmasına dair norma yoxdur. Əlbəttə, tamamilə mümkündür ki, məhkəmə cinayət törədən şəxsin şəxsiyyətini, cəzanı yüngülləşdirən halları, təyin edilən xüsusi müsadirənin onun islah edilməsinə və ailəsinin həyat şəraitinə təsirini və s. yüngülləşdirici halları nəzərə alaraq cinayət törədilərkən istifadə olunan alət və ya vasitələri, habelə cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitləri, qiymətli kağızlar və ya digər əmlak hesabına əldə olunmuş gəlirləri (məsələn, ailəsinin maddi cəhətdən çətinliklə dolandıran şəxsin oğurlanan avtomobillə taksi xidməti göstərərək qazandığı pulları) müsadirə etməsin.

CM-in 99-1.2-ci maddəsində «məhkəmə hər bir cinayət işi üzrə ... müsadirə edilməli əmlakın olub-olmaması məsələsini həll edir» tələbi «cinayət işi üzrə müsadirə edilməli əmlakın olduğu bütün hallarda həmin əmlak müsadirə edilməlidir» məzmununda yanlış qənaətlərə yol açmamalıdır. Bu müddəanın tələbi ondan ibarətdir ki, məhkəmə cinayət işi üzrə müsadirə edilməli əmlakın olub-olmamasını müəyyən etməlidir. Bu, o demək deyildir ki, müsadirə edilməli əmlak varsa, deməli, həmin əmlak bütün hallarda müsadirə edilməlidir. Belə qənaətə həm də AR Konstitusiyasının 29-cu maddəsinin 4-cü hissəsinin tələblərindən çıxış edərək gəlmək olar. Həmin tələb ondan ibarətdir ki, əmlakın tam müsadirəsinə yol verilə bilməz. Bu müddəadan çıxış edən CPM mülkiyyətçi və ya əmlakın sahibi və onun ailə üzvləri üçün zəruri olan ərzaq məhsullarına, mühüm dəyəri olmayan yanacağa, ixtisas üzrə kitablara və peşə fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün avadanlığa, daimi istifadə edilən qab-qacağa və mətbəx ləvazimatına, habelə digər ilk zərurət əşyalarına həbs qoyulmasının mümkünsüzlüyünü nəzərdə tutmuşdur (CPM-in 248.4-cü maddəsi). Sadalanan əmlak növləri ilə yanaşı, «Fiziki şəxs barəsində icra sənədi icra olunarkən tələbin yönəldilməsinə yol verilməyən əmlak növlərinin dəqiq siyahısının təsdiq edilməsi barədə» AR NK-nın 2002-ci il 5 iyun tarixli 89 nömrəli qərarına əsaslanaraq demək olar ki, həmin qərarla siyahısı müəyyən edilmiş əmlakların da üzərinə həbs qoyula bilməz. Nəzərə alsaq ki, əmlak üzərinə həbs qoyulmasının məqsədlərindən biri də cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş hallarda əmlakın müsadirəsini təmin etməkdən ibarətdir (CPM-in 248.1.1-ci maddəsi), deməli, üzərinə həbs qoyulması qanunvericiliklə qadağan edilmiş əmlakın xüsusi müsadirəsi də mümkün olmayacaqdır.

Fiziki şəxs barəsində əsas cəzanın, habelə əsas və əlavə cəzanın təyini xüsusi müsadirənin tətbiqini istisna etmir. Başqa sözlə, fiziki şəxsə eyni vaxtda əsas və əlavə cəza ilə yanaşı, xüsusi müsadirə də təyin edilə bilər. Fiziki şəxsə əlavə cəza təyin edilmədiyi hallarda da xüsusi müsadirə eyni vaxtda əsas cəza ilə yanaşı təyin edilə bilər. Hesab edirik ki, sadalanan məsələlərlə bağlı cinayət qanununda aydın göstərişlər nəzərdə tutulmalıdır.

Hüquqi şəxslərə xüsusi müsadirənin tətbiqi ilə bağlı məsələnin tənzimi fiziki şəxslərlə müqayisədə daha aydındır. Hüquqi şəxslərə xüsusi müsadirənin, o cümlədən cinayət-hüquqi xarakterli digər tədbirlərin tətbiqi ilə bağlı şərtlər CM-in 15-2-ci fəslində nəzərdə tutulmuşdur. Həmin şərtlərə aiddir: 1) hüquqi şəxsə xüsusi müsadirə həmin hüquqi şəxsin xeyrinə və ya onun maraqlarının qorunması üçün CM-in 99-4.1.1–99-4.1.4-cü maddələrində sadalanan subyektlər (fiziki şəxslər) tərəfindən törədilən cinayətlərlə əlaqədar tətbiq edilə bilər; 2) hüquqi şəxsə xüsusi müsadirə yalnız o hallarda tətbiq edilə bilər ki, CM-in 99-4.1.1–99-4.1.4-cü maddələrində sadalanan fiziki şəxslər hüquqi şəxsin xeyrinə və ya onun maraqlarının qorunması üçün CM-in 99-4.6-cı maddəsində göstərilən maddələrdə təsbit edilmiş cinayətləri törətmiş olsunlar; 3) dövlət, bələdiyyələr, həmçinin beynəlxalq təşkilatlar barəsində xüsusi müsadirənin

tətbiqinə yol verilmir; 4) xüsusi müsadirə əlavə cinayət-hüquqi xarakterli tədbirdir. Bu tədbir hüquqi şəxsi ləğv etmə və ya cərimə növündə əsas cinayət-hüquqi tədbirlə, hüquqi şəxsi ləğv etmə növündə əsas və cərimə növündə əlavə cinayət-hüquqi tədbirlə, habelə cərimə növündə əsas və müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə növündə əlavə cinayət-hüquqi tədbirlə eyni vaxtda yanaşı tətbiq edilə bilər.

CM-in 99-1.3-cü maddəsinin təhlili onu göstərir ki, normanın özündə ziddiyyət vardır. Bir tərəfdən, CM-in 99-1.1-ci maddəsində göstərilən bütün əmlak növlərinin müsadirə edilməli olması nəzərdə tutulur, digər tərəfdən isə belə əmlakın yalnız cinayət yolu ilə əldə edilən əmlak olması tələbi öz əksini tapır. Başqa sözlə, CM-in 99-1.1.1-ci və 99-1.1.4-cü maddələrində göstərilən əmlakın CM-in 99-1.3-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş hallarda müsadirə edilə bilməsi sual altında qalır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, cinayət törədilərkən istifadə olunan alət və ya vasitələrin, o cümlədən terrorçuluğun, qanunvericiliklə nəzərdə tutulmayan silahlı birləşmələrin və ya qrupların, mütəşəkkil dəstələrin və ya cinayətkar birliklərin (cinayətkar təşkilatların) maliyyələşdirilməsi üçün nəzərdə tutulan və ya istifadə olunan əmlak da özgəninkiləşdirilə bilər. Ona görə də CM-in 99-1.3-cü maddəsi müsadirə edilməli olan bütün əmlak növləri barəsində tətbiq edilə bilər.

Maddənin digər bir qüsurlu cəhəti xüsusi müsadirənin bu maddədə təsbit olunan başqa şərtlər də olduqda yalnız məhkum tərəfindən özgəninkiləşdirilmiş və ya hər hansı şəkildə digər şəxslərə verilmiş əmlak barəsində tətbiqinin nəzərdə tutulmasıdır. Belə çıxır ki, müsadirə edilməli olan əmlakın başqa şəxslər tərəfindən özgəninkiləşdirildiyi və ya hər hansı şəkildə digər şəxslərə verildiyi hallarda CM-in 99-1.3-cü maddəsinin tətbiqi mümkün deyildir. Əlbəttə, tamamilə aydındır ki, cinayətin törədilməsində istifadə olunan alət və ya vasitələr, cinayət yolu ilə əldə edilmiş əmlak və CM-in 99-1.1-ci maddəsində sadalanan digər əmlaklar başqa şəxslər tərəfindən də özgəninkiləşdirilə və ya hər hansı şəkildə digər şəxslərə verilə bilər. Mühüm məsələ cinayətin alət və ya vasitəsinin cinayət törədən şəxs (məhkum) tərəfindən istifadə edilməsi (cinayətə hazırlıq olduqda isə alət və ya vasitələrin əldə edilməsi və s.), habelə əmlakın terrorçuluğun, qanunvericiliklə nəzərdə tutulmayan silahlı birləşmələrin və ya qrupların, mütəşəkkil dəstələrin və ya cinayətkar birliklərin (cinayətkar təşkilatların) maliyyələşdirilməsi üçün nəzərdə tutulması və ya istifadəsidir. Əgər CM-in 99-1.3-cü maddəsinin yalnız məhkum tərəfindən özgəninkiləşdirilən (hər hansı şəkildə digər şəxsə verilən) əmlak barəsində tətbiq edilməli olmasını qəbul etsək, onda xüsusi müsadirə növündə cinayət-hüquqi xarakterli tədbirin mahiyyəti itmiş olar. Ona görə də hesab edirik ki, CM-in 99-1.3-cü maddəsinə qeyd edilən məzmununda düzəlişlər edilərək həmin maddədən «məhkum tərəfindən» sözləri çıxarılmalıdır.

CM-in 99-1.3-cü maddəsinin tətbiqinin üç mühüm şərti vardır: 1) CM-in 99-1.1-ci maddəsində göstərilən müsadirə edilməli olan əmlak CPM-in 32-ci fəslə ilə müəyyən edilmiş qaydada onun üzərinə həbs qoyulmasınadək özgəninkiləşdirilmiş və ya hər hansı şəkildə digər şəxslərə verilmiş olmalıdır; 2) müsadirə edilməli olan əmlakı alan (əldə edən) şəxs həmin əmlakın cinayət yolu ilə əldə edildiyini bilməlidir və ya bilməli olmalıdır; 3) özgəninkiləşdirilmiş və ya hər hansı şəkildə digər şəxsə verilmiş əmlak mövcud olmalıdır, yəni istifadə üçün yararlı vəziyyətə gətirilməməlidir, məhv edilməməlidir və s.

CM-in 99-1.1-ci maddəsində sadalanan müsadirə edilməli olan əmlakın özgəninkiləşdirilməsi həmin əmlakın mülki-hüquqi əqdlərin (alqı-satqı, dəyişdirmə, bağışlama və s.) bağlanması yolu ilə başqa şəxslərin mülkiyyətinə verilməsini nəzərdə tutur. Mülki-hüquqi əqdlərin mülki qanunvericiliyə uyğun forma və məzmununda bağlanması tələb olunmur. Belə əmlakın icarəyə (kirayəyə) verilməsi özgəninkiləşdirmə hesab edilmir. Müsadirə edilməli əmlakın hər hansı şəkildə digər şəxslərə verilməsi dedikdə, əmlakın borc verilməsi, girov qoyulması, icarəyə (kirayəyə) verilməsi və s. bu kimi hüquqi nəticələr doğuran hərəkətlər başa düşülür. Əmlakın əvəzli, yaxud əvəzsiz əldə edilməsi bu əlamətin mövcudluğunu istisna etmir.

Müsadirə edilməli əmlakı alan (əldə edən) şəxsin həmin əmlakın cinayət yolu ilə əldə edildiyini (cinayət törədilərkən alət və ya vasitə olduğunu və s.) bilməsi dedikdə, onun nəticəsində əmlakın əldə edildiyi (alət və ya vasitənin istifadə edildiyi və s.) cinayətin şahidi olması, mötəbər faktlara əsasən bu haqda məlumatlı olması, yaxud özünün həmin cinayəti törədən mü-təşəkkil dəstənin və ya cinayətkar təşkilatın üzvü olaraq bundan xəbərdar olması və s. başa dü-şülür. Müsadirə edilməli olan əmlakı alan şəxsin həmin əmlakın cinayət yolu ilə əldə edildiyini bilməli olması o deməkdir ki, əmlakı alan şəxs onu özgəninkiləşdirən şəxsin dəfələri cinayət (məsələn, oğurluq, dələduzluq və s.) törətməklə əldə etdiyi əmlakı bazar qiymətindən dəfələri aşağı qiymətə satmasının şahidi olur və s. Əgər alan şəxs əmlakın cinayət yolu ilə əldə edildiyi-ni bilməmişdirsə və mövcud şəraitdə bilməli deyildirsə, o, əmlakın qanunsuz vicdanlı sahibi olacaqdır (MM-in 182.1-ci maddəsi) və onun əldə etdiyi əmlak müsadirə edilməməlidir. Bu halda CM-in 99-2-ci maddəsinin tələbinə uyğun olaraq özgəninkiləşdirilmiş əmlakın dəyəri məbləğində cinayət törətmiş şəxsə məxsus əmlak müsadirə edilməlidir. Əgər alan şəxs əmlakın cinayət yolu ilə əldə edildiyini bilirsə və ya bilməlidirsə, o, əmlakın qanunsuz vicdansız sahibi hesab edilir (MM-in 166.2-ci maddəsi) və onun əldə etdiyi əmlak müsadirə edilməlidir.

Müsadirə edilməli olan əmlak müsadirə anına qədər mövcud olmalıdır. Əgər özgəninki-ləşdirilmiş və ya hər hansı şəkildə digər şəxslərə verilmiş müsadirə edilməli olan əmlak (onu alan şəxsin əmlakın cinayət yolu ilə əldə edildiyini bildiyi, yaxud bilməli olduğu hallarda) onun qanunsuz vicdansız sahibi (cinayət yolu ilə əldə edilmiş əmlakı alan şəxs) tərəfindən ta-mamilə istehlak olunmuşdursa, yararsız hala salınmışdırsa, məhv edilmişdirsə, vicdanlı sahibə verilmişdirsə və s. onda əmlakı alan şəxsdən həmin əmlakın dəyəri məbləğində digər əmlak müsadirə edilməlidir (CM-in 99-2-ci maddəsi).

Açar sözlər: xüsusi müsadirə, cinayətin alət və ya vasitələri, məhkum, müsadirə edilməli əmlak, qanuni sahib, cinayət yolu ilə əldə edilmiş əmlak, təqsirin qarışıq forması və s.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi.
2. Azərbaycan» qəzeti. 25 oktyabr 2005-ci il, № 247, № 5, 2010.
3. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin Plenumunun) qərarları. Bakı, «Digesta» nəşriyyatı, 2010.
4. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin kommentariyası. Bakı, «Digesta» nəşriyyatı, 2011.
5. Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ. Ümumi hissə. Bakı, «Digesta» nəşriyyatı, 2009.

Бахруз КЕРИМОВ

ОТ КОНФИСКАЦИИ ИМУЩЕСТВА К СПЕЦИАЛЬНОЙ КОНФИСКАЦИИ: ШАГ К СОВЕРШЕНСТВОВАНИЮ УГОЛОВНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА

Резюме

В статье анализируются нормы специальной конфискации, дается определение понятия «специальная конфискация» перечисляются ее признаки. Автор сравнивает понятия «специальная конфискация» и «конфискация имущества», отмечает их различия. Обращается внимание на то, что должны быть конфискованы не только орудия или средства, используемые при совершении преступления, как указано в статье 99-1.1.1 УК АР, но также не используемые, но предназначенные для совершения преступления.

Далее подчеркивается, что специальная конфискация может быть применена только при совершении умышленных преступлений при совершении преступлений с формами смешанной вины, которые в целом считаются совершенными умышленно, может быть применена специальная конфискация.

В статье приводятся особенности применения специальной конфискации в отношении физических и юридических лиц, перечисляются используемые к ним виды конфискации.

Статья в целом направлена на обнаружение недостатков в нормах Уголовного кодекса Азербайджанской Республики о специальной конфискации, содержит подробные комментарии касательно данных норм.

Ключевые слова: специальная конфискация, орудие или средства преступления, осужденный, конфискация имущества, законный владелец, имущество полученное преступным путем, смешанная вина.

Bakhruz KERIMOV

FROM PROPERTY CONFISCATION TO THE SPECIAL CONFISCATION: A STEP TOWARDS IMPROVING CRIMINAL LAW

Summary

The article analyzes the norms of special confiscation, presents determination of notion «special confiscation» and lists its signs. The author compares the concepts «special confiscation» and «confiscation of property», notes their differences. Attention is drawn to the fact that not only tools or means which are used in crime commission, as defined in Article 99-1.1.1 of the Criminal Code of Azerbaijan Republic, but even specified for crime commission but not used means, shall be confiscated.

Further it is underlined that special confiscation can be applied only for commission of intentional crimes. For offenses with mixed forms of guilt, which are generally considered to be committed intentionally, special confiscation may be used.

The article cites special features of applying the special confiscation in regard to individuals and juridical persons the kinds of confiscation regarding them are listed.

The aim of this article is to find the gaps in legal norms of Criminal Code of AR regarding this topic of special confiscation and it provides detailed comments regarding them.

Keywords: special confiscation, an instrument or means of offense, convicted person, confiscation of property, rightful owner, property obtained by criminal means, mixed guilt.

VƏKİL STATUSUNUN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ*

Şəxsiyyətin hüququ vəziyyətinə həsr olunmuş böyük sayda elmi nəşrlərin olmasına baxmayaraq, «şəxsiyyətin hüquqi statusu», «şəxsiyyətin hüquqi vəziyyəti» kateqoriyalarına hələ də birmənalı yanaşma mövcud deyil. Bu anlayışların strukturuna olan baxışlar da müxtəlifdir.

Qeyd olunduğu kimi, şəxsiyyətin hüquqi statusu bir qayda olaraq hüquq və vəzifələr sistemi vasitəsilə müəyyən olunur (10, s. 30). Getdikcə daha çox alim şəxsiyyətin hüquqi statusunu təkcə hüquq, azadlıq və vəzifələri deyil, eləcə də bir sıra digər elementləri əhatə edən mürəkkəb təzahürlər sistemi kimi qəbul edir (15, s. 10). Məsələn, vətəndaşlığı (1), ümumi hüquq qabiliyyətini (11, s. 21-26), qanuni maraqları (6, s. 29), hüquqi məsuliyyəti (8, s. 115; 14, s. 72-79), ümumi status münasibətlərini və s. (4, s. 146-147; 13, s. 50).

Bu problemlər üzrə elmi araşdırmalarda hüquqi status anlayışına daha geniş mənə vermə (hətta «şəxsiyyətin bütün sosial-hüquqi əlamət və keyfiyyətlərini» ona əlavə etmək də daxil olmaqla) tendensiyası müşahidə olunur. Bununla bağlı elmdə müxtəlif konsepsiyalar formalaşmışdır:

– birincisi, «vəziyyət» və «status» terminlərinin etimoloji eyniliyini əsas götürməklə şəxsiyyətin hüquqi vəziyyəti (statusu) məhdud və geniş anlamda fərqləndirilir (7, s. 13);

– ikincisi, şərti olaraq sırf terminoloji baxımdan şəxsiyyətin «hüquqi vəziyyəti» və «hüquqi statusu» anlayışları səciyyələndirilir. «Hüquqi vəziyyət» ümumiləşdirici kateqoriya, «hüquqi status» isə şəxsiyyətin hüquqlarının, vəzifələrinin və qanuni maraqlarının sistemi – nüvə, əsas element hesab edilir (9, s. 112);

– üçüncüsü, «hüquqi status» mahiyyətcə şəxsiyyət və cəmiyyət arasında hüquqi əlaqələri və münasibətləri əhatə edən ümumiləşdirici anlayış kimi xarakterizə edilir (12, s. 16);

– dördüncüsü, «şəxsiyyətin hüquqi kompleksi» kateqoriyasının elmə gətirilməsinin qanuna uyğunluğu əsaslandırılır (5, s. 5-6).

«Status» anlayışına olan bu elmi baxışlara yekun vuraraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, «vəkil statusu» anlayışı aşağıdakı 3 elementi əhatə edir:

- a) vəkilin hüquq və vəzifələri;
- b) vəkilin məsuliyyəti;
- c) vəkillik fəaliyyətinin təminatı.

SSRİ-nin süqutundan sonra demək olar ki, keçmiş müttəfiq respublikaların hamısında, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında da vəkillik haqqında yeni qanun qəbul olundu. Qeyd etmək lazımdır ki, bu məsul missiyanın gedişi zamanı qanun layihələri üzərində çalışan şəxslər və vəkil birlikləri əsasən hüquqi dövlətdə vəkillik institutunun rolunun düzgün müəyyən edilməsi mövqeyindən çıxış etmiş və bu zaman aşağıdakıları nəzərə almışdılar:

- 1) vəkil peşəsinə qarşı irəli sürülən beynəlxalq standartlar;
- 2) 1864-cü il məhkəmə islahatlarına və 1864-cü il məhkəmə nizamnaməsinədək olan dövrdə vəkilliyin quruluşu və fəaliyyətinin təhlili;
- 3) 1922-ci ilədək və sonrakı dövrdə vəkilliyin topladığı müsbət təcrübə;

* Məqalə tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

4) xarici ölkələrin münasib təcrübəsi (16, s. 80).

Eyni zamanda hesab olunmuşdu ki, vəkillik haqqında qanunvericiliyin müddəaları aşağıdakılara da uyğun olmalıdır:

1) insan hüquq və azadlıqlarını və eləcə də hüquq müdafiə fəaliyyətini tənzimləyən beynəlxalq hüquq normalarına;

2) insan hüquq və azadlıqlarını, eləcə də hüquq müdafiə fəaliyyətini tənzimləyən beynəlxalq hüququn tələblərinə uyğun olan milli qanunvericilik normalarına;

3) daxili və xarici təcrübəyə əsaslanan korporativ etik normalara – vəkil etikası qaydalarına.

Hüquqi dövlətdə vəkilliyin lazımi yer tutması və ona qarşı irəli sürülən tələblərə cavab verməsi üçün elə bir vəkillik birliyi yaradılmalıdır ki, o, aşağıda göstərilənləri yerinə yetirə və ona təminat verə bilsin:

- müvafiq biliklərə malik olmaq və digər zəruri tələblərə cavab vermək şərtlə vəkillik fəaliyyəti ilə məşğul olmaq istəyən şəxslərin obyektiv seçilməsi və vəkillik peşəsinə azad buraxılması;

- regional və ümumdövlət səviyyəsində vəkilləri birləşdirən vahid orqanın mövcudluğu şəraitində vəkillərin müxtəlif təşkilat-hüquqi fəaliyyət formasında (vəkil qurumları) azad birləşmək hüququ;

- vəkillər birliyinin dövlət orqanlarından və digər təşkilatlardan asılı olmaması həmin orqan və təşkilatlarla bərabər hüquqlu qarşılıqlı əməkdaşlıq münasibətləri;

- qanunlar və normativ sənədlərlə onlara həvalə olunmuş tapşırıqların yerinə yetirilməsinə görə vəkilin və vəkillər birliyinin məcburi qarşılıqlı məsuliyyəti şəraitində vəkilin müstəqilliyi, onun dövlət orqanlarından və digər təşkilatlardan, eləcə də vəkillər birliyinin özündən zəruri və kifayət edəcək dərəcədə asılı olmaması;

- vəkillik fəaliyyəti ilə bağlı ortaya çıxan, vəkillər birliyinin səlahiyyətinə aid olan məsələlərə obyektiv baxılması;

- vəkilin və müştərinin bağlanmış müqaviləyə uyğun olan qarşılıqlı məsuliyyəti şəraitində əməkhaqqının ödənilməsi;

- təhqiqat, istintaq, prokurorluq və məhkəmə orqanlarının təyinatı üzrə həyata keçirilən müdafiəyə görə təminat verilən əməkhaqqının dövlət hesabına ödənilməsi;

- vəkillik fəaliyyətinin təhlükəsizliyi;

- vəkilin sosial müdafiəsi;

- vəkillərin (vəkil köməkçisi və stajorların) peşə hazırlığının artırılması imkanı, korporativ peşə hazırlığı sisteminin yaradılması;

- vəkillik fəaliyyətinə və onunla bağlı olan digər fəaliyyətə dair məsələlərin həlli (8, s. 103-104).

28 dekabr 1999-cu ildə qəbul olunmuş «Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa bu mövqedən yanaşaraq qeyd etmək lazımdır ki, Qanun vəkillik fəaliyyətinin, eləcə də vəkilin sosial və hüquqi statusunun beynəlxalq standartlara uyğunlaşmasına istiqamətlənmişdir. Elə buna görə də Qanun Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemində vəkilliyin yerinin, fəaliyyətinin və onun əhəmiyyətinin müəyyən edilməsi üçün kifayət qədər yararlıdır.

Qanun qəbul edildikdən sonra vəkillər müstəqillik əldə etmiş və onların fəaliyyətinə edilən kənar müdaxilələrə son qoyulmuş, peşəsi ilə bağlı yolverilməz məhdudiyyətlər aradan qaldırılmış, peşə hüquqları genişləndirilmiş, hüquq və vəzifələri, məsuliyyəti, eləcə də fəaliyyətinin təminatları dəqiq müəyyən edilmişdir. 23 noyabr 2001-ci il tarixli, 30 dekabr 2003-cü il tarixli, 5 mart 2004-cü il tarixli, 11 iyun 2004-cü il tarixli, 26 oktyabr 2004-cü il

tarixli qanunlarla edilmiş əlavə və dəyişikliklər Qanunun daha da təkmilləşməsinə xidmət etmişdir.

Bütün bunlar Azərbaycan Respublikasının yeni Vəkillər Kollegiyasının təsis olunmasına, onun fəaliyyətinin təşkil edilməsinə, vətəndaşların Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə müəyyən edilmiş müdafiə hüququnun lazımi səviyyədə təmin edilməsi və vətəndaşlara müasir tələblər səviyyəsində hüquqi yardım göstərilməsi məqsədilə Vəkillər Kollegiyasına yeni üzvlərin qəbul edilməsinə və vəkillərin sayının iki dəfədən çox artırılmasına imkan vermişdir.

Qüvvədə olan «Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə müəyyən olunmuş ümumi statusu nəzərdən keçirək.

Qanunun 8-ci maddəsinə əsasən, ali hüquq təhsilli, hüquqşünas ixtisası üzrə üç ildən az olmayaraq iş stajı olan və ya elmi və pedaqoji təhsil müəssisələrində hüquq sahəsində üç ildən az olmayan müddətdə fəaliyyət göstərən, İxtisas Komissiyasında peşə yararlılığının müəyyən edilməsi məqsədi ilə yazılı testdən və şifahi müsahibədən ibarət olan ixtisas imtahanını müvəffəqiyyətlə vermiş şəxs (maddənin II hissəsində göstərilən şəxslər istisna olmaqla) vəkil ola bilər.

Qanunun 14-cü maddəsi ilə müəyyən edildiyi kimi, vəkillər kollegiyasına üzv qəbul olunmuş şəxs Kollegiyanın Rəyasət Heyətinin iclasında Azərbaycan Respublikasının Dövlət bayrağı önündə and içir. Vəkillərin səlahiyyətləri and içdiyi andan başlayır və vəkillər həmin vaxtdan vəkil reyestrinə daxil edirlər.

Göründüyü kimi, vəkil statusunun şərtləri qanunla kifayət qədər aydın və dəqiq müəyyən olunmuşdur.

Qanunun «Vəkilin hüquqları» adlanan 15-ci maddəsinin təhlili göstərir ki, maddə vəkilin hüquqlarını tam əhatə etmir, ancaq müvafiq peşə funksiyalarını (*nümayəndələrin, müdafiəçilərin*) icra edən şəxs kimi, vəkilə xas olanları göstərir. Vəkilin bəzi hüquqları digər qanunvericilik aktlarında (MPM, CPM və s.) təkrar olunur, yaxud dəqiqləşdirilir. Məsələn, 15-ci maddənin II hissəsi ilə müəyyən olunmuş «sənəd toplamaq» hüququ Azərbaycan Respublikası CPM-in 92.9.5-ci maddəsində bir qədər fərqli məzmununda – «sübutlar, habelə digər materiallar toplamaq» kimi nəzərdə tutulmuş, həmin hissədə «xüsusi bilik tələb edən məsələlərin araşdırılması üçün mütəxəssislərdən rəy almaq» hüququ CPM-in 92.9.9-cu maddəsində «ekspertin rəyini almaq və mütəxəssisin fikrini öyrənmək» məzmununda verilmişdir. İlk baxışdan elə görünə bilər ki, burada ciddi problem yoxdur, lakin bu belə deyil. Bəzi hallarda cinayət təqibini həyata keçirən orqanların vəzifəli şəxsləri belə hallara subyektiv mövqedən yanaşır, qanun normalarında olan fərqli cəhətləri vəkilin hüquqlarının məhdudlaşdırılması məqsədilə istifadə edir ki, bu da son nəticə olaraq müdafiə edilən, yaxud təmsil olunan şəxsin hüquqlarının pozulmasına səbəb olur. Məsələn, vəkilin CPM-in 92.9.11-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş «*müdafiə etdiyi şəxsə aid zəruri sənədlərin surətlərini çıxarmaq*» hüququ bir çox hallarda ciddi mübahisələrə səbəb olur. Mətnə olan «*müdafiə etdiyi şəxsə aid zəruri*» sözləri cinayət təqibini həyata keçirən vəzifəli şəxslər tərəfindən özünəməxsus şəkildə subyektiv şərh edilərək hansı sənədin müdafiə olunan şəxsə aid olub-olmaması, hansı sənədin surətinin çıxarılmasının zəruri olub-olmaması ətrafında mübahisələr yaratmağa, beləliklə də, cinayət işində olan ayrı-ayrı sənədlərin surətinin çıxarılmasına maneə törətməyə imkan verir.

«Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə müəyyən olunmuş bəzi hüquqların prosessual normalarda nəzərdə tutulmaması, yaxud fərqli məzmununda verilməsi də vəkillik fəaliyyətinin həyata keçirilməsi zamanı ciddi problemlərin yaranmasına səbəb olur. Məsələn, Qanunun 15-ci maddəsinin II hissəsində nəzərdə tutulmuş «*texniki vasitələrdən istifadə etmək*» hüququnun prosessual qanunvericilikdə nəzərdə tutulmaması nəinki həmin hüququn həyata keçirilməsinə maneə törədir, hətta vəkilin şəxsiyyətinin şübhə altına alınmasına, ona qarşı yolverilməz münasibət nümayiş etdirilməsinə yol açır. Belə ki, bəzi polis,

prokurorluq və məhkəmə orqanlarının yerləşdiyi binalara hətta söndürülmüş mobil telefonla da daxil olmağa imkan verilmir, telefonun növbətçi polis işçisinə təhvil verilməsi tələb olunur, təhvil verilmiş telefonda olan məlumatlardan icazəsiz istifadə olunmasına və s. neqativ hallara yol açır.

Göstərilənlərə əsaslanaraq belə nəticəyə gəlirik ki, vəkilin «Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununda nəzərdə tutulmuş hüquqları ilə Azərbaycan Respublikasının digər qanunvericilik aktları (MPM, CPM və s.) ilə müəyyən edilmiş hüquqları arasında uyğunluq olmalı, xüsusi qanun normalarında həmin hüquqlar daha geniş və daha dəqiq verilməlidir ki, subyektiv yanaşmaların baş verməsi və şərhlər mümkün olmasın.

Vəkillik fəaliyyətinin lazımi səviyyədə həyata keçirilməsinə ciddi maneə yaradan problemlərdən biri də vəkil sorğularının icra olunmaması, yaxud vaxtında və lazımi səviyyədə icra olunmamasıdır.

Məlumdur ki, vəkillər hüquqi yardım göstərmək üçün zəruri olan arayışları və digər sənədləri idarə, təşkilat və müəssisələrdən tələb etmək hüququna malikdirlər (Qanunun 15-ci maddəsinin II hissəsi). Lakin həmin hüquqdan istifadə edən vəkil qurumları və fərdi vəkillərin sorğularına heç də bütün hallarda müvafiq idarə, təşkilat və müəssisələr tərəfindən vaxtında, lazımi səviyyədə cavab verilmir, yaxud onlar ümumiyyətlə icra olunmur. Baxmayaraq ki, «Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 7-ci maddəsinə əsasən, təşkilati formasından asılı olmayaraq, bütün idarə, müəssisə və təşkilatlar vəkillərə öz peşə borclarını yerinə yetirməkdə yardım göstərməyə borcludurlar. Həmin sorğuların icra olunmamasına görə müvafiq idarə, təşkilat və müəssisələrin məsuliyyətinin qanunvericilikdə dəqiq müəyyən olunmaması məhz belə vəziyyətin yaranmasına şərait yaradır.

Zənnimizcə, bu problemin aradan qaldırılması üçün «Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa vəkil sorğusunun verilməsi və icrası qaydalarını müəyyən edən normanın, Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətlər Məcəlləsinə isə belə sorğuların lazımi səviyyədə və formada icra olunmamasına görə müvafiq şəxslərin məsuliyyətini müəyyən edən normanın daxil edilməsi zəruridir.

Bundan başqa, hesab edirik ki, peşə funksiyalarının icrası zamanı vəkillərin söz azadlığından istifadə etməsi qanunvericilik qaydasında təmin edilməlidir. Odur ki, «Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa aşağıdakı məzmununda normanın əlavə edilməsini təklif edirik:

«Peşə fəaliyyəti ilə bağlı bildirdiyi fikirlərə görə vəkilin intizam, mülki-hüquqi, inzibati, yaxud cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması yolverilməzdir».

«Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 5-ci maddəsinin V hissəsi ilə müəyyən olunur ki, **«Vəkillik fəaliyyəti fərdi qaydada və ya Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinin tələblərinə uyğun vəkil (vəkillər) tərəfindən yaradılmış vəkil qurumlarının (hüquq məsləhətxanaları, vəkil büroları, vəkil firmaları və s.) tərkibində həyata keçirilə bilər»**. Yəni vəkillər peşə fəaliyyətinin təşkilat-hüquqi formasını sərbəst seçmək hüququna malikdirlər. Bu norma vəkillər tərəfindən ciddi nailiyyət kimi qarşılanır.

Qanunun 8.1-ci maddəsində nəzərdə tutulan ali hüquq təhsilli şəxslər sırasından köməkçiyə malik olmaq hüququ da belə yüksək qiymət almışdır.

Qanunun 16-cı maddəsi vəkilin vəzifələrini, 17-ci maddəsi vəkil sirrini, 18-ci maddəsi vəkil etikasını, 19-20-ci maddələri vəkil tərəfindən göstərilən hüquqi yardım haqqının ödənilməsi qaydalarını, 22-ci maddə intizam məsuliyyətini, 23-cü maddə isə onun fəaliyyətinə xitam verilməsi qaydalarını müəyyən edir.

Zənnimizcə, göstərilən normalar kifayət qədər əhatəli, məzmunlu və məntiqlidir. Həmin normalardakı müddəalar aydın ifadə olunmuşdur.

Bununla da, «Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun təhlilində belə nəticəyə gəlik ki, vəkilin ümumi statusunu müəyyən edilməsi baxımından Qanun əsasən əhatəli və yararlıdır. Lakin yuxarıda göstərilən bəzi ziddiyyətli halların mövcudluğu vəkillik fəaliyyətinin həyata keçirilməsi zamanı müəyyən problemlərin yaranmasına səbəb olur. Hesab edirik ki, irəli sürülmüş təkliflərin həyata keçirilməsi həmin ziddiyyətli halların aradan qaldırılmasına və vəkilin ümumi statusunun dəqiq müəyyən edilməsinə yardım edəcəkdir.

Açar sözlər: vəkil, vəkillik fəaliyyəti, hüquqi vəziyyət, hüquqi status, vəkil statusu, vəkilin hüquqları.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2002.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2004.
3. Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikası qanunu. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2005.
4. Алексеев С. С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве. М.: Юрид. Лит. 1966.
5. Александрова З. К. Теоретические вопросы правового статуса граждан зарубежных социалистических стран Европы. Автореф. дисс... канд. юрид. наук. Свердловск, 1975.
6. Витрук Н. В. Основы правового положения личности в социалистическом обществе. М., 1979.
7. Витрук Н. В. О категориях правового положения личности в социалистическом обществе // Советское государство и право. 1974. № 12.
8. Гаврилов С.Н. Адвокатура в Российской Федерации. М.: Юриспруденция. 2000.
9. Кучинский В. А. Личность, свобода, право. М.: Юрид. лит., 1978.
10. Конституционный статус гражданина /Под ред. В.Н. Топорнина М., 1989.
11. Конституционный статус личности в СССР. М.: Юрид. лит., 1980.
12. Корнуков В. М. Конституционные основы положения личности в уголовном судопроизводстве. Саратов, 1987.
13. Матузов М. И. Правовая система и личность. Саратов, Изд-во Саратов. ун-та. 1987.
14. Строгович М. С. Сущность юридической ответственности // Советское государство и право. 1979, № 5.
15. Федотов М. А. Конституционный статус советского гражданина. М.: ВЮЗИ, 1982.
16. Хотенец П.В. Правовой статус адвоката Украины. Дисс... канд. юрид. наук. Харьков 2001.

Айдын АЛИЕВ

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ СТАТУСА АДВОКАТА

Резюме

Статья посвящена проблемам определения общего статуса адвоката. Автор анализирует Закон Азербайджанской Республики «Об адвокатах и адвокатской

деятельности» и приходит к выводу, что некоторые права адвоката, предусмотренные в ст. 15 Закона, либо не предусмотрены в соответствующих процессуальных нормах, либо предусмотрены в отличительном содержании. В результате этого возникают определенные проблемы при осуществлении адвокатской деятельности. Полагается, что осуществление выдвинутых предложений послужит устранению выявленных противоречий и точному определению общего статуса адвоката.

Ключевые слова: адвокат, адвокатская деятельность, правовое положение, правовой статус, статус адвоката, права адвоката.

Aydin ALIYEV

SOME ISSUES OF ADVOCATE STATUS

Summary

The article is devoted to determining the overall status of the lawyer. The author analyzes the Law of Azerbaijan Republic "On Lawyers and Advocacy" and comes to the conclusion that some rights of a lawyer, envisaged to in Art. 15 of the Act, or are not provided in due process, or provided in the distinctive content. As a result, there emerge the certain problems in the implementation of advocacy. It is believed that the implementation of the proposals will serve for removal of the identified conflicts and the precise definition of the overall status of a lawyer.

Keywords: lawyer, advocacy, legal status, status of the lawyer, lawyer's rights.

Samirə MƏMMƏDZADƏ

AMEA FSHİ, doktorant

ÖVLADLIĞA GÖTÜRMƏNİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI*

Azərbaycan Respublikası Ailə Məcəlləsinin 117.1-ci maddəsinə əsasən övladlığa götürməyə yetkinlik yaşına çatmayanlar barəsində və yalnız onların mənafeyi naminə uşağın doğumu müvafiq icra hakimiyyəti orqanında (Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin və Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində Naxçıvan Muxtar Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin rayon (şəhər) qeydiyyat şöbələri) qeydə alındıqdan sonra yol verilir.

Övladlığa götürmə elə bir hüquqi aktdır ki, onun nəticəsində övladlığa götürülənlər və onların övladları övladlığa götürənlərə və onların qohumlarına münasibətdə, eləcə də övladlığa götürənlər və onların qohumları övladlığa götürülənlərlə (onların övladlarına) münasibətdə öz şəxsi qeyri-əmlak və əmlak hüquq və vəzifələrinə görə mənşəcə qohumlara bərabər tutulurlar (Ailə Məcəlləsinin 134.1-ci maddəsi). Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, övladlığa götürmə aşağıdakı nəticələrə gətirib çıxarır: a) övladlığa götürülənlər və onların övladları ilə övladlığa götürənlər və onların qohumları arasında hüquqi əlaqələrin yaranmasına; b) övladlığa götürülən uşaqla onun əsil valideynləri və mənşəcə qan qohumları arasında hüquqi əlaqələrin xitam verilməsinə. Beləliklə, övladlığa götürmə eyni zamanda həm hüquqyaradan, həm də hüquqxitamedicili hüquqi faktıdır (2, s. 382-383).

O.S.İoffe qeyd edirdi ki, övladlığa götürmə məzmunca valideynlərlə uşaqlar arasında olan münasibətlərlə tam üst-üstə düşən hüquqi əlaqə yaradır (3, s. 252).

S.A.Muratovanın fikrincə, övladlığa götürmə övladlığa götürənlə övladlığa götürülən arasında valideyn hüquq münasibətinə ekvivalent olan ailə hüquq münasibəti yaradır (4, s. 208).

V.V.Ryazansev haqlı olaraq hesab edir ki, övladlığa götürmə mürəkkəb hüquqi aktdır (5, s. 39).

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2000-ci il 20 sentyabr tarixli 172 nömrəli Qərarı ilə “Valideyn himayəsindən məhrum olan və övladlığa götürülən uşaqların ucot Qaydaları, uşaqları övladlığa götürməyi arzu edən şəxslərin ucot Qaydası və Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan uşaqların övladlığa götürülməsini arzu edən əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin ucot Qaydası” təsdiq edilmişdir (6). Qaydalara görə uşaqları övladlığa götürməyi arzu edən Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının uçotu onların yaşadığı yerin qəyyumluq və himayə orqanı tərəfindən aparılır.

Azərbaycan Respublikası vətəndaşı olan uşaqların övladlığa götürülməsini arzu edən əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin uçotu Azərbaycan Respublikasının Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən aparılır. Uşaqları övladlığa götürməyi arzu edən şəxs (şəxslər) uçota götürülmə üçün ərizə ilə birlikdə aşağıdakılar barədə məlumatları və sənədləri təqdim etməlidirlər:

- şəxsiyyətini təsdiq edən sənədin surəti;
- qısa tərcümeyi-hal;
- övladlığa götürməyə imkan verməyən xəstəliyinin olmaması barədə tibbi arayış;
- ümumi səhhəti barədə tibbi arayış;

* Məqalə hüquq ü.f.d. Zaur Məmmədov tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

- yaşayış sahəsi barədə məlumatlar (yaşayış sahəsinə mülkiyyət hüququnu təsdiqləyən sənəd və s.);

- ailə vəziyyəti barədə məlumatlar (nikah haqqında şəhadətnamənin surəti, nikahın pozulması haqqında şəhadətnamənin surəti);

- iş yeri (vəzifəsi), əmək haqqı və başqa gəlirləri haqqında məlumat;

- övladlığa götürmək istədiyi uşağın əlamətləri (yaşı, cinsi, gözlərinin rəngi və s.).

Qəyyumluq və himayə orqanı, Azərbaycan Respublikasının Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi övladlığa götürmənin uşağın mənafeyinə uyğun olmasını öyrənmək məqsədi ilə uşaqları övladlığa götürməyi arzu edən şəxsdən (şəxslərdən) digər sənədləri və məlumatları tələb edə bilər. Qəyyumluq və himayə orqanı, Azərbaycan Respublikasının Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi uşaqları övladlığa götürməyi arzu edən şəxsin (şəxslərin) adını uşaqları övladlığa götürməyi arzu edən şəxslərin uşot kitabına salmaqla uçota götürür.

Bir uşaq iki şəxs tərəfindən (ər-arvaddan başqa) övladlığa götürülə bilməz.

Ər (arvad) özünün nikahdan olmayan uşağını və ya arvadının (ərinin) uşağını övladlığa götürə bilər.

Uşağın mənafeyinə cavab verən hallar istisna olmaqla, qardaş və bacıların müxtəlif şəxslər tərəfindən övladlığa götürülməsinə yol verilmir.

Əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər tərəfindən uşaqların övladlığa götürülməsinə, həmin uşaqları Azərbaycan Respublikası ərazisində daimi yaşayan Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının ailələrinə tərbiyəyə vermək mümkün olmadıqda və ya vətəndaşlığından və yaşayış yerindən asılı olmayaraq qohumları (bacıları, qardaşları, nənələri, babaları, valideynlərinin bacıları, qardaşları, onların övladları) övladlığa götürmədikdə icazə verilir.

Uşaqlar Azərbaycan Respublikasından daimi olaraq kənarda yaşayan Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına, uşaqların qohumu olmayan əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə Ailə Məcəlləsinin 115.5-ci maddəsinə uyğun olaraq ümumi uçota götürüldüyü gündən 6 ay müddət bitdikdən sonra övladlığa verilə bilərlər.

Aşağıdakılar istisna olmaqla, hər iki cinsdən olan yetkinlik yaşına çatmış şəxslər övladlığa götürən ola bilərlər:

- məhkəmə tərəfindən fəaliyyət qabiliyyəti olmayan və ya məhdud fəaliyyət qabiliyyətli hesab edilən şəxslər;

- məhkəmə tərəfindən valideynlik hüquqlarından məhrum edilmiş və ya valideynlik hüquqları məhdudlaşdırılmış şəxslər;

- qanunla üzərinə qoyulan vəzifəni yerinə yetirmədiyinə görə qəyyum və ya himayəçi vəzifələrindən kənarlaşdırılmış şəxslər;

- əvvəllər məhkəmə tərəfindən təqsirkar bilinərək bu hüququ ləğv edilmiş şəxslər;

- səhhətinə görə valideyn vəzifələrini həyata keçirə bilməyən şəxslər.

Övladlığa götürməyə, qəyyumluğa və himayəyə qəbul etməyə imkan verməyən xəstəliklərin siyahısı Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2000-ci il 15 avqust tarixli 141 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmişdir (8). Qərara görə aşağıda göstərilən xəstəliklərdən biri olan şəxslərin övladlığa uşaq götürmək hüququ yoxdur:

1. Vərəm (aktiv və xroniki) - lokalizasiyasından asılı olmayaraq, I, II və V qrup dispanser qeydiyyatında olan xəstələr.

2. Daxili orqanların, sinir sisteminin, dayaq-hərəkət aparatının xəstəlikləri - dekompensasiya mərhələsində olan xəstələr.

3. Bədxassəli onkoloji xəstəliklər - lokalizasiyadan asılı olmayaraq.

4. Narkomanlıq, toksikomanlıq, xroniki alkoqolizm.

5. İnfeksiyon xəstəliklər - dispanser qeydiyyatından çıxarılan qədər olan xəstələr.

6. Ruhi xəstəliklər - müəyyənləşdirilmiş qaydada fəaliyyət qabiliyyəti olmayan və ya məhdud fəaliyyət qabiliyyətli hesab edilən xəstələr.

7. Əmək qabiliyyətini itirməklə I və II qrup əlilliyə gətirib çıxaran bütün travmalar və xəstəliklər.

1 sentyabr 2000-ci ildən etibarən uşağın övladlığa götürülməsi haqqında ərizələrə Azərbaycan Respublikası Mülki Prosessual Məcəlləsinin 305.1.9-cu maddəsinə uyğun olaraq mülki işlərə məhkəmədə baxılıb həll edilməsini təmin edən məhkəmə icraatının bir növü olan xüsusi icraat qaydasında baxılır.

Övladlığa götürmə uşağı övladlığa götürmək istəyən şəxsin (şəxslərin) verdiyi ərizə əsasında məhkəmə tərəfindən həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikası Mülki Prosessual Məcəlləsinin 346-cı maddəsinə uyğun olaraq uşağın övladlığa götürülməsi barədə ərizədə aşağıdakılar göstərməlidir:

✓ övladlığa götürənlərin (götürənin) soyadı, adı, atasının adı, doğulduğu il, yaşayış yeri, məşğuliyyət növü;

✓ övladlığa götürülən uşağın soyadı, adı, atasının adı, doğulduğu il, onun yaşayış yeri (olduğu yer), valideynləri barədə məlumat, qardaş və bacılarının olub- olmaması;

✓ uşağın övladlığa götürülməsi haqqında övladlığa götürənlərin (götürənin) xahişini əsaslandıran hallar, bu halları təsdiq edən sübutlar;

✓ övladlığa götürülən uşağın soyadının, adının, atasının adının, onun doğulduğu tarixin (1 yaşınadək uşaqlar övladlığa götürüldükdə) dəyişdirilməsi, övladlığa götürənlərin (götürənin) valideynlər (valideyn) kimi uşağın doğulması haqqında akt qeydində yazılması barədə xahiş.

MPM-nin 347.1-ci maddəsinin tələbinə müvafiq olaraq övladlığa götürmə barədə ərizəyə aşağıdakılar əlavə olunmalıdır:

- uşaq nikahda olmayan şəxs tərəfindən övladlığa götürüldükdə - övladlığa götürənin doğum haqqında şəhadətnaməsinin surəti;

- uşaq nikahda olan şəxslər (şəxs) tərəfindən övladlığa götürüldükdə - övladlığa götürənlərin (götürənin) nikah haqqında şəhadətnaməsinin surəti;

- uşaq ər-arvaddan biri tərəfindən övladlığa götürüldükdə - digərinin razılığı və ya ər-arvadın ailə münasibətlərinə xitam verməklə bir ildən artıq müddətdə birgə yaşamadıqlarını təsdiq edən sənəd. Müvafiq sənədi ərizəyə əlavə etmək mümkün olmadıqda ərizədə həmin faktları təsdiq edən sübutlar göstərməlidir;

- övladlığa götürənlərin (götürənin) səhhətinin vəziyyəti barədə tibbi rəy;

- övladlığa götürənlərin (götürənin) tutduğu vəzifə və əmək haqqı barədə iş yerindən arayış və ya gəlirlər haqqında digər sənəd;

- yaşayış yerindən istifadə etmək hüququnu və ya yaşayış yerinə mülkiyyət hüququnu təsdiq edən sənəd.

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan uşağın əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər tərəfindən övladlığa götürülməsi haqqında ərizəyə Mülki Prosessual Məcəllənin 347.1.1-347.1.6-cı maddələrində göstərilən sənədlər, Azərbaycan Respublikasının Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin razılığı, habelə övladlığa götürənlərin vətəndaşları olduqları dövlətin (uşaq vətəndaşlığı olmayan şəxslər tərəfindən övladlığa götürüldükdə həmin şəxslərin daimi yaşayış yeri olan dövlətin) səlahiyyətli orqanının onların həyat şəraiti və övladlığa götürmək imkanları barədə rəyi, müvafiq dövlətin səlahiyyətli orqanının övladlığa götürülən uşağın onun ərəzisinə gəlməsinə və orada yaşamasına icazəsi əlavə olunur.

Əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxs olan uşağın Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları tərəfindən övladlığa götürülməsi haqqında ərizəyə Mülki Prosessual Məcəllənin 347.1.1-347.1.6-cı maddələrində göstərilən sənədlər, habelə uşağın qanuni nümayəndəsinin və vətəndaşı olduğu (daimi yaşadığı) dövlətin səlahiyyətli orqanının razılığı və göstərilən dövlətin qanunvericiliyinə və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqaviləyə əsasən tələb olunduqda, uşağın övladlığa götürülməyə razılığı əlavə olunur.

Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, övladlığa götürən əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərin sənədləri müəyyən edilmiş qaydada ləqəlləşdirilməlidir. Ləqəlləşdirildikdən sonra onlar Azərbaycan dilinə tərcümə edilməli və tərcümə notariat qaydasında təsdiq edilməlidir.

Beləliklə, aparılmış tədqiqatlar aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir:

1. Övladlığa götürmə mürəkkəb hüquqi aktdır.
2. Övladlığa götürmə elə bir hüquqi aktdır ki, onun nəticəsində övladlığa götürülənlər və onların övladları övladlığa götürənlərə və onların qohumlarına münasibətdə, eləcə də övladlığa götürənlər və onların qohumları övladlığa götürülənlərlə (onların övladlarına) münasibətdə öz şəxsi qeyri-əmlak və əmlak hüquq və vəzifələrinə görə mənşəcə qohumlara bərabər tutulurlar.
3. 1 sentyabr 2000-ci ildən etibarən uşağın övladlığa götürülməsi haqqında ərizələrə Azərbaycan Respublikası Mülki Prosessual Məcəlləsinin 305.1.9-cu maddəsinə uyğun olaraq mülki işlərə məhkəmədə baxılıb həll edilməsini təmin edən məhkəmə icraatının bir növü olan xüsusi icraat qaydasında baxılır.

Açar sözlər: Ailə Məcəlləsi, Mülki Prosessual Məcəllə, övladlığa götürmə, qəyyumluq, himayə.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi. Bakı, Qanun, 2011.
2. Dəmirçiyyə M.D. Azərbaycan Respublikasının Ailə hüququ. Dərslik. Bakı, Qanun, 2008.
3. Иоффе О.С. Советское гражданское право: курс лекций, т.3, Ленинград, Изд. ЛГУ, 1965.
4. Муратова С.А. Семейное право. Учебное пособие. Нормативные акты. М., Юриспруденция, 2001.
5. Рязанцев В.В. Правоотношения усыновления в российском семейном праве: Дисс. ... канд. юрид. наук. М., 2001.
6. "Valideyn himayəsindən məhrum olan və övladlığa götürülən uşaqların uçot Qaydaları, uşaqları övladlığa götürməyi arzu edən şəxslərin uçot Qaydası və Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan uşaqların övladlığa götürülməsini arzu edən əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin uçot Qaydası"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2000-ci il 20 sentyabr tarixli, 172 nömrəli Qərarı. <http://edu.gov.az/upload/file/de-instutlashma/vetendashi-olmayan-shexslerin%20qaydasi.pdf>
7. Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosessual Məcəlləsi. Bakı, Qanun, 2011.
8. "Övladlığa götürməyə, qəyyumluğa və himayəyə qəbul etməyə imkan verməyən xəstəliklərin siyahısı"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2000-ci il 15 avqust tarixli, 141 nömrəli Qərarı. <http://www.edu.gov.az/view.php?lang=az&menu=404&id=5167>

Самира МАМЕДЗАДЕ

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА УСЫНОВЛЕНИЯ

Резюме

Статья посвящена одной из важнейших проблем семейного права - проблеме усыновления. Автор указывает, что усыновление является приоритетной формой устройства детей, оставшихся без попечения родителей. Усыновление братьев и сестер разными лицами не допускается, за исключением случаев, когда это отвечает интересам детей.

Ключевые слова: Семейный кодекс, Гражданский процессуальный кодекс, усыновление, опека, попечительство.

Samira MAMMADZADE

GENERAL CHARACTERISTICS OF THE ADOPTION

Summary

The article is dedicated to one of the most important issues of a family law adoption. The author points out that adoption is a priority form of placement of children left without parental care. Adoption of brothers and sisters by different persons are not allowed, except in cases where adoption is in the interests of children.

Keywords: Family Code, Civil Procedure Code, adoption, guardianship, trusteeship.

Теймур ЭЙБАТОВ

докторант Университета Азербайджан

ПРЕСТУПЛЕНИЯ ПРОТИВ ИНТЕРЕСОВ СЛУЖБЫ В БАНКАХ*

В условиях стремительно развивающейся сферы банковских отношений актуальным стал вопрос преступлений, совершаемых в финансовых институтах. По данным на ноябрь 2008 г., число работников в банках Азербайджана составляло 12504 человек (1). С увеличением числа работников увеличивается и риск противоправных действий в отношении активов, управляемых банками. Уголовное право регулирует отношения, возникающие при противоправных действиях гл. 33 УК АР.

Глава 33 УК АР «Преступления против государственной власти, интересов государственной службы и службы в органах местного самоуправления, а также в других коммерческих и некоммерческих организациях» содержит семь статей: ст.308 «Злоупотребление должностными полномочиями»; ст. 309 «Превышение должностными полномочиями»; ст. 310 «Присвоение полномочий должностного лица»; ст. 311 «Получение взятки»; ст. 312 «Дача взятки»; ст. 312 «Служебный подлог»; ст. 314 «Халатность». Субъектом преступлений, предусмотренных гл. 33 УК АР, для целей настоящей работы являются лица, выполняющие управленческие функции в коммерческой или иной организации (банках, небанковских кредитных организациях).

Уголовная ответственность по ст. 308, 309, 310 УК АР наступает за использование лицом, выполняющим управленческие функции в коммерческой или иной организации своих полномочий, вопреки законным интересам этой организации и в целях извлечения выгод и преимущества для себя или других лиц, либо нанесения вреда другим лицам, или когда это деяние повлекло причинение существенного вреда правам и законным интересам граждан или организаций, либо охраняемых законом интересам общества или государства.

Понятие «должностное лицо» объясняется в примечании 1, ст.308 УК АР для всех статей гл. 33. Таковым признается лицо постоянно, временно или по специальному полномочию осуществляющее функции представителя власти выполняющее организационно-распорядительные или административно-хозяйственные функции в государственных органах, органах местного самоуправления, государственных или муниципальных учреждениях, предприятиях или организациях, а также в других коммерческих и некоммерческих организациях. Под коммерческой организацией в соответствии со ст. 43.5 ГК АР следует понимать организацию (юридическое лицо), которая в качестве основной цели своей деятельности преследует извлечение прибыли (например банки).

К некоммерческой организации (юридические лица) относятся организации, которые могут создаваться в форме общественных объединений, союзов юридических лиц, а также других формах, предусмотренных законом. Некоммерческие организации могут осуществлять предпринимательскую деятельность лишь постольку, поскольку это служит достижению целей, ради которых они созданы и соответствуют этим целям. Юридические лица, являющиеся некоммерческими организациями вправе создавать хозяйственные общества или участвовать в их деятельности для осуществления

* Məqalə hüquq üzrə e.d. Habil Qurbanov tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

предпринимательской деятельности (2; с.208). К таким организациям относятся некоторые небанковские кредитные организации Азербайджана.

В примечании 2 к ст. 308 УК АР законодатель сформулировал понятие «служащие», не являющиеся должностными лицами: государственные служащие и служащие органов местного самоуправления, а также служащие других коммерческих и некоммерческих организаций несут уголовную ответственность по соответствующим статьям настоящей главы.

Существенный вред, причиненный злоупотреблением полномочиями, может выражаться как в потерях материального (имущественного) характера, так и в виде физического вреда, в нарушениях прав и законных интересов граждан, общества и государства.

Цели уголовно наказуемых злоупотреблений определены в законе – это извлечение выгод и преимуществ для себя или других лиц, либо нанесение вреда другим лицам. Мотивы совершения преступления могут быть различными и на квалификацию преступления не влияют (3, с.64).

Статьи 311 и 312 УК АР предусматривают уголовную ответственность за два связанных между собой состава преступлений: 1) незаконную передачу лица, выполняющему управленческие функции в коммерческой или иной организации, вознаграждения имущественного характера за совершение действия (бездействия) в интересах дающего в связи с занимаемым этим лицом служебным положением (ст.311 УК АР); 2) дача взятки должностному лицу лично или через посредника (ст. 312 УК АР). По смыслу закона предметом коммерческого подкупа наряду с деньгами, ценными бумагами и иным имуществом могут быть выгоды или услуги имущественного характера, оказываемые безвозмездно, но подлежащие оплате (предоставление туристических путевок, ремонт квартиры, строительство дачи и т. п.). Под выгодами имущественного характера следует понимать, в частности, занижение стоимости передаваемого имущества, приватизируемых объектов, уменьшение арендных платежей, процентных ставок за пользование банковскими ссудами.

Субъектами передачи подкупа могут быть любые лица, достигшие шестнадцатилетнего возраста.

Субъектами получения подкупа являются лица, постоянно, временно или по специальному полномочию выполняющие организационно-распорядительные, либо административно-хозяйственные функции в коммерческих организациях, независимо от формы собственности, а также в некоммерческих организациях, не относящихся к государственным органам, органам местного самоуправления, государственным и муниципальным учреждениям.

Преступление совершается с прямым умыслом. Обе стороны подкупа осознают, что вознаграждение имущественного характера передается и принимается незаконно – за совершение действия (бездействия) в интересах дающего в связи с занимаемым субъектом получения подкупа служебным положением.

Мотивы у лица, передающего подкуп, могут быть различны. Мотив у лица, принимающего подкуп, всегда корыстный.

Получение лицом, выполняющим управленческие функции в коммерческой или иной организации, денег, ценных бумаг и других материальных ценностей якобы за совершение действия (бездействия), которое он не может осуществить из-за отсутствия служебных полномочий или невозможности использовать свое служебное положение, следует квалифицировать при наличии умысла на приобретение указанных ценностей как мошенничество по ст. 178 УК АР.

Владелец ценностей в таких случаях несет ответственность за покушение на коммерческий подкуп, если передача ценностей преследовала цель совершения желаемого для него действия (бездействия) указанными лицами (4, с.25).

Как отмечает В.П.Верин: «как мошенничество следует квалифицировать деяние лица, если оно получает от кого-либо деньги или иные ценности якобы для передачи лицу, выполняющему управленческие функции в коммерческой или иной организации, в качестве предмета коммерческого подкупа и, не намереваясь этого делать, присваивает их. Действия владельца ценностей в таких случаях подлежат квалификации как покушение на коммерческий подкуп. При этом не имеет значения, называлось ли конкретное лицо, выполняющее управленческие функции в коммерческой или иной организации, которому предполагалось передать взятку или незаконное вознаграждение при коммерческом подкупе» (5, с.74). Статья 312 КУ АР содержит примечание, имеющее важное профилактическое значение, в соответствии с которым лицо, совершившее деяние, предусмотренное пунктом 1 и 2 настоящей статьи, освобождается от уголовной ответственности, если в отношении него имело место вымогательство или если это лицо добровольно сообщило о подкупе органу, имеющему право возбудить уголовное дело.

Вымогательство означает требование лица, выполняющего управленческие функции в коммерческой или иной организации, передать незаконное вознаграждение в виде денег, ценных бумаг, иного имущества при коммерческом подкупе под угрозой совершения действий, которые могут причинить ущерб законным интересам гражданина, либо поставить последнего в такие условия, при которых он вынужден совершить коммерческий подкуп с целью предотвращения вредных последствий для его правоохраняемых интересов (6, с. 52).

При решении вопроса об освобождении от уголовной ответственности лица, сообщившего органу, имеющему право возбудить уголовное дело о незаконной передаче лицу, выполняющему управленческие функции в коммерческой или иной организации, денег, ценных бумаг, иного имущества имеется в виду, что сообщение (письменное или устное) должно признаваться добровольным, независимо от мотивов, которыми руководствовался заявитель. Не может признаваться добровольным сообщение, сделанное в связи с тем, что о коммерческом подкупе стало известно органам власти (5, с.74).

Как было отмечено ранее, если деяния, предусмотренные гл. 22 УК АР, причинили вред интересам других организаций, а также интересам граждан, общества или государства, уголовное преследование осуществляется на общих основаниях, т.е. для возбуждения уголовного дела, производится предварительное расследование и судебное разбирательство. Не требуется заявления или согласия гражданина или организации (принцип публичности).

Для развития страны необходимы благоприятные экономические условия, созданию которых способствует укрепление законности и порядка в сфере экономики. По мере расширения сферы экономических отношений в Азербайджане можно предположить, что увеличится количество уголовных дел данной категории. В связи с этим особого внимания требуют вопросы, связанные с методикой расследования и рассмотрения дел о преступлениях в сфере экономической деятельности, грамотное, юридически обоснованное разрешение которых приобретает все большее значение в масштабе государства.

Ключевые слова: преступление, статья, банк, халатность, ответственность.

Список использованной литературы

1. Azeri Press Agency - <http://az.apa.az/print.php?id=137715>
2. Расследование преступлений в сфере экономики: Руководство для следователей /Под ред. ИЛ.Кожевникова. М., 2000.
3. Гаухман Л.Д., Максимов С.В. Преступления в сфере экономической деятельности. М., 1998.
4. Гамза В.А., Ткачук И.Б. Безопасность коммерческого банка. М., 2000.
5. Верин В.П. Преступления в сфере экономики. М., 2003.
6. Миллер Р.Л., Ван-ХузД.Д. Современные деньги и банковское дело /Пер. с англ. М., 2000.

Teymur HEYBƏTOV

BANKLARIN XİDMƏT MARAQLARINA QARŞI CİNAYƏTLƏR

Xülasə

Məqalədə bank xidməti və fəaliyyəti ilə bağlı cinayətlərə nəzər salınmışdır. Cinayət Məcəlləsinin uyğun olan maddələri və bu sahədə münasibətlərin tənzimləyici mexanizmləri nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: cinayət, maddə, bank, səhlənkarlıq, məsuliyyət.

Teymur HEYBATOV

CRIMES AGAINST THE INTERESTS OF SERVICE IN BANKS

Summary

In the article the crimes connected with bank service and activity are considered. The relevant articles of the Criminal Code and regulatory mechanism of the relationship in this sphere are described.

Keywords: crimes, article, bank, negligence, liability.

Samir NAGIYEV
DİA, doktorant

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK SİSTEMİNİN TƏŞƏKKÜLÜ VƏ İNKİŞAFI*

İki yüz ilə qədər bir müddətdə Azərbaycan Respublikasının da tərkibində olduğu Rusiya, daha sonra isə SSRİ dövlətində uzun illər ərzində dövlətin təhlükəsizliyi məsələsi insanın və cəmiyyətin təhlükəsizliyindən daha vacib hesab edilmişdir. Ona görə də milli təhlükəsizlik sisteminin yaranması və inkişafından danışarkən Azərbaycan dövlətçiliyinin təşəkkül tapmasının bəzi mərhələlərini xatırlamaq, daha sonra təhlükəsizlik sahəsində insan, cəmiyyət və dövlətin qarşılıqlı münasibətlərinin təkamülündən bəhs etmək yerinə düşərdi.

Elmi ədəbiyyatlarda göstərilir ki, “milli təhlükəsizlik anlayışı” və “təhlükəsizlik təhdidləri” terminlərindən ilk dəfə 1904-cü ildə ABŞ Prezidenti T.Ruzveltin Konqresə müraciətində, Panama kanalı zonasının “milli təhlükəsizlik” maraqları baxımından ABŞ-a birləşdirilməsini əsaslandırarkən istifadə edilmişdir. Bundan sonra ifadə Amerika alimlərinə məxsus geosiyasi ədəbiyyatda işlənməyə başlamışdır. Milli təhlükəsizlik termini sonrakı illərdə bir çox dəyişikliklərə məruz qalmışdır, 1986-1987-ci illərdən etibarən ...milli təhlükəsizliyə insanların, cəmiyyətin və dövlətin daxili və xarici təhdidlərdən qorunmasını təmin edən inteqral anlayış kimi yanaşılmaya başlanmışdır. (1, s. 63). 1947-ci ildə ABŞ Konqresinin qəbul etdiyi “Milli təhlükəsizlik haqqında” qanuna görə Birləşmiş Ştatlarda bu gün də mövcud olan təhlükəsizlik şurası yaradıldı. Şura milli siyasətin maraq, məqsəd, təhdid və prioritetlərinin sistemini hazırlayır. Analitik təminatın keyfiyyətini yüksəltmək məqsədilə 1971-ci ildən ABŞ-da nazir müavinləri səviyyəsində ABŞ-nın prioritetlərinin müəyyən edən altkomitə fəaliyyət göstərir. Akademik R.Mehdiyevin tədqiqatlarına görə «milli təhlükəsizlik» anlayışının özü ilk dəfə 1943-cü ildə Uolter Lipmanın kitabında işlənmiş, Milli təhlükəsizlik haqqında akt qəbul edildikdən sonra (1947-ci il) isə ABŞ-da rəsmən qəbul olunmuşdur. Həmin akt əsasında Milli Təhlükəsizlik Şurası və Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsi yaradılmışdır. Bu konsepsiyanın dəqiq strukturlaşma xarakteri alması, düşünülmüş və aydın təriflərə əsaslanması üçün onilliklər lazım gəlmişdir (2, s. 334).

Azərbaycanın tarixi inkişafı qeyri-məhdud hakimiyyətə və zor aparatına malik dövlətin cəmiyyətin sosial qüvvələrini öz təsirinə tabe etdirdiyi bir şəraitdə baş vermişdir. Bununla belə, Azərbaycan cəmiyyətinin ən özəl xüsusiyyətlərindən biri özünü onda göstərmişdir ki, hətta ölkənin ərazisində uzun illər boyu on və daha artıq müstəqil dövlətlər – xanlıqların olduğu bir zamanda da, bu dövlətlər bir-birinə heç də yalnız xanlıqların ümumi sərhədləri ilə bağlanmamışdır. Tarix boyu mövcud olmuş Azərbaycan hökmdarlarının ən qüdrətlişi - Şah İsmayıl Səfəvinin yaratdığı vahid güclü Azərbaycan dövləti ərazi baxımdan dağlaraq sıradan çıxsa da, bu dövlətin əsasını təşkil edən Azərbaycan torpaqlarında yaşayan köklü əhali – azərbaycanlılar bir xalq olaraq öz vəhdətini qoruya bilmişdir. Bu, bir tərəfdən İran, Rusiya kimi qonşu dövlətlərdən gələn təhlükə qarşısında kiçik xanlıqların öz hərbi qüvvələrini birləşdirərək düşməyə birlikdə müqavimət göstərməsində özünü biruzə verirdisə, digər tərəfdən bütün xanlıqların hamısının əhalisinin ümumi maraqlarının, məişətinin, dil və dininin olmasında təzahür edirdi.

Akademik R.Mehdiyev bununla əlaqədar yazır ki, “...orta əsrlərdə xalqımızın dövlətçilik tarixində olan Azərbaycan dövlətləri... bir-birini əvəz etməklə və çoxəsrlik Azərbaycan

* Məqalə tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

dövlətçiliyinin əsasını formalaşdırmaqla Azərbaycan türk tayfalarını birləşdirmiş, dövlət quruculuğu ənənələrini, idarəçilik vərdişlərini, qonşu xalqlar haqqında bilikləri və informasiyanı, onlarla ünsiyyət mexanizmlərini, hakimiyyətin çox vaxt atadan oğula verilməsi təcrübəsini növbəti nəsillərə ötürmüşlər (3).

Təhlükəsizlik amilinin dövlətçiliyin formalaşmasına xüsusi təsirinin əsasında Azərbaycanın Şərqlə Qərbin, Şimalla Cənubun arasında olmasından irəli gələn xüsusi geostrateji mövqeyi və bundan irəli gələn qonşu dövlətlər tərəfindən daimi xarici hərbi təhlükənin mövcudluğu dayanırdı. Akademik R.Mehdiyevin sözləri ilə desək, "...dövlət çevrilişləri, Azərbaycan türklərinin elitasının məhv edilməsi, zəif şahların hakimiyyətə gəlməsi, regionda və bütün dünyada yeni güc mərkəzlərinin yaranması, xaricdən daimi təhlükələr, dövlətin idarə edilməsində və ordunun modernləşdirilməsində zəruri islahatlar aparılmaması - bu və bir sıra başqa amillər nəticəsində Azərbaycan özünü müdafiə etmək qabiliyyətini itirmişdi" (3). A.Toynbinin nəzəriyyəsinə görə tarixin hərəkəti cəmiyyətin, tarixi çağırışa cavablarının tamlığı ilə müəyyən olunur. Ardıcıl olaraq tarixin iki çağırışına cavab verməyən cəmiyyət yaradıcılıq qüvvəsini itirir. Nəticədə sivilizasiyanın sınıması (böhran) baş verir (4, s. 89) Akademik R.Mehdiyevin yuxarıda xatırladığımız mövqeyini təsdiq edən bu nəzəriyyə Azərbaycan realığında bir neçə dəfə özünü doğrultmuşdur ki, onlardan biri də məhz K.Marksın adını dünyanın ən böyük fəhmləri ilə bir sırada çəkdiyi Şah İsmayıl Səfəvinin qurduğu böyük Azərbaycan dövləri ilə bağlı olmuşdur. Feodal çəkişmələri nəticəsində özünü müdafiə etmək qabiliyyətini itirmiş Azərbaycan əvvəl xanlıqlara bölündü, sonra isə parçalanmış dövlət daha böyük qonşuları tərəfindən işğal edildi. İkinci dəfə tarixin çağırışı Azərbaycana üç yüz il sonra ünvanlandı. Lakin Şərqdə ilk demokratik respublika olan Xalq Cümhuriyyətinin də ömrü uzun olmadı. 1918-1920-ci illərdə mövcud olmuş bu dövlətin süqutunun əsas səbəblərindən biri cəmiyyətin praktik olaraq dövlətin idarə olunmasında iştirakdan kənarlaşdırılması idi. Hətta gənc respublikanın parlamenti də seçkilər deyil təyinat yolu ilə - Nazirlər Kabinetinin qərarına əsasən formalaşmışdı. Mövcudluğu və fəaliyyətini xalqımızın tarixinin ən şərəfli səhifələrindən biri adlandıraraq "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması xalqımızın tarixində ilk dəfə demokratik prinsiplər əsasında müstəqil Azərbaycan dövlətinin, hökumətinin yaranmasının əsasını qoydu" (5) deyən ümummilli lider Həqədər Əliyev Xalq Cümhuriyyətinin süqutunun səbəblərindən biri kimi bir tərəfdən Rusiyada artıq hakimiyyətini gücləndirən kommunist-bolşevik hakimiyyətinin Rusiyanın keçmiş ərazisinin hamısına hakim olmaq istəyini, ikinci tərəfdən də, Azərbaycanın daxilində çox ziddiyyətli proseslərin getdiyini, parlamentdə ayrı-ayrı partiyaların bir-biri ilə rəqabət, hakimiyyət uğrunda mübarizə apardığını göstərirdi. Şübhəsiz ki, bunlar da Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyətini zəiflədirdi. (5) Nəticədə öz milli təhlükəsizliyini təmin edə bilməyən hökumət hakimiyyəti bolşeviklərə verməli oldu. Həmin tarixi nitqində ümummilli lider Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasından bu günə qədər olan müddəti dörd mərhələyə bölərək onlardan hər birinin dolğun xarakteristikasını verir. "Birinci - 1918-1920-ci illər, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyət göstərdiyi illər; ikinci - 1920-1922-ci illər, Azərbaycan Sovet Sosialist Cümhuriyyətinin hakim olduğu illər; üçüncü - 1922-1991-ci illər, Azərbaycanın totalitar rejim, kommunist ideologiyası şəraitində yaşadığı dövr, Azərbaycanın Sovet Sosialist Cümhuriyyətlərinin İttifaqında başqa müttəfiq respublikalarla birgə fəaliyyət göstərdiyi dövr. Dördüncü dövr 1991-ci ilin sonundan, dekabrından başlayır, Sovetlər İttifaqının dağılması ilə əlaqədar Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin elan edilməsi günündən indiyədək keçən illərdir" (5). Düz on il sonra Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 90 illik yubileyi haqqında Sərəncamında bu dörd dövr dörd respublika adlandı və bu istiqamətli gələcək elmi tədqiqatlar üçün metodoloji əsas, istiqamət rolunu oynamağa başladı (6).

Bir-birindən sıra sayı və dövrü ilə fərqlənsə də müstəqillik illərinə qədər mövcud olmuş respublikaların hamısı üçün ümumi olan cəhət təkcə insanlara deyil, həm də cəmiyyətə qarşı münasibətlərdə avtoritar rəhbərlik metodlarının tətbiqi olmuşdur. Cəmiyyət təkcə ölkənin idarə olunmasında iştirakdan deyil, həm də öz inkişafının ən mühüm məsələləri üzrə qərarlar qəbul etməkdən də azad olunmuşdu. Avtoritar rejim ictimaiyyətin dövlət işlərinə cəlb olunmasının müsbət cəhətlərini qəbul etmək istəmirdi. Bu isə ona gətirib çıxarırdı ki, dövlət gah zəifləyir, gah da vəziyyəti öz xeyrinə dəyişmək üçün vintləri sıxmaga başlayırdı. Bütün maddi və insan resursları dövlətin daxili və xarici təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün səfərbərliyə alınır. Belə siyasətin də nəticəsi özünü çox gözəl təsdiqləyirdi.

Həmin dövrü səciyyələndirərək N.A.Berdyayev yazırdı ki, qədim rus dövlətçilik ənənələrinə uyğun olaraq kommunizm Rusiyada ölkəni öz dəmir çənginə almışdı (7, s. 125). Formal olaraq insan hüquqlarının tanınması və müdafiəsi sahəsində sovet qanunvericiliyi mütərəqqi xarakterli, öz dövrünün dünya standartları səviyyəsində olsa da, faktiki olaraq insan və vətəndaş dövlət aparatı tərəfindən məhv edilmək səviyyəsinə gətirilmişdi. Stalinin məşhur ifadəsi ilə deyilsə, insan dövlət maşınının kiçik, gözlə belə görünməyən bir hissəciyi idi. Belə bir mövqe, həmçinin dövlət təhlükəsizliyinin milli təhlükəsizlikdən daha üstün tutulması sovet dövrünün tarixində əksinqilabla mübarizə, kollektivləşmə, 1937-1938-ci il və sonrakı repressiya illərində, Azərbaycan Respublikası üçün isə əlavə olaraq 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların zorla Qərbi Azərbaycandakı ata-baba yurdlarından köçürülməsi ilə nəticələndi. Bəzi hesablamalara görə dövlət təhlükəsizliyinin qurbanlarının sayı on milyonlarla ölçülür. Buraya azad fikirliliyə görə təqib olunaraq sürgün edilənləri, vətəndaşlıq hüququndan məhrum edilənləri də əlavə etsək bu rəqəm daha böyük olar. Analoji proseslər digər sosialist dövlətlərində də aparılmışdır. 1960-cı illərdə Çində mədəni inqilab nəticəsində on milyonlarla insan məhv edilmiş, 1970-ci illərdə Kambocada "qırmızı kxmer inqilabı" kimi süarlar altında ölkə əhalisinin yarıdan çoxu həbs düşərgələrində məhv edilmişdir. 20-ci əsrin müxtəlif illərində bu tipli repressiyaları dövlət təhlükəsizliyi adı ilə İspaniyada, Yunanıstanda, İndoneziyada, Çilidə, bir çox digər dövlətlərdə də hakim rejimlər həyata keçirmişlər.

Cəmiyyətin təhlükəsizliyi ilə bağlı problemlərin həlli vəziyyəti də ürəkaçan deyildi. Məsələyə aid dəqiq, ciddi araşdırmalar aparılmırdı. Əksinə, iqtisadiyyatda böhran hadisələri, milli münasibətlərdə gərginliklər, mütəşəkkil cinayətkarlığın artması və s. bu kimi hallar barədə danışmaq belə olmazdı. Bütün bunlar dövlətin öz əhalisindən yadlaşmasına gətirirdi. SSRİ və Azərbaycan SSR konstitusiyaları ilə təhlükəsizlik barəsində danışarkən dövlət mənafeələrinə üstünlük verilirdi. Həmin konstitusiyalara görə dövlət təhlükəsizliyinin mühafizəsi SSRİ İttifaqı orqanlarının səlahiyyətləri sırasına aid edildiyi halda insan və vətəndaş hüquqlarının, ictimai təhlükəsizliyin mühafizəsi ittifaq və respublika orqanlarının birgə icraatına aid edilirdi. Bir tərəfdən şəxsi azadlığın bogulması, digər tərəfdən cəmiyyətin təhlükəsizliyinə etinzsizlik ona səbəb oldu ki, təhlükəsizliyinə heç kəsin şübhə etmədiyi, ilk baxışdan təhlükəsiz yaşamaq üçün ən əlverişli məkan olan SSRİ dövləti 1991-ci ildə bir neçə nəfərin iradəsi əsasında beynəlxalq hüququn subyekti və geosiyasi reallıq kimi siyasi səhnədən silinməli oldu.

90-cı illərin əvvəllərində dünyada və ölkədə baş verən ictimai-siyasi proseslərin bilavasitə təsiri ilə insan, cəmiyyət və dövlət üçlüyü arasında ağırlıq mərkəzi ölkə həyatına dövlətin təsirinin azalması istiqamətində inkişaf etməyə başladı. Lakin proseslərin nizamlı şəkildə inkişaf etməməsi təhlükəsizlik sahəsinə də öz dağıdıcı təsirini göstərdi. Bu, ölkədə hüquq qaydasının pozulmasına, dövlət hakimiyyətinin zəifləməsinə, milli zəmində münaqişələrin yaranmasına, separatçılığın güclənməsinə səbəb oldu. Son nəticədə Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi mövcudluğuna real təhlükə yarandı.

23 may 2007-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasının təsdiq edilməsi ilə (8) ölkənin milli maraqları, milli təhlükəsizliyə təhdidlər və milli təhlükəsizliyin təmin edilməsinin əsasları rəsmi şəkildə müəyyənləşdirildi. Konsepsiya dövlətin prioritetlərinin, təhlükəsizliyə qarşı risklərin müəyyənləşdirilməsini, həmin risklərin qabaqlanması və aradan qaldırılması üzrə adekvat tədbirlərin həyata keçirilməsinin zərurətini qeyd edərək özünün əsas məqsədini Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü, konstitusiya quruluşunu, xalqın və ölkənin milli maraqlarının daxili və xarici təhdidlərdən qorumağa yönəlmiş siyasətin məqsəd, prinsip və yanaşmalarının müəyyən edilməsi kimi bəyan edirdi. Müəyyən edilir ki, Azərbaycan Respublikasının milli maraqları Azərbaycan xalqının fundamental dəyər və məqsədlərini, habelə insan, cəmiyyət və dövlətin tərəqqisini təmin edən siyasi, iqtisadi, sosial və digər tələbatların məcmusundan ibarətdir. Milli maraqlar sırasında vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılması, insanların hüquq və əsas azadlıqlarının təmin olunması, demokratik və vətəndaş cəmiyyəti təsisatlarının inkişafı, qanunun aliliyi, asayişin təmin olunması yolu ilə dövlətin funksiyalarının yerinə yetirilməsinin gücləndirilməsi, əhalinin təhlükəsizliyinin qorunması kimi maraqların sıralanmasının özünü onların əhəmiyyəti kimi də qəbul etmək olar. Bunu insan, cəmiyyət və dövlət maraqlarının müdafiəsinin milli maraqların ən mühüm tərkib hissəsi kimi elan edilməsi də saymaq olar. Milli təhlükəsizliyə təhdidlər arasında separatçılıq, etnik, siyasi və dini ekstremizmin, terrorçuluğun sosial problemlərə nisbətən öndə xatırlanması da bu təhdidlərin nə qədər ciddi olduğunu bir daha bildirir. Milli təhlükəsizliyin əsas vəzifələri sırasında ölkənin müstəqilliyi, suverenliyi, ərazi bütövlüyü və konstitusiya quruluşu əleyhinə yönəlmiş açıq və gizli fəaliyyətdən özünü qorumaq xüsusilə fərqləndirilmişdir.

Milli təhlükəsizliyin əsas vəzifələrindən biri Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təsbit olunmuş insan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını gözləmək və qorumağın qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının borcu olması barədə müddəadır (9, m. 71, h. I). Həmin müddəanın insan və vətəndaş barədə olan hissəsi “Vətəndaşların vəzifələrinin əsasları” adlanan 72-ci maddənin II hissəsində təsbit edilmişdir. Burada deyilir: “Hər bir şəxs Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına əməl etməli, başqa şəxslərin hüquq və azadlıqlarına hörmət bəsləməli, qanunla müəyyən edilmiş digər vəzifələri yerinə yetirməlidir”.

Konsepsiyada həmçinin iqtisadiyyatda dövlət tənzimlənməsinə diqqətin artırılması nəzərdə tutulur. İqtisadi və sosial inkişafın əsas şərti kimi əlverişli sərmayə mühitinin yaxşılaşdırılması qarşıda duran ən əsas vəzifələrdən hirsab edilmişdir. Bunun üçün şəxsi mülkiyyətin qorunması və korporativ idarəetmənin təkmilləşdirilməsinə, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün sərmayədarlar üçün daha əlverişli rəqabət mühitinin yaradılmasına, sərmayə fəaliyyətinin normativ hüquqi bazasının daha da təkmilləşdirilməsinə, sərmayə axınının qeyri-neft sektorunun və regionların inkişafına yönəldilməsinin stimullaşdırılmasına diqqət yetirilməsi nəzərdə tutulur.

Milli təhlükəsizliyin qarşısına qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsini onun təminatları saymaq olar. Təminatların sırasına belə bir müddəanın salınmasını uğurlu hesab etmək olar ki, “Azərbaycan Respublikası ümumdünya mədəniyyətinin qloballaşması meyillərindən kənarda qalmamaq şərti ilə, milli mədəniyyətin özünəməxsusluğunu qoruyur və eyni zamanda dünyanın mədəni nailiyyətlərindən milli mədəniyyətin tərəqqisində istifadə üçün imkanlar yaradır” (8).

Ölkəmizin 2003-cü ildən başlayaraq iqtisadi sahədə coşqun inkişafının nəticəsi olaraq hazırda Azərbaycan cəmiyyəti qarşısında qoyulan ən mühüm vəzifələrdən biri “qara qızıldan əldə edilən kapitalın insan kapitalına çevrilməsini” təmin etməkdir. Bunu Konsepsiyaya daxil edilmiş belə bir müddəa sübut edir ki, “Ölkənin davamlı inkişafı üçün adekvat sayda, yaxşı təhsil almış və təlim keçmiş peşəkar insan potensialını, həmçinin elmi-texniki tərəqqini təmin

etmək zəruridir. Bu məqsədlə, Azərbaycan Respublikası elm və təhsil səviyyəsinin dünya standartlarına uyğunlaşdırılması, yeni texnologiyalardan istifadə üçün inkişaf etmiş ölkələrlə əməkdaşlıq əlaqələrini genişləndirir, beynəlxalq təcrübəni öyrənir və tətbiq edir. Azərbaycan Respublikası elmi potensialın qorunması və inkişafına dair dövlət siyasətinin uzunmüddətli proqramlarını hazırlayıb həyata keçirir.” (8).

Azərbaycan Respublikasının ilk müstəqil Konstitusiyası onu demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar respublika və bu respublikanın ali məqsədinin “İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi” (9, m. 12, h. I) olduğunu elan edir. Burada dövlət hakimiyyəti daxili məsələlərdə yalnız hüquqla, xarici məsələlərdə isə yalnız Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn müddəalarla məhdudlaşır (9, m. 7. h. II). Hər kəsin hüquq və azadlıqlarının təmin olunmasının zəruriliyinin bu cür təsbit edilməsi Azərbaycanın, qurulmasına can atdığı və bunu öz Konstitusiyasının qəbul edilməsinin ülvə niyyətlərindən biri elan etdiyi vətəndaş cəmiyyətinin əlamətidir (9, Preambula). Hüquqi dövlətin astanası olan vətəndaş cəmiyyətini bərqərar etməyin ən etibarlı vasitələrindən biri məhz vətəndaşlara hüquq mədəniyyətinin aşılması, bunun üçün isə yüksək iqtisadi inkişafa nail olunmasıdır. İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir. Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası özündə məhz bu cür tələyüklü məqsəd və vəzifələri ehtiva edir.

İstənilən dövlətin konstitusiyası proqram müddəalar, norma-məqsədlər, norma-vəzifələr, norma-prinsiplərdən ibarət olduğuna görə konstitusiyalarda insan və vətəndaşın, cəmiyyətin maraqlarının dövlətinkindən üstün tutulmasını yol verilən hesab etmək olar. Bununla belə, hazırkı reallıqlar hələlik məsələni belə qoymağa əsas vermir. Bu gün ölkənin daxili və xarici siyasətinin mərkəzində dövlətin təhlükəsizliyi məsələləri dayanmalıdır. Azərbaycanın geostrateji və digər vəziyyətləri (torpaqlarının işğalı, qaçqın və məcburi köçgünlərin xüsusi çəkisinin yüksək olması, bilavasitə qonşu dövlətlərin əksəriyyət ilə nisbətən gərgin münasibətlərinin olması, terrorizm təhlükəsi ilə qarşılaşma ehtimalının yüksək olması və s.) onu tələb edir ki, o, ən azından öz regionunda iqtisadi və hərbi baxımdan güclü dövlət olmalı, öz təhlükəsizliyini təmin etməyə, vətəndaşlarını və cəmiyyəti hüquqa zidd hərəkətlərdən qorumaya qadir olmalıdır. Heç də təsadüfi deyil ki, əsas ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş azərbaycançılıq ideyasının konsepsiyasını təqdim edərkən akademik R.Mehdiyev demişdir: “Azərbaycançılıq güclü dövlət hakimiyyətinin və möhkəm milli intizamın, milli maraqların və milli özünüdərkini olmasını istəyir. O, ən müxtəlif sosial təbəqələrdə həmrəylik axtarır, daim, lakin mötədil, millətin və dövlətin real imkanlarından irəli gələn reformizmi təbliğ edir” (10). Getdikcə daha çox insanlar belə bir mövqeyə gəlirlər ki, siyasi sahədə avtoritarlıq demokratiya yolunda zəruri mərhələdir. Bu mərhələni keçmədən demokratiyaya birbaşa keçid mümkün deyil.

Deyilənləri belə ümumiləşdirmək olar ki, vətəndaş cəmiyyəti, şəxsi və ictimai təhlükəsizliyi lazımi səviyyədə təmin edə bilməyən zəif dövlətə istinad edərək bərqərar ola bilməz. Dövlət, onun mövcudluğunu şübhə altına alan hərəkətlərə dərhal və adekvat reaksiya verməlidir. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsi zamanı yol verilən sərtlik totalitar dövlətin yaranmasının, vətəndaşların demokratik nailiyyətlərinə təhdid əlaməti kimi qəbul edilməməlidir. Dövlət hakimiyyətinin səmərəliliyi, onun, bütövlükdə cəmiyyətin maraqlarının və hər bir insanın konstitusional hüquqlarının nə dərəcədə müdafiə edə bilməsindən asılıdır.

Bununla belə, nəzərə almaq lazımdır ki, güclü dövlətin qurulması ideyası təcrübədə əks nəticə də verə bilər. Bu, birinci növbədə, özünü bürokratik (idarəetmə) aparatın daha da güclənməsində, nomenklaturanın hüquqlarının genişlənməsində göstərə bilər ki, nəticədə insan və vətəndaş hüquqları müvafiq surətdə məhdudlaşa bilər.

Cəmiyyətin müxtəlif sosial qüvvələri arasında ictimai münasibətlərin tənzimlənməsində dövlətin rolu xüsusən iqtisadi böhranlar, siyasi islahatlar zamanı artır. Dövlət hamı üçün məcburi olan davranış qaydaları – qanunlar müəyyən etməli və onların ardıcıl icrasına nail olmalıdır. Dövlət zəifləri öz himayəsinə almalı, güclülərin iddialarını nəzarətdə saxlamalıdır. Güclü dövlətdə demokratik konstitusiyaya real olaraq insanların həyatının əsası olmalıdır.

Güclü dövlət heç də demokratik azadlıqlara qarşı qoyulmamalıdır. Əksinə, dövlət güclü olduqca insanlar demokratiyanın üstünlüklərindən daha səmərəli bəhrələnmə bilməlidirlər. İnsanın, cəmiyyətin və dövlətin maraqlarını maksimum dərəcədə integrasiya edərək onları güclü demokratik hakimiyyətin formalaşması və möhkəmlənməsinə yönəltmək lazımdır.

Müasir dövlət hakimiyyətindən bəhs edərkən bir məsələni də nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Belə hakimiyyət mütəmadi olaraq islahatlar aparmalı, dövlət idarəetməsinin ən optimal modellərini axtarib tətbiq etməli, lakin heç zaman bununla kifayətlənməyərək islahatların daimiliyinə nail olmalıdır. Sırr deyil ki, ictimai münasibətlər daim inkişaf edir, yenilənir, dəyişir. Belə bir şəraitdə islahatların dayandırılması dövlət üçün o qədər də xoşagələn perspektivlər vəd etmir. Bu işdə xarici təcrübənin öyrənilib bacarıqla tətbiq edilməsi çox əhəmiyyətlidir. Lakin bu zaman söhbət, qeyd edildiyi kimi, xarici təcrübənin öyrənilib bacarıqla tətbiq edilməsindən getməlidir. Bu və ya digər dövlətin qabaqcıl təcrübəsinin sadəcə kopyalanması acınacaqlı nəticələr verə bilər. Rus alimi V.N.Şevçenko öz ölkəsi haqqında bu məsələdən bəhs edərkən belə demişdir: “Ölkə seçim etməlidir: Ya gələcəkdə də liberal dövlətin anqlosakson modelinin tətbiqinə üstünlük verməli, ya da sağlam düşüncənin üstün gəlməsi sayəsində rus dövlətinin üzvi təbiətini dərk edərək onun bugünkü vəziyyətini qiymətləndirməli və yaxın gələcək üçün perspektivini müəyyən etməlidir” (11, s. 69). Düzdür, bizim ölkəmizdə məsələ qeyd edilən kimi təhlükəli deyil. Lakin bu gün ölkəmizdə də hakimiyyətin formalaşması zamanı xarici təcrübəyə kifayət qədər səxavətlə istinad edilir. Amma bu zaman heç də həmişə tarixən formalaşmış ənənələr nəzərə alınmır, bəzən ictimai fikrə də o qədər əhəmiyyət verilmir.

Deyilənlər özünü, məsələn, dövlət və bələdiyyə hakimiyyətlərinin qarşılıqlı münasibətlərində göstərməkdədir. Ölkəmizdə yerlərdə həyata keçirilən özünüidarəetmə hakimiyyəti anqlo-sakson sisteminə daha yaxındır. Burada yerli orqanların fəaliyyətinin qanuniliyinə nəzarət etmək üçün mərkəzi hakimiyyət tərəfindən məmurların təyin edilməsi sistemi nəzərdə tutulmayıb. İnsanların tarixən birgəyaşayış üçün formalaşmış “təbii” bələdiyyə vahidlərində yaşadığı mühafizəkar Böyük Britaniya üçün belə qayda qəbul ediləndir və heç bir problem yaratmır. Bir çox inzibati-ərazi vahidlərinin “süni” olaraq rayonlaşma prinsipinə əsasən yaradıldığı Azərbaycan gerçəkliyinə isə yerli orqanların seçki və yuxarıdan təyinat qaydalarının sintezi əsasında formalaşdığı roman-german sistemi daha uyğundur. Azərbaycan Respublikasında müasir dövlət idarəçilik sisteminin sovet hakimiyyəti illərində formalaşmaga başladığını və yerli sovetlərin faktiki olaraq yerlərdə dövlət hakimiyyətinin davamı olduğunu nəzərə alaraq roman-german sisteminin Azərbaycan Respublikası üçün daha əlverişli olduğunu deyə bilərik. Bələdiyyələr üzərində dövlət nəzarətinin təmin edilməsi üçün Konstitusiyaya və qanunlara edilmiş dəyişikliklər, bələdiyyələrə inzibati nəzarəti həyata keçirən dövlət orqanının hər il Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi qarşısında hesabat verməsi, şübhəsiz ki, müsbət haldır. Lakin elə həmin hesabatlardan da məlum olur ki, bələdiyyə səlahiyyətlərindən sui-istifadə hallarına görə məsuliyyətə, o cümlədən cinayət məsuliyyətinə cəlb edilənlərin sayı ildən-ilə artmaqdadır. Bələdiyyə başçıların, roman-german sistemli Avropa dövlətlərində olduğu kimi, seçildikdən sonra mərkəzi hakimiyyət orqanları tərəfindən təsdiq olunaraq vəzifələrini icra etməsi neqativ halların sayının əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına səbəb olardı. Yeri gəlmişkən, qonşu Rusiya Federasiyasında nəinki kiçik bələdiyyələrin, hətta iri, bəzən öz ərazisinə görə ən böyük Avropa dövlətlərindən bir neçə dəfə böyük olan federasiya

subyektlərinin – respublika, diyarların da xalq tərəfindən seçilmiş rəhbərləri yalnız mərkəzi hakimiyyət tərəfindən təsdiq olunduqdan sonra öz vəzifələrinə başlayırlar.

İdeal qanunlar qəbul etmək, gözəl əsaslandırılmış konsepsiyalar, ölkənin milli təhlükəsizlik proqramlarını işləyib hazırlamaq olar, lakin hakimiyyətin milli təhlükəsizliyə təhdidləri aradan qaldırmaq iradəsi olmasa, bu təşəbbüslərin heç bir nəticəsi də olmayacaq. Digər dövlətlər kimi Azərbaycanın da tarixi sübut edir ki, böyük dəyişikliklər yalnız ali hakimiyyətin böyük səyləri sayəsində reallaşa bilər. Buna nümunə kimi ümummillî lider Heydər Əliyevin hakimiyyətdə olduğu bütün dövrlərdə nümayiş etdirdiyi əzmkarlıq, qətiyyət, dövlət zəkası sayəsində əldə etdiyi nəticələrlə 1982-1992-ci illərdə ölkəyə rəhbərlik etmiş şəxslərin siyasətinin nəticələrinin müqayisəsini göstərmək olar. Milli təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi siyasətini həyata keçirərkən mühüm olan vətəndaş cəmiyyətinin mövcudluğunun belə bir vacib prinsipinə əməl edilməsidir ki, hakimiyyətə istinad etməyən hüquq gücsüz, hüquqa istinad etməyən hakimiyyət isə təhlükəlidir.

Milli təhlükəsizliyin səmərəliliyinin daha bir şərti ona təhdid sayıla biləcək hərəkət yaxud hərəkətsizliyə görə məsuliyyətin müəyyən edilməsidir. Bununla əlaqədar konstitusion məsuliyyət daha əhəmiyyətlidir. Belə məsuliyyət konstitusiya normalarının təminatı mexanizminin çox mühüm elementidir. Belə məsuliyyətin bir sıra xüsusiyyətləri vardır. Dövlət-hüquqi məsuliyyət tədbirləri digər hüquq sahələrinə nisbətən daha böyük ictimai rezonans doğururlar. Rus hüquq nəzəriyyəçisi A.S.Alekseyev yazır: "Nazirlik üçün məsuliyyət müəyyən etməyən konstitusiya yarımçıqdır. Belə mövqe konstitusiya dövlətinin məhək daşdır. Nazirlərin məsuliyyətliliyi konstitusionalizmlə onun əsaslarından biri olmaq dərəcəsinə qədər sıx bağlıdır" (12, s. 5).

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası öz vəzifələrini lazımınca yerinə yetirməməyə görə yalnız prezidentin məsuliyyətini müəyyən edir (9, m.104, 107). Konstitusiyada nəzərdə tutulan hökumətin istefasını bu cür məsuliyyətlə əlaqələndirmək olmur, ona görə ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası hökumətin istefasının yalnız bir səbəbini – yeni seçilmiş prezidentə öz hökumətini yaratmaq imkanı verməyi nəzərdə tutur. Digər səbəblərin isə adı çəkilmir.

Bu baxımdan xarici ölkələrin təcrübəsi maraq doğurur. Albaniyanın 29 aprel 1991-ci il tarixli Konstitusiyasının 35-ci maddəsinə görə "nazirlər Nazirlər Kabinetinin fəaliyyətinə görə kollektiv məsuliyyət, tabeliklərindəki orqanların fəaliyyətinə görə isə fərdi məsuliyyət daşıyırlar". Avstriyanın qüvvədə olan 10 noyabr 1920-ci il tarixli federal Konstitusiya qanununun 142-ci maddəsinin 1-4 bəndlərinə görə "Konstitusiya Məhkəməsi Federasiyanın və torpaqların ali orqanlarının, onların rəsmi fəaliyyəti nəticəsində yol verdikləri və konstitusiya məsuliyyətini nəzərdə tutan hüquq pozuntularına aid işlərə baxır".

Ölkəmizin qanunvericiliyində analogi məsuliyyət yalnız Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2006-cı il 13 fevral tarixli 363 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının Nümunəvi Əsasnaməsi"nin 12-ci bəndində aşağıdakı qaydada müəyyən edilmişdir: "Orqanın fəaliyyətinə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən vəzifəyə təyin və vəzifədən azad edilən şəxs (nazir, sədr və s.) rəhbərlik edir. Orqanın rəhbəri Orqana həvalə olunmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsi və hüquqların həyata keçirilməsi üçün şəxsən məsuliyyət daşıyır." Daha yüksək hüquqi qüvvəli akt olan "Dövlət qulluğu haqqında" Azərbaycan Respublikasının 21 iyul 2000-ci il tarixli Qanununun 25-ci maddəsi ilə müəyyən edilmiş məsuliyyət isə haqqında danışdığımız kateqoriyadan olan dövlət qulluqçularına – Hökumət üzvlərinə aid edilmir. Həmin maddəyə görə "Dövlət qulluqçusuna həvalə olunmuş vəzifələrin yerinə yetirilməməsi və ya lazımı şəkildə yerinə yetirilməməsi, habelə bu Qanunla müəyyən edilmiş məhdudiyyətlərə əməl olunmaması, qanunda başqa qayda nəzərdə tutulmayıbsa, intizam məsuliyyətinə səbəb olur" (15, m. 25). "Dövlət qulluqçularının etik

davranış qaydaları haqqında Azərbaycan Respublikasının 31 may 2007-ci il tarixli Qanunu isə 21 maddə ilə dövlət orqanının rəhbəri tərəfindən nəzarət qaydasını və əsaslarını müəyyənləşdirir (16, m. 21). Deməli, nəzarətə cəlb edilməli hökumət üzvləri yenə də nəzarətdən və məsuliyyətdən kənarda qalırlar. Həmin qanunun 6.1. maddəsi ilə müəyyən edilir ki, “dövlət qulluqçusu ...dövlət orqanlarının, onların rəhbərlərinin fəaliyyəti ilə əlaqədar (qanunsuz fəaliyyət istisna olmaqla) tənqidi ictimai mülahizələrdən, çıxışlardan və onların fəaliyyətinə ictimai qiymət verilməsindən çəkinməlidir. Bu qayda dövlət qulluqçusunun elmi-pedaqoji fəaliyyəti ilə bağlı çıxışlarına və ya elmi yazılarına şamil olunmur”. Sonuncu müddəanın verdiyi imkandan istifadə edərək “Konstitusiya məsuliyyəti haqqında” konstitusiya qanunu qəbul edilməsini təklif edirik. Elə bir akta ehtiyac duyulur ki, o, Konstitusiya hüquq münasibətlərinin subyektləri tərəfindən konstitusiya normalarına əməl edilməməsinə görə məsuliyyət müəyyənləşdirsin. Mövcud normalardan fərqli olaraq təklif edilən qanuna görə məsuliyyəti, təqsiri Konstitusiyanın pozulmasına səbəb olmuş vəzifəli şəxs daşımalıdır. Bu isə məsuliyyətin fərdi olmasına səbəb olmalıdır. Əlavə edək ki, belə bir qanunun qəbul edilməsi üçün hüquqi əsas kimi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 74-cü maddəsinin II hissəsi çıxış edə bilər: “Vəzifəyə seçilmə və ya təyinat yolu ilə qanunvericilik, icra və ya məhkəmə hakimiyyəti orqanlarında işləyən şəxslər öz vəzifələrini dürüst və layiqincə yerinə yetirməməyə görə məsuliyyət daşıyırlar və qanunla müəyyən edilmiş hallarda and içirlər”. Elə bu müddəaya istinadən demokratik dövlətlərin əksəriyyətində olduğu kimi hökumət üzvlərinin vəzifəyə başlarkən and içmə qaydası da qanunlaşa və tətbiq edilə bilər.

Xüsusi olaraq qeyd edilməlidir ki, burada söhbət heç də prezidentin vəzifədən kənarlaşdırılması prosedurunu dövlət hakimiyyəti orqanlarının bütün vəzifəli şəxslərinə aid etməkdən getmir. Dövlətin başçısı olaraq prezidentin toxunulmazlıq hüququ vardır. Qanunvericiliyin pozulmasına görə sanksiyaların tətbiq edilməsinin əsasında da məhz bu status dayanır. Vəzifəli şəxslərə gəlməyə isə, onlar öz konstitusion borclarını yerinə yetirmədikdə vəzifələrindən vaxtından əvvəl məhrum ola bilərlər. Hesab edirik ki, konstitusion məsuliyyətin tətbiqinin əsaslarından biri kimi ölkənin milli təhlükəsizliyinə səbəb olan hərəkət (hərəkətsizlik) nəzərdə tutulmalıdır. Burada hüquq pozuntusunun obyektini kimi ölkənin milli təhlükəsizliyi, subyektləri kimi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Baş nazirin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Respublikasının Hökuməti ola bilər. Cinayətin obyektiv tərəfi ölkənin milli təhlükəsizliyinin sarsıdılmasına yönəlmiş hərəkətlər, yaxud onun milli maraqlarına vurulmuş zərərdir. Subyektiv tərəfi yalnız qəsd formasında ola bilər. Məhz qanunvericilikdə müvafiq normaların olmaması 1990—1993-cü illərdə Azərbaycana rəhbərlik etmiş şəxslərin – onların arasında isə prezident də, parlament sədri də, baş nazir və digər vəzifəli şəxslər olmuşdur, konstitusion məsuliyyətə cəlb olunmasına imkan verməmişdir.

Azərbaycanda 1990-cı ilin yanvar hadisələrinin, 1993-cü ilin Gəncə hadisələrinin təhqiqatı ilə əlaqədar Milli Məclis tərəfindən yaradılmış Parlament Komissiyasının hazırladığı sənədlər yüksək vəzifəli şəxslərin konstitusion məsuliyyətə cəlb olunması üçün kifayət qədər əsas verirdi. Lakin həmin vaxtlar ölkədə mövcud olmuş ictimai-siyasi vəziyyət və bir çox digər əhəmiyyətli amillər belə bir presedent yaranmasına imkan vermədi. Bununla belə, bizim mövqeyimiz belədir ki, hətta tətbiq edilməsə də, müvafiq normaların qanunvericilikdə olması kifayət qədər kəsərli qabaqlayıcı, profilaktik hal kimi də dəyərləndirilə bilər.

Deyilənlər belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir: 1) Azərbaycan Respublikasının milli hüquq sahəsi kimi konstitusiya hüququnun müstəqil kateqoriyası olaraq ilk dəfə “milli təhlükəsizlik” anlayışı yalnız müstəqillik illərində meydana çıxır və əsaslandırılır; 2) tarixi təcrübə göstərir ki, insanın, cəmiyyətin, dövlətin təhlükəsizliyi bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədirlər, sıx bağlıdırlar. Bu tərkib hissələrindən birini nəzərə almadan digərlərini təhlükəsizliyinə nail olmaq mümkün deyil; 3) Azərbaycan dövlətçiliyinin yaranması və

inkişafının obyektiv şəraiti bu gün Azərbaycanda güclü dövlət hakimiyyətinin mövcudluğunun zəmini olmuşdur. Bu isə demokratik, hüquqi, dünyəvi, fəaliyyət qabiliyyətli, öz milli maraqlarını müdafiə etməyə qabil olan unitar dövlət deməkdir. Belə dövlət vətəndaş cəmiyyəti institutlarının tədricən yaranması və inkişafı üçün şərait yaratmalıdır. Bu isə yalnız milli təhlükəsizliyin daxili və xarici təhdidlərdən qorunması halında mümkündür; 4) bunun üçün təsirli mexanizm ölkə konstitusiyasında vəzifəli şəxslərin milli təhlükəsizliyin əsaslarını sarsıtmaya yaxud ona zərər vurmaya təhdid sayıla biləcək hərəkəti yaxud hərəkətsizliyinə görə konstitusion məsuliyyətinin müəyyən edilməsidir.

Açar sözlər: milli təhlükəsizlik; milli təhlükəsizliyə təhdidlər; konstitusiya quruluşu; insan, cəmiyyət və dövlət; hüquqi dövlət; dövlət idarəetməsi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Həsənov Ə.M. Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasəti. Bakı, "Letterpress", 2011, 440 s.
2. Mehdiyev R.Ə. Milli məfkurə, dövlətçilik, müstəqillik yolu ilə. 2 cildə. II cild. Bakı, 2007, 672 s.
3. Mehdiyev R.Ə. Şah İsmayıl Səfəvi ali məramlı tarixi şəxsiyyət kimi. "Azərbaycan" qəz., Bakı, 05 dekabr, 2012.
4. Тойнби А. Постигание истории. М., 1996, 351 с.
5. Heydər Əliyev. 1998-ci il mayın 27-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə nitq. "Azərbaycan" qəz., 29 may, 1998.
6. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 90 illik yubileyi haqqında Sərəncam. "Azərbaycan" qəz., 15 fevral, 2008.
7. Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма. М., 1990, 125 с.
8. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyasının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. "Azərbaycan" qəz., 24 may, 2007.
9. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, Qanun, 2009, 68 s.
10. Mehdiyev R.Ə. Azərbaycançılıq – milli ideologiyanın kamil nümunəsi. "Azərbaycan" qəz. 9 noyabr, 2007.
11. Кабышев В.Т. Российский конституционализм на рубеже тысячелетий //Правоведение, 2001, № 4.
12. Алексеев А.С. Безответственность монарха и ответственность правительства. М., 1997, 91 с.
13. Konstitusiyalardan gətirilmiş sitatların mənbəyi: «Конституции государств Европы». 4 cildə. 1-3 c. М., 2002.
14. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2006-cı il 13 fevral tarixli 363 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının Nümunəvi Əsasnaməsi". Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu. Bakı, 2006, fevral.
15. "Dövlət qulluğu haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunu (21 iyul 2000-ci il). Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu. Bakı, 2000, iyul.
16. "Dövlət qulluqçularının etik davranış qaydaları haqqında" Azərbaycan Respublikasının 31 may 2007-ci il tarixli Qanunu. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, Bakı, 2007, may.

Самир НАГИЕВ

ВОЗНИКНОВЕНИЕ И РАЗВИТИЕ СИСТЕМЫ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Резюме

В статье прослеживается история возникновения и развития идеи и понятия национальной безопасности в мировом масштабе и в Азербайджанской Республике. На основе научно-исследовательского и сравнительно-правового анализа законодательства Азербайджанской Республики и ряда государств дальнего и ближнего зарубежья рассматриваются принципы национальной безопасности, выдвигаются и обосновываются предложения по установлению принципа конституционной ответственности для членов правительства, других чиновников высокого ранга.

Ключевые слова: национальная безопасность, угрозы национальной безопасности, конституционный строй, человек, общество, государство, правовое государство, государственное управление.

Samir NAGIEV

ORIGIN AND DEVELOPMENT OF NATIONAL SECURITY SYSTEM

Summary

The article traces the history of the rise and development of the idea and the concept of national security in a global scale and in the Azerbaijan Republic. On the basis of research and comparative legal analysis of the existing legislation of the Azerbaijan Republic and a number of states and foreign countries the principles of national security, proposed and justified proposals for establishing the principle of the constitutional responsibility to government officials and other high-ranking officials are considered.

Keywords: national security, threats to national security, constitutional order, the person, the society, the state, the rule of law, State administration.

Ədalət RƏHİMLİ
AMEA FSHİ, doktorant

İNSAN HÜQUQLARI POZUNTULARI VƏ BMT-NİN HUMANİTAR MÜDAXİLƏ SƏLAHİYYƏTİ*

Müdaxilə anlayışı beynəlxalq hüquqda ən çox mübahisəyə səbəb olan məsələlərdən biridir. Müdaxilə anlayışını təfəsilatı ilə öyrənmədən, “bir dövlət və ya dövlətlər qurupunun digər bir dövlətin hüquqlarına, haqlı bir səbəbə əsaslanmadan təcavüz etməsi” kimi başa düşmək olar. Hal-hazırda beynəlxalq hüquq dövlətlərin suveren bərabərliyinin təbii nəticəsi kimi müdaxiləni qadağan etmişdir. Bu səbəbdən, dövlətlərin bir-birilərinin istər daxili, istərsə də xarici işlərinə müdaxilə etməmələri tələb olunur. Müdaxilənin qadağan edilməsi prinsipi ilə bağlı əsas problem, bu prinsipin əhatə dairəsinin müəyyən edilməsidir. Beynəlxalq hüquqda bununla bağlı yekdil fikir, bir dövlətin milli yurisdiksiyasına daxil olan məsələlərə başqa dövlətlərin qarışmasının bu prinsipə əsasən tam qadağan edilməsidir (11, s. 295). Ümumi olaraq müdaxilə təkcə hərbi vasitələrlə deyil, həm də diplomatik, iqtisadi vasitələrlə də həyata keçirilə bilər. Əgər hər hansı bir müdaxilə hərbi vasitələrlə həyata keçirilmişdirsə, bu BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 4-cü bəndində göstərilən və beynəlxalq hüquq baxımından da güc tətbiq etmə qadağasını pozmuş olur (5, s. 141). BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 7-ci bəndi BMT-nin hər hansı bir dövlətin əsasən daxili yurisdiksiyasında olan məsələlərə müdaxiləsinə qadağan edir. Bununla yanaşı hər hansı bir dövlətin daxili yurisdiksiyasında olan işlərə hər hansı bir müdaxilə, maraqlı olan dövlətin razılığı və ya beynəlxalq hüququn yol verdiyi hallarda haqlı ola bilər. Bir qayda olaraq maraqlı dövlətin razılığı sazişlər vasitəsi ilə verilməkdədir.

Əgər hər hansı bir dövlət sazişlər yolu ilə daxili yurisdiksiyasında olan məsələyə beynəlxalq əhəmiyyət qazandıraraq digər dövlətlərə, yaxud beynəlxalq təşkilatlara bəzi səlahiyyətlər vermişdirsə, müdaxilə qadağası prinsipi ancaq sazişdə nəzərdə tutulan məsələlərin açılması ilə pozulmuş olur (8, s. 219). Bu növ sazişlər, misal üçün hərbi qoşunların tranzit keçid hüququ, hərbi hissələrin yaradılmasına icazə verilməsi, silahlı qüvvələrin yerləşdirilməsi kimi məsələlərdə olduğu kimi, bir dövlətə bütün xarici siyasətin idarə edilməsinin həvalə edilməsi formasında da ola bilər.

Dövlətin hər hansı bir beynəlxalq təşkilata üzv olması da onun müdaxilə qadağası prinsipi baxımından sərbəstliyini məhdudlaşdırır. Dövlət təşkilatın nizamnaməsinə və bu çərçivədə yaradılan digər sazişlərə riayət etmək məcburiyyətindədir. Misal üçün, BMT Təhlükəsizlik Şurasının BMT Nizamnaməsinin 41 və 42-ci maddələri əsasında tətbiq edəcəyi tədbirlər, müdaxilə qadağası prinsipinin pozulması hesab olunmur. Üzv dövlətlər bu tədbirlər qarşısında BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 7-ci bəndinə əsaslanma bilməzlər.

Müdaxilə qadağası prinsipi ilə bağlı olan beynəlxalq hüququn nəzərdə tutmuş olduğu ümumi çərçivə bu şəkildə olmaqla yanaşı, müdaxilə qadağası prinsipi beynəlxalq hüquq tərəfindən qəbul edilmiş olsa da, humanitar müdaxilənin bu prinsipinin bir istisnası olduğu fikri irəli sürülməkdədir. Bu fikir insan hüquqlarının ağır və sistematik pozuntularının hüquqa etimadını sarsıtdığını, beynəlxalq sülhə təhlükə yaratdığını və dövlətlərin digər dövlətlərdəki insan hüquqları pozuntuları ilə maraqlanmadıqları təqdirdə insan hüquqlarının müdafiəsinin qeyri-effektiv olacağı fikrinə əsaslanmaqdadır (7, s. 89). Bu görüşə əsaslanaraq hər hansı bir

* Məqalə tarix e.d., prof. Həsən Əlibəyli tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

dövlət daxilindəki sistematik və insan hüquqları pozuntularının qarşısını almaq üçün dövlət digər dövlət və ya dövlətlər tərəfindən humanitar müdaxilə edilməsinin vacibliyi müdafiə olunmaqdır. Belə bir fikir, özü ilə yanaşı bəzi problemlər yaratmaqdadır.

Dövlətin xarici ölkələrdəki vətəndaşlarına qarşı insan hüquqları pozuntuları törədilməsi hallarında, beynəlxalq hüquq bu dövlətə diplomatik müdafiə yollarından istifadə etmək səlahiyyətini verməkdədir (9, s. 124). Bu yolla həyata keçirilən fəaliyyətlər humanitar müdaxilə anlayışının xaricində qalır. Bəzi daxili münaqişələrdə, maraqlı dövlətin səbəbsiz olaraq yardım təkliflərini rədd etməsi halında, hərbi güc tətbiqinə ehtiva etməyən humanitar yardımların edilməsi də digər dövlətlərin bir vəzifəsi kimi qəbul edilməkdə və humanitar müdaxilə anlayışının xaricində qalmaqdadır. Bu səbəbdən humanitar müdaxilə daha çox “insan hüquqları pozuntuları səbəbindən xarici dövlətdəki insanların qorunması məqsədi ilə hərbi gücün tətbiqi” kimi başa düşülməkdədir. Bu da humanitar müdaxilə anlayışı daxilində güc tətbiq olunması qadağası ilə müdaxilə qadağası məsələlərinin birləşməsinə yol açmaqdadır (3, s. 98).

Humanitar müdaxilənin hüquqiliyi haqqındakı nəzər nöqtəsi həm XVIII, həm də XIX əsrin əksər hüquqşünas alimləri tərəfindən qəbul edilirdi. Bu dövrdə güclü Avropa dövlətlərinin Çar Rusiyasında yaşayan polyak və yəhudilərin, Osmanlı dövlətində yaşayan bolqar və yunan əhalisinin müdafiəsini səbəb kimi göstərərək hərbi güc tətbiq etdikləri məlumdur. İstər bu dövrdə, istərsə də sonrakı dövrlərə nəzər saldıqda humanitar müdaxilənin adı altında həyata keçirilən fəaliyyətlərin çoxunun insani maraqlardan daha çox müdaxilə edən dövlətlərin iqtisadi və siyasi mənaflərinə xidmət etdiyini görmək olar (4, s. 275). Xüsusilə də keçmiş SSR-nin, Macarıstana, Polşaya, keçmiş Çexoslovakiyaya və Əfqanıstana, ABŞ-ın Qvatemalaya, Dominikan Respublikasına, Nikaraquaya, Əfqanıstana və İraqa etdikləri müdaxilələrdə insani maraqlar olduqca azdır. Bu müdaxilələr, müdaxilə edilən ölkələrdəki insan hüquqlarının mövcud vəziyyətini düzəltmək əvəzinə daha da pisləşdirmişdir (10, s. 278).

Hazırda beynəlxalq hüquqda hər bir dövlət daxilindəki insan hüquqları pozuntuları ilə əlaqədar olaraq digər dövlətlərin humanitar müdaxilə hüququ ilə bağlı hər hansı bir konkret qayda formalaşmamışdır. Əxlaqi baxımdan, bir dövlət daxilindəki ağır və sistematik insan hüquqları pozuntularına göz yumulması və bunlara digər dövlətlər tərəfindən müdaxilə edilməsinin vacibliyi mühüm əhəmiyyət kəsb etsə də, bundan sui-istifadə halları baş verməkdədir. Belə hallar beynəlxalq hüquq tərəfindən tənzimlənmədikcə, bir dövlət daxilindəki mövcud insan hüquqları pozuntularına digər dövlət, yaxud dövlətlər qurupunun müdaxiləsinə beynəlxalq hüquq baxımından hüquqlilik qazandırmaq düzgün olmaz. Hüquqi baxımdan da, dövlətlərə bu formada müdaxilə hüququnun verilməsi, xüsusilə zəif dövlətlər baxımından təhlükəlidir. Çünki, güclü dövlətlərin zəif dövlətlərə insan hüquqlarını bəhanə edərək öz iqtisadi və siyasi mənafləri üçün təzyiqlər etməyəcəyi təminatını vermək olmaz. Bu səbəbdən, bir dövlət daxilindəki ağır və sistematik insan hüquqları pozuntularına digər dövlətlərin müdaxilə etməsinin yolu maraqlı dövlətin razılığı və yaxud BMT Nizamnaməsinin 39-cu maddəsinə əsasən Təhlükəsizlik Şurasının ona verilən səlahiyyətlər çərçivəsində, hər hansı bir dövlət daxilindəki insan hüquqları pozuntularının sülhə təhlükə yaratdığını müəyyən edib, müdaxilə ilə əlaqədar qərarlar verməsidir. Lakin, bu şərtlərin olmaması halında, hətta BMT-nin də hər hansı bir dövlətdəki daxili problemlərə insani səbəblər olsa belə müdaxilə etmək hüququ yoxdur. Bu müddəə açıq bir şəkildə BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 7-ci bəndində öz əksini tapmışdır.

Keçmişdə müdaxilə institutundan xüsusilə güclü dövlətlərin öz iqtisadi və siyasi maraqları üçün istifadə edilməsi və bu təhlükənin həmişə mövcud olması səbəbindən beynəlxalq hüquqda əsas meyl humanitar müdaxilənin qəbul edilməməsi yönündədir. Buna misal olaraq, Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin Nikaraqua ABŞ işi ilə bağlı verdiyi 27 iyun

1986-cı il tarixli qərarını göstərmək olar. Bu qərada məhkəmə təzyiq altında olan insanların müdafiə edilməsi məqsədi ilə bir dövlətin digər bir dövlətə müdaxilə etməsinin beynəlxalq hüquqa zidd olduğunu təsbit etmiş, insani səbəblərə əsaslanaraq hərbi gücün tətbiqi qadağasının pozulmamalı olduğunu və humanitar müdaxilə əvəzinə humanitar yardım edilməsinin vacibliyi vurğulanmışdır (6, s. 310; 7, s. 83).

BMT Nizamnaməsi beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunub saxlanılmasına görə başlıca məsuliyyəti Təhlükəsizlik Şurasının üzərinə qoymuşdur. BMT Nizamnaməsinin 39-cu maddəsinə əsasən Təhlükəsizlik Şurası hər bir halda sülhə təhlükənin, sülhün pozulmasının və ya təcavüz aktının olmasını müəyyən edir və tövsiyələr verir və yaxud beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunub saxlanılması üçün 41 və 42-ci maddələrə uyğun olaraq hər hansı tədbirlərin görülməsi haqqında qərar qəbul edir. BMT Nizamnaməsinin 39-cu maddəsinin əsl məqsədi, insan hüquqlarının qorunması deyil, beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsidir (7, s. 91). Lakin, Təhlükəsizlik Şurası insan hüquqları pozuntularının da daxil olduğu sülhə təhlükə yaradan, yaxud onu pozan bir hadisəyə müdaxilə etdikdə, dolayısı yolla insan hüquqları pozuntularını önləmiş olacaqdır. Təhlükəsizlik Şurasının 39-cu maddə ilə bağlı hər hansı bir şəraiti təsbit etdiyi halda görəcəyi tədbirləri, müvəqqəti və məcbureddici tədbirlər olmaqla iki qrupa ayırmaq olar. BMT Nizamnaməsinin 40-cı maddəsinə görə müvəqqəti tədbirlərin məqsədi, şəraitin daha da pisləşməsinin qarşısını almaqdır. Bu tədbirlərin nəzlərlən ibarət olduğu Nizamnamədə açıqlanmasada, praktikada Təhlükəsizlik Şurası münaqişələrin dayandırılması, atəşkəs, silahlı qüvvələrin geri çəkilməsi, razılığın əldə olunması və hərbi vasitələrə qadağa qoyulması kimi müvəqqəti tədbirlərdən istifadə edir. Nizamnamənin 41 və 42-ci maddələrində, silahlı qüvvələrin istifadəsi ilə bağlı olan və olmayan iki növ məcbureddici tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur. 41-ci maddə diplomatik, iqtisadi, siyasi münasibətlərin kəsilməsi və hava, dəniz, dəmiryol nəqliyyatının, poçt, radio, teleqraf rabitəsinin dayandırılması kimi tədbirləri əhatə etməkdədir. 42-ci maddə isə, bu tədbirlərin kifayət etmədiyi hallarda hava, dəniz və ya quru qüvvələrindən istifadə olunaraq həyata keçirilən məcbureddici tədbirləri nəzərdə tutur (1, s. 33; 2, s. 87).

Yuxarıda göstərilən məcbureddici tədbirlərlə bağlı maddələrə və praktikaya nəzər saldıqda, BMT-nin üzv dövlətlərin silahlı qüvvələri vasitəsi ilə həyata keçirdiyi əməliyyatların əsasən iki yolla gerçəkləşdirildiyini görmək olar. Bunlardan birincisi Koreya, Körfəz böhranı və Somali hadisələrində olduğu kimi BMT-nin adından, yaxud onun icazəsi ilə üzv dövlətlərin silahlı qüvvələrinin istifadə edilməsi; ikincisi isə tərəflərin razılığı ilə BMT-nin sülhməramlı qüvvələrinin müdaxiləsidir. Əvvəllər qeyd edildiyi kimi, bu əməliyyatların əsas məqsədi insan hüquqlarının müdafiəsi deyil, sülh və təhlükəsizliyin təmin edilməsi olmuşdur. Lakin, 1991-ci ildən etibarən Təhlükəsizlik Şurası əməliyyatlarını daha çox insan hüquqlarının müdafiəsinə əsaslandırmaqdadır. Buna misal olaraq, Təhlükəsizlik Şurasının Körfəz Böhranı dövründə qəbul etdiyi 5 aprel 1991-ci il tarixli, 688 sayılı qərarını göstərmək olar. Təhlükəsizlik Şurası bu qərarı ilə, ilk dəfə olaraq insan hüquqlarının pozulmasının sülhə təhlükə təşkil etdiyini qəbul etmişdir (1, s. 173).

BMT-nin insan hüquqları pozuntularını səbəb göstərərək, müdaxilə etməsi baxımından daha maraqlı bir misal, Somali hadisəsidir. Somalidə tamamilə bir dövlət daxilindəki insan hüquqları pozuntuları, Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən sülhə təhlükə yaradan bir vəziyyət kimi dəyərləndirilmişdir. Bu beynəlxalq hüquqda “müdaxilə hüququnun yeni bir forması kimi” qəbul edilmişdir (10, s. 160).

Təhlükəsizlik Şurasının qərarlarında insan hüquqlarının pozulmasının səbəb kimi göstərilməsinə digər bir misal kimi Ruanda hadisələrini göstərmək olar. Ruandada 6 aprel 1994-cü ildən sonra daxili münaqişələrin başlanması nəticəsində təxminən bir milyon insan məhv edilmişdir. Bu dəhşətli vəziyyətin məlum olmasına baxmayaraq, BMT və bölgədə xüsusi

marqları olan Fransa xeyli müddət bu hadisələrə laqeyd münasibət göstərmişlər. Təhlükəsizlik Şurası 1994-cü ilin iyununda 929 sayılı qərarı ilə insan hüquqlarının faciəvi vəziyyətini və bölgədəki sülh və təhlükəsizliyin təhlükədə olmasını nəzərə alaraq, Fransanın başçılığı altında çox millətli hərbi qüvvənin bölgəyə yerləşdirilməsinə səlahiyyət vermişdir (3, s. 98).

Təhlükəsizlik Şurasının müdaxilə etdiyi digər hadisələrdən biri də keçmiş Yuqoslaviyadakı münaqişələrdir. Təhlükəsizlik Şurasının bu münaqişələrlə bağlı qəbul etdiyi qərarlarda insan hüquqlarına normal riayət edilməsinin və bunlara nəzarətin təmin edilməsi, münaqişə tərəfləri arasında daimi sülhün təmin edilməsi bir vəzifə kimi qoyulurdu. Lakin, BMT bu hadisədə də məqsədinə lazımi qədər nail ola bilməmişdir. Bosniyalı mülki əhalinin kütləvi şəkildə qətl edilməsi BMT-nin insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsindəki etimadının dramatik bir şəkildə zədələnməsinə səbəb olmuşdur (6, s. 239).

Göstərilən bütün bu örnəklərdə, insan hüquqları pozuntuları ilə sülhün mühafizəsi arasında yaxın əlaqənin olması nəzərə çarpır. Getdikcə də, Təhlükəsizlik Şurasının sülhün qorunması ilə bağlı qərarlarında insan hüquqlarının qorunmasının əsas səbəb kimi göstərilməsi diqqətəlayiqdir. Lakin, Təhlükəsizlik Şurasının siyasi bir orqan olması müxtəlif problemlərin yaranmasına səbəb olur. Təhlükəsizlik Şurasının quruluşu baxımından belə hadisələrlə bağlı yekdil bir qərarın əldə olunması çox çətindir. Xüsusilə də, daimi üzvlərin veto hüququ bu sahədə mühüm bir maneədir. Müdaxilə edilməsi vacib olan bir hadisəyə daimi üzvlərdən birinin mənafeələrinə uyğun gəlməməsi səbəbindən qərarların qəbul edilməsi xeyli ləngidilir. Buna misal kimi, Körfəz Böhranında Təhlükəsizlik Şurası çox çevik bir şəkildə müdaxilə etdiyi halda, Bosniya hadisəsində müdaxilə qərarının qəbul edilməsinin uzun müddət gecikdirilməsini, həmçinin son dövrdə Suriyadakı böhranla bağlı vəziyyəti göstərmək olar. Bundan əlavə hər hansı bir dövlət daxilindəki hansı insan hüquqları pozuntularının sülhə təhlükə təşkil etməsi və bunlardan hansılarına müdaxilə edilməsinin müəyyən olunması, zəif dövlətlərin güclü dövlətlərin təzyiqlərindən qorunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Soyqırım, məcburi köçürülmə və sair ağır və sisteməlik olaraq insan hüquqları pozuntularının sülhə təhlükə təşkil etməsi ilə bağlı ümumi fikir mövcud olsa da, Təhlükəsizlik Şurası kimi siyasi mənafeələrin ön planda durduğu bir orqanda bənzər hadisələr üçün yekdil bir qərarın qəbul olunması olduqca çətindir. Təhlükəsizlik Şurası hadisənin baş verməsi dövründəki mövcud siyasi, strateji, hərbi tələblərə uyğun olaraq öz qərarını verir. Bu da oxşar insan hüquqları pozuntularına qarşı fərqli tədbirlər tətbiq edən BMT-nin insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsindəki nüfuzunun zədələnməsinə səbəb olur. Bu etimad itgisinin qarşısının alınması üçün ən azı BMT üzvləri üçün sülhə təhlükə yaradan insan hüquqları pozuntularının kataloqunun hazırlanması məqsədə uyğun olar.

Açar sözlər: Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, Təhlükəsizlik Şurası, insan hüquqları, humanitar müdaxilə, pozuntular, sülh, müdafiə, silahlı münaqişələr, effektivlik, humanitar yardım.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Bozkurt E. Birləşmiş Millelter Sisteminde Kuvvet Kullanımı ve Körfez Krizi Örneği. Konya, 1996.
2. Bruno Simma. The Charter of the United Nations – A Commentary. Oxford, New York, 2002.
3. Herbert M. The United Nations and Humanitarian Intervention. Cambridge, 1998.
4. Jack D. Human Rights in Theory and Implementation. London, 2001.
5. Matt T. Legitimacy of Humanitarian Intervention. New York, 1999.

6. Özgür M. Birleşmiş Milletler Çerçevesinde Uluslararası Uyuşmazlıkların Barışçı Çözümü. Ankara, 2005.
7. Reyhan Sunay. Tartışılan Egemenlik. Ankara, 2007.
8. Steiner Henry J., Philip Alston, Ryan Goodman. International Human Rights Law in Context - Law, Politics, Morals. Oxford, 2008.
9. Turgut Tarhanlı. Birleşmiş Milletler Örgütü ve İnsan Haklarının Korunmasına İlişkin Başlıca Usuller. İstanbul, 2000.
10. Yamander Batur M. Silahlı çatışmalarda sivillerin korunması. İstanbul, 2007.
11. Yusuf Ş. Hakyemez. Mutlak Monarşilerden Günümüze Egemenlik Kavramı. Ankara, 2004.

Адалят РАГИМЛИ

НАРУШЕНИЯ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА И ПРАВОМОЧНОСТЬ ГУМАНИТАРНОГО ВМЕШАТЕЛЬСТВА ООН

Резюме

Сегодня наиболее серьезной из всех угроз для международного мира и безопасности является угроза вооруженных конфликтов, которые возникают между государствами, народами и враждующими группировками. Даже в ситуациях, когда насилие проявляется внутри страны, оно часто выходит за ее границы, создавая угрозу безопасности другим государствам, и, в конечном итоге приводит к комплексным гуманитарным катастрофам. Вооруженные конфликты наглядно иллюстрируют неделимость и взаимозависимость всех прав человека.

Между миром и безопасностью в международном контексте и верховенством права и прав человека существует ключевая связь, которая определяет их все более значительную роль в процессе мирового развития и демократизации.

В настоящее время ООН должна прилагать все усилия для создания минимальных стандартов гуманитарного права, стремиться установить основополагающие нормы прав человека и гуманитарного права, которые могут применяться для защиты прав человека в любых обстоятельствах.

Ключевые слова: Организации Объединенных Наций, Совет Безопасности, права человека, гуманитарное вмешательство, нарушение, мир, защита, вооружённый конфликт, эффективность, гуманитарная помощь.

Adalat RAHIMLI

THE HUMAN RIGHTS VIOLATIONS AND UN HUMANITARIAN INTERFERENCE COMPETENCE

Summary

Today some of the most serious threats to international peace and security are armed conflicts that arise among states, nations and warring factions. Even in the situations of internal violence, they often spill over borders, endangering the security of other states and resulting in

complex humanitarian emergencies. Armed conflicts clearly illustrate the indivisibility and interdependence of all human rights.

There is a crucial connection between international peace and security and the rule of law and human rights, placing them all within the larger context of democratization and development.

At present the UN should make all the efforts to establish minimum humanitarian standards, seeking to identify fundamental rules of human rights and humanitarian law that can be applied in all circumstances, for protection of human rights.

Keywords: United Nations, Security Council, human rights, humanitarian interference, violation, peace, protection, armed conflicts, efficiency, humanitarian aid.

Tərən ALIYEV
AMEA FSHİ, doktorant

İLKİN YOXLAMA SUBYEKTLƏRİNİN DAİRƏSİNƏ VƏ PROSESSUAL VƏZİYYƏTİNƏ DAİR MÜLAHİZƏLƏR*

İlkin yoxlamanın subyektləri geniş anlamda cinayət işinin başlanması mərhələsində həyata keçirilən icraatda iştirak edən şəxslərdir (7, s.88). Bu subyektlər arasında əsas rolu ilkin yoxlama üzrə bilavasitə icraat aparan proses subyektləridir. AR CPM-in 207.1-ci maddəsinin məzmunundan aydın olur ki, cinayət prosesində ilkin yoxlamanı təhqiqatçı, müstəntiq və prokuror həyata keçirə bilər. Bununla əlaqədar olaraq, qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericiliyin anlayış aparatı aspektindən bəzi konseptual suallar meydana çıxır. Məsələn burasındadır ki, AR CPM-də istifadə edilmiş əsas anlayışların mahiyyətini açan 7-ci maddə təhqiqatçı, müstəntiq və prokuroru məhkəməyədək icraatda yalnız ibtidai araşdırma ilə bağlamışdır. Belə ki, AR CPM-in 7.0.23-cü maddəsinə əsasən, prokuror – öz səlahiyyətləri daxilində qanunda nəzərdə tutulmuş qaydada cinayət işləri üzrə **ibtidai araşdırmaya** prosesual rəhbərliyi həyata keçirən və ya dövlət ittihamçısı qismində məhkəmədə ictimai, yaxud ictimai-xüsusi ittihamı müdafiə edən şəxsdir, 7.0.24-cü maddəsinə əsasən, müstəntiq – öz səlahiyyətləri daxilində qanunda nəzərdə tutulmuş qaydada cinayət işi üzrə **ibtidai istintaqı** aparan şəxsdir, 7.0.25-ci maddəsinə əsasən təhqiqatçı – öz səlahiyyətləri daxilində qanunda nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada cinayət təqibi üzrə **təhqiqat** aparan şəxsdir. Xatırladaq ki, AR CPM-in 7.0.22-ci maddəsinə görə, ibtidai araşdırma – **cinayət işi üzrə** ibtidai istintaq və təhqiqat növündə məhkəməyədək aparılan icraatdır.

Beləliklə, qeyd edilən məsələlər kontekstində qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericilikdən aşağıdakı tezislər meydana çıxır: 1) Təhqiqatçı və müstəntiq müvafiq olaraq ibtidai araşdırmanın təhqiqat və ibtidai istintaq formaları üzrə icraat aparırlar; 2) Prokuror ibtidai araşdırma fəaliyyətinə prosesual rəhbərliyi həyata keçirir; 3) İbtidai araşdırma cinayət işinin başlanmasından sonra həyata keçirilir; 4) İlkin yoxlama isə cinayət işi başlanana kimi həyata keçirilir; 5) İlkin yoxlama ibtidai araşdırmaya daxil deyildir. Bu tezisləri birlikdə nəzərdən keçirdikdə, həqiqətən, bəzi suallar meydana çıxır: *Təhqiqatçı, müstəntiq və prokurorun fəaliyyəti yalnız ibtidai araşdırma ilə bağlıdırsa, o zaman ilkin yoxlama fəaliyyətində onların səlahiyyət hədləri hansı həcmdədir? Təhqiqatçı və müstəntiq ibtidai araşdırma ilə bağlı bütün hüquqlarından ilkin yoxlama zamanı da istifadə edə bilərləmi? Prokuror ilkin yoxlama üzərində prosesual rəhbərlik və ya prosesual nəzarət həyata keçirirmi?*

Fikrimizcə, bu sualların cavablandırılması sadalanan subyektlərin ilkin yoxlama fəaliyyətindəki roluna aydınlıq gətirə bilər. Əvvəla, qeyd etmək istərdik ki, AR CPM-in 7-ci maddəsində verilmiş anlayışlarda qeyd edilməməsinə baxmayaraq, təhqiqatçı, müstəntiq və prokurorun ilkin yoxlamanı həyata keçirməsi qanuna zidd deyildir. AR CPM-in bir sıra digər normaları adları çəkilən subyektlərin ilkin yoxlama üzrə icraatda iştirakının hüquqi əsaslarını müəyyən edir. Belə ki, AR CPM-in 207.1-ci maddəsinə əsasən: «təhqiqatçı, müstəntiq və ya ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror ... törədilmiş və ya hazırlanan cinayət haqqında fiziki və ya hüquqi şəxs tərəfindən daxil olmuş, habelə onun səlahiyyətlərinə aid olan və kütləvi informasiya vasitələrində əks etdirilmiş və təsdiq edən sənədlərlə

* Məqalə tərəfindən çapa məsləhət görülüb.

birgə təqdim edilmiş məlumatı dərhal qeydə almalı və ona baxmalı, zəruri hallarda ... cinayət haqqında məlumat alındıqdan sonra ...cinayət işinin başlanması üçün əsasların kifayət qədər olmasına dair ilkin yoxlama aparmalı ...aparılmış yoxlamanın nəticələri üzrə cinayət işinin başlanması və ya cinayət işinin başlanmasının rədd edilməsi haqqında qərar qəbul etməlidir».

Bundan başqa, hüquqi vəziyyətləri araşdırılan subyektlərin hər birinin prosessual statusunu müəyyən edən normalarda onların ilkin yoxlama üzrə səlahiyyətlərini təsbit edən müddəalara rast gəlmək olar. Belə ki, AR CPM-in 84.2.1-ci maddəsinə əsasən, prokurorun törədilmiş və ya hazırlanan cinayətlərə dair daxil olmuş ərizə və digər **məlumatlara baxmaq**, kifayət qədər səbəblər və əsaslar olduqda cinayət işi başlamaq və bu halda müstəntiqin səlahiyyətlərindən istifadə edərək onun ibtidai istintaqını aparmaq, yaxud onu təhqiqatçıya və ya müstəntiqə tapşırmaq vəzifəsi vardır ki, burada ərizə və məlumatlara baxmaq dedikdə, həm də zəruri hallarda ilkin yoxlama aparmaq başa düşülməlidir. AR CPM-in 84.5.1-ci maddəsinə əsasən isə, prokurorun törədilmiş və ya hazırlanan cinayətlərə dair daxil olmuş ərizə və digər məlumatların təhqiqat və ibtidai istintaq orqanları tərəfindən qəbulu, qeydiyyatı və həll edilməsində qanunun tələblərinin yerinə yetirilməsi vəziyyətini yoxlamaq hüququ vardır. Deməli, prokuror cinayət işinin başlanması mərhələsində həyata keçirilən ilkin yoxlamada həm bilavasitə iştirak edir, yəni onu özü həyata keçirir, həm də bilvasitə, yəni ilkin yoxlamayı həyata keçirən şəxsin fəaliyyətinin qanuniliyini yoxlayır və ikinci iştirak növü prosessual rəhbərlikdən daha çox prosessual nəzarət xarakterlidir, çünki qanunda prokurorun ilkin yoxlama fəaliyyətinin istiqamətləri barədə göstəriş vermək hüququndan yox, məhz həmin fəaliyyətin gedişində qanunun tələblərinin yerinə yetirilib-yetirilməməsinin yoxlanılması hüququndan bəhs edilir.

İlkin yoxlama fəaliyyəti ilə bağlı müstəntiqin vəzifəsi AR CPM-in 85.2.1-ci maddəsində təsbit edilmişdir. Həmin maddəyə əsasən, müstəntiq törədilmiş və ya hazırlanan cinayətlərə dair daxil olmuş ərizə və digər **məlumatlara baxmaq**, kifayət qədər səbəblər və əsaslar olduqda cinayət işi başlamaq, işi öz icraatına götürmək, cinayətin açılması, işin hərtərəfli, tam və obyektiv araşdırılması üçün zəruri tədbirlər görmək, səlahiyyəti daxilində bütün istintaq və ya digər prosessual hərəkətləri həyata keçirmək vəzifəsi daşıyır.

Şübhəsiz, ilkin yoxlama üzrə fəaliyyəti həyata keçirmək üçün müstəntiqə prosessual hüquqlar da verilmiş olmalıdır. Fikrimizcə, müstəntiqin belə hüquqlarına aşağıdakıları aid etmək olar: hadisə və onunla əlaqəsi olan şəxslər barəsində məlumatları əks etdirən sənədləri və digər materialları tələb etmək (AR CPM-in 85.4.1-ci maddəsi), müvafiq təhqiqat orqanına cinayətin açılması, itkin düşmüş şəxsin və ya əmlakın tapılması üçün əməliyyat-axtarış tədbirlərinin həyata keçirilməsini tapşırmaq və görülmüş tədbirlər barədə məlumat almaq (AR CPM-in 85.4.5-ci maddəsi) və s.

Eləcə də, təhqiqatçının prosessual vəziyyətini müəyyən edən normaya diqqət yetirsək, onun, ilkin yoxlama subyekti kimi hüquq və vəzifələrinə dair müddəalar görə bilərik. Belə ki, AR CPM-in 86.2.1-ci maddəsi təhqiqatçı üçün də törədilmiş və ya hazırlanan cinayətlərə dair daxil olmuş ərizə və digər məlumatlara baxmaq, kifayət qədər səbəblər və əsaslar olduqda cinayət işi başlamaq, işi öz icraatına götürmək, cinayətin açılması, işin hərtərəfli, tam və obyektiv araşdırılması üçün zəruri tədbirlər görmək, səlahiyyəti daxilində bütün istintaq və ya digər prosessual hərəkətləri həyata keçirmək vəzifəsini müəyyən etmişdir. Eyni zamanda, təhqiqatçının AR CPM-in 86.4.1-ci maddəsində təsbit edilmiş hadisənin şahidlərinin izahatını almaq, hadisənin baş vermə şəraiti ilə tanış olmaq, hadisə və onunla əlaqəsi olan şəxslər barəsində məlumatları əks etdirən sənədləri və digər materialları tələb etmək hüququnun da ilkin yoxlama fəaliyyəti üçün əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır.

Beləliklə, təhqiqatçı, müstəntiq və prokuror ilkin yoxlamayı həyata keçirən subyektlərdir, onlar ibtidai araşdırma ilə bağlı onlara verilmiş hüquq və vəzifələrdən ilkin yoxlamanın

məqsədi və prosessual qaydaları həddlərində istifadə edirlər. Bu etapda prokuror daha çox prosessual nəzarət funksiyasını həyata keçirir, lakin müstəsna hallarda ilkin yoxlamaları şəxsən aparır (8, s.258).

İlkin yoxlamaları həyata keçirən subyektlərdən başqa barəsində ilkin yoxlama aparılan və ilkin yoxlamada iştirak edən digər şəxslərin də prosessual hüquqi statusu məsələsi müasir cinayət-prosessual hüquqda aktualdır. İlkin yoxlama həm fiziki, həm də hüquqi şəxs barəsində aparıla bilər. Bununla belə, qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericilikdə barəsində ilkin yoxlama aparılan şəxslərin prosessual hüquqi statusu barədə müddəalar nəzərdə tutulmamışdır. Bu məsələ milli hüquq ədəbiyyatında aktual problem kimi qəbul edilir. Məsələn, ilkin yoxlama zamanı həyata keçirilməsinə yol verilən istintaq hərəkətləri ilə bağlı F.M. Abbasova göstərir: «... qanunda barəsində ilkin yoxlama aparılan fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqları, onların müdafiə mexanizmi barədə göstərişlər yoxdur ... CPM-in 236.3-cü maddəsinin mənasına görə, cinayət işi başlamadan aparılan baxış zamanı maraqlı şəxs və ya onun vəkili iştirak etmək hüququna malik deyildir ... qanuna edilən dəyişiklik (*burada AR CPM-in 207.1.2-ci maddəsinə 2 iyul 2001-ci tarixli Qanunla edilmiş dəyişiklik nəzərdə tutulur – müəllif*) cinayət işi başlanana kimi cinayət təqibi aparan orqana ekspertiza təyin etmək hüququ vermişdir, ... digər tərəfdən, belə ekspertizalarla bağlı maraqlı tərəfin qanunda heç bir hüquq və qanuni mənafeyi nəzərdə tutulmamışdır ... bütün bunlar ona dəlalət edir ki, vətəndaşları əsassız dövlət müdaxiləsindən müdafiə etmək üçün cinayət-prosessual qanunvericilikdə cinayət işinin başlanması mərhələsində aparılan ilkin yoxlamalarla bağlı maraqlı şəxslərin hüquq və qanuni mənafelərinin konkret olaraq müəyyən edilməsi vacibdir» (1, s.168-169).

Edilmiş istinadda mövcud problem çox dəqiqliklə qoyulmuşdur, lakin təəssüf ki, müəllif problemin həlli yolu kimi ilkin yoxlamalarla bağlı maraqlı şəxslərin hüquq və qanuni mənafelərinin konkret olaraq müəyyən edilməsinin vacibliyini göstərməklə kifayətlənmiş və özü bu istiqamətdə hər hansı konkret təklif irəli sürməmişdir. Bununla belə, metodologiya baxımından müəllifin istinad etmiş fikirləri çox əhəmiyyətlidir. Həqiqətən, barəsində ilkin yoxlama aparılan şəxsin hansı prosessual statusa malik olmasını müəyyən etmək lazımdır.

İntuitiv olaraq, barəsində ilkin yoxlama aparılan şəxs şübhəli şəxslə eyniləşdirilə bilər. Lakin qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericiliyin müddəaları bu yanaşmanı istisna edir. Belə ki, AR CPM-in 90.1-ci maddəsinə əsasən, şübhəli şəxs qismində aşağıdakı fiziki şəxslər tanınır: 1) ittiham elan olunması üçün barəsində tutulma haqqında qərar çıxarılmış şəxs; 2) cinayət törətməkdə şübhələndiyinə görə tutulmuş şəxs; 3) haqqında həbs, girov və ya ev dustaqlığı istisna olmaqla, qətiimkan tədbiri seçilməsi barədə qərar çıxarılmış şəxs. Göründüyü kimi, qanunvericilik şübhəli şəxs statusunu birmənalı olaraq prosessual məcburiyyət tədbirinin tətbiqi ilə bağlayır, belə çıxır ki, hər hansı bir icraatda konkret şəxsi ifşa edən sübutların və digər məlumatların toplanmasına baxmayaraq, o, tutulmayana kimi şübhəli şəxs statusu qazanmır və deməli, bu statusa uyğun hüquqlardan istifadə etmək imkanından məhrum olur. Başqa sözlə, ilkin yoxlama zamanı konkret şəxsin davranışı və ya fəaliyyəti bilavasitə yoxlanılsa, lakin ilkin yoxlama ərzində ona qarşı prosessual məcburiyyət tədbiri tətbiq edilməzsə, bu şəxs hətta onun barəsində cinayət işinin başlanması anında belə şübhəli şəxs kimi tanınmamış olur.

Bu problemi M.S.Qəfərov aşağıdakı kimi nəzərdən keçirir: «... konkret şəxs barəsində cinayət işinin başlanması anından onun şübhəli şəxs qismində tanınması barədə qaydanın qanunvericiliyə daxil edilməsi prinsiplial əhəmiyyətə malikdir ... o, araşdırma aparan orqana məlum olan və cinayət törətməkdə şübhəli görünən şəxsin hüquqi vəziyyətinin qeyri-müəyyənliyini aradan qaldırır ... cinayət işinin başlanmasından şəxsin tutulmasına və ya ona ittiham irəli sürülməsinə qədər olan dövrdə faktiki olaraq şübhəli şəxs istintaq hərəkətlərinin

icraatında şahid qismində iştirak etməyə məcbur olur ... bununla da belə şəxsin süni olaraq müdafiə hüququndan istifadə imkanını məhdudlaşır» (4, s.95).

Eyni vəziyyət ilkin yoxlamaya da aiddir. Belə ki, barəsində ilkin yoxlama aparılan şəxs ona prosessual məcburiyyət tədbiri tətbiq edilməyənə kimi bu icraatda yalnız izahat vermək üçün çağırılmış şəxs kimi çıxış edir və onun barəsində mahiyyətə ifşaedici fəaliyyət həyata keçirildiyi halda müdafiə olunmaq imkanlarından məhrum olur (12, s.321-322). Faktiki olaraq, şəxs barəsində cinayət işinin başlanması onun barəsində mövcud olan şübhənin leqallaşdırılmasıdır (10, s.92). Sual yaranır: *Şəxsin barəsindən ilkin yoxlamanın aparılması cinayət təqibinin həyata keçirilməsidirmi?*

Ədəbiyyatda bu suala həm müsbət, həm də mənfi cavab verən müəlliflərə, eləcə də qarışıq mövqenin tərəfdarlarına rast gəlmək mümkündür (5, s.86-87). D.V.Rılkov belə bir fikir irəli sürür ki, cinayət təqibi konkret şəxsə qarşı yönəlmiş bir fəaliyyət olduğu üçün cinayət işi fakt barəsində başlandığı hallarda (*ilkin yoxlama zamanı cinayət hadisəsinin halları konkret şəxsin onda iştirakı müəyyən edilmədən araşdırıldıqda – müəllif*) cinayət işinin başlanması cinayət təqibinin başlanması demək deyildir, lakin cinayət işi konkret şəxs barəsində başlandığı (*ilkin yoxlama konkret şəxsin ifşa edilməsinə, ona qarşı şübhələrin yaranmasına yönələn hallarda – müəllif*) hər bir halda cinayət işinin başlanması həmin şəxs barəsində cinayət təqibinin həyata keçirilməsi kimi başa düşülməlidir (9, s.110-112).

Biz, sonuncu mövqenin daha doğru olduğunu hesab edirik, o səbəbdən ki, cinayət təqibi, ilk növbədə, ifşaedici prosessual fəaliyyətdir və cinayət prosesinin mərhələsindən asılı olmayaraq şəxsi ifşa edən, ilkin yoxlamaya münasibətdə, şəxsin cinayət hadisəsi ilə əlaqədar olmasına işarə edən sübutların əldə edilməsinə yönəlmiş fəaliyyətin həyata keçirilməsi, mahiyyətə, həmin şəxsin barəsində cinayət təqibinin həyata keçirilməsidir. Cinayət təqibinə məruz qalan şəxsə minimal müdafiə imkanları verilməlidir. Cinayət təqibinin ən sadə formasına şübhəli şəxs məruz qaldığı üçün minimal müdafiə imkanları məhz onun prosessual hüquqi statusunda təsbit edilmişdir. Odur ki, tərəfimizdən araşdırılan məsələnin həlli yolu kimi barəsində ilkin yoxlama aparılan şəxslə şübhəli şəxsin vəziyyətinin eyniləşdirilməli olmasını təklif edirik.

İlkin yoxlamada bir sıra digər şəxslər də iştirak edir. Cinayət prosesində digər şəxslərin iştirakı özü-özlüyündə aktual olmaqla, onların ilkin yoxlama etapında iştirakının xüsusiyyətləri ümumiyyətlə az tədqiq olunmuşdur. Fikrimizcə, tədqiqat obyektinə uyğun olaraq, «digər şəxslər» kateqoriyasına aid edilən subyektlərin sistemi və onların sırasından ilkin yoxlamada iştirak edənlərin prosessual vəziyyəti tərəfimizdən araşdırılmalıdır.

AR CPM-də «cinayət prosesində iştirak edən digər şəxslər» terminindən ümumiləşdirici kateqoriya kimi istifadə edilir (AR CPM-in 7.0.29-cu maddəsi). Qanuna görə, onlara hal şahidi, şahid, mütəxəssis, ekspert, məhkəmə iclasının katibi və tərcüməçi aiddir. İlkin yoxlama məhkəməyədək icraat olduğu üçün bu etapda məhkəmə iclas katibinin iştirak etmədiyi aşkardır. Eynilə, bu etapda dindirmə növündə istintaq hərəkətinin həyata keçirilməsi istisna olunduğu üçün cinayət haqqında verbal yolla informasiya verən şəxsləri də şahid hesab etmək olmaz. Onlar **izahat verən şəxslər** hesab edilir. Bu şəxslər də ilkin yoxlamaya xas olan spesifik subyektlərdir. Cinayət işinin başlanması mərhələsinin xüsusiyyətlərindən irəli gələrək bu mərhələdə daha bir spesifik subyekt – **məlumat verən şəxs** (*hüquq ədəbiyyatında bəzən bu subyekt **ərizəçi** də adlandırılır – müəllif*) iştirak edir (6, s.226). Qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericilik bu subyektlərin prosessual hüquqi statusunu kifayət qədər dəqiq müəyyən etmir və bununla bağlı olaraq bir sıra suallar yaranır: *İzahat və ya məlumat verən şəxslər cinayət prosesində iştirak edən digər şəxslərə aiddirmi? İzahat və ya məlumat verən şəxslərin prosessual hüquqi statusu şahidlə eynidirmi?*

Qeyd edildiyi kimi, AR CPM-in 7.0.29-cu maddəsində izahat verən və məlumat verən şəxs kimi subyektlərin adı çəkilməmişdir. Odur ki, birinci suala cavab vermək üçün qanunver-

iciliyin proses subyektlərinə tətbiq etdiyi təsnifat məntiqini araşdırmaq lazımdır. AR CPM-də bütün subyektlərin «məhkəmə», «tərəflər» və «digər şəxslər» kimi qruplara bölünməsi bizə belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, qanunda subyektlərin təsnifat məntiqi onların həyata keçirdiyi cinayət-prosessual funksiyalardır. Başqa sözlə, məhkəmə ədliyyə funksiyasını, tərəflər ittiham və müdafiə funksiyalarını, digər şəxslər isə yardımçı funksiyaları həyata keçirirlər. Bu təsnifatın məntiqi, doktrində da öz təsdiqini tapır. Məsələn, hüquq ədəbiyyatında qeyd edilir ki, qanunda cinayət mühakimə icraatının iştirakçılarının təsnifatı onların həyata keçirdiyi prosessual funksiyalar əsasında aparılmışdır. Cinayət mühakimə icraatının digər iştirakçılarının müstəqil qrupa ayrılması ona əsaslanır ki, onlar cinayət işi üzrə ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə yardım edirlər (11, s.62-63).

M.Ə.Cəfərquliyev məsələ ilə bağlı qeyd edir: «Bəzən hüquq ədəbiyyatında şahidlər, ekspertlər, hal şahidləri, mütəxəssislər, tərcüməçi və məhkəmə iclasının katibi cinayət prosesi iştirakçıları sırasına daxil edilmirlər. Bu onunla izah olunur ki, guya həmin şəxslər ... hər hansı cinayət-prosessual funksiyaları həyata keçirmirlər ... bu konsepsiya prosessualistlər tərəfindən birmənalı olaraq qəbul olunmur, prosessualistlərin əksəriyyəti eksperti, mütəxəssisi, tərcüməçini və məhkəmə iclasının katibini cinayət prosesinin iştirakçısı sayırlar və biz də bu ideyanın tərəfdarıyıq» (3, s.172-173). Biz də, öz növbəmizdə, prof. M.Ə.Cəfərquliyevin fikrinin tərəfdarıyıq və cinayət prosesində iştirak edən digər şəxslərin də özünəməxsus funksiya subyektini olduğunu hesab edirik. Eyni zamanda, ilkin yoxlama zamanı izahat verən şəxsin öz izahatları ilə, məlumat verən şəxsin isə vaxtında cinayət haqqında məlumat verməsi ilə hüquq-mühafizə orqanlarına yardım etməsi tezisi şübhə doğurmadiğı üçün, hesab edirik ki, bu subyektlər cinayət prosesində iştirak edən digər şəxslər kateqoriyasının funksional əlamətinə uyğun gəlirlər, yəni onlarla eyni funksiyaları yerinə yetirirlər. Bu əlamət ilkin yoxlamada izahat və məlumat verən şəxslərin cinayət prosesində iştirak edən digər şəxslərə aid edilməli olmasının arqumentidir.

İkinci suala gəlincə, qeyd edilməlidir ki, bu şəxsləri şahidlə yalnız qnoseologiya aspektindən eyniləşdirmək olar, lakin prosessual anlamda onların eyniləşdirilməsi mümkün deyil. Çünki qnoseologiya baxımından, həqiqətən, həm məlumat verən, həm də izahat verən şəxs ona bilavasitə müşahidə və ya başqa yolla qavrama vasitəsilə məlum olmuş bilikləri – cinayət hadisəsinin müxtəlif halları barədə faktları hüquq-mühafizə orqanlarına, bir qayda olaraq, verbal yolla ötürür. Bu anlamda onların bilik ötürmə fəaliyyəti dərk etmə prosesinin qanunauyğunluqları baxımından şahidin ifadə verməsi ilə eynidir, lakin prosessual qaydalar baxımından bu fəaliyyət eyniyyət təşkil etmir. Şahid, hər şeydən əvvəl, dindirmə istintaq hərəkətinin iştirakçısıdır, ilkin yoxlama zamanı isə dindirmə istintaq hərəkətinin həyata keçirilməsinə yol verilmir. Odur ki, izahat və məlumat verən şəxsin prosessual vəziyyəti şahidlə tam mənada eyniyyət təşkil etmir və onların spesifik xüsusiyyətləri var. Cinayət haqqında məlumat verən şəxsin prosessual vəziyyəti AR CPM-in 204-206-cı maddələrinin təhlili əsasında müəyyən edilə bilər.

Məlumat verən şəxs – fiziki və hüquqi şəxs ola bilər. Tərədilmiş və ya hazırlanan cinayət haqqında fiziki şəxslərin məlumatları yazılı və ya şifahi şəkildə ola bilər. Cinayət haqqında fiziki şəxsin məlumatı birbaşa hüquq-mühafizə orqanına şifahi şəkildə verildiyi hallarda xüsusi protokol tərtib edilməlidir. Protokolda məlumatı verən şəxsin soyadı, adı, atasının adı, doğulduğu il, yaşayış və ya iş yerinin ünvanı, onun cinayətə münasibəti, məlumatı aldığı mənbə, habelə onun təqdim etdiyi vətəndaşın şəxsiyyət vəsiqəsi, pasport və ya şəxsiyyəti təsdiq edən digər sənəd haqqında məlumatlar qeyd edilməlidir. Məlumat verən şəxs tərəfindən vətəndaşın şəxsiyyət vəsiqəsi, pasport və ya şəxsiyyəti təsdiq edən digər sənəd təqdim edilmədikdə onun şəxsiyyəti haqqında məlumatların yoxlanılması üçün digər tədbirlər görülməlidir.

Qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericilikdə məlumat verən şəxsin məsuliyyət məsələsi hüquqi tənzimlənmişdir. Belə ki, məlumat verən şəxs on altı yaşına çatmışsa, ona bilə-bilə yalan xəbərçilik etməyə görə məsuliyyət haqqında yazılı xəbərdarlıq edilir və həmin şəxs bunu öz imzası ilə təsdiq edir.

Məlumat verən şəxs ona məlum olan hallar barədə məlumatları protokola birinci şəxs adından yazmaq hüququna malikdir. Bunu protokolu tərtib edən vəzifəli şəxs də edə bilər, lakin bu zaman məlumat vermiş şəxs həmin protokolla tanış edilməli və onun verdiyi məlumatların protokola doğru və olduğu kimi daxil edildiyini təsdiq etməlidir. Sonda protokol məlumat verən şəxs və məlumatı qəbul edən vəzifəli şəxs tərəfindən imzalanmalıdır.

Məlumat verən şəxs yazılı ərizə ilə hüquq-mühafizə orqanına müraciət etdiyi hallarda cinayət ərizə əsasında da qeydiyyatla alına bilər, lakin hər bir halda, vəzifəli şəxs tərəfindən ərizəçinin dəvət edilərək izahatının alınması tövsiyə edilir. Cinayət haqqında imzalanmamış və ya saxta imza ilə imzalanmış, yaxud uydurma fiziki şəxs adından yazılmış ərizə və ya digər anonim məlumat ilkin yoxlamanın predmeti deyildir.

Məlumat verən şəxs hüquqi şəxsdirsə, müvafiq məlumat hüquqi şəxsin məktubu, yaxud təsdiq edilmiş teleqram, telefonqram, radioqram, faks və ya digər qəbul edilmiş müraciət formasında olmalıdır. Məlumat verən hüquqi şəxsin məktubuna cinayətin törədilməsini təsdiq edən sənədlər əlavə edilməlidir. Hüquqi şəxsin məlumatı onun müvafiq vəzifəli şəxs tərəfindən verilməlidir. Həmin məlumatda zəruri rekvizitlər göstərilməlidir: hüquqi şəxsin tam adı, yaxud vəzifəli şəxsin soyadı, adı, atasının adı, ərizəçinin xidməti ünvanı, onun cinayətə münasibəti, məlumatı aldığı mənbə, eləcə də məktuba əlavə edilən sənədlər haqqında məlumatlar. İmzalanmamış və ya saxta imza ilə imzalanmış, yaxud uydurma hüquqi şəxs adından yazılmış ərizə və ya digər anonim məlumat da ilkin yoxlamanın predmeti deyildir.

Anonim məlumatlar məsələsinə toxunarkən bir məsələyə mütləq diqqət yetirmək lazımdır. Həqiqətən də, cinayət-prosessual qanunvericilik anonim məlumatlar əsasında hər hansı prosessual xarakterli fəaliyyətin həyata keçirilməsini istisna edir, lakin dövlət hətta belə məlumatlara da reaksiyasız qalmır. Belə ki, AR Baş Prokurorunun «Azərbaycan Respublikası prokurorluğu orqanlarında vətəndaşların müraciətlərinə baxılmasının işinin daha da təkmilləşdirilməsi haqqında» 9 sentyabr 2001-ci tarixli, 02/35 sayılı Əmrinin 20-ci bəndinə əsasən, prokurorluq orqanlarında anonim məlumatlara mahiyyəti üzrə baxılır, lakin törədilmiş və ya hazırlanan cinayət haqqında anonim müraciətlər əməliyyat-axtarış qaydasında istifadə edilməsi üçün əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirən müvafiq orqana göndərilməlidir (2, s.80).

KİV məlumatları hüquqi şəxs məlumatlarının xüsusi növüdür. AR CPM-in 206.1-ci maddəsinə əsasən cinayət haqqında KİV-ə məlum olmuş məlumatlar mətbuatda, radioda, televiziya da əks etdirildikdən sonra cinayət təqibi orqanlarına göndərilməlidir. Hüquqi şəxs KİV olduğu halda cinayət haqqında məlumatı hüquq-mühafizə orqanına təqdim etmək onun vəzifəsi kimi çıxış edir. Cinayətlə əlaqədar KİV-ə ünvanlanmış, dərc edilməmiş KİV-in vəzifəli şəxsləri tərəfindən adi hüquqi şəxsin məlumatı kimi cinayət təqibi orqanlarına göndərilə bilər. Cinayətlər haqqında məlumatları dərc etmiş və ya aidiyyəti üzrə göndərmiş kütləvi informasiya vasitələrinin vəzifəli şəxsləri, habelə həmin məlumatların müəllifləri onlarda olan və cinayət haqqında məlumatı təsdiq edən sənədləri təhqiqatçıya, müstəntiqə, ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurora və ya məhkəməyə təqdim etməlidirlər (AR CPM, mad. 206.3).

İlkin yoxlama mərhələsində iştirak edən digər şəxslərə həm də hal şahidləri, mütəxəssislər və ekspertlər də aiddir. Çünki ilkin yoxlama zamanı hadisə yerinə baxış keçirilməsinə yol verilir və bu istintaq hərəkətinin qanuni olması üçün orada hal şahidləri iştirak etməlidir. Bu istintaq hərəkətinin daha effektiv həyata keçirilməsi üçün isə müvafiq

mütəxəssislərin dəvət edilməsi istisna olunmur. Bu etapda ekspertizanın təyin edildiyi hallarda isə ekspert də ilkin yoxlamada iştirak edən digər şəxs kimi çıxış edir.

Fikrimizcə, ədəbiyyatda haqlı olaraq tərcüməçinin də ilkin yoxlamaya dəvət edilməsinin mümkünlüyündən bəhs olunur. Belə ki, M.Ə.Cəfərquliyev qeyd edir: «... məhkəmə icraatı dilini bilməyən zərər çəkən şəxs öz hüquqlarını həyata keçirmək imkanından məhrumdur ... bu halda prokuror tərcüməçisiz həmin adamı dindirə bilməz, belə olduqda da cinayət işinin başlanması üçün əsasların müəyyən edilməsi xeyli dərəcədə çətinləşir ... bu hal istintaq orqanının ... vəzifəli şəxslərinə səlahiyyət verir ki, tərcüməçini, zərurət yarandıqda, cinayət işinin başlanması mərhələsində dəvət etsinlər» (3, s.364).

Diqqət yetirilən son məsələ ilə bağlı xatırlatmaq yerinə düşər ki, AR Konstitusiyaya Məhkəməsi 15 iyul 2011-ci il tarixli Qərarında AR CPM-in 26 və 96-cı maddələrini şərh etmiş və göstərmişdir ki, Azərbaycan dilini bilən, lakin latın qrafikalı əlifbada icra olunmuş sənədləri oxuya bilməyən, kiril qrafikalı əlifbada icra olunmuş sənədləri oxuya bilən şəxslərin CPM-in 26.2-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş şəxslərlə eyniləşdirilməsi qəbul edilməzdir, latın qrafikalı əlifbada icra olunmuş sənədləri oxuya bilməyən şəxslərin cinayət təqibi üzrə materiallarla tanış ola bilməsi üçün cinayət prosesində mütəxəssisin iştirakının təmin edilməsi təcrübəsi formalaşmışdır, Azərbaycan dilinin keçmiş kiril qrafikasıdan müasir latın qrafikasına keçirilməsi üçün xüsusi biliklərə ehtiyac duyulmur və cinayət mühakimə icraatında Azərbaycan dilinin dövlət dilini bilən, lakin bu dilin latın qrafikalı əlifbasını bilməyən şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxs ədalət mühakiməsinin maraqları naminə müdafiəçi ilə təmin edilməlidir.

Açar sözlər: cinayət prosesi, ilkin yoxlama, subyektlər, prosessual status, hüquqlar, vəzifələr.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abbasova F.M. Çəkişmə prinsipi: inkişaf tarixi, müasir problemləri və onların həlli yolları. B.: Qanun, 2008.
2. Azərbaycan Respublikası Baş prokurorunun əsas əmr və göstərişləri. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2003.
3. Cəfərquliyev M.Ə. Azərbaycan Respublikasının cinayət prosesi. B.: Qanun, 2008.
4. Qəfərov M.S. Azərbaycan Respublikasının cinayət prosesində şəxsiyyətin hüquqi vəziyyəti: nəzəri və təcrübi məsələlər. B.: Qanun, 2008.
5. Жук О.Д. О понятии содержания функции уголовного преследования в уголовном процессе России //Законодательство, 2004, № 2.
6. Калашников В.С. Заявитель на стадии возбуждения уголовного дела /Совершенствование деятельности правоохранительных органов по борьбе с преступностью в современных условиях. Материалы международной научно-практической конференции. Тюмень, 29-30 октября 2009 г.
7. Назмышев Р.А. Процессуальное положение лиц, участвующих на стадии возбуждения уголовного дела /Особенности уголовно-процессуальной деятельности в органах ФСИН России. Материалы международного научно-практического семинара. Вологда, 1 июня 2007 г.
8. Ростова В. Процессуальные полномочия прокурора на стадии возбуждения уголовного дела по современному УПК РФ /Современные проблемы юридической науки. Материалы международной научно-практической конференции. Челябинск, 5-6 мая 2010 г.

9. Рылков Д.В. Является ли возбуждение уголовного дела уголовным преследованием //Черные дыры в Российском законодательстве. 2008, № 6.

10. Сопнева Е.В. Возбуждение уголовного дела как способ легализации подозрения //Пробелы в российском законодательстве, 2009, № 3.

11. Уголовный процесс. Учебник для вузов /Отв.ред. А.В.Гриненко. М., Норма, 2004.

12. Чеборатева И.Н. Проблемные вопросы обеспечения права на защиту в стадии возбуждения уголовного дела /Адвокатура. Государство. Общество. Материалы научно-практической конференции. М., 2010 г.

Тарлан АЛЫЕВ

СУЖДЕНИЯ О КРУГЕ СУБЪЕКТОВ ПРЕДВАРИТЕЛЬНОЙ ПРОВЕРКИ И ИХ ПРОЦЕССУАЛЬНОМ ПОЛОЖЕНИИ

Резюме

Статья посвящена вопросу процессуального статуса лиц, осуществляющих или участвующих в предварительной проверке, проводимой на стадии возбуждения уголовного дела. Автор, проанализировав действующее уголовно-процессуальное законодательство, пришел к выводу, что соответствующие нормы закона нуждаются в совершенствовании. В статье предложены пути решения некоторых выявленных проблем.

Ключевые слова: уголовный процесс, предварительная проверка, субъекты, процессуальный статус, права, обязанности.

Tarlan ALYIEV

JUDGMENTS ABOUT A CIRCLE OF SUBJECTS OF PRELIMINARY CHECK AND THEIR PROCEDURAL SITUATION

Summary

The article is dedicated to a question of the procedural status of the persons carrying out or participating in preliminary check, carried out at a stage of initiation of legal proceedings. The author having analysed criminal procedural legislation came to a conclusion that the relevant standards of the law need the improvement. In article solutions of some revealed problems are offered.

Keywords: criminal procedure, preliminary check, subjects, procedural status, rights, obligations.

Айтен АББАСОВА

*сотрудник особой государственной
службы охраны, магистр права*

ОХРАНА ТРУБОПРОВОДОВ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ И КАЗАХСТАНЕ (СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ)*

Диверсификация экспортных поставок углеводородов, наращивание мощностей магистральных трубопроводов, превращение Азербайджана в основного энерготранзитера Каспийского региона в рамках транспортного коридора Центральная Азия-Кавказ-Европа, являются важными факторами успешной реализации нефтяной политики республики. В контексте указанного, трудно переоценить экономическое и геополитическое значение расширения сотрудничества между Азербайджаном и Казахстаном в энергетической сфере и в т.ч. ее транспортной составляющей. Важным итогом развития последней является организация, в соответствии с Меморандумом о совместном сотрудничестве по Транскаспийскому проекту 2007 г. и Соглашением об основных принципах реализации Транскаспийского проекта 2008 г. Казахстанской Каспийской Системы Транспортировки (ККСТ), предназначенной для экспорта казахстанской нефти через Каспийское море на международные рынки посредством трубопровода Баку-Тбилиси-Джейхан и других нефтетранспортных систем, расположенных на территории Азербайджана. Введение в действие ККСТ и обеспечение ее надежного функционирования актуализирует проблему обеспечения безопасности трубопроводов и соответственно совершенствования национального законодательства, связанного с правовым регулированием строительства, эксплуатации и охраны экспортных магистралей.

В Республике Казахстан (РК), в отличие от других стран-экспортеров и стран, обеспечивающих транзит углеводородного сырья, имеющих развитое трубопроводное законодательство не существует специального закона, регулирующего строительство и эксплуатацию магистральных нефтегазопроводов. При этом важные положения, связанные с правовым обеспечением рассматриваемой сферы деятельности законодателем размещены в отдельных законах, которые в большинстве случаев содержат отсылочные нормы к значительному количеству подзаконных правовым актам - постановлениям, приказам, правилам и др. Так, Закон РК «О транспорте» (ЗТ), определяя транспорт РК как «зарегистрированный на ее территории железнодорожный, автомобильный, морской, внутренний водный, воздушный, городской электрический, в том числе метрополитен, а также находящийся на территории РК магистральный трубопроводный транспорт», в отношении правового регулирования деятельности последнего носит отсылочный характер, указывая в ст. 2 «Законодательство о транспорте», что «отношения, связанные с деятельностью трубопроводного транспорта, регулируются соответствующим законодательством РК». [1, с.23] Соответственно, несмотря на то, что в ЗТ содержится ст. 12 «Прямое смешанное сообщение с участием различных видов транспорта», которая регулирует взаимоотношения соответствующих транспортных организаций при прямом смешанном сообщении -одном из важнейших направлений организации транспортировки углеводородов в Каспийском регионе,

* Məqalə tarix ü.e.d., prof. Həsən Əlibəyli tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

порядок организации транспортировки нефти определяются соглашениями между организациями соответствующих видов транспорта, заключаемыми в соответствии со специальными «Правилами перевозки нефти в смешанном железнодорожно-трубопроводном сообщении», определяющими порядок взимания провозных платежей, приема и передачи нефти на перевалочных пунктах, планирование перевозок, а также ответственность сторон - перевозчика по железной дороге и перевозчика по трубопроводу за сохранность нефти в соответствии с заключенными с грузоотправителями договорами об оказании услуг по транспортировке нефти, договорами перевозки, а также законодательством РК. Отметим также, что нормы, связанные с обеспечением безопасности транспорта, содержащиеся в ст. 21 «Охрана грузов и объектов на транспорте» ЗТ, где в частности указывается, что «охрана наиболее важных объектов транспорта и специальных грузов осуществляется подразделениями внутренних войск Министерства внутренних дел РК, специальными подразделениями Министерства обороны РК и Комитета национальной безопасности РК, а также специальными службами военизированной охраны» на наш взгляд носят общий характер и применительно к магистральным трубопроводам, однозначно относящихся именно к особо охраняемым объектам, нуждаются в уточнении.

Основным же правовым актом, регулирующим деятельность в области транспорта углеводородов в РК и государственного участия в ней, является Закон РК «О недрах и недропользовании» (ЗН), в котором законодателем помещена специальная гл. 10 «Магистральный трубопроводный транспорт». Причем не случайно рассматриваемая глава начинается со ст. 102 «Право собственности на магистральный трубопровод», регулирующей вопросы владения, пользования и распоряжения магистральным трубопроводом, устанавливающей, что последний может находиться как в государственной, так и в частной собственности и что сам магистральный трубопровод и связанные с ним права, а именно- доли участия (пакеты акций) лиц, которые могут прямо или косвенно определять или влиять на решения юридических лиц – собственников магистральных трубопроводов отнесены к стратегическим объектам, т.е. сделки с ними могут оказать влияние на состояние национальной безопасности. В связи с этим, любые сделки по обременению или отчуждению указанных объектов производятся с разрешения правительства, причем в последнем случае государство имеет приоритетное право перед другой стороной сделки. [2, с.23] Особо отметим, что поскольку в ЗН не проводятся различия между морским и наземным трубопроводами, рассматриваемая норма предполагает возможность нахождения обоих видов трубопроводов в частной собственности. С другой стороны, магистральные нефтегазопроводы, согласно Указу Президента РК включены в перечень государственной собственности, не подлежащей приватизации и ее предварительных стадий, т.е. фактически не могут находиться в частной собственности.

Стратегическое значение магистральных трубопроводов РК закреплено также и в Законе РК «О естественных монополиях и регулируемых рынках» (ЗМ), который относит услуги по транспортировке нефти и (или) нефтепродуктов по магистральным трубопроводам к сферам естественных монополий (ст.4), причем согласно ст. 7-1 на услуги в области нефтепродуктов и газа, транспортировки нефти, как субъектов регулируемого рынка распространяется и государственное регулирование цен, что налагает определенные обязательства и ограничения на собственников (операторов) магистральных трубопроводов. Так, в соответствии со ст. 15 ЗМ магистральные трубопроводы подпадают под юрисдикцию Агентства РК по регулированию естественных монополий и защите конкуренции, которое вправе устанавливать тарифы

на транспортировку, а также влиять на распределение пропускной способности трубопровода. [3,с.78] Одновременно в соответствии со ст. 7 оператор обязан заключать договора на предоставление услуг по транспортировке на основе типового договора, утвержденного постановлением Правительства РК. Особо отметим, что действие ЗМ не распространяется на собственника магистрального трубопровода или его оператора, которые используют трубопровод только для целей транспортировки своей собственной нефти и не предоставляют подобных услуг третьим лицам и соответственно вышеуказанный трубопровод не подпадает под юрисдикцию Агентства по установлению тарифов, а также и на юридических лиц, которые, осуществляя транспортировку сырой нефти, проводят работы, связанные с сооружением и эксплуатацией объектов, предназначенных исключительно для собственных нужд. Т.о. определение трубопроводного проекта как естественную монополию зависит как от наличия условий для естественной монополии, так и от того факта, будет ли трубопровод строиться для собственных нужд отдельного юридического лица.

Основные же положения, связанные с правом управления трубопроводами законодателем помещены в ст. 103 ЗН «Эксплуатация магистрального трубопровода», где указывается, что эксплуатация объектов магистрального трубопровода должна осуществляться в соответствии с утвержденными Правительством РК техническими регламентами технической эксплуатации, безопасности и охраны магистрального трубопровода. При этом, предприятиям, поставляющим электроэнергию, запрещено предпринимать какие-либо меры, направленные на ограничение установленных лимитов потребления электроэнергии без одобрения владельца магистрального трубопровода. Одновременно последний, неся ответственность за несоблюдение норм технических регламентов, по соглашению с местными государственными органами и другими заинтересованными организациями, должен разрабатывать совместные мероприятия по обеспечению условий безопасной эксплуатации объектов магистрального трубопровода, ликвидации возможных аварий, чрезвычайных ситуаций и их последствий. Особое место в ст. 103 уделено и вопросам охраны трубопроводов, в частности запрещено строительство любых объектов, не относящихся к магистральному трубопроводу, в пределах минимальных расстояний, установленных строительными нормами и правилами, для обеспечения безопасности. Особо отметим, что согласно ст.12 «Лицензирование деятельности в сфере промышленности» Закона РК "О лицензировании" наличие лицензии требуется не только для проведения деятельности, связанной с проектированием и эксплуатацией магистральных газопроводов, нефтепроводов, нефтепродуктопроводов, но и для эксплуатации оборудования, установок насосно-компрессорных станций, резервуарных парков и линейной части, технического обслуживания, ремонта магистральных трубопроводов, их основного и вспомогательного оборудования, диагностики насосно-компрессорных станций и линейной части магистральных трубопроводов, в т.ч. подводных переходов, технического обслуживания средств электрохимической защиты от коррозии, а также для проведения строительно-монтажных работ на трубопроводных сетях (ст. 33). [4,с.54] В ст. 104 рассматриваемой главы ЗН, регулирующей взаимоотношения владельца магистрального трубопровода с местными представительными и исполнительными органами и грузоотправителями содержится однозначный запрет на какое-либо вмешательство местных органов в оперативную производственную деятельность оператора магистрального трубопровода, связанную с процессами перекачки, хранения и распределения нефти. При этом владелец трубопровода в случае наличия резерва пропускной способности магистрали не вправе отказать грузоотправителю в

транспортировке нефти, причем все грузоотправители имеют равные права на получение транспортных услуг по одинаковым тарифам.

Другим важным положением гл. 10 ЗН, направленным на совершенствование обеспечения безопасности магистральных трубопроводов, непосредственно связанным с охраной магистралей, является помещенная законодателем отдельная ст. 105 «Охранные зоны магистральных трубопроводов», создающихся в целях обеспечения безопасности населения, предотвращения причинения вреда окружающей среде, а также создания условий для безопасной эксплуатации вдоль трасс и объектов магистральных трубопроводов. При этом определяются состав видов земельных участков и границы зон в соответствии с требованиями технического регламента по безопасности магистральных трубопроводов, а также определен разрешительный характер осуществления хозяйственной деятельности на основе письменного разрешения, выдаваемого владельцами магистральных трубопроводов, с обязательным уведомлением об этом охранной организации. Одновременно рассматриваемой статьей регулируются взаимоотношения организаций, эксплуатирующих трубопроводы и инженерные коммуникации в случае их прохождения в одном техническом коридоре с установленной единой охранной зоной.

Другие важные нормы по охране окружающей среды при строительстве и эксплуатации трубопроводов законодателем помещены в Водном (ВК) и Лесном Кодексах (ЛК) РК. Так, в ст. 126 «Производство работ на водных объектах и их водоохраных зонах и полосах» ВК предусмотрено обязательное согласование прокладки трубопроводов на указанных объектах с уполномоченным органом в области использования и охраны водного фонда, центральным исполнительным органом РК в области охраны окружающей среды, уполномоченным органом в области санитарно-эпидемиологического благополучия населения, местными исполнительными органами области, а на водных объектах, отнесенных к судоходным, - дополнительно и с органами водного транспорта, причем согласно п.2 «порядок производства работ определяется для каждого водного объекта отдельно с учетом их состояния, требований сохранения экологической устойчивости окружающей среды» [5,с.157] ЛК в ст. 87 определяя особенности охраны, защиты и использования защитных насаждений на полосах отвода магистральных трубопроводов допускает здесь различные типы рубок: санитарные, связанные с реконструкцией различных видов насаждений и др., в соответствии с проектами создания указанных защитных насаждений. [6, с.212] Весьма важным моментом, связанным с обеспечением безопасности эксплуатации подводных трубопроводов является помещение законодателем в ЗН особой ст. 106, регуливающей строительство, прокладку и эксплуатацию подводных трубопроводов и кабелей посредством технических регламентов, принятых в сфере оборота нефти и включающими в частности, требования о соблюдении норм по обеспечению безопасности для жизни и здоровья человека и окружающей среды, а также учету особенностей строительства и эксплуатации нефтегазопроводов на море в проектных документах, утвержденных в установленном порядке. Особо отметим, что дополнением к ст.106 служат специально разработанные «Правила безопасности и охраны окружающей среды при строительстве, прокладке и эксплуатации подводных трубопроводов и кабелей», действия которых распространяются на все физические и юридические лица, занятых указанной деятельностью. [7,с.3] В перечень общих требований рассматриваемых правил законодателем включены требования к безопасности и охране труда, к строительству, прокладке и эксплуатации подводных трубопроводов для транспортировки нефти, содержащей сероводород и меркаптаны, к

определению границ охранных зон вдоль подводных объектов, а также к организации работы судов и водолазов. Правилами детально регулируются также требования по обеспечению безопасности и охраны окружающей среды как при строительстве (порядок согласования трассы прокладки и проекта строительства трубопровода с компетентными организациями, учет норм безопасности судоходства, эффективности рыболовства, сохранения естественных условий обитания и миграции рыб, наличие автоматических систем противоаварийной защиты, проведение технологических испытаний трубопроводов на прочность и герметичность), так и при эксплуатации трубопроводов (надежность функционирования навигационного оборудования охранной зоны, систематическая диагностика узловых соединений и мест сварки магистралей, запрет на работы, представляющие угрозу повреждения и разрешительный характер проведения любых работ в охранных зонах по согласованию с владельцем трубопровода).

Серьезной проблемой в последние годы в области обеспечения охраны нефтепроводов для РК стали хищения нефти, осуществляемые путем несанкционированных врезок в магистральные трубопроводы, неся серьезную угрозу безопасности национальной трубопроводной системе, экономическим интересам нефтяных компаний, дестабилизируя экспортные поставки углеводородов. Одновременно вызывает определенные опасения и складывающаяся в РК тенденция размещения компаниями, действующими на территории страны пунктов приема нефти не рядом с месторождениями, а именно рядом с нефтепроводами. Поэтому не случайно недавно ст.10 «Обязанности производителей нефтепродуктов» Закона РК "О государственном регулировании производства и оборота отдельных видов нефтепродуктов" была дополнена специальным подпунктом, обязывающим производителей «приобретать (принимать) на переработку нефть только при наличии у ее поставщика документов, подтверждающих законность происхождения приобретаемой (принимаемой) нефти». [8,с.3] Так, согласно статистики дочерней компании национального нефтяного оператора «КазМунайГаз» - «Семсер Сеъуритй», обеспечивающей безопасность 7500 км линейной части магистральных нефтепроводов и 6100 км газопроводов проходящих по территории республики, с 2005 года было зафиксировано почти 700 незаконных врезок в нефтепроводы, задержано около 200 нефтевозов с похищенной нефтью, прекращена деятельность более 50 преступных групп, расхищавших нефть путем производства криминальных врезок. При этом, из-за несовершенства законодательства из более 200 задержанных по подозрению к причастности к рассматриваемым преступлениям лишь десятая часть из них была привлечена к судебной ответственности [9].

Основные же положения, связанные с правовым регулированием охраны магистральных трубопроводов Азербайджанской Республики (АР) отражены в Указе Президента АР «Об обеспечении безопасности экспортных нефте- и газопроводов», определившим порядок разработки и реализации соответствующих долгосрочных комплексных мер силами Особой государственной службой охраны (ОГСО), Министерством Национальной Безопасности и Министерством Внутренних Дел в условиях тесного взаимодействия с Азербайджанской Международной Операционной компанией, которым предписывалось также совместно с руководителями органов исполнительной власти районов и городов организовать обеспечение безопасности экспортных трубопроводов и их инфраструктурных объектов на основе принципа административно-территориального деления республики, с учетом недопущения размещения в полосе охраны данных трубопроводов тех или иных сооружений и

ведения строительства [10, с.2]. Детализация же основных направлений рассматриваемой деятельности законодателем была определена в «Плане комплексных мер по обеспечению безопасности экспортных трубопроводов». В частности, Указом Президента АР в составе ОГСО было создано Управление безопасности экспортных нефтегазопроводов, призванное обеспечить безопасность наземных объектов экспортных магистралей, посредством мобильных групп охраны, а также осуществлять контроль за соблюдением пропускного режима на указанных объектах, предотвращать возможные чрезвычайные ситуации. В организационно-правовом аспекте особо отмечалась важность проведения Управлением совместно с соответствующими правоохранительными органами предупредительных охранных мероприятий и плановых командно-штабных учений с целью создания надежной системы защиты строящихся и эксплуатируемых экспортных трубопроводов в районах, расположенных в непосредственной близости от линии фронта и государственной границы, а также соответствующих оперативных мероприятий, предотвращение проникновения диверсионных групп в указанные районы. Во исполнение Плана Кабинетом Министров АР было принято Постановление «Об утверждении правил установления «Охранных зон» эксплуатируемых экспортных нефтепроводов», которые вводились в целях обеспечения сохранности, создания нормальных условий для безопасной эксплуатации и предотвращения возможных случаев повреждения эксплуатируемых экспортных трубопроводов, регулируя права как собственников, так и пользователей соответствующих земельных участков [11,с.91]. Постановлением определялся также состав трубопроводов, на которые распространяются настоящие Правила, порядок обустройство трасс трубопроводов, предусматривалась ответственность должностных физических и юридических лиц за нарушение указанных правил, а также содержалось требование об обязательном оповещении ОГСО за два дня до начала проведения работ в «Зонах», за исключением случаев чрезвычайных ситуаций и запрет на возведение любых построек и сооружений, осуществление отдельных видов деятельности и работ без официального разрешения Министерства промышленности и энергетики, согласованного с эксплуатационным предприятием.

Учитывая стратегическое значение магистральных трубопроводов и их уязвимость в отношении противоправных действий, связанных с незаконными врезками с целью хищения нефти, подрывами в результате террористических актов, незаконного проведения работ в охранных зонах и др., трудно переоценить значение совершенствования существующих в законодательстве АР, как и РК правовых норм, связанных с уголовной и административной ответственностью за нарушение правил обеспечения безопасности строительства и функционирования нефтегазопроводов, как важного аспекта современной правоприменительной практики обеих стран. Основополагающее значение для усиления борьбы с вышеуказанными преступными деяниями и обеспечение неотвратимости наказания за правонарушения в сфере оборота углеводородов имел принятый в конце 2010 г. Закон РК «О внесении изменений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам усиления ответственности в сфере оборота нефти и отдельных видов нефтепродуктов», согласно которому ужесточалась уголовная и административная ответственность за кражу нефти посредством врезок из нефтегазопроводов, за приобретение, легализацию, хранение, сбыт, незаконную транспортировку и переработку нефти добытой преступным путем, а также предусматривалась ответственность за повреждение нефте-и газопроводов, вводились нормы, разделяющие такое преступление, как “повреждение и разрушение трубопроводов”, на неосторожное и умышленное, а также нормы, запрещающие

принимать на переработку нефть без правоустанавливающих документов, подтверждающих законность ее происхождения, введение транспортных накладных по движению не только нефтепродуктов, которые существуют в данный момент в РК, но и самой нефти. Т.о., если раньше чаще всего преступники отделялись условным сроком лишения свободы, то сейчас по законодательству РК похитителей нефти ожидает до 10 лет лишения свободы с конфискацией имущества. Так, в действующей редакции Уголовного Кодекса (УК) АР, как и в УК РК содержатся нормы, связанные с обеспечением правил безопасности магистральных трубопроводов и ведения работ в соответствующих охраняемых зонах. Согласно ч. 1 ст. 268 УК АР «Нарушение правил безопасности при строительстве, эксплуатации или ремонте магистральных трубопроводов», если это деяние повлекло по неосторожности причинение менее тяжкого или тяжкого вреда здоровью потерпевшего либо причинение крупного ущерба, предусматривается наказание в виде штрафа в размере от двух до пяти тысяч условных финансовых единиц, либо ограничением свободы на срок до трех лет, либо лишением свободы на срок до двух лет. [12,с.49] В одноименной ст. 303 УК РК за аналогичное деяние предусмотрена ответственность в виде ограничения свободы на срок до двух лет, либо лишения свободы на тот же срок с лишением права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью на срок до трех лет или без такового [13,с.32]. Части 2 обеих статей за «то же деяние, повлекшее по неосторожности смерть потерпевшего», одинаково предусматривают лишение свободы на срок до пяти лет», согласно же ч.3 УК АР в случае, если «указанное деяние повлекшее по неосторожности смерть двух или более лиц, наказывается лишением свободы на срок от трех до восьми лет», а соответствующая норма УК РК увеличивает наказание до десяти лет. Кроме того, в УК РК в отличие от УК АР содержится ст.304 «Умышленное повреждение или разрушение трубопроводов», предусматривающая наказание в виде лишения свободы до десяти лет с конфискацией имущества осужденного или без таковой, а также имущества, являющегося орудием или средством совершения преступления в зависимости от тяжести степени причинения вреда здоровью людей, окружающей среде и размеров ущерба в результате указанных действий, а также ст. 304-1 «Неосторожное повреждение или разрушение трубопроводов», предусматривающая в случае повлечения отклонения от установленного режима эксплуатации трубопровода, либо создавшее реальную угрозу причинения вреда здоровью людей или окружающей среде применение штрафных санкций до шестисот месячных расчетных показателей, а также в зависимости от тяжести степени причинения вреда здоровью и смерти людей, окружающей среде наказание в виде ограничения свободы на срок до двух лет или лишения свободы на тот же срок. В УК АР помещена также ст. 222-2 «Ведение строительных или монтажных работ в охранных зонах без соответствующего разрешения», в которой законодатель определяет порядок получения соответствующего разрешения и предусматривает ответственность за его нарушение в виде исправительных работ на срок до двух лет или лишения свободы на срок до трех лет с лишением права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью на срок до трех лет или без такового, а в случае если эти деяния, повлекли по неосторожности тяжелые последствия, наказываются лишением свободы сроком от трех до шести лет (ч.2). Необходимо отметить, что в УК РК в отличие от УК АР в ч. 2 ст. 175 «Кража» законодателем, наряду с такими квалифицирующими признаками, как «кража, совершенная группой лиц по предварительному сговору; неоднократно; с незаконным проникновением в жилое, служебное или производственное помещение либо хранилище» в п. г) особо предусмотрена «кража из нефтегазопровода»,

влекущая наказание в виде ограничения свободы на срок до пяти лет либо лишения свободы на тот же срок с конфискацией имущества или без таковой и исключаящая т.о. необходимость толкования понятия «хранилище» в отношении трубопроводов. Одновременно в УК РК в ст. 183 «Приобретение или сбыт имущества, заведомо добытого преступным путем» в п. а) ч.2 законодатель особо уточняет, что заранее необещанное приобретение или сбыт имущества, заведомо добытого преступным путем совершенное в отношении нефти и нефтепродуктов в крупном размере наказываются ограничением свободы на срок до трех лет либо лишением свободы на срок до четырех лет со штрафом в размере до ста месячных расчетных показателей или в размере заработной платы или иного дохода осужденного за период до двух месяцев либо без такового с конфискацией имущества или без таковой, причем согласно ч.3, если рассматриваемое деяние было совершено организованной группой или лицом с использованием своего служебного положения применяется наказание в виде лишения свободы на срок до пяти лет с конфискацией имущества или без таковой. Исключительно важное значение для борьбы с преступными деяниями в сфере реализации похищенных углеводородов имеет ст. 183-1 УК РК, предусматривающая ответственность за транспортировку, приобретение, реализацию, хранение нефти и нефтепродуктов, а также переработку нефти без документов, подтверждающих законность их происхождения в зависимости от размера ущерба, а также неоднократности деяния, или совершение его организованной группой лишение свободы на срок от двух до восьми лет с конфискацией имущества осужденного либо без таковой, а также имущества, являющегося орудием или средством совершения преступления.

Важные правовые нормы, связанные непосредственно с охраной магистральных трубопроводов содержатся и в Кодексах АР и РК об административных проступках (КА). Так, за нарушение ст. 167 «Нарушение правил охраны магистральных трубопроводов» и ст. 168 «Повреждение газопроводов (нефтепроводов) при выполнении работ» АК АР предусмотрена соответственно ответственность в виде предупреждения физических лиц или наложение на них штрафа в размере от десяти до двадцати условных финансовых единиц, предупреждения должностных лиц или наложения на них штрафа в размере от шестидесяти до восьмидесяти условных финансовых единиц и наложения штрафа на физических лиц в размере от тридцати пяти до сорока, на должностных лиц — от шестидесяти до восьмидесяти, на юридических лиц — от девяноста до ста пятидесяти условных финансовых единиц, а согласно ст. 490 «Нарушение правил охраны магистральных трубопроводов» АК РК также влечет ответственность в виде предупреждения или наложения штрафов, размеры которых от одного до тридцати месячных расчетных показателей рассчитываются отдельно как для указанных в АК АР физических и должностных лиц, так и для индивидуальных предпринимателей, юридических лиц, являющихся субъектами малого или среднего предпринимательства и крупного предпринимательства [14, с.245; 15, с.128]. Одновременно ст. 229 АК РК предусматривает за повреждение нефтегазопроводов и их оборудования или незаконную установку, перемещение, подключение к сети приборов, а также иные нарушения правил их эксплуатации, которые могли быть причиной аварии, не содержащие признаков уголовно наказуемого деяния, штрафы, размеры которых от десяти до тридцати месячных расчетных показателей рассчитываются отдельно для физических и должностных лиц, причем в случае совершения рассматриваемого деяния повторно в течение года после наложения административного взыскания, штрафы увеличиваются от двадцати пяти до пятидесяти месячных расчетных показателей.

Кроме того, в 2010 г. АК РК был дополнен ст. 141-1. предусматривающей за незаконную транспортировку, приобретение, реализацию, хранение нефти и нефтепродуктов, а также переработку нефти без документов, подтверждающих законность ее происхождения, не содержащие признаков уголовно наказуемого деяния, штрафные санкции для физических и должностных лиц, индивидуальных предпринимателей, юридических лиц, являющихся субъектами малого или среднего предпринимательства, субъектами крупного предпринимательства в размере от ста до пятисот месячных расчетных показателей, в случае же совершения рассматриваемого деяния повторно в течение года после наложения административного взыскания, штрафы увеличиваются соответственно от ста пятидесяти до восьмисот месячных расчетных показателей.

В заключении отметим, что поскольку правовые нормы, связанные с регулированием строительства, функционирования и охраны трубопроводного транспорта, да и то лишь отдельных аспектов, размещены во многих законодательных и подзаконных актах, как РА, так и РК, особую актуальность приобретает дальнейшее совершенствование трубопроводного законодательства и в первую очередь на наш взгляд, в области разработки и принятия специального отраслевого закона, а также реформы системы технического регулирования и создание нормативной базы совместимой с законодательством развитых стран.

Ключевые слова: трубопровод; безопасность; Особая государственная служба охраны АР.

Список использованной литературы

1. Закон Республики Казахстан «О транспорте в Республике Казахстан»/Ведомости Верховного Совета Республики Казахстан, 1994, № 15, ст. 201.
2. Закон Республики Казахстан «О недрах и недропользовании» /«Казахстанская правда», 2010, № 457.
3. Закон Республики Казахстан «О естественных монополиях и регулируемых рынках» /Ведомости Парламента Республики Казахстан, 1998, № 16, ст. 214.
4. Закон Республики Казахстан «О лицензировании» / Ведомости Вепховного Совета Республики Казахстан, 1995, № 3-4, ст. 37.
5. Водный Кодекс Республики Казахстан / Ведомости Парламента Республики Казахстан, 2003, № 17, ст. 141.
6. Лесной Кодекс Республики Казахстан / Ведомости Парламента Республики Казахстан, 2003, № 16, ст. 140.
7. «Правила безопасности и охраны окружающей среды при строительстве, прокладке и эксплуатации подводных трубопроводов и кабелей» Республики Казахстан /«Казахстанская правда», 2006, № 223.
8. Закон РК «О государственном регулировании производства и оборота отдельных видов нефтепродуктов» / «Казахстанская правда», 2003, № 134. (с учетом изменений и дополнений на 2011 г.)
9. ИА «Вести.кз» / 24.11.2010.
10. Указ Президента Азербайджанской Республики «Об обеспечении безопасности экспортных нефте- и газопроводов» / «Азербайджан», 2002, № 85.
11. Постановление Кабинета Министров Азербайджанской Республики «Об утверждении правил установления «Охранных зон» эксплуатируемых экспортных

нефтепроводов» /Сборник законодательных актов Азербайджанской Республики, 2004, № 11, ст. 957.

12. Уголовный кодекс Азербайджанской Республики /Сборник законодательных актов Азербайджанской Республики, 2000, № 4, ст. 251.

13. Уголовный Кодекс Республики Казахстан / Ведомости Парламента Республики Казахстан, 1997, № 15-16, ст. 211. (с учетом изменений и дополнений на 2011 г.).

14. Кодекс Азербайджанской Республики об административных проступках Азербайджанской Республики /Сборник законодательных актов.

15. Кодекс Республики Казахстан об административных нарушениях / Ведомости Парламента Республики Казахстан, 2001, № 5-6, ст. 24. (с учетом изменений и дополнений на 2011 г.).

Aytən ABBASOVA

AZƏRBAYCANDA VƏ QAZAXISTANDA BORU KƏMƏRLƏRİNİN MÜHAFİZƏSİ (MÜQAYISƏLİ-HÜQUQİ TƏHLİL)

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanın və Qazaxıstanın enerji-nəqliyyat əməkdaşlığının genişləndirilməsi kontekstində magistral boru kəmərlərinin tikintisi, istismarı və mühafizəsi sahəsində hər iki ölkənin qanunvericilik bazasının müqayisəli-hüquqi təhlili aparılır. Nəqliyyat kompleksinin fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi, təbii inhisarlar, boru kəmərlərinin tam istifadə olunmaması və texniki istismar xüsusiyyətləri ilə bağlı baza normativ aktlarını nəzərdən keçirən müəllif, ixrac neft-qaz boru kəmərlərinin təhlükəsizliyinin qanunvericiliklə təminatının təkmilləşdirilməsi və hüquqi cəhətdən tətbiq olunması təcrübəsi kimi problemləri araşdırır.

Açar sözlər: boru kəməri; təhlükəsizlik; AR Xüsusi Dövlət Mühafizə Xidməti.

Ayten ABBASOVA

PROTECTION OF PIPELINES IN AZERBAIJAN AND KAZAKHSTAN (COMPARATIVE AND LEGAL ANALYSIS)

Summary

The article provides a comparative analysis related to legislative bases of Azerbaijan and Kazakhstan, covering spheres of construction, exploitation and security of the main pipelines within a context of expanding the bilateral cooperation in energy and transportation. Considering the key normative acts related to legislative regulations for the transportation complex's functioning, as well as natural resources exploration and pipelines in complete exploitation, the author investigates such problems as perfection of providing safety for the export oil-gas pipelines by legislation and practice of its application from the law standpoint.

Keywords: pipeline, safety, The Special State Protection Service of the Republic of Azerbaijan.

Təranə ZEYNALOVA
BDU, müəllim

C.MƏMMƏDQULUZADƏNİN YARADICILIĞINDA İCTİMAİ-SİYASİ VƏ HÜQUQİ İDEYALAR*

XIX əsrin sonlarına yaxın milli ziyalıların Şərq aləminin oyanması, maariflənməsi və ictimai tərəqqiyə qovuşmasına, millətin yüksəlməsinə can atmağa, onun özünəməxsusluğunu qoruyub saxlamağa, yeni sosial münasibətlərin yaradılmasına və köhnələrin dağıdılmasına çalışan ikinci nəslə formalaşdı. Maarifçilik hərəkatının daşıyıcıları olan bu nəslin nümayəndələri orta əsrlər mədəniyyətinin hər hansı bir milli özünüdərk və milli şüuru inkar edən bəzi sxolastik ehkamları rədd edərək siyasətdə, hüquqda, ədəbiyyat və incəsənətdə, mətbuatda əsaslı dönüş yaratdılar.

Görkəmli ictimai xadim, böyük demokrat, Azərbaycan xalqının milli istiqlal tarixi və taleyi ilə bağlı olan C.Məmmədquluzadə təkcə mənsub olduğu xalqın, ölkənin deyil, eləcə də bütün ölkələrin və xalqların istiqlalı və müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparmış şəxsiyyətlərdən biridir.

C.Məmmədquluzadənin bütün əsərləri – bədii əsərləri və publisistikası hər cür milli və dini ayrışdırıcı, ictimai-mənəvi əsarətin, fanatizm və cəhalətin aradan qaldırılmasına, milli oyanışa, maariflənməyə, tərəqqi və dirçəlişə həsr olunmuşdur. Onun ictimai-siyasi fəaliyyətinin əsas məqsədi feodal istibdad quruluşunu onun siyasi quruluşu və ideologiyası ilə birlikdə tənqid etmək, xalq kütlələrinin siyasi şüurunu oyatmaq, demokratik və hüquqi dəyərlər uğrunda mübarizəyə qaldırmaq idi.

C.Məmmədquluzadə çarizmə qarşı barışmaz mübarizə aparır, mütləqiyyət üsul-idarəsini azadlığın, tərəqqinin, mədəniyyətin qatı düşməni kimi nifrətlə damğalayır. Mütəfəkkir mövcud quruluşun xalqa zidd mahiyyətini açıb göstərmək üçün çar hökumətinin Duma siyasətini və ədalətsiz seçki sistemini də ciddi tənqid atəşinə tuturdu. Yeni siniflərin meydana çıxması və sinfi ziddiyyətlərin daha da dərinləşməsi ilə əlaqədar olaraq, mütəfəkkirin tənqid obyektinə təkcə feodal münasibətləri deyil, həm də inkişaf etməkdə olan burjua münasibətləri idi. O, burjua cəmiyyətində gedən siyasi-iqtisadi proseslərin tarixi qanunauyğunluğunu və labüdlüyünü, əhəmiyyətini tam aydın surətdə dərk etməsə də, ictimai inkişafda maddi amilin rolunu seziş və öz həmvətənlərini sənayeni, texnikanı, elmi inkişaf etdirməyə çağırırdı.

C.Məmmədquluzadə fevral inqilabı və ondan sonrakı dövrdəki yaradıcılığında dövlət quruluşu idealının şərhinə geniş yer vermişdir. Mütəfəkkir respublika quruluşunun qızğın tərəfdarı kimi çıxış edirdi. Respublika idarəetmə üsulunun müsbət cəhətlərini şərh edən mütəfəkkir respublika quruluşunda xalqın ictimai-siyasi sahələrdə hüquq və azadlıqlarını sadalayaraq, onun təbiətinə görə zülm və istismara zidd olduğunu göstərirdi.

O, respublika quruluşunun əsas və həlledici prinsipini tam azadlıqda görürdü. Onun ideal respublikasında demokratik quruluş nəinki bəyan edilir, həm də vətəndaşlara vicdan, söz, mətbuat, yığıncaq, ittifaq və təşkilatlar yaratmaq azadlığı da təmin edilir.

C.Məmmədquluzadə dövlət və idarəçilik haqqında fikirlərində əsasən liberal-demokrat ideologiyasına sadıq qalmış, respublika quruluşu tərəfdarı kimi çıxış edərək, xalq kütlələrini məhz bu quruluş uğrunda mübarizə aparmağa ruhlandırırmışdır.

* Məqalə tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

Böyük mütəfəkkir ictimai-siyasi fəaliyyətində və yaradıcılığında mütləqiyyət üsul-idarəsinə, feodal münasibətlərinə, patriarxal qalıqlara qarşı, mövcud istibdad quruluşunu yeni demokratik respublika ilə əvəz etmək uğrunda barışmaz mübarizə aparır, mövcud quruluşun və cəmiyyətin inqilabi yolla yenidən qurulması ideyasını irəli sürürdü. Cəmiyyətin inqilabi yolla yenidən qurulmasında xalqın yaradıcı gücünə dərin inam mütəfəkkirin inqilabi-demokratik dünyagörüşünə, çoxcəhətli ictimai-siyasi fəaliyyətinə rəvac verən həlledici amil olmuşdur.

C.Məmmədquluzadə öz siyasi-hüquqi görüşlərində mütləqiyyət quruluşunun dəyişdirilməsi, cəmiyyətin demokratik əsaslarla yenidən qurulması baxımından dini ehkamların, şəriət qayda-qanunlarının ifşasına, tənqidinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Əslində, C.Məmmədquluzadə və molla-nəsrəddinçilər islam dinini deyil, müsəlman durğunluğunu, islami dəyərlərin düzgün qavranılmamasını, bəzi din xadimləri tərəfindən qəsdən təhrif olunmasını, mövhumatı və fanatizmi, habelə din bayrağı altında xalqı bəlalara sürükləyən, dindən şəxsi məqsədləri üçün istifadə edən yalançı, saxtakar, mənsəbpərəst «ruhanilər», mərsiyəxanları, cindarları, falabaxanları tənqid etmiş, onların iç üzünü açıb xalqa tanımaqda ardıcılıq və qətiyyət göstərmişlər.

Cəmiyyətdə şəxsiyyət azadlığı, onun hüquqi vəziyyəti haqqında dövrünün qabaqcıl fikir və ideyaları C.Məmmədquluzadə tərəfindən dəstəklənmişdir. C.Məmmədquluzadə şəxsiyyətin cəmiyyətdəki yeri və rolu problemini təhlil edərkən onu ali sosial dəyər kimi qəbul etmişdir. Şəxsiyyəti yaradıcı başlanğıc hesab edən mütəfəkkir onun mənəvi kamilliyə çatmasına çalışır, sosial rolunu anlaması üçün maariflənməyə çağırırdı.

Dövrün bütün ictimai-siyasi xadimləri sırasında C.Məmmədquluzadə də qadın azadlığını cəmiyyətdə şəxsiyyətin hüquqi vəziyyətinin əsas göstəricisi hesab edirdi. Müsəlman hüquq normalarının qadına hüquqsuz bir varlıq kimi baxması, qadınlarla kişilərin qeyri-bərabər vəziyyəti mütəfəkkirin etirazına səbəb olurdu.

Qadın emansipasiyası olmadan xalqın azadlığını mümkünsüz hesab edən C.Məmmədquluzadə onun fəal ictimai həyata cəlb olunmasını, ev dustaqlığından, «pərdə arxasından» çıxarılmasını tələb edirdi. O, məcburi nikah, qızların satılması, erkən yaşlarda zorla ərə verilməsi, siğə, boşanma məsələlərini, «qadının ailədə alçaldıcı vəziyyətini» qanuniləşdirən və hüquq norması səviyyəsinə qaldıran fiqh göstərişlərini ifşa edirdi. Ailə-nikah münasibətlərinə demokratik mövqedən yanaşan ictimai xadim qadının tam azad olmasının və bu münasibətlərdə bərabər hüquqlu tərəf kimi çıxış etməsinin tərəfdarı idi.

C.Məmmədquluzadə ailə-nikah məsələlərinin dövlət qanunları ilə tənzim edilməsini, bu məsələlərdə din xadimlərinin ısrarla müdafiə etdikləri adətlərin ləğv olunmasını tələb edirdi.

Beynəlxalq məsələlər, siyasi hadisələr C.Məmmədquluzadənin və onun rəhbərlik etdiyi «Molla Nəsrəddin» jurnalının daim diqqət mərkəzində olmuşdur. C.Məmmədquluzadə xalqların suveren hüquqlarına hörmətlə yanaşma prinsipini müdafiə edir, daxili işlərə müdaxilə etməmək kimi beynəlxalq-hüquqi doktrinanın hər bir dövlətin xarici siyasətinin əsas prinsipi kimi qəbul edilməsini tələb edir, ABŞ, İngiltərə, Almaniya, Rusiya kimi imperialist ölkələrin müstəmləkə siyasətini cəsarətlə ifşa edirdi. Onun siyasi-hüquqi baxışlarında beynəlxalq məsələlərə, dünya siyasətinin əhəmiyyətli hadisələrinə ciddi diqqət yetirildiyinin, müxtəlif siyasi hadisələr üzrə şərhlər verilməsinə cəhd edildiyinin şahidi oluruq.

Açar sözlər: ictimai-siyasi, hüquqi ideyalar, ayrışeçkilik, ideologiya, qadın emansipasiyası.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azər Əliyev. Mirzə Cəlil və Azərbaycan mətbuatı. Bakı, 2005.
2. Əhmədli R.A. Azərbaycan dövlətçilik fəlsəfəsi. Bakı, 2008.

3. C.Məmmədquluzadə. Həyat və yaradıcılığı. /K.Məmmədovun redaktorluğu ilə. Bakı, 1974.
4. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Bakı, 1997.
5. Məlikova M., Bayramov E. Azərbaycanın siyasi-hüquqi nəzəriyyələri tarixi. Bakı, 1984.
6. Mirəhmədov Ə. Azərbaycan Molla Nəsrəddini. Bakı, 1980.
7. Məmmədli Q. Molla Nəsrəddin /Salnamə. Bakı, 1984.

Тарана ЗЕЙНАЛОВА

**ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ И ПРАВОВЫЕ
ИДЕИ В ТВОРЧЕСТВЕ ДЖ.МАМЕДГУЛУЗАДЕ**

Резюме

В статье анализируются некоторые аспекты общественно-политических и правовых идей великого демократа, видного общественного деятеля азербайджанского народа Дж.Мамедгулузаде.

Ключевые слова: общественно-политический, правовые идеи, дискриминация, идеология, эмансипация женщин.

Tarana ZEYNALOVA

**POLITICAL AND LEGAL IDEAS IN THE
CREATIVE WORK OF J.MAMMADGULUZADE**

Summary

In the article some aspects of the social and political and legal ideas of the great democrat, eminent public figure of the Azerbaijani people J.Mammadguluzade are considered and analyzed.

Keywords: social and political, legal ideas, discrimination, ideology, emancipation of women.

CINAYƏTİN TÖRƏDİLMƏSİNƏ İMKAN YARADAN HALLARIN (SƏBƏB VƏ ŞƏRAİTİN) MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ VƏ ARADAN QALDIRILMASI HAQQINDA*

Cinayət prosesi nəzəriyyəsində cinayətin törədilməsinə kömək edən səbəb və şəraitin aradan qaldırılması və profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsi institutu son zamanlar əsassız olaraq “arxa plana atmışdır”. Əvvəllər, xüsusilə, Sovet dövründə həm cinayət prosesi nəzəriyyəsində, həm də qanunvericilikdə bu instituta xüsusi diqqət yetirilmişdir. Belə ki, bu institut 1961-ci il 1 martdan qüvvədə olan Azərbaycan SSR Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin “Cinayətin törədilməsinə kömək etmiş səbəblərin və şəraitin aydınlaşdırılması” adlanan 63-64-cü maddələrində müstəqil şəkildə ifadə edilmişdir (2, s.44). Bu, institutun cinayət-prosesində xüsusi yeri onun “Cinayət işi üzrə sübutlar” adlanan fəsildə yerləşməsi ilə əlaqədar idi. Ümuminin xüsusiyyətinə münasibəti şəkildə bu maddənin sübutlar fəslində və sübut edilməli olan hallardan bilavasitə kənar yerləşdirilməsi onun sübut edilməli olan hallara aid olması fikrini yaradır və ədəbiyyatda bu belə də hesab olunurdu. Sovet dövründə elə hesab olunurdu ki, cinayətkarlığın tam aradan qaldırılması mümkündür və bunun bir vasitəsi də onun törədilməsinin səbəb və şəraitinin müəyyənləşdirilməsi və aradan qaldırılması hesab edilirdi. 80-90-cı illərdə artıq hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən cinayətkarlıqla mübarizədə qalib gəlməyin mümkünsüzlüyü aksioma kimi qəbul edildi və cinayətin səbəb və şərtlərinin tədqiqi faktiki olaraq formal xarakter almağa başladı. Lakin indinin özündə də bu instituta maraq azalsa da, ona münasibət sırf mənfi xarakter daşımır. Sadəcə olaraq qanunvericilikdə ona verilən əhəmiyyət əvvəlki kimi deyildir. Belə ki, 2000-ci il 1 sentyabr tarixdə qüvvəyə minmiş AR CPM-i bu institutu “Sübutlar və sübutetmə” fəslində deyil, ibtidai araşdırmanın ümumi şərtlərindən biri kimi 26-cı fəslin 221-ci maddəsində ifadə edilmişdir.

Cinayətin törədilməsinə şərait yaradan hallar haqqında anlayış ədəbiyyatda müxtəlif mövqelərdən izah olunmuşdur. Onun ən optimal anlayışı, fikrimizcə, aşağıdakıdan ibarətdir:

“Cinayətin törədilməsinə şərait yaradan hallar” dedikdə qanunauyğunluqlara və qaçılmaz olan cinayətin törədilməsinə gətirib çıxaran zəruri hüquqi əhəmiyyətli halların məcmusu başa düşülür.

Cinayətin törədilməsinə kömək edən səbəb və şəraitin aradan qaldırılması ilə əlaqədar tədbirlər cinayət prosesinin bütövlükdə bütün əsas vəzifə və şərtlərinin realizə edilməsinin təminatıdır. Bu tədbirlərin əks olunduğu prosessual sənəd müstəntiqin bu barədəki təlimatıdır. Belə ki, həmin təlimatlar müxtəlif təşkilatlara göndərilir ki, bu da ictimaiyyətin cinayət prosesində iştirakını təmin edir. Müstəntiqin təlimatı səlahiyyətli, vəzifəli şəxsin birbaşa konkret halda qeyd etdiyi cinayətin törədilməsinə imkan yaradan halların aradan qaldırılması barədə tələbidir. Müstəntiqin bu tip reaksiya tədbirlərinin effektivliyi və əsaslılığı həmin cinayətin törədilməsinə imkan yaradan halların hərtərəfli, tam və obyektiv müəyyənləşdirilməsi vəzifəsini yerinə yetirməsindən asılıdır. Qeyd etdiyimiz kimi, sovet Azərbaycanında cinayətin törədilməsinə imkan yaradan halların müəyyənləşdirilməsi cinayət işi üzrə sübutetmə predmetinə daxil edilirdi. Bu hallar cinayətin törədilməsinə imkan yaradan səbəb və şəraitdən ibarət idi. Bu halların aradan qaldırılması tədbiri kimi müstəntiq tərəfindən müvafiq hüquqi və

* Məqalə tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

fiziki şəxsin ünvanına onların aradan qaldırılması barədə təqdimat göndərilir. Bu reaksiya tədbirinin əsas məqsədi cinayətlərin profilaktikasıdır.

Təqdimatın göndərilməsi üçün müəyyən hüquqi və prosessual əsaslar olmalıdır. Hüquqi əsas kimi cinayətin törədilməsinin səbəb və şəraiti, prosessual əsas isə işin halları ilə həmin səbəb və şəraitin sübut olunması kimi çıxış edir.

Cinayətin törədilməsinə kömək edən səbəb və şəraitin aradan qaldırılması məsələsində digər mühüm bir məsələ cinayət işi üzrə müvafiq təqdimatın vaxtında göndərilməsi və onun icra olunmasına nəzarət məsələsidir. Müvafiq təqdimatın vaxtında göndərilməsi ilk növbədə, cinayətin törədilməsinə kömək edən səbəb və şəraitin tezliklə aradan qaldırılması üçün zəruri şərtidir. Belə ki, təqdimatın vaxtında verilməməsi qeyd olunan halların yenidən cinayətin törədilməsi üçün şərait yarada bilər. Məhz buna görə də cinayətin törədilməsinə kömək edən halların aradan qaldırılması zəruridir. Bu təqdimatın həyata keçirilməsinə nəzarət səlahiyyətinin müstəntiqə verilməsi onun qarşısına qoyduğu məqsədlərə nail olmasına imkan verir.

M.Ə.Cəfərquliyevin fikrinə görə məhkəmə baxışında olan cinayət təqibi üzrə icraatın materiallarında cinayətin törədilməsinə imkan yaradan halların aradan qaldırılması haqqında müstəntiqin təqdimatı olarsa, məhkəmə həmin təqdimatın yerinə yetirilməsi üzrə konkret hansı tədbirlərin görüldüyünü aydınlaşdırmalıdır. Əgər tədbirlər görülməmişdirsə onda məhkəmə müvafiq qaydada xüsusi qərar çıxarmalıdır (3, s.410).

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə cinayətin törədilməsinə kömək edən halların aradan qaldırılmasına formal baxımdan münasibət göstərilməsi ideyasına rast gəlmək olur. Məsələn, yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilmiş cinayətlərin səbəb və şəraitinin məyyənəşdirilib-müəyyənəşdirilməməsi məsələsinə adətən belə izahat verilir ki, cinayətin törədilməsinə kömək edən səbəb və şərait kimi “çətin yeniyetmənin” əməklə məşğulluğunun mümkünsüzlüyü və cəmiyyətin, cinayətin törədilməsinin səbəbkarı kimi çıxış etməsidir. Fikrimizcə, cinayətin özünün törədilməsinə kömək edən halların məzmunu bütövlükdə cəmiyyətdə mövcud olan çatışmamazlıqlar deyil, çünki hər bir cinayət işinin konkret məzmunu müəyyənəşdirilməlidir. Belə olmadıqda eyni şərtlər və yaşayan istənilən hər bir şəxs mütləq cinayət etmiş olmalıdır.

İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, müstəntiqin fəaliyyətinin təcrübi xüsusiyyətləri onun bütün imkanlarına baxmayaraq cinayətin qarşısının alınmasının əsas faktoru kimi çıxış etməyə ona heç bir vaxt imkan verməmiş və vermir. Cinayətin törədilməsinə kömək edən səbəb və şəraitin müəyyənəşdirilməsi və onun aradan qaldırılması üçün tədbirlərin görülməsi barədə təqdimatın göndərilməsi müstəntiqin profilaktik fəaliyyətində cinayətkarlıqla mübarizədə effektiv mübarizə vasitələrindən biri kimi çıxış edə bilər.

Rusiya qanunvericiliyi özünün keçmiş praktikasına uyğun olaraq cinayətin törədilməsinə imkan yaradan halları sübut edilməli olan hallar sırasında göstərmiş və bu institutun tənzimlənməsində heç bir dəyişiklik etməmişdir. Belə ki, RF CPM 73.2-ci maddəsinə əsasən cinayətin törədilməsinə imkan yaradan hallar müəyyən edilməli olan hallar sırasına daxil edilmiş və hər bir cinayət işi üzrə sübut etmə maddəsinə daxil olunmuşdur (RF CPM 73mad.). Burada həm də cinayətin törədilməsinə imkan yaradan hallar heç də “səbəb və şərait” terminləri ilə məhdudlaşdırılmamışdır.

Sübut etmə maddəsinin digər elementlərindən fərqli olaraq cinayətin törədilməsinə imkan yaradan halların mövcudluğu sübut olunmamalıdır, onların mövcudluğu işdə olan sübutlarla müəyyənəşdirilməlidir. Qanunvericilik tərəfindən “müəyyənəşdirmək” terminindən istifadə edilməsi bizə bunu deməyə imkan verir. Məhz buna görə iddia etmək olar ki, cinayətin törədilməsinə imkan yaradan hallar sübut etmə predmetinin digər elementlərinə bərabər tutulur. Vaxtilə V.D.Arsenyev qeyd edirdi ki, qanunda cinayətin törədilməsinə imkan yaradan halların

“müəyyənləşdirilməsinin” ifadə olunması göstərir ki, bu halları yalnız sübutlar vasitəsilə deyil, bilavasitə dərk etmə yolu ilə də müəyyənləşdirmək olar. Bu hallar qeyri-prosessual vasitələrlə də müəyyənləşdirilə bilər (4, s.97). A.P.Rıjakov əsaslı olaraq qeyd edir ki, cinayət hadisəsi, təqsir, zərər və s. müəyyənləşdirilmədən istintaqı qurtarmaq mümkün deyil, lakin cinayətin törədilməsinə imkan yaradan hallar müəyyənləşdirilmədən ittiham aktı tərtib etmək mümkündür (5, s.38).

Cinayətin törədilməsinə imkan yaradan halların sırasına maddi əşyaların qeydiyyatını və mühafizəsində çatışmazlıqları, səlahiyyətli orqanların profilaktik işində çatışmazlıqları və s. aid etmək olar. Bu, halların tam siyahısını müəyyənləşdirmək obyektiv səbəblərə görə mümkün deyil. Çünki onların dairəsi həddindən artıq çox genişdir. Lakin hər bir cinayət işi üzrə bu halların müəyyənləşdirilməsi məcburidir.

Beləliklə, cinayət işi üzrə ibtidai araşdırma mərhələsində cinayətin törədilməsinə imkan yaradan halların müstəntiq tərəfindən müəyyənləşdirilməsi və onların aradan qaldırılması üzrə fəaliyyəti prosesual fəaliyyətdir və cinayət işi üzrə materiallarda əks olunur.

Cinayətin törədilməsinə imkan yaradan konkret hallar və onların aradan qaldırılması barədə müstəntiqin çıxardığı nəticələr onun tərəfindən qəbul olunan təqdimatdır. Bu, AR CPM-nin 221.1-ci maddəsində açıq-aydın ifadə olunmuşdur. AR CPM-nin 221.1-ci maddəsində cinayətin törədilməsinə imkan yaradan hallar müəyyənləşdirildikdə müvafiq təqdimatı göndərmək vəzifəsi müstəntiqin üzərinə qoyulmamışdır. Belə ki, müstəntiq yalnız cinayət işi üzrə materiallardan cinayətin törədilməsinə imkan yaradan halları müəyyənləşdirdikdə və bu zəruri olduqda müvafiq hüquqi və ya vəzifəli şəxsin ünvanına cinayətin törədilməsinə şərait yaradan halların aradan qaldırılması üçün tədbirlər görülməsi barədə təqdimat göndərir. Bir çox müəlliflər bu halı tənqid edərək hesab edirlər ki, müstəntiq tərəfindən cinayətin törədilməsinə imkan yaradan hallar müəyyənləşdirildiyi halda müvafiq fiziki və hüquqi şəxsə onların aradan qaldırılması tədbirləri haqqında təqdimatın yerinə yetirilməsi məcburi olan vəzifə kimi həyata keçirilməlidir. Fikrimizcə, təcrübədə elə hal və şərait ola bilər ki, bu vəziyyətdə cinayətin törədilməsinə imkan yaradan halların aradan qaldırılmasını təmin edə biləcək şəxs olmasın. Eyni zamanda hüquqda başqa bir məsələ ondan ibarətdir ki, hər hansı bir hal vəzifəli şəxs üçün səlahiyyət kimi müəyyənləşdirildikdə onun icra olunub-olunmaması heç də onun asanlıqla bunu istədiyi kimi həyata keçirməsi kimi başa düşülmür. Konkret olaraq bu halda əgər maddədə qeyd olunduğu kimi bu zəruri olursa və müstəntiq bunu icra etmirsə onda o, müvafiq qanunvericiliklə məsuliyyət daşıyır.

Fikrimizcə, AR CPM-ində çatışmazlıqlardan biri də cinayətin törədilməsinə imkan yaradan halları aşkar edərək onların aradan qaldırılması üçün müəyyən tədbirlər barədə qərar qəbul edən müstəntiqin yeganə subyekt kimi tanınmasıdır. Lakin AR CPM-nə görə elə cinayətlər vardır ki, onların ibtidai araşdırılması yalnız təhqiqat formasında həyata keçirilir. Belə ki, CPM-nin 214.4-cü maddəsinə görə məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraat şəklində aparılan təhqiqat Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 127.1, 128-132, 174-176, 177.1, 186.1, 187.1, 187.2, 196.1, 197.1 və 201.1-ci maddələri ilə nəzərdə tutulmuş böyük ictimai təhlükə törətməyən aşkar cinayətlər üzrə aparılır. 215.1-ci maddəyə görə isə böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayətlər üzrə ibtidai istintaq aparılır. CPM-in 214.2-ci maddəsinə görə cinayət işləri üzrə təhqiqatı təhqiqat orqanları aparır. Beləliklə, deyilənləri ümumiləşdirib belə bir məntiqi nəticə çıxarmaq olar ki, məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraat formasında aparılan cinayət işləri üzrə cinayətin törədilməsinə imkan yaradan halların müəyyənləşdirilməsi vəzifəsi nəzərə alınmamışdır. Çünki, 221-ci maddədə söhbət yalnız müstəntiqin vəzifəsindən və səlahiyyətindən gedir. Halbuki cinayətin törədilməsinə imkan yaradan halların müəyyənləşdirilməsi bütün cinayət işlərinə aid olunmalıdır. Ona görə də biz

belə bir təklif irəli sürürük ki, AR CPM-nin 221-ci maddəsinin subyektləri sırasına təhqiqatçı da daxil edilməli və bu maddə aşağıdakı redaksiyada verilməlidir:

221.1. İbtidai araşdırmanın aparılması zamanı müstəntiq və ya təhqiqatçı cinayətin törədilməsinə imkan yaradan halları (səbəb və şəraiti) müəyyən etməlidir. Bu halları müəyyən etdikdə müstəntiq və ya təhqiqatçı zərurət olduqda müvafiq hüquqi və ya vəzifəli şəxsin ünvanına cinayətin törədilməsinə şərait yaradan halların aradan qaldırılması üçün tədbirlər görülməsi barədə təqdimat göndərir.

221.2. Cinayətin törədilməsinə şərait yaradan halların aradan qaldırılması üçün tədbirlərin görülməsi haqqında müstəntiqin və ya təhqiqatçının təqdimatına baxılması məcburidir və onun nəticəsi barədə onu göndərən şəxsə bir ay müddətində yazılı məlumat verilməlidir.

Təqdimat prosessual sənəd formasında mövcud olan və yerinə yetirilməsi məcburi olan hakimiyyət xarakterli qərarıdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, indiyə qədər təqdimatın qanunvericilik tərəfindən müəyyən edilən forma və məzmunu aydınlaşdırılmamışdır. Fikrimizcə, təqdimatın forma və məzmunu ilə bağlı maddənin AR CPM-nə əlavə edilməsi ibtidai araşdırma orqanlarının cinayətlərin profilaktikasındakı rolunu daha da effektiv edər.

Müstəntiqin təqdimatı öz mahiyyətinə görə prokurorun təqdimatına və məhkəmənin xüsusi qərarına yaxın olan institutdur. Onları birləşdirməkdə yeganə məqsəd - cinayətin törədilməsinə şərait yaradan halların aradan qaldırılmasıdır. Lakin müstəntiqin təqdimatından fərqli olaraq prokurorun təqdimatı və hakim xüsusi qərarı daha geniş reaksiya tədbirlərini əhatə etmək imkanına malikdir. Onları fərqləndirən əsas xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, müstəntiq yalnız özünün icraatında olan cinayət işi üzrə təqdimat qəbul edə bilər. Məsələn, müstəntiq ibtidai istintaqı aparan şəxsin cəzası barədə təqdimat qəbul edə bilməz. Lakin ola bilər ki, hakim cinayətin törədilməsinə imkan yaradan hallar barədə çıxartdığı xüsusi qərarla müstəntiqin göndərdiyi təqdimat arasında ziddiyyət yaransın. Bu halda hansı qərarın üstünlüyü qanunvericilikdə müəyyənləşdirilməmişdir. Eyni zamanda müstəntiqin müəyyənləşdirərək barəsində təqdimat göndərdiyi cinayətin törədilməsinə imkan yaradan halların məhkəmə istintaqı zamanı tam əksi müəyyənləşdirildiyi halda necə davranılması məsələsi həll edilməmiş suallardandır.

Açar sözlər: ibtidai araşdırma, ümumi şərt, cinayətin səbəbi, cinayətin şəraiti, problemlərin həlli.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. Bakı, "Hüquq ədəbiyyatı", 1 sentyabr 2000-ci il.
2. Azərbaycan SSR Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, Bakı, 1988.
3. Cəfərquliyev M.Ə. Azərbaycan Respublikasının Cinayət prosesi. Dərslik. Bakı, Qanun, 2008.
4. Арсеньев В.Д. О фактах, не подлежащих доказыванию в процессе уголовного судопроизводства. Правоведение, 1965, № 1.
5. Рыжаков А.П. Уголовно-процессуальное доказывание: понятие и средства. М., 1997.

Рафаэль ЭЙВАЗОВ

**ОБ УСТАНОВЛЕНИИ И УСТРАНЕНИИ ПРИЧИН И УСЛОВИЙ,
СПОСОБСТВУЮЩИХ СОВЕРШЕНИЮ ПРЕСТУПЛЕНИЯ**

Резюме

Установление причин и условий, способствующих совершению преступлений, является одной из важнейших процессуальных обязанностей следователя и суда. Весьма важно четко определить цели, для достижения которых выявляются причины и условия, содействующие совершению преступлений. В УПК АР регулируются отношения, связанные с установлением причин и условий, способствующих совершению преступления. Вместе с тем на практике возникали и такие вопросы, которые еще не получили отражения в нашей науке.

Ключевые слова: предварительное расследование, общие условия, причина преступления, условия преступления, разрешение проблем.

Rafael EYVAZOV

**ABOUT ESTABLISHMENT AND ELIMINATION OF REASONS AND
CONDITIONS, PROMOTING THE COMMITMENT OF A CRIME**

Summary

The establishment of reasons and conditions, promoting the commitment of crimes, is one of the most important processual responsibilities of inspector and court. It is very important to clearly determine the purposes for achievement of which the reasons and conditions, providing the perpetration of crimes are revealed. In CPC AR the relations connected with the establishment of reasons and conditions, which facilitate the accomplishment of crimes are regulated. At the same time in the practice there are also arisen such questions which have not been reflected yet in our science.

Keywords: preliminary investigation, common conditions, reason of crime, conditions of crime, solving problems.

İlqar EYYUBOV
AMEA FSHİ, dissertant

AR CPM-İN 95-Cİ MADDƏSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ HAQQINDA MÜLAHİZƏLƏR*

Tərəfimizdən AR CPM-in 95-ci maddəsinin öyrənilməsi, şahidin prosessual statusunun hüquqi tənzimlənməsinə xidmət edən bu maddənin bir sıra qüsurları və boşluqlarını müəyyən etməyə zəmin yaratmışdır. Onları nəzərdən keçirməyi və mümkün həll yolunu təklif etməyi məqsəduyğun hesab edirik:

1. Hesab edirik ki, AR CPM-in 95.1-ci maddəsində şahidə verilmiş anlayışda dəqiqləşdirmə aparılmalıdır. Həmin maddəyə əsasən, iş üzrə hər hansı əhəmiyyət kəsb edən hallardan xəbərdar olan şəxslər **ittiham tərəfindən** (tünd rənglə qeyd etmə – bizimdir) ibtidai araşdırma və ya məhkəmə baxışı zamanı, müdafiə tərəfindən isə məhkəmə baxışı zamanı çağırılıb şahid qismində dindirilə bilər. Məsələ burasındadır ki, şahidin normativ anlayışında istifadə edilmiş «ittiham tərəfi» kateqoriyası kifayət qədər geniş anlayışdır və onun məzmunu AR CPM-in 7.0.21-ci maddəsində aşağıdakı kimi açıqlanır: «ittiham tərəfi – birlikdə götürülmüş təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror, həmçinin zərər çəkmiş şəxs, xüsusi ittihamçı, mülki iddiaçıdır». Bu təqdirdə, şahidə verilmiş anlayışdan belə çıxır ki, ibtidai araşdırma mərhələsində təhqiqatçı, müstəntiq və prokurorla yanaşı, zərər çəkmiş şəxs, xüsusi ittihamçı, və mülki iddiaçı da şahidi çağırılıb dindirə bilər, bu isə, öz növbəsində, cinayət mühakimə icraatının hazırkı konsepsiyası ilə uyğun gəlmir, çünki hazırda ibtidai araşdırma mərhələsində zərər çəkmiş şəxs, xüsusi ittihamçı, və mülki iddiaçı öz təşəbbüsü ilə müstəqil şəkildə hər hansı bir şəxsi çağırılıb şahid kimi dindirə bilməz. Adları çəkilən subyektlər ibtidai araşdırmada ümumi əsaslarla bu və ya digər şəxsin səlahiyyətli subyektlər tərəfindən dindirilməsi barədə vəsatət verə bilərlər (1, s. 15). Tamamilə aydındır ki, qanunverici bu normada ibtidai araşdırma zamanı yalnız cinayət təqibini həyata keçirən orqanın şəxsi şahid kimi çağırmaq səlahiyyətini nəzərdə tutmalı idi. Odur ki, həmin maddənin təkmilləşdirilərək aşağıdakı redaksiyada verilməsini təklif edirik: **«95.1. İş üzrə hər hansı əhəmiyyət kəsb edən hallardan xəbərdar olan şəxslər ibtidai araşdırma zamanı təhqiqatçı, müstəntiq və ya prokuror, məhkəmə baxışı zamanı ittiham və müdafiə tərəflərindən çağırılıb şahid qismində dindirilə bilər»;**

2. Fikrimizcə, AR CPM-in 95.2.3-cü maddəsində bəzi təkmilləşdirilmə işləri aparılmalıdır. Həmin maddənin təyinatı şahid qismində çağırılmasına və dindirilməsinə yol verilməyən şəxslərin dairəsinə daxil olan müəyyən kateqoriyalı şəxslərin qruplaşdırılmasıdır. Belə ki, baxılan maddəyə əsasən, «cinayət prosesində zərər çəkmiş şəxsin, mülki iddiaçının və ya mülki cavabdehin nümayəndəsi qismində cinayət prosesində iştirakı ilə əlaqədar həmin cinayət prosesinə aid məlumatları bilən şəxslər» şahid qismində çağırılıb və dindirilə bilməzlər. Göründüyü kimi, maddənin bu hissəsi cinayət prosesində hüquqların və qanuni maraqların təmsil edilməsi institutunun təminatı qismində çıxış edir və digər şəxslərin hüquq və qanuni maraqlarını təmsil edən şəxslərə şahidlik immuniteti verir. Lakin bu zaman sual yaranır: Həmin siyahı qanunvericilikdə həqiqətən müfəssəl şəkildə müəyyən edilmişdirmi? Tərəfimizdən aparılmış kiçik təhlil göstərir ki, yox. Belə ki, əgər həmin maddə işdə nümayəndə kimi çıxış edən şəxsləri şahidlik immuniteti ilə təmin edirsə, cinayət prosesində bütün nümayəndələrə bu immuniteti verməlidir. Çünki cinayət prosesində bir subyektin hüquqlarının təminatı

* Məqalə tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

digərindən nə az, nə də əsassız şəkildə çox olmamalıdır (bəzən cinayət prosesinin differensiasiyası müəyyən əlavə təminatlar nəzərdə tutula bilər – məsələn yetkinlik yaşına çatmayanların işləri üzrə). Deməli, şahidlik immuniteti maddədə göstərilmiş şəxslərlə yanaşı işdə iştirak edən şahidin və xüsusi ittihamçının da nümayəndəsinə verilməlidir. Hesab edirik ki, xüsusi ittihamçının nümayəndəsinin bu immunitədən istifadə etməsinin məqsədəuyğunluğunu əlavə olaraq əsaslandırmağa ehtiyac yoxdur, lakin şahidin nümayəndəsinin belə immunitəyə malik olmasının nə kimi faydasının olması sual yarada bilər. Qeyd etmək istərdik ki, təklif etdiyimiz qayda aşağıdakı halda xüsusi daha və yaxud xüsusən əhəmiyyətlidir. Məlumdur ki, istintaq təcrübəsində bəzi hallarda təqsirləndirilən şəxs qismində cəlb edilməli olan şəxs əvvəlcə şahid qismində dindirilir. Bu taktiki mülahizələrlə də bağlı ola bilər (məsələn, şəxs şahid kimi dəvət ediləndə ona ifadə verməkdən imtina etməyə görə məsuliyyət barədə xəbərdarlıq edilə bilər və bu da şəxsi istər-istəməz danışmağa vadar edir), sırf prosessual mülahizələrlə də əlaqəli ola bilər (məsələn, şəxsin təqsirləndirilən şəxs qismində cəlb edilməsi üçün tələb olunan ilkin sübutların məcmusunda həmin şəxsin öz ifadəsinin zəruri olması). Bəzən isə heç gözlənilmədən əvvəllər işdə şahid kimi ifadə vermiş şəxsin daha sonradan cinayət təqibinə zərurət yaranır. Eyni zamanda, xatırlatmaq istərdik ki, AR CPM-in 19.3-cü maddəsi şahidə nümayəndəyə malik olmaq hüququ verir. Tamamilə aşkardır ki, şahidin dindirilməsi zamanı onun nümayəndəsinə iş üzrə konkret faktlar – xüsusilə, şahidin özünü ifşa etməsi ilə əlaqədar faktlar məlum ola bilər və o anda həmin nümayəndə müdafiəçi statusuna malik olmadığı üçün AR CPM-in 95.2.2-ci maddəsinin təsiri altına düşmür, AR CPM-in 95.2.3-cü maddəsində isə şahidin nümayəndəsinin adı nəzərdə tutulmadığı üçün, şahidin nümayəndəsi bu maddənin təsirindən də kənarda qalır. Nəticədə şahidin hüquqlarının təminatı üçün işdə iştirak edən nümayəndə daha sonra həmin şəxsin cinayət təqibi zərurəti yarandığı halda təmsil etdiyi şəxsin əleyhinə ifadə verməkdən boyun qaçıra bilmir (3, s. 33; 4, s. 18; 5, s. 17-18).

Əlbəttə, bununla qətiyyən razılaşmaq olmaz, şübhəsiz, bu prosessual təminatların məhdudlaşdırılması kimi qiymətləndirilməlidir. Göstərilənləri nəzərə alaraq, AR CPM-in 95.2.3-cü maddəsinin təkmilləşdirilərək aşağıdakı redaksiyada verilməsini təklif edirik: **«cinayət prosesində zərər çəkmiş şəxsin, xüsusi ittihamçının, mülki iddiaçının, mülki cavabdehin və şahidin nümayəndəsi qismində cinayət prosesində iştirakı ilə əlaqədar həmin cinayət prosesinə aid məlumatları bilən şəxslər»**. Qeyd edək ki, tərəfimizdən keçirilmiş rəy sorğusunda iştirak etmiş respondentlərdən əksəriyyəti – hakimlərin 70 %-i, müstəntiqlərin 55 %-i, vəkillərin 85 %-i irəli sürdüyümüz fikri dəstəkləmişdir;

3. Hesab edirik ki, AR CPM-in 95-ci maddəsində şahidlik immuniteti ilə əlaqədar məsələ öz həllini tam şəkildə tapmamışdır. Belə ki, həm cinayət-prosessual hüquq doktrinasından (2, s. 132), həm də qüvvədə olan qanunvericiliklərlə məlumdur ki, cinayət mühakimə icraatında bəzi şəxslərin şahid qismində dindirilməsinə yalnız onların razılığı ilə yol verilir və belə razılığın olmadığı hallarda həmin şəxslərin şahid kimi çağırılması və dindirilməsi yolverilməzdir. Belə ki, AR CPM-in 440-cı maddəsinə əsasən, CPM-in 437.0.1-437.0.4, 437.0.6-437.0.8-ci maddələrində sadalanmış şəxslər şahid və zərər çəkmiş şəxs qismində ifadə verməyə bilərlər, belə ifadələri verməyə razı olduqları hallarda isə bundan ötrü müstəntiqin, ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurorun yanına və məhkəməyə gəlməyərək yazılı şəkildə təqdim edə bilərlər. Eləcə də, «Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi deputatının statusu haqqında» 17 may 1996-cı il tarixli AR Qanununun 13-cü maddəsinə əsasən, Milli Məclisin deputatı deputatlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı ona məlum olmuş hallar haqqında şahid qismində ifadə verməkdən imtina edə bilər. Fikrimizcə, bu halların AR CPM-in 95-ci maddəsində öz əksini tapması həmin maddənin daha da tamamlanmasına xidmət edərdi, odur ki, AR CPM-in 95-ci maddəsinə aşağıdakı redaksiyada yeni bəndin əlavə edilməsini təklif

edirik: **«95.2.5. Bu Məcəllənin 440-cı maddəsində nəzərdə tutulmuş şəxslər iş üzrə xəbərdar olduqları hallar barədə, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatları deputatlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı onlara məlum olmuş hallar barədə ifadə verməyə razılıq vermədikdə»;**

4. Şahidin hüquqları ilə əlaqədar AR CPM-in 95-ci maddəsinin öyrənilməsi zamanı tərəfimizdən daha bir normanın natamamlığı aşkar edilmişdir. Belə ki, AR CPM-in 95.6.1-ci maddəsinə əsasən, şahidə hansı **cinayət işi** (tünd rənglə qeyd etmə – bizimdir) üzrə çağırıldığını bilmək hüququ verilmişdir. Məlumdur ki, AR CPM-də «cinayət işi» kateqoriyası izah edilmişdir və 7.0.6-cı maddəyə əsasən, cinayət işi – törədilən və ya törədilməsi ehtimal edilən cinayətlə əlaqədar cinayət təqibinin həyata keçirilməsi zamanı toplanmış materialların məcmusudur. Göründüyü kimi, məcəllə «cinayət işi» anlayışını bütünlükdə cinayət-prosessual icraatla eyniləşdirmir, ondan daha dar və maddi mənada – materialların məcmusu kimi istifadə edir, onu 7.0.7-ci maddədə «məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraat materiallarından», «xüsusi ittiham qaydasında şikayət üzrə icraat materiallarından» və «xüsusi icraat üzrə cinayət təqibinin həyata keçirilməsi üzrə toplanan materiallardan» fərqləndirir. Son üç material növü «cinayət təqibi ilə bağlı digər materiallar» kimi ümumiləşdirilmiş kateqoriya ilə ifadə edilir. Bu zaman AR CPM-in 95.6.1-ci maddəsinin şərhı zamanı sual yaranır: Şahid yalnız cinayət işləri üzrə icraat zamanı hansı iş üzrə çağırıldığını bilməkdə haqlıdır, yoxsa o, cinayət təqibi üzrə digər icraat növləri zamanı da şahid kimi çağırılarkən hansı iş üzrə ifadə verdiyini bilməlidir. Şübhəsiz ki, şahid hər bir icraat növündə geniş mənada hansı iş üzrə (yəni həm cinayət işi, həm də digər materiallar) ifadə verdiyini bilməlidir. Bundan başqa, «hansı iş üzrə çağırıldığını bilmək» formasında norma quruluşu hüququ tətbiq edən subyekt tərəfindən həm dar, həm də geniş mənada şərh edilə bilər. Məsələn, məmurdur ki, cinayət işlərinə nömrələr verilir və əgər müstəntiq şahidə yalnız cinayət işinin nömrəsini bildirirsə, formal olaraq şahidin hansı cinayət işi üzrə çağırıldığını ona bildirmiş olur, lakin faktiki olaraq isə, şahidə heç bir məlumat vermir, eləcə də, normanın bu cür quruluşunda müstəntiq şahidə yalnız cinayət işinin kimin barəsində başladığını, CM-in müvafiq maddələrini göstərmədən və ya işin hansı fakt üzrə başladığını, kimin barəsində başlanmasını bildirmədən şahidə deyərsə, yenə də formal olaraq şahidə hansı iş üzrə çağırıldığını bildirmiş olur. Hesab edirik ki, şahidin konkret olaraq kimin və hansı əmələ görə təqib edilməsi üzrə ifadə verdiyini bilməyə mənəvi haqqı vardır. Əgər artıq iş üzrə şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxs məlumdursa, yəni iş üzrə icraat fakt üzrə deyil, şəxs barəsində aparılırsa, şahidin bunu bilməyə haqqı var. Odur ki, AR CPM-in 95.6.1-ci maddəsinin aşağıdakı redaksiyada verilməsini daha məqsədəuyğun hesab edirik: **«95.6.1. hansı cinayət işi və ya cinayət təqibi ilə bağlı material üzrə, hansı hadisə ilə əlaqədar və kimin təbiq edilməsi ilə bağlı çağırıldığını bilmək».**

Qeyd edək ki, tərəfimizdən irəli sürülmüş bu təklifin məqsədəuyğunluğu təcrübi işçilər arasında keçirilmiş sorğu nəticələrindən də bəlli olur, belə ki, respondentlərin böyük hissəsi – hakimlərin 95 %-i, müstəntiqlərin 60 %-i, vəkillərin 90 %-i ifadə vermək üçün çağırılmış şahidə tam həcmdə – şübhənin və ya ittihamın tam məzmunu daxil olmaqla, hansı hadisə və kimin təqib edilməsi ilə əlaqədar çağırılmaları barədə məlumat verilməsini məqsədəuyğun hesab etmişlər.

Açar sözlər: cinayət prosesi, şahid, immunitet, hüquqi tənzimlənməsi, qərarın təkmilləşməsi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Арабули Д.Т. Свидетель в уголовном процессе. Вестник ОГУ, № 3, 2006.
2. Кузнецов В.М. Отказ свидетеля или потерпевшего от дачи показаний и свидетельский иммунитет. Труды юридического факультета СГУ, вып. 2, 2003.
3. Курочкин Д. Адвокат при допросе свидетеля. Законность, № 6, 2003.
4. Сергеев В.И. Свидетелю нужен адвокат. Адвокатская практика, № 3, 2002.
5. Трунов И.Л. Адвокат свидетеля. Адвокат, № 3, 2001.

Ильгар ЭЙЮБОВ

СУЖДЕНИЯ О СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ СТАТЬИ 95 УПК АР

Резюме

В работе анализируются отдельные положения Статьи 95 Уголовно-процессуального кодекса Азербайджанской Республики. Автор предлагает конкретные пути решения некоторых проблем в правовом регулировании института свидетельствования в уголовном процессе.

Также рассматриваются вопросы свидетельского иммунитета.

Ключевые слова: уголовный процесс, свидетель, иммунитет, правовое регулирование, совершенствование закона.

Ilgar EYUBOV

JUDGEMENTS ABOUT PERFECTION OF ARTICLE 95 OF CPC AP

Summary

In the work the separate provisions of Article 95 of the Criminal-procedure Code of the Azerbaijan Republic are analysed. The author offers the concrete ways of solving some problems in legal regulation of witness institute in criminal trial.

As well the questions of witness immunity are considered.

Keywords: criminal trial, witness, immunity, legal regulation, law perfection.

Məhəmməd PAŞAZADƏ
BDU, dissertant

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ CİNAYƏT PROSESİNDƏ PROSESSUAL FORMA HAQQINDA*

Müasir cinayət-prosessual hüquq nəzəriyyəsi və qanunvericiliyi cinayət mühakimə icraatının müasir optimal forma və metodlarının hazırlanmasını tələb edir. Dünya hüquq ictimaiyyəti cinayət prosesinin qarşısında duran vəzifələri elə üsul və vasitələrlə həll edilməsini tələb edir ki, həm cinayətlərin açılması – cinayət törətmiş şəxslərin məsuliyyətə cəlb edilməsi, həm də cinayətdən zərər çəkmiş şəxslərin dövlət tərəfindən hüquqi müdafiəsi, eləcə də cinayət mühakimə icraatına cəlb edilmiş hər bir şəxsin qanuni mənafələri təmin edilmiş olsun. Məhz bu vəzifələrin vəhdətdə və qarşılıqlı əlaqədə – sistemli şəkildə yerinə yetirilməsi cinayət prosesual formanın nə dərəcədə dəqiq müəyyənləşdirilməsi və tənzimlənməsindən çox asılıdır.

Prosessual forma dedikdə nə başa düşülür? Onun əhəmiyyəti və rolu nədən ibarətdir? Bu gün AR cinayət mühakimə icraatının prosesual formasının problemləri nədən ibarətdir? Cinayət-prosessual formanın optimal variantları barədə nə təkliflər etmək olar? Göründüyü kimi, bu çoxsaylı suallar bir məqalə çərçivəsində həll edilə bilməz. Odur ki, bu məqalədə əsas suala – cinayət-prosessual formanın anlayışına diqqət yetirməyi, elmi-nəzəri ədəbiyyatlarda mövcud yanaşma və fikirləri təhlil etməyi məqsəduyğun hesab etmişik.

"Prosessual forma" sahələrarası və sahəvi əhəmiyyətə malik olan anlayışdır. Cinayət-prosessual hüquq cinayətlərin ibtidai araşdırılması və cinayət işlərinin həll edilməsi üzrə dövlət orqanlarının fəaliyyətini tənzimləməklə yanaşı, həmin fəaliyyətin həyata keçirilməsinin prosesual qaydasını və prosesual formasını da tənzim edir. "Prosessual forma" anlayışının tərifinin müəyyən edilməsi prosesual hüquq elmində bir neçə illər ərzində kəskin mübahisələrə səbəb olmuş, nəhayət, prosesualist alimlərin böyük əksəriyyətinin yekdil fikri nəticəsində haqqında söhbət gedən anlayışın tərfi müəyyən edilmişdir. Prof. C.H.Mövsümov yazır ki, prosesual forma cinayət işinin başlanmasından hökmün icra olunmasına və ya icraya yönəldilməsinə kimi cinayət prosesinin hər bir mərhələsinin, həmçinin ayrı-ayrı istintaq və məhkəmə hərəkətlərinin həyata keçirilməsinin şərtlərini, qaydasını və ardıcılığını müəyyən edir (1, s. 12).

Ədəbiyyatda bir qrup müəllif prosesual formanı "hüquqi proses" anlayışı ilə müqayisə edir, onları eyniləşdirirdilər (2, s. 67; 5, s. 54; 11, s. 21). Keçən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq tədqiqatlar sahəvi "prosesual forma" terminindən istifadə edilməklə aparılır (3, s. 81). Buna görə də V.N.Protasovun fikri ilə razılaşmaq lazımdır. Müəllif qeyd edir ki, "prosesual forma" kateqoriyası proses nəzəriyyəsinin və bütövlükdə onun prosedurunun dünənki günüdür. Həmin kateqoriyadan hansısa mənada ümumən istifadə edilməsi o vaxt özünü doğruldurdu ki, həmin dövrdə bütün prosesual sahələr üçün hələ ümumi qanunauyğunluqlar, prosesual-hüquqi mexanizmlər haqqında məsələ işlənib hazırlanmamışdı (7, s. 141). Bunula belə ədəbiyyatda "prosesual forma" anlayışından istifadə olunur.

Müəllifin bu mövqeyi ilə tam şəkildə razılaşmaq çətindir. Prosesual formaya hüquqi kateqoriya kimi baxmaqdan, ona daha çox məna və məzmun aspektindən baxmaq əhəmiyyətlidir. Bu yanaşma həm nəzəriyyə, həm də qanunvericilik üçün vacibdir. Cəmiyyətin

* Məqalə tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

ictimai-siyasi həyatında baş verən dəyişikliklər cəmiyyət üzvlərinin dünya görüşünə, hüquq düşüncəsinə təsir etməyə bilməz. Cəmiyyət daima inkişafdadır, odur ki, zaman keçdikcə qanunlarda boşluq və ziddiyyətlərin meydana çıxacağı labüddür. Bu anlamda daha stabil hüquq normaları olan prinsiplər əsasında qurulmuş prosessual forma həmin ziddiyyətlərin həll olunmasında optimal variantların axtarılıb tapılmasına xidmət edən yeganə və mühüm vasitə olaraq qalacaqdır.

M.S.Stroqoviç göstərirdi ki, istintaq orqanları, prokurorluq və məhkəmə tərəfindən müvafiq hərəkətlərin həyata keçirilməsi üçün cinayət-prosessual qanunla müəyyən edilmiş şərtlərin məcmusu cinayət prosesində prosessual forma adlandırılır. Bu orqanlar öz funksiyalarını istintaq və cinayət işlərinin həll edilməsi sahəsində həyata keçirir, eləcə də cinayət mühakimə icraatında iştirak edən vətəndaşların müəyyən hərəkətləri yerinə yetirməsinə, öz hüquq və vəzifələrini realizə etməsinə kömək edirlər (8, s. 51).

K.F.Quçenko cinayət prosesində prosessual forma dedikdə, prosessual hərəkətlərin icraat qaydasını (məsələn, axtarış, dindirmə, ekspertizaların aparılması, cinayət işi başlama və ya cinayət işinə xitam vermə, işi məhkəməyə göndərmə, məhkəmə iclasının təyin edilməsi və s.) nəzərdə tutur. Müəllifin fikrincə, prosessual formaya əməl edilməsi cinayət prosesində cinayət işləri üzrə icraatın qanuniliyinin şərtlərindən biridir (9, s. 21).

Prosessual forma anlayışının tərfi ilə bağlı nisbətən fərqli nöqteyi-nəzərə İ.B.Mixaylovskayanın mülahizələrində təsadüf olunur. Müəllif yazır: "Prosessual forma anlayışının bütövlükdə cinayət-prosessual qanunvericiliklə eyniləşdirilməsi mahiyyətlərin düzgün olmayan ikiləşdirilməsinə aparıb çıxarır. Yəni bu zaman eyni obyekt müxtəlif terminlərlə adlandırılır... Prosessual formanı mühakimə icraatı növlərinin müasir təsnifatına daxil etməyə imkan verən bu formanın struktur elementləri cinayət prosesinin məqsədindən, onun iştirakçıları arasında funksiyaların bölüşdürülməsindən və cinayət prosesinin konkret institutlarının düzümünü müəyyən edən prinsiplərdən ibarətdir" (6, s. 13-14).

Belə təəvvür yaranır ki, prosessual formanın təyinatı mühakimə icraatını onun bu və ya digər növünə aid edilməsilə bitmir. Prosessual forma anlayışının əənəvi tərfi verilərkən "mahiyyətlərin ikiləşdirilməsində" təcüblü heç nə baş vermir. Belə anlayış prosessual formada ehtiva olunan ayrı-ayrı elementləri daha dərindən nəzərdən keçirməyə və onların differensiyalaşdırılmasına imkan verir. Cinayət mühakimə icraatının məqsədlərinə gəldikdə isə müəlliflərin bir qisminin cinayət-prosessual qanunvericiliyin müvafiq maddəsinə istinad etdiyi halda, İ.B.Mixaylovskaya göstərir ki, "şəxsiyyətlə dövlət hakimiyyəti arasında münaqişələrin həll edilməsi cəmiyyət üçün daha az mənfi nəticələrdən ibarətdir" (6, s. 33-34). Bunlar prosessual formanın yalnız müəyyən bir hissəsini təşkil edir və onların bütün elementləri prosessual formanın tərkibinə daxil olsalar da, onun məzmununu tamamlamırlar.

Yuxarıda göstərilən bütün təriflərin əsasını təşkil edən konseptual ideya (sahələrarası və sahəvi) ümumi bir mahiyyət daşıyır: prosessual forma həmişə cinayət prosesi iştirakçılarının fəaliyyətinin hüquqi məzmunu ilə bağlıdır. Prosessual forma təşkilati, taktiki və ya psixoloji xarakter daşıyır. O, yalnız cinayət prosesinin iştirakçıları ilə qarşılıqlı əlaqədə olur. Həmin ideya məhz son dərəcə aydın və sadə olması sayəsində hamılıqla qəbul olunmuşdur. Prosessual forma anlayışının tərfinə taktiki-təşkilati komponentlərin (məsələn, ibtidai istintaqın ayrı-ayrı kateqoriya cinayətlər üzrə xüsusi icraatı kimi forması) daxil edilməsinə göstərilən ayrı-ayrı cəhdlər nəzəri cəhətdən özünü doğrultmamışdır.

Prosessual forma anlayışının tərfi ilə bağlı ayrı-ayrı mübahisəli məqamlar bəzən "prosessual forma" və "icraat qaydası" anlayışlarının qarşılıqlı əlaqəsinə aid olmaqla qeyd edilir (4, s. 8). Eyni zamanda yuxarıda göstərilən anlayışlar "cinayət-prosessual icraat" anlayışının tərfi ilə eyniləşdirilir (12, s. 7). Lakin belə mübahisələr, bir qayda olaraq, prinsipial

xarakter daşımirlar və buna görə də onlar daha çox cinayət-prosessual hüquq elminin terminologiya aparatının dəqiqləşdirilməsi sahəsinə aiddir.

"Prosessual forma" anlayışının yuxarıda istinad edilmiş nəzəri tərifləri əsasında onun Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi ilə müəyyən edilən məzmununa aşağıdakılar daxildir:

- 1) cinayət prosesi mərhələlərinin ardıcılığı;
- 2) cinayət prosesinin bir mərhələsindən digərinə keçidin şərtləri;
- 3) prosessual fəaliyyətin ardıcılığı və cinayət prosesinin konkret mərhələsində icraatı xarakterizə edən şərtlər;
- 4) Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin müvafiq maddələri ilə nəzərdə tutulmuş istintaq hərəkətlərinin, prosessual hərəkətlərin və sair məhkəmə hərəkətlərinin icraatının əsasları, şərtləri və qaydası;
- 5) cinayət prosesinin ayrı-ayrı mərhələlərində qəbul edilməli olan və edilə bilən qərarların məzmunu və forması.

Prosessual formanın anlayışı və məzmunu, eyni zamanda da onun cinayət mühakimə icraatındakı əhəmiyyətini müəyyən edir. Belə əhəmiyyət cinayət işinin hallarının lazımı qaydada tədqiq edildiyi zaman daha parlaq şəkildə təzahür edir. Məhz bunun nəticəsində cinayət işləri üzrə qanuni və əsaslandırılmış müvafiq qərarlar qəbul olunur, həm də şəxsiyyətin hüquq və azadlıqları təmin edilir və nəhayət, ədalət mühakiməsinin qarşısında duran məqsədlərə nail olunur.

Cinayət prosesində prosessual formaya ciddi əməl edilməsi cinayət işi üzrə icraatın prosessual qaydasının təmin olunmasının mühüm şərtidir. Prosessual formaya əməl edilməsi cinayət prosesində şəxsiyyətin hüquqlarını maksimum dərəcədə təmin edir. Hüquq ədəbiyyatında qeyd edildiyi kimi, bütün cinayət-prosessual hərəkətlərin və qəbul olunan qərarların qanuniliyinə və əsaslı olmasına ciddi təminat yaradır (10, s. 49-50).

Qəti olaraq demək mümkündür ki, prosessual formaya əməl olunmaması, onun mənasının başa düşülməməsi cinayət mühakimə icraatının qarşısında duran vəzifələrin icrasına əngəllər törədir, bəzən isə ciddi və hətta faciəvi nəticələrə gətirib çıxarır.

Prosessual forma cinayət prosesi elminin ən təməlli kateqoriyalarından biridir. Prosessual forma anlayışının tərifinin dürüstlüyü bir sıra mühüm nəzəri problemlərin tədqiq edilməsindən asılıdır. Prosessual formanın mahiyyətinin və hüquqi əhəmiyyətinin tədqiq edilməsi (eyni zamanda da, cinayət-prosessual təminatların nəzərdən keçirilməsi) böyük sosial-siyasi əhəmiyyətə malik olan çoxsaylı praktiki vəzifələrin həlli ilə bağlıdır.

Açar sözlər: cinayət prosesi, icraat, prosessual qaydalar, prosessual forma, differensiasiya.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Mövsümov C.H. Sovet cinayət prosesi: Dərslik. Bakı, Maarif, 1989.
2. Баландин В.Н., Павлушина А.А. Проблема соотношения "материального" и "процессуального" в праве и ее значение для определения понятия "юридический процесс" // Российское право, 2002, № 6.
3. Бобров В.К. Конституция исследованию процессуальной формы в уголовном процессе // Правоведение, 1974, № 2.
4. Великий Д.П. Единство и дифференциация уголовно-процессуальной формы: история, современность и перспективы. Автореф. дисс. ...канд. юрид. наук. М., МГЮА, 2001.

5. Горшенев В.М. Процессуальная форма и ее назначение в советском праве // Советское государство и право, 1973, № 12.
6. Михайловская И.Б. Цели, функции и принципы Российского уголовного судопроизводства (уголовно-процессуальная форма). М., 2003.
7. Протасов В.Н. Основы общеправовой процессуальной теории. М., 1991.
8. Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса. Т.1. Основные положения науки советского уголовного процесса. М., Наука, 1968.
9. Уголовный процесс / Под ред. К.Ф.Гуценко. М., Зерцало, 1997.
10. Уголовно-процессуальное право Российской Федерации /Под ред. П.А.Лупинской. М., 2004.
11. Юридическая процессуальная форма: Теория и практика / Под ред. П.Е.Недбайло и В.М.Горшенева. М., 1976.
12. Якимович Ю.К. Уголовно-процессуальные производства. Дисс. ... докт. юрид. наук. М., ВНИИГП, 1992.

Мухаммед ПАШАЗАДЕ

О ПРОЦЕССУАЛЬНОЙ ФОРМЕ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Резюме

Категория процессуальной формы является одной из основных в теории уголовно-процессуального права. Процессуальные формы тех или иных институтов во многом определяют типологию самого уголовного процесса. Тем не менее, в теории вопрос о понятии процессуальной формы остается дискуссионным. Автор анализирует позиции в теории и излагает свое видение вопроса.

Процессуальная форма выполняет несколько функций в современном уголовном судопроизводстве. Несомненно, одно из ее основных назначений – это гарантия прав участников уголовного процесса. Но самое главное значение процессуальной формы заключается в том, что она выступает в качестве основного критерия оценки законности производства.

Ключевые слова: уголовный процесс, производство, процессуальные правила, процессуальная форма, дифференциация.

Muhammad PASHAZADE

ABOUT PROCEDURAL FORM OF CRIMINAL TRIAL OF AZERBAIJAN REPUBLIC

Summary

The category of a procedural form is one of the main in the criminal procedural law theory. Procedural forms of these or other institutes in many respects define typology of the most criminal trial. Nevertheless, in the theory the question of concept of a procedural form remains debatable. The author tried to analyze positions in the theory and to state own vision of a question. The procedural form carries out some functions in modern criminal legal proceedings.

Undoubtedly, one of its basic purposes is a guarantee of the rights of criminal trial participants. But the most important value of a procedural form is that it represents itself as the main criteria of an assessment of production legality.

Keywords: criminal procedure, manufacturing, procedure rules, procedure form, differentiation.

Həmidə QULIYEVA
AMEA FSHİ, dissertant

MÜLKİ PROSESSUAL MÜDDƏTLƏRİN NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ*

Vaxt və zaman kateqoriyası xüsusilə mülki hüquqda mühüm və vacib əhəmiyyətə malikdir. Mülki prosessual hüquqların həyata keçirilməsi və müdafiə edilməsi məhz bu kateqoriya ilə sıx surətdə bağlıdır. Mülki prosessual hüquq münasibətləri vaxta və zamana görə mövcud olur. Deməli, vaxt və zaman mülki prosessual hüquqda əhəmiyyətə malik olan kateqoriyadır. Bu isə o deməkdir ki, fəlsəfi və iqtisadi kateqoriya olan vaxt həm də hüquqi kateqoriya kimi çıxış edir.

Vaxta olan şüurlu münasibət insana xasdır. O, ən uzaq keçmişi belə tez-tez dərk etməklə “vaxt” kateqoriyasından asanlıqla istifadə edir. İnsan öz fəaliyyətini planlaşdırmaq və cəmiyyətin, elmin, texnikanın, istehsalın gələcək inkişafını qabaqcadan müəyyən etməklə gələcəyi əvvəlcədən görmək qabiliyyətinə malikdir. Bu qabiliyyət vaxt sistemlərinin yüksək dərəcədə qaydaya salınması ilə izah olunur.

Hüquq və onunla nizama salınan ictimai münasibətlər özlüyündə zamana görə mövcud olan obyektiv reallığı əks etdirir. Hüquq yaradıcılığı prosesinin özü, hüquq normalarının yaradılması uzun müddətlidir və bir neçə mərhələdən keçir. Hüquq normalarının müəyyən edilməsi, dəyişdirilməsi və xitam olunması mövcud qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi üzrə dövlət orqanlarının daimi, fasiləsiz fəaliyyətidir. Hər bir konkret normanın yaradılması nöqteyi-nəzərdən bu proses müvafiq normativ aktın qəbul edilməsi ilə bağlıdır. Lakin hüquq yaradıcılığı ictimai münasibətlərin hüquqi nizamlanmasının yalnız bir mərhələsi kimi çıxış edir. Ümumi dövlət və hüquq nəzəriyyəsində hüquqi nizamlanma uzunmüddətli proses kimi öyrənilir və bunun da gedişində hüququn ictimai münasibətlərə təsiri həyata keçirilir [1, s. 189].

Hüquq normasının məkan və zamanla əlaqəsini göstərərək A.A.Tille qeyd edir ki, hər bir norma onda göstərilən davranışın hansı yerdə və anda həyata keçirilməli olduğunu müəyyən edir və buna görə də onun təsiri eyni zamanda məkan və zaman xarakterinə malikdir. Hətta normanın təsir vaxtı və yeri məhdud edilməsə də, onu göstərir ki, o məkan və zamandan asılı deyildir, çünki normanın tətbiq edildiyi hadisələr həmişə müəyyən yerdə və müəyyən vaxtda baş verir [2, s. 8]. Beləliklə, hüquq münasibətlərinin fəaliyyətinin ümumi vaxt parametrləri hər şeydən əvvəl hüquq norması ilə müəyyən edilir. Vaxt əlaqələrini əks etdirən “müddət”, “vaxtında”, “dərhal” və digər anlayışlar tez-tez hüquq normalarının məzmununa daxil edilir. Nəinki hüquq normaları bütövlükdə, hətta məzmunu iştirakçıların subyektiv hüquq və vəzifələri təşkil edən münasibətlər də vaxtla məhdudlaşdırılır. Hüquq və vəzifələrin müəyyən edilməsində müvafiq subyektlər tərəfindən qanunla yol verilən məqsədlərə nail olmağa yönəldilmiş müəyyən hərəkətlərin yerinə yetirilməsi imkanı müəyyən olunur. Buna görə subyektiv hüquq və vəzifələrin vaxta görə mövcudluğunun nizama salınması ictimai münasibətlərin iştirakçıların davranışına təsirinin mühüm vasitəsidir. İctimai münasibətlərin mülki prosessual qanunvericiliklə tənzimi onun iştirakçıların malik olduqları mülki prosessual hüquq və vəzifələrin həyata keçirilməsi ilə əlaqədardır. Məqsəd isə vətəndaşların məhkəmə müdafiəsi hüququnu dolğun şəkildə təmsil etməkdir. Məlumdur ki, həm

* Məqalə hüquq ü.f.d. Zaur Məmmədov tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

münasibətlərin iştirakçıları, həm də dövlət özü maraqlıdır ki, bu hüquq və vəzifələr layiqincə yerinə yetirilsin.

Lakin vaxtın axımı prosesi öz-özlüyündə mülki prosessual hüquq üçün əhəmiyyət kəsb etmir. Yalnız müəyyən vaxt anının və ya dövrünün (kəsiyinin) mülki prosessual hüquq baxımdan mənası və rolu vardır. Belə ki, mülki prosessual qanunvericilik məhz həmin vaxt anının çatması ilə və ya vaxt dövrünün (kəsiyinin) bitməsi ilə müəyyən hüquqi nəticənin əmələ gəlməsini, yəni mülki-hüquq münasibətlərinin (mülki prosessual hüquq və vəzifələrin) yaranmasını, dəyişməsinə və ya xitam olunmasını əlaqələndirir. Bu cür vaxt anı və ya dövrü (kəsiyi) mülki prosesdə müddət adlanır. Azərbaycan Respublikası Mülki Prosessual Məcəlləsinin Kommentariyasının müəllifləri də bu mövqedən çıxış edərək prosessual müddətə bu cür anlayış verirlər: prosessual müddət dedikdə, məhkəmənin, işdə iştirak edən şəxslərin, prosesin digər iştirakçılarının və məhkəmə qərarlarını icra edən orqanların habelə, digər şəxslərin müəyyən prosessual hərəkətləri etməsi üçün qanunla müəyyən edilən və yaxud məhkəmə tərəfindən təyin edilən zaman kəsiyi nəzərdə tutulur [3, s. 484].

Prosessual hərəkətlərin operativliyi həm məhkəmə, həm də prosesin digər iştirakçıları üçün məcburi olan müddətlərin təyin olunması ilə təmin edilir.

Prosessual müddət qanunla nəzərdə tutulan və ya hakim tərəfindən (məhkəmə tərəfindən) təyin edilən elə bir zaman kəsiyidir ki, onun ərzində ayrıca prosessual hərəkət edilə bilər, yaxud edilməlidir, ya da hərəkətlər məcmusu başa çatdırıla bilər [4, s. 100].

Hüquq ədəbiyyatında “Məhkəməyə müraciət edilməsi müddəti” və “iddia müddəti” anlayışlarının fərqləndirilməsi probleminə xüsusi diqqət yetirilir [5, s. 250; 6, s. 20-22].

Əmək qanunvericiliyində bir qayda olaraq mülki hüquq üçün xarakterik olan “iddia müddəti” öz əksini tapmır və yalnız fərdi mübahisələrin həll edilməsi üçün “məhkəməyə müraciət edilməsi müddəti” müəyyən edilir. Qeyd edilən problemə yeni yanaşma ilə bağlı aşağıdakı dəlilləri göstərmək olar:

1. Əmək mübahisələri üzrə məhkəməyə müraciət edilməsi müddəti müstəqil anlayışdır və mülki işlər üzrə iddia müddəti anlayışına analogiya kimi nəzərdən keçirilə bilməz.

2. Məhkəməyə müraciət edilməsi müddəti məhkəmə tərəfindən digər tərəfin bu barədə ərizəsi olmadan tətbiq edilməlidir və yalnız müddətin buraxılması və bunun üçün üzrlü səbəblərin olmaması faktı məhkəmə tərəfindən müəyyən edildikdə, iddia tələblərinin təmin olunmasından imtina üçün əsas kimi çıxış etməlidir.

Əsaslandırma qüvvədə olan əmək və mülki prosessual məəcəllələrdə öz əksini tapır. Sonuncu ona görə tətbiq olunur ki, əmək mübahisələrinə məlum olduğu kimi, ümumi məhkəmələrdə mülki məhkəmə icraatı qaydasında baxılır.

Əmək qanunvericiliyinə görə işçi müəyyən edilmiş müddətdə fərdi əmək mübahisəsinin həll edilməsi üçün məhkəməyə müraciət etmək hüququna malikdir. Mülki qanunvericiliyə görə isə iddia müddəti hüququ pozulmuş şəxsin iddiası üzrə hüququn müdafiə edilməsi üçün müddətdir. Professor A.M.Qasimov göstərir ki, istər işçi, istərsə də işəgötürən tərəfindən iddia müddətinin ötürülməsi onlar üçün arzuolunmaz nəticələr doğurur. Belə ki, müddətin keçməsi ilə bağlı məhkəmə iddianı rədd etməkdə haqlıdır [7, s. 510]. Bu anlayışların hüquqi məzmunu arasında fərq ən azı əmək və mülki hüququn hüquqi tənzimləmə predmetlərinin fərqliliyinə görə mövcuddur.

Fikrimizcə, qanunvericilik səviyyəsində iki müxtəlif termindən istifadə edilməsi qanunvericinin hüquq sahələrinin hüquqi tənzimləmə predmetindən asılı olaraq müddətin buraxılması qaydası və onun nəticələrini müxtəlif şəkildə tətbiq etmək niyyətini göstərir – mülki hüquq üçün iddia müddəti və əmək hüququ üçün məhkəməyə müraciət edilməsi müddəti.

“İddia müddəti” və “məhkəməyə müraciət edilməsi müddəti” anlayışlarının hüquqi məzmunları arasında fərq, məhkəməyə müraciət edilməsi müddətinin üzrsüz səbəblərdən buraxılmasının nəticələrinin məhkəmə tərəfindən tətbiq edilməsi əsas kimi digər tərəfin ərizəsi barədə MPM-də və əmək hüququnun əsas mənbəyi olan Əmək Məcəlləsində xüsusi göstərişin olmaması aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir: 1) ƏM-də nəzərdə tutulan məhkəməyə müraciət edilməsi müddəti prosessual müddətdir; 2) əmək mübahisəsi üzrə iddiaçı tərəfindən üzrsüz səbəblərdən məhkəməyə müraciət edilməsi müddətinin buraxılması məhkəmə tərəfindən fərdi əmək mübahisəsinin mahiyyəti üzrə həll edilməsi imkanını istisna edir; 3) iddiaçı üçün belə mənfə nətəcələr tətbiq edilməsi üçün digər tərəfin ərizəsi tələb olunmur, müddətin buraxılması faktı və üzrlü səbəblərin olmaması sübut etmə predmetini təşkil edir, ilkin məhkəmə iclasında müəyyən olunur və məhkəməyə və prosesin digər iştirakçılarna məlum olur; 4) pozulmuş müddətin bərpası haqqında vəsatət olmadıqda hakim iddia ərizəsini geri qaytara bilər.

Hesab edirik ki, belə yanaşma mülki işlər üzrə ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı çəkişmə və tərəflərin hüquq bərabərliyi ilə bağlı müddəalarla ziddiyyət təşkil etmir. Həm işçi, həm də işəgötürən məhkəməyə müraciət etmək hüququnu, yalnız prosessual hərəkətin yerinə yetirilməsi yolu ilə – iddia ərizəsi verməklə reallaşdırma bilər. Prosessual hərəkətlər qanunla müəyyən edilmiş müddətlərdə yerinə yetirilir. Prosessual hərəkətlərin yerinə yetirilməsinə olan hüquq qanunla müəyyən edilən və ya məhkəmə tərəfindən təyin edilən prosessual müddətlərin keçməsi ilə itirilir. İşçi və işəgötürən hüquqi əhəmiyyət daşıyan halların müəyyən edilməsi sahəsində bərabər prosessual hüquqlara malikdir: iddiaçı tərəfindən məhkəməyə müraciət edilməsi müddəti buraxılmışdırmı, müddətin buraxılması səbəbi üzrlüdürmü? Həm MPM, həm də ƏM müddətlərin buraxılması səbəbi üzrlü olduğu təqdirdə məhkəməyə müraciət edilməsi müddətinin məhkəmə tərəfindən bərpa edilməsi imkanını nəzərdə tutur. Həmçinin, müddətin buraxılmasının nəticələrinin baş verməsi digər tərəfin ərizəsi ilə əlaqələndirilmir.

Fikrimizcə, fərdi əmək mübahisələrinə baxılması və məhkəməyə müraciət edilməsi müddətinin buraxılmasının nəticələrinin tətbiqi məsələsinin həll edilməsi zamanı Mülki Məcəllənin normaları analogiya qaydasında tətbiq edilməyərək MPM-in normaları əsas götürülməlidir.

Hüquq ədəbiyyatında prosessual müddətlərin ünvanlandığı subyektdən asılı olaraq, həmin müddət üç qrupa bölünür:

1. Məhkəmənin (hakimin) özünün yerinə yetirdiyi hərəkətlər üçün müddətlər;
2. Proses iştirakçılarının hərəkətləri üçün müddətlər;
3. Məhkəmənin (hakimin) göstərişlərini yerinə yetirməli olan digər şəxslər üçün müddətlər [4, s. 100].

Məhkəmə (hakim) üçün müddətlər – həmişə qanun tərəfindən müəyyənləşdirilir (təyin edilir) və məhkəmə icraatının müxtəlif mərhələlərində icra olunan prosessual hərəkətlərin məcmusunu əhatə edir. M.A.Mövsumov haqlı olaraq qeyd edir ki, məhkəmə üçün müəyyən edilmiş müddətlər qanunda nəzərdə tutulmuş prosessual hərəkətləri etmək üçün üzərlərinə hüquq və vəzifələr qoyur.

Mülki Prosessual Məcəllədə məhkəmə üçün çoxsaylı müddətlər nəzərdə tutulmuşdur: iddia ərizəsinin qəbul edilmiş sayılan müddəti (mad. 151.3), işlərin məhkəmə baxışına hazırlanması və məhkəmə baxışı (mad. 172) və s. [8, s. 126].

“Ərizənin baxılmamış saxlanılması barədə qanunvericiliyin məhkəmələr tərəfindən tətbiq edilməsi təcrübəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun 31 mart 2011-ci il tarixli 3 sayılı Qərarında haqlı olaraq qeyd olunur ki, Azərbaycan Respublikasında hüquq və məhkəmə islahatlarının müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi nəticəsində fiziki və

hüquqi şəxslərin hüquq və mənafeələrinin müdafiəsi üçün real şərait yaranmışdır. Məhkəmələr tərəfindən mülki mübahisələrin vaxtında həll edilməsi fiziki və hüquqi şəxslərin dövlətə və məhkəmələrə inamını artırır, onlarda hüquq qaydalarına əməl etməyə məsuliyyət hissini yüksəldir [9].

Beləliklə, aparılmış tədqiqatlar aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir.

Prosessual müddətlər institutu ilə bağlı məhkəmə icraatının vəzifələrini müəyyən etmək üçün prosessual qanunvericilikdə istifadə olunan terminologiya dəqiqləşdirilməlidir. Mülki məhkəmə icraatının vəzifələrini təsbit edən MPM-in 2-ci maddəsində mülki işlərə vaxtında baxılması və həll edilməsi vəzifəsi təsbit edilməmişdir. “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında” 1950-ci il Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsində isə göstərilir ki, hər kəs, onun mülki hüquq və vəzifələri müəyyən edilərkən və ya ona qarşı hər hansı cinayət ittihamı irəli sürülərkən, qanun əsasında yaradılmış müstəqil və qərəzsiz məhkəmə vasitəsilə, əqləbatan müddətdə işinin ədalətli və açıq araşdırılması hüququna malikdir. Fikrimizcə, məhkəmənin vəzifəsi mülki işlərə vaxtında baxmaq və onları düzgün həll etmək olduğu üçün, MPM-in 2-ci maddəsində “mülki işlərə vaxtında baxılması və həll edilməsi”nin mülki məhkəmə icraatının vəzifələrindən biri kimi nəzərdə tutulması məqsədomüvafiq olardı.

İxtisas: 5615.01 – Mülki proses

Açar sözlər: mülki, prosessual, hüquq, vaxt, kateqoriya.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Məlikova M.F. Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi. Bakı, Maarif, 1988, 383 s.
2. Тилле А.А. Время, пространство, закон. Действие советского закона во времени и в пространстве. М., Юридическая литература, 1965, 200 с.
3. Hüseynov Ə.H., Kərimli B.C. Azərbaycan Respublikası Mülki Prosessual Məcəlləsinin Kommentariyası: I bölmə, ümumi qaydalar. Bakı, Digesta, 2010, 576 s.
4. Mövsümov M.A., Cabbarlı F.A. Azərbaycan Respublikası mülki prosesi. Dərslik. Bakı, Qanun, 1998, 330 s.
5. Трудовое право России: проблемы теории. Коллективная монография. Екатеринбург, Издательский дом Уральская государственная юридическая академия, 2006, 256 с.
6. Афанасьев С.Ф., Борисова В.Ф. К проблеме начала исчисления срока рассмотрения и разрешения гражданского дела. Российская юстиция, 2009, № 3.
7. Qasimov A.M. Əmək hüququ. Dərslik. Bakı, Adiloğlu, 2007, 560 s.
8. Mövsümov M.A. Mülki prosessual hüquq: Dərslik. Bakı, Qanun, 2011, 416 s.
9. “Ərizənin baxılmamış saxlanılması barədə qanunvericiliyin məhkəmələr tərəfindən tətbiq edilməsi təcrübəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun 31 mart 2011-ci il tarixli 3 saylı Qərarı. Bakı, Qanun, 2011, 7 s.
10. Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosessual Məcəlləsi. Bakı, Qanun, 2011, 304 s.

Хамида КУЛИЕВА

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ГРАЖДАНСКО-ПРОЦЕССУАЛЬНЫХ СРОКОВ

Резюме

В статье указывается, что процессуальным сроком считается отрезок времени, устанавливаемый законом или судом для совершения процессуальных действий. Соблюдение процессуальных сроков составляет важную задачу суда.

Все виды сроков в гражданском процессуальном праве делятся на сроки, установленные законом, и сроки, установленные судом.

Излагая точку зрения Европейского Суда по Правам Человека, связанную с процессуальными сроками, автор подчеркивает, что «право на справедливый суд», закрепленное в статье 6 «Конвенции о защите Прав Человека и Основных Свобод», включает в себя требование рассматривать дело в течение определенного срока и избегать необоснованных задержек и затягивания.

Ключевые слова: гражданский, процессуальный, право, время, категория.

Hamida KULIEVA

THEORETICAL ISSUES OF CIVIL PROCEDURAL DEADLINES

Summary

The article states that the procedure is considered a period of time set by the law or the court for procedure actions. Observance of procedural deadlines is an important task of the court. All kinds of terms in the civil procedure law are divided into the periods prescribed by law and the terms established by the court.

Outlining the views of the European Court on Human Rights relating to the procedural deadlines, the author emphasizes that «the right to a fair trial», as sealed in the Article 6 of the «Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms», includes requirements to consider the case for certain period of time and to avoid unnecessary delays and delays.

Keywords: civil, procedure, right, time, category.

Aygün HÜMBƏTOVA
AMEA FSHİ, dissertant

**AZƏRBAYCANDA QADIN CİNAYƏTKARLIĞININ ƏSAS
İNKİŞAF MEYLLƏRİ (MƏHKƏMƏ TƏCRÜBƏSİNİN
MATERİALLARI ƏSASINDA)***

Müasir dövrdə dünyanın əksər ölkələrində cinayətkarlığın, o cümlədən qadın cinayətkarlığının dinamikasında get-gedə sürətin artması müşahidə edilir. Eyni proses ölkəmizdən də yan keçməmişdir. Bu mənada qadın cinayətkarlığının əsas inkişaf meyllərinin müəyyən edilməsinin təkcə nəzəri cəhətdən deyil, həmçinin praktiki cəhətdən də əhəmiyyəti vardır. Həmin meyllərin müəyyən edilməsi ölkədə bu növ cinayətkarlığın inkişafını proqnozlaşdırmağa, cinayətkarlığın qarşısının alınması və onunla uğurlu mübarizəni təmin edən tövsiyə və tədbirlərin vaxtında işlənilib hazırlanmasına və həyata keçirilməsinə imkan verir. Fikrimizcə, S.Q.Musayev düzgün olaraq göstərmişdir ki, müasir qadın cinayətkarlığı bu günün neqativ gerçəkliklərinin təsirinə məruz qalan, spesifikliyinə görə cəmiyyətə, onun institut və birliklərinə, xüsusilə ailəyə və bütövlükdə mənəvi-psixoloji atmosfərə kəskin mənfi təsir göstərən mürəkkəb və dəyişkən hadisədir. Bu səbəbdən də qadın cinayətkarlığının, onun mənbə və səbəblərinin, müasir meyllərinin öyrənilməsinə böyük ehtiyac vardır (11, s. 12). Biz də bu mövqe ilə razıyıq və hesab edirik ki, cəmiyyətimizin müasir inkişaf mərhələsində ölkədə qadın cinayətkarlığının tədqiqi onun əsas meyl və inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə, cinayətkarlıqla uğurlu mübarizə proqramlarının işlənilib hazırlanmasına imkan verəcəkdir.

Qadın cinayətkarlığı ümumi cinayətkarlığın strukturunda nisbətən sabit səviyyəyə malik olmaqla, təxminən 10 faiz təşkil edir. Eyni zamanda Azərbaycan cəmiyyəti üçün cinayətkarlığın gizli xüsusiyyətlərini də nəzərə almaq lazımdır. Məsələn, qadınların daha çox iş yerləri olan əhaliyə xidmət sahələri, ticarət müəssisələrində istehlakçıların aldadılması iqtisadi fəaliyyət sahəsində törədilən cinayət əməllərindən olsa da, demək olar ki, qeydə alınmır. Evli kişilərlə intim münasibətlərdə olan qadınların həmin kişiyyə və ya onun ailəsinə məxsus əşyaların oğurlanması ilə bağlı faktların ailələri qarşısında ifşa olunmasından qorxan kişilər bu barədə hüquq mühafizə orqanlarına məlumat vermirlər. Burada vətəndaş cəmiyyətinin ümumi passivliyini, milli mentalitetdə qohumluq, dostluq əlaqələrinə üstünlük verilməsini də nəzərə almaq lazımdır. Fikrimizcə, Azərbaycan cəmiyyətinə xas olan xüsusiyyətlərlə respublikamızda qadın cinayətkarlığının strukturu arasında sıx qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Bununla belə, ölkənin ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni həyatında baş verən dəyişiklikləri müasir qadın cinayətkarlığının kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə təsir edən əsas faktorlar kimi qəbul etmək lazımdır. Cəmiyyətdə və dövlət həyatında qadınların sosial fəallığının artması ilə onların cinayətkarlığının səviyyəsi arasında korrelyasiya əlaqəsi mövcuddur.

Qadınların törətmiş olduqları cinayət növləri üzrə səciyyələndirilməsinə gəldikdə isə deyə bilərik ki, hazırda ölkəmizdə qadınlar tərəfindən törədilən cinayətlər arasında mülkiyyət əleyhinə cinayətlər ənənəvi olaraq ön sıradadır. Məlum olduğu kimi son illərdə cinayətkarlığın strukturunda dələduzluq xüsusi yer tutur. Kişilər arasında olduğu kimi qadınlar arasında da bu cinayətin yayılma tempi sürətli olmuşdur. L.Z.Adjiyeva qeyd edir ki, təbiət qadınlara bu «bizneslə» məşğul olmaq üçün lazım olan bir sıra keyfiyyətlər bəxş etmişdir, məsələn, insan-

* Məqalə hüquq ü.e.d. Həbil Qurbanov tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

larda özlərinə qarşı rəğbət qazandırmaq, onları əmin etmək bacarığı, artistlik, cazibədarlıq, diribashlıq, qeyri-adi düşünmə qabiliyyəti və s. göstərmək olar (7, s. 29-30).

Məsələn, Sabunçu rayon məhkəməsinin 26 aprel 2005-ci il tarixli hökmü ilə Kərimova Ofelya Abdulsəməd qızı Azərbaycan Respublikası CM-nin 178.2.4.-cü maddəsi ilə təqsirli bilinərək 3 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilmə cəzasına məhkum edilmişdir. Çünki o, dələduzluq edərək özgənin əmlakını aldatma yolu ilə ələ keçirmək məqsədilə vətəndaş Məmmədov Feyruz Qədir oğluna Bakı şəhəri, Yeni Ramana qəsəbəsində hasara alınmış 200 kv.m. torpaq sahəsinin onun özünə məxsus olduğuna inandıraraq sənədləşdirməyi vəd etmişdir. 09 noyabr 2004-cü il tarixdə Bakı şəhəri, Bakıxanov qəsəbəsində 2500 ABŞ dollarını və 12 noyabr 2004-cü il tarixdə Bakı şəhəri, Sabunçu qəsəbəsində 1000 ABŞ dollarını ələ keçirmişdir. Belə hökmdən apellyasiya şikayəti verilsə də qərar dəyişdirilmədən öz qüvvəsində saxlanılmışdır (4).

Gizli oğurluq və dələduzluq əməlləri ilə müqayisədə az sayda olsa da, qadınlar tərəfindən mənimsəmə və ya israf etmə cinayətlərinin törədilməsinə də rast gəlinir. Məsələn, Gəncə şəhər Kəpəz rayon məhkəməsinin 1 iyun 2005-ci il tarixli hökmü ilə Mustafayeva Yavər Cavad qızı Azərbaycan Respublikası CM-nin 179.2.2., 179.2.3 və 179.2.4-cü maddələri ilə təqsirli bilinib məhkum edilmişdir, 2 fevral 1999-cu ildən Birləşmiş Universal Səhmdar Bankının Kəpəz Filialında nəzarətçi-operator kimi pensiyaçılara pul vermək üçün həmin filialın xəzinəsindən qəbul etdiyi pul vəsaitini P-2 və P-M formalı ödəniş tapşırıqları üzrə pensiyaçılara ödəyərkən, qulluq mövqeyindən istifadə edərək 1999-cu ilin fevral ayından 2005-ci ilin fevral ayına kimi olan dövrdə ayrı-ayrı pensiyaçılara hər ay ödəməli olduğu pul vəsaitinin müəyyən məbləğini onlara verməyib ona etibar edilmiş 7.292.396 AZM manat məbləğində özgə əmlakını vətəndaşlara xeyli ziyan vurmaqla mənimsəmişdir (5).

Qeyd etmək lazımdır ki, mülkiyyət əleyhinə müxtəlif cinayətlər törədən subyektlər adətən bir-birlərindən fərqli xarakterizə olunurlar. Oğurluq əməlini törədənlər cinayət yolu ilə əldə etdikləri vəsaitləri adətən gündəlik ərzaq məhsullarını almağa və ya spirtli içkilərin, habelə narkotik vasitələrin alınmasına xərcləyirlərsə, mənimsəmə və ya israf etmə, vəzifə səlahiyyətlərindən sui istifadə etmə cinayətlərini törədən qadınların sosial statusu, təhsil səviyyələri bir qayda olaraq birincilər ilə müqayisədə yüksək olduğundan, əldə etdikləri vəsaitləri daha yaxşı yaşamalarına, geyimlərinə, bahalı əşyaların, zinyət şeylərinin alınmasına, artıq gəlir əldə etmələrinə sərf edirlər.

Ölkəmiz üçün qadınlar tərəfindən özgə əmlakının zorakı yolla, quldur basqını və ya qarət yolu ilə ələ keçirilməsi bir qayda olaraq xarakterik deyildir. Qadınlar tərəfindən bu növ cinayətlər adətən kişilərlə birlikdə, qrup halında törədilir və bu zaman onlar cinayətdə daha çox köməkçi qismində iştirak edirlər. Qadınlar bu növ cinayətlərin obyektiv cəhətini icra etdikləri, yəni cinayətin icraçısı olduqları hallarda çox vaxt həmin cinayətin təşkilatçısının və ya təhrikçisinin kişi olduğu məlum olur.

Qadınlara qarşı zorakılığın artması, ailədə buna bənzər halların çoxalması məişət zorakılığı formasını almışdır. Əksər qadınlar bu vəziyyətlə barışıq, evdə baş verən nəlayiq davranış və ya zorakı hərəkətlər barədə nəinki hüquq mühafizə orqanlarına məlumat verməkdən, bəzən yaxın qohumlarına belə söyləməkdən çəkinirlər. Hüquq mühafizə orqanlarına şikayət edildikdə isə çox vaxt cinayət törətmiş kişilər zərər çəkmiş qadınları yalançı vədlərlə razı salır və barışıq ərizəsi əsasında cinayət məsuliyyətindən kənarda qalırlar. Lakin bu müvəqqəti sakitlik uzun çəkmir, eyni proseslər yenidən təkrarlanır və sonda bəzən ağır cinayətlərin (qəsdən adam öldürmə, sağlamlığa ağır zərər vurma və s.) törədilməsi ilə nəticələnir.

Yaponiyada ailə daxili zorakılığın geniş yayılması ailəsinin tərk etmiş, döyülmüş qadınlar üçün xüsusişdirilmiş profilaktiki məskənlərin – evlərin yaradılmasına, Ali Məhkəmə yanında

ailə kriminologiyasının problemlərini işləyib hazırlayan elmi-tədqiqat kurslarının təşkilinə səbəb olmuşdur (13, s. 57). Amerika kriminoloqlarının məlumatlarına görə hər il ABŞ-da ailə üzvləri arasında 10 mindən çox qətl törədilir. Zorakılığın daha «yüngül» formalarının qurbanlarının sayı isə 3 – 5 milyon insanla hesablanır (9, s. 56). Rusiyada qadınlar tərəfindən törədilən hər beş cinayətdən biri ya qətl, yaxud da ölümə nəticələnən cinayətdir (7, s. 37). Qadınlar bu növ cinayətləri adətən ya ərlərinə, ya da birgə yaşadıkları kişilərə qarşı törədirlər. Başqa sözlə, bu cinayətlərin əsas qurbanları adətən onlarla birlikdə yaşayan insanlar olur. Qadınların qənaətbəxş sayılmayan sosial durumu, müxtəlif səbəblər üzündən, o cümlədən sərxoşluq və narkomaniyanın artması zəminində ailə məişət mübahisələrinin çoxalması qadınlar tərəfindən şəxsiyyətə qarşı törədilən cinayətlərin sayının artmasına səbəb olur. Özgə əmlakının zorakı yolla, quldur basqını və qarət yolu ilə ələ keçirmə cinayətlərindən fərqli olaraq, qətl və ya sağlamlığa qəsdən ağır zərər vurma cinayətlərində qadınlar üçün adətən iştirakçılığın bütün funksiyaları xarakterik olur.

Elə cinayətlər də vardır ki, onların subyekti yalnız qadınlar ola bilər. Belə cinayətlərdən ananın yeni doğduğu uşağını qəsdən öldürməsini buna misal göstərmək olar (CM-nin 121-ci maddəsi). Bu cinayət ənənəvi olaraq qadın cinayəti sayılır. Lakin son dövrlərin təcrübəsi deməyə əsas verir ki, artıq təkcə yeni doğulmuş uşaqlar deyil, həm də müəyyən qədər böyüyüb boya-başa çatmış, yaşa dolmuş uşaqlar da valideynlərinin qəsdinə məruz qalırlar. Bu zaman bir-birlərinə rəqib olan qadınların, ərin keçmiş arvadının uşaqları daha tez-tez belə halların qurbanı olurlar. Bu növ cinayəti törədən qadınların şəxsiyyəti qəddarlıq, laqeydlilik, emosional məhdudluq kimi keyfiyyətlər ilə seçilir. Cinayətin törədilmə üsulu da xeyli rəngarəngdir: əvvəllər yeni doğulmuş uşağı daha çox hansısa evin, baxçanın, uşaq evinin qarşısına atıb gedirdilərsə, hazırda bu cinayət daha çox qəddar hərəkətlərlə (adamların olmadığı, meşə və s. bu kimi yerlərə atma) həyata keçirilir.

Müasir dövrdə kütləvi informasiya vasitələrində bu növ cinayətlərin başlıca səbəbi kimi daha çox psixi xəstəliklər qeyd olunur. Tədqiqatçılardan T.Volkova haqlı olaraq ananın yeni doğulmuş uşağına qarşı bu cür patoloji qəddarlığının səbəbini onların psixi sağlamlılıqlarının ciddi pozuntularından daha çox, şəxsiyyətlərinin dərin əxlaqi-psixoloji dəyişikliklərində axtarılmalı olmasını göstərmişdir. Müəllifə görə kişilərdən fərqli olaraq qadınların üzərinə uşağın doğulması və tərbiyəsi kimi əlavə yük də qoyulmuşdur. Eyni zamanda qadınların təfəkküründə, psixologiyasında və davranışında müasir obyektiv sosial amillər də amansızlıq üçün rəvac verir (9, s. 61).

Ölkəmizdə qadınlar tərəfindən şəxsiyyət əleyhinə törədilən cinayətlər arasında əsas yerlərdən birini hazırda dekriminallaşdırılmış döymə cinayəti tutmuşdur. Bu cinayətlər daha çox ailə-məişət münaqişələri zəminində, ailə üzvləri, qohumlar, tanışlar, qonşular arasında törədilmişdir. Qadınlar tərəfindən şəxsiyyət əleyhinə ehtiyatsızlıqdan cinayətlərin törədilməsi nisbətən üstünlük təşkil edir.

Ölkəmizdə az sayda olsa da, qadınların kişilərlə birlikdə adam oğurluğu cinayətlərində iştirak etmələri faktlarına da rast gəlinir. Məsələn, keçmiş Ağır Cinayətlərə Dair İşlər üzrə Azərbaycan Respublikası Məhkəməsinin 16 yanvar 2007-ci il tarixli hökmü ilə Quliyeva Nailə Hüseynovna Azərbaycan Respublikası CM-nin 120.2.1, 120.2.3, 120.2.4, 120.2.5, 120.2.6, 120.2.7, 120.2.9, 120.2.10, 120.2.11, 29, 144.2.3, 29, 144.2.4, 29, 144.2.5, 29, 144.2.6, 144.2.1, 144.2.3, 144.2.4, 144.2.5, 144.2.6, 217.2, 218.2 və s. maddələri ilə təqsirli bilinərək 13 il müddətinə azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edilmişdir. Belə ki, o, 1995-ci ilin may ayından 2005-ci ilin mart ayınadək olan müddət ərzində qeyriləri ilə birlikdə Hacı Teymur oğlu Məmmədovun təşkil etdiyi cinayətkar birlikdə (təşkilatda) iştirak edərək, imkanlı adamların oğurlanması, oğurlanmadan sonra saxlanılmalarının təmin edilməsi və s. cinayət fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdur (3).

Müasir qadın cinayətkarlığını xarakterizə edən digər əsas meyl fahişəlik sayılır. Erkən yaşlarından (bəzən azyaşlı vaxtından) bu qədim peşə ilə məşğul olan qadınlar yaşa dolduqca bu sahə üçün lazımsız fiqura çevrilirlər. Normal həyatdan, cəmiyyətdən və onun dəyərlərindən uzaq olan bu qadınlar kişilərin əlində alətə çevrilirlər. Kişilər müxtəlif cinayətlərin törədilməsində onlardan istifadə edirlər. Keçmiş SSRİ dövlətinin dağılması, sərhədlərin açılması, dəyərlərin dəyişməsi ölkəmizdə yeni bir mənfi fenomenin – insan alveri cinayətinin yaranmasını şərtləndirmişdir. Hazırda insan alveri cinayətləri ilə mübarizə dünya birliyi qarşısında duran ən aktual problemlərdən biri sayılır.

Son illərin məlumatları göstərir ki, dünyada il ərzində təxminən dörd milyon nəfərə qədər kişi, qadın və uşaq köləliyə bənzər şəraitdə, iradələrinin əksinə olaraq saxlanılır, satılır, daşınır, ümumiyyətlə, əmtəə predmeti kimi onlardan istifadə edilir. Getdikcə genişlənən və inkişaf edən bu fenomen gətirdiyi gəlirlərin həcminə görə kriminal biznes sahəsində ön sıralarda gedir, transmilli mütəşəkkil xarakter alır və qloballaşır. Beynəlxalq təşkilatların məlumatlarına görə son illər insan alverçilərinin gəlirləri il ərzində on iki milyard ABŞ dollarını keçir. Miqyas və gəlir baxımından bu kriminal fəaliyyət yalnız silah alverindən və narkobiznesdən geri qalır. YUNİSEF proqnozlaşdırır ki, təsirli tədbirlər görülməsə, yaxın illərdə insan alveri kriminal biznes kimi daha da genişlənəcəkdir (8, s. 5). Hər il insan alveri qurbanlarının təxminən 80%-ni qadınlar, 15%-ni isə yetkinlik yaşına çatmamış şəxslər təşkil edir. Bu kateqoriya şəxslər əsasən seksual istismara məruz qalırlar (10, s. 4).

Məsələn, keçmiş Ağır Cinayətlərə Dair İşlər Üzrə Azərbaycan Respublikası Məhkəməsinin 14 dekabr 2006-cı il tarixli hökmü ilə Səfərova Gülbəniz Mirəddin qızı və Denisova Zahirə Abbas qızı Azərbaycan Respublikası CM-nin 29, 144-1.2.1 və 29, 144-1.2.5-ci maddələri ilə təqsirli bilinmişlər. G.M.Səfərova ögey bacıları Səfərova Almaz Mirəddin qızı və Səfərova Aybəniz Mirəddin qızı ilə qadınları cinsi istismar edilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədindən keçirilməsi üçün qabaqcadan əlbir olub cinayət əlaqəsinə girmişdir. G.Səfərova bacıları Almaz Səfərova və Aybəniz Səfərovanın tapşırığı ilə 2006-cı ilin iyun ayında Bakı şəhərində Yusifova Aysel Əli qızı ilə tanış olaraq A.Yusifovaya Pakistan İslam Respublikasının Karaçi şəhərində fahişəliklə məşğul olmağı təklif etmiş, A.Yusifova onun təklifinə razılıq verməklə G.Səfərova tərəfindən fahişəliyə cəlb edilmişdir. Bundan əlavə, Gülbəniz Səfərova 2006-cı ilin iyul ayında bacıları Almaz Səfərova və Aybəniz Səfərovanın Pakistan İslam Respublikasında fahişəliklə məşğul olmaq üçün qadın tapmaq barədə tapşırıqlarına əsasən Mingəçevir şəhər sakini Denisova Zahirə Abbas qızı ilə qabaqcadan əlbir olub cinayət əlaqəsinə girmişdir. Z.Denisova G.Səfərovanın tapşırığı ilə yaşadığı Mingəçevir şəhəri, N.Nərimanov küçəsi, ev 49, mənzil 5-də tanışları Ağayeva Gülnar Elşən qızına Pakistan dövlətinin Karaçi şəhərində fahişəliklə məşğul olmağı təklif etmiş, G.Ağayeva onun təklifinə razılıq verməklə Z.Denisova tərəfindən fahişəliyə cəlb edilmişdir. Z.Denisova G.Ağayevanı yaşadığı evdə G.Səfərova ilə tanış etmiş və G.Ağayevanı Pakistan dövlətinə gedib fahişəliklə məşğul olmağa cəlb etməsinə görə G.Səfərovadan 400 ABŞ dolları məbləğində pul almışdır.

G.Səfərova A.Yusifova və G.Ağayeva üçün qabaqcadan əlbir olduğu şəxsiyyətləri istintaqa məlum olmayan tanışlarının vasitəsilə DİN-in Pasport, Qeydiyyat İdarəsindən ümumvətəndaş pasportların alınmasında və onların Pakistan İslam Respublikasına getmələri üçün turist viza açılmasını təşkil etmiş, bundan sonra insan alveri cinayətinin qurbanları A.Yusifova və G.Ağayevanı yaşadığı Bakı şəhəri, Nəsimi rayonu, 2-ci mikrorayon, H. Əliyev küçəsi, ev 114, mənzil 15-ə aparmış, 14 avqust 2006-cı il tarixdə onların adına 16 avqust 2006-cı il tarixinə Bakı-Dubay-Karaçi təyyarə reysinə bilətlər almışdır. 16 avqust 2006-cı il tarixdə G.Səfərova A.Yusifova və G.Ağayevanı cinsi istismar məqsədilə Pakistan İslam Respublikasına aparıb fahişəliyə cəlb etmək üçün Heydər Əliyev adına Beynəlxalq hava limanına aparmış, Hava limanında G.Səfərova Azərbaycan Respublikası DİN İAQMİ-nin

əməkdaşlarının onun insan alveri ilə məşğul olması barədə aldıkları məlumatla əlaqədar keçirdikləri əməliyyat tədbirləri nəticəsində yaxalanmışdır. Beləliklə, G.Səfərova və Z.Denisova özlərindən asılı olmayan səbəblərə görə yuxarıda göstərilən cinayəti başa çatdırma bilməmişlər (6).

Ərəb ölkələrində, o cümlədən müsəlmanların yaşadığı bəzi dövlətlərdə terrorçuluq cinayətini törədənlər arasında qadınların (kamikadze qadınların) sayı az deyildir. 2002-ci ilin oktyabrında Moskvada Dubrovkada teatr mərkəzində tamaşaçıları və aktyorları girov götürən terrorçular arasında 18 nəfər qadın var idi. Bellərinə partlayıcı qurğu bağlayan bu qadınlar məqsədləri naminə ölmək üçün oraya getmişdilər. Hindistanda baş nazir Raciv Qandini qadın-kamikadze qətlə yetirmişdi. Terrorçuluğun psixologiyasını öyrənən tədqiqatçıların fikrinə görə bu cinayətin icraçısı kimi qadın çox təhlükəlidir, çünki o, öz qərarını xarici amillərin təsiri altında nadir hallarda dəyişir, kişidən daha inadkar və fəal olur. Təsədüfi deyil ki, İnterpol antiterror bölmələrə atəşi əvvəlcə bütün şübhəli qadınlara, sonra isə kişilərə açmağı məsləhət görür (12, s. 43). Azərbaycan qadınları üçün isə terrorçuluq cinayətinin törədilməsi xarakterik deyildir. Bu, tarixən belə olmuşdur, çünki Azərbaycan qadını heç bir zaman günahsız insanların qanının tökülməsinin səbəbkarı olmaq istəməmişdir.

Respublikamızın cinayətkarlığı, xüsusən qadın cinayətkarlığına xas olan əsas meyllərdən biri narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar törədilən cinayətlər təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu meyl təkcə ölkəmiz üçün deyil, keçmiş sovet məkanı, xüsusən Rusiya üçün də xarakterikdir. Məsələn, I instansiya məhkəməsinin 23 iyun 2005-ci il tarixli hökmü ilə Sədaqət Dadaş qızı Qurbanova Azərbaycan Respublikası CM-nin 234.4.3-cü maddəsi ilə təqsirli bilinərək 6 il müddətinə azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edilmişdir. Çünki 2005-ci ilin fevral ayının əvvəllərində satış məqsədi ilə qanunsuz olaraq narkotik vasitə olan heroini əldə edərək 18.02.2005-ci il tarixədək saxlamış və həmin gün saat 23.30 radələrində narkotik vasitəni satmaq üçün Bakı şəhəri Ukrayna dairəsi yaxınlığına gedərkən Bakı şəhəri, Xətai RPİ-nin əməkdaşları tərəfindən saxlanılaraq polis idarəsinə gətirilmiş və orada üzərinə baxış keçirildikdə əynində olan dəri gödəkçəsində 1,151 qram heroin aşkar edilərək götürülmüşdür (1).

Ədəbiyyatda göstərilmişdir ki, qadınların bu sahədə törədilən cinayətlərin çəkisində paylarının artmasına şərait yaradan amillərdən biri də tibb müəssisələrində çalışan qadınların sayının çox olmasıdır (7, s. 42). Biz bu mövqe ilə qismən razıyıq. Hesab edirik ki, əksəriyyətini qadınlar təşkil edən tibb müəssisələrinin bəzi qadın əməkdaşlarının narkotik xassəli dərman preparatlarının qanunsuz satışı ilə məşğul olmaları istisna edilmir. Lakin zənn edirik ki, bu sahədə əsas payı kişi narkoişbazların bu cinayətlərin törədilməsində qadınlardan bir vasitə kimi istifadə etmələri təşkil edir.

Məsələn, keçmiş Ağır Cinayətlərə Dair İşlər Üzrə Azərbaycan Respublikası Məhkəməsinin 08 noyabr 2006-cı il tarixli hökmü ilə Güləliyev Azər Vaqif oğlu Azərbaycan Respublikası CM-nin 181.2.1, 181.2.2, 181.2.5, 234.2, 234.4.1, 234.4.2, 234.4.3 maddələri ilə, Məmmədov Mehman Qəşəm oğlu Azərbaycan Respublikası CM-nin 181.2.1, 181.2.2, 181.2.5, 234.2, 234.4.1, 234.4.3 maddələri ilə, Cəfərova Qəmər Səlimxan qızı Azərbaycan Respublikası CM-nin 234.2, 234.4.1, 234.4.2, 234.4.3 maddələri ilə təqsirli bilinmişlər. Məhkəmənin hökmünə əsasən Qəmər Səlimxan qızı Cəfərova əvvəllər Abşeron rayon məhkəməsinin 13 noyabr 2003-cü il tarixli hökmü ilə Azərbaycan Respublikası CM-nin 234.2 maddəsi ilə məhkum olunmasına baxmayaraq islah olunmamış, təkrarən 2006-cı ilin mart ayının 3-də satış məqsədilə qanunsuz olaraq əldə edib saxladığı 510 qram çəkiddə kustar üsulla hazırlanmış narkotik vasitə olan marixuananı A.V.Güləliyevə və M.Q.Məmmədova 1.000.000 AZM manata satmışdır. Bundan əlavə 2006-cı ilin iyun ayının 8-də təxminən saat 12 radələrində yaşadığı Abşeron rayonu Saray qəsəbəsi Mübariz Abbasov küçəsi 9/10 sayılı evində axtarış

aparılarkən evin 1-ci mərtəbəsində yerləşən mətbəxin kanalizasiya üçün nəzərdə tutulan boru keçidindən istintaqa məlum olmayan mənbədən satış məqsədilə qanunsuz olaraq əldə edib saxladığı 12 bükümdə ümumi çəkisi 5,625 qram miqdarda narkotik vasitə olan heroin, evin həyatında olan hamamdakı qaz peçinin içərisindən 8 ədəd kibrit qutusunda eyni məqsədlə əldə edib saxladığı 11,22 qram narkotik vasitə olan qurudulmuş marixuana aşkar edilib götürülmüşdür (2).

Uğursuz ailə nikahlarından dünyaya gəlmiş uşaqların, o cümlədən qızların tərbiyə prosesi çox çətin olur. Adətən özbaşına böyüyən bu uşaqların vaxtlarının düzgün təşkil olunmaması, uzun müddət faydalı heç bir işlə məşğul olmamaları onları qanunsuz hərəkətlərin törədilməsinə vadar edir. Orta məktəbdə oxuyan bəzi qızlar spirtli içkilər, narkotik vasitələr və psixotrop maddələr qəbul edir, antisosial qruplaşmalara, bəzən cinsi münasibətlərə daxil olur. Belə hallar son nəticədə ağır cinayətlərin törədilməsinə gətirib çıxarır.

Qadınlar təqsirin ehtiyatsızlıq forması ilə bir qayda olaraq az sayda cinayət törədirlər. Fikrimizcə, bunun əsas səbəbi onların bu növ cinayətlərin daha çox törədildiyi sahələrdə kişilərlə müqayisədə fəaliyyətlərinin az olması ilə izah olunmalıdır (məsələn, nəqliyyat vasitələrini idarə edənlərin arasında qadınların sayı kişilərin cüzi hissəsini təşkil edir).

Qeyd edilənlərə əsasən ölkəmizdə qadın cinayətkarlığının əsas inkişaf meyillərini aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirə bilərik:

1. Mənfi sosial dəyişikliklərin nəticəsi olaraq qadın cinayətkarlığında tamah, zorakılığa meyillilik, qəddarlıq artır, cinayət törətmiş qadınların mənəvi pozğunluq xüsusiyyətləri ilə ağırlaşması baş verir.

2. Ölkənin ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni həyatında baş verən dəyişiklikləri müasir qadın cinayətkarlığının kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə təsir edən əsas amillər kimi qəbul etmək lazımdır. Cəmiyyət və dövlət həyatında qadınların sosial fəallığının artması ilə onların cinayətkarlığının səviyyəsi arasında korrelyasiya əlaqəsi mövcuddur.

3. Qadın cinayətkarlığını doğuran hallar ölkədə mövcud olan cinayətkarlığın ümumi səbəblərinin bir hissəsini təşkil etsə də, onların əksəriyyəti qadınların kriminal davranışının yaranmasına və ya kriminal aktivliyinin inkişafına səbəb olan spesifik amillər kimi çıxış edir.

4. Ənənəvi olaraq qadınların törətdiyi cinayətlərin strukturunda mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlər ön sırada olur. Lakin əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq müasir dövrdə qadınlar tərəfindən özgə əmlakının zorakı yolla ələ keçirilmə əməllərinin dinamikasında get-gedə artım tempinin olduğu müşahidə edilir.

5. Qadın cinayətkarlığında peşəkarlığın və mütəşəkkilliyin səviyyəsinin artması ilə yanaşı, strukturunda növ müxtəlifliklərinin çoxalması, əhatə dairəsinin genişlənməsi müşahidə edilir.

6. Qadın cinayətkarlığını yaradan subyektlərin get-gedə cavanlaşması prosesi gedir.

Açar sözlər: qadın cinayətkarlığı, cinayətkarlığın quruluşu, cinayətkarlığın səbəbləri, cinayətkarın şəxsiyyəti.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ağır Cinayətlərə Dair İşlər Üzrə Azərbaycan Respublikası Məhkəməsinin arxivi, Cinayət işi № A - 0606/2005.

2. Ağır Cinayətlərə Dair İşlər Üzrə Azərbaycan Respublikası Məhkəməsinin arxivi, Cinayət işi № A - 0900/2006.

3. Ağır Cinayətlərə Dair İşlər Üzrə Azərbaycan Respublikası Məhkəməsinin arxivi, Cinayət işi № A-0050/2007.

4. Azərbaycan Respublikası Apellyasiya Məhkəməsinin arxivi. Cinayət işi № 2Cİ - 897/2005.
5. Azərbaycan Respublikası Apellyasiya Məhkəməsinin arxivi. Cinayət işi № 2 Cİ - 1500/2006.
6. Azərbaycan Respublikası Apellyasiya Məhkəməsinin arxivi. Cinayət işi № 2 Cİ – 258/2007.
7. Аджиева Л.З. Криминологическая характеристика женской преступности и проблемы ее профилактики (по материалам Республики Дагестан): Дисс. ... канд. юрид. наук. Махачкала, 2004, 188 с.
8. Буряк М.Ю. Торговля людьми и борьба с ней (криминологические и уголовно-правовые аспекты). Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Владивосток, 2005, 31 с.
9. Волкова Т.Н. Криминологические и правовые проблемы женской преступности в современной России. Дисс. ... докт. юрид. наук. 2001, 312 с.
10. Кадников Ф.М. Криминологическая характеристика и предупреждение преступлений, связанных с торговлей людьми. Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. М., 2007, 27 с.
11. Мусаев С.Г. Женская преступность (криминологический анализ по материалам Республики Дагестан): Дисс. ... канд. юрид. наук. Махачкала, 2004, 181 с.
12. Попова С.А. Современная женская преступность: виды, причины, предупреждение. Следователь, № 1. 2004.
13. Узда К. Преступность и криминология в Японии. М., Прогресс, 1989, 256 с.

Айгюн ГУМБАТОВА

**ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ЖЕНСКОЙ
ПРЕСТУПНОСТИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ
(НА ОСНОВАНИИ МАТЕРИАЛОВ СУДЕБНОЙ ПРАКТИКИ)**

Резюме

На основании материалов судебной практики в статье определяются основные тенденции развития женской преступности. Отмечается, что исследование женской преступности в стране на современном этапе развития общества даст возможность определить основные тенденции и направления ее развития, и разработать программу успешной борьбы с ней.

Ключевые слова: женская преступность, структура преступности, причины преступности, личность преступника.

Aygun HUMBATOVA

**MAIN DEVELOPMENT TENDENCIES OF FEMALE
CRIMINALITY IN AZERBAIJAN
(BASED ON THE MATERIAL OF JUDICIAL PRACTICE)**

Summary

In the article the main development tendencies of female criminality on the basis of judicial records are established. It is noted in that the study of female crime in the country at the modern development stage of a society will permit to identify the main tendencies and development directions of female criminality and to prepare programs for successful struggle against it.

Keywords: female criminality, structure of criminality, crime reasons, criminal personality.

Lalə SƏFƏRƏLİ
*AMEA İnsan Hüquqları
İnstitutu, dissertant*

TRANSMİLLİ KORPORASIYALARLA NEFT HASİL EDƏN DÖVLƏTLƏRİN QARŞILIQLI MÜNASİBƏTLƏRİNİN FORMALARI*

Təbii ehtiyatlara malik dövlət, əhalisinin sağlam və sabit həyat şəraitini, eləcə də gələcək nəsillərin tələblərini təmin etmək üçün zəruri maliyyə imkanlarına malik olmalıdır. Bu olmadıqda isə dövlət, maliyyə çatışmazlığını xarici kapital hesabına aradan qaldırmaq məcburiyyətində qalır. Xarici kapitalın cəlb olunması təbii ehtiyatların istifadəsinin hüquqi rejimində köklü dəyişikliklərin edilməsi ilə müşayət olunur. Bu zaman dövlətdaxili qanunvericiliyin beynəlxalq hüquq normalarına uyğunlaşdırılmasının və təbii ehtiyatlardan istifadə sferasında düzgün tənzimləmə formasının tətbiqinin təmin olunması mühüm rol oynayır. Təbii ehtiyatların istifadəsi sferasında hüquqi tənzimləmə kompleks xarakter daşıyır. Təbii ehtiyatların istifadəsində qanunvericiliyin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, xarici kapitalın cəlb edilməsi və səmərəli müdafiəsi təbii ehtiyatlar üzərində dövlətin suverenliyinin qorunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir (4, s.9-18).

Müasir qloballaşma və elmi-texniki tərəqqi şəraitində beynəlxalq münasibətlər sistemində, transmilli münasibətlərin inkişaf etməsi, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə və ekoloji böhranın qarşısının alınması tələbləri və s. hüquqi tənzimləmədə dövlətin rolunun müəyyən olunmasına yeni yanaşmanın olmasını və hüquqi tənzimləmə sistemində xüsusi tənzimləmə forma və metodlarının meydana gəlməsini zəruri edir.

Xarici investisiyaların cəlb edilmə formasının qanunvericilik qaydasında təsbit edilməsi dövlətin xarici sərmayə qoyuluşu ilə bağlı siyasətini müəyyən edir. Bir qayda olaraq transmilli korporasiyaların (TMK) sərmayə qoyuluşunun forma və növləri də bu siyasətdən asılı olur. Daha ciddi, lisenziya (icazə) sistemi xarici sərmayə qoyuluşunu ləngidirsə və ya onun həcmi azaldırsa, azad daxilolma və ya normativ-bəyanətmə əksinə sərmayə qoyuluşunun genişlənməsinə gətirib çıxarır. Azad daxilolma əsasən iqtisadi potensialı güclü olan inkişaf etmiş dövlətlərdən ABŞ-da meydana gəlib. Təsədüfi deyil ki, bu gün də dünyanın ən iri maliyyə həcminə malik olan TMK-lar da ABŞ-a aiddir. Məsələn, yüz aparıcı TMK-nın içərisində Ceneral Elektrik, Şevron və s. kimi ABŞ şirkətləri ilk yerlərdə dayanırlar. ABŞ özü də açıq sistemə malik olduğu üçün uzun müddətdə ən böyük sərmayə alıcısı kimi çıxış etməkdədir (5, s.65-66).

ABŞ-da iri sərmayə potensialının formalaşması və TMK-lar vasitəsilə onun ixracı ilk dəfə yaxın qonşularında – Kanadada, Meksikada ABŞ kapitalını tənzimləmək məqsədilə lisenziya-icazə sistemi formalaşmışdı. Kanadadan fərqli olaraq Meksika bu gün də neft sektorunda ABŞ şirkətlərinə icazəli sistemi tətbiq etməkdədir. Baxmayaraq ki, bu dövlətlər Şimali Azad Ticarət Zonasının (NAFTA) üzvləridirlər (1, s.348). Belə bir qaydanın ayrışikliyin olmasını Meksikanın inkişaf etməkdə olan ölkələr kateqoriyasına aid edilməsilə izah etmək olar.

Qanunvericilikdə bu və ya digər sistemin tətbiqi dövlətin sosial-iqtisadi prioritetlərindən asılı olaraq çevik, fərdi və mühafizəkar tənzimləməni nəzərdə tuta bilər. Çevik tənzimləmə halında TMK ilə dövlət arasında kontrakt münasibətləri tərəflərin

* Məqalə tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

qarşılıqlı razılığı ilə iqtisadi və bazar resurslarının inkişafından asılı olaraq müstəqil qaydada (qanunvericilikdən asılı olmadan) dəyişdirilə bilər. Fərdi tənzimləmə mexanizmi TMK dövlət münasibətlərində kontrakt qaydaları hökumət tərəfindən deyil, yalnız ali qanunverici orqan tərəfindən təsəvvüfə məruz qala bilər.

Təbii ehtiyatlardan istifadənin forması nisbidir və hər bir forma bir-birindən təcrid edilmiş deyildir. Təsəvvüf deyil ki, lisenziya sistemində müqavilə formasının, müqavilə formasında icazə sisteminin elementləri mövcuddur. İcazə sistemində hər hansı müqavilə elementlərindən istifadə olunması lisenziyanın tələblərinə, müqavilə formasında icazə sisteminin elementlərindən istifadə isə müqavilənin tələblərinə tabe etdirilir. Hər iki istifadə formasında dövlət özünün bu sferada ümumi (publik) qaydasının qorunmasını təmin edir.

Lisenziya təbii ehtiyatlardan istifadənin elə bir sistemidir ki, burada təbii ehtiyatların kəşfiyyatı və işlənməsinə hüquq qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada, səlahiyyətli dövlət orqanının xüsusi razılığı əsasında konkret müddət üçün və istifadəyə görə müəyyən ödəmələr müqabilində verilir. Xüsusi razılıq sistemi yerin təkindən istifadəyə dair materialların informasiya, elmi-analitik, iqtisadi və hüquqi cəhətdən hazırlanıb rəsmiləşdirilməsini əhatə edən xüsusi icazənin verilməsinin vahid qaydasıdır. Razılıq sisteminin vəzifəsi, razılıq sahibinə lazımi təminatların verilməsini və yerin təkindən istifadədə onların hüquqlarının müdafiəsini, bazar münasibətlərinin inkişafını vətəndaşların sosial, iqtisadi, ekoloji və digər mənafeələrinin nəzərə alınmasını və razılıq almaq istəyən hüquqi və fiziki şəxslərə bərabər imkanların yaradılmasını təmin etməkdir.

Lisenziya sistemi TMK-nın hüquqlarına hörmət edilməsilə bərabər dövlətin milli maraqlarının təmin edilməsinin hüquqi formasıdır. Sabit iqtisadiyyata, və inkişaf etmiş qanunvericilik sisteminə, səmərəli vergi siyasətinə malik olan dövlətlərdə lisenziya sistemi məqbul istifadə forması kimi qəbul edilir. Məsələn, Kanada, Norveç, İngiltərə və s. təkmil kontrakt hüquq sistemi olan dövlətlər də lisenziya sistemindən geniş istifadə edir (3, s.39).

AR-in təbii ehtiyatlarla bağlı qanunvericiliyində təbii ehtiyatlardan istifadənin müxtəlif formaları nəzərdə tutulur. Belə ki, «Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» 1999-cu il Qanununun 15-ci maddəsinə əsasən, qanunvericilikdə nəzərə tutulduğu hallarda təbii ehtiyatlardan istifadə, istifadəçi ilə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı arasında bağlanan müqavilə (kontrakt) əsasında həyata keçirilir. Bu məzmunlu müddəalar Meşə Məcəlləsində (m. 15), Su Məcəlləsində (m. 30; m. 40), Torpaq Məcəlləsində (m. 50) və s. qanunvericilik aktlarında da nəzərdə tutulur. Yerin təki haqqında qanunvericilik isə yer təkindən istifadənin müqavilə əsasında həyata keçirilməsini istisna edir və istifadənin xüsusi razılıq formasına üstünlük verir. AR-in təbii ehtiyatlarla bağlı qanunvericiliyini təhlil edərkən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, qanunvericilik ümumi formada təbii ehtiyatlardan istifadə sferasında münasibətlərin müqavilə ilə tənzimlənməsini də nəzərdə tutur. Su Məcəlləsinə görə, sudan istifadənin qaydaları və şərtləri, tərəflərin qarşılıqlı hüquq və vəzifələri müqavilələr əsasında tənzimlənilir (m. 30). Eyni zamanda qanunvericilik müqavilə formasını xüsusi icazə formasından asılı edir. Belə ki, «Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» Qanuna görə, xüsusi icazə təbiətdən istifadə sahəsində sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququnu təsdiq edir (m. 11). Buna görə də ekoloji cəhətdən təhlükə törədən təsəvvüfat fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə xüsusi icazə tələb olunur (m. 14). Xüsusi icazə tələb olunduğu halda, istifadəçinin belə icazəsi olmadıqda təbii ehtiyatlardan istifadə müqaviləsi etibarsızdır. Xüsusi icazə ilə ziddiyyət təşkil edən müqavilənin şərtləri etibarsızdır, xüsusi icazə geri alınarsa isə müqavilə etibarsız hesab olunur (m. 15, b. 2). Qanunvericiliyin bu qaydası imperativ xarakter kəsb edir. TMK ilə bağlanan kontrakt münasibətləri üçün də prioritet əhəmiyyət kəsb edir.

«Xarici investisiyaların qorunması haqqında» 1992-ci il Qanununda qeyd edilir ki, faydalı qazıntıların axtarışı, kəşfiyyatı və işlənməsi, digər təbii ehtiyatların mənimsənilməsi

hüququnun xarici investorlara verilməsi, onlarla AR-in Nazirlər Kabineti arasında bağlanan konsessiya müqavilələri əsasında həyata keçirilir. Bu müqavilələr AR-in Milli Məclisi tərəfindən təsdiq olunur və müqavilədə razılaşdırılmadığı halda konsessiya müqavilələrinin şərtlərinin birtərəfli qaydada dəyişdirilməsinə yol verilmir (m. 40).

Bu haldan məlum olur ki, təbii ehtiyatlardan istifadənin müqavilə formasına münasibətdə AR-in qanunvericiliyinin mövqeyi qeyri-müəyyənlik yaradır. Qanunverici müqavilə tənzimləmə formasından istifadəyə yol versə də düzgün olaraq təbii ehtiyatlarla bağlı qanunvericilikdə ekoloji aspektə daha çox üstünlük verilir. Qanunvericilik təbii ehtiyatlardan istifadədə ekoloji və iqtisadi aspektləri bərabər səviyyədə nəzərə almağa çalışıb, qanunvericilikdə təbii ehtiyatlardan müqavilə əsasında istifadənin yalnız ümumi formada konsessiya forması qeyd olunur. AR-in kontrakt təcrübəsində dövlət-TMK münasibətlərinin müqavilə forması kimi Hasilatın Bölgüsü Sazişlərində (HBS) icazə sistemi kontrakt qaydasından asılı edilir. Belə təəssürat yaranır ki, «Əsrin Müqaviləsi»ndə yerin təkindən istifadəyə müstəsna hüquq kontrakt müddəası qaydasında ifadə edilir. Buna görə də lisenziya hüquqmüəyyənədiyi deyil, qeydiyyat xarakteri daşıyır. «Əsrin Müqaviləsi»ndə deyilir ki, sazişin XV maddəsinin şərtlərinə uyğun olaraq bu Saziş üzrə ARDNŞ tərəfindən Podratçılara... müstəsna hüquqlar verir (m.2.1). Lakin burada söhbət yalnız kommersiya xarakterli məsələlərin tənzimlənməsindən gedir. Ətraf mühit, sosial inkişaf siyasəti və d. ümumi hüquq məsələlərinə kontrakt müddəası kimi baxıla bilməz.

Daxili gəlirləri təbii ehtiyatlarından asılı olan bir çox ölkələrdə (məsələn, Qazaxıstan, Rusiya, Ukrayna və s.) təbii ehtiyatlardan istifadə üzərində ciddi nəzarətin həyata keçirilməsi məqsədilə lisenziya sistemindən istifadə olunur. Lakin bu icazəli sistem mütləq xarakter daşımır. MDB ölkələrində normativ-daxilolma sistemi fəaliyyət göstərir (2, s.118). Daha doğrusu qanunvericilik bu sistemlərin birini digərindən təcrid etmir. Ümumi tendensiya ondan ibarətdir ki, lisenziya qanunvericiliyinin ümumi qaydası kimi diqqəti cəlb edir. Məsələn, Qazaxıstanın 1998-ci ildə Yer təkindən istifadəçilərin işlərinin kontrakt əsasına keçirilməsinin sürətləndirilməsi üzrə tədbirlər haqqında hökumət qərarında qeyd edilir ki, yerin təkindən istifadə lisenziyada nəzərdə tutulan müddətdə kontraktların bağlanması təmin edilsin (6, s.320).

AR-də yer təkindən istifadə sahəsində tətbiq olunan lisenziya sistemi Yerin təkisi haqqında 1998-ci il Qanununa əsaslanır. Qanuna əsasən, AR-də yerin təkisi hər hansı fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqlarına xələl gətirmədən AR-a mənsubdur (m. 4). Yerin təkisi alqı-satqı, bağışlama, girov və s. predmeti ola bilməz və ya hər hansı formada özgəninkiləşdirilə bilməz. Yalnız yer təkindən *istifadə hüququ* (kurs – müəll.) özgəninkiləşdirilə və ya başqa şəxslərə keçə bilər.

Qanunun 13-cü maddəsinə görə, yerin təkisi istifadəyə xüsusi razılıq əsasında qanunvericilikdə müəyyən olunmuş qaydada müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən verilir. Xüsusi razılıq əsasında istifadədə, təbii ehtiyatlardan istifadə qaydaları, şərtləri, müddəti lisenziya ilə müəyyən olunur. Yer təkindən istifadəçilərin hüquq və vəzifələri yer təkindən istifadəyə xüsusi razılıq alındığı andan yaranır (m. 8).

Lisenziya sistemi əsasında həyata keçirilmə AR-in ətraf mühit və təbii ehtiyatlarla bağlı digər qanunvericilik aktlarında da, o cümlədən AR-in Torpaq Məcəlləsinin 55-ci, Su Məcəlləsinin 40-cı maddəsində istifadənin xüsusi razılıq və ya müvafiq icra orqanının qərarı və istifadə müqaviləsi əsasında həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında 1999-cu il Qanununa görə (m.11) *təbiətdən istifadə* (kurs – müəll.) sahəsində sahibkarlıq fəaliyyəti müvafiq icra orqanları tərəfindən verilən *xüsusi icazə* (kurs – müəll.) əsasında həyata keçirilir. Bu halda xüsusi icazə təbiətdən istifadə sferasında sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququnu təsdiq edir. Həmin Qanunun 15-ci maddəsində təbiətdən istifadənin qanunvericilikdə nəzərdə tutulduğu hallarda və müəyyən edilmiş qaydada təbiətdən

istifadəçi ilə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı arasında bağlanan müqavilə (kontrakt) əsasında həyata keçirilməsi nəzərdə tutulsa da (m. 15.1), sonrakı bəndlərdə təbii ehtiyatlardan istifadə üçün xüsusi icazə tələb olunduğu halda (nəzərə alaq ki, təbii ehtiyatların istifadəsi üzrə təsərrüfat fəaliyyəti ekoloji cəhətdən təhlükəli olduğu üçün bütün halda xüsusi icazə alınmalıdır (m.14)) təbiətdən istifadəçinin belə icazəsi olmadıqda, təbii resurslardan istifadə müqaviləsi xüsusi icazə ilə ziddiyyət təşkil etdikdə həmin müqavilə etibarsız hesab olunur. Lisenziya sisteminin həm müsbət, həm də mənfi xüsusiyyətləri mövcuddur. Nisbətən geniş tətbiq təcrübəsinin olması və nəticə etibarlı ilə lisenziyalaşdırma qaydalarını tənzimləyən normaların çoxistiqamətli olması; təbii ehtiyatlardan istifadə üzərində dövlət nəzarətinin ciddiliyi lisenziya sisteminin müsbət xüsusiyyəti kimi qeyd edilir. Eləcə də, ekoloji, texniki-təhlükəsizlik standartlarına, o cümlədən yerli əmək resurslarından istifadə tələblərinə riayət olunmasını, əsas sənaye sahələrinin dövlət nəzarətində olmasını və xarici investisiyaların istiqamətlərinin daha çevik müəyyən olunmasını təmin etməklə qəbul edən dövlətin maraqlarının təminatına şərait yaradır. Digər müsbət xüsusiyyət kimi kontrak qanunvericilik təcrübəsinin genişlənməsilə lisenziya sistemindən müqavilə sistemə keçid imkanının mümkün olması qeyd edilməlidir.

Lisenziya sisteminin bir sıra mənfi xüsusiyyətləri də mövcuddur. Belə xüsusiyyətlərdən aşağıdakıları göstərmək olar:

1) istifadə münasibətlərinin səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən bir tərəfli qaydada pozulması imkanının geniş olması;

2) investor tərəfindən istifadə hüququnun digər şəxslərə verməsinin qeyri-mümkünlüyü;

3) tənzimetmənin yalnız dövlətin milli qanunvericiliyi əsasında həyata keçirilməsi;

4) mübahisələrin əsasən qəbul edən dövlətin yurisdiksiyası çərçivəsində həll edilməsi;

5) tənzimetmənin inzibati metodlara əsaslanması və nəticə etibarlı ilə dövlət orqanlarının səlahiyyətlərindən sui-istifadə etməsi imkanının geniş olması və s. Bu amillər isə xarici kapital qoyuluşunun idxalını ləngidir və ya onu tamamilə məhdudlaşdıran fakt kimi çıxış edir.

Buna baxmayaraq öncə də qeyd etdik ki, inkişaf etmiş dövlətlərdə lisenziya sistemi öz-özlüyündə neqativ xarakterli istifadə forması sayılmır. Lisenziya sisteminin səmərəliliyi onun fəaliyyət göstərdiyi hüquqi mühitdən asılıdır. Bir çox inkişaf etmiş dövlətlərdə lisenziya sistemi çoxdan fəaliyyət göstərir. Bu dövlətlərdə hüquqi dövlət, bazar iqtisadiyyatının möhkəm əsaslara malik olması, mülkiyyət hüququnun, sahibkarlıq, digər mülki və sosial-iqtisadi hüquqların qorunması, hüquq qaydası ənənələrinin olması, lisenziya sisteminin inzibati metodlarının dövlət idarəetmə orqanlarının bürokratik özbaşnalığına keçməsinə imkan vermir (7, s.7).

Lakin inkişafda olan dövlətlərdə, sosial və hüquqi mühitin əsaslarının zəifliyi siyasi və iqtisadi qeyri-sabitlik, siyasi risklərin üstünlük təşkil etməsi (8, s.206) enerji resurslarının hasilatı və investisiya cəlb edilməsi forması kimi lisenziya sisteminin səmərəliliyini azaldır.

Sosial, iqtisadi və hüquqi mühiti sabit olmayan dövlətlərdə investisiyaların və TMK-nın tənzimlənməsi lisenziya sistemi əsasında səmərəli deyil. Bu baxımdan həmin dövlətlərdə investorla münasibətlərin müqavilə (kontrakt) əsasında tənzimlənməsi daha məqbul sayılmalıdır. Lakin bu müqavilə (kontrakt) tənzimetməsi dövlət-TMK münasibətlərində yalnız əmlak sərmayə məsələlərinin hasilatı və bölgüsü ilə bitir. Sosial-iqtisadi məsələlər, məşğulluq, ətraf mühitin mühafizəsi icazəli tənzimetmə sferasının fəaliyyətində qalmalı və ya bu aspektdə ona baxılmalıdır. Başqa sözlə, qanunvericiliyin lisenziya sistemi ümumi qaydasının predmetini formalaşdıran məsələlər üzrə tətbiq edilməlidir.

Açar sözlər: transmilli korporasiyalar, qloballaşma, neft hasil edən ölkələr.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Sadıqov Ə.İ. Beynəlxalq iqtisadi hüquq: Dərslik. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2008. 396 s.
2. Богуславский М.М. Иностранные инвестиции: правовое регулирование. М., Издательство «БЕК», 1996, 462 с.
3. Джонстон Д. Международный нефтяной бизнес: налоговые системы и соглашения о разделе продукции./Перев. с англ., М., ЗАО «Олимп-Бизнес», 2000, 352 с.
4. Доронина Н.Г. Национальное законодательство и многостороннее международное сотрудничество в области иностранных инвестиций. Законодательство и экономика, 1994, №12.
5. Моziас П. Прямые иностранные инвестиции: современные тенденции. МЭиМО. 2002, №1.
6. Нефтяное законодательство Республики Казахстан. Сб. нормативных правовых актов. Сост. К.С.Мауленов. Алматы: Гылым, 1999, 344 с.
7. Сосна С.А. Комментарий к Федеральному закону «О соглашениях, о разделе продукции». М., Юрист, 1997, 192 с.
8. Hasan Zakariya. Political risk insurance in petroleum Investment. Petroleum investment Policies in Developing Countries. Edited by Nicky Beredjick and T.Walde. L. 1988. p. 206.

Лала САФАРАЛИ

ФОРМЫ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ МЕЖДУ ТНК И НЕФТЕДОБЫВАЮЩИМИ ГОСУДАРСТВАМИ

Резюме

Статья посвящена гармонизации внутреннего государственного законодательства с международными правовыми нормами и вопросам применения правильной формы управления в сфере использования природных ресурсов. В этой связи отмечается опыт развитых стран - США, Канады, Мексики, где успешно действует система лицензирования. Особое внимание автор уделяет Законодательству Азербайджанской Республики отмечает неопределенность позиции по отношению к форме договора об использовании природных ресурсов. В заключение даются связанные с этими вопросами советы, основанные на международном опыте.

Ключевые слова: транснациональные корпорации, глобализация, нефтедобывающие страны.

Lala SAFARALY

**THE FORMS OF MUTUAL RELATIONS BETWEEN TRANSNATIONAL
OIL CORPORATIONS AND OIL PRODUCING COUNTRIES**

Summary

The article states on harmonization of the internal legislation with the international norms and application of right regulation norms in the sphere of applying the natural resources. In this connection the practice of the developed countries like the USA, Canada, Mexico, where the license system successfully functions is noted and the attention to the legislation of the Azerbaijan Republic connected with these questions is paid. There is noted the indefiniteness as regards the treaty form on using the natural resources. In the conclusion the advices connected with these problems based on international practice are offered.

Keywords: transnational corporation, globalization, oil producing countries.

Cəmil NƏSİROV
AMEA FSHİ, dissertant

İRANIN NÜVƏ PROQRAMININ YAXIN VƏ ORTA ŞƏRQ REGIONUNU SÜLH VƏ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN OLUNMASINA TƏSİRİ*

Qloballaşmanın hansı xüsusiyyətlərə malik olması nəinki qlobal siyasətin, eyni zamanda regional siyasətin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Çünki ölkələrin qarşılıqlı iqtisadi-siyasi integrasiyası, yeni texnologiyaların əxz edilməsi hər bir konkret ölkənin, regionun və eyni zamanda beynəlxalq aləmdə sülh və təhlükəsizliyin təmin olunmasına bilavasitə təsiri böyükdür. Qloballaşmanın isə bu proseslərə təsiri çox güclüdür. Məlumdur ki, qloballaşma yeni bir super təsiredici gücə malik olmaqla yanaşı mənfi və müsbət tərəflərə də malikdir, inkişaf etməkdə olan ölkələrə isə müxtəlif cür təsir göstərir.

Aparılmış tədqiqatlara əsasən qloballaşma bəzi inkişaf etmiş ölkələrdə geriliyin aradan qaldırılmasına, iqtisadi-siyasi, mədəni geriliyin azalmasına müsbət təsir göstərsə də bəzi inkişaf etmiş ölkələrdə yoxsulluğun və iqtisadi geriliyin daha da dərinləşməsinə səbəb olmuşdur (1). Dünyada qloballaşma prosesi inkişaf etmiş ölkələrdə təkamül xarakteri daşısa da və planlı şəkildə getsə də, Yaxın və Orta Şərq ölkələri arasında bu proses çox rəngarəng və müxtəlif baş verir. Bu da həmin ölkələrin bugünkü iqtisadi-siyasi inkişafı və qədimdə zəngin sivilizasiyaya malik olması ilə əlaqədardır.

Yaxın və Orta Şərq ölkələri içərisində İran İslam Respublikası həm öz coğrafi-strateji mövqeyinə, həm də iqtisadi-siyasi potensialına və eyni zamanda əhali potensialına görə xüsusi mövqeyə malikdir (5).

Məlum olduğu kimi Yaxın və Orta Şərq ölkələri öz zənginliyi ilə yanaşı, konfliktlərin çoxluğu ilə də seçilir. Qərb və ABŞ-ın fikrincə, beynəlxalq miqyasda fəaliyyət göstərən dünya üçün ən təhlükəli terror təşkilatları məhz Yaxın və Orta Şərq ölkələrində yerləşir, burada maliyyələşdirilir. Terror təşkilatları da bu ölkələrdə azad şəkildə fəaliyyət göstərirlər. Ona görə də Qərb dünyası tərəfindən heç bir vəchlə qəbul edilməyən İran İslam Respublikasının XX əsrin sonunda İraqa 8 illik müharibədən sonra sürətli inkişafa qədəm qoyması Qərb dünyasını və həmçinin Yaxın və Orta Şərq ölkələrini qorxuya salır. Problemlə bağlı nüvə enerjisindən danışarkən qısa da olsa onun səciyyəvi xüsusiyyətləri qeyd olunmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, nüvə enerjisi qəzalar istisna olunmaqla ekoloji cəhətdən təmiz və iqtisadi cəhətdən çox səmərəli olduğundan bəşəriyyət üçün böyük faydalı potensiala malikdir. Lakin onun hərbi məqsədlər üçün istifadə olunması ölkənin təhlükəsizliyinin təmin olunmasında mühüm rol oynasa da, başqa region ölkələri üçün böyük təhlükə mənbəyi sayılır. Tarixdən məlumdur ki, dünyada ilk nüvə silahına malik olan ölkə - Amerika Birləşmiş Ştatları olmuşdur. Ondan sonra 1949-cu ildə keçmiş SSRİ, 1952-ci ildə İngiltərə, 1960-cı ildə Fransa, 1964-cü ildə Çin Xalq Respublikası, XX əsrin sonlarından etibarən isə Pakistan və Hindistan da artıq nüvə silahına sahib idilər. İran başqa dövlətlərə nisbətən böyük iqtisadi-siyasi potensialına baxmayaraq texnologiya cəhətdən geri qalır və öz qarşısına Hindistan və Pakistandan əvvəl nüvə texnologiyasına malik olmağı məqsəd qoysa da hələ də nəinki bu məqsədə nail olmamış, eyni zamanda nüvə enerjisindən istifadə edə bilmir. Bunun da əsas iki səbəbi vardır: birincisi, daxili səbəblər, ikincisi xarici səbəblər.

* Məqalə tarix ü.e.d., prof. Həsən Əlibəyli tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

İranın nüvə texnologiyasında qeriliyinin daxili səbəbləri aydındır və bu barədə bütün İran tədqiqatçıları yekdildirlər. 1979-cu ilin fevral ayında İranda şah rejiminin devrilməsi və İslam İnqilabının qələbə çalması ilə ölkənin iqtisadi-siyasi strukturunda əsaslı dəyişikliklər baş verdi və ölkənin dünya siyasətinə və iqtisadiyyatına integrasiyası tamamilə kəsildi. Ölkənin iqtisadi inkişafı üçün zəmin yaradan bütün qərardad və müqavilələr də ləğv olundu. İraqla 1980-ci il sentyabr ayının 1-dən başlayan və 8 il davam edən İrana təhmin olunmuş müharibə nəinki İranın nüvə texnologiyasını mənimsəməsini ləngitdi, eyni zamanda ölkənin iqtisadi və siyasi geriliyinə səbəb oldu (6).

1988-ci ildə İranla İraq arasında müharibənin qurtarması haqqında sülh müqaviləsinin imzalanması ilə İran dinc quruculuq dövrünə başladı və ölkədənüvə texnologiyasının mənimsənilməsi üçün imkan yarandı.

Məlum olduğu kimi İran İslam Respublikası Yaxın və Orta Şərqdə, eyni zamanda Fars körfəzi regionunda böyük gücə malikdir və region ölkələri ilə - Livan və Türkiyəni çıxmaq şərti ilə qalan ərəb ölkələri ilə o qədər də səmimi münasibətlərə malik deyildir (2). Digər bir tərəfdən Fars körfəzi sahili boyunca yerləşən ərəb ölkələri ilə bu körfəzdə yerləşən təqribən 100 ada ilə bağlı müəyyən ərazi münaqişələri mövcuddur. Bu isə ABŞ başda olmaqla, Qərb ölkələrinin İrana qarşı qısqanclığını daha da artırmış, onun qabaqcıl texnologiyaya, xüsusilə də nüvə texnologiyasına sahib olmasına maneələr yaratmasına səbəb olmuşdur.

İranın nüvə texnologiyasına malik olmasında ən başlıca amil məhz xarici faktordur. Odur ki, Qərb ölkələrinin İrana qarşı apardıqları bu mübarizə səngimək bilmir və Qərb ölkələri hər vaxtlə buna mane olmağa çalışırlar.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi İran-İraq müharibəsi qurtardıqdan sonra İranın rəsmi dairələri ölkənin iqtisadi-siyasi gücünü daha da artırmaq və nüvə texnologiyasını mənimsəməklə region ölkələri içərisində öz mövqe və nüfuzunu artırmağı öz qarşısına bir məqsəd kimi qoydu. «Özü-özünü» təmin etməyi bir məqsəd kimi qarşıya qoyan İran dövləti müəyyən mənada buna nail olmuşdur. Qərb dünyası tərəfindən həm iqtisadi, həm də siyasi mühasirədə yerləşməsinə baxmayaraq İran müharibənin bütün ağır nəticələrinə davam gətirərək iqtisadiyyatını inkişaf etdirməyə başladı. Bununla yanaşı ölkənin hərbi qüdrətinin gücləndirilməsi əsas vəzifə kimi İran dövlətinin qarşısında dururdu. Bunun da bir çox səbəbləri vardı. Onları aşağıdakı şəkildə xülasə etmək olar:

1. ABŞ-ın Fars körfəzinin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi ilə bu regiona çoxlu sayda hərbi güc toplaması, sonralar isə Əfqanıstana və İraqa hücum edərək bu ölkələri işğal etməsi;

2. Misir başda olmaqla və Livan istisna olunmaqla bir çox ərəb dünyası ölkələrinin şiə ideologiyasına malik olan İrana qarşı düşmən mövqe tutması;

3. İran-İsrail qarşıdurması, Fələstin problemi (11).

Məlum olduğu kimi İran hələ şahənşah rejimi hakimiyyətdə olarkən 1968-ci il iyul ayının 1-də Nüvə Silahlarının Yayılmaması Müqaviləsini imzalamışdı, elə həmin ildə müqavilə İranın parlamenti tərəfindən ratifikasiya olunmuş və qanuni qüvvəsinə minmişdi. Lakin XX əsrin sonunda SSRİ-nin süqutu və İranda 1979-cu il fevral ayında İslam İnqilabının qələbə çalması ilə həm dünyanın və həm də regionun siyasi xəritəsində böyük dəyişikliklər baş verdi.

Birincisi, İranda İslam İnqilabının qələbə çalması ilə İran öz anti-Amerika və anti-İsrail siyasətində SSRİ ilə eyni mövqedən çıxış edirdi. Lakin SSRİ-nin süqutundan sonra İran anti-Amerika və anti-İsrail siyasətində təkləndi.

SSRİ-nin süqutundan sonra birqütblü dünya sisteminin yaranması və ABŞ başda olmaqla Qərb ölkələrinin dünya miqyasında mütləq hökmranlığı İran İslam Respublikasını analoqu olmayan bir ölkə kimi İslam ölkələrini birləşdirə biləcək bir ideologiyanı yaratmağa və həyata keçirməyə sövq etdi. Teokratik bir ölkə kimi İranın irəli sürəcəyi belə bir ideologiya şəriətə

əsaslanaraq İslam və qeyri-İslami ölkələrdə (İslam dininin yayılmadığı ölkələrdə) əsas əhkamlar üzərində yaranmalı idi. Odur ki, bu ideologiya beynəlxalq münasibətlərin - xüsusilə İslam ölkələri arasında münasibətlərin formalaşmasında pozitiv rol oynamalı idi. Odur ki, İran İslam Respublikası öz xarici siyasətində İslam ölkələrinin yeni beynəlxalq münasibətlərini formalaşdıran «Umm-əl-qəra» (ölkələr anası) doktrinasını irəli sürdü.

«Umm-əl-qəra» doktrinası nədir və nə kimi mahiyyət daşıyır? İran-İraq müharibəsi 1988-ci ildə başa çatdıqdan sonra Haşimi Rəfsəncaninin prezidentliyi dövründə xarici siyasətdə yeni bir istiqamətin qəbul edilməsi zərurəti yarandı və bütün İslam ölkələrini, xüsusilə də Yaxın və Orta Şərq ölkələrini vahid cəbhədə birləşdirmək üçün İran İslam Respublikasının xarici siyasətində bu doktrina qəbul olundu və formal şəkildə də özünü İslam ölkələri anası kimi göstərməyə başladı. Həqiqətdə isə bu doktrinanın əsas mahiyyəti İran İslam Respublikasının həmişə beynəlxalq münasibətlərdə mənfi imic qazanmış İslam fundamentalizminin - İslam təməlçiliyinin yeni forması kimi özünü büruzə verdi. Osmanlı imperiyasında olduğu kimi İran İslam Respublikası da «Umm-əl-qəra» doktrinasını həyata keçirməklə Tehran tərəfindən İslam dünyasını daha da genişləndirmək və onu öz nəzarəti altında saxlamaq idi (7). Çünki İslam İnqilabının lideri Ayətullah Ruhullah Musəvi İmam Xomeyninin vəfatından (1988-ci il) və Haşimi Rəfsəncani prezident seçildikdən sonra İran İslam Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Şurasının üzvləri arasında belə bir fikir formalaşmışdı ki, İslam İnqilabı öz sərhədləri hüdudundan kənara çıxmasa, yaşamağa qadir olmayacaqdır. Bu ideologiyanın tərəfdarları bunu 1917-ci ildə Rusiyada baş verən Sosialist İnqilabının qələbəsindən sonra İ.V.Stalinlə Trotski arasında yaranan fikir ayrılığına bənzədirlər və İslam İnqilabının həyat qabiliyyətli olmasını onun başqa ölkələrə yayılmasını təbliğ və təşviq edirdilər. Ona görə də «Umm-əl-qəra» doktrinasını İranın xarici siyasətində qəbul edən liderlər İranı «İslam ölkələrinin anası» təsəvvür edirdilər və belə düşünürdülər ki, İran İslam fundamentalizmi - İslam təməlçiliyi hərəkətinin bazası və mərkəzi ola bilər və İran İslam Respublikasının maddi-mənəvi köməyi olmadan İslam fundamentalizmi hərəkəti öz ölkələrində hakimiyyəti ələ ala bilməz. Bu hərəkət yalnız İran İslam Respublikasına arxalana bilər. Amma bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, İran-İraq müharibəsi hər iki ölkədə iqtisadiyyatın məhv olmasına və böyük dağıntılara səbəb olmasına baxmayaraq bu dövrdə İran İslam Respublikasının xarici siyasətində Kərbəlanın azadlığı, Qüdsün - Beytül müqəddəsin azadlığı və bu gün də İranın xarici siyasətində davam etdirilən İsrailin məhvi kimi şüarları Yaxın və Orta Şərqdə radikalizmin, islamçılığın və İslam dininə arxalanmaq dalğasının güclənməsinə böyük təsiri oldu. Təbii ki, yuxarıda qeyd olunan bu amillər Yaxın və Orta Şərqdə, o cümlədən beynəlxalq miqyasda İranın xarici beynəlxalq münasibətlərinə təsir etməyə bilməzdi. Heç də təsadüfi deyil ki, bunun nəticəsində İran İslam Respublikası Yaxın və Orta Şərqdə, xüsusilə şəlik güclü olan ölkələrdə İslam fundamentalizmini - təməlçiliyini istiqamətləndirən bir mərkəzə çevrildi. Onun Fələstində, Livanda nüfuzunu daha da artırdı. Bu isə Fars körfəzi mühafizəkar ərəb dövlətlərinin və Amerika Birləşmiş Ştatlarının İrana qarşı vahid cəbhədə birləşməsinin güclənməsi ilə nəticələndi. Belə bir beynəlxalq şəraitdə İran İslam Respublikası qeyri-bərabər qarşıdurmaya məruz qaldı. Odur ki, İran İslam Respublikasının xarici işlər nazirinin sabiq müavini Məhəmməd Cavad Laricani 1368-ci ilin (1999-cu ilin iyul ayı) yayında «Umm-əl-qəra» doktrinası ilə bağlı demişdir: «Birinci məsələ bizim İslam dünyasında mövqeyimizdir. Yəni İran coğrafi sərhədlərlə məhdud olmamalıdır. Biz başqalarının torpaqlarını tutmaq fikrində deyilik. Bizim İslam dünyasında mövqeyimiz coğrafi sərhədlərlə müəyyən olunmur. Biz diplomatiyamızı və siyasətimizi elə qurmalıyıq ki, bizim İslam dünyasındakı mövqeyimizə uyğun olsun. Biz İslam dünyasında böyük mövqeyə maliklik və İrandan başqa heç bir ölkə İslam dünyasına rəhbərlik edə bilməz. Bu böyük tarixi bir mövqedir...».

İran İslam Respublikası üç həyati məqsədi həyata keçirməlidir:

1. İslam dünyasında İslamın mahiyyətini və onun mövqeyini qoruyub saxlamaq;
2. Ölkənin təhlükəsizliyini müdafiə etmək;
3. İslam Respublikasını genişləndirmək.

Həqiqətdə «Umm-əl-qəra» doktrinasına əsasən əgər İslam ölkələri arasında bir ölkə «Umm-əl-qəra»-yi İslami - İslam ölkələrinin anası olarsa, onun məğlubiyyəti İslam ölkələrinin məğlubiyyəti, qələbəsi - İslam ölkələrinin qələbəsi olacaqdır. Belə olan bir şəraitdə «Umm-əl-qəra»nın (ölkələr anasının) qorunub saxlanması üstünlük təşkil edəcəkdir». Beləliklə, Yaxın və Orta Şərq regionunda mövcud olacaq yeni beynəlxalq münasibətlər sistemində dialektik əlaqələr yaranacaqdır. «Umm-əl-qəra» (ölkələr anası) doktrinasına rəhbər olan ölkə İslam dünyası ölkələri təhlükə altına düşdükdə tez reaksiya verəcək və «Umm-əl-qəra» təhlükə altına düşdükdə İslam dünyası ölkələri hərəkətə gələcək - bir-birinin mövcudluğunu qoruyub saxlayacaqdır. Məhz bu doktrina və Yaxın və Orta Şərq ölkələrində formalaşacaq «Umm-əl-qəra» (ölkələr anası) doktrinasına əsaslanan beynəlxalq münasibətlər bir-birini qoruyacaqdır.

İran-İraq müharibəsi sübut etdi ki, dünya beynəlxalq siyasi sistemi ölkələrin BMT-nin Nizamnaməsinə əsasən istiqlaliyyətini, ərazi bütövlüyünü tanısa da, ölkələrdə mövcud olan hakimiyyətin qorunub saxlanılmasında, iqtisadi-siyasi təhlükəsizliyinin təmin olunmasında ölkələrin Silahlı Qüvvələrinin və onun müasir silahlarla güclənməsi mühüm rol oynayır. Odur ki, İran İslam Respublikasının xarici siyasətində bu doktrinanın həyata keçirilməsi gərginliklə dolu Yaxın və Orta Şərq region ölkələri içərisində hərbi üstünlüyə malik olması zərurətini yaradırdı. Bunu xüsusilə hələ də barıt iyisi getməyən İraqa 8 illik müharibə bir daha sübuta yetirirdi.

İran İslam Respublikası nüvə texnologiyasından yalnız dinc məqsədlər üçün istifadə etmək fikrində olduğunu bildirmiş və siyasi debatlar zamanı daim bu fikrini vurğulamışdır. Sadəcə olaraq nüvə texnologiyasının mənimsənilməsi, uranın zənginləşdirilməsi, zənginləşdirilmiş uran, ağır və yüngül su istehsal etmək üçün istehsalat-sənaye kompleksinin olması hələ nüvə silahı əldə etmək demək deyildir. Bunun üçün ölkədə nüvə silahını, başqa sözlə desək nüvə başlıqlarını lazım olan hədəfə çatdırmaq üçün müvafiq texnologiya, idarə mexanizmi və başqa sənaye və hərbi sənayenin inkişaf etdirilməsi tələb olunur. İranda raket sənayesinin inkişafından bəhs etməzdən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, hələ İslam İnqilabından əvvəl şah rejimi zamanı İranın Silahlı Qüvvələri regionun Türkiyədən sonra ən müntəzəm ordusu hesab olunurdu və Fars körfəzi jandarmı rolunu oynayır. İslam İnqilabının qələbəindən dərhal sonra inqilaba vəfalı olan İslam İnqilabı Gözətçiləri Korpusu (Qvardiyası) yaradıldı. İİGK o zaman şah zamanı mövcud olan müntəzəm ordu qarşısında əks bir qüvvə kimi yaradılsa da, sonralar bu korpus İranın Silahlı Qüvvələri içərisində özünəməxsus müntəzəm orduya çevrildi.

1985-ci ildə isə İslam İnqilabının lideri Ayətullah Ruhullah Musəvi Xomeyninin göstərişi ilə Hərbi Hava Qüvvələri, Hərbi Dəniz Donanması və Raket Ordusu yaradıldı. Bu isə İİGK-nun bazasının daha da möhkəmlənməsinə və döyüş qabiliyyətinin güclənməsinə səbəb oldu. (8) Həqiqətdə isə İİG İranın Silahlı Qüvvələrinin içərisində müstəqil orduya çevrilərək rejimin siyasiləşdirilmiş hərbi dayacağına çevrildi. Dediklərimizi bu fakt sübut edir ki, 500 min nəfər şəxsi heyətə malik olan İran ordusunun 350 min nəfərini İİGK-nın şəxsi heyəti təşkil edir. Lakin Birinci və İkinci Körfəz müharibəsi, həmçinin Əfqanıstanın və İraqın işğalı zamanı hərbi əməliyyatlar sübut etdi ki, İran region ölkələri içərisində güclü müntəzəm orduya malik olmasına baxmayaraq, Qərb ölkələrinin birləşmiş ordusunun modern silahları qarşısında acizdir. Odur ki, İran öz siyasi-hərbi təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Silahlı Qüvvələrinin raket arsenalını modernləşdirmək və kütləvi qırğın silahları, ballistik raketlər yaratmaq qərarına gəldi. Bundan əlavə İran Fars körfəzində Hərbi Dəniz Flotunu gücləndirmək məqsədi ilə üzərində ballistik raketlər yerləşdirilməsi mümkün olan üç ədəd «Kilo» tipli sualtı qayıq,

Çin Xalq Respublikasından «C-802» tipli gəmi əleyhinə raketlər, «Sahil-gəmi» tipli 100 ədəd raket almışdır ki, bu silahlarla düşmənin hücumunu dəf etmək mümkündür (9). Buna görə də İran İslam Respublikasının nəyin bahasına olursa-olsun ballastik raketləri istehsal etmək niyyəti gündəlikdən düşmür. İranın rəsmi dairələrinin, o cümlədən prezident Mahmud Əhmədi-nejadın Amerika Birləşmiş Ştatlarına İsrailə qarşı ünvanlanmış populist çıxışlarında onlara hədə-qorxu gəlməsi onun ballastik raketlər istehsal etmək ərafəsində olduğunu göstərir.

Əldə olunan məlumatlara əsasən İran raket sənayesini inkişaf etdirməyə keçən əsrin sonlarından başlamışdır. Belə ki, 1980-ci illərin əvvəllərində İraq tərəfindən kimyəvi silahlar hücumuna məruz qalan İran İslam Respublikası Suriyadan, Liviyadan, Şimali Koreya və Çindən ballastik raketlər almaq təşəbbüsündə bulundu və İran-İraq müharibəsinin ilk illərində buna nail oldu. 1985-ci ildən etibarən Liviyadan və 1987-ci ildən isə Şimali Koreyadan «SCUD-B» tipli raketlər almağa başladı (3).

Ümumiyyətlə hərbi planlar, xüsusilə ballastik raketlər istehsalı ciddi hərbi sirr kimi saxlanılmasına baxmayaraq müxtəlif vasitələrlə əldə edilən məlumatlara əsasən, ABŞ diplomatı Con Boltonun dediklərinə görə, İran Rusiya, Şimali Koreya, Çin rəsmi dövlət strukturları və kommersiya strukturları vasitəsi ilə ballastik raketlər texnologiyasını xeyli inkişaf etdirmiş, Yaxın və Orta Şərq ölkələri içərisində güclü silahlara malikdir. Rusiya mütəxəssislərinin İranın «Şəhid Bageri», «Şəhid Hemmət» raket istehsal obyektlərinə baş çəkməsi bu sahədə Rusiya mütəxəssislərinin əməkdaşlığına əsas verir. Qeyd etmək lazımdır ki, 1998-ci ilədək İran Çin, Liviya və Şimali Koreyadan taktiki raketlər alırdı və onların maksimum uçuş trayektoriyaları 300-500 km təşkil edirdi. Lakin İranın özünün istehsal etməyə başladığı «Şahab-1», «Şahab-2» və «Şahab-3» tipli raketləri kimyəvi və bioloji başlıqlar daşıma gücünə malik olsalar da, onların maksimum uçuş trayektoriyası 800 km. təşkil edirdi.

1998-ci ildən etibarən isə İran «Şahab-4» uçuş trayektoriyası maksimum 1240 mil və «Şahab-5» tipli raketlər istehsal etməyi planlaşdırmışdır.(10) Son «Şahab-5» tipli raketlərin uçuş trayektoriyası maksimum 2800 mil təşkil edir ki, bu raketlər nəinki Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin, habelə Paris və London şəhərlərini hədəf altına ala bilər. Bütün yuxarıda qeyd olunanlar və İranın nüvə proqramının uğurlu inkişafı sübut edir ki, artıq o atom və bioloji silahlar yaratmaq astanasındadır. Bu bir tərəfdən regionda sülh və sabilliyə xidmət edə bilərsə, gərginlik ocağı olan Yaxın və Orta Şərqdə qeyri-sabillik amili də ola bilər.

Yaxın və Orta Şərq regionu dünyanın qaynar və gərgin regionlarından biridir. Region ölkələrinin enerji mənbəyinə malik olması burada stabil, ədalətli beynəlxalq münasibətlərin yaradılmasını tələb edir. Region ölkələrinin hər hansı birinin beynəlxalq siyasi dividəntə malik olması, digərinin məhdud çərçivədə fəaliyyət göstərməsi, siyasi, iqtisadi mühasirəyə alınması, təhlükəsizliyinə təhdidlərin yaranması (İran İslam Respublikasının təmsalında) kütləvi qırğın silahlarına meyli gücləndirəcəkdir.

İran İslam Respublikası nüvə enerjisi texnologiyasını mənimsəməyi yalnız dinc məqsədlə həyata keçirdiyini iddia edir və nüvə silahının istehsal olunmasının onun İslam dini nöqteyi-nəzərindən qəbul edilməz olduğunu iddia edir. Lakin region ölkələrindən Hindistan, Pakistan və İsrail nüvə silahına malik olarlarsa və nüvə klubu ölkələri sırasına qəbul olunarlarsa, təbii ki, İran İslam Respublikası da ən azı beynəlxalq münasibətlər sistemində siyasi dividənt əldə etmək üçün nüvə silahı əldə etməyə sövq olunacaqdır.

Bir əsas məsələni də qeyd etmək yerinə düşərdi. Yaxın və Orta Şərq regionunda nüvə silahının yayılmaması rejimini qorumaq üçün İranın nüvə proqramını məhdudlaşdırmaq yox, paralel olaraq regionda mövcud olan bir çox həssas siyasi-ideoloji problemlərlə yanaşı İsrail-ərəb qarşıdurmasının ədalətli həllinə nail olmaq lazımdır.

Açar sözlər: İran, nüvə proqramı, Yaxın Şərq ,beynəlxalq münasibətlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Алиев А. Ирано-Иракская война. М., 1986.
2. Машин В.В., Яковлев А.И. Персидский залив в планах и политике Запада. М., Международные отношения, 1985.
3. National Intelligence Council Foreign Ballistic Missile Threat through 2015. December 2001. Unclassified Summary of a National Intelligence Estimate. www.fas.org/crs/nuke/RS22758.pdf
4. Rolton I.R. Iran Continuing Pursuit of Weapons of Mass Destruction. Testimony Before the House International Relations Committee. Subcommittee on the Middle East and Central Asia. 24 June 2004. <http://www.cia.go/t/us/rm33099.html>
5. Goldschmidt P. Concrete steps to improve non-proliferation regime, Carnegie Papers, 2009, http://www.carnegieendowment.org/files/improve_nonpro_regime.pdf
6. Dorudyan Məhəmməd. Seyri dər Cəngə İran və Əraq (İran və Əraq müharibəsinə bir nəzər). İslam inqilabı gözetçiləri korpusunun Tədqiqat Mərkəzi. Tehran, 1376.
7. Doktor Əlirza Əzqəndi. İran İslam Respublikasının xarici siyasəti. Tehran, “Qoms” nəş., 1386 (2007). IV çap.
8. Foouran Con. (Qalib müqavimət) Moqaviməte şəkanənde. Əhməd Tədinin tərcüməsi. II çap. Tehran, Rəsa mədəni xidmət müəssisəsi, 1378.
9. <http://www.inforos.ru/?module=news&action=view&id=27727>
10. Iranian ballistic missile program. <http://www.globalsecurity.org/world/iran/missile.html>
11. “Comhuriye Eslami” qəzeti, 1997-ci il (1356).

Джамиль НАСИРОВ

ВЛИЯНИЕ ЯДЕРНОЙ ПРОГРАММЫ ИРАНА НА ОБЕСПЕЧЕНИЕ МИРА И БЕЗОПАСНОСТИ НА БЛИЖНЕМ И СРЕДНЕМ ВОСТОКЕ

Резюме

В данной статье рассматриваются главные приоритеты внешней политики Ирана, одним из которых является стремление стать во главе исламских государств и приобретение ядерного оружия. По мнению многих экспертов, оно обосновано тем, что это даст новые дивиденды во внешней политике Ирана. Во внешней политике Ирана заметное место занимает палестино-израильский конфликт. Иран категорически не признает само существование государства Израиль. Тегеран считает, что возможность разблокирования ближневосточного мирного процесса может привести к изменению баланса сил в регионе не в его пользу. Иран крайне заинтересован в том, чтобы не позволить кому-либо изолировать себя от участия в важнейших политических процессах на Ближнем Востоке и усилить свое присутствие в регионе. Как известно, иранское руководство неоднократно высказывало твердое намерение поддерживать исламское сопротивление на юге Ливана и в Палестине и этим самым оказывает влияние на регион.

Ключевые слова: Иран, ядерная программа, Ближний Восток, международные отношения.

**THE INFLUENCE OF IRAN'S NUCLEAR PROGRAM ON SAFEGUARDING
PEACE AND SECURITY IN THE NEAR AND MIDDLE EAST**

Summary

In the article considered are the main priorities in foreign policy of Iran, one of which is striving for being the head of the Islamic countries and obtaining the nuclear weapon. In opinion of most experts, it is conditioned by that it will give the new dividends in the foreign policy of Iran. The author notes that in the foreign policy of Iran, the Palestine-Israel takes a notable place. Iran absolutely does not admit the possibility of existence itself of Israel as a state. Tehran thinks that the possibility of deblocking of the Middle East conflict can cause the change in balances of power in the region that will not benefit the Islamic Republic of Iran. Iran is extremely interested in that no one country to be allowed to isolate it from participation in the most important political processes occurring in the Near Middle East, as well as in strengthening own presence in the region. As we know, the Iranian administration has repeatedly expressed their firm will to support Islamic resistance in the south of Lebanon and in Palestine, and by this exerts an influence in the region.

Keywords: Iran, nuclear program, the Near East, international relations.

Rauf QASIMZADƏ
AMEA FSHİ, dissertant

**DÖVLƏT XADİMİNİN VƏ YA İCTİMAİ XADİMİN HƏYATINA
SUI-QƏSD ETMƏ (TERROR AKTI). CİNAYƏTLƏRİNİN
VƏZİYYƏTİ, DİNAMİKASI VƏ İNKİŞAF MEYİLLƏRİ***

Dövlət xadiminin, ictimai xadimin və ya xarici dövlət nümayəndəsinin həyatına sui-qəsdin - terror aktının vəziyyəti, dinamikası və müasir inkişaf meyllərini təhlil etməzdən əvvəl, ümumiyyətlə, cinayətkarlığın kriminologiya elmi tərəfindən işlənilib hazırlanmış müddəaları əsasında vəziyyəti, dinamikası və inkişafına dair nəzəri məsələlərin yığcam şəkildə nəzərdən keçirilməsi aktual əhəmiyyətə malikdir.

Prof. F.Y.Səməndərov yazır ki, cinayətkarlığın birinci, ümumiləşdirici kəmiyyət əlaməti onun vəziyyətilə bağlıdır. Cinayətkarlığın vəziyyəti onun adına, sadə anlamına görə müəyyən ərazidə və müəyyən zaman intervalında baş verən cinayətlərin əhalinin ümumi sayına düşən və onların iştirakçılarının ümumi sayını nəzərdə tutan kəmiyyət-keyfiyyət göstəricisidir. Cinayətkarlığın vəziyyəti müəyyən edilərkən, təkcə mütləq göstəricilərlə, yəni qeydə alınan cinayətlərin sayı ilə kifayətlənmək olmaz, burada həm də latent (gizli qalan) əməllərin sayı da (bəzən belə cinayətlərin sayı rəsmi statistikada qeydə alınan cinayətlərin sayından 3-5 dəfə artıq olur) nəzərə alınmalıdır (1, s. 55).

Qeyd etmək lazımdır ki, cinayətkarlıq və onu törətmiş şəxslər barəsində mütləq və nisbi məlumatlar mühüm göstəricilər hesab olunur. Lakin belə göstəricilər heç də həmişə müxtəlif dövlətlərdə, yaxud ayrı-ayrı regionlarda cinayətkarlığın vəziyyətini müqayisə etməyə, ona obyektiv qiymət verməyə imkan vermir. Çünki cinayətkarlığın vəziyyətinin müqayisə ediləcəyi dövlətlərdə və regionlarda əhalinin sayı müxtəlifdir. Qeyd edilən müqayisəyə mane olan halları aradan qaldırmaq üçün müqayisə ediləcək dövlətlərdə və ya regionlarda cinayətkarlığın vəziyyətini xarakterizə edən göstəriciləri vahid əsasla (müqayisə edilə bilən vəziyyətə) gətirmək lazımdır. Buna cinayətkarlığın əmsalını öyrənməklə nail olunur.

Bir cəhəti də qeyd etmək zəruridir ki, cinayətkarlıq əmsalı ilə cinayətkarlığın vəziyyəti heç də sinonim anlayışlar deyil və onların arasında bərabərlik işarəsi qoyula bilməz.

Cinayətkarlıq əmsalı əhalinin hər 10 min, yaxud 100 min nəfərinə düşən cinayətlərin sayı ilə müəyyən edilir. Burada eyni zamanda əhalinin 14 yaşdan yuxarı olan hissəsi nəzərdə tutulur. Müəyyən ərazidəki əhalinin sayından asılı olaraq cinayətkarlıq əmsalı hər min nəfərə, 10 min nəfərə, habelə 100 min nəfərə və s. düşən cinayətlərin sayı ilə hesablanır. Beləliklə, kriminologiya ədəbiyyatında qeyd edildiyi kimi, cinayətkarlıq əmsalını - əhalinin min, on min, yüz min və s. hissəsinə düşən cinayətlərin sayını - tapmaq üçün bir ildə baş verən cinayətlərin ümumi sayını minə, on minə, yüz minə və s. vurub, həmin ildə əhalinin yaşının 14-dən yuxarı olan hissəsinin sayına bölmək lazımdır (1, s. 59).

Cinayətkarlığın vəziyyətinin öyrənilməsi onun konkret təzahürlərinin rəsmi qeydiyyatına əsaslanır. Cinayətkarlığın vəziyyətinin öyrənilməsi sayəsində cinayətlərin hesabı aparılır.

Bu zaman aşağıdakı kriterilərdən istifadə olunur:

- a) törədilmiş cinayət faktları;
- b) həmin cinayətləri törətmiş şəxslər (sayı);

* Məqalə tərəfindən çapa məsləhət görüldü.

c) mütəşəkkil cinayətkar birləşmələrinin törətdikləri cinayətlər nəticəsində bu cinayətlərin qurbanlarının sayı və maddi zərərin ümumi məbləği.

Lakin hüquq ədəbiyyatında, qeyd edildiyi kimi, müasir statistika bu məlumatları tam şəkildə əks etdirmək iqtidarında deyildir. Cinayətkarlıqla bağlı verilən statistik məlumatların böyük əksəriyyəti natamam xarakter daşıyır (3, s. 99).

Cinayətkarlığın xarakteri cinayətkarlığın quruluşunda ağır (həm də xüsusilə ağır) cinayətlərin sayının miqdarı ilə, cinayət törədənlərin şəxsiyyətinin xarakterizə olunması ilə müəyyən edilir. Göründüyü kimi, cinayətkarlığın xarakterini onun quruluşu müəyyənləşdirir.

Ayrı-ayrı cinayətlərin xüsusi çəkisi müvafiq növdən olan cinayətlərin ümumi sayından da hesablanı bilər. Məsələn, insanın həyat və sağlamlığı əleyhinə olan cinayətlərin ümumi sayında qəsdən adam öldürmənin xüsusi çəkisi də göstərilə bilər. (3, s. 105). Qeyd etmək lazımdır ki, belə quruluş heç də dəyişilməz qalmır. Cinayətlərin xüsusi çəkisi faizlərlə göstərilir.

Belə faizlər qeydiyyatdan keçmiş cinayətlərin ümumi sayından hesablanır. Cinayətkarlığın quruluşu haqqında cinayətkarlığın ayrı-ayrı növlərinin xüsusi çəkisi əsasında da mülahizələr yürütmək olar. Hüquq ədəbiyyatında qeyd olunduğu kimi, cinayətkarlığın quruluşu müəyyən ərazidə müəyyən zaman ərzində müxtəlif növdən olan cinayətlərin ümumi sayının xüsusi çəkisindən və onların qarşılıqlı əlaqəsindən ibarətdir (4, s. 156). Cinayətkarlığın quruluşu diaqramla da əks etdirilə bilər.

Cinayətkarlığın növləri tədqiqatçının əsas mövqeyindən və təhlilin qarşısında qoyulan vəzifələrdən asılı olaraq fərqləndirilir. Bu zaman təqsirin formalarının, cinayətlərin subyektlərinin xarakteristikalarının təhlilinə xüsusi diqqət yetirilir.

Cinayətkarlığın dinamikası cinayətlərin vəziyyətinin və quruluşunun (kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin) müəyyən dövr ərzində (bir il, üç il, beş il, on il və s. müddətlərdə) dəyişməsinə xarakterizə edən göstəricilərdir. Bütün sosial hadisələr kimi cinayətkarlıq üçün də hərəkətdə olmaq və dəyişmək xarakterikdir. Çünki cinayətkarlıq üçün durğunluq yad əlamətdir. Cinayətkarlıq məhz daim hərəkətdə olduğuna görə onun yeni-yeni təzahür formaları yaranır və şəraitdən asılı olaraq məkanını da onun dəyişir.

Cinayətkarlığın dinamikası qısa, və xeyli uzun müddətə öyrənilə bilər. Cinayətkarlığın dinamikasının qısa müddətə - altı aya, bir ilə öyrənmək cinayətkarlıqla mübarizə aparən orqanlar üçün daha mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Cinayətkarlığın dinamikasının qısa müddətə öyrənilməsi hüquq-mühafizə orqanlarının cinayətkarlığa təsir göstərən sosial amilləri daha dəqiq hesaba almağa, cəmiyyətin həyatında baş verən sosial proseslərin münaqişəli tərəfmi izləməyə imkan verir.

Cinayətkarlığın vəziyyətinin, onun dəyişmə meyllərinin və tərəddüdlərinin və həmçinin şəraitin dərinədən dərk edilməsi və kompleks profilaktik planın hazırlanması üçün cinayətkarlığın dinamikası uzun müddətə öyrənilməlidir. Uzun müddətə təşkil edilən tədqiqat bütövlükdə cinayətkarlığın, eləcə də onun ayrı-ayrı növlərinin vəziyyətində və quruluşunda mövcud olan sabit meylləri və tərəddüdləri aşkar etməyə imkan verir (1, s. 67).

Cinayətkarlığın dinamikasının statistik mənzərəsi, həmçinin də müəyyən dövrdə törədilən cinayətlərin qeydə alınmasının və açılmasının vəziyyətindən (latent cinayətlərin azalmasından) və cinayətlərə görə cəzaların labüd olaraq ədalətli tətbiqindən asılıdır.

Cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər cinayətkarlıqdakı ləng dəyişikliyə avtomatik olaraq təsir göstərmir. Lakin əhalinin sayında və tərkibində qəflətən baş verən dəyişikliklər, məsələn, müəyyən bölgənin sənayesinin intensiv surətdə inkişaf etməsi və ya digər yaşayış yerlərindən əhalinin fəal mühacirəti cinayətkarlıqda dəyişikliklərin surətlə baş verməsinə təsir göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, cinayətkarlığın və onun müxtəlif təzahürlərinin dinamikasının təhlil edilməsi zamanı eyni vaxtda da cinayətkarlıqla mübarizəyə dair qanunvericilikdəki

dəyişiklikləri də tədqiq etmək, habelə qanunvericiliyin cinayətkar təzahürlərinin qeydiyyatına təsirini diqqət mərkəzində saxlamaq vacibdir.

Azərbaycan cəmiyyətinin etnik və milli xüsusiyyətlərinin təhlilindən aydın olur ki, azərbaycanlılar bir millət kimi terror aktına meylli deyillər. Ona görə də ölkəmizdə Cinayət Məcəlləsinin 277-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş cinayətin vəziyyətindən bəhs edərkən möhkəm əminliklə qeyd etmək olar ki, terror aktları bütövlükdə Azərbaycan cəmiyyəti üçün yad əməldir. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, Azərbaycan Respublikası, onun əhalisi bu cinayət-kar qəsdlərdən kifayət qədər sığortalanıbmışdır.

Artıq 20 ilə yaxındır ki, Azərbaycan dövlətinin ərazilərinin 20 faizi erməni hərbi birləşmələri tərəfindən işğala məruz qalmışdır. Azərbaycan Respublikası erməni separatçıların hədəflərindən birinə çevrilmişdir. Belə bir hal istisna oluna bilməz ki, erməni təhlükəsizlik və xüsusi xidmət orqanları ölkəmizin ərazisində hər an terror aktları törədə bilərlər. Bu nəinki Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizlik və xüsusi xidmət orqanlarından əlahiddə sayıqlıq, həm də ayrı-ayrı şəxslərdən və əhəlinin bütün yaşlı hissəsindən xüsusi ayıqlıq tələb edir.

Belə bir cəhəti də qeyd etmək zəruridir ki, Azərbaycan Respublikasında terror aktı əməllərinin vəziyyəti həmişə mənfur qonşu - Ermənistan dövlətinin ərazisindən ölkəmizə soxulan terrorçuların hesabına dəyişmişdir.

Dövlət xadiminin, ictimai xadimin və ya xarici dövlət nümayəndəsinin həyatına sui-qəsd edilməsini və terror aktı əməllərini şübhəsiz ki, zorakı cinayətlərə aid etməkdə qanunverici orqan tamamilə düzgün mövqe tutmuşdur. Bu, hər şeydən əvvəl, fiziki zorakılıqdan ibarətdir.

Təqsirkar olan şəxs dövlət xadiminin, ictimai xadimin və ya xarici dövlət nümayəndəsinin siyasi fəaliyyətinə son qoymaq, yaxud həmin fəaliyyətə görə qisas almaq məqsədilə adları çəkilən şəxslərin həyatına sui-qəsd edir, yəni terror aktı törədir. Terror aktları isə qansız ötürmüşür. Cinayət Məcəlləsinin 277-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş cinayətin ən mühüm kriminoloji xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, həmin cinayətkar qəsd törədildikdən sonra (hansı nəticənin meydana çıxmasından asılı olmayaraq) ölkədə kriminogen vəziyyət yaranır, əhəli çəşqınlıq içində yaşayır.

Hüquqa dair ədəbiyyatda düzgün olaraq qeyd olunur ki, dövlət xadiminin, ictimai xadimin, həmçinin xarici dövlət nümayəndəsinin həyatına sui-qəsd (terror aktı) yüksək sosial təhlükəyə malik əməl kimi kriminoloji şəraitin mürəkkəbləşməsinə səbəb olur. Bu qəbildən olan əməllərin törədilməsi nəticəsində müvafiq cəmiyyətdə sabitliyin pozulması, insanların qorxuya və vahiməyə düşməsi müşahidə edilir. Bütövlükdə ölkənin təhlükəsizliyinə zərər vurmağa yönəldilən belə cinayətkar qəsdlər cinayətkarlığın dinamikasına mütləq təsir göstərir. Müəyyən dövlətin hansı ərazisində törədilməsindən asılı olmayaraq, terror aktları onun bütün regionlarında kriminogen şəraiti kəskinləşdirir.

Dövlət xadiminin, ictimai xadimin və ya xarici dövlət nümayəndəsinin həyatına sui-qəsd etmə - terror aktı çox yüksək sosial təhlükəliliyə malik olmaqla bərabər, həm də zorakılıqla törədilən cinayətkar qəsdlərdən biridir. Təhlil edilən cinayət eyni zamanda yüksək fəallıqla törədilir. Adları çəkilən şəxslərin həyatına sui-qəsd bir çox hallarda ölümə nəticələnir. Belə kriminal əməlin törədilməsi nəticəsində zərər çəkmiş şəxsin sağlamlığa qarşı edilən ağır zərər də fiziki zorakılığın əlamətlərindən biri kimi qiymətləndirilir. Hüquqa dair ədəbiyyatlarda göstərilir ki, dövlət xadiminin, ictimai xadimin, habelə xarici dövlət nümayəndəsinin həyatına sui-qəsd etmə hər bir halda fəal hərəkətlərlə törədilir. Təqsirkar öz məqsədinə nail olmaq üçün istənilən vasitələrdən istifadə edir və bütün bunları o, əvvəlcədən planlaşdırır. Ona görə də bu kateqoriyadan olan cinayət əməlləri ilə mübarizənin səmərəli aparılması üçün hüquq-mühafizə orqanları profilaktiki tədbirlərlə yanaşı, cinayət-hüquqi mübarizənin bütün mümkün, eləcə də ən optimal variantlarını tətbiq etməlidirlər (5, s. 463).

Deməli, dövlət xadiminin, ictimai xadimin və ya xarici dövlət nümayəndəsinin həyatına sui-qəsd etmə - terror aktı əməlləri ilə cinayət-hüquqi mübarizə kompleks şəkildə aparılmalıdır. Bu zaman təhlil edilən cinayətin vəziyyətinin, quruluşunun və dinamikasının bütün göstəriciləri diqqət mərkəzində olmalı, düzgün proqnozlaşdırmalar aparılmalı və kriminologiyanın elmi-nəzəri müddəalarından səmərəli istifadə edilməlidir.

Dövlət xadiminin, ictimai xadimin və ya xarici dövlət nümayəndəsinin həyatına – qəsd etmə - terror aktı terrorçuluq cinayətinin müstəqil təzahür formalarından biridir. Məhz ayrı-ayrı terror aktları tədricən genişlənərək qlobal miqyasda böyük terrorçuluq əməllərinin törədilməsinə gətirib çıxarır. Təsadüfi deyildir ki, müasir mərhələdə terrorçuluq əməllərinin dinamikasında nəinki sabitlik, əksinə terrorçuluğun getdikcə çoxalması müşahidə olunmaqdadır. Rusiya Federasiyasının Şimali Qafqaz regionunda belə terrorçuluq əməlləri xüsusilə geniş vüsət almışdır. Dağıstanda və Çeçenistanda dövlət xadimləri və ictimai xadimlərə qarşı törədilən terror akt-ları elə bir səviyyəyə çatmışdır ki, terrorçular hətta məktəbliləri də girov götürməkdən çəkinməmişdir. Başqa sözlə, Rusiya Federasiyasının adları çəkilən regionlarında dövlət qulluğunda çalışan vəzifəli şəxslərə qarşı silahlı hücumlar adi hal almışdır ki, bu da həmin ərazilərə yaxın olan yerlərin əhalisində narahatlıq doğurmaya bilməz.

Dövlət xadiminin, ictimai xadimin və ya xarici dövlət nümayəndəsinin həyatına sui-qəsd etmə - terror aktı əməllərinin müasir inkişaf meyillərinin və yeni təzahür formalarının qarşısının onun alınması, habelə profilaktikası üçün kriminologiya elminin məhz hansı metodlarının tətbiq edilməsinin müfəssəl olaraq müəyyənləşdirilməsinin böyük siyasi-hüquqi əhəmiyyəti vardır.

Profilaktiki tədbirlər planı elə tərtib edilməli və elə bir səviyyədə düşünülməlidir ki, o, nəinki artıq törədilmiş, eyni zamanda gələcəkdə törədib biləcək belə cinayətkar qəsdlərin qarşısının vaxtında alınmasına yardım etmiş olsun.

Cinayətkarlığın ümumi inkişaf meyllərinə Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 277-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş əməl də daxildir. Belə ki, təhlil edilən cinayətin bir çox səciyyəvi əlamətlərinin müqayisəli tədqiqi göstərir ki, terror aktları dünyanın əksər ölkələrində eyni motiv və məqsədlə törədilir. Belə əməllərin törədilməsi zamanı adətən odlu silahdan və müxtəlif partlayıcı maddələrdən, qurğulardan istifadə olunur.

Terror aktları, demək olar ki, cüzi fərqlərlə eyni artım sürətinə malikdirlər. Əhalinin artım səviyyəsi ilə müqayisədə terror aktlarının artım səviyyəsi daha yüksəkdir. Terror aktlarının törədilməsi zamanı əksər hallarda əmlak məhv edilir və ya zədələnir ki, bundan da heç bir ölkə sığortalana bilmir.

Dünyanın əksər dövlətlərində terror aktlarının törədilməsində, demək olar ki, əsasən kişi cinsindən olan şəxslər iştirak edirlər. Terror əməllərinin qadınlar tərəfindən törədilməsinə çox nadir hallarda təsadüf olunur.

Dövlət xadiminin, ictimai xadimin və ya xarici dövlət nümayəndəsinin həyatına sui-qəsd terror əməlləri daha çox iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə törədilir. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş belə ölkələrə başlıca olaraq əhalinin maddi vəziyyəti-nə görə orta təbəqəsinin olmadığı dövlət aid edilə bilər. Yəni belə ölkələrdə həddən artıq varlılar və bunun tamamilə əksi olan həddən artıq yoxsullar yaşayırlar. Bunu bir sıra inkişaf etməkdə olan ölkələrə aid etmək olar. Ona görə də dövlətin apardığı daxili iqtisadi siyasətdən narazılıq əksər hallarda dövlət xadimlərinə qarşı terror aktlarının törədilməsi ilə müşayiət olunur.

Deməli, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dövlət xadiminin, ictimai xadimin və ya xarici dövlət nümayəndəsinin həyatına sui-qəsd etmə - terror aktı əməlləri ilə bağlı cinayətkarlıq iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş dövlətlərdə yüksələn xətt üzrə artır və azalma meylinin müşahidə olunması istisna təşkil edir.

Terror aktları ilə beynəlxalq-hüquqi mübarizə təcrübəsinin təhlili göstərir ki, terror aktı kimi yüksək sosial təhlükəli cinayətkar qəsdlərlə mübarizə hələ də istənilən səviyyədə aparılmır. Buna təkcə milli qanunvericilik deyil, beynəlxalq hüquq normalarının bütün ölkələrdə mənimsənilməməsi də şərait yaradır. Bundan başqa, bəzi dövlətlər arasında siyasi əlaqələrin hələ də zəif olması və ya heç olmaması, digər tərəfdən iqtisadi-siyasi münasibətlər yaradılsa da, hüquqi əlaqələrin və təcrübə mübadiləsinin olmaması terror aktları ilə cinayət-hüquqi mübarizənin böhran vəziyyətində olması haqqında şəhadət verir. Bəzi dövlətlər tərəfindən terrorçulara himayədarlıq edilməsi və ya onların gizlədilməsi, yaxud öz ərazisindən üçüncü bir ölkəyə keçməkdə terrorçulara kömək edən dövlətlərə də təsadüf olunur. Məsələnin çətinliyi isə ondan ibarətdir ki, belə kömək və ya yardım dövlət səviyyəsində edilir, həmin ölkələrin təhlükəsizlik və xüsusi xidmət orqanları belə yardım və köməklərin icraçısı qismində çıxış edirlər.

Dövlət xadiminin, ictimai xadimin və ya xarici dövlət nümayəndəsinin həyatına sui-qəsd etmə - terror aktı əməllərinin dinamikasının artım səviyyəsinə təsir göstərən mənfi amillərdən biri həmin cinayətləri törətmiş şəxslərin cəza çəkdiqləri həbsxanalarda tərbiyə işlərinin yarıtmaz vəziyyətdə olması ilə əlaqədardır. Həbsxanalarda tərbiyə işinin son dərəcə aşağı səviyyədə olması məhbusları (terror aktı törədən şəxsləri) nəinki islah etmir, onları hətta azad olunduqdan sonra yenidən terror aktı törətməyə meyli subyektlərə çevirir. Həbsxana şəraitində islah olunma istiqamətində tədbirlərə qatılmayan, çəkdiyi cəzaya görə bəzən hakimiyyət orqanlarını ədalətsizlikdə ittiham edən terrorçu-məhbus, şübhəsiz ki, öz azadlığını ancaq təkrar terror aktı törətməklə qisas almaqda görür.

Təcrübə və müşahidələr göstərir ki, hətta ən ağır və sərt cəza tədbirləri cinayətkarlığın, o cümlədən terror aktı əməllərinin azalma meylinə kömək etməkdə acizdir. Cinayətkarlığın artım meylini hətta müstəsna cəza - ölüm cəzası da azalda bilmir. Deməli, ən ümdə və qlobal tədbirlərdən biri terror aktı kimi təhlükəli əməllərin qarşısını almaqdan, özü də vaxtında almaqdan ibarət olmalıdır.

Göründüyü kimi, dövlət xadiminin, ictimai xadimin və ya xarici dövlət nümayəndəsinin həyatına sui-qəsd etmə - terror aktı əməllərinin vəziyyəti, quruluşu, dinamikası və digər kriminoloji xarakteristikası, bu cinayətlərin çox-planlı kriminoloji göstəriciləri və qlobal miqyasda yayılması onların coğrafiyasının son dərəcə müxtəlif olması barədə şəhadət verir. Həmçinin bu kateqoriya cinayətlərinin coğrafiyası da rəngarəng olduğu qədər də genişdir.

Müasir kriminologiya elmində cinayətkarlığın coğrafiyası əsasən cinayətlərin müxtəlif ərazilər üzrə (məüyyən bir ölkə daxilində) bölgüsünü nəzərdə tutur. Cinayətkarlığın coğrafiyası anlayışı müxtəlif ərazi vahidlərində cinayətlərin xüsusi çəkisini, onların ərazilər üzrə artım və azalma meyllərini əhatə edir. Hüquqa dair ədəbiyyatda qeyd olunur ki, inzibati ərazilərə görə cinayətkarlığın kəmiyyət və keyfiyyət tərəfləri, cinayətkarlığın səbəb və şəraiti öyrənilir.

Cinayətkarlığın əraziyə görə bölgüsü təkcə ölkə miqyasında deyil, həm də vilayət, şəhər, rayon və kənd bölgələri üzrə öyrənilir. Cinayətkarlıqla mübarizə işinin elmi əsaslar üzrə təşkili ilk növbədə onun ərazi əlaməti üzrə necə paylandığını aydınlaşdırmağı tələb edir (6, s. 69).

Fikrimizcə, dövlət xadiminin, ictimai xadimin və ya xarici dövlət nümayəndəsinin həyatına sui-qəsd etmə - terror aktı əməllərinin böyük əksəriyyəti şəhərlərdə (özü də mərkəzi şəhərlərdə) yerlərində törədilir. Lakin bu, həmin əməllərin rayon və ya kənd yerlərində törədilməsi mümkünlüyünü heç də tamamilə istisna etmir. Bundan əlavə terror aktı qlobal miqyas aldığına görə cinayətkarlığın coğrafiyası anlayışını ona da şamil etmək fikrimizcə, məqsədəuyğun olardı. Bunun vasitəsilə planetin müxtəlif regionlarında törədilən terror aktlarının vəziyyətinə, quruluşuna, dinamikasına və digər kriminoloji xüsusiyyətlərinə dair ətraflı məlumatların əldə olunmasına, habelə belə təhlükəli əməllərlə cinayət-hüquqi mübarizənin daha səmərəli aparılması məqsədlərinə nail olmaq olar.

Açar sözlər: sui-qəsd, terror aktı, cinayətkarlıq, kriminologiya, interval, sinonim, optimal, dinamika.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Səməndərov F.Y. Kriminologiya. Ümumi hissə: dərc vəsaiti. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2003.
2. Криминология. Учебник. М., Зерцало, 1998.
3. Криминология. Учебник /Под ред. А.И.Долговой. М., Норма, 2007.
4. Курс советской криминологии. В 2-х тт., Т. 1, М., Юрид. литература, 1986.
5. Лунеев В.В. Преступность XX века. Мировой криминологический анализ. М., 1999.
6. Терроризм: современные аспекты. Сб. научн. ст. М., 1999.
7. Устинов В.В. Международный опыт борьбы с терроризмом. М., 2002.

Рауф ГАСЫМЗАДЕ

ПОСЯГАТЕЛЬНОСТЬ НА ЖИЗНЬ ГОСУДАРСТВЕННОГО ИЛИ ОБЩЕСТВЕННОГО ДЕЯТЕЛЯ (ТЕРРОРИСТИЧЕСКИЙ АКТ). СОСТОЯНИЕ, ДИНАМИКА И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

Резюме

В статье изучены конкретные проявления официально зарегистрированных преступлений. На основе изучения состояния преступлений проводится их учет. Кроме того, автор анализирует динамику преступлений, т.е. факторы, характеризующие изменение состояния и структуры преступлений в определенный период времени (в течение года, трех, пяти, 10 лет и т.д.). Особо подчеркивается, что даже самые жесткие меры наказания не в состоянии предотвратить преступления, в том числе террористические акты. Поэтому для их предотвращения необходимо вовремя проводить необходимые профилактические меры.

Ключевые слова: покушение, террористический акт, преступность, криминология, интервал, синоним, скрытый, оптимальный, динамика.

Rauf GASIMZADE

**ENCROACHMENT ON THE LIFE OF STATE OR PUBLIC FIGURE
(ACT OF TERRORISM). STATE, DYNAMICS AND TENDENCIES OF
DEVELOPMENT OF THE CRIMES**

Summary

In article, the concrete manifestations of crimes officially registered, have been investigated. On the basis of studying a state of crimes the author carries out their registration. Besides, he analyzes dynamics of crimes, i.e. the factors, characterizing changes of a state and structure of crimes during a certain period of time (within one year, three, five, ten years and etc.).

It is, in particular underlined that even the most strict measures of punishment are not able to prevent crimes, including the acts of terrorism. Therefore, for their prevention it is necessary to carry out necessary preventive measures timely.

Keywords: encroachment, terroristic acts, criminality, criminology, interval, synonym, latent, optimum, dynamics.

YUBİLEYLƏR

İZZƏT RÜSTƏMOV-80

İZZƏT RÜSTƏMOV: SÖZÜ BÜTÖV, MƏRD İNSAN

Mən şəxsən İzzət müəllimi ilk öncə fəlsəfə üzrə dissertasiya şurasının üzvü kimi tanıyıram. Mən 1989-cu ildə namizədlik dissertasiyasını müdafiə edəndə də, 1994-cü ildə doktorluq dissertasiyasını müdafiə edəndə də o, ictimaiyyətinin ən nüfuzlu nümayəndələrindən biri olaraq dissertasiya şurasının üzvü idi. O, indi də Azərbaycan fəlsəfə ictimaiyyətinin ən nüfuzlu nümayəndələrindən biri olaraq qalır, və görünür elə buna görə də bütün digər sferalarda olduğu kimi, kadr hazırlığı sahəsində də öz yüksək statusunu saxlayır, yenə də ən müxtəlif elmi şuraların və ekspert şuralarının, o cümlədən dissertasiya şurasının üzvüdür.

Elə bu səbəbdəndir ki, İzzət müəllim haqqında mənim ilk təsəvvürüm onun dissertasiya şurasının üzvü olaraq fəaliyyətini müşahidə etdiyim zaman yaranmışdır. İzzət müəllim dissertasiya şurasının digər hörmətli üzvlərindən bir sıra xüsusiyyətinə görə fərqlənir, əlbəttə ki müsbət mənada. Əvvəla dissertasiya şurasının iclaslarında onun yeri həmişə yuxarı başdadır. İkincisi, fəlsəfənin, eləcə də sosiologiyanın və siyasi elmlərin ən müxtəlif mövzuları ilə bağlı dissertasiya şurasının iclaslarında onun tərəfindən söylənilən fikirlər öz professionallığı ilə seçilir. İzzət müəllimin malik olduğu bu xüsusiyyətlər əlbəttə ki, şuranın bir çox digər üzvlərinə də aiddir. Lakin İzzət müəllimi şuranın bütün digər hörmətli üzvlərindən fərqləndirən ən azı daha bir xüsusiyyət də vardır ki, bu xüsusiyyət şuranın heç bir digər üzvündə yoxdur, və ya o qədər azdır ki, yox dərəcəsindədir. məhz bu xüsusiyyətinə görə İzzət müəllim şuranın bütün digər üzvlərindən seçilir, o zaman da seçilirdi və indi də. Bu xüsusiyyət qısaca olaraq təsvir olunarsa, belə bir situasiyada özünü göstərir: şura üzvləri olan hörmətli professorlardan hər hansı biri ilə həmin şurada dissertasiya müdafiə etməli olan iddiaçı arasında hər hansı bir anlaşılmazlıq, hər hansı fikir ayrılığı yarandığı zaman İzzət müəllim, bir qayda olaraq, şura üzvü olan hörmətli professor həmkarının mövqeyini deyil, şurada dissertasiya müdafiə etməli olan iddiaçının mövqeyini dəstəkləyir, o vaxt da belə idi və indi də belədir. İzzət müəllim bununla da, həm müstəqillik nümayiş etdirir, həm də əslində bir mərdlik və qətiyyət, himayədarlıq və ağsaqqallıq nümayiş etdirir. İzzət müəllim indi də dissertasiya şurasının üzvüdür, indi də həmin adamdır, müstəqil, mərd, qətiyyətli, əzilənin və təzyiq altında olanın himayəçisi, ağsaqqal.

Elə bu səbəblərdəndir ki, elmdə ilk addımlarını atmağa başlayan gənclər İzzət müəllimə daha çox etibar edir, daha çox güvənirlər. Bunun sayəsindədir ki, İzzət müəllim 20 elmlər namizədi və 5 elmlər doktoru yetişdirmişdir, bu işi hazırda da uğurla davam etdirir.

Professor İzzət Rüstəmovun özünün əsərləri, mövzuları, maraq dairəsi ilə mən sonradan tanış oldum.

1961-ci ildə "Həsən bəy Zərdabının ictimai-siyasi və fəlsəfi görüşləri" mövzusunda namizədlik, 1972-ci ildə "Azərbaycanda təbii-elmi biliyin inkişafının fəlsəfi problemləri (XIX və XX əsrin əvvəli)" mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir.

1965-ci ildə dosent və 1977-ci ildə professor elmi adını almışdır. 1984-1994-cü illərdə Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası Fəlsəfə kafedrasının müdiri, 1994-1999-cu illərdə

Azərbaycan Respublikası Baş nazirinin müavini, 1999-2004-cü illərdə Bakı Dövlət Universitetinin beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektoru vəzifəsində çalışmışdır. 2004-cü ildən indiyədək Bakı Dövlət Universitetinin "Sosiologiya" kafedrasının müdürüdür.

İzzət Rüstəmovun tutduğu bütün bu vəzifələrdə davranış kodeksinin bir nömrəli prinsipi sadəlik olmuşdur.

İzzət müəllim 100-dən artıq elmi əsərin, o cümlədən 4 monoqrafiyanın, 7 kitabın müəllifidir. İzzət Rüstəmovun 1969-cu ildə çap olunan "Həsən bəy Zərdabi (Dünyagörüşü)" monoqrafiyası zərdabişünaslıq sahəsində ən nüfuzlu əsərdən biri sayılır, bu sahədə araşdırmalar aparan tədqiqatçılar üçün fundamental qaynaqlardan biridir. 1992-ci ildə çap olunan "XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda təbii-elmi və fəlsəfi fikrin vəhdəti" və 1991-ci ildə çap olunan "Azərbaycanda təbii-elmi biliyin inkişafının fəlsəfi problemləri" monoqrafiyaları Azərbaycanda elmin inkişaf tarixinin öyrənilməsi istiqamətində atılan mühüm addımlar sırasındadır.

Bu əsərlər, bu mövzular XIX əsrin axırı, XX əsrin başlanğıcında Azərbaycanda elm dilinin və bu dövr üçün cəmiyyətdə elmin rolunun necə olduğu və olmalı olduğu barədə təəvvürlərin XX əsrin axırı, XXI əsrin başlanğıcında Azərbaycan oxucusuna çatdırmaq üçün misilsiz əhəmiyyətə malikdir. Düşünürəm ki, İzzət müəllimin əsərləri müasir Azərbaycan elmi leksikasının zənginləşdirilməsi üçün də əhəmiyyət kəsb edə bilər.

İzzət müəllimin 2006-cı ildə çap etdirdiyi "Əslimiz-nəslimiz (tarixi-sosioloji etüdlər)" kitabı fəlsəfi-sosioloji avtobiografiya janrının Azərbaycanda ilk nümunəsi kimi qiymətləndirilə bilər.

İzzət müəllimin tərcümə sahəsində də böyük xidmətləri vardır. O, Azərbaycanda estetik təfəkkürün inkişafında mühüm rol oynayan, estetikanın təməl prinsiplərini anlaşıqlı bir tərzdə şərh edən Qısa estetika lüğətini akademik Aslan Aslanovla birgə Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. A.V.Anikinin İzzət müəllim tərəfindən doğma dilimizə tərcümə olunan "Elmin gələcəyi" əsəri alimlik fəaliyyətinin romantikasını duymaq üçün misilsiz bir kitabdır. "Ümumi sosiologiya" adlı fundamental dərs vəsaitinin Azərbaycan dilinə tərcümə olunmasında İzzət müəllimin xidmətləri müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Dövlətimiz professor İzzət Rüstəmovun əməyini yüksək qiymətləndirmişdir. Xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev onu yüksək dövlət vəzifələrinə təyin etmiş və onun barəsində belə demişdi: "İzzət Rüstəmov çox saf məənəviyyətli bir adamdır, namuslu insandır, fədakar adamdır". 2009-cu ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə professor İzzət Rüstəmov "Şöhrət ordeni"nə layiq görülmüşdür.

İzzət müəllimin yaşı artıq səksənə gəlib çatsa da, həyat eşqi, şövq, həvəs, gənclik gümrahlığı qətiyyəən azalmamışdır. Bu yaşda bəlkə də çoxları öz övladlarından özünə qarşı bir qayğı, bir mülayimlik, bir şəfqət umardılar. Amma İzzət müəllim yenə də, bu yaşda da övladların qayğısına möhtac olanlardan deyildir, övladlarına qayğı göstərmək qüdrətini özündə saxlayanlardandır. Qəhrəman oğlu Məzahirin övladlarını öz qayğı məkanında saxlamaq qüdrətini özündə daşımaqdadır.

Sonda İzzət müəllimin doğulub boya-başa çatdığı Düz-Rəsullu kəndinin yerləşdiyi Şınıx mahalı, Gədəbəy torpağı, gədəbəylilər və xüsusən də Şınıx mahalından olanlar barədə təəssüratlarımı bölüşmək istədim. 2001-ci ildə mən Gədəbəyin Şınıx mahalında, İsalı kəndində akademik Firudin Köçərlinin qonağı oldum. Burada mən müharibənin acı izlərini gördüm. Qarabağ müharibəsi zamanı bu yerlər də döyüş meydanı olmuşdu. Amma Şınıx mahalından olanlar bir qarış torpağı da ermənilərə təslim etməmişdirlər, əksinə *Baş kəndi* ermənilərdən almışdılar. Onlar düşməyə qarşı döyüşə mərdi-mərdanə atıldılar, torpaqlarını qorudular və düşməni geri çəkilməyə məcbur etdilər. Məni son dərəcə heyratə salan və bu yerlərin sakinlərinə hörmətimi birə-on artıran isə o oldu ki, bu insanların heç biri düşmən döyüş meydanından geri oturdulduqdan sonra düşmənin qarasına deyilmədi. Çünki o, öz sözünü düşmənin üzünə, mərdi-mərdanə döyüş meydanında demişdi.

Bu şanlı, mərd insanlar torpağından boy atan İzzət müəllimə “Səksən illiyin mübarək deyirəm”.

Adil ƏSƏDOV

fəlsəfə elmləri doktoru,

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunda şöbə müdiri,

Fəlsəfi Maarifçilik Assosiasiyasının prezidenti

ELMI HƏYAT

AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun bir qrup alimi Fransanın ən böyük universitetlərindən biri olan Sofiya-Antipolis Universitetinin Hüquq və İctimai elmlər fakültəsi tərəfindən təşkil olunmuş “İradə və mülkiyyət” adı altında keçirilən beynəlxalq fənlərarası konfransda iştirak edib. Hələ XVII əsrdə yaranan, sonralar isə 1965-ci ildə Nitsa Sofiya-Antipolis Universitetinə çevrilən bu universitet həmin şəhərdə elmi-tədqiqat fəaliyyətinin fəal inkişafına səbəb olub. Universitetdə müxtəlif elmi təşkilatlara mənsub 62 elmi-tədqiqat bölməsi, 116 elmi qrup və 35 laboratoriya vardır. Universitetdə 375 ixtisas üzrə 27000 tələbə təhsil alır. 1970-1984-cü illərdə universitetin bazasında yaradılmış və böyük bir hissəsi Antibdən şimal-qərbdə yerləşən Texnoloji Park əsasən hesablama texnologiyaları üzrə ixtisaslaşan şirkətlər üçün nəzərdə tutulub. Fənlərarası əlaqələr üzrə konfransda görkəmli filosoflar, vəkillər, Avropa Arbitraj Məhkəməsinin üzvləri çıxış ediblər. Burada Azərbaycanı AMEA FSHİ-nin direktoru, fəls. ü.e.d. prof. İlham Məmmədzadə təmsil edib. Professor İ.Məmmədzadənin “Fərdilik və mülkiyyət: problemin sosiomədəni aspekti” adlı məruzəsi öz orijinallığı ilə konfrans iştirakçıları arasında böyük canlanma yaradıb və maraqlı diskussiyalara səbəb olub. Azərbaycan nümayəndələri Xüsusi Hüquq üzrə Tədris və Tədqiqatlar Mərkəzində, İqtisadiyyat və Menecment İnstitutunda da olublar. Azərbaycan- Fransa görüşünün gedişində elmi əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi, doktorantura barədə razılaşmalar əldə edilib.

* * *

AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunda «Fəlsəfə və ictimai fikir tarixi» şöbəsinin təşəbbüsü ilə “Həsən bəy Zərdabının Azərbaycan fəlsəfə və ictimai fikir tarixində yeri və rolu” mövzusunda elmi seminar keçirilib. Seminarı açıq elan edən İnstitutun elmi işlər üzrə direktor müavini hüquq ü.e.d., prof. Bəhram Zahidov Həsən bəy Zərdabının 170 illik yubileyinin dövlət səviyyəsində qeyd edilməsinin əlamətdar hadisə olduğunu və bu irsin ümumilikdə istər elmimiz, istərsə də ictimai-fikir tariximizin öyrənilməsində əhəmiyyətini və aktuallığını vurğulayıb. İnstitutun “Fəlsəfə və ictimai fikir tarixi” şöbəsinin müdiri, fəls.ü.e.d. A.Hacıyeva H.Zərdabi irsinin zaman-zaman filosoflarımız tərəfindən tədqiq edildiyini söyləyərək onların əsərlərini xatırladıb, hazırda bu sahədə tədqiqat işlərinin davam etdiyini bildirib, qarşıda duran vəzifələr haqqında qısa məlumat verib. Sonra Həsən bəy Zərdabının ictimai-siyasi yaradıcılığının müxtəlif aspektlərini işıqlandıran məruzələr oxunub. İnstitutun elmi işlər üzrə direktor müavini, fəls.ü.f.d. Roida Rzayeva “H.Zərdabi irsi və dil məsələləri kontekstində Azərbaycanda terminologiya problemi”, fəls.ü.f.d. Faiq Ələkbərov “XIX əsrin milli-dini və yeniləşmə ideyalarını XX əsrə daşıyan milli ideoloq: Həsən bəy Zərdabi”, fəls.ü.f.d. Əli İbrahimov “Həsən bəy Zərdabi ideya irsinin mühüm aspektləri”, fəls.ü.f.d. Rəşad Əsgərov “Həsən bəy Zərdabının ictimai-siyasi görüşləri” mövzusunda maraqlı çıxışlar ediblər. İnstitutun «İdrak nəzəriyyəsi» şöbəsinin müdiri, fəls.ü.e.d. Füzuli Qurbanov da Həsən bəy Zərdabının Azərbaycanın dəyərli elm adamlarından olduğunu xüsusi vurğulayaraq onun irsinin həm fəlsəfi, həm də ictimai-siyasi yöndən tədqiq edilməsinin vacibliyini dilə gətirib.

* * *

AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun direktor müavini, fəls. ü.f.d. Roida Rzayeva İtaliyanın Milan şəhərində beynəlxalq konfransda iştirak edib. VI Beynəlxalq türk mədəniyyəti, incəsənəti və mədəni irsi simpoziumunda «İncəsənət Etkinlikləri (Arxeologiya, Sənət tarixi, Memarlıq, Elm, Tarix, Ədəbiyyat, İncəsənət və Folklor)» adlı konfransda “Interdisciplinary Analysis of Postmodernist Indicators in Turkic Societies” məruzəsi ilə çıxış edən Roida xanım Azərbaycan haqqında da iştirakçılara geniş məlumat verib.

* * *

AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunda “Məhsəti Gəncəvi - 900” mövzusunda elmi konfrans çərçivəsində elmi sessiya keçirilib. Tədbirdə Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun direktoru, fəls.ü.e.d., prof. İ.R.Məmmədzadə, “Fəlsəfə və ictimai fikir tarixi” şöbəsinin müdiri, fəls.ü.e.d. A.Hacıyeva, “Etikanın nəzəri və tətbiqi problemləri” şöbəsinin elmi işçisi, fəls.ü.f.d. R.M.İlyasov və b. məruzələrlə çıxış ediblər. Məruzələr M.Gəncəvinin həyat və yaradıcılığı, yaşadığı dövr və mühit, digər mütəfəkkirlərlə yaradıcılıq əlaqələri kimi mövzuları əhatə edib. Qaldırılan məsələlər ilə bağlı müzakirələr aparılıb.

* * *

AMEA-nın Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunda YUNESKO-nun təsis etdiyi «Ümumdünya Fəlsəfə günü»nə həsr edilmiş «Qərb fəlsəfəsini necə dərk edirik?» mövzusunda Beynəlxalq elmi-nəzəri konfrans keçirilib. Konfransda qlobal fəlsəfə mədəniyyəti sistemində, xüsusən də Azərbaycanın elmi məkanında Qərb fəlsəfəsi necə öyrənilir, dərk edilir, tədris, təbliğ edilir və s. bu kimi məsələlər müzakirə olunub. Bir sıra xarici ölkələri (Rusiya, Mərakeş, Fransa) təmsil edən tanınmış elm xadimləri azərbaycanlı alimlərlə birlikdə müzakirəyə çıxarılmış mövzu ətrafında öz maraqlı fikir və təkliflərini bölüşüblər.

AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunda “Вопросы философии” (“Fəlsəfə məsələləri”) jurnalının baş redaktoru Boris Prujinin iştirakı ilə konfrans keçirilib. Ulu Öndər Heydər Əliyevin xatirəsinə həsr olunmuş “Filosof mədəniyyətlər dialoqunda” mövzusunda keçirilən tədbirdə mədəniyyətlərarası müstəvidə fəlsəfə və fəlsəfi ənənə; fəlsəfi ünsiyyət - həqiqətin axtarışı və mədəniyyətlərarası uyğunsuzluqların aradan qaldırılması kimi; fəlsəfədə monoloq və dialoq - fəlsəfədə həqiqət və ona gedən yol; fəlsəfi təfəkkürün tərzləri və ekzistensiyalar: mədəniyyətlərarası fərqlər və qarşılıqlı anlaşılanın imkanları və s. məsələlər müzakirə edilib. Konfransın materillərinin həmin jurnalda nəşr olunması nəzərdə tutulub.

* * *

AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunda Ulu Öndər Heydər Əliyevin anadan olmasının 89-cu ildönümünə həsr olunmuş elmi-praktik konfrans keçirilib. Həmin konfrans Azərbaycan MEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunda fəaliyyət göstərən “Heydər Əliyev məktəbi”nin hər il bu tarixdə təşkil etdiyi tədbirlər silsiləsindəndir. İlk öncə konfrans iştirakçıları müasir Azərbaycan dövlətinin qurucusu və memarını dərin hörmət və ehtiramla yad ediblər. İnstitutun direktoru, professor İlham Məmmədzadə çıxışında Ulu Öndərin Azərbaycan xalqının həyatında oynadığı böyük roldan danışmış. O, Ulu Öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqı qarşısındakı misilsiz xidmətlərindən, ölkəmizin inkişaf və tərəqqisi naminə gərgin əməyindən danışaraq ümummilli liderin öz xalqının firavan sabahının qurulmasında, milli-mənəvi dəyərlərinin qorunmasında bütün həyatını bu amal uğrunda mübarizəyə həsr edən əsl vətənpərvər, el atası kimi öz xalqının qəlbində qazandığı ülvəli məhəbbəti ilə möhür vurduğunu qeyd edib. Direktor çıxışında qeyd edib ki, Azərbaycan dövlətinin hər bir zəfərində Heydər Əliyevin xidmətləri danılmazdır. Daha sonra Prezident Aparatının ictimai-siyasi məsələlər şöbəsinin əməkdaşı, fəls.ü.f.d. Vüqar Səlimov, fəls.ü.e.d., prof. Azər Mustafayev, respublikanın əməkdar jurnalisti, siyasi e.ü.f.d. Tahir Məmmədov, fəls.ü.e.d. Adil Əsədov, fəls.ü.e.d. Füzuli Qurbanov, pedaqogika ü.f.d. Həmidov, Azərbaycan Texniki Universitetinin kafedra müdiri fəls.ü.f.d. Əyyub Kərimov və digərləri məruzə ilə çıxış ediblər.

* * *

AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun “Fəlsəfə və ictimai fikir tarixi” şöbəsinin təşkilatçılığı ilə M.F.Axundzadənin 200 illik yubileyinə həsr edilmiş “M.F.Axundzadə və Azərbaycan mədəniyyəti” mövzusunda elmi seminar keçirilib. Seminarda İnstitutun direktoru, əməkdaşları və qonaqlar iştirak ediblər.

Seminarda fəls.ü.e.d. Z.Quluzadə “M.F.Axundzadə irsinə konseptual yanaşma”, fəls.ü.e.d. A.Hacıyeva “M.F.Axundzadə və əlifba islahatı”, fəls.ü.e.d., prof. Ə.Qurbanov “M.F.Axundzadənin İslama münasibəti və müasirlik”, fəls.ü.e.d. N.İsayev “M.F.Axundzadə və yeni dövr Azərbaycan fəlsəfəsi”, fəls.ü.f.d. M.Ağayev “M.F.Axundzadənin yaradıcılığında mövhumat və cəhalətin tənqidi”, fəls.ü.f.d. Z.Əliyeva “M.F.Axundzadənin irsinin Avropada öyrənilməsi”, fəls.ü.f.d. R.Mustafayev “M.F.Axundzadənin yaradıcılığında fəlsəfi dünyagörüşü və ya “Kəmalüddövlə məktubları”na yeni baxış”, fəls.ü.f.d. R.Əsgərov “M.F.Axundzadə Heydər Hüseynovun tədqiqatlarında”, fəls.ü.f.d. F.Ələkbərov “M.F.Axundzadənin dünyagörüşündə ziddiyyətli məsələlər (milli və dini ideoloji aspekt)”, k.e.i. E.Rüstəmov “M.F.Axundzadə və Qərb eksistensializmi” mövzusunda məruzələr etmişlər. Seminarın sonunda aşağıdakı məzmununda qətnamə qəbul edilib: M.F.Axundzadənin irsinə dair bibliografiyanın tərtib edilməsi; M.F.Axundzadənin həyatı və yaradıcılığı haqqında Qərb ölkələrində (Fransa, Yaponiya və b.) dərc edilən əsərlərin Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsi; M.F.Axundzadənin “Kəmalüddövlə məktubları” bədii-fəlsəfi traktatının ingilis dilinə fars dilində orijinalı ilə birlikdə nəşr edilməsi; AR-nın ali təhsil müəssisələrində “dinşünaslıq” fənninin tədrisi.

* * *

Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin 870 illik yubileyi münasibətilə AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun “Fəlsəfə və ictimai fikir tarixi” şöbəsinin təşkilatçılığı ilə “Nizami irsinin tədqiqi və təbliğinə dair” mövzusunda elmi seminar keçirilib. Seminarda fəls.ü.e.d. Z.Quluzadə “Nizami irsinin tədqiqi və təbliğinə dair”, fəls.ü.e.d. A.Hacıyeva “Nizami A.Krımskinin tədqiqatlarında”, fəls.ü.f.d. M.Ağayev “Nizami Gəncəvi yaradıcılığında qadına münasibət”, fəls.ü.f.d. F.Ələkbərov “Nizami Gəncəvi irsinə M.Ə.Rəsulzadənin münasibəti”, k.e.i. R.Nəcəfov “Nizami Gəncəvi yaradıcılığında peripatetik ideyalar” mövzusunda məruzələrlə çıxış ediblər. Eləcə də prof. Ə.Qurbanov, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun əməkdaşları, fil.ü.e.d. Nüşabə Araslı və başqaları da müzakirələrdə iştirak etmişlər. Seminar sonunda aşağıdakı məzmununda qətnamə qəbul edilib: HİEB nəzdində Nizami Gəncəvi irsinin araşdırılması və təbliği məqsədilə daimi fəaliyyət göstərən seminar yaradılsın; Z.Quluzadənin “Теоретические проблемы истории культуры Востока и низамоведение” (Баку, «Элм», 1987) adlı kitabının Azərbaycan və ingilis dillərinə tərcüməsi tövsiyə edilsin; Akademik A.Krımskinin “Низами и его современники” (Б., 1981) adlı kitabının Azərbaycan dilinə şərhərlə tərcüməsi tövsiyə edilsin; Nizaminin əsərlərinin çapı zamanı mətnlərin Azərbaycan dilində sətiri tərcüməsi ilə yanaşı fars dilində orijinalının da verilməsi təklif edilsin; Nizami ilə bağlı materiallar internet vasitəsilə təbliğ edilsin.

* * *

AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunda “Azərbaycan: - 2020: gələcəyə baxış” ictimai-humanitar elmlərin inkişafı kontekstində «Yaxın gələcəyin proqnozlaşdırılması problemləri» mövzusunda beynəlxalq konfrans keçirilib. İnstitutun direktoru, fəls.ü.e.d., prof. İlham Məmmədzadə tədbiri giriş sözü ilə açaraq cəmiyyətin davamlı inkişafını, gələcəyini proqnozlaşdırmadan, tərəqqinin əsas mərhələlərini, görülmək işlərin ardıcılığını müəyyənləşdirmədən dövlətin heç vaxt uğur qazana bilməyəcəni söyləyib. Bu mənada

Prezident İlham Əliyevin “Azərbaycan - 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasının hazırlanması haqqında 2011-ci il 29 noyabr tarixli Sərəncamının dövləti əhəmiyyət kəsb edən son dərəcə qiymətli sənəd olduğunu bildirib. AMEA-nın akademik-katibi, akademik Vəqif Fərzəliyev, İnstitutun direktor müavini, fəls.ü.f.d. Roida Rzayeva, AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun direktoru, iqtisadiyyat ü.e.d., prof. İsa Aliyev, Moskva Sosial-Psixoloji Universiteti cinayət hüququ, cinayət prosesi və kriminalistika kafedrasının müdiri, hüquq ü.e.d., prof. Viktor Qriqoryev, Moskva Humanitar Universiteti cinayət-hüququ və xüsusi fənlər kafedrasının professoru Nikolay Şuruxnov, Azərbaycanda Regional İnkişaf Mərkəzinin sədri, coğrafiya ü.e.d., prof. Çingiz İsmayılov, İnstitutun şöbə müdiri, fəls. ü.e.d. Füzuli Qurbanov və başqaları maraqlı məruzələrlə çıxış ediblər.

* * *

AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun direktor müavini, fəls.ü.f.d. Roida Rzayeva Uluslararası Sosial Bilgiler Eğitimi Sempozyumu “Değişen Dünya’da Vatandaşlık ve Demokrasi Eğitiminde Yeni Yönelimler ve Sorunlar” (International Symposium on Social Studies Education “New Trends and Issues in Citizenship and Democracy Education in a Changing World”) adlı Beynəlxalq konfransda iştirak edib. İstanbul şəhərində keçirilən konfransda Roida xanım Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun direktoru, fəls.ü.e.d., prof. İlham Məmmədzadə ilə birgə hazırladığı “Postmodernitenin Kültürel Çoğulculuğu Bağlamında Çok Kültürlülük” adlı maraqlı məruzə ilə çıxış edib.

* * *

Ümumdünya Telekommunikasiya və İnformasiya Cəmiyyəti Gününə həsr olunmuş “Müasir dövrdə cəmiyyətin idarə olunmasının sosial-iqtisadi və fəlsəfi problemləri” mövzusunda AMEA-nın İqtisadiyyat, İnformasiya Texnologiyaları və Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutlarının birgə təşkilatçılığı ilə seminar keçirilib. Seminar cəmiyyətin idarə olunmasında biliklərin rolu, bu sahədə mövcud problemlərin ətraflı müzakirəsi məqsədini daşıyıb. Tədbirdə “Müasir çağırışların fəlsəfi dərk” mövzusunda məruzə ilə çıxış edən AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun direktoru, fəls.ü.e.d., prof. İlham Məmmədzadə, İqtisadiyyat İnstitutunun direktoru, iqtisadiyyat ü.e.d., prof. İsa Aliyev, AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutunun direktoru, AMEA-nın müxbir üzvü, prof. Rasim Əliquliyev, Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun direktor müavini, fəls.ü.f.d. Roida Rzayeva, İqtisadiyyat İnstitutunun direktor müavini, iqt.ü.f.d. Allahyar Muradov, iqt.ü. f. d., dosent Ələvsət Əliyev, fəls.ü.e.d. Rəna Mirzəzadə, fəls. ü.f.d. Mətləb Mahmudov, AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutunun baş elmi işçisi Rasim Mahmudov və iqtisadiyyat ü.f.d. Asif Mustafayev məruzələrlə çıxış etdilər. Qloballaşma dövründə iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi, bu sahənin inkişaf etdirilməsində e-kommersiya texnologiyalarının geniş tətbiqi, internet mühitində milli iqtisadiyyatın sərhəd problemlərinin həllinin vacibliyi bildirildi, qarşılıqlı maraq doğuran məsələlər ətrafında fikir mübadiləsi aparıldı, təklif və tövsiyələr bildirildi.

* * *

AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunda “Ümumdünya insan hüquqları Bəyannaməsi və Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası” mövzusunda “dəyirmi masa” keçirilib. Tədbiri giriş sözü ilə açan institutun direktorunun elmi işlər üzrə müavini, hüquq ü.e.d., prof. Bəhram Zahidov aktual mövzuya həsr olunmuş “dəyirmi masa”da institutun alimləri ilə yanaşı, respublikanın digər qurumlarını təmsil edən mütəxəssislərin də iştirak etdiyini bildirib. Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi sədrinin müavini Sədaqət Qəhrəmanova, institutun şöbə müdiri, hüquq ü.e.d., prof. İsaخان Vəliyev, institutun şöbə

müdiri, hüquq ü.e.d., prof. Həbil Qurbanov, Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin hakimi Vəfəddin İbəyev, institutun aparıcı elmi işçisi, hüquq ü. f. d. Rauf Qarayev, fəls. ü. e. d. Rəna Mirzəzadə, Ədliyyə Nazirliyi Ədliyyə Akademiyasının prorektoru, hüquq ü. f. d., baş ədliyyə müşaviri İlham Abbasov, institutun böyük elmi işçisi, hüquq ü.f.d., dosent Zaur Məmmədov, Bakı Dövlət Universitetinin professoru, hüquq ü.e.d. Rüstəm Məmmədov, İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkil Aparatının (Ombudsman) şöbə müdiri Mahir Məmmədovun maraqlı çıxışları, habelə BDU-nun kafedra müdiri, hüquq ü.e.d., prof. Alış Qasımov, hüquq ü.f.d., Mədhət Qəfərov, hüquq ü.f.d. Oruc Məmmədovun və başqalarının rəy və təklifləri dinlənilib.

* * *

Azərbaycan Respublikasının Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi və BDU tərəfindən 10 oktyabrda BDU-nun akt zalında görkəmli şərqşünas alim Aida xanım İmanquliyevanın xatirəsinə həsr olunmuş Ərəb filologiyası sahəsində gənc alimlərin və tələbələrin məqalə müsabiqəsinin qalibi olaraq 2-ci yerə AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu «Etikanın nəzəri və tətbiqi problemləri» şöbəsinin elmi işçisi, fəls.ü.f.d. Rəşad İlyasov layiq görülüb.

YENİ NƏSRLƏR

Мамед-заде И.Р. О философии (Современные подходы, тенденции и перспективы). Баку, Текнур, 2012, 195 с.

В нынешнюю эпоху много размышляют о том, что есть философия, для чего она нужна, полезна ли она. Как правило, философы уверены в том, что она способствует развитию науки, культуры и образования. По их мнению, она влияет на сознание общества, сама является наукой, выступает как язык междисциплинарных исследований, позволяет рассчитать риски и перспективы и т.д. Однако, судя по опросам общественного мнения, немало и тех, кто считает, что в эпоху рынка и глобального капитализма философия, культура и мораль бесполезны. Размышления над этими вопросами, противоречиями во мнениях экспертов и общественным мнением приводят нас к следующим тезисам, которые будут интересны для читателя. Во-первых, тезис о необходимости философии для развития науки, культуры и просвещения будет по-прежнему доминирующим. Другое дело, что в разные времена и на различных пространствах ее полезность и необходимость понимаются по-разному, а потому нужно соотносить, сравнивать эти понимания, что в свою очередь, приводит к повышению качества философии во всех регионах. Во-вторых, философия – это наука, но не только, так как она проблематизирует все, в том числе и то, является ли сама наукой. В треть-их, в мире многое меняется, но остается спрос на качественную философию и идеи. Предполагаем, что и в нынешних условиях он будет доминировать в сознании...

Rzayeva R.O. Rus ve Azerbaycan Kaynaklarında Türk Modernleşmesi. Ankara, Otorite, 2012.

Kitabda Rzayevanın 10 ildən artıq zaman kəsiyində apardığı və Azərbaycan, Türkiyə türkcəsində, rus, ingilis dilində nəşr edilən tədqiqatların sadəcə Türkiyə türkcəsində olanların bir qismi toplanmışdır. Türkiyə cəmiyyəti, mədəniyyəti və dili haqqında olan bu tədqiqatlar Roida Rzayevanın respublikamızda və respublikamızdan kənarda beynəlxalq konfrans və tədbirlərdə müzakirələrə çıxardığı məsələlərdir. 5 fəsildən ibarət olan bu əsərdə 313 ədəd müxtəlif dillərdə mənbə və ədəbiyyatdan istifadə olunmuşdur.

Əsərdə müasirlik anlayışı, ictimai proseslər və xüsusilə də modernləşmə, ictimai şüur, modernizm, postmodernizm və postmodern, multikulturalizm, Şərq və Qərb və s. kimi müasir zamanda aktual olan bir sıra məsələlərlə yanaşı mütəfəkkirlər, dövrlərinin onlara və onların dövr və mühitlərinə təsirindən bəhs edilir.

Kitabda əsas iki istiqamət götürülmüşdür. Fəlsəfə və şərqşünaslığın bir qolu olan türkologiyanın kəşiməsində aparılan tədqiqatları ehtiva edən elmlərarası tədqiqatdır. Eyni zamanda hər bir tədqiqat da ayrılıqda elmlərarası təhlilin nəticəsidir. Qeyd edilən tədqiqatlar fəlsəfə, sosiologiya, kulturologiya, türkologiyanın məfhum və üsullarından, elmlərarası tədqiqat dilindən istifadə olunaraq fəlsəfənin köməyi ilə aparılmış, yəni fəlsəfi təhlilə müraciət edilmişdir.

Dünya fəlsəfəsi kontekstində İslam bölgəsi fəlsəfəsinin tədqiqi və tədrisi problemləri. Konfrans materialları. Bakı, Təknur, 2011.

Toplu AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun YUNESKO-nun təsis etdiyi “Dünya fəlsəfəsi kontekstində İslam bölgəsi fəlsəfəsinin tədqiqi və tədrisi problemləri” mövzusunda 19 noyabr 2011-ci il tarixdə keçirilmiş elmi-nəzəri seminarda olan məruzə və çıxışları ehtiva edir. Qeyd edək ki, eyni mövzuda toplular 2008 və 2010-cu illərdə nəşr edilmişdir. Topluya daxil edilmiş məqalələr tədqiqatçıların azad seçimləri ilə şərtlənən müxtəlif fikir və mövqeləri əks etdirir.

«Müasir dünyada mədəniyyətlərin müxtəlifliyi və dialoq fəlsəfəsi» mövzusunda Beynəlxalq konfransın materialları. Bakı, Təknur, 2012.

07-09 aprel 2011-ci il tarixdə Bakıda keçirilən mötəbər «Ümumdünya mədəniyyətlərarası dialoq» Forumu çərçivəsində Avropa, Asiya və Afrikanın tanınmış filosoflarının iştirakı ilə «Müasir dünyada mədəniyyətlərin müxtəlifliyi və dialoq fəlsəfəsi» mövzusunda Beynəlxalq konfransın məruzələri kitab halında çap edilib. Qeyd edək ki, Bakıda keçirilmiş Mədəniyyətlərarası dialoq üzrə dünya forumu Azərbaycanın təşəbbüsünə söykənir ki, bu təşəbbüsü Birləşmiş Millətlərin Sivilizasiyalar Alyansı, YUNESKO, Avropa Şurasının Şimal-Cənub Mərkəzi və İSESCO dəstəkləyib.

Mahmudov M., Şabanov Z., Ələkbərov F. İdarəetmə nəzəriyyəsi. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, Elm və təhsil, 2012, 344 s.

Azərbaycanda idarəetmənin ayrı-ayrı sahələri ilə bağlı olan bir sıra kitablardan fərqli olaraq bu kitabda idarəetmənin bütün sahələri konspektləşdirilib. Eyni zamanda dərslikdə başqa dövlətlərin idarəetmə nəzəriyyələri ümumiləşdirilərək müqayisələr aparılmış, idarəetmənin qanunları, funksiyaları, metodları, qərarların qəbulu təhlil olunmuş və onun cəmiyyətin həyatındakı rolu göstərilmişdir. Kitabda Azərbaycan xalqının idarəetmə təfəkkürünün yaranması və inkişafı, Azərbaycan Cümhuriyyəti və müstəqilliyimizin yeni dövründə demokratik idarəetmə prinsipləri də öz əksini tapmışdır.

Quliyev A. Hüquq sosiologiyası. Bakı, Qanun, 2012, 504 s.

Kitabda hüquq sosiologiyasının ümumi kursu – ümumsosioloji və xüsusi elmi metodlar, eləcə də dövlətin və hüququn ümumi nəzəriyyəsinin müddəaları əsasında sosial institut kimi hüququn fəaliyyət problemlərini tədqiq edən sosioloji elm sahələrindən bəhs edilir. Müəllif hüquq sosiologiyasının və onun əsas konsepsiyalarının formalaşması və inkişaf tarixini nəzərdən keçirir, onun təkmilləşdirilməsi perspektivlərini təhlil edir, Azərbaycan Respublikasında müasir hüquqi situasiya ilə bağlı məsələlərin geniş spektrinə toxunur.

Mir-Bağırzadə S.A. İncəsənət tarixi. Dərslik. Bakı, MSA, 2012.

Təqdim olunan kitab dərslik kimi nəzərdə tutulub, burada incəsənətin bütün növləri - təsviri incəsənət, dekorativ-tətbiqi incəsənəti, memarlıq, musiqi, teatr, kino və s. qədim dövrlərdən bu günlərə qədər öz əksini tapıb. Dərslik illüstrasiyalarla tamamlanır və tövsiyə olunan ədəbiyyatla verilir.

Dadaşova R. Beynəlxalq münasibətlərin müasir problemləri və BMT. Bakı, Təknur, 2012, 183 s.

Monoqrafiyada müasir dövrdə problemlərindən olan güc siyasətinin tətbiqi, hərbi müdaxilə, beynəlxalq münaqişələr, beynəlxalq terrorizm kimi global problemlər, ABŞ-ın Avrasiya siyasətinin, natosentrizm siyasətinin mahiyyəti, BMT ilə əməkdaşlıq edən regional və ya subregional təşkilatlarda hakim mövqe tutan dövlətin, məsələn, ATƏT-də, MDB-də Rusiyanın və ya NATO-da ABŞ-ın geopolitik maraqları araşdırılır, BMT-nin əsas və ixtisaslaşmış qurumlarının fəaliyyətinin gücləndirilməsi, islahatların keçirilməsi zəminində beynəlxalq münasibətlərin müasir problemlərinin həlli yolları göstərilir.

Müstəqil Azərbaycan 20 il: dövlət, ailə, qadın və uşaq siyasəti. Bakı, «Nurlar» NPM, 2012, 504 s.

Kitab Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin və AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun Azərbaycanın müstəqilliyinin 20 illiyi mövzusunda birgə keçirdikləri elmi-praktik konfransın materialları əsasında hazırlanmışdır.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin irsi və politologiyanın aktual problemləri. Bakı, ADPU, 2012, 294 s.

Konfransda fəls.ü. e.d., prof. İ.R.Məmmədzadə, fəls.ü. e.d., prof. Ə.M.Tağıyev, fəls.ü.f.d. R.O.Rzayeva, fəls.ü. e.d., prof. A.X.Mustafayev, fəls.ü. e.d. A.İ.Əsədov, tarix ü.e.d., prof. H.Əlibəyli, fəls.ü. f.d. H.İ.Abdallı, gənc tədqiqatçılardan S.Həsənov, T.Quliyev və başqaları tərəfindən ümummillə lider Heydər Əliyevin titanik fəaliyyətinin ayrı-ayrı aspektləri geniş təhlil olunur, dəyərli fikirlər irəli sürülür.

Tağıyev Ə, Seyidov M. Siyasət nəzəriyyəsi. Bakı, 2012, 228 s.

Kitab müasir siyasətin aktual problemlərinə həsr olunmuşdur. Burada mövzular çox qısa və konkret şəkildə, hamının başa düşə biləcəyi tərzdə şərh və təhlil olunmuşdur. Müəlliflər uzun illərin təcrübəsi əsasında belə bir qənaətə gəlmişlər ki, problem nə qədər sadə dillə izah edilirsə, o bir o qədər anlaşıqlı və başadüşülən olur. Ona görə də onlar kitabda bu prinsipə çox ciddi şəkildə əməl etməyə çalışmışlar.

Tağıyev Ə.M. Fəlsəfə (dərs vəsaiti). Bakı, 2012, 385 s.

Vəsait proqramda nəzərdə tutulmuş mövzuların əksəriyyətini özündə əks etdirir. Onun bir xüsusiyyəti də universitetin profili ilə əlaqədar olmasıdır. Burada mədəniyyət problemlərinin təhlilinə və şərhinə də xeyli yer ayrılmışdır. Müəllif azərbaycançılıq mövqelərindən çıxış edərək tamamilə yeni və orijinal bir vəsait hazırlamışdır.

Mirabdullayev A.M. Müstəqil Dövlətlər Birliyi müasir beynəlxalq münasibətlərdə. Bakı, Elm, 2012, 196 s.

Monoqrafiyada XX yüzilliyin 90-cı illərində müasir beynəlxalq münasibətlərdə baş vermiş global xarakterli ictimai-siyasi proses və hadisələr təhlil edilir, SSRİ-nin dağılması prosesində sosialist məkanında gedən dəyişikliklərin dünya siyasətinə təsiri açıqlanır, postsovet məkanı dövlətlərini birləşdirən MDB-nin siyasi-hüquqi təbiəti, quruluşu və fəaliyyət mexanizmi kimi məsələlərə aydınlıq gətirilir, habelə yaranan yeni dövlətlərin, o cümlədən də Azərbaycan Respublikasının müasir geosiyasi müstəviyə çıxması yolları işıqlandırılır.

Quliyev A.İ. Azərbaycanın siyasi-hüquqi fikrində dövləti idarəetməyə dair ideyalar. Bakı, Qanun, 2011, 280 s.

Tədqiqat əsəri Azərbaycanın siyasi-hüquqi fikrində dövləti idarəetməyə dair ideyaların ilkin rüşeymlərinin təşəkkülü, formalaşması ilə bağlı məsələlərin təhlilindən bəhs edir. Kitabda Azərbaycanın qədim siyasi-hüquqi abidələrində, habelə erkən Orta əsrlərdə, feodalizmin inkişafı və tənəzzülünün başlanğıcı dövrlərində Azərbaycanın görkəmli mütəfəkkirlərinin siyasi-hüquqi görüşlərində dövləti idarəetmə haqqında fikirlərin tədqiqinə xüsusi yer verilir.

Rüstəmov A. İctimai inkişaf və dil. Bakı, Təknur, 2012, 144 səh.

Monoqrafiyada ictimai inkişafda dilin rolu məsələləri araşdırılır. Modernləşmə, kommunikasiya, milli identikliyin formalaşmasında dil amili problemləri nəzərdən keçirilir. Multi-mədəni cəmiyyətlərdə dil proseslərinin müasir dövr üçün mühüm mahiyyəti nəzərə alınaraq bu sahəyə aid problemlər təhlil edilir, demokratik konsolidasiya və dil məsələlərinin aktual aspektləri araşdırılır.

Əzimova R. İnsanşünaslıq – XXI əsrin elmidir (sintezin məna təşkil edən konstantlarının axtarışında). Bakı, Təknur, 2012, 156 s.

İnsanşünaslıq insan haqqında biliklər sistemi kimi XXI əsrin həyat sosiologiyası çərçivəsində aktuallaşmışdır. Monoqrafiyada məsələnin qoyuluşu olaraq İnsanşünaslığın sintetik elm kimi predmetinin əsas məniyaradıcı konstantları nəzərdən keçirilir. Həyat fəlsəfəsi, insan təbiətinin psixoloji potensialı və antropoloji pedaqogika İnsanşünaslığın qarşılıqlı nüfuz edən əsas baza bilikləri kimi təhlil olunur.

Şirinov A. Sosial zaman və sosial məkan. Bakı, Təknur, 395 s.

Monoqrafiyada fəlsəfi ədəbiyyatda qismən az izlənilmiş sosial zaman və sosial məkan problemindən bəhs olunur. Bütün elmlər üçün fundamental əhəmiyyətə malik olan zaman və məkan kateqoriyaları ilə, xüsusən ictimai və humanitar elmlər üçün metodoloji əhəmiyyət kəsb edən sosial zaman və sosial məkan kateqoriyalarının əlaqəsi və fərqi göstərilir. Sosial zamanın və sosial məkanın insanın və cəmiyyətin yaranması ilə meydana gəlməsi tarixi araşdırılır. Mədəniyyətin, elmin yaranması və inkişafında sosial zaman və sosial məkan amillərinin rolu məsələsinə diqqət yetirilir və onların əlaqəsindən bəhs olunur. İnsanın yaşadığı sosial zamanı və sosial məkanı dərk etməsinin və öz fəaliyyətini bu istiqamətdə qura bilməsinin əhəmiyyəti göstərilir. Cəmiyyətin təşkilinin və idarə olunmasının sosial məkana və sosial zamana göstərdiyi təsir araşdırılır.

Azərbaycanda qadın məsələsi. Bakı, Təknur, 2012, 385 s.

«Azərbaycanda qadın məsələsi (XX əsrin 90-cı illərindən bu günə qədər)» kitabı AMEA «Müasir fəlsəfə problemləri» şöbəsinin «Gender kitabxanası» seriyasından 20-ci, «Azərbaycanda qadın məsələsi» seriyasından 5-ci nəşr olunmuş kitabıdır. Şöbə bu kitab ilə XIX-XX və XXI əsrlərin əvvəllərində Azərbaycan mədəniyyətində qadın məsələsinin araşdırılmasını başa vurur.

Мирабдуллаев А.М. Расстановка сил в постсоветском пространстве: Российская Федерация и страны СНГ. УАН, София, 2012, 352 с.

Автор этой монографии попытался рассмотреть все спектры динамики развития стран в постсоветском пространстве, на основе конкретных фактов охарактеризовать некоторые ключевые направления курса внешнеполитического воздействия России на территории бывшего СССР, механизм формирования и функционирования стран СНГ как метод этого воздействия, стратегические приоритеты и намерения в регионах Центральной Азии и Закавказья. Особое внимание уделено развитию взаимоотношений Азербайджанской Республики после приобретения ее независимости.

«Azərbaycanda hüquqi dövlət quruculuğu və qanunçuluq – 2020: Gələcəyə baxış» mövzusunda Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları /elmi red. İ.V.Vəliyev, H.S.Qurbanov. Bakı, Təknur, 2012, 284 s.

Konfransda fəls. ü.e.d., prof. İ.R.Məmmədzadənin, hüquq ü.e.d., prof. B.Ş.Zahidovun, hüquq ü.e.d., prof. İ.V.Vəliyevin, hüquq ü.e.d., prof. H.S.Qurbanovun, fəls. ü.e.d. F.T.Qurbanovun, hüquq ü.e.d., prof. V.N.Qriqoryevin, hüquq ü.e.d., prof. N.Q.Suruxnovun, hüquq ü.e.d., prof. M.N.Əliyevin, hüquq ü.e.d., Ə.İ.Hüseynovun, fəls. ü.f.d. R.O.Rzayevanın, hüquq ü.f.d. M.N.Seyidovun, hüquq ü.f.d. F.M.Məmmədovun və b. elmin müxtəlif sahələrini əks etdirən məruzələri dinlənilmiş və maraqlı fikir mübadiləsi olmuşdur.

**Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının
dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlər
qarşısında məqalələrin qəbulu ilə bağlı qoyduğu tələblər:**

1. Məqalələr Azərbaycan, rus, türk və ingilis dillərində çap olunmuş şəkildə və elektron variantda təqdim olunmalıdır. Məqalənin yazıldığı dildən əlavə digər 2 dildə xülasəsi verilməlidir. Məqalələrin həcmnin 8-10 səhifə, xülasələrin 5-8 sətir olması tövsiyə olunur.
2. Məqalələrin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Xülasələr elmi və qrammatik baxımdan ciddi redaktə olunur.
3. Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı ya əlifba ardıcılığı ilə, yaxud istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinədiyi ardıcılıqla nömrələnməli və məsələn, [1] və ya [1, s.119] kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətnində başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.
4. Məqalə müəllifin işlədiyi kafedrada yaxud şöbədə müzakirə olunmalı və iclasın protokolundan çıxarış redaksiyaya təqdim edilməlidir.
5. Məqalələrin mətnləri Azərbaycan dilində latın əlifbası, rus dilində kiril əlifbası və ingilis dilində ingilis (ABŞ) əlifbası ilə Times New Roman – 14 şrifti ilə 1,5 intervalla yığılmalıdır.
6. Məqalələr rəyçilərin gizli rəyindən sonra sahə redaktoru və ya redaksiya heyətinin mütəxəssis üzvlərindən biri tərəfindən çapa təqdim olunur.
7. Elmi məqalələrin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.
8. Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PACS tipli kodlar və açar sözlər göstərilməlidir. Açar sözlər üç dildə verilməlidir.
9. Məqalələrdə müəllif(lər)in adı və soyadı, işlədiyi müəssisə və onun ünvanı, müəllifin elektron poçt ünvanı göstərilməlidir.
10. Məqalələrin sonundakı ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalar və s. istinadlara üstünlük verilməlidir.
11. Jurnalda baxılan elm sahəsində qabaqçıl olan dünya ölkələrindən daxil olan məqalələrin çapına da yer verilir.
12. Jurnal yalnız öz profilinə uyğun məqalələri dərc edir.

Yuxarıda göstərilən şərtlərə uyğun olmayan məqalələr redaksiya

heyəti tərəfindən qəbul edilmir

**Требования Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте
Азербайджанской Республики к научным изданиям при
приеме статей, отражающих основное содержание диссертации:**

1. Статьи должны быть представлены на азербайджанском, русском, турецком, английском языках в напечатанном виде и электронном варианте. К статье, написанной на одном языке, должны быть даны резюме на двух языках. Рекомендуется статьи представлять объемом 8-10 страниц, а резюме 5-8 строчек.
2. Резюме к статьям на различных языках должны быть идентичные и соответствовать содержанию статьи. Статьи должны быть тщательно отредактированы с научной и грамматической точек зрения.
3. Должны быть ссылки на научные источники, связанные с темой. Список литературы, приведенный в конце статьи должен быть дан не в алфавитном порядке, а пронумерован в порядке встречающейся в тексте ссылки на литературу, как например, (1) или (1, с.119). Если в статье встречаются повторные ссылки на одну и ту же литературу, тогда эта литература должна быть дана под предыдущим номером.
4. Статья должна быть обсуждена на кафедре или отделе, где работает автор и выписка из протокола собрания должна быть представлена редакции.
5. Текст статей на азербайджанском языке должен быть дан латинским алфавитом; на русском языке – кириллицей; английском языке – английским алфавитом (США), Тимес Нью Роман – 14 шрифтом 1,5 интервала.
6. Статьи могут быть представлены к печати после получения тайного отзыва со стороны отраслевого редактора или специалиста из членов редакционного совета.
7. В конце статьи автор должен сказать о научной новизне работы, прикладном значении, экономической пользе, соответствующей характеру статьи.
8. В каждой статье должны быть даны индексы типа УДК и ПАЪС, а также ключевые слова на трех языках.
9. В статье должны быть указаны имя и фамилия, место работы и его адрес и электронная почта.
10. В списке литературы предпочтение должно быть дано ссылкам из статей, монографий и т.д., написанных за последние 5-10 лет.
11. В журнале помещаются статьи, поступающие из разных стран мира с развитой наукой.
12. Журнал печатает статьи, соответствующие его профилю.

**Статьи, не отвечающие вышеизложенным требованиям,
не принимаются редакционным советом.**

**Requirements of the Supreme Attestation Commission under the
Azerbaijani Republic President to be fulfilled at acceptance of the
articles comprising the basic conclusions of the theses by the scientific
editions recommended for publication**

1. Articles should be submitted in Azerbaijani, Russian, Turkish, English languages in printed form and electronic version. In addition to the article written in one language, two summaries of it in other languages are to be presented. It is recommended to present an 8-10 page articles and summary in 5-8 lines.

2. Summaries to articles in different languages should be identical and in conformity with the contents of the article. The articles should be carefully edited from the scientific and grammar point of view.

3. There should be references to the scientific sources connected to the theme. Literature list cited at the end of the article is to be given either alphabetically or numbered in order of reference to literature met in the text, as for instance (1) or (1, p.119). If in the article there are met the repeated references to one and the same literature, this literature should be given under the previous number.

4. Article is to be discussed in a chair or department where the author works, an extract from the minutes is to be submitted to the editorial board.

5. Text of the articles in Azerbaijani should be typed by Latin alphabet, in Russian – by Cyrillic alphabet, in English – by English alphabet (USA), Times New Roman – 14 font, 1,5 line spaced.

6. Articles may be submitted to the press after receiving the secret reference on the side of the branch editor or an expert from the members of the editorial staff.

7. In conclusion of the article the scientific innovation of the work, importance of applying, economic advantage corresponding to the scientific field and character of the work should be clearly indicated.

8. In every article the indices of UDC and PACS type, as well the keywords in three languages should be indicated.

9. In article an author's name, surname, his work and home addresses and e-mail are to be indicated.

10. In Literature List the preference should be given to references from the articles, monographs and oth. written for last 5-10 years.

11. In the journal there is a room for the articles coming in from the different countries of the world with advanced science.

12. The journal publishes only those articles which are in conformity with its profile.

**Articles not meeting the above mentioned requirements
are not accepted by the editorial board.**

ELMİ ƏSƏRLƏR

Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal

№ 1 (19), 2013

Kompyuter tərtibatı və dizayn:

**MEHRİBAN ƏLİYEVƏ
AYNUR ƏLİYEVƏ**

**Redaktorlar: GÜLARƏ AXUNDOVA, XURAMAN TURABOVA,
SOLMAZ QURBANOVA, SVETLANA CABBARLI,
ŞURA MƏMMƏDOVA, RƏHİLƏ HƏSƏNOVA, MƏLAHƏT TAĞIYEVƏ,
ŞƏFƏQ HACIYEVƏ, SƏBİNƏ MUSTAFAZADƏ, ALMAZ HƏSƏNOVA**

SCIENTIFIC WORKS

The international scientific and theoretical journal

№ 1 (19), 2013

Printing and design:

**MEHRİBAN ALIYEVƏ
AYNUR ALIYEVƏ**

**Editors: GULARA AKHUNDOVA, KHURAMAN TURABOVA,
SOLMAZ GURBANOVA, SVETLANA JABBARLY, SHURA MAMMADOVA,
RAHILA HASANOVA, MALAHAT TAGIYEVƏ, SHAFAG HACIYEVƏ,
SABINA MUSTAFAZADE, ALMAZ HASANOVA**

Yığılmağa verilmişdir: 03.10.2012
Çapa imzalanmışdır: 19.11.2012
Kağız formatı: 60x84 16/1.
Çap vərəqi: 25,4. Tirajı 200.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə,
Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun
Informasiya və Nəşriyyat şöbəsində nəşr olunmuşdur.
Şöbə müdiri: fəlsəfə doktoru Adil Həşimov,
tel.: 050-337-74-33
Ünvan: H.Cavid pr-ti 31.
Tel.: (99412)539-28-74
E-mail: phillaw@phill.ab.az

Submitted to collection: 03.10.2012
Sent to the press: 19.11.2012
Paper format: 60x84 16/1
Print sheet: 25,4
Copies: 200

Published in the Information and
Publishing department of
IPSL of ANAS
Department chief: doctor of philosophy Adil Hashimov,
phone: 050-337-74-33
Address: H.Javid ave. 31.
Phone: (99412) 539-28-74
E-mail: phillaw@phill.ab.az

